

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Με θέμα

**ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ
ΜΙΑΣ ΜΗ ΒΕΜΠΕΡΙΑΝΗΣ ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΑΣ.
Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ**

του **Θεόδωρου Τσέκου**

Επιβλέπων

Αργύρης Πασσάς
Επικ. Καθηγητής

Μέλη Επιτροπής

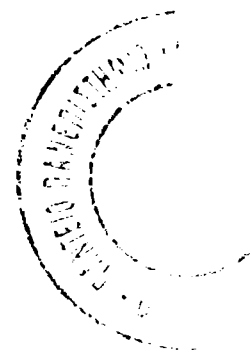
Καθηγητής Γ. Ρούσης
Επικ. Καθηγητής **Δ. Μέλισσας**

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΓΕΝΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΙΚΑΙΟΥ**

ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2003

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Με θέμα

ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ
ΜΙΑΣ ΜΗ ΒΕΜΠΕΡΙΑΝΗΣ ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΑΣ.
Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

του Θεόδωρου Τσέκου

Επιβλέπων:

Αργύρης Πασσάς
Επικ. Καθηγητής

Μέλη Επιτροπής:

Καθηγητής **Γ. Ρούσης**
Επικ. Καθηγητής **Δ. Μέλισσας**

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΓΕΝΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2003

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής
από το Πάντειο Πανεπιστήμιο
δεν υποδηλοί αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα
(N 5343, αρθρ. 202, παρ. 2)

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

<u>ΕΙΣΑΓΩΓΗ</u>	7
<u>ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΑΠΑΙΤΟΥΜΕΝΑ</u>	
Ο ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΣ ΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΩΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΠΡΟΪΟΝ	14
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ:</u>	
Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ ΔΙΑΣΤΑΣΗΣ.....	20
Η κουλτούρα ως άθροισμα αναπαραγόμενων χαρακτηριστικών.....	20
Η κουλτούρα ως ομοιογενές σύνολο	25
Τα προφανή και αφανή στοιχεία της κουλτούρας	26
Εσωτερική ομοιογένεια: η ιδεοτυπικότητα των πρώιμων προσεγγίσεων	28
Η κουλτούρα ως παραγωγός της συλλογικότητας.....	30
Η κουλτούρα ως κανονιστικός μηχανισμός	32
Τα νοηματικά σύμβολα ως δομικά στοιχεία της κουλτούρας	34
Αναπαραγωγή και μεταβολή	39
Από την ομοιογένεια στην ανομοιογένεια	43
Το άτομο και η ομάδα	46
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ:</u>	
ΤΑ ΑΤΟΜΙΚΑ ΚΙΝΗΤΡΑ ΚΑΙ Η ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΕΤΑΠΛΑΣΗ ΤΟΥΣ....	52
Η κουλτούρα ως στρατηγική επιβίωσης και αναπαραγωγής	53
Πολιτισμικές στρατηγικές και η θεωρία των αναγκών	63
Παράμετροι πολιτισμικής εξέλιξης	68
«Αξιακοί ισχυρισμοί» και «αξιακές παραδοχές»	72
Ο Αλτρουϊσμός και το εύρος της συλλογικότητας :	
«μικρο- συλλογικές» και «μακρο-συλλογικές» οντότητες.....	76

Η διάχυση των πολιτισμικών σταθεροτύπων	91
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΥΠΟΛΟΓΙΕΣ ΤΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ	
ΣΤΟΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟ.....	102
Μικτές κουλτούρες και συνθετικές συμπεριφορές	103
Η παραγωγή του ορθολογισμού	131
Βεμπεριανός ορθολογισμός και γραφειοκρατία	137
Πολιτισμικές παραλλαγές του γραφειοκρατικού ιδεότυπου	144
<i>Οργανωσιακή και Διοικητική Κουλτούρα</i>	<i>145</i>
<i>Κουλτούρα και Δομή</i>	<i>153</i>
<i>Πολιτική και Διοικητική Κουλτούρα.....</i>	<i>155</i>
 ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: Ο ΜΗ ΒΕΜΠΕΡΙΑΝΟΣ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΣ ΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟΣ	
ΣΤΗΝ ΜΑΚΡΑ ΔΙΑΡΚΕΙΑ. Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ	
ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ	159
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: ΟΡΟΙ ΚΑΙ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΤΟΥ	
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟ-ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ	159
Εισαγωγικά. Το Αναλυτικό –Ερμηνευτικό Σχήμα	159
Η ελληνική εθνική κουλτούρα	166
Η εμφάνιση του βεμπεριανού ορθολογισμού	187
Η συγκρότηση του πολιτικο-διοικητικού μηχανισμού	193
Συγκρότηση συλλογικών υποκειμένων και πηγές πόρων και ισχύος.....	203
<i>A. Τα συλλογικά υποκείμενα που συγκροτούνται εντός του οθωμανικού</i>	
<i>διοικητικού συστήματος.....</i>	<i>203</i>
<i>Οι κοτζαμπάσηδες</i>	<i>203</i>
<i>Οι οπλαρχηγοί.....</i>	<i>208</i>
<i>B. Ένα νέο συλλογικό υποκείμενο: οι επήλυδες.....</i>	<i>213</i>
Η οργανωτική συγκρότηση του εξεγερμένου χώρου	214
Ο συνθετικός ορθολογισμός σε πορεία συγκρότησης	217
Τυπικές δομές και λειτουργίες	226

Διοικητική πρακτική και συλλογικές συμπεριφορές	236
Η καθοριστική επταετία 1821-1827: η βασική συγκρότηση της νεοελληνικής διοικητικής κουλτούρας	253
Η διάχυση της ‘συνθετικής’ κουλτούρας στο κοινωνικό σώμα	263

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΔΙΕΙΣΔΥΣΗΣ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΤΟΠΙΚΟΤΗΤΑ

Καποδιστριακή περίοδος: Η σύγκρουση κέντρου-τοπικότητας	266
<i>Θεσμοί και δομές</i>	274
<i>Το ανθρώπινο δυναμικό</i>	277
<i>Οι δημόσιες πολιτικές</i>	279
<i>Συμπεράσματα για την περίοδο</i>	285
Οθωνική περίοδος: Η θεμελίωση του κεντρικού κράτους και η διείσδυση των τοπικοτήτων σ’ αυτό	289
<i>Οι δομές</i>	291
<i>Το ανθρώπινο δυναμικό</i>	296
<i>Οι διαδικασίες</i>	302
<i>Οι Δημόσιες πολιτικές</i>	306
<i>Άτυπες σχέσεις: η επιστροφή της μικρο-συλλογικότητας</i>	313
<i>Συμπεράσματα για την περίοδο</i>	326

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ: Η ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑΤΟΣ. ΟΙ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΤΙΚΕΣ ΣΤΙΓΜΕΣ ΚΑΙ Η ΣΥΓΚΥΡΙΑ.....

Η τρικουπική περίοδος: από την βεμπεριανή φιλοδοξία στην αναποτελεσματικότητα των δημοσίων πολιτικών	334
<i>Οι πηγές της βεμπεριανής βούλησης</i>	334
<i>Οι παρεμβάσεις διοικητικής ανασυγκρότησης</i>	336
<i>Αντίρροπες τάσεις και ‘μικτός ορθολογισμός’</i>	342
<i>Συμπεράσματα για την περίοδο</i>	350
Ο βενιζελισμός ως περίοδος διοικητικής αποκρυστάλλωσης: βεμπεριανές φόρμες και πελατειακές πρακτικές	350

<i>Θεσμικές και δομικές μεταβολές.....</i>	351
<i>Το ανθρώπινο δυναμικό</i>	358
<i>Η αμφίσημη σχέση με την πολιτική πατρωνεία</i>	360
<i>Οι επιπτώσεις στις δημόσιες πολιτικές</i>	366
<i>Συμπεράσματα για την περίοδο.....</i>	374
Η συγκυρία: η τρέχουσα αναπαραγωγή μιάς μη-βεμπεριανής γραφειοκρατίας	375
<i>Τα βασικά χαρακτηριστικά της ελληνικής διοικητικής κουλτούρας</i>	375
<i>Η επίδραση του 'συνθετικού ορθολογισμού' στα θέματα</i>	
<i>ανθρώπινου δυναμικού.....</i>	382
<i>Η επίδραση του 'συνθετικού ορθολογισμού' στα θέματα δομών</i>	
<i>και λειτουργιών</i>	389
<i>Η επίδραση του 'συνθετικού ορθολογισμού' στα θέματα</i>	
<i>δημοσίων πολιτικών.....</i>	391
<i>Συμπεράσματα για την περίοδο.....</i>	396
<u>ΤΕΛΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ</u>	397
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	405

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το κράτος συνιστά πολιτικο-διοικητικό σύστημα. Με τον όρο αυτόν κατανοούμε ένα σύνολο αλληλεξαρτημένων και αλληλεπιδρώντων στοιχείων που εκτελούν λειτουργίες τόσο αξιακών επιλογών και διαμεσολάβησης (πολιτικά υποσυστήματα) όσο και προετοιμασίας και εκτέλεσης ρυθμιστικών και παροχικών /αναδιανεμητικών δράσεων εφαρμογής για την πραγμάτωση των αξιακών επιλογών (διοικητικά υποσυστήματα).

Οι λειτουργίες αυτές επιτελούνται κατ' αρχήν από διακριτά και επάλληλα πολιτικά και διοικητικά υποσύνολα του κρατικού υπερ-συστήματος. Ωστόσο, η στενή αλληλεπίδραση των αξιακών και διαμεσολαβητικών παραμέτρων με τις παραμέτρους εφαρμογής δημιουργεί μια μορφή όσμωσης που μεταφέρει πολιτικά στοιχεία στο διοικητικό υποσύστημα και διοικητικά στοιχεία στο πολιτικό υποσύστημα.

Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί η ζώνη συνάρθρωσης των δύο επάλληλων υποσυνόλων. Στην γκρίζα αυτή ζώνη συνυπάρχουν εκπρόσωποι του πολιτικού προσωπικού χαμηλότερης πολιτικής βαρύτητας και αυξημένων διοικητικών ευθυνών (μη αιρετό προσωπικό: σύμβουλοι, επικεφαλής οργανισμών κλπ) με εκπροσώπους του διοικητικού προσωπικού υψηλής ιεραρχικής βαρύτητας που μετέχουν έμμεσα στην πολιτική λειτουργία. Η φύση της δραστηριότητας του εν λόγω επιπέδου της κρατικής πυραμίδας αποτελεί προφανές κράμα: Οι τελικές εκροές του εμπεριέχουν τόσο πολιτικές όσο και διοικητικές παραμέτρους.

Δεδομένης λοιπόν της διττής φύσης του κράτους, η κατανόηση της συγκρότησης, της ανάπτυξης και της τρέχουσας λειτουργίας του επιτυγχάνεται μόνο μέσα από την ανάλυση της αλληλεπίδρασης και των δύο γενεσιουργών του συνιστωσών : της πολιτικής και της διοικητικής.

Πλαίσιο της εργασίας αυτής είναι ακριβώς η ανίχνευση της βασικής μορφολογίας του ελληνικού κρατικού οικοδομήματος μέσα από τις δύο του αυτές συνιστώσες : την πολιτική λειτουργία, όπως αυτή εκδηλώνεται εντός του κράτους, και την διοικητική λειτουργία που υλοποιεί το κράτος.

Χωρίς να διολισθαίνει σε καινοφανή πεδία διοικητικού φροῦδισμού η παρούσα μελέτη ξεκινά από την ακόλουθη υπόθεση: τα χαρακτηριστικά του νέου ελληνικού κράτους όπως αυτά ανιχνεύονται στην τρέχουσα λειτουργία του διαμορφώθηκαν εξ απαλών ονύχων: κατά την φάση της αρχικής θεμελίωσης και μέσα από τις διαδικασίες συγκρότησής του που επακολούθησαν. Τα χαρακτηριστικά αυτά εν συνεχεία αναπαρήχθησαν και διαιωνίσθησαν δια μέσου όλων των φάσεων ανάπτυξης του ελληνικού κρατικού σχηματισμού, αφήνοντας έντονη την σφραγίδα τους στην σημερινή διαμόρφωση του ελληνικού πολιτικο-διοικητικού συστήματος.

Μιά παρόμοια προσέγγιση που εστιάζεται στην διαχρονική δυναμική των κυρίαρχων χαρακτηριστικών ενός κοινωνικού φαινομένου οδηγείται για τις ανάγκες της ανάλυσης στην χρήση του εργαλείου της κουλτούρας

Η κυρίαρχη σήμερα στην χώρα μας προσέγγιση στο υπο συζήτηση ερώτημα είναι εκείνη που βλέπει μια κεντρική αντίθεση να διέπει την ιστορική εξέλιξη και την σημερινή μορφοποίηση της κρατικής μηχανής: Ο δυτικοευρωπαϊκής προελεύσεως κρατικός ορθολογισμός αντιπαρατίθεται με μια εγχώρια, παραδοσιακή κουλτούρα πολιτικής πατρωνίας και πελατειακής χρήσης του κράτους. Η μετωπική αυτή αντιπαράθεση διαιωνίζεται διότι, για ποικίλους κοινωνικούς και οικονομικούς λόγους, οι παραδοσιακές δυνάμεις ανθίστανται εντόνως και αποτελεσματικά στις πιέσεις της νεωτερικότητας και της βεμπεριανής κουλτούρας.

Το ζήτημα της αρχικής αντιπαράθεσης στο πολιτικο-διοικητικό πεδίο μεταξύ δυτικοστραφούς νεωτερικού και ανατολικοστραφούς παραδοσιακού πνεύματος βρίσκεται πέραν πάσης αμφιβολίας. Η πάλη μεταξύ δυτικόφερτων εκσυγχρονιστών και εντόπιων προεστών κατά την φάση της θεμελίωσης του κράτους έχει πλήρως τεκμηριωθεί από τις εργασίες πρωτίστως του Ν. Διαμαντούρου αλλά και μεταγενέστερων μελετητών, όπως οι Ροτζώκος, Κοταρίδης κ.α.. Η διαίωσιση ωστόσο της αντίθεσης αυτής ως γενεσιουργού αιτίας των διαχρονικών χαρακτηριστικών της ελληνικής διοίκησης χρειάζεται να συζητηθεί εκτενέστερα.

Η χρήση της μετωπικής σύγκρουσης εκσυγχρονισμού-παράδοσης για την ερμηνεία της μορφολογικής εξέλιξης και των ποιοτικών χαρακτηριστικών της ελληνικής διοίκησης θα προϋπέθετε μιά σαφώς οριοθετημένη κατανομή των αντιτιθέμενων

αυτών πολιτισμικών παραδόσεων μεταξύ διακριτών συλλογικών υποκειμένων. Θα προϋπέθετε συλλογικά υποκείμενα έκαστο των οποίων αναπτύσσει στρατηγικές και προσανατολίζει την δράση του με αποκλειστική ή τουλάχιστον κυρίαρχη αναφορά σε ένα από τα δύο πολιτισμικά συστήματα.

Η δική μας υπόθεση ωστόσο είναι ότι τα δρώντα υποκείμενα στον ελληνικό δημόσιο χώρο, συλλογικά και ατομικά, εμφανίζουν μικτές συμπεριφορές. Ότι η κυρίαρχη κουλτούρα είναι ενιαία και συντίθεται επιλεκτικά από στοιχεία και των δύο πολιτισμικών παραδόσεων. Ότι τα δομο-λειτουργικά παράγωγα αυτής της κουλτούρας στο διοικητικό επίπεδο είναι εξ ίσου συνθετικά: το ίδιο το πολιτικο-διοικητικό μάρφωμα εμφανίζει χαρακτηριστικά προερχόμενα τόσο από το βεμπεριανό σταθερότυπο όσο και από την πελατειακή παράδοση. Το τελικό προϊόν αυτών των διαδράσεων είναι ένα οργανωσιακό μάρφωμα που μορφολογικά μεν προσομοιάζει με τον βεμπεριανό γραφειοκρατικό ιδεότυπο λειτουργικά όμως αποκλίνει σημαντικά, παράγοντας συστηματικά φαινόμενα διοικητικής αναποτελεσματικότητας αλλά και διαφθοράς. Σημαίνουμε το ιδιότυπο αυτό μάρφωμα με τον όρο «μη βεμπεριανή γραφειοκρατία».

Στα πλαίσια της παρούσας διατριβής θα επιχειρηθεί να ελεγχθεί η παραπάνω κεντρική υπόθεση και τα παράγωγά της. Θα μας απασχολήσει το πως συγκροτήθηκε και πως αναπαράχθηκε η κυρίαρχη πολιτικο-διοικητική κουλτούρα στην χώρα. Θα μας απασχολήσουν οι διαδικασίες μέσα από τις οποίες παρήγαγε τα «φαινοτυπικά» προϊόντα της δηλαδή τις διοικητικές συμπεριφορές, τις λειτουργίες και τις δομές. Θα μας απασχολήσει το κατά πόσον οι πολιτισμικές και οι δομολειτουργικές διαστάσεις του ελληνικού κρατικού σχηματισμού εμφανίζουν έναν συνθετικό χαρακτήρα και το πως κάτι τέτοιο επιδρά στον σχεδιασμό και την υλοποίηση των δημοσίων πολιτικών.

Η εργασία αυτή δεν φιλοδοξεί να κινηθεί στο πεδίο της πολιτισμικής θεωρίας και ανάλυσης. Αποτελεί μιά μελέτη διοικητικής επιστήμης που αναζητεί και αξιοποιεί κουλτουραλιστικά εργαλεία στο μέτρο που υποθέτει και τεκμηριώνει την χρησιμότητά τους στην κατανόηση των διοικητικών φαινομένων. Η περί κουλτούρας συζήτηση που θα προταχθεί της ανάλυσης πεδίου δεν έχει το νόημα μιάς εφ' όλης της ύλης πραγμάτευσης του πολιτισμικού φαινομένου. Πρόκειται για μιά καθαρά

εστιασμένη προσέγγιση που επιχειρεί να αντιμετωπίσει ένα βασικό πρόβλημα: την απουσία ενός πολυπαραμετρικού σταθερότυπου για την διοικητική κουλτούρα.

Τα ποικίλα θεωρητικά μοντέλα οργανωσιακής κουλτούρας είναι εξαιρετικά χρήσιμα και θα συζητηθούν όσο εκτενώς ο χώρος το επιτρέπει. Δεν εξαντλούν όμως τις προϋποθέσεις κατανόησης των ιδιομορφιών και του ρόλου της κουλτούρας των οργανώσεων του δημόσιου χώρου. Οι προσεγγίσεις της πολιτικής κουλτούρας, πέραν του ότι είναι ιδιαίτερα πεπερασμένες, περιορίζονται στην διάσταση της διαμεσολάβησης προς το κράτος και δεν πραγματεύονται τις πτυχές της δράσης του κράτους. Προκύπτει λοιπόν σαφώς η ανάγκη διαμόρφωσης ενός κατάλληλου ευριστικού εργαλείου για τις ανάγκες της παρούσας ανάλυσης.

Στο πεδίο της πολιτισμικής προσέγγισης θα συζητηθούν κατ' αρχή τα βασικά ποιοτικά χαρακτηριστικά της ως εργαλείου ανάλυσης. Τα χαρακτηριστικά αυτά προκύπτουν από την ίδια την διαδικασία της αρχικής ανάδυσής της στα πλαίσια της ανθρωπολογικής πειθαρχίας. Η διάσταση την οποία η συζήτησή μας θα επιχειρήσει να αναδείξει είναι η επάρκεια των χαρακτηριστικών αυτών για την ανάλυση μικτών στρατηγικών και συμπεριφορών.

Εν συνεχεία το ενδιαφέρον θα εντοπισθεί σε δύο σημεία:

- Πρώτον, στην πολιτισμική σύνδεση των επιπέδων της ατομικής και της συλλογικής δράσης. Κάτι τέτοιο είναι αναγκαίο για την ανάλυση της δημόσιας δράσης δεδομένου ότι αυτή προκύπτει ως συνισταμένη μακρο-στρατηγικών στο επίπεδο των κοινωνικών και πολιτικών υπερσυνόλων και μικρο-στρατηγικών στο επίπεδο της οργάνωσης και του ατόμου.
- Δεύτερον, στην κατανόηση των παραμέτρων της αντιφατικότητας στις συλλογικές και ατομικές συμπεριφορές. Η διάσταση αυτή είναι αναγκαία για την ανάλυση των συνθετικών πολιτισμικών προτύπων που θα ακολουθήσει.

Για την διερεύνηση των παραπάνω διαστάσεων της κουλτούρας επιλέγονται ως οι πλέον κατάλληλες δύο προσεγγίσεις: κατ' αρχή η 'μιμητική θεωρία' με βάση τις εργασίες του R. Dawkins και των επιγόνων του και κατά δεύτερο λόγο οι αναλύσεις της 'αλτρουιστικής συμπεριφοράς'. Η πρώτη εξ αυτών εστιάζεται ακριβώς στον

τρόπο με τον οποίο η ατομικότητα μετατρέπεται σε συλλογικότητα και τούμπαλιν. Οι δεύτερες πραγματεύονται την σχέση ιδιοτέλειας και αλτρουισμού, σχέση κομβική για την κατανόηση των διαδράσεων μεταξύ ατομικών και συλλογικών συμφερόντων στα πλαίσια μιάς συνθετικής, βεμπεριανής και πελατειακής, κουλτούρας.

Η περί την κουλτούρα μεθοδολογική συζήτηση θα περιορισθεί συνεπώς στα παραπάνω σημεία. Εν συνεχεία τα όποια συμπεράσματα θα χρησιμοποιηθούν για την κριτική προσέγγιση των βασικών προσεγγίσεων στα συμπεριφορικά σταθερότυπα και στις θεωρίες της οργανωσιακής κουλτούρας. Σ' αυτά τα πλαίσια θα συζητηθούν η πολιτισμική παραγωγή του ορθολογισμού και ο βεμπεριανός ιδεότυπος.

Μιά παρατήρηση που αφορά την χρησιμοποιούμενη ορολογία. Η εναλλακτική χρήση των όρων κουλτούρα και πολιτισμός καθίσταται νομίζουμε επιτρεπτή από την παράλληλη λειτουργία τους στην ελληνική γλώσσα (βλ. Λεξικό Τριανταφυλλίδη). Η εναλλακτική χρήση μας προφυλάσσει και και μας διασώζει από την εξάρτηση από βαρβαρόηχους και άκομψους τύπους όπως π.χ. «των κουλτουρών» που υποκαθίσταται από το «πολιτισμικών σχηματισμών» ή της «ενδο-κουλτουρικής μεταβλητότητας» που υποκαθίσταται από την «ενδο-πολιτισμική μεταβλητότητα». Αντίθετα η «κουλτουραλιστική ανάλυση» είναι νομίζουμε εξ' ίσου συμβατή στην γλωσσική μας αισθητική με την αντίστοιχη «πολιτισμική ανάλυση».

Τα μεθοδολογικά συμπεράσματα του Πρώτου Μέρους θα χρησιμοποιηθούν στην συνέχεια για μιά διαχρονική ανάλυση του πεδίου. Η διατριβή δεν φιλοδοξεί βεβαίως να αποτελέσει εξαντλητική εξιστόρηση των διοικητικών 'συμβάντων' κατά την εξέλιξη της χώρας. Κάτι τέτοιο θα απαιτούσε εκτεταμένη αξιοποίηση, θεματικών ή χρονολογικών, διοικητικών μονογραφιών οι οποίες ακόμη δεν υπάρχουν. Στόχο αποτελεί η αξιοποίηση ιστορικού υλικού προς τεκμηρίωση των πολιτισμικών διαδικασιών συγκρότησης και αναπαραγωγής του ελληνικού πολιτικο-διοικητικού μηχανισμού. Το δευτερογενώς διαθέσιμο καθαρά διοικητικό ιστορικό υλικό είναι ελάχιστο. Οι μελέτες του Ευλαμπίου, του Γεραγά, του Δημακόπουλου και πίο πρόσφατα του Νάκου καλύπτουν μερικώς το κενό. Στοιχεία μπορούν επίσης να αντληθούν από μελέτες πολιτικής ιστορίας ή πολιτικής ανάλυσης που αναφέρονται σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους, ενδεικτικά μνημονεύονται εδώ οι εργασίες των Τσουκαλά, Διαμαντούρου, Μουζέλη κ.α. Έρευνα στα Αρχεία του Κράτους, στην

Εφημερίδα της Κυβέρνησης και στα Πρακτικά της Βουλής προσέφερε πρωτογενές υλικό αναγκαίο για την τεκμηρίωση όψεων της τυπικής οργανωτικής συγκρότησης αλλά και της πραγματικής λειτουργίας του ελληνικού πολιτικο-διοικητικού μηχανισμού. Για την τρέχουσα περίοδο πραγματολογικά δεδομένα αντλήθηκαν κυρίως από τις εργασίες της Κ. Σπανού, μαρτυρίες προσώπων με άμεση εμπειρία του εξεταζομένου πεδίου και ερευνητικό υλικό της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Διοίκησης.

Επελέγησαν να εξετασθούν έξι ιστορικές περίοδοι. Τα επαναστατικά πολιτεύματα, η καποδιστριακή διακυβέρνηση, η οθωνική περίοδος, η διακυβέρνηση Τρικούπη, η αντίστοιχη Βενιζέλου και η τρέχουσα συγκυρία. Η μελέτη των πρώτων πολιτευμάτων είναι σημαντική διότι αντικατοπτρίζει την μεταγραφή προσυγκροτημένων πολιτισμικών προτύπων στο νέο πλαίσιο: από τον ιδιότυπο οθωμανικό φεουδαλισμό στο δυτικο-ευρωπαϊκό αστικο-φιλελεύθερο (τυπικά -και ιδεοτυπικά- τουλάχιστον) κράτος δύο πολιτισμικές παραδόσεις αντιπαρατίθενται στον ελληνικό χώρο προτείνοντας εναλλακτικά πολιτικο-διοικητικά σχήματα. Η καποδιστριακή περίοδος συνιστά την κορύφωση της μεταξύ τους σύγκρουσης. Οι τρεις επόμενες φάσεις είναι αντιθέτως περίοδοι σταδιακής ολοκλήρωσης της μορφολογίας της σύγχρονης ελληνικής διοίκησης με σημαντικές θεσμικές και οργανωτικές καινοτομίες. Αντίστοιχες δομικές και λειτουργικές μεταβολές εισάγονται στην ελληνική διοίκηση και κατά την τρέχουσα συγκυρία υπό την επίδραση κατά μεγάλο μέρος του ευρωπαϊκού περιβάλλοντος.

Ωστόσο, παρ' όλες τις κατά περιόδους σημαντικές προσπάθειες διοικητικής αναβάθμισης και την μορφολογική ταύτιση του διοικητικού μηχανισμού με το βεμπεριανό υπόδειγμα, το σύνολο των αναλυτών και παρατηρητών του νεοελληνικού διοικητικού γίνεσθαι αλλά και των μετεχόντων σ' αυτό, συμφωνούν ότι η πραγματική λειτουργία και επίδοση της ελληνικής διοίκησης πόρρω απέχουν από το να είναι συμβατές με τις βεμπεριανές προδιαγραφές. Οι τυπικά βεμπεριανές δομές συνυπάρχουν εκτεταμένα με πελατειακά φαινόμενα και παράγουν ανεπαρκείς δημόσιες πολιτικές.

Το ερώτημα που τίθεται είναι για ποιούς λόγους και με ποιούς τρόπους επιβιώνουν σε κάθε μία από τις υπο εξέταση ιστορικές περιόδους οι μη βεμπεριανές λογικές και πρακτικές σε ένα τυπικό πλαίσιο που συστηματικά επιχειρεί να τις περιορίσει και να

τις ανατρέψει. Η υπόθεση εργασίας που διατυπώθηκε εδώ είναι ότι οι αντιστάσεις δεν είναι δομο-λειτουργικές αλλά εκπορεύονται από μηχανισμούς αξιακού προσανατολισμού των συμπεριφορών συνδεδεμένους με την μικτή κοινωνική, πολιτική και διοικητική κουλτούρα του πεδίου. Οι εν λόγω μηχανισμοί κατορθώνουν υπο το περίβλημα ενός βεμπεριανού οικοδομήματος να αναπαράγουν παραδοσιακές συμπεριφορές συνθέτοντας έτσι το ιδιότυπο υβρίδιο που αποκαλέσαμε «μη βεμπεριανή γραφειοκρατία». Με βάση το πρωτογενές και δευτερογενές ιστορικό υλικό αλλά και τις αναλύσεις της τρέχουσας περιόδου θα ελεγχθεί λοιπόν η ανωτέρω υπόθεση και θα επιχειρηθεί να απαντηθούν τα συναφή ερωτήματα.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλει ο γράφων στον εποπτεύοντα την παρούσα διατριβή επικ. Καθηγητή Αργύρη Πασσά χωρίς την διαρκή στήριξη και ενθάρρυνση του οποίου η εργασία αυτή δεν θα είχε πραγματοποιηθεί. Ευχαριστίες επίσης οφείλονται στα λοιπά μέλη της τριμελούς επιτροπής για τις παρατηρήσεις τους που επέτρεψαν την βελτίωση του τελικού κειμένου. Μακρές συζητήσεις με τον Στέφανο Τσέκο διευκόλυναν την αποσαφήνιση πολλών σημείων της ανάλυσης που ακολουθεί. Τέλος ευγνωμοσύνη χρωστώ στην σύζυγό μου Αγγελική για την ανοχή και αντοχή της σε τρία δύσκολα χρόνια.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ:

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΑΠΑΙΤΟΥΜΕΝΑ

Ο ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΣ ΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΩΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΠΡΟΪΟΝ

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ

Επιχειρώντας κάποιος να αποτυπώσει και να ερμηνεύσει την κοινωνική διαχρονία, την ιστορική δηλαδή εξέλιξη κοινωνικών φαινομένων διαπιστώνει ευθύς εξαρχής την ανάγκη εξειδικευμένων για τον σκοπό αυτόν εργαλείων.

Αναζητεί ερμηνευτικές οντότητες τέτοιες που να του επιτρέψουν να ανιχνεύσει και να αιτιολογήσει την αναπαραγωγή βασικών στοιχείων της πραγματικότητας επί δεδομένου πεδίου κοινωνικής δράσης, την παραγωγή δηλαδή της ιστορικής συνέχειας. Που θα επιτρέψουν ταυτόχρονα την κατανόηση της ρήξης αυτής της συνέχειας: την μεταβολή ουσιαστικών συστατικών της δεδομένης πραγματικότητας, σε συνάρτηση πάντοτε με τον χρόνο, την ανάδυση νέων μορφών και περιεχομένου, την παρακμή και την εξαφάνιση κυρίαρχων χαρακτηριστικών. Την α-συνέχεια, εν τέλει και την αλλαγή.

Ακόμα και η πλέον σχολαστική διερεύνηση του μεθοδολογικού και ευριστικού οπλοστασίου των κοινωνικών επιστημών στην παραπάνω προοπτική οδηγεί αργά ή γρήγορα και ανεξαρτήτως του σημείου εκκίνησης του προβληματισμού, στην έννοια της κουλτούρας. Καμμία άλλη εννοιολογική προσέγγιση δεν επικεντρώνεται όσο αυτή στην αναζήτηση των βαθύτερων εκείνων χαρακτηριστικών που προσδίδουν το νόημα των κοινωνικών φαινομένων πέρα και πίσω από τις συγκεκριμένες μορφές που τα φαινόμενα αυτά λαμβάνουν.

Η προσπάθεια καταγραφής και κατανόησης της ιστορικής συνέχειας και ασυνέχειας ενός διοικητικού συστήματος εμπίπτει στην κατηγορία των ως άνω εγχειρημάτων. Αναζητώνται τόσο τα σταθερά όσο και τα μεταβαλλόμενα χαρακτηριστικά του στην

διαχρονία αλλά και οι βαθύτερες γεννεσιουργές αιτίες της σταθερότητας και της μεταβολής.

Σημείο εκκίνησης της διερεύνησης αυτής αποτελούν η κοινή εμπειρία και ο κοινός λόγος περί διοίκησης εν Ελλάδι. Διοικούντες και διοικούμενοι, παραγωγοί και χρήστες δημοσίων υπηρεσιών, αιρετοί και πολιτικοί προϊστάμενοι, στελέχη καριέρας και συναλλασσόμενοι, πολλές φορές τα ίδια φυσικά πρόσωπα με τις εναλλασσόμενες ιδιότητές τους φαίνεται συχνά να συμπίπτουν στην εκτίμηση ότι «στην Ελλάδα τίποτα δεν αλλάζει» περί τα διοικητικά πράγματα και η δημοσιολογική αποτύπωση της διαπίστωσης αυτής, ως πολιτικός και δημοσιογραφικός σχολιασμός της εκάστοτε τρέχουσας πραγματικότητας, είναι συνεχής και ορατή διά γυμνού οφθαλμού ακόμη και από τον πλέον επιφανειακό παρατηρητή.

Αλλά και οι απόπειρες πραγματολογικής τεκμηρίωσης της διοικητικής πραγματικότητας στην χώρα μας προσφέρουν στην ιστορική τους παράθεση παραπλήσια εικόνα.. Συναφείς αιτιάσεις και παρεμφερής συμπτωματολογία της ελληνικής κακοδιοίκησης καταγράφονται από τους μελετητές, σε ποικίλα επίπεδα τεκμηρίωσης, συστηματικότητας και ανάλυσης, και σε τελείως διαφορετικές εποχές . Καταγραφές των πολιτικο -διοικητικών δρωμένων κατά την επαναστατική και μετεπαναστατική περίοδο συγκρότησης του ελληνικού κράτους, πρώϊμες απόπειρες μιάς σφαιρικής διοικητικής ανάλυσης τον 19^ο αιώνα όπως αυτή του Σπυρίδωνος Ευλαμπίου, δημοσιογραφικός σχολιασμός στον Αθηναϊκό και Επαρχιακό τύπο κατά τον Μεσοπόλεμο, εκθέσεις ελλήνων και ξένων εμπειρογνομώνων για την διοικητική κατάσταση της χώρας την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, δημοσιογραφικές έρευνες και ρεπορτάζ των τελευταίων δεκαετιών, οι πρόσφατες, λιγιστές ακόμη, απόπειρες επιστημονικής έρευνας και συστηματικής κριτικής ανάλυσης της ελληνικής διοικητικής πραγματικότητας, άπαντα συγκλίνουν σε συναφείς, αρνητικές, καταγραφές και αξιολογήσεις των διοικητικών φαινομένων. Δίνουν έτσι την εντύπωση, παρά την σημαντική ιστορική και μεθοδολογική απόσταση που τις χωρίζει, της περιγραφής ελαφρώς διαφοροποιημένων εκδοχών των ίδιων ακριβώς καταστάσεων στα πλαίσια μιάς σχεδόν ενιαίας αφήγησης.

Η ανάγκη λοιπόν επαλήθευσης ή διάψευσης της προφανούς αυτής διαχρονικής ομοιότητας, της διακρίβωσης και αιτιολόγησης της ταυτοσημίας των φαινομένων

αλλά και των υποκρυπτόμενων χαρακτηριστικών τους, ως αιτίων και αιτιατών, και παράλληλα της ανίχνευσης τυχόν διαφοροποιήσεων και ρήξεων, προκύπτει ως πρωταρχικός στόχος του μελετητή που επιθυμεί να προσεγγίσει το ελληνικό διοικητικό σύστημα συνολικά.

Πέραν άλλωστε της ευριστικής και οντολογικής χρησιμότητας μιάς τέτοιας διαχρονικής προσέγγισης, η σύνδεση της διοικητικής συνέχειας και ασυνέχειας, όπως αυτές καταγράφονται στην Ελλάδα, με τις κατά περίπτωση περίπτωση προϋποθέσεις και προοπτικές τους μπορούν να φανεί χρήσιμη και για δεοντολογικό σχεδιασμό.

Η κουλτούρα, ως ευριστική έννοια, παράλληλα με την μεθοδολογική της πολυχρηστικότητα -και ίσως εξ αιτίας της- χαρακτηρίζεται από μιά σχετική ασάφεια και πολυσημία. Σε σημαντικό βαθμό το γεγονός αυτό οφείλεται στο ότι η έννοια χρησιμοποιήθηκε παράλληλα και ανεξάρτητα από διαφορετικές, όμορφες ωστόσο, επιστημονικές πειθαρχίες, εντός των οποίων εκπλήρωσε διαφορετικές λειτουργίες και ως εκ τούτου, συγκροτήθηκε κάθε φορά, όπως θα ήταν άλλωστε αναμενόμενο, από διαφορετικές συστατικές οντότητες.

Η αρχική ανάδυση της έννοιας ως βασικού εργαλείου ανάλυσης προήλθε από την κοινωνική ανθρωπολογία. Η χρήση της από την κοινωνιολογία αν και ιστορικά υπήρξε σχεδόν παράλληλη δεν υπήρξε ωστόσο ιδιαίτερα εκτεταμένη και ουδέποτε κατέλαβε την κεντρική θέση στο μεθοδολογικό της οπλοστάσιο, με κάποιες προβεβλημένες εξαιρέσεις. Στο πεδίο της πολιτικής επιστήμης εισήλθε με καθυστέρηση και παράμεινε εξ' ίσου περιορισμένη, πρακτικά, σε ένα παράδειγμα, με την έννοια του Kuhn¹. Στην ψυχολογία και ιδιαίτερα την κοινωνική αναδύθηκε τα τελευταία χρόνια σε αυτοτελή κλάδο που θεραπεύεται ευρέως και προσφέρει απαντήσεις κυρίως στα θέματα της διάδρασης ατομικότητας και συλλογικότητας. Στην οργανωτική θεωρία, όπου την συναντούμε υποφώσκουσα από τα πρώτα βήματα

¹ Kuhn T.S.(1962/1981), Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων, Εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα, 257 σελ. Σύμφωνα με την ανάλυση αυτή η επιστημονική έρευνα συγκροτείται γύρω από –κοινωνικά επικαθοριζόμενες-τομές οι οποίες συγκροτούν ευρέως αποδεκτά εμνηυτικά σχήματα αποκαλούμενα «παραδείγματα». Κατα την χρονική περίοδο που ακολουθεί την εμφάνιση και καθιέρωση ενός παραδείγματος ως κυρίαρχου, και μέχρι την απαξίωσή του λόγω συσσωρεύσεως ανωμαλιών και την ανατροπή του από μία νέα τομή, η έρευνα από την πλειοψηφία των επιστημόνων του πεδίου εξαντλείται στην εφαρμογή και επιβεβαίωση του παραδείγματος με μία «ενδο-παραδειγματική» προσέγγιση που ο Kuhn αποκαλεί «φυσιολογική επιστήμη».

ανάπτυξής της, αυτονομείται τις τελευταίες δεκαετίες μέσα από δύο εν πολλοίς αντιφατικά και αντικρουόμενα παραδείγματα. Τέλος, στην διοικητική επιστήμη νοούμενη ως πεδίο μελέτης των δημοσίων οργανώσεων, η χρήση της παραμένει οριακή.

Η πανσπερμία αυτή των προσεγγίσεων και ιδιαίτερα η αδυναμία της διοικητικής κουλτούρας ως εννοιολογικού εργαλείου της διοικητικής επιστήμης², στο πεδίο της οποίας κινείται ο προβληματισμός της ανα χείρας μελέτης, σε συνδυασμό με το ότι η τρέχουσα χρήση της αντλεί αδιακρίτως από τις κατασκευές όλων των προαναφερθεισών πειθαρχιών, επιβάλλει κατ'αρχήν μιά προσπάθεια αποσαφήνισης. Στις προσεγγίσεις της κουλτούρας που συνδέονται αμεσότερα με το οργανωσιακό φαινόμενο θα αναζητηθούν τα κρίσιμα στοιχεία με στόχο την διαμόρφωση μιάς μεθοδολογικής εκδοχής που θα υπηρετεί αποτελεσματικά τους στόχους του εγχειρήματός μας.

Παρ' ότι οι αρχικές προσεγγίσεις στην κουλτούρα επιχειρήθηκαν από ανθρωπολόγους υπήρξαν οι ψυχολόγοι και δη οι κοινωνικοί, εκείνοι οι οποίοι έδωσαν στην έννοια, από την σκοπιά πάντοτε που μας ενδιαφέρει εδώ, την ισχυρότερη ώθηση, αν και με μεγάλη χρονική υστέρηση. Οι ψυχολογικές προσεγγίσεις είναι σημαντικές και για έναν επιπλέον, μεθοδολογικής φύσεως, λόγο : σε μιά πορεία κατανόησης και εννοιολογικής διάκρισης από το άτομο στην συλλογική ενότητα, την ευρύτερη κοινωνία, και εκείθεν στην εξειδικευμένη μερική συλλογικότητα, τις δημόσιες οργανώσεις που κυρίως μας ενδιαφέρουν, οι ψυχολογικές αντιλήψεις και χρήσεις της κουλτούρας βρίσκονται εγγύτερα στο κατά την αντίληψή μας «εναρκτήριο» άκρο του φάσματος: στο μεμονωμένο δρων υποκείμενο ως συστατικό στοιχείο των συλλογικοτήτων. Η κατανόηση του ρόλου και των λειτουργιών της κουλτούρας σ' αυτό το επίπεδο διευκολύνει εν συνεχεία, γενικεύσεις, εξειδικεύσεις και συνθέσεις στο πεδίο των συλλογικοτήτων.

² Βλ. ενδεικτικά την χρήση της έννοιας σε Μακρυδημήτρης Α. (1994), «Συλλογικές διεκδικήσεις και διοικητικές μεταρρυθμίσεις: Όψεις της ελληνικής διοικητικής κουλτούρας», Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, τομ. 3 σ.σ. 135-152 και ειδικότερα σ.σ. 143 κ.επ. όπου η διοικητική κουλτούρα θεωρείται «υποσύστημα της πολιτικής κουλτούρας» και παραπέμπεται στο υπόδειγμα των Almond και Verba.

Η ατελής, για λόγους ασυμβατότητας κωδίκων αλλά και δι-επιστημονικού ανταγωνισμού, επικοινωνία μεταξύ κοινωνιολογικής και ανθρωπολογικής σκέψης αλλά και κοινωνιολογικών και ψυχολογικών προσεγγίσεων, συνιστά κατά την άποψή μας έναν από τους λόγους για τους οποίους η κοινωνιολογική αξιοποίηση της έννοιας υπήρξε περιορισμένη- παραδειγματικά επικεντρωμένη στον Parsons, που δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι συνεργάστηκε με ανθρωπολόγους όπως ο Alfred Kroeber. (Ένας άλλος λόγος είναι το γεγονός ότι η κοινωνιολογία προσέγγισε τις συλλογικότητες κυρίως υπο το πρίσμα της δομής και της σχέσης της με το άτομο, οπτική εντός της οποίας η , τέμνοντας την ανωτέρω διάσταση, έννοια της κουλτούρας, δεν μπόρεσε, μέχρι τον Bourdieu, να βρεί την θέση της).

Αντίθετα η επικοινωνία της οργανωτικής θεωρίας με την ψυχολογία-ήδη από την εποχή του Elton Mayo³- της επέτρεψε να αναπτύξει, αρκετά αργότερα βέβαια, κουλτουραλιστικά εργαλεία και να επιλύσει μιά σειρά από πολύπλοκα προβλήματα που ενδεχομένως δεν θα μπορούσε διαφορετικά να αντιμετωπίσει. Η ακόμα μεγαλύτερη ευριστική απόσταση μεταξύ της ψυχολογίας (και της ανθρωπολογίας βεβαίως) αφ' ενός και της πολιτικής επιστήμης -αλλά και της διοικητικής επιστήμης (νοουμένης ως θεωρίας της δημόσιας διοίκησης) ως υποσυνόλου της προηγούμενης- αφ' ετέρου, συμβάλει στην έτι εκτενέστερη υστέρηση της πολιτισμικής ανάλυσης πολιτικής και διοίκησης.

Θα αρχίσουμε ωστόσο την συζητησή μας περί κουλτούρας από τις ανθρωπολογικές της όψεις διότι η ιστορικότητά τους μας το επιβάλλει. Αποτελεί το κατ' εξοχήν πεδίο συγκρότησης της έννοιας ως πρακτικού εργαλείου ανάλυσης της ατομικής και συλλογικής συμπεριφοράς. Από τις ανθρωπολογικές προσεγγίσεις η έννοια μεταφέρθηκε προς ευριστική χρήση στον ευρύτερο χώρο των κοινωνικών επιστημών και, μέσω κυρίως της κοινωνικής ψυχολογίας, στην θεωρία των οργανώσεων. Διατρέχοντας συνοπτικά την σταδιακή διαμόρφωση του πολιτισμικού εργαλείου εντός του πεδίου συγκρότησής του θα δούμε εν συνεχεία την χρήση του στην

³ Στα πειράματα του Hawthorne, στο εργοστάσιο της Western Electric Company, μεταξύ 1927 και 1932 ο Elton Mayo και οι συνεργάτες του κατέδειξαν ότι οι συλλογικές συμπεριφορές και διαδράσεις εντός των εργασιακών ομάδων επηρέαζαν την παραγωγικότητα των εργαζομένων εξ ίσου αν όχι περισσότερο από ότι οι υλικές συνθήκες εργασίας. Βλ. Mayo, E., (1933/1977), The Human Problems of an Industrial Civilization. Arno Press, 194 σελ..

ανάλυση της συγκεκριμένης διάστασης που κυρίως μας ενδιαφέρει στην παρούσα εργασία: της ανάπτυξης συνθετικών ατομικών και συλλογικών στρατηγικών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ ΔΙΑΣΤΑΣΗΣ:

Η κουλτούρα ως άθροισμα αναπαραγόμενων χαρακτηριστικών.

Οι πρώτες ανθρωπολογικές προσεγγίσεις είχαν εθνογραφικό χαρακτήρα⁴ και συνέδεαν την κουλτούρα με τις ορατές εκφάνσεις του πολιτισμού. Στα 1871 ο θεμελιωτής της βρετανικής ανθρωπολογίας sir Edward Burnett Tylor σημειώνει εισαγωγικά στο βιβλίο του “Primitive Culture”⁵ « Η κουλτούρα ή πολιτισμός, με την ευρεία εθνογραφική της σημασία, είναι το περίπλοκο εκείνο σύνολο που περιλαμβάνει γνώσεις, πεποιθήσεις, τέχνη, ηθική, νόμους, ήθη και κάθε άλλη ικανότητα και συνήθεια που αποκτά ο άνθρωπος ως μέλος μίας κοινωνίας». Τα περισσότερα από τα βασικά συστατικά δια των οποίων συγκροτείται σήμερα η έννοια τόσο τομεακά (στις διακριτές προσεγγίσεις της από την ψυχολογία, την κοινωνιολογία ή την οργανωτική θεωρία) όσο και διεπιστημονικά (π.χ. ως πολιτισμική θεωρία- cultural theory) είναι ήδη παρόντα στις πρώιμες αυτές απόπειρες οριοθέτησής της : η ποικιλία των εκφάνσεών της («το περίπλοκο εκείνο σύνολο που περιλαμβάνει γνώσεις, ... και κάθε άλλη ικανότητα...»), η «μεταβιβασιμότητά» της («αποκτά...»), πολύ αργότερα απαντάται και στον Bourdieu⁶), ο ανθρωποκεντρικός της χαρακτήρας («..ο άνθρωπος..»), η διαδραστική της τοποθέτηση ανάμεσα στο άτομο και στην ομάδα («..ως μέλος...») και τέλος η χωρική οριοθέτησή της («..μίας κοινωνίας»).

Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός, και αυτή ακριβώς είναι η εξαιρετικά σημαντική συνεισφορά της ανθρωπολογίας, ότι φαινόμενα εκ πρώτης όψεως διαφορετικής

⁴ Σύμφωνα με τον ορισμό του A.R. Radcliffe-Brown η «εθνογραφία ασχολείται με την περιγραφική παρουσίαση των λαών χωρίς γραπτό πολιτισμό», προσέγγιση που αντιδιαστέλλεται με την κοινωνική ανθρωπολογία που γίνονταν αντιληπτή ως «η συγκριτική θεσμική μελέτη των πρωτόγονων κοινωνιών», σε D' Andrade, R., (1995), The Development of Cognitive Anthropology, Cambridge University Press, 272 σελ. σ. 2

⁵ Tylor, E.B., (1871/1994), Primitive Culture, Routledge, 2 τομ., 897 σελ., σ.1

⁶ Ως χαρακτηριστικό του habitus, βλ. κατωτέρω.

φύσης όπως ο νόμος, η τέχνη, οι γνώσεις υπάγονται σε ένα κοινό εμπειρίχον και επικαθορίζον υπερσύνολο.

Καμμία άλλη επιστήμονική πειθαρχία, της εποχής αλλά και στη μεταγενέστερη ανάπτυξή τους, μηδέ της κοινωνιολογίας εξαιρουμένης, δεν είχε αφ'εαυτής, τις ευριστικές προϋποθέσεις προβολής μιάς τέτοιας ενοποιητικής διάστασης. Ήταν ακριβώς η αποστολή που η ανθρωπολογία αναλάμβανε αυτό που δημιουργούσε τις προϋποθέσεις μιάς τέτοιας σύλληψης. Επιδιώκοντας (σε αντίθεση με την κοινωνιολογία που αναζητούσε την κοινωνική μηχανική διαμόρφωσης των συλλογικοτήτων από τα άτομα και τις περαιτέρω μεταξύ των διαδράσεις) να μελετήσει και να κατανοήσει τις «πρωτόγονες» κοινωνίες, κοινωνίες δηλαδή που ευρίσκοντο σε στάδιο υλικής και πνευματικής οργάνωσης από το οποίο οι κοινωνίες εκ των οποίων προήρχοντο οι μελετητές είχαν προ πολλού διέλθει – ή εν πάσει περιπτώσει υπερβεί- η ανθρωπολογία διαμόρφωνε μιά ιδιότυπη οπτική⁷. Οδηγούνταν στο να συγκρίνει μεταξύ κοινωνικών συνόλων, να αντιπαραθέσει φαινόμενα που αν και παρουσίαζαν μιά κάποια λειτουργική ομοιότητα (πχ γάμος) εμφανίζονταν με διαφορετική μορφολογία σε διαφορετικά κοινωνικά σύνολα⁸, κατ'αρχήν στα πρωτόγονα έναντι των ανεπτυγμένων, εν συνεχεία σε πρωτόγονα έναντι άλλων πρωτογόνων και (αρκετά αργότερα⁹) μεταξύ ανεπτυγμένων. Αντίστοιχες διαφοροποιήσεις προέκυπταν από την ανάλυση του υλικού που προσέφερε η εθνογραφική περιγραφική παρατήρηση και κατ' αντίστροφη φορά. Μορφολογικά συναφή φαινόμενα αποδεικνύονταν ότι επιτελούσαν διαφορετικές λειτουργίες σε διαφορετικές κοινωνίες.¹⁰

⁷ « Το διακριτικό χαρακτηριστικό της ανθρωπολογίας μεταξύ των άλλων κοινωνικών επιστημών είναι το ότι επικεντρώνει σοβαρά την μελέτη της σε κοινωνίες άλλες από αυτές εκ των οποίων προερχόμαστε» Benedict, R., (1934 / 1989), Patterns of Culture, Houghton Mifflin Co, 291 σελ., σ. 1

⁸ «Γιά τον ανθρωπολόγο τα έθιμα τόσο τα δικά μας όσο και εκείνα της Νέας Γουϊνέας δεν είναι παρά εναλλακτικά κοινωνικά σχήματα χειρισμού ενός κοινού προβλήματος» σημειώνει η Benedict . οπ. παρ.

⁹ Η Margaret Mead, συνοδοιπόρος άλλωστε της Benedict στην ανάλυση της κουλτούρας, υπηρξε εκ των πρώτων που στην προέκταση της ανθρωπολογικής της δουλειάς σε "πρωτόγονες" κοινωνίες όπως αυτές στην Σαμόα και την Νέα Γουϊνέα, μελέτησε στο πρώτο ήμισυ της δεκαετίας του '50 σύγχρονες κοινωνίες όπως η αμερικάνικη, η γαλλική και η σοβιετική. βλ. σχετικά Mead, M., (1954/2002) Methods of Research of Contemporary Cultures, Berghan Books, 256 σελ, και Mead, M., Metraux, R., (1954/2001) Themes in French Culture, Berghan Books, 152 σελ. Η Mead άλλωστε υποστήριξε : « Αφιέρωσα το μεγαλύτερο μέρος της ζωής μου μελετώντας την ζωή άλλων , μακρυνών, λαών, προκειμένου οι Αμερικανοί να καταλάβουν καλύτερα τον εαυτό τους»

¹⁰ Βλ. κατωτέρω την ανάλυση του Ralph Linton.

Αναζητώντας τα διαφοροποιητικά στοιχεία¹¹ η ανθρωπολογική σκέψη κατέληξε στο φυσικό συμπέρασμα ότι ήταν η διαφορετικότητα του υπερσυνόλου που επικαθόριζε τις αποκλίσεις των συστατικών του από ομόλογα φαινόμενα άλλων υπερσυνόλων¹². Ωστόσο η αναζήτηση των διαφοροποιητικών στοιχείων οδήγησε παραδόξως στον εντοπισμό της ομογενοποιητικής δυναμικής (όχι όμως και στην ανακάλυψη των ομογενοποιητικών μηχανισμών η οποία ήλθε πολύ μεταγενέστερα - και ακόμη συντελείται στις μέρες μας).

« Μιά από τις ιδιαιτερότητες της ανθρωπολογίας μεταξύ των άλλων κοινωνικών επιστημών» γράφει ο, εκ των πρωτεργατών της αμερικάνικης ανθρωπολογίας, Alfred Louis Kroeber « είναι η ολιστικότητά της ... η πρώιμη και διαρκής τάση προς τη ολιστικότητα η οποία προκύπτει από το ενδιαφέρον για τους πρωτόγονους λαούς, γεγονός το οποίο οδήγησε παράλληλα και στην έμφαση στον πολιτισμικό ρελατιβισμό». Και για να τεκμηριώσει τον ισχυρισμό του αυτόν ο Kroeber παραθέτει ένα πολύ ενδιαφέρον παράδειγμα: « Η ιστορία της γραμματικής στην Μεσόγειο σκιαγραφεί την υποκρυπτόμενη διαδικασία... Οι Έλληνες φαίνεται ότι ανέπτυξαν οι ίδιοι, περισσότερο με απλή εκλογίκευση και λιγότερο με συστηματική ανάλυση, μερικούς υποτυπώδεις κανόνες της ελληνικής γραμματικής. Η συνολική δομή της γλώσσας κατανοήθηκε μόνο μετά τις κατακτήσεις του Αλέξανδρου, όταν οι εξελληνισμένοι Κίλικες και Θράκες βρέθηκαν σε θέση να συγκρίνουν την ελληνική με τις 'βάρβαρες' μητρικές τους γλώσσες»¹³

¹¹ «Η ανθρωπολογία ... επικεντρώνει την προσοχή της σ' εκείνα τα φυσικά χαρακτηριστικά και τις τεχνικές μεθόδους, τις συμβάσεις και τις αξίες που διακρίνουν μία κοινότητα από όλες τις υπόλοιπες οι οποίες ανήκουν σε διαφορετικές παραδόσεις», Benedict, οπ.παρ.

¹² Πρώτη η γερμανική εθνολογική σχολή περί τα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα επιχείρησε να τυποποιήσει πολιτισμικές κανονικότητες στις υλικές εκφάνσεις της κοινωνικής οργάνωσης και ζωής σε πρωτόγονες κοινωνίες. Εισήχθησαν τότε από εθνολόγους όπως ο Fritz Graebner (Graebner, F., (1911), Die Methode der Ethnologie. Heidelberg, Winter) οι έννοιες του «πολιτισμικού συμπλέγματος» (Kulturkomplex) του συνόλου δηλαδή των διακριτών υλικών χαρακτηριστικών ενός συγκεκριμένου τρόπου ζωής που αναπτύσσεται γύρω από ένα οριοθετημένο γεωγραφικό πυρήνα που απεκλήθη «πολιτιστικό κέντρο» (Kulturkreise). Ο Graebner μελετώντας φυλές της Ωκεανίας προσδιόρισε έξι «πολιτισμικά συμπλέγματα» με βάση στοιχεία όπως το είδος των καλλιέργειών, τον τύπο των σκαφών, το σχήμα της στέγης στα καταλύματα και την μορφή των όπλων. Gatewood, J.B. (2001), "Reflections of the Nature of Cultural Distributions and the Units of Culture Problem", Cross-Cultural Research, vol. 35, no 2, σ.σ. 227-241 όπου και μία ευσύνοπτη παρουσίαση των πρώιμων εθνολογικών προσεγγίσεων στο ζήτημα της κουλτούρας.

¹³ Kroeber, A.L., "The History of the Personality of Anthropology", American Anthropologist, vol. 61, σ.σ. 398-404, σ. 400

Η ανθρωπολογία συνέκρινε ολότητες. Μονάδες ανάλυσης αποτελούσαν γι' αυτήν τα κοινωνικά σύνολα και τα βασικά ερωτήματα που οι ανθρωπολόγοι έθεταν στον εαυτό τους αφορούσαν τους τρόπους με τους οποίους (και τις αιτίες για τις οποίες), τα κοινωνικά σύνολα διαφοροποιούνταν μεταξύ τους. Η αδυναμία των αναλυτικών και ερμηνευτικών δυνατοτήτων της ανθρωπολογίας την πρώιμη εκείνη φάση -αλλά και για πολύ αργότερα- οδήγησε τους θεράποντές της να υιοθετήσουν μία ταυτολογική προσέγγιση «μαύρου κουτιού»: τα κοινωνικά φαινόμενα διαφοροποιούνταν επειδή αναπτύσσονταν εντός διαφορετικών κοινωνιών και οι κοινωνίες ήταν διαφορετικές επειδή «προφανώς», από εθνογραφική επιφανειακή παρατήρηση και από πρώτου επιπέδου ανάλυση, τα φαινόμενα που τις συνέθεταν και δια των οποίων παρατηρούνταν, γίνονταν αντιληπτές, ήταν διαφορετικά. Αυτή η συνολική διαφορετικότητα απεκλήθη «κουλτούρα». Ήταν ταυτόχρονα εκείνη που διαφοροποιούσε τις κοινωνίες μεταξύ τους αλλά και ομογενοποιούσε τις κοινωνίες καθ'εαυτές, εντός τους. Το πως επιτυγχάνονταν κάτι τέτοιο παρέμεινε για μεγάλο χρονικό διάστημα (και εν πολλοίς παραμένει ακόμη) το μεγάλο ερώτημα, εξ'ού και η -διοικητικής προέλευσης- παρομοίωση του «μαύρου κουτιού»: στις αρχικές ανθρωπολογικές της προσεγγίσεις η κουλτούρα ήταν οντότητα που γίνεται αντιληπτή από τα εξωτερικά της μορφολογικά χαρακτηριστικά και από τις εξωτερικές επιπτώσεις της ύπαρξης και της δράσης της χωρίς να διακρίνονται οι εσωτερικοί μηχανισμοί και λειτουργίες που παράγουν (και αναπαράγουν) τόσο την εξωτερική μορφολογία της οντότητας όσο και τα εξωτερικά της αποτελέσματα, ήτοι τις επιδράσεις που αυτή ασκεί επί του περιβάλλοντός της.

Η αναζήτηση κανονικοτήτων πίσω από τα εθνογραφικού ενδιαφέροντος επιφανειακά χαρακτηριστικά και την συγκυρία απετέλεσε το πρώτο ποιοτικό άλμα στην πορεία προσδιορισμού της κουλτούρας. Σε πρώτο επίπεδο οι εθνολόγοι εντόπισαν την συνάφεια και την συνέχεια των στοιχείων του υλικού πολιτισμού των κοινωνιών που μελετούσαν¹⁴.

¹⁴ Ο Franz Boas ανέπτυξε ήδη από το 1896 ερμηνευτικά σχήματα για την παραγωγή και αναπαραγωγή της πολιτισμικής ομοιομορφίας. Κατ'αυτόν η διάδραση μεταξύ λειτουργιών και συνθηκών υπό όρους συνάφειας παράγει ομοιομορφία: «Τα πλέον διαφορετικά εθνοτικά [ethnic] φαινόμενα υποκείμενα σε όμοιες συνθήκες και συνδεδεμένα με όμοιες δραστηριότητες παράγουν όμοια (όχι ταυτόσημα) αποτελέσματα τα οποία μπορούν αβίαστα να υπαχθούν στην ίδια κατηγορία θεωρούμενα όχι από ιστορική αλλά από ψυχολογική, τεχνολογική ή άλλη παραπλήσια σκοπιά». Οι ομοιομορφίες αυτές μπορεί να παραχθούν και αναπαραχθούν με ποικίλους τρόπους είτε μέσω «συγκλίνουσας εξέλιξης» [convergent evolution] εντός δύο επικοινωνουσών κοινωνιών, είτε μέσω «παράλληλης εξέλιξης» [parallel evolution] σε κοινωνικά σχήματα που δεν επικοινωνούν, είτε τέλος με «διαχρονική μεταφορά»

Βασιζόμενοι σ'αυτά τα δεδομένα¹⁵ ανθρωπολόγοι όπως ο Franz Boas, ο Alfred Kroeber και η Ruth Benedict αναζήτησαν σε ένα βαθύτερο στρώμα κοινωνικού υλικού τον συνδετικό ιστό των ποικιλόμορφων εκφάνσεων της κοινωνικής ζωής (υλικών τε και άυλων) « Η κουλτούρα εδράζεται στο παρελθόν και ... υπάρχει μόνο στο ανθρώπινο μυαλό. Η υφαντουργία και η πυρίτιδα ... δεν μεταφέρονται καθ'εαυτές από άνθρωπο σε άνθρωπο και από γενιά σε γενιά, τουλάχιστον όχι συνεχώς. Είναι η αντίληψη γι'αυτές, η γνώση και η κατανόησή τους, είναι οι περί αυτών ιδέες με την Πλατωνική έννοια του όρου που μεταφέρονται» γράφει ο Kroeber το 1917.¹⁶

Η αποκρυστάλλωση των πλατωνικά καθαρών αυτών ιδεών ορίζεται ως «συνήθεια» [habit] : « Η κουλτούρα αγκαλιάζει όλες τις εκφάνσεις των κοινωνικών συνηθειών στα πλαίσια μιας κοινότητας, τις αντιδράσεις του ατόμου στην επίδραση των συνηθειών της κοινότητας, τις αντιδράσεις προς το άτομο υπό την επήρεια των συνηθειών της κοινότητας εντός της οποίας αυτό διαβιώνει καθώς και τα προϊόντα των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων όπως αυτά προσδιορίζονται από τις συνήθειες» σημειώνει ο Franz Boas¹⁷ σε μία από τις πρώτες απόπειρες αποτύπωσης της αόρατης αυτής ύλης που συνδέει και ομογενοποιεί τα κοινωνικά φαινόμενα.

Η έμφαση στα **οριζόντια κοινά χαρακτηριστικά που διατρέχουν τις ποικίλες εκφάνσεις των συλλογικοτήτων** και, εκείθεν, στην ομογενοποιητική λειτουργία της κουλτούρας, ή καλύτερα στην **ομογενοποιητική λειτουργία που απεκλήθη «κουλτούρα»**, απετέλεσε τον πυρήνα της ανθρωπολογικής προβληματικής¹⁸.

[historical transmission] μεταξύ ιστορικά διαδοχικών φάσεων μίας κοινωνίας. Boas, F., (1896 / 1995) "The limitations of comparative method of anthropology" σε Race, Language and Culture, University of Chicago Press, 647 σελ., σ.σ. 270-280 και Boas, F (1911 / 1995), "Review of Graebner, Methode der Ethnologie", σε οπ.παρ. σσ.295-304.

¹⁵ Ο ακραίος φορμαλισμός της γερμανικής σχολής είχε ήδη αποτελέσει αντικείμενο κριτικής από αμερικανούς κυρίως εθνολόγους. Οι Franz Boas, Robert Lowie και Alexander Goldenweiser στις αρχές της δεκαετίας του '10 υποστήριξαν ότι τα μορφολογικά και μόνο χαρακτηριστικά ενός τρόπου ζωής δεν επαρκούν για να προσδιορίσουν την κουλτούρα του. Βλ. Gatewood, οπ.παρ. σελ. 295-296

¹⁶ Kroeber, A.L., (1917/1993) Superorganic, ανατύπωση από American Anthropologist, vol. 19, no 2, σ.σ.. 163-213, Irvington Publishers.

¹⁷ Boas, F., (1930), "Anthropology", Encyclopedia of Social Sciences, vol. 2, N.Y., Mc Millan, σ.σ.. 73-110.σε Gatewood οπ.παρ. Για μιά συνολική θεώρηση της διαμόρφωσης των αντιλήψεων περί κουλτούρας του γερμανικής καταγωγής και παιδείας θεμελιωτή της αμερικάνικης ανθρωπολογίας βλ. Stocking, G. W., (επιμ.), (1996), Volgeist as Method and Ethic: Essays on Boasian Ethnography and the German Anthropological Tradition.. University of Wisconsin Press, 358 σελ.

¹⁸ Η επικέντρωση της ανθρωπολογικής έννοιας της κουλτούρας στην ομογενοποίηση αποτέλεσε ταυτόχρονα και τον πυρήνα της κατ'αυτής κριτικής της. Βλ. κατωτέρω τις απόψεις της Margaret Archer

Η κουλτούρα ως ομοιογενές σύνολο

Η μετάβαση από την ατελή έννοια της συλλογικής «συνήθειας»- που -μεταδίδεται, σε μία έννοια ευρύτερη, περισσότερο συνθετική και δομικά συγκροτημένη, απετέλεσε το επόμενο ποιοτικό άλμα. Η Ruth Benedict εισήγαγε στα μέσα της δεκαετίας του '30 την έννοια του «πολιτισμικού προτύπου» [cultural pattern]. « Η νοηματοδότηση της πολιτισμικής συμπεριφοράς δεν εξαντλείται στην κατανόηση του ότι έχει χωρική οριοθέτηση, αποτελεί ανθρωποκατασκευή και είναι εξαιρετικά πολύπλοκη. Τείνει επιπλέον να είναι και ομοιογενής. Μιά κουλτούρα όπως και ένα άτομο, είναι ένα περισσότερο ή λιγώτερο *συνεκτικό πρότυπο σκέψης και δράσης* ... Εντός εκάστης κουλτούρας γεννώνται χαρακτηριστικές σκοπιμότητες που δεν απαντώνται σε διαφορετικούς τύπους κοινωνιών. Κάθε λαός σταθεροποιεί σταδιακά τις εμπειρίες του υπακούοντας σ' αυτές τις σκοπιμότητες ...[έτσι ώστε] υπό την επίδραση αυτών των κατευθυντηρίων δυνάμεων τα ετερογενή στοιχεία συμπεριφοράς αποκτούν όλο και πιο ομοιογενή μορφή. Η μορφή την οποία λαμβάνουν οι [κοινωνικές] δράσεις μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο εάν προηγηθεί η κατανόηση του συναισθηματικού και νοητικού κατευθυντήριου μοχλού δεδομένης κοινωνίας ... Αυτή η προτυποποίηση της κουλτούρας δεν θα πρέπει να αγνοηθεί ως δευτερεύουσα λεπτομέρεια»¹⁹. Η Benedict αρχίζει να ανασηκώνει το παραπέτασμα των επιφαινομένων. Υπό την επίδραση της περιγραφικής εθνογραφίας η πρόσληψη της κουλτούρας περιορίζονταν μέχρι τότε στο παρατηρούμενο και το αμέσως αισθητό. Ακόμα και αν εδράζεται στο ανθρώπινο μυαλό και τις εμπειρίες του η κουλτούρα δεν ήταν παρά η προφανής ανατανάκλαση («ιδέες» και «συνήθειες») υλικών («πυρίτιδα») και άυλων («αντιδράσεις του ατόμου») εκφάνσεων δεδομένης κοινωνίας.

Τα πολιτισμικά πρότυπα της Benedict υπερβαίνουν και επικαθορίζουν τα απτά πολιτισμικά στοιχεία της κοινωνίας αυτής. Αποτελούν ολοκληρωμένες μήτρες κοινωνικής αναπαραγωγής, υπερσύνολα των επι μέρους πολιτισμικών συστατικών. «Το όλον, όπως επιμένει η σύγχρονη επιστήμη σε πολλά πεδία, δεν συνιστά ένα απλό άθροισμα των μερών του αλλά αποτελεί προϊόν μίας αποκλειστικής συνάρθρωσης και αλληλεπίδρασης των μερών αυτών εις τρόπον ώστε να γεννούν

¹⁹ Benedict, R., οπ. παρ., σ. 53, έμφαση δική μας.

μιά νέα οντότητα ... Έτσι ακριβώς και οι κουλτούρες είναι κάτι περισσότερο από το άθροισμα των χαρακτηριστικών τους».²⁰ Περνώντας μέσα από την **ολοκληρωμένη αυτή πολιτισμική μήτρα** «...όλες οι ασύνδετες συμπεριφορές που μπορεί να στοχεύουν στην διαβίωση, την αναπαραγωγή, τον πόλεμο ή την λατρεία των θεών, μετατρέπονται σε συνεκτικά πρότυπα σύμφωνα με ασυνείδητους κανόνες επιλογής που αναπτύσσονται στα πλαίσια της κουλτούρας» καθιστώντας την «...πολιτισμική ομογενοποίηση κάθε άλλο παρά μυστικιστική »²¹. Ένα σημαντικό σύνολο από επιπρόσθετα στοιχεία αναδεικνύονται μέσα από την παράμβαση της Benedict. Στην **χωρικότητα** (με την έννοια του γεωγραφικά οριοθετημένου πεδίου διαμόρφωσης και κυριαρχίας δεδομένης κουλτούρας) τον ανθρωπογενή χαρακτήρα, το πολυδιάστατο, και το διαχρονικό προστίθεται ρητά **η ομοιογενοποιητική λειτουργία** (που υπερβαίνει την απλή εθνογραφική ομοιογένεια) και τα μη συνειδητά πρότυπα που την επιτελούν.

Τα προφανή και αφανή στοιχεία της κουλτούρας

Η μη συνειδητότητα των ομογενοποιητικών μηχανισμών είναι ένα κρίσιμο μέγεθος για την κατανόηση της κουλτούρας και αποτελεί έκτοτε κρίσιμη παράμετρο όλων των ευριστικών και ταξινομικών σχημάτων τόσο ανθρωπολογικών όσο και ευρύτερων. Οι C. Kluckhohn και W.H.Kelly, λίγο αργότερα, ενσωματώνουν στο μοντέλλο τους τόσο τις συνειδητές όσο και τις μη συνειδητές διαστάσεις αποδεχόμενοι παράλληλα «**προφανείς**» [explicit] και «**αφανείς**» [implicit] επιδράσεις στην ανθρώπινη συμπεριφορά με ιστορική προέλευση και μάλιστα –ως πρόσθετη σημαντική παράμετρο- με εναλλακτικά *ορθολογικό* ή *ανορθολογικό* χαρακτήρα²². Ο Clyde Kluckhohn εξ άλλου υπογραμμίζει ιδιαίτερα την *ολικότητα* του φαινομένου που συνιστά «το πλήρες σχέδιο ζωής μίας ομάδας ανθρώπων»²³

²⁰ οπ. παρ.

²¹ οπ.παρ. σελ 54

²² Kluckhohn, C., Kelly, W.H, (1945/ 1980), “The concept of Culture” σε Linton, R., (επιμ.) The Science of Man in the World Crisis, N.Y., Octagon Books, 532 σελ., σ.σ 78-106

²³ Kluckhohn, C., (1951), “The Concept of Culture” σε Lerner, D., Lasswel, H., (επιμ), The Policy Sciences. Recent developments in scope and method, Stanford University Press, 341 σελ., σ.σ. 86-101. Αυτή ακριβώς η έμφαση στην έννοια της ολικότητας και κατ’έπείτα της πλήρους εσωτερικής ομοιομορφίας των πολιτισμικών συστημάτων θα αποτελέσει αργότερα αντικείμενο έντονης κριτικής.

Η διαπίστωση της διάκρισης (και η συνεπακόλουθη αναζήτηση της σχέσης) ανάμεσα στο «προφανές» και το «αφανές» δημιουργεί την ανάγκη μιάς λεπτομερέστερης ταξινόμησης των ποικίλων εκφάνσεων της κουλτούρας, ταξινόμησης η οποία δεν θα περιορίζεται στα εξωτερικά, μορφολογικά και μόνο, χαρακτηριστικά. Ο Ralph Linton παρουσίασε στα 1936 μιά τετράβαθμη κατηγοριοποίηση των πολιτισμικών χαρακτηριστικών²⁴. Οι κουλτούρες κατ' αυτόν συγκροτούνται από ποικίλες εκφάνσεις εκάστη των οποίων αναπτύσσεται σε τέσσερις διαφορετικές διαστάσεις: **την μορφή, την λειτουργία, την χρήση και το νόημα**. Κάθε μιά από αυτές τις διαστάσεις μπορεί να συνιστά παράμετρο ομογενοποίησης ενός δεδομένου πολιτισμικού σχηματισμού, δηλαδή εσωτερικής συγκρότησής του και ταυτόχρονα εξωτερικής διαφοροποίησης του από άλλους παρόμοιους σχηματισμούς. Παράλληλα όμως εκάστη των διαστάσεων αυτών μπορεί να αποτελέσει παράμετρο διαφοροποίησης φαινομένων που κατά τα άλλα ταυτίζονται ή προσομοιάζουν αν προσεγγισθούν μέσα από μία ή περισσότερες εκ των λοιπών διαστάσεων.

Η κατά Linton *μορφή* αναφέρεται στα εξωτερικά γνωρίσματα ενός φαινομένου. Η *λειτουργία* στα κοινωνικά αποτελέσματα που μπορούν να παραχθούν μέσα από αυτό. Η *χρήση* στον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο το φαινόμενο αυτό αξιοποιείται εντός δεδομένης κουλτούρας. Το *νόημα*, τέλος, αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο το φαινόμενο γίνεται συλλογικά ή/και ατομικά αντιληπτό και κατανοητό στα πλαίσια της εν λόγω κουλτούρας. Το φαινόμενο συγκροτείται και από τις τέσσερις διαστάσεις ούτως ώστε οποιαδήποτε διαφοροποίηση σε μία εξ αυτών το διαφοροποιεί συνολικά από άλλα ομοειδή, παρά την τυχόν ταύτισή τους στις υπόλοιπες τρεις. Έτσι μορφολογικά ταυτόσημα φαινόμενα μπορεί να επιτελούν διαφορετικές λειτουργίες στα πλαίσια διαφορετικών πολιτισμικών σχηματισμών. Μορφολογικά και λειτουργικά όμοια φαινόμενα να χρησιμοποιούνται στα πλαίσια διαφορετικών σκοπιμοτήτων (κατά Benedict) εντός διαφορετικών κοινωνιών. Η μορφολογική, λειτουργική και χρηστική ταυτοσημία, μπορεί, τέλος να αποτυπώνεται διαφορετικά στην συνείδηση των συλλογικών ή ατομικών δρώντων υποκειμένων διαφοροποιώντας ανάλογα και την συμπεριφορά τους.

²⁴ Linton, R., (1936), *The Study of Man*, N.Y. Appleton-Century Co., σελ. 402-405, σε Gatewood, οπ.παρ.

Στα παραδείγματα τα οποία παραθέτει ο Linton **μορφολογικά συναφή φαινόμενα** όπως οι θρησκευτικού περιεχομένου χοροί **παρουσιάζουν λειτουργικές, χρηστικές και νοηματικές διαφορές εντός των διακριτών πολιτιστικών σχηματισμών** που αποτελούν οι –όμορες- Ινδιάνικες φυλές. « Παρ’ όλο που υπήρχαν χαρακτηριστικές ομοιότητες στην διαδικασία του χορού στις διάφορες περιοχές οι λόγοι για τους οποίους χορεύονταν μπορεί να ήταν τελείως διαφορετικοί»²⁵. Ο Linton προχώρησε και σε μία ακόμα εξαιρετικά σημαντική, κατά την άποψή μας, παρατήρηση. Αναλύοντας την διαδικασία κατασκευής και χρήσης του τόξου στην φυλή των Κομάντσι σημειώνει : « Ο μέσος Κομάντσι ασφαλώς αντιλαμβανόταν το τόξο ως ενιαία οντότητα, ως ένα αντικείμενο που μπορούσε να χρησιμοποιήσει με συγκεκριμένους τρόπους. Ένας επαγγελματίας κατασκευαστής τόξων, αντιθέτως, είχε πλήρη συνείδηση των επι μέρους τμημάτων που απαιτούνταν για να κατασκευαστεί ένα τόξο αφού ήταν αυτός ακριβώς που έπρεπε να τα συνθέσει σε ένα ενιαίο χρηστικό σύνολο. Για τον μέσο άνθρωπο το τόξο ήταν ένα στοιχείο, για τον ειδικό ήταν ένα σύνολο στοιχείων»²⁶. Η αναζήτηση της διαφοροποίησης μεταξύ πολιτισμικών συστημάτων που αποτέλεσε το κύριο πεδίο ενδιαφέροντος της ανθρωπολογίας αντιμετώπιζε την εσωτερική ομογενοποίηση ως βασικό εμνηυτικό μέσο των εξωτερικών διαφορών και ως εκ τούτου την υπερτόνιζε. Προκειμένου να καταγραφούν και να εμνηυθούν οι διαφορές ανάμεσα στις κουλτούρες **απομονώνονταν και προβάλλονταν οι εσωτερικές τους ομοιότητες ενώ αγνοούνταν και υποβαθμιζόνταν οι εσωτερικές ανομοιογένειες και αντιφάσεις.**

Εσωτερική ομοιογένεια: η ιδεοτυπικότητα των πρώιμων προσεγγίσεων

Η σημασία της παρατήρησης του Linton συνδέεται με την έμφαση που δίνει στην εσωτερική διαφοροποιητική λειτουργία. **Το γεγονός ότι δύο άτομα και κατ’**

²⁵ σε Gatewood, *οπ.παρ.*

²⁶ Linton, R, *οπ.παρ.* σελ. 399, σε Gatewood, *οπ.παρ.* Στην παρατήρηση αυτή του Linton ένας διοικητικός επιστήμονας αναγνωρίζει στοιχεία συναφή με την «αλυσίδα μέσων και σκοπών» του Herbert Simon: ο κύριος σκοπός του κατασκευαστή των τόξων και τα στοιχεία αναφοράς που αυτός συνεπάγεται δεν είναι παρά ένα μέσο για την επίτευξη διαφορετικών σκοπών του χρήστη που διαμορφώνουν ένα διαφορετικό πλαίσιο αναφοράς εντός του οποίου τα στοιχεία του προηγούμενου πλαισίου εμφανίζονται ως τεχνικές λεπτομέρειες. Simon, H., (1964) “On the concept of the Organizational Goal”, *Administrative Science Quarterly*, 9, σ.σ. 1-22 και (1947/1997) *Administrative Behavior. Decision-Making Processes in Administrative Organization*. Free Press, σελ. 352, σ. 4

επέκταση δύο κοινωνικές κατηγορίες, εντάσσονται στο ίδιο πολιτισμικό πλαίσιο δεν σημαίνει ότι αυτομάτως προσλαμβάνουν τις εκφάνσεις της κοινής τους κουλτούρας με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, ούτε ότι διαδρούν ταυτόσημα μαζί τους. Αντίθετα εμφανίζονται εντός των πολιτισμικών συνόλων νοηματικές, λειτουργικές και χρηστικές υποδιαίρεσεις επικαθοριζόμενες από τις διαφορετικές *σκοπιμότητες* (με την έννοια της Benedict) που συνδέουν τα υποκείμενα της συλλογικής δράσης – ομάδες ή άτομα- με τα πολιτισμικά –κατ' επέκταση κοινωνικά – φαινόμενα.

Βλέπουμε λοιπόν ότι ακριβώς η υπερβάουσα έμφαση στην εσωτερική ομοιογένεια της κουλτούρας που απετέλεσε για μεγάλο διάστημα αφορμή κριτικής στην χρήση της και εν πολλοίς αμφισβήτησης της χρησιμότητάς της ως ευριστικού εργαλείου εξισορροπείται με παρατηρήσεις όπως αυτή του Linton. Αντίστοιχα στοιχεία μετριασμού απαντώνται και σε άλλους ανθρωπολόγους της περιόδου εκείνης, αρχής γενομένης από την ίδια την Benedict που σημειώνει ότι « ...η έλλειψη ομογενοποίησης φαίνεται να αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα ορισμένων πολιτισμικών συστημάτων όπως ακριβώς η υπερβάουσα ομογενοποίηση αποτελεί χαρακτηριστικό άλλων»²⁷. Ωστόσο οι σκέψεις αυτές παραμένουν περιθωριακές εντός του συνολικού εμνηυτικού σχήματος της πρώιμης περιόδου. Λειτουργούν ως στοιχεία μετριασμού της έμφασης που δίνεται μονομερώς σε ορισμένα προβαλλόμενα ως κυρίαρχα χαρακτηριστικά και όχι πραγματικής εξισορρόπησής τους από άλλα αναγνωριζόμενα ως αντίρροπα.

Αυτής της μορφής η συγκρότηση θεωρητικών ερμηνευτικών πλαισίων δημιουργεί *ιδεοτυπικά σχήματα*. Στον ίδιο τον Weber – που εισήγαγε τον ιδεότυπο ως εργαλείο ανάλυσης- απαντώνται αναφορές που μετριάζουν την αντίληψη περί αυξημένης ορθολογικότητας και αποτελεσματικότητας του γραφειοκρατικού μοντέλου²⁸. Οι εν λόγω αναφορές του Weber ταυτίζονται σχεδόν με τα παραδείγματα και τις αιτιάσεις των κριτικών του μοντέλου αυτού. Και εκεί ωστόσο αυτές οι *αντίρροπες τάσεις προβάλλονται περιορισμένα ενώ η έμφαση δίδεται στα κυρίαρχα χαρακτηριστικά τα οποία σταδιακά τείνουν να θεωρούνται τα μόνα αντιπροσωπευτικά και καταλήγουν να χρησιμοποιούνται κατ' αποκλειστικότητα κατά την εργαλειακή, αναλυτική χρήση του υποδείγματος παρά τις ενδεχομένως αντίθετες –καλές-*

²⁷ Benedict, οπ.παρ. σελ 196

²⁸ Βλ. κατωτέρω Κεφ. 3^ο.

προθέσεις των επινοητών του. Ως αποτέλεσμα προκύπτει το ότι κατά την ενδοπαραδειγματική (με την έννοια πάντοτε της «φυσιολογικής επιστήμης» του Kuhn) μελέτη περιπτώσεων υπερτονίζονται τα δεδομένα που είναι συμβατά με τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά του υποδείγματος ενώ αγνοούνται και αποκλείονται όσα τα αντιστρατεύονται. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι υπό μελέτη πραγματικές καταστάσεις διαστρεβλώνονται και ερμηνεύονται ατελώς παράγοντας ευριστικές «ανωμαλίες» και θεμελιώνοντας βάσιμη κριτική κατά του υποδείγματος στα σημεία ακριβώς που οι «παρατηρήσεις μετριασμού» των εισηγητών του είχαν επιχειρήσει να προλάβουν.

Η κουλτούρα ως παραγωγός της συλλογικότητας

Η ξεχωριστή σημασία που μπορεί να αποκτήσει η έννοια της κουλτούρας αντανakλάται στην θέση του Donald Campbell, εκ των βασικών εκπροσώπων της αμερικανικής εξελικτικής επιστημολογίας, περί του καθορισμού των ορίων των συλλογικών οντοτήτων. Σύμφωνα με αυτήν είναι ακριβώς **τα πολιτισμικά στοιχεία εκείνα τα οποία συγκροτούν την ίδια την συλλογικότητα**. Ο Campbell καταγράφει πέντε παραμέτρους το μέγεθος και η συνάρθρωση των οποίων οριοθετούν μία συλλογική οντότητα ²⁹. Οι δύο πρώτες εξ' αυτών θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν «φυσικές» ή «δομικές». Η «εγγύτητα» αναφέρεται στην στενότερη χρονοχωρική συνύπαρξη ενός συγκεκριμένου αριθμού ατόμων σε σύγκριση με άλλα άτομα. Η «κοινή μοίρα» εκφράζει τον βαθμό στον οποίο ένας συγκεκριμένος αριθμός ατόμων υπόκειται στις κοινές επιπτώσεις της στενότερης χρονοχωρικής συνύπαρξης σε σύγκριση με άλλα άτομα. Οι τρεις άλλες όμως είναι αξιακής ή συμπεριφορικής φύσης. Η «ομοιότητα», περιγράφει την συνάφεια δύο ατόμων σε μία ποικιλία πολιτισμικών χαρακτηριστικών, συνάφεια η οποία προκαλείται από τις προαναφερθείσες «φυσικές» παραμέτρους. Η «αντίσταση στην διείσδυση» αποτυπώνει τον βαθμό στον οποίο ένα δεδομένος αριθμός ατόμων αποδέχεται την παρουσία και ανέχεται στάσεις και πρακτικές άλλων ατόμων που δεν παρουσιάζουν αντίστοιχη συνάφεια μαζί τους. Η «εσωτερική διάχυση», τέλος, περιγράφει τον ρυθμό με τον οποίο υλικά στοιχεία και πληροφορίες διακινούνται εντός μίας ομάδας ατόμων εν

²⁹ Campbell, D. T., (1958), "Common fate, similarity and other measures of the status of aggregates of persons as social entities" Behavioral Science, (3), 1, σ.σ. 14-25 σε Gatewood, οπ παρ.

συγκρίσει με τον ρυθμό ανταλλαγής αντίστοιχων στοιχείων μεταξύ αυτής και άλλων ομάδων.

Κατά συνέπεια η συλλογική οντότητα συναπαρτιζόμενη από ένα σύνολο μεταβλητών -άρα μεταβαλλόμενη και η ίδια τόσο ιστορικά (διαφοροποίηση της ίδιας συλλογικότητας στην διαχρονία) όσο και γεωγραφικά (διαφοροποίηση διακριτών συλλογικοτήτων στην συγχρονία)- καθίσταται μόρφωμα μεταβλητής γεωμετρίας, εξαρτώμενο από τους εκάστοτε ποσοτικούς συνδυασμούς των πέντε προαναφερθεισών παραμέτρων, οι πλείστες των οποίων εμπίπτουν στον Μποασιανό ορισμό της κουλτούρας ως «...αντιδράσεις του ατόμου στην επίδραση των συνηθειών της κοινότητας [και] αντιδράσεις προς το άτομο υπό την επήρεια των συνηθειών της κοινότητας».

Η σύνδεση της κουλτούρας με την εγγύτητα και εκείθεν με την φυσική (αλλά και συμβολική και τελικά οργανωσιακή θα μας επιτραπεί ήδη να προσθέσουμε) *επικράτεια* καταγράφεται και απο έναν άλλον σημαντικό ανθρωπολόγο τον Marshall Sahlins. « Εν αρχή ην η επικράτεια», σημειώνει σε ένα κείμενο του 1964, «... το ένστικτο της κατοχής, το κίνητρο της κατάκτησης, της διατήρησης, της υπεράσπισης των αποκλειστικών δικαιωμάτων επί δεδομένης επικράτειας. Το ανθρώπινο πολιτισμικό ένστικτο για φυσικό χώρο [*Lebensraum*] »³⁰. Το ένστικτο αυτό και οι συνακόλουθες πρακτικές διατήρησης του ελέγχου μιάς φυσικής, αλλά και συμβολικής και -ως σύνθεσης των δύο προηγούμενων- οργανωσιακής επικράτειας, συμβάλλουν στην αναπαραγωγή της κουλτούρας. Οι πρακτικές αναπαραγωγής της επικράτειας αναπαράγουν και την εγγύτητα των ατομικών και συλλογικών υποκειμένων που εδράζονται επ'αυτής, εγγύτητα που γεννά τους κατά Campbell πολιτισμικούς μηχανισμούς της ομογενοποίησης όπως την «κοινή μοίρα», την «αντίσταση στην διείδυση» και την «εσωτερική διάχυση».

Η ιδιάζουσα βαρύτητα των παρατηρήσεων αυτών εντοπίζεται κατά την άποψή μας σε δύο σημεία. Πρώτον επιτρέπουν την **προσέγγιση της πολιτισμικής συλλογικότητας όχι ως συμπαγούς οντότητας αλλά ως πολυπαραμετρικής σύνθεσης, ως εύπλαστης συνισταμένης πολλών μεταβλητών, που υπόκειται σε μεταβολές ως**

³⁰ Sahlins, M., (2000), Culture in Practice. Selected Essays., Zone Books, 600 σελ., σ. 48.

απόρροια της αναδιάταξης των μεταβλητών αυτών. Δεύτερον, και σημαντικότερο, κατανοούν την κουλτούρα όχι ως προϊόν μιάς προ-συγκροτημένης συλλογικότητας αλλά ως γενεσιουργό μηχανισμό της συλλογικότητας: **η συλλογική οντότητα παράγεται μέσα από την συγκρότηση της κουλτούρας της.** Οι παρατηρήσεις αυτές θα αποδειχθούν νομίζουμε εξαιρετικά χρήσιμες για την περαιτέρω προβληματική μας.

Η κουλτούρα ως κανονιστικός μηχανισμός

Εξ ίσου έγκαιρα με τις προεκτεθείσες οξυδερκείς *οντολογικές* παρατηρήσεις τους για την κουλτούρα, την περιγραφή της δηλαδή ως οντότητα, οι μελετητές εντοπίζουν και την **κανονιστική/ δεοντολογική** της λειτουργία. Όπως σημειώνεται ανωτέρω, η Benedict περιγράφει ήδη το 1934 την **κουλτούρα ως πρότυπο η συμμόρφωση** προς το οποίο κάνει «τα ετερογενή στοιχεία συμπεριφοράς [να] αποκτούν όλο και πίο ομοιογενή μορφή» ενώ ο Clyde Kluckhohn αντιλαμβάνεται το 1951 την κουλτούρα ως το «πλήρες σχέδιο ζωής μιάς ομάδας ανθρώπων»³¹. Τα πρότυπα και τα σχέδια είναι προφανώς μηχανισμοί που επικαθορίζουν τις ατομικές και κατ'έκταση συλλογικές συμπεριφορές καταδεικνύοντας και επιβάλλοντας τις δέουσες μορφές τους.

Εκείνος ωστόσο που έφερε την υποφώσκουσα μέχρι τότε κατανόηση της κανονιστικής λειτουργίας της κουλτούρας στο προσκήνιο της ανθρωπολογικής ανάλυσης είναι ο Clifford Geertz. « Είναι ορθότερο», σημειώνει σε κείμενο που πρωτογράφηκε το 1965, «να αντιμετωπίζουμε την κουλτούρα όχι ως σύμπλεγμα συγκεκριμένων συμπεριφορικών προτύπων –κατηγορίες συνηθειών, πρακτικών, παραδόσεων, ηθών- όπως ήταν ο κανόνας μέχρι σήμερα, αλλά ως **σύνολο μηχανισμών ελέγχου** –σχέδια, συνταγές, κανόνες, οδηγίες (εκείνα τα οποία οι πληροφορικοί αποκαλούν προγράμματα) – που κατευθύνουν την συμπεριφορά».³²

Χωρίς να προσθέτει κάτι ριζικά διαφορετικό σ' αυτό το σημείο ο Geertz καινοτομεί αντιστρέφοντας την οπτική. Τα «πρότυπα» [patterns] της Benedict είναι προϊόντα «

³¹ Οπ.παρ.

³² Geertz C., (1973/2000), The Interpretation of Cultures, Basic Books, σελ. 480, σ 44, έμφαση δική μας

μη συνειδητών κανόνων επιλογής». ³³ Είναι κανονικότητες που παράγονται εκ του γεγονότος ότι η ανθρώπινη ζωή «είναι πρώτα και πάνω απ' όλα προσαρμογή σε πρότυπα και προδιαγραφές διαμορφωμένα από την παράδοση εντός της κοινότητας». ³⁴ Για την Benedict τα άτομα προσαρμόζονται σε κοινωνικά πρότυπα που λαμβάνουν την μορφή των 'εθίμων' μέσα από μία διαδικασία 'μη συνειδητής επιλογής'. Αντίθετα, στην προσέγγιση του Geertz η ίδια ακριβώς λειτουργία θεάται από τον αντίποδα. « Πιστεύοντας όπως και ο Max Weber ότι ο άνθρωπος είναι ζώο αιωρούμενο μέσα σε δίκτυα νοημάτων που ο ίδιος υφαίνει, θεωρώ ότι η κουλτούρα συνιστά αυτά ακριβώς τα δίκτυα ». ³⁵ Δεν πρόκειται για προσαρμογή των ατόμων σε πρότυπα αλλά για επιβολή νοημάτων στα άτομα. Χωρίς να αρθρώνει κάτι πραγματικά νέο ο Geertz χρωματίζει επί το ντετερμινιστικώτερο την προϋπάρχουσα σύλληψη της συμπεριφορικής κανονιστικότητας που ενσωματώνεται στα πολιτισμικά πρότυπα.

Ο Geertz προχωρεί και σε μία άλλη διάκριση άξια προσοχής. «...Τα πολιτισμικά πρότυπα», σημειώνει, « παρουσιάζουν μιά εσωτερική διττότητα: νοηματοδοτούν την κοινωνική και ψυχολογική πραγματικότητα, παρέχοντάς της αντικειμενική εννοιολογική μορφή, ταυτόχρονα και με το να μορφοποιούνται με βάση αυτήν αλλά και με το να την μορφοποιούν με βάση τον εαυτό τους». Κατ'αυτόν τον τρόπο καθίστανται ταυτόχρονα «πρότυπα-της-(πραγματικότητας)» και «πρότυπα-για-την-(πραγματικότητα)» [models of –models for]. ³⁶ Η διττή αυτή λειτουργία, που στην ουσία συνίσταται σε μία διαδοχή ρόλων, είναι εξαιρετικά κρίσιμη διότι αποτελεί τον ουσιαστικό μηχανισμό της πολιτισμικής αναπαραγωγής και συνέχειας.

Η («κοινωνική και ψυχολογική») πραγματικότητα βιώνεται κατ' αρχήν, συλλογικά και ατομικά, μέσα από πολιτισμικά πρότυπα τα οποία παράγονται προκειμένου να αποτυπώσουν αυτή την πραγματικότητα. Τα πολιτισμικά πρότυπα είναι μιά αναπαράσταση της πραγματικότητας. Είναι μιά θέαση και ερμηνεία της πραγματικότητας μέσα από τον προσληπτικό μηχανισμό των υποκειμένων της. Είναι «ιστορίες που [τα κοινωνικά υποκείμενα] λένε στους εαυτούς τους για τους εαυτούς

³³ Benedict οπ.παρ. σ. 54, έμφαση δική μας

³⁴ οπ. παρ. σ. 2, έμφαση δική μας

³⁵ Geertz, οπ. παρ. σ. 5, έμφαση δική μας

³⁶ οπ. παρ. σ. 93.

τους»³⁷. Υπ' αυτή την έννοια αποτελούν μορφοποιήσεις της πραγματικότητας. Από την στιγμή που θα συγκροτηθούν σαν τέτοια, ωστόσο, αλλάζουν ρόλο. Δίνοντας μία ερμηνεία της πραγματικότητας, νοηματοδοτούν τα διάφορα στοιχεία της και κατ' επέκταση καθορίζουν τις έναντί τους στάσεις των κοινωνικών υποκειμένων που χρησιμοποιούν την ερμηνεία αυτή ως μηχανισμό θέασης και κατανόησης της πραγματικότητας αυτής. Καθορίζοντας τις στάσεις καθορίζουν βεβαίως και τις συμπεριφορές, στο μέτρο που ο τρόπος κατανόησης γεγονότων και καταστάσεων υπαγορεύει και τον τρόπο με τον οποίο το υποκείμενο αντιδρά ενώπιόν τους ή ενεργεί εντός αυτών. Οι συμπεριφορές αποτελούν όμως *υλικά στοιχεία* που δεν αντανάκλουν απλώς, αλλά διαμορφώνουν την πραγματικότητα και μάλιστα καθ' ομοίωση με την προσυγκροτημένη εικόνα που τα δρώντα υποκείμενα έχουν γι' αυτήν. Η αντανάκλαση της πραγματικότητας στο πολιτισμικό πρότυπο ("model of") και η εν συνεχεία επαναδιαμόρφωσή της με βάση το πρότυπο αυτό ("model for") αποτελούν συνεπώς δύο διαδοχικές και ανακυκλούμενες φάσεις πολιτισμικής αναπαραγωγής. Μέσα από μία τέτοια διαδοχή παράγεται η πολιτισμική συνέχεια.

Τα νοηματικά σύμβολα ως δομικά στοιχεία της κουλτούρας

Αυτή ακριβώς η οπτική του επιτρέπει να κάνει ένα νέο ποιοτικό άλμα: να περάσει σε ένα λεπτομερέστερο επίπεδο ανάλυσης αναζητώντας τα συστατικά στοιχεία των πολιτισμικών προτύπων που μέχρι τώρα εντοπιζόνταν ως έθιμα. « Η αντίληψη της κουλτούρας ως μηχανισμού ελέγχου ξεκινά από την παραδοχή ότι κατά βάση η **ανθρώπινη σκέψη είναι ταυτόχρονα κοινωνική και δημόσια**- ότι ο φυσικός της χώρος είναι η αυλή του σπιτιού, η αγορά και η πλατεία. **Το σκέπτεσθαι δεν συνιστά συμβάν εντός του ανθρώπινου μυαλού** (παρ' ότι συμβάντα που λαμβάνουν χώρα εκεί όπως και αλλού είναι αναγκαία προκειμένου η σκέψη να επισυμβεί), το σκέπτεσθαι **συνιστά κίνηση εντός αυτού που ο H.D.Mead και άλλοι απεκάλεσαν νοηματικά σύμβολα** – λέξεις ως επί το πλείστον αλλά και χειρονομίες, ιχνογραφήματα, μουσικοί ήχοι, συσκευές όπως π.χ. τα ρολόγια και φυσικά αντικείμενα, όπως τα διαμάντια- οτιδήποτε, σε τελική ανάλυση, το οποίο

³⁷ οπ.παρ. σ. 448

αποσυνδεδεμένο από την υλική του πραγματικότητα **χρησιμοποιείται προκειμένου να επιβληθούν νοήματα επί της εμπειρίας**»³⁸.

Η παράλληλη ως ένα σημείο προβληματική του Geertz με την Benedict ανιχνεύεται από την απλή συμπάρεση των κειμένων τους. « Μέχρι σήμερα», παρατηρεί η τελευταία, « το έθιμο δεν έχει γενικώς θεωρηθεί σαν φαινόμενο σημαντικής αξίας. **Οι εσωτερικές λειτουργίες του εγκεφάλου κρίνονται ως αποκλειστικά άξιες διερεύνησης ενώ, μοιάζει να πιστεύεται ότι τα έθιμα, δεν είναι παρά κοινότυπη συμπεριφορά.** Στην πραγματικότητα ισχύει το τελείως αντίθετο. Το παραδοσιακό έθιμο σε παγκόσμια κλίμακα συνιστά μιά λεπτομερή συμπεριφορική μάζα απείρως πίο σημαντική από οτιδήποτε μπορεί να προκαλέσει και η πλέον αποκλίνουσα ατομική δράση». Οι απόψεις, συνεπώς, μέχρι αυτού του σημείου φαίνεται να ταυτίζονται. Ωστόσο η Benedict χρησιμοποιεί ως βασική μονάδα ανάλυσης μιά περιεκτική οντότητα, το έθιμο [custom] και επικεντρώνεται στην ομογενοποιητική λειτουργία του. Αντίθετα ο Geertz δίδει την έμφαση στις διαδικασίες επιβολής και ελέγχου μέσω της κουλτούρας και αναζητεί τις συστατικές των εθίμων οντότητες. Η αναφορά του Geertz στα **νοηματικά σύμβολα** του George Herbert Mead υποδηλώνει τον σημαντικό αυτό αναπροσανατολισμό.

Ο κοινωνικός ψυχολόγος G.H. Mead αναζητώντας μέσα από την ανάλυση της επικοινωνιακής διαδικασίας την συγκρότηση της ανθρώπινης σκέψης και εκείθεν της ατομικής συνείδησης, ορίζει ως **νοηματικά σύμβολα ερεθίσματα που επιτρέπουν σε δύο αλληλεπιδρώντα άτομα να καθορίζουν την συμπεριφορά τους λαμβάνοντας αμοιβαία υπ'όψιν την αντίδραση του άλλου στις δικές τους ενέργειες.** Τα νοηματικά σύμβολα περιγράφονται κατ' αρχήν ως «φωνητικές χειρονομίες» [vocal gestures] σε αντίθεση με τις απλές σωματικές ή ηχητικές «χειρονομίες» που συγκροτούν μη συνειδητή διάδραση.³⁹

Ο Geertz εκκινεί από τον ορισμό αυτό διευρύνοντας κατ' αρχή το πεδίο των οντοτήτων που μπορούν να λειτουργήσουν ως νοηματικά σύμβολα σε « κάθε αντικείμενο, ενέργεια, γεγονός, ποιότητα ή σχέση που μπορεί να χρησιμεύσει ως

³⁸ *Οπ. παρ.* σ. 45, έμφαση δική μας

³⁹ Mead, G.H., (1934/1992), *Mind, Self and Society; from the Standpoint of a Social Behaviorist*, University of Chicago Press, 401 σελ.

όχημα κάποιας έννοιας- έννοιας που νοηματοδοτεί το σύμβολο». Τα νοηματικά αυτά σύμβολα λειτουργούν εν συνεχεία ως δομικοί λίθοι των « πολιτισμικών προτύπων, ήτοι συστημάτων ή συμπλεγμάτων συμβόλων». Υπ' αυτή την έννοια η ανθρώπινη συμπεριφορά μετατρέπεται σε «συμβολική δράση – δράση η οποία όπως ακριβώς το φώνημα στην ομιλία, το χρώμα στην ζωγραφική, ο ήχος στην μουσική, σημαίνει - οπότε το ερώτημα του κατα πόσον η κουλτούρα συνιστά επικαθοριζόμενη συμπεριφορά ή νοητικό πλαίσιο ή ακόμη και συνδυασμό των δύο, χάνει τη σημασία του. Το ερώτημα που αξίζει να τίθεται πρέπει να αφορά τα νοήματα που εισάγονται».⁴⁰ Οι «πολιτισμικές ενέργειες, δηλαδή η δόμηση, κατανόηση και χρήση των συμβολικών αυτών μορφωμάτων», αποτελούν κατά τον Geertz, «κοινωνικά γεγονότα όπως οποιαδήποτε άλλα: δημόσια όπως ο γάμος και προφανή όπως η γεωργία».⁴¹

Στο σημείο αυτό και παρά την έντονη αντίθεση του Geertz προς το στρουκτουραλιστικό εγχείρημα και τον Levi-Strauss προσωπικά⁴², η ομοιότητα των δύο προσεγγίσεων ως προς ορισμένες μεθοδολογικές τους διαστάσεις καθίσταται προφανής.

Η τεχνική που εισήγαγε ο Levi-Strauss στην ανάλυση του μύθου προβλέπει την αναζήτηση των βασικών δομικών στοιχείων μέσα από μία διαδικασία «κατάτμησης της ιστορίας στις βραχύτερες δυνατές προτάσεις ευρετηριάζοντας κάθε μία απ' αυτές έτσι ώστε να αντιστοιχεί σε μία αναλυτική ενότητα του ξεδιπλώματός της»⁴³. Εφαρμόζοντας αυτή την τεχνική στην ανάλυση του μύθου του Οιδίποδα ο Levi-Strauss κατασκευάζει μία μήτρα, έναν πίνακα διπλής εισόδου οι γραμμές του οποίου αντιστοιχούν στην χρονική διαδοχή των φάσεων της διήγησης, ενώ οι στήλες στα σταθερά νοηματικά υποσύνολα που δομούν τον μύθο. « Διηγούμενοι τον μύθο θα πρέπει να αγνοήσουμε τις στήλες και να διαβάσουμε τις γραμμές από δεξιά προς τα

⁴⁰ Geertz *οπ. παρ.* σ.σ. 9-10, έμφαση δική μας

⁴¹ Geertz *οπ. παρ.* σ.σ. 89-92, έμφαση δική μας

⁴² Ο Geertz αφιερώνει το 13^ο κεφάλαιο του *Interpretation of Cultures*, επιγραφόμενο "Ο Εγκεφαλικός Αγριος" [The Cerebral Savage], στον Levi-Strauss και είναι ιδιαίτερα επικριτικός « Στο έργο του Levi-Strauss οι δύο όψεις της ανθρωπολογίας –ως τρόπος προσέγγισης του κόσμου και ως μέθοδος αποκάλυψης σχέσεων κανονικότητας μεταξύ εμπειρικών φαινομένων- στρέφονται το ένα κατά του άλλου σε μία απ' ευθείας αντιπαράθεση...Κάτι τέτοιο προκαλεί μία ενδο-επιστημονική υποψία ότι αυτό που παρουσιάζεται ως Υψηλή Επιστήμη δεν είναι στην πραγματικότητα παρά ένας εφευρετικός πλάγιος τρόπος υπεράσπισης μιάς μεταφυσικής θέσης...», *οπ.παρ.* σ. σ. 346-347

⁴³ Levi-Strauss, C., (1958/2000) *Structural Anthropology*, Basic Books, 448 σελ. , σ. 211

αριστερά και από πάνω προς τα κάτω. Αν όμως επιθυμούμε να κατανοήσουμε τον μύθο τότε θα πρέπει να αγνοήσουμε την μισή διαχρονική (καθοδική) διάσταση και να διαβάσουμε από αριστερά προς τα δεξιά, διαδοχικά τις στήλες, εκάστη των οποίων θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως χωριστή ενότητα»⁴⁴

Η ίδια λογική, αν και με διαφορετικό τελικό ζητούμενο, οδηγεί τον Geertz να αναζητεί εντός (και πέριξ) των πολιτισμικών πρακτικών τα ερμηνευτικά συστατικά τους και υπό τα εθιμικά επιφαινόμενα τα νοηματικά τους σύμβολα. Ασφαλώς, σε αντίθεση με τον Levi-Strauss που «αντί να αντιπαραθέσει την ανθρώπινη φύση στην πολιτισμική ποικιλότητα σαν ασύμβατες έννοιες, επεχείρησε να καταδείξει ότι η πρώτη καλύπτεται πίσω από την δεύτερη σαν ενιαία αφηρημένη δομή η οποία επικαθορίζει τις συγκεκριμένες παρατηρήσιμες παραλλαγές»⁴⁵, ο Geertz απορρίπτει τις γενικεύσεις και την αναζήτηση ιδεοτυπικών δομών. «Τίποτα δεν έχει συμβάλλει περισσότερο στην δυσφήμιση της πολιτισμικής ανάλυσης όσο η δόμηση αψεγάδιαστων αναπαραστάσεων φορμαλιστικού χαρακτήρα την ύπαρξη των οποίων στον πραγματικό κόσμο ουδείς δύναται να πιστέψει».⁴⁶ Αντ' αυτού δέχεται ότι «η κουλτούρα αποτελεί ένα σύνολο κειμένων που και τα ίδια αποτελούν σύνολα και τα οποία ο ανθρωπολόγος επιχειρεί να διαβάσει πάνω από τους ώμους εκείνων στους οποίους κατ' ουσία ανήκουν... Η κατευθυντήρια αρχή είναι η ίδια: οι κοινωνίες όπως και οι ανθρώπινες ζωές εμπεριέχουν την δική τους ερμηνεία. Το ζητούμενο είναι να μάθουμε το πως θα κατορθώσουμε να αποκτήσουμε πρόσβαση στις ερμηνείες αυτές».⁴⁷

Η τεχνική που ο Geertz προτείνει αποκαλείται «πυκνή περιγραφή»⁴⁸ [thick description] και συνίσταται στην αναζήτηση όλων εκείνων των λεπτομερειών που θα επιτρέψουν στον εξωτερικό παρατηρητή να αναζητήσει τα νοηματικά σύμβολα και να ανιχνεύσει τις πραγματικές νοηματοδοτήσεις που παράγει και καλύπτει ένα δεδομένο συλλογικό μόρφωμα πίσω από τα πολιτισμικά του επιφαινόμενα. Έννοια δανεισμένη

⁴⁴ οπ. παρ. 214-216

⁴⁵ Sperber, D., (1981), " Claude Levi-Strauss" σ. σ. 19-51 σε Sturrock, J., (επιμ.) Structuralism and Since; From Levi-Strauss to Derrida., Oxford University Press, 190 σελ., σ. 19

⁴⁶ Geertz, οπ.παρ. σ.18.

⁴⁷ οπ.παρ. σ.σ 452-453

⁴⁸ οπ.παρ. σ.σ. 6-7

από τον φιλόσοφο Gilbert Ryle⁴⁹ που ορίζει την «πυκνή περιγραφή» ως το σύνολο των σκοπιμοτήτων και των συγκυριών που δίνουν στις πράξεις το νόημά τους, σε αντίθεση με την «αδρή περιγραφή» [thin description] η οποία αναπαριστά την πράξη εκτός πλαισίου αναφοράς. « Η αδρή περιγραφή του μορφασμού στην διάρκεια της πρόβας ενός μίμου είναι σε γενικές γραμμές ίδια με εκείνη του αντανακλαστικού αθέλητου κλεισίματος του ματιού. Η πυκνή περιγραφή της ίδιας πράξης όμως είναι ένα πολυεπίπεδο σάντουιτς του οποίου μόνο το κατώτερο στρώμα συγκροτείται από την αδρή περιγραφή»⁵⁰ Η χρήση όμως της έννοιας που επιχειρεί και τα παραδείγματα που χρησιμοποιεί ο Ryle χαρακτηρίζονται από τον Geertz « τεχνητά » στον βαθμό που παραπέμπουν σε « ... όλες αυτές τις ιστοριούλες τις οποίες οι Οξφορδιανοί φιλόσοφοι αρέσκονται να κατασκευάζουν»⁵¹. Για τον Geertz το ζητούμενο δεν είναι η κατανόηση των καθολικών πάγιων και εξωιστορικών νόμων που διέπουν την ανθρώπινη σκέψη και συμπεριφορά. Αντίθετα εισάγει την έννοια του Ryle σε συγκεκριμένα χωροχρονικά πλαίσια αναφοράς και την χρησιμοποιεί σαν εργαλείο εξωτερικής «αναπαράστασης των αναπαραστάσεων άλλων ανθρώπων σχετικά με το τι πράττουν οι ίδιοι και οι συμπατριώτες τους»⁵².

Ωστόσο, παρ' ότι και ο Levi-Strauss αναζητεί τις υποκρυπτόμενες αφηρημένες δομικές κανονικότητες ενώ ο Geertz, απορρίπτοντας κάθε σχετική ιδέα, διερευνά τις αποκλειστικές ιδιαιτερότητες που χαρακτηρίζουν κάθε χωριστή κοινωνία, τα δύο εγχειρήματα συναντώνται σε έναν κοινό μεθοδολογικό τόπο. Ο πρώτος διαβλέπει πίσω από τους «γαμήλιους κανόνες και τα συστήματα συγγενείας ένα είδος γλώσσας, ένα σύνολο διαδικασιών που επιτρέπουν την ανάπτυξη μεταξύ ατόμων και ομάδων μιάς μορφής επικοινωνίας ... όπου στην περίπτωση αυτή διαμεσολαβητικός παράγων είναι οι γυναίκες της ομάδας οι οποίες κυκλοφορούν μεταξύ φυλών, πατριών ή οικογενειών στην θέση των λέξεων της ομάδας που κυκλοφορούν μεταξύ των ατόμων...».⁵³ Ο δεύτερος διακρίνει πίσω από το έθιμο των κοκορομαχιών στο Μπαλί

⁴⁹ Για μία ανάλυση ομοιοτήτων και κυρίως διαφορών που παρατηρούνται εντός της «δανειακής» σχέσης Geertz-Ryle βλ. Greenblatt, S., "The Touch of Real" σε Ortner, S.B., (επιμ,) The fate of culture; Geertz and Beyond, University of California Press, 176 σελ., σ.σ. 14-29

⁵⁰ Ryle, G., (1971/1980) "The Thinking of Thoughts; What is 'Le Penseur' Doing ?" σε Collected Papers: Collected Essays, vol. 2, Bill Academic Publishers, σ.σ. 465-496

⁵¹ οπ. παρ. σ. 7

⁵² οπ. παρ. σ. 9, έμφαση δική μας

⁵³ Levi-Strauss, C., οπ. παρ. σ. 61. Προσέγγιση εξ' άλλου αρκετά αμφιλεγόμενη, βλ. Sperber οπ.παρ. σ. 23-24

« αναφορές σε κάθε σχεδόν επίπεδο της Μπαλινέζικης εμπειρίας που συγκεντρώνουν διαφορετικά θέματα – ζωϊκή βαρβαρότητα, ανδρικός ναρκισσισμός, συγκρουσιακή διακύβευση, αντιπαλότητες status, μαζικός ενθουσιασμός, αιματηρή θυσία – η βασική διασύνδεση των οποίων είναι η συσχέτισή τους με την οργή και τον φόβο της οργής, και τα ενσωματώνουν σε σύνολα κανόνων...χτίζοντας μιά συμβολική δομή»⁵⁴.

Αμφότεροι κατανοούν με σαφήνεια ότι **τα νοήματα των επιφαινομένων πρέπει να αναζητηθούν στις σχέσεις των λεπτομερειών που τα συναπαρτίζουν**. Η βασική τους διαφορά έγκειται στο ότι ο μεν Levi-Strauss, ακολουθώντας την σωσσυριανή λογική αναζητεί τα συγχρονικά, ήτοι πάγια και αναλοίωτα, δομικά στοιχεία της ερμηνείας εντός του επιφαινομένου «αποδομώντας» το προς τα μέσα, ενώ ο Geertz, στα πρότυπα του Ryle, αναζητεί τα νοήματα στο περιβάλλον του επιφαινομένου, διευρύνωντάς το δηλαδή προς τα έξω και προσθέτωντας στο οπτικό του πεδίο, γύρω από ένα «γυμνό» γεγονός, τις σχεσιακές και διαδραστικές εκείνες λεπτομέρειες που το νοηματοδοτούν και μάλιστα-κατ' αυτόν- διαχρονικά, δηλαδή μέσα στην εκάστοτε συγκυρία.

Παρ' όλες τις διαφορές στοχεύσεων, βαθμού λεπτομέρειας και στυλ περιγραφής οι δύο προσεγγίσεις, η στρουκτουραλιστική κατάτμηση και η Γκεερτζιανή «πυκνή περιγραφή», επιχειρούν μιά παραπλήσια μορφή ανάλυσης : **ανάγνωση πολλαπλών επιπέδων που κινείται από το επιφαινόμενο προς τις υποκρυπτόμενες λειτουργίες, ήτοι τον υποκείμενο συμβολισμό και την βαθύτερη νοηματοδότησή του**. Τούτο ακριβώς το σημείο αποτελεί μιά από τις σημαντικώτερες συνεισφορές της ανθρωπολογικής σκέψης στην ανάλυση της κουλτούρας και θα επανέλθουμε επ' αυτού στην ανάλυσή μας.

Αναπαραγωγή και μεταβολή

Το προεκτεθέν σχήμα, που προκύπτει από την ανάγνωση του Geertz, αποτελεί μιά πρώτη καταγραφή της πολιτισμικής χρονικότητας⁵⁵, της μεταφοράς δηλαδή των πολιτισμικών σταθερότυπων στον χρόνο. Ο ίδιος αναφέρεται ρητά στην χρονικότητα

⁵⁴ Geertz, οπ.παρ. σ.σ 449-450

⁵⁵ Ο όρος *χρονικότητα* χρησιμοποιείται εδώ με την έννοια της μεταφοράς στοιχείων στο χρόνο. Η σταθεροτυπική αναπαραγωγή δεδομένων στοιχείων συνιστά συγχρονία ενώ η χρονική μεταβολή των στοιχείων αυτών αποτελεί διαχρονία

ορίζοντας την κουλτούρα ως « ιστορικά μεταφερθέν νοηματικό πρότυπο αποκρυσταλωμένο σε σύμβολα ... δια των οποίων οι άνθρωποι επικοινωνούν, δεικνύουν και αναπτύσσουν την γνώση τους και τις συμπεριφορές τους απέναντι στην ζωή »⁵⁶. Βέβαια η χρονικότητα, ως κατ' αρχή αναπαραγωγή πολιτισμικών προτύπων, δεν αποτελεί επινόηση του Geertz. Ο Kroeber, πολύ ενωρίτερα, σημείωνε ότι « η κουλτούρα εδράζεται στο παρελθόν ... [και] μεταδίδεται από γενιά σε γενιά»⁵⁷, ενώ οι Kluckhohn και Kelly υποστηρίζουν ότι η κουλτούρα συνιστά «ιστορικά διαμορφωμένα σχέδια ζωής»⁵⁸. Το ερώτημα το οποίο προκύπτει άμεσα ή έμμεσα από την ανθρωπολογική προβληματική και που θα μας απασχολήσει κυρίως εδώ, είναι το περιεχόμενο αυτής της χρονικής μεταφοράς: **είναι τα στοιχεία της συγχρονίας ή της διαχρονίας που πρωτανεύουν, πρόκειται δηλαδή κυρίως για αναπαραγωγή ή για εξέλιξη και ποιά η μεταξύ τους σχέση;**

Η αρχική θεώρηση, στο μέτρο που προσανατολιζόνταν στην σύγκριση μεταξύ πολιτισμικών πλαισίων και μάλιστα μέσα από την ματιά εκπροσώπων των πλέον «ανεπτυγμένων» εξ αυτών, χαρακτηρίζεται από μονόδρομη εξελικτικότητα. « Η ομοιομορφία» γράφει ο Tylor « που τόσο εκτεταμένα διαποτίζει τον πολιτισμό μπορεί να αποδοθεί στην ομοιόμορφη δράση όμοιων αιτίων. Από την άλλη πλευρά οι ποικίλες βαθμίδες θα πρέπει να γίνουν αντιληπτές ως στάδια ανάπτυξης ή εξέλιξης, έκαστο των οποίων προκύπτει από την προηγούμενη ιστορία...»⁵⁹. Άρα λοιπόν τα συγχρονικά δομικά στοιχεία συνυπάρχουν με την εξέλιξη στην διαχρονία αλλά η έμφαση δίδεται στην τελευταία με βάση την παραδοχή ότι **η διαφοροποίηση των σταδίων έχει έναν γραμμικό χαρακτήρα ποιοτικής μετάβασης από το πρωτόγονο στο πλέον αναπτυγμένο**. Πολύ σύντομα, ωστόσο, ο Boas θα υπερβεί την εξελικτική γραμμικότητα του Tylor. Δίνοντας έμφαση στην τοπικότητα και την συγκυρία της κουλτούρας, σε μία λογική που θα αναδείξει αργότερα και ο Geertz, αντιμετωπίζει **τα πολιτισμικά σύνολα ως συνθετικά προϊόντα δύο γραμμών επιρροής. Αφ' ενός μεν μίας ιστορικής κληρονομιάς, χωρίς ποιοτικό χαρακτήρα, αφ'ετέρου μίας οριζόντιας γεωγραφικής αλληλεπίδρασης στην συγκυρία**. Οι πολιτισμικές οντότητες αναπαράγονται ιστορικά αλλά και διαφοροποιούνται μέσω οριζοντίων

⁵⁶ οπ.παρ. σ. 89, έμφαση δική μας.

⁵⁷ Kroeber, οπ.παρ.

⁵⁸ Kluckhohn, C., Kelly W.H., οπ.παρ.

⁵⁹ Tylor, E.B., οπ.παρ.

αλληλεπιδράσεων που γεννούν –υπό δεδομένες συνθήκες περιβάλλοντος- «ψυχολογική συνάφεια»⁶⁰.

Το ερώτημα που θέτει η ανθρωπολογική ανίχνευση της κουλτούρας δεν τίθεται βεβαίως άμεσα με όρους *συνέχειας* –όπως αυτή αποτυπώνεται στην συγχρονία- και *ασυνέχειας* – που εκφράζεται μέσα από την διαχρονία- αλλά περισσότερο αυτοτελούς και ενδεχομενικής γέννεσης και ανάπτυξης των πολιτισμικών σχηματισμών ή εξέλιξης δια μέσου δομικά προκαθορισμένων φάσεων. Ερωτάται δηλαδή πως εξελίσσονται οι κουλτούρες: ακολουθώντας μιά ενιαία και αναπόδραστη πορεία ανάπτυξης ή δεχόμενες τις παράλληλες επιδράσεις της ιστορίας και της συγκυρίας. Η αντίθεση εντοπίζεται περισσότερο μεταξύ οικουμενικότητας και τοπικότητας - μονοπαραδειγματικής ενότητας και πλουραλιστικής πολυμορφίας (αλλά και διαχρονικής ανθρώπινης φύσης και συγχρονικής πολιτισμικής ιδιαιτερότητας)- παρά μεταξύ αναπαραγωγής και εξέλιξης, συνέχειας και ασυνέχειας.

Έμμεσα ωστόσο το τελευταίο τούτο θέμα τίθεται επίσης. Η μποασιανή και μετα-μποασιανή -κυρίως από τις, μαθήτριες του Boas, Ruth Benedict και Margaret Mead- κριτική του ταϋλοριανού εξελικτισμού αρνείται κατ' αρχήν την ιστορικότητα ως φορέα προδιαγεγραμμένων μεταβολών συνδεδεμένων με την ανθρώπινη φύση. Η ιστορία κατ' αυτούς δεν συνιστά παράγοντα μεταβολής αλλά ομογενοποίησης. Η διαδοχή ιστορικών φάσεων δεν μεταφέρει διαφοροποίηση αλλά πολιτισμική ομοιομορφία στα πλαίσια ενός συγκεκριμένου χωροχρονικού και κοινωνικού πεδίου: κληροδοτεί στην ομάδα την ιστορική ταυτότητά της. Αντίθετα μέσα στα πλαίσια της ιστορικής αυτής συνέχειας παρεισφύουν λόγω περιβαλλοντικών παραγόντων και κυρίως λόγω διαδράσεων με άλλα πολιτισμικά σύνολα, μικροαλλαγές οι οποίες σταδιακά την μετασχηματίζουν. Αυτό, σημειώνει η Mead στην εισαγωγή του βασικότερου έργου της για την πολιτισμική μεταβολή ⁶¹, δεν επιτυγχάνεται μέσω προδιαγεγραμμένων προτύπων αλλαγής «αφού κανένα σχέδιο του αγνώστου δεν είναι ποτέ ικανοποιητικό και χρειάζονται πάντοτε χιλιάδες μικρές προσαρμογές» προκειμένου να οδηγήσουν στην μεταβολή. Η περιβαλλοντική και συγκυριακή διαφοροποίηση των πολιτισμικών συνόλων οδηγεί μάλιστα ορισμένα

⁶⁰ Boas, F., (1911 / 1966), *οπ.παρ.*, σ. 300

⁶¹ Mead, M., (1956/2001), *New lives for Old: Cultural Transformation-Manus, 1928-1953*, Harper Collins Publishers, 608 σελ. σ.σ.3-18

από αυτά, σε μεγαλύτερο βαθμό από ότι άλλα, «να ενσωματώσουν την ικανότητα αλλαγής και να αλλάζουν με την ταχύτητα που απαιτούν οι ανάγκες»⁶². Η έμφαση δίδεται από την Mead στο επίπεδο των μικρο-μεταβολών οι οποίες συνδέονται με μαθησιακές διαδικασίες που προκύπτουν από διαδραστικές λειτουργίες όπως η μίμηση, η ταύτιση, το συμπάσχειν [empathy] και η πολιτισμική μεταφορά μέσω υλικών τεχνουργημάτων.⁶³

Ο Bronislaw Malinowski αναγορεύει, επίσης, την μεταβολή σε έναν από τους δύο βασικούς πυλώνες του πολιτισμικού φονξιοναλισμού του. «Η κουλτούρα αποτελεί τον ελάχιστο μηχανισμό ικανοποίησης των πλέον στοιχειωδών αναγκών της ζωώδους ανθρώπινης φύσης και ταυτόχρονα ένα διαρκώς αυξανόμενο και εξελισσόμενο σύστημα νέων στόχων, νέων αξιών και νέων δημιουργικών δυνατοτήτων».⁶⁴ Η χρονικότητα εδώ εμφανίζεται κυρίως ως μεταβολή ενώ τα συγχρονικά, σταθερά, στοιχεία συνδέονται με τον (ζωικό) πυρήνα της ανθρώπινης φύσης.

Ο Julian Steward συμπαραθέτει ρητά στο υπόδειγμά του για την πολιτισμική μεταβολή, τόσο την συγχρονικότητα όσο και την διαχρονικότητα. «Τα πολιτισμικά πρότυπα...δομούνται τόσο συγχρονικά όσο και διαχρονικά. Σε ορισμένες περιπτώσεις συσσωματώσεις φαινομένων επανεμφανίζονται σταθερά διότι ορισμένα εξ' αυτών είναι προαπαιτούμενα των άλλων. Οι αιτιώδεις μεταξύ των σχέσεις είναι λειτουργικές και δεν χρειάζεται να διατυπωθούν με όρους ιστορικής μεταβολής, βάθους χρόνου ή αναπτυξιακής πορείας. Οι κανονικότητες αυτές είναι συγχρονικές. Σε άλλες περιπτώσεις η διαδοχή συναφών συσσωματώσεων επισυμβαίνει τακτά και προκαθορισμένα υπακούοντας σε κανόνες ανάπτυξης. Οι αναπτυξιακές αυτές κανονικότητες είναι διαχρονικές και χρήζουν διαδικασιακής περιγραφής».⁶⁵ Το ανθρωπολογικό ευριστικό ερώτημα παραμένει το ίδιο -γραμμική ή ενδεχομενική εξέλιξη- αλλά, από την σκοπιά που ενδιαφέρει την παρούσα συζήτηση, η επιχειρούμενη από τον Steward απάντηση που περιγράφεται ως «πολυγραμμική εξέλιξη» επιβεβαιώνει την **συνύπαρξη εντός των πολιτισμικών μορφωμάτων τόσο συγχρονικών-σταθερών όσο και διαχρονικών-μεταβαλλόμενων στοιχείων.**

⁶² οπ.παρ.

⁶³ Mead, M., (1964/1999) Continuities in Cultural Evolution, Transaction Pub., 488 σελ.

⁶⁴ Malinowski, B., (1942/1962) Sex, culture and myth, Harcourt, Brace and World, 346 σελ. σ. 196

⁶⁵ Steward, J.H., (1972/1990), Theory of Cultural Change: The Methodology of Multilinear Evolution, University of Illinois, 256 σελ., σ. 4

Κλείνοντας τον κύκλο αυτής της περι την πολιτισμική μεταβολή και σταθερότητα συζήτησης από το σημείο εκκίνησής της επανερχόμαστε στον ορισμό του Geertz για την κουλτούρα ως « ιστορικά μεταφερθέν νοηματικό πρότυπο αποκρυσταλωμένο σε σύμβολα ... δια των οποίων οι άνθρωποι επικοινωνούν, *διδιωνίζου*ν και *αναπτύσσουν* την γνώση τους και τις συμπεριφορές τους απέναντι στην ζωή ». **Η διδιωνίση και η ανάπτυξη συνυπάρχουν και εδώ εντός του ιστορικά μεταφερόμενου νοηματικού προτύπου.** Η κουλτούρα ως κληροδοτούμενο πρότυπο πρόσληψης της πραγματικότητας εντός δεδομένων κοινωνικών συνόλων επιτρέπει όχι μόνο την αναπαραγωγή των ιστορικά δόκιμων τρόπων κατανόησης και χειρισμού της αλλά και την ανανέωσή τους. Άρα αποτελεί **ταυτόχρονα δοχείο μεταφοράς των σταθερών συγχρονικών στοιχείων** που συγκροτούν τον πυρήνα του πολιτισμικού μορφώματος αλλά και **σκεύος έγχυσης καινοτομικών διαχρονικών στοιχείων** που ανανεώνουν την περιφερειακή συγκρότησή του, είτε ως προσαρμογή σε ένα μεταβαλλόμενο περιβάλλον κατά την προσέγγιση της Mead είτε ως αναβάθμιση των στοχεύσεων του δρώντος υποκειμένου υπό την οπτική του Malinowski. Αυτό το σημαντικό συμπέρασμα θα κρατήσουμε για την συνέχεια της συζήτησής μας.

Από την ομοιογένεια στην ανομοιογένεια

Η ανθρωπολογική ανάλυση παρά την ιδεοτυπική αρχικά συγκρότηση της έννοιας της κουλτούρας–ιδεοτυπικότητα αναμενόμενη στο μέτρο που στις πρώιμες εκείνες φάσεις όπως είναι φυσικό δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στο καινοτομικό στοιχείο το οποίο εισάγεται εξυπηρετώντας τις βασικές στοχεύσεις της πειθαρχίας και το οποίο ως εκ τούτου υπερτονίζεται –σύντομα ανέπτυξε τα εννοιολογικά εργαλεία υπερβασης του ιδεοτυπικού της χαρακτήρα προς την κατεύθυνση μιάς συνθετικής και πολυδιάστατης πρόσληψης και ερμηνείας των κοινωνικών φαινομένων. Ο Gatewood ανιχνεύει στην προσέγγιση του Linton περι διαφοροποιημένων προσλήψεων των πολιτισμικών φαινομένων από λειτουργικά διαφοροποιούμενους μετόχους της ίδιας κουλτούρας την έννοια της “**ενδο- πολιτισμικής μεταβλητότητας**” [intra-cultural variability]⁶⁶. Η έννοια αυτή αρκετά αργότερα θα αποτελέσει, πολλαπλά εκπεφρασμένη, την βάση

⁶⁶ Gatewood, οπ παρ..

μιάς εκτεταμένης κριτικής κατά του υπερτονισμού της ομοιογένειας και κατ' επέκταση της ομογενοποιητικής λειτουργίας, της κουλτούρας και ταυτόχρονα την βάση μιάς πιά ισορροπημένης κατανόησης της, όπου στα πλαίσια ενός πολιτισμικού σχηματισμού τα ομογενοποιητικά στοιχεία θεωρούνται αντιστικτικά με τα διαφοροποιητικά⁶⁷.

Ο Clifford Geertz εξ' άλλου σημειώνει ότι « η κουλτούρα κινείται μάλλον σαν **χταπόδι** – όχι ενιαία, μέσα από την ομαλά συντονισμένη συνέργεια των μερών της ως μαζική και κοινή μεταβολή του συνόλου, αλλά μέσα από αποσυνδεδεμένες κινήσεις των μερών, μία τώρα, άλλη αργότερα, μιά τρίτη στην συνέχεια, η συσσώρευση των οποίων συνθέτει κατά κάποιο τρόπο την αλλαγή κατεύθυνσης».⁶⁸ Η περιγραφή αυτή μετριάζει την εικόνα της κουλτούρας ως ενός εσωτερικά συμπαγούς μορφώματος που μεταδίδεται ενιαία και επιβάλλει απόλυτα ομοιογενείς συμπεριφορές. Αντ' αυτής μας επιτρέπει να αντιληφθούμε τους πολιτισμικούς σχηματισμούς ως σύνθετες οντότητες με εσωτερικές αποκλίσεις, υστερήσεις και ενδεχομένως αντιφάσεις, άρα ως μήτρες που μπορούν να παράγουν πολλαπλές και διαφοροποιημένες ατομικές και συλλογικές συμπεριφορές.

Σε μιά αρκετά μεταγενέστερη – και ενδεχομένως ως εκ τούτου περισσότερο συνθετική- προσέγγιση ο Ward Goodenough εισάγωντας τον όρο της «ιδιοπτικής» [propriospect] για να περιγράψει « το συνολικό περιεχόμενο της ατομικής γνώσης περί του εσωτερικού και εξωτερικού κόσμου (συμπεριλαμβανομένων και των άλλων ατόμων)» δέχεται ότι « η ιδιοπτική ενός ατόμου μπορεί να περιλαμβάνει υπ' αυτή την έννοια αρκετές κουλτούρες, οι οποίες αποδίδονται σε σύνολα άλλων ατόμων... Ένα άτομο θεωρεί ότι η κουλτούρα την οποία αποδίδει σε μιά συγκεκριμένη ομάδα ατόμων είναι δική του κουλτούρα στην έκταση κατά την οποία ταυτίζει τον εαυτό του με την συγκεκριμένη ομάδα». Αυτού του είδους η **πολλαπλή πρόσληψη αλλά και πολλαπλή ταύτιση με πολιτισμικά σχήματα** σε ατομικό επίπεδο οδηγεί στην συγκρότηση σε επίπεδο συλλογικότητας « ενός συνόλου δημοσίων πολιτισμών [public cultures] που είναι λειτουργικά ισότιμοι και αμοιβαία κατανοήσιμοι. Κάθε δημόσιος πολιτισμός συνιστά υποσύνολο αυτού του συνόλου ...[ούτως ώστε] η Κουλτούρα μιάς κοινωνίας συνιστά υπερσύνολο των αμοιβαία διατεταγμένων

⁶⁷ Βλ. κατωτέρω την έκθεση των απόψεων της M. Archer του D. Darbon κ.α.

⁶⁸ Geertz, C., (1973/2000), οπ.παρ., σ. 363, έμφαση δική μας.

πολιτισμικών συνόλων και υποσυνόλων αναφερομένων σε κάθε είδους κοινωνική δραστηριότητα». ⁶⁹

Τέλος, σε μία σύνοψη των συμπερασμάτων του από την μελέτη της εξέλιξης των απόψεων γύρω από την φύση των «πολιτισμικών κατανομών» ο John Gatewood σημειώνει: « Εν συνόψει, καθώς ανιχνεύουμε την χωρική και χρονική κατανομή των μεμονωμένων και ομαδοποιημένων πολιτισμικών χαρακτηριστικών τόσο εντός τοπικά προσδιορισμένων ομάδων όσο και εντός ημών των ιδίων, παρατηρούμε *πολύπλοκα μεταβαλλόμενες ψευδο-οντότητες ... Τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά είναι συστάδες πολιτισμικού περιεχομένου, όχι σαφώς προσδιορισμένες οντότητες, ... [και] μεταβάλλονται πολυδιάστατα επιτρέποντας στην κατανομή τους παραλλαγές που προσεγγίζουν μία συνεχή κλίμακα ομοιοτήτων και διαφοροποιήσεων ... Δεν υφίσταται 'περιοδικός χάρτης' αμοιβαία αποκλειόμενων οντοτήτων με σταθερές ιδιότητες, από τις οποίες να σχηματίζονται τα πολιτισμικά σύνολα ... Η έννοια του πολιτισμικού χαρακτηριστικού λειτουργεί ως μεταβαλλόμενη φόρμα που δημιουργεί τεχνητά όρια γύρω από εύπλαστο περιεχόμενο». ⁷⁰*

Η προηγηθείσες παραθέσεις καταδεικνύουν την σταδιακή απομάκρυνση της ανθρωπολογικής προβληματικής από τα ιδεοτυπικά συμπεράσματα -και συχνά ιδεοτυπικότερες αναγνώσεις- της Benedict, του Malinowski⁷¹ και άλλων που, υπο το πρίσμα των ευριστικών προτεραιοτήτων της εποχής τους, έθεσαν υπερβάλλουσα έμφαση στην ομοιογένεια των πολιτισμικών σχηματισμών υποβαθμίζοντας άμεσα ή έμμεσα την εσωτερική τους πολυμορφία. Η προϊούσα έμφαση στην εσωτερική αστάθεια, ανομοιομορφία και μεταβλητότητα της κουλτούρας θα αποτελέσει ένα ξεχωριστό σημείο στην περαιτέρω συζήτησή μας.

⁶⁹ Goodenough, W.H.,(1989), "Culture: Concept and Phenomenon" σ.σ. 94-95 σε Freilich, M., (επιμ.), The Relevance of Culture, Greenwood Publishing Group Inc., 256 σελ., σ.σ. 93-97

⁷⁰ Gatewood, οπ. παρ. σ. 302, έμφαση δική μας.

⁷¹ Για τον οποίο έχει γραφεί ότι « ίσως η πιο διαχρονική θεωρητική του παρατήρηση είναι και η πιο σημαντική: οι πολιτισμοί δεν αποτελούν συλλογές μεμονωμένων χαρακτηριστικών αλλά εσωτερικά συνδεδεμένες ολότητες ». Moore, J.D. (1996), Visions of Culture: An Introduction to Anthropological Theories and Theorists, AltaMira Press, 290 σελ., σ. 138

Το άτομο και η ομάδα

Το πρόβλημα της σχέσης της ατομικότητας με την συλλογικότητα αποτελεί ένα κεντρικό ερώτημα των εν γένει κοινωνικών επιστημών. Ήταν φυσικό λοιπόν να αποτυπωθεί και στο περι την κουλτούρα ευριστικό εγχείρημα. Ευθύς εξαρχής η έμφαση δόθηκε στην ομάδα χωρίς όμως και να αγνοείται το άτομο. Η κουλτούρα τοποθετείται κάπου ανάμεσα σαν μιά, αμήχανη ενίοτε, διάδραση. Σύμφωνα με τον Tylor η κουλτούρα συγκροτείται από « δεξιότητες και συνήθειες που αποκτώνται από το άτομο ως μέλος της κοινωνίας».⁷² Αποτελεί συνεπώς ατομική μεν ιδιότητα συλλογικής δε προέλευσης. Αυτή η γραμμή πλεύσης διατρέχει και όλες τις μεταγενέστερες προσεγγίσεις. Για την Benedict, που δεν αποφεύγει έναν κάποιο ανθρωπομορφισμό, « μιά κουλτούρα, όπως και ένα άτομο, είναι ένα περισσότερο ή λιγότερο συνεκτικό υπόδειγμα σκέψης και δράσης».⁷³ Βεβαίως και στην περίπτωση αυτή παρ'ότι διαβεβαιώνεται ότι «η κοινωνία και το άτομο δεν είναι αναταγωνιστικά αλλά αλληλεξαρτώμενα»⁷⁴ η προτεραιότητα ανήκει στην συλλογικότητα. « Η ιστορία της ζωής ενός ατόμου είναι πρωτ' απ' όλα η προσαρμογή του στα πρότυπα και τις προδιαγραφές που παραδοσιακά εισήχθησαν στην κοινότητά του. Από την στιγμή της γέννησής του τα έθιμα εντός των οποίων γεννήθηκε μορφοποιούν την εμπειρία και την συμπεριφορά του».⁷⁵

Ακόμα και όταν υποστηρίζεται ευθέως όπως στην περίπτωση του Kroeber ότι η κουλτούρα συνιστά ένα «υπεροργανικό»⁷⁶ σύνολο που επικαθορίζει την ατομική ψυχολογία, συμπεριλαμβανομένης και της δυνατότητας του ατόμου να επανειδράσει στην κουλτούρα, **το άτομο παραμένει στην ανθρωπολογική προσέγγιση ο φορέας της κουλτούρας.** Και τούτο διότι μόνο στο επίπεδό του καθίσταται απτή, παρατηρήσιμη και αισθητή. Οι συμπεριφορές είναι ατομικές συμπεριφορές, οι εμπειρίες και οι πεποιθήσεις αποτυπώνονται και καταγράφονται στον ατομικό λόγο (στην σωσσυριανή *parole*⁷⁷) που είναι και ο μόνος πραγματικός. Οι υλικές κατασκευές [artifacts] είναι προϊόντα ατομικών ενεργειών, συνδυασμένων έστω.

⁷² Tylor, οπ. παρ. σ. 1

⁷³ Benedict, οπ. παρ. σ. 53, έμφαση δική μας.

⁷⁴ οπ. παρ. σ. 251

⁷⁵ οπ. παρ. σ. 3

⁷⁶ Kroeber, οπ.παρ.

⁷⁷ Ο ελβετός γλωσσολόγος Ferdinand de Saussure, που ανέπτυξε ένα μοντέλλο βασισμένο στην νοηματική μεταφορά όχι μέσω των ηχητικών συμβόλων καθ' αυτών αλλά μέσω των σχέσεών τους,

Ωστόσο όλες αυτές οι εξατομικευμένες εκφάνσεις των πολιτισμικών στοιχείων αποκτούν ταυτότητα μόνο μέσα από την στατιστικά σημαντική τους κανονικότητα. Η ιδιαιτερότητά τους αναδεικνύεται μέσα από τα μεγάλα μεγέθη. Αρα εμφανίζεται μόνο εαν αναζητηθεί μέσα στην συλλογικότητα. **Γεννάται λοιπόν το εξής παράδοξο: η κουλτούρα να γίνεται αντιληπτή μόνο στο επίπεδο του ατόμου, κατανοητή όμως μόνο στο επίπεδο της ομάδας.** Το ολοκληρωμένο ευριστικό εγχείρημα προϋποθέτει όμως συνέργεια και σύνθεση και των δύο βημάτων. Το πρόβλημα εμφανίζεται τότε επειδή τα δύο αυτά επίπεδα πρόσληψης και ευριστικής συγκρότησης της πραγματικότητας απαιτούν διαφορετικής τάξεως εννοιολογικά και μεθοδολογικά εργαλεία, εργαλεία που δύσκολα συγκροτούνται και συνυπάρχουν στα πλαίσια μίας και μοναδικής πειθαρχίας. Και τούτο λόγω του ότι η γωνία θέασης της πραγματικότητας συνιστά από μόνη της παράγοντα διαφοροποίησης του επιστημονικού πεδίου. Η επικέντρωση στο άτομο ή αντιθέτως η προσήλωση στην ομάδα συγκροτούν αφ' εαυτών διαφορετικές πειθαρχίες.

Γιά τους παραπάνω λόγους η ανθρωπολογία οδηγείται στο να αντιμετωπίσει την σχέση ατόμου και συνόλου στα πλαίσια της κουλτούρας με την προαναφερθείσα αμηχανία. Ως κοινωνική κατά βάση επιστήμη προσεγγίζει το γνωστικό της πεδίο σε επίπεδο συλλογικότητας καταγράφοντας εκεί ποικίλες κανονικότητες ο τρόπος συγκρότησης και αναπαραγωγής των οποίων δεν είναι ωστόσο ορατός. Αναγκάζεται συνεπώς να υιοθετήσει λογική και ορολογία «μαύρου κουτιού»: τα πολιτισμικά πρότυπα εισάγονται στις κοινότητες, τα έθιμα μορφοποιούν τις συμπεριφορές, η κουλτούρα σταθεροποιεί τις εμπειρίες, η σκέψη πραγματοποιείται μέσω διακίνησης συμβόλων, τα νοηματικά υποδείγματα μεταφέρονται ιστορικά και όλα αυτά ως απλές εξωτερικές περιγραφές, ως αναφορές συνεπειών, χωρίς δυνατότητα απτής και λεπτομερούς καταγραφής των συγκεκριμένων μηχανισμών που παράγουν τα θεαματικά αυτά αποτελέσματα. Και τούτο διότι η περιγραφή των διεργασιών και διαδράσεων των όσων πραγματικά συμβαίνουν στον υλικό κόσμο παράγοντας τις

διακρίνει μεταξύ της γλωσσικής δομής, που αποκαλεί *langue*, και της πραγματικής χρήσης της, που ονομάζει *parole*. Βλ. Culler, J.D. (1987), Ferdinand de Saussure, Cornell University Press, 157 σελ.

παραπάνω εκροές απαιτεί ανάλυση -αποδόμηση με την έννοια του Derrida⁷⁸ - όχι του συστήματος «ομάδα» αλλά του συστήματος «άτομο».

Όταν η Mead επιχειρεί να προσεγγίσει τις υλικές διαδικασίες της πολιτισμικής μεταφοράς και εξέλιξης τις αναζητεί, όπως είδαμε, σε διαδικασίες ατομικού επιπέδου όπως η μίμηση, η ταύτιση και το συμπάσχειν. Ο Roy D'Andrade ορίζει την *γνωσιακή ανθρωπολογία* σε γενικό επίπεδο ως την «μελέτη των σχέσεων μεταξύ ανθρώπινης κοινωνίας και ανθρώπινης γνώσης». Όταν όμως επιχειρεί να προσδιορίσει συγκεκριμένα το υλικό αντικείμενο της πειθαρχίας κατέρχεται υποχρεωτικά στο ατομικό επίπεδο δεχόμενος ότι «ο γνωσιακός ανθρωπολόγος μελετά το πως τα άτομα εντός των κοινωνικών ομάδων προσλαμβάνουν και σκέπτονται τα αντικείμενα και τα γεγονότα που συγκροτούν τον κόσμο τους...». ⁷⁹ Η μελέτη αυτή όμως δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί με αναλυτικό εξοπλισμό «συνολοκεντρικού» χαρακτήρα. Αυτό είναι τόσο προφανές ώστε και ο ίδιος αναγκάζεται ευθύς εξαρχής να δεχθεί ότι «ένα τέτοιο εγχείρημα είναι στενά συνδεδεμένο με την *ψυχολογία* στο βαθμό που η μελέτη του τρόπου με τον οποίο επι μέρους κοινωνικές ομάδες ταξινομούν και σκέπτονται οδηγεί αναπόφευκτα σε ερωτήματα σχετικά με την ίδια την φύση των γνωσιακών διαδικασιών»⁸⁰ και να το επιχειρήσει με όρους ψυχολογίζοντες όπως πρόσληψη, μνήμη, λογική, συναισθηματικότητα, εσωτερίκευση κλπ.⁸¹

Η μελέτη της γνωσιακής διαδικασίας αφ'εαυτής δεν επαρκεί όμως για να περιγράψει ολοκληρωμένα τον μηχανισμό συγκρότησης, αναπαραγωγής και ανανέωσης της κουλτούρας καθώς και την χωροθέτησή του μεταξύ ατομικότητας και συλλογικότητας. Απαιτείται να συμπληρωθεί από **ενδελεχή ανάλυση των διαδικασιών μετατροπής της ατομικής εμπειρίας σε συλλογική γνώση και της εκ νέου μετατροπής της τελευταίας σε ατομική συμπεριφορά, γεννεσιουργό παράγοντα νέων εμπειριών. Απαιτείται δηλαδή η αποκάλυψη του μηχανισμού ανακύκλωσης μεταξύ ατόμου και ομάδας, διαδοχικού μετασχηματισμού της ατομικότητας σε συλλογικότητα και αντιστρόφως . Χρειάζεται τέλος ο**

⁷⁸ Η αποδόμηση ως τεχνική συνίσταται σε ανίχνευση, εντός συστημάτων εννοιολογικής πρόσληψης και ταξινόμησης της πραγματικότητας, δυαδικών στοιχείων ιεραρχημένων μεταξύ τους, αντιθετικών δηλαδή ζευγών που συγκροτούν το αναπαραστατικό της πραγματικότητας οικοδόμημα. Βλ. σχετικά Culler, J.D,(1981), "Jacques Derrida" σε Sturrock, οπ. παρ σ.σ. 154-180

⁷⁹ D'Andrade, R., οπ.παρ. σ.1, έμφαση δική μας.

⁸⁰ οπ.παρ.

⁸¹ οπ.παρ. σ.σ. 182-229

συνυπολογισμός των συγκεκριμένων κινήτρων της ανθρώπινης συμπεριφοράς, τόσο των ενδογενών που ο Malinowski συνδέει με την βαθύτερη, «ζωώδη» ανθρώπινη φύση, όσο και των επίκτητων, εκείνων δηλαδή που επιβάλλονται εξωγενώς από την εμπειρέχουσα το άτομο συλλογικότητα.

Σε άλλη περίπτωση η πολιτισμική ανθρωπολογία δημιούργησε ένα ακόμη (περιορισμένο) σημείο επαφής με τις στενά «ατομοκεντρικές» προσεγγίσεις και ειδικότερα με εκείνη της βιολογίας. Υπεύθυνος για τούτο υπήρξε ο Geertz. Περιγράφοντας την κουλτούρα ως « σύνολο συμβολικών μηχανισμών ελέγχου της συμπεριφοράς» βλέπει σ' αυτήν « μιά εξωσωματική πηγή πληροφοριών ... που προσφέρει τον αναγκαίο κρίκο μεταξύ αυτού που οι άνθρωποι είναι ενδογενώς σε θέση να γίνουν και σε εκείνο που πραγματικά, έκαστος εξ αυτών γίνεται. **Το να συγκροτηθεί κανείς ως ανθρώπινο ον σημαίνει ότι συγκροτείται ως ατομικότητα, συγκροτούμεθα δε ως ατομικότητες κατευθυνόμενοι από πολιτισμικά πρότυπα**».⁸² Κατανοώντας την ανάγκη εντοπισμού ενός κρίκου μεταξύ ατομικότητας και ομάδας τον αναζητεί σε μιά *εξωτερική πηγή πληροφοριών συμπληρωματικά αντιπαρατιθέμενη στις βιολογικής φύσης εσωτερικές πηγές πληροφοριών που επικαθορίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά*. « Μιλώντας για τα πολιτισμικά πρότυπα ως συστήματα ή συμπλέγματα συμβόλων, το γενικό χαρακτηριστικό που πρωτίστως μας ενδιαφέρει είναι το ότι αποτελούν εξωτερικές πηγές πληροφοριών. Λέγοντας 'εξωτερικές' εννοώ ότι – *αντιθέτα με τα γονίδια*- βρίσκονται εκτός των ορίων του ατομικού οργανισμού ... Λέγοντας 'πηγές πληροφοριών' εννοώ ότι – *όπως τα γονίδια*- προσφέρουν ένα σχέδιο ή πρότυπο βάση του οποίου διαδικασίες που διαδραματίζονται πέραν αυτών των ιδίων λαμβάνουν την οριστική μορφή τους. Όπως η αλυσίδα του DNA δημιουργεί κωδικοποιημένα προγράμματα, σύνολα οδηγιών ή συνταγές, για την σύνθεση δομικά πολύπλοκων πρωτεϊνών που διαμορφώνουν την οργανική λειτουργία, έτσι και τα πολιτισμικά πρότυπα προσφέρουν τέτοιου τύπου προγράμματα για την εγκαθίδρυση των κοινωνικών και ψυχολογικών διαδικασιών που μορφοποιούν την δημόσια συμπεριφορά. Αν και ο τύπος των πληροφοριών και τρόπος μετάδοσής τους είναι εκτενώς διαφορετικά στις δύο περιπτώσεις, η σύγκριση μεταξύ γονιδίου και συμβόλου είναι κάτι περισσότερο από μιά βεβιασμένη αναλογία του τύπου 'κοινωνική κληρονομικότητα'. Αποτελεί μιά ουσιαστική σύνδεση εξ αιτίας

⁸² Geertz, *οπ.παρ.* σ. 52, έμφαση δική μας.

ακριβώς του γεγονότος ότι επειδή οι γενετικά προγραμματισμένες διαδικασίες στον άνθρωπο παρουσιάζουν υψηλότατο βαθμό γενίκευσης, σε σύγκριση με τα κατώτερα έμβια όντα, οι πολιτισμικά προγραμματισμένες διαδικασίες καθίστανται τόσο σημαντικές. Μόνο επειδή η ανθρώπινη συμπεριφορά επικαθορίζεται τόσο χαλαρά από εσωτερικές πηγές πληροφοριών οι εξωτερικές πηγές είναι τόσο ζωτικές». ⁸³ Ο Geertz αντιλαμβάνεται και διατυπώνει εδώ με απόλυτη καθαρότητα και σαφήνεια την αδυναμία ολοκληρωμένης ερμηνείας του πολιτισμικού φαινομένου χωρίς την αναλυτική σύμπραξη «ατομοκεντρικών» και «συνολοκεντρικών» προσεγγίσεων. Ουσιαστικά προαναγγέλει ρητά την προσέγγιση της, βιολογικής προέλευσης, «μιμητικής θεωρίας» που θα εισάγει πολύ σύντομα ο Richard Dawkins ⁸⁴, χωρίς όμως να δώσει συνεκτική συνέχεια σ' αυτό το άνοιγμα προς την βιολογική ανθρωπολογία.

Και τούτο διότι η ανθρωπολογία (νοούμενη πάντοτε ως κοινωνική) δεν διαθέτει τα γενικότερα εργαλεία για μιά εκτεταμένη και λεπτομερειακή ανάλυση τέτοιας φύσεως. Άλλες «ατομοκεντρικές» πειθαρχίες όπως η ψυχολογία και η βιολογία είναι καλύτερα εξοπλισμένες για ένα παρόμοιο εγχείρημα. Βεβαίως έχουν κατ'επανάληψη αναπτυχθεί κοινοί εργαλειακοί τόποι μεταξύ επιστημονικών πεδίων. Η ανάλυση του κειμένου αποτελεί ένα παράδειγμα εργαλείου κοινής χρήσεως για την γλωσσολογία, την φιλολογική κριτική, την ψυχολογία, την δομιστική και λειτουργιστική ανθρωπολογία, ακόμη ακόμη και την πολιτική επιστήμη - σε τελική ανάλυση για την εν γένει σημειωτική. Η ανάλυση κειμένου όμως και γενικότερα η ανάλυση νοημάτων και γνωσιακών διαδικασιών συγκροτούν όπως προαναφέρθηκε μία μόνο από τις αναγκαίες διάστασεις του ευριστικού εγχειρήματος: δεν επαρκούν για μιά ολοκληρωμένη μετάβαση από την συλλογικότητα στην ατομικότητα και τούμπαλιν και δεν επιτρέπουν την αποκάλυψη των υλικών μηχανισμών αμφίδρομων επιπτώσεων των τεκταινομένων στα δύο αυτά επίπεδα. Για κάτι τέτοιο θα απαιτηθούν συμπληρωματικά εργαλεία ανάλυσης τα οποία η ψυχολογία και η βιολογία θα επιχειρήσουν να προσφέρουν. Πολύ πρόσφατα καινοτόμες ανθρωπολογικές προσεγγίσεις στην πολιτισμική εξέλιξη θα προσπαθήσουν να ενσωματώσουν την οπτική και τα συμπεράσματα της εξελικτικής κοινωνικής ψυχολογίας και της νεο-

⁸³ οπ. παρ. σ.σ. 92-93

⁸⁴ Βλ. κατωτέρω.

δαρβινικής κοινωνικής βιολογίας σε ένα περισσότερο ολοκληρωμένο ευριστικό εγχείρημα.⁸⁵

⁸⁵ Βλ. ενδεικτικά Dunbar, R., Knight, C., Power, C., (επιμ), (1999), The Evolution of Culture, Rutgers University Press, 272 σελ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΑ ΑΤΟΜΙΚΑ ΚΙΝΗΤΡΑ ΚΑΙ Η ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΕΤΑΠΛΑΣΗ ΤΟΥΣ.

Το 1976 ο Richard Dawkins δημοσίευσε το « Εγωϊστικό Γονίδιο»⁸⁶ ένα έργο που σηματοδοτεί emphatically την είσοδο της βιολογικής προβληματικής στην περί κουλτούρας συζήτηση. Βάση του εγχειρήματος αποτελεί, όπως είναι φυσικό για έναν βιολόγο, η εξελικτική θεωρία του Charles Darwin. Σύμφωνα με τον Dawkins, που δανείζεται για την περίπτωση μιά φράση του βιολόγου G.G. Simpson, η απάντηση σε βασικά υπαρξιακά ερωτήματα του τύπου «ποιό νόημα εμπεριέχει η ζωή», είναι ότι κατ' αρχήν «όλες οι απόπειρες απαντήσεων προ του 1859⁸⁷ είναι άνευ αξίας και καλύτερα να τις αγνοήσουμε παντελώς». Υπογραμμίζοντας την ανεπαρκή ενσωμάτωση των διδαγμάτων της εξελικτικής θεωρίας στις μη βιολογικές επιστήμες ο Dawkins θέτει ως στόχο **την μελέτη της ιδιοτελούς και αλτροϊστικής συμπεριφοράς των ατόμων υπό το πρίσμα της θεωρίας αυτής, προσέγγιση που μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα στα πλαίσια της παρούσας εργασίας**.⁸⁸

Το εγχείρημα ξεκινά από την βασική θέση ότι η εξέλιξη των εμβίων όντων θα πρέπει να κατανοηθεί ως στρατηγική επιβίωσης, πολλαπλασιασμού και επέκτασης των βασικών συστατικών υποσυνόλων τους, δηλαδή των γονιδίων. Η συζήτηση του ισχυρισμού αυτού, που δεν απέφυγε την κριτική του ανθρωπομορφισμού, της απόδοσης δηλαδή ιδιοτήτων που απαντώνται σε συνθετώτερα επίπεδα οργάνωσης της ύλης— όπως τα έμβια όντα- και στα απλούστερα, συστατικά των προηγουμένων, επίπεδα υλικών δομών, υπερβαίνει κατά πολύ το πεδίο και τις προθέσεις της παρούσας εργασίας αλλά και τα αναλυτικά εφόδια του γράφοντος. Αντίθετα το σημείο που θα μας απασχολήσει είναι η συνάρθρωση της προβληματικής του με την πολιτισμική θεωρία και η προσπάθεια κατανόησης των κινήτρων της ανθρώπινης συμπεριφοράς μέσα από την διάδραση ενδογενών και εξωγενών στοιχείων.

⁸⁶ Dawkins, R., (1976/1990), The Selfish Gene, Oxford University Press, 352 σελ.

⁸⁷ Έτος έκδοσης της Δαρβινικής «Καταγωγής των Ειδών».

⁸⁸ Dawkins, οπ. παρ. σ 2.

Ο Dawkins συνδέει άρρηκτα τα δύο αυτά επίπεδα. Αφού χαρακτηρίσει «αποκρουστική» μια ανθρώπινη κοινωνία βασισμένη στον «γονιδιακό νόμο του οικουμενικά ανελέητου εγωϊσμού» υπογραμμίζει: «Αν επιθυμείτε, όπως εγώ, μία κοινωνία όπου τα άτομα συνεργάζονται με γεναιοδωρία και χωρίς εγωϊσμό προς το κοινό καλό, ελάχιστη βοήθεια μπορείτε να περιμένετε από την βιολογική φύση ... [ωστόσο] αποτελεί πλάνη – και μάλιστα πολύ διαδεδομένη- το να πιστεύεται ότι τα γενετικά κληρονομημένα χαρακτηριστικά είναι σταθερά και μη τροποποιήσιμα. Τα γονίδιά μας μπορεί να μας υπαγορεύουν τον εγωϊσμό, δεν είμαστε όμως υποχρεωμένοι να τα υπακούουμε σε όλη την διάρκεια της ζωής μας ... Στον κόσμο των εμβίων όντων ο άνθρωπος επικαθορίζεται με μοναδικό τρόπο από την **κουλτούρα, από εξωγενείς δηλαδή επιδράσεις γνωσιακού χαρακτήρα**». ⁸⁹

Η κουλτούρα ως στρατηγική επιβίωσης και αναπαραγωγής

Ορίζοντας κατ' αρχήν την ανθρώπινη συμπεριφορά σαν στρατηγική γονιδιακής αναπαραγωγής ο Dawkins αντιλαμβάνεται ότι η συμπεριφορά αυτή δεν υπαγορεύεται αποκλειστικά από εσωτερικές πηγές αλλά και από εξωτερικές. Αναζητεί λοιπόν στο πολιτισμικό πεδίο το ανάλογο του βιολογικού κλωνωτή [replicator] -της κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση αναπαράξιμης οντότητας που συνιστά το γονίδιο [gene]- εισάγωντας για τον σκοπό αυτό την έννοια του «μιμίδιου» [meme]⁹⁰. Το μιμίδιο ορίζεται ως «μονάδα πολιτισμικής μεταβίβασης ή ως μονάδα μίμησης» με την ευρύτερη του όρου έννοια. Περιλαμβάνει μονάδες πληροφοριών που εδράζονται στο ανθρώπινο μυαλό και μπορούν να μεταβιβασθούν ως εννοιολογικά ή συμπεριφορικά αντίγραφα μέσα από περισσότερο ή λιγότερο συνειδητές πρακτικές μίμησης τόσο από την πλευρά του μιμούμενου όσο και από εκείνη του μιμητή. Ως μιμίδια λοιπόν ταξινομούνται αντιλήψεις, πρακτικές αλλά και πάσης φύσεως υλικές κατασκευές που τις αντανακλούν ή/και τις εξυπηρετούν: « Παραδείγματα μιμιδίων αποτελούν οι μελωδίες, οι ιδέες, τα σλόγκαν, ενδυματολογικοί συρμοί, τεχνοτροπίες κεραμικής ή κατασκευής ασφίδων »⁹¹.

⁸⁹ Οπ. παρ. σ. 3

⁹⁰ Όρος δάνειος από την ελληνική, οπ. παρ. σ.σ. 189 κ. επ.

⁹¹ Dawkins, οπ. παρ. σ 206

Η μεταβίβαση των μιμίδων μπορεί να πραγματοποιείται είτε ως ασυνείδητη ή συνειδητή αντιγραφή αντιλήψεων, συμπεριφορών και τεχνουργημάτων εκ μέρους του μιμητή, είτε ως διδασκαλία, έκθεση ή άλλη μορφή διάχυσής τους εκ μέρους του μιμούμενου. Στην τελευταία αυτή περίπτωση τα μιμίδια χαρακτηρίζονται 'ενεργά'. Όπως ακριβώς και στην θεωρία του περί εγωϊστικών γονιδίων, που γίνονται αντιληπτά ως βιολογικές οντότητες των οποίων η τάση διευρυμένης αναπαραγωγής υπαγορεύει πρωτίστως εγωϊστικές και δευτερευόντως αλτρουϊστικές ατομικές συμπεριφορές, έτσι και τα μιμίδια κατανοούνται ως ελάχιστες πολιτισμικές οντότητες που τείνουν να αναπαραχθούν και να διαχυθούν. Η ικανότητά τους να το επιτύχουν εξαρτάται από τρία ποιοτικά χαρακτηριστικά: την *πιστότητα*, ήτοι την ικανότητά τους να παράγουν ή να επιβάλουν την ακριβή αναπαραγωγή των διακριτικών τους γνωρισμάτων, την *γονιμότητα*, ήτοι την δυνατότητά τους να μεγιστοποιούν τον αριθμό των αντιγράφων τους σε δεδομένο χρόνο και την *μακροζωία*, ήτοι την διάρκεια διατήρησης της κλωνοποιητικής ισχύος δεδομένου μιμιδίου.

Η εργασία του Dawkins αλλά και άλλων κοινωνικών βιολόγων όπως του δημιουργού της κοινωνικής βιολογίας Edward Osborne Wilson και του Charles J. Lumsden που εισήγαγαν την έννοια του 'πολιτισμογόνου' [culturgen] ως «κόμβου σημαίνουσας μνήμης»⁹² ο οποίος συνθέτει τις γενετικές με τις πολιτισμικές μεταβιβάσεις, οριοθέτησαν ένα νέο πεδίο έρευνας αποκαλούμενο 'μιμητική επιστήμη' [memetic science]. Τα ευριστικά εγχειρήματα στο νέο αυτό πεδίο στοχεύουν ακριβώς να κατανοήσουν, με τους όρους των Wilson και Lumsden, την διαδικασία «μεταγραφής των επιγενετικών κανόνων της ατομικής συμπεριφοράς σε εθνογραφικά πρότυπα»⁹³ ή, με μία διαφορετική διατύπωση, την διαδικασία διευρυμένης αναπαραγωγής των πολιτισμικών προτύπων από το ατομικό στο μαζικό επίπεδο.

Βασική παραδοχή όσων κοινωνικών βιολόγων υιοθετούν το *μιμητικό παράδειγμα* αποτελεί ότι η εξελικτική θεωρία είναι σε θέση να ερμηνεύσει όχι μόνο τα βιολογικά αλλά και τα ψυχολογικά και κοινωνικά φαινόμενα η μεταβολή των οποίων υπόκειται στους εξελικτικούς νόμους της κληρονομικότητας, της παραλλαγής και της φυσικής

⁹² Lumsden, C.J., Wilson, E.O., (1985), "The relation between biological and cultural evolution", *Journal of Social and Biological Structures*, no. 8, σ.σ. 343-359, σ. 348

⁹³ Lumsden, C.J., Wilson, E.O., (1980) "Translation of epigenetic rules of individual behavior into ethnographic patterns", *Proceedings of the National Academy of Science* βλ. Moritz, E., (1991), "Memetic Science: General Introduction", *Journal of Ideas*, vol. 1, no 1, σ.σ.1-23

επιλογής. «Δεχόμαστε» σημειώνει ο Francis Heylighen «ότι η γενική εξέλιξη λαμβάνει χώρα δια μέσου της τυφλής παραλλαγής και της φυσικής επιλογής ... Εδώ περιλαμβάνεται κάθε διαδικασία ανάπτυξης και εξέλιξης τόσο στο βιολογικό όσο και στο ... ψυχολογικό και το κοινωνικό επίπεδο».⁹⁴ Ως φυσική επιλογή εννοείται επιλεκτική διατήρηση μορφολογιών, οντοτήτων και συστημάτων που παρουσιάζουν τις μέγιστες πιθανότητες διατήρησης στον χρόνο. Η Susan Blackmore υποστηρίζει ότι « από την στιγμή που δεχόμαστε ότι πράγματι οι άνθρωποι μιμούνται αλλήλους και ότι με αυτόν τον τρόπο μεταφέρονται κάποιες μορφές πληροφοριών, τότε εξ' ορισμού τα μιμείδια υπάρχουν»⁹⁵

Οι βασικές οντότητες πολιτισμικής αναπαραγωγής, τα μιμείδια, κληρονομούνται διά της μίμησης ή κληροδοτούνται διά της διδασκαλίας. Για έναν βιολόγο, έστω και κοινωνικό, το κατά πόσον η μίμηση είναι συνειδητή ή μη, αυτόματη ή υποβοηθούμενη, το κατά πόσον είναι μηχανική ή αποτελεί προϊόν πρωτοβουλίας του μιμητή ή του μιμούμενου, αποτελούν δευτερεύουσες τεχνικές λεπτομέρειες. Το ζητούμενο στην βιολογική ευριστική προσέγγιση είναι ο προσδιορισμός ενός, συμπληρωματικού προς τα γονίδια, μηχανισμού μεταφοράς πληροφοριών ή καλύτερα *σταθεροτύπων*. Γι' αυτό ακριβώς ο όρος μιμείδιο καλύπτει αδιακρίτως κάθε μορφή πληροφοριακής ή σταθεροτυπικής αναπαραγωγής. Οι γνώμες των *μιμητιστών* άλλωστε διχάζονται επί του θέματος των αναπαραγωγικών μηχανισμών. Κάποιοι⁹⁶ δέχονται ότι κάθε μορφή κοινωνικής μάθησης συνιστά μεταφορά μιμιδίων. Άλλοι αντίθετα υποστηρίζουν⁹⁷ ότι μόνο η μίμηση σε ατομικό επίπεδο αποτελεί αναγκαία και ικανή συνθήκη για κάτι τέτοιο. Ας μην ξεχνάμε βέβαια ότι μία από τις γεννεσιουργούς ιδέες της μιμητικής θεωρίας αποτελεί η αντίληψη του Dawkins ότι βασικό υποκείμενο της εξελικτικής διαδικασίας είναι τα γονίδια και όχι τα εμπεριέχοντα αυτά συνθετώτερα συστήματα, όπως τα άτομα. Η ίδια ακριβώς λογική εφαρμοζόμενη στην περίπτωση των μιμιδίων κάνει την Blackmore να γράφει « Ο

⁹⁴ Heylighen, F., (1992), "Evolution, Selfishness and Cooperation", *Journal of Ideas*, vol.2, no 4, σ.σ. 70-76

⁹⁵ Blackmore, S., (2001), "The memes' eye view", σ.σ. 25-42 σε Aunger R., (επιμ.) *Darwinizing Culture: The Status of Memetics as a Science*, Oxford University Press, 256 σελ.

⁹⁶ Laland, K., Odling-Smee, J., (2001), "The evolution of the meme", σ.σ. 121-142 σε Aunger R., *οπ.παρ.*

⁹⁷ Blackmore *οπ. παρ.* σ.σ. 26-27

Dennett⁹⁸ ... μας προτρέπει να ρωτάμε πάντα *cui bono* ?- ποιός επωφελείται ; Και η απάντηση είναι : οι κλωνωτές. Αυτό σημαίνει ότι αν υπάρχει νέος κλωνωτής –το μιμίδιο- τότε υπάρχει μία νέα οντότητα της οποίας τα συμφέροντα θα πρέπει να λαμβάνονται υπ’ όψη». ⁹⁹ Όταν λοιπόν το πρωτεύον υποκείμενο τοποθετείται σε ένα χαμηλότερο επίπεδο συνθετότητας από εκείνο του ατόμου και το τελευταίο αυτό γίνεται αντιληπτό ως όχημα που διακινεί ερεθίσματα ανερχόμενα από το μιμιδιακό - όπως και από το γονιδιακό- επίπεδο, τότε είναι φυσικό οι προσπάθειες κατανόησης των εκεί τεκταινομένων να επικεντρώνονται όσο το δυνατόν εγγύτερα στο πρωτεύον επίπεδο και να τείνουν να αγνοήσουν τα περισσότερο απομακρυσμένα επίπεδα συνθετότητας, όπως αυτό της συλλογικότητας.

Από την στιγμή που οι βιολόγοι επεξέτειναν το πεδίο των ενδιαφερόντων τους από την υπο-ατομικότητα και την ατομικότητα στην συλλογικότητα, η τελευταία αυτή έγινε αντιληπτή απλώς ως διευρυμένη ατομικότητα και μάλιστα, από την νεο-δαρβινική σκοπιά, ακόμη και ως διευρυμένη υπο-ατομικότητα, ως «εκτεταμένος φαινότυπος» κατά την ορολογία του Dawkins.¹⁰⁰ Προβάλλοντας ιδέες που είχαν πρωτοδιατυπωθεί στα μέσα της δεκαετίας του 60 από τον βρετανό βιολόγο William D. Hamilton στην θεωρία του για την «συγγενή επιλογή» τόσο ο Dawkins όσο και ο Wilson αναζητούν την ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων σε όσα τεκταίνονται στο υπο-ατομικό επίπεδο, στο επίπεδο των συστατικών του ατομικού οργανισμού, δηλαδή των γονιδίων.

« Η αγάπη συμπλέκεται με το μίσος, την επιθετικότητα, τον φόβο, την επεκτατικότητα, την υποχωρητικότητα και άλλα συναφή, σε μείγματα προορισμένα όχι να προωθήσουν την ευτυχία και την επιβίωση του ατόμου αλλά να διευκολύνουν την μέγιστη δυνατή διάχυση των ελεγχόντων το άτομο γονιδίων » σημειώνει ο Wilson.¹⁰¹ Και με βάση την παραδοχή αυτή ορίζει την κοινωνική βιολογία ως «την συστηματική μελέτη της βιολογικής βάσης της κάθε είδους κοινωνικής συμπεριφοράς» προσάπτωντας στην “*stricto sensu* κοινωνιολογία” ότι «προσπαθεί να ερμηνεύσει την

⁹⁸ Daniel C. Dennett, σύγχρονος αμερικανός φιλοσοφος η εργασία του οποίου καλύπτει τα πεδία της συνείδησης, της υποκειμενικότητας, της πρόσληψης και της αναπαράστασης της πραγματικότητας και της πολιτισμικής διάχυσης

⁹⁹ Blackmore *οπ. παρ.* σ. 26

¹⁰⁰ Dawkins, R., (1982/1999), *The Extended Phenotype*, Oxford University Press, 318 σελ.

¹⁰¹ Wilson, E.O., (1975/2000), *Sociobiology: The New Synthesis*, Harvard University Press, 720 σελ., σ.4

ανθρώπινη συμπεριφορά πρωτίστως δια της εμπειρικής περιγραφής των εξώτατων φαινοτύπων και μέσω αστήρικτης διαίσθησης χωρίς αναφορά σε εξελικτικές ερμηνείες με την πραγματική γενετική έννοια του όρου».¹⁰²

Το ζήτημα βεβαίως είναι ότι τόσο οι κοινωνικές επιστήμες όσο και οι κοινωνιολογικών προθέσεων βιολογία μοιράζονται τις δύο όψεις του ίδιου προβλήματος: αν οι πρώτες αδυνατούν να παρατηρήσουν τις βιολογικές ρίζες των εκφάνσεων της συλλογικότητας, η τελευταία αδυνατεί να περιγράψει πειστικά τους υλικούς μηχανισμούς μετατροπής της γονιδιακής λειτουργίας σε κοινωνική συμπεριφορά.

Το γενικότερο σχήμα βεβαίως περιγράφει μία σειρά διαδράσεων. Η γονιδιακή στρατηγική επικαθορίζει κατ'αρχήν τα ατομικά ορμέμφυτα «παράγοντας συναισθηματικές καταστάσεις που αντικατοπτρίζουν την ισορροπία των αντίρροπων δυνάμεων επιλογής στα διάφορα επίπεδα» στον βαθμό που οι στρατηγικές επιβίωσης των διαφόρων εκφάνσεων της συλλογικότητας συχνά αλληλο-αντιστρατεύονται μιάς και « κάτι που είναι καλό για το άτομο μπορεί να είναι καταστροφικό για την οικογένεια, ότι συντηρεί την οικογένεια μπορεί να θίγει ταυτόχρονα το άτομο και την φυλή στη οποία ανήκει η οικογένεια, ότι ενισχύει την φυλή μπορεί να εξασθενίσει την οικογένεια και να καταστρέψει το άτομο».¹⁰³ Στην συνέχεια τα ορμέμφυτα επικαθορίζουν τις ατομικές συμπεριφορές το άθροισμα των οποίων συγκροτεί την συλλογικότητα. Όμως το με ποιά υλική μέθοδο τα γονίδια προσλαμβάνουν τις διαδράσεις των αντίρροπων δυνάμεων στα διάφορα επίπεδα συλλογικότητας δεν γίνεται σαφές.

Εξ' ού και η αναζήτηση στα μιμείδια της βιολογικής μεταφοράς μιάς εξωγενούς ως προς την ανθρώπινη φυσιολογία οντότητας η οποία δεν μπορεί να παρατηρηθεί εμπειρικά αλλά γίνεται αισθητή μόνο διά των αποτελεσμάτων της. Ερμηνευτικό σχήμα που ισοδυναμεί με αποδοχή του γεγονότος ότι οντότητες που τόσο στην υλική τους αποκρυστάλλωση όσο και στην εννοιολογική τους αποτύπωση τοποθετούνται σε μιά σφαίρα συνθετότητας υψηλότερη από εκείνη του ατόμου επηρεάζουν το ατομικό επίπεδο και μέσω αυτού το υπο-ατομικό.

¹⁰² Οπ. παρ., έμφαση δική μας

¹⁰³ Οπ. παρ.

Βεβαίως από την σκοπιά της βιολογίας, ακόμη και της κοινωνικής, η συλλογικότητα δεν είναι παρά πολλαπλή ατομικότητα. Τα κοινωνικά σύνολα είναι για τους βιολόγους 'πληθυσμοί' και ο βασικός συνδετικός τους ιστός είναι η γενετική ομοιογένεια των ατόμων που τα συναπαρτίζουν. Ο γενετιστής *Luigi Luca Cavalli-Sforza* με την εκτεταμένη εργασία του στην ιστορία της φυλετικής εξέλιξης του ανθρώπινου είδους με βάση την ανάλυση των 'ιστορικών διαδρομών' του DNA, χρησιμοποίησε μαθηματικά μοντέλα για να περιγράψει μέσα από εξελικτικά δένδρα την μεταβίβαση όχι μόνο βιολογικών αλλά και παράλληλα γλωσσικών, τεχνολογικών και πολιτισμικών στοιχείων προσεγγίζοντας την ομαδικότητα ως πολλαπλασιασμό ατομικών και, κυρίως, υπο-ατομικών χαρακτηριστικών.¹⁰⁴ Ακόμα και όταν ο *Wilson* ορίζει την συλλογικότητα ως συνεργασιακές σχέσεις δεν την αντιλαμβάνεται σε τελική ανάλυση παρά ως υπερσύνολο συγκροτούμενο από τον πολλαπλασιασμό διμερών ατομικών σχέσεων. Το βασικό κατ' αυτόν κριτήριο συγκρότησης κοινωνίας είναι η ύπαρξη « σχέσεων αμοιβαίας επικοινωνίας συνεργασιακής φύσης ».¹⁰⁵ Η επιμονή τέλος της *Blackmore* στο να θεωρεί δευτερεύον ζήτημα τον τρόπο της πολιτισμικής μεταβίβασης, εξισώνοντας την συνειδητή στρατηγική μετάδοσης αντιλήψεων με την μηχανιστική μίμηση συμπεριφορών ως απλές μεθόδους « αντιγραφής πληροφοριών από ένα πρόσωπο σε άλλο »¹⁰⁶ είναι αποκαλυπτική για την ιεράρχηση των παραμέτρων του πεδίου που επιλέγεται: εκείνο που έχει σημασία είναι ο πολλαπλασιασμός της ατομικότητας και όχι η δυναμική των διαδράσεων. Η σχέση, και κατ' επέκταση η διαφορά, μεταξύ ατόμου και ομάδας παραμένει για τους κοινωνικούς βιολόγους, ποσοτική.

Ωστόσο, από την σκοπιά ενός κοινωνικού, και ιδιαίτερα ενός πολιτικού επιστήμονα, το κυρίως δρών υποκείμενο είναι το συλλογικό. Η συλλογικότητα δημιουργείται και επικαθορίζεται όχι από τα άτομα αλλά από την κοινότητα των συνθηκών στις οποίες εκτίθενται και υπό τις οποίες ενεργούν τα άτομα, οδηγούμενα στο να αναπτύξουν ταυτόσημες ή συγκλίνουσες επιδιώξεις και συμπεριφορές. Ως εκ τούτου έχει

¹⁰⁴ Cavalli-Sforza, L.L., (2001), *Genes, Peoples, and Languages*, University of California Press, 240 σελ.

¹⁰⁵ Wilson, *οπ.παρ.* σ. 7. Χαρακτηριστικό άλλωστε είναι ότι ο συγγραφέας, ο οποίος, πριν μεταφέρει το πεδίο των ενδιαφερόντων του στην σχέση βιολογίας και κουλτούρας, υπήρξε ένας εκ των διαπρεπέστερων εντομολόγων της εποχής του, βάσισε μεγάλο μέρος των παρατηρήσεων και των συμπερασμάτων του στην μελέτη της συμπεριφοράς των εντόμων.

¹⁰⁶ Blackmore, *οπ. παρ.* σ. 28

ευριστική προτεραιότητα έναντι των ατόμων διότι, διαθέτοντας ακριβώς τις πολλαπλασιαστικές δυνατότητες δημιουργεί μαζικότητα και παράγει «φαινόμενα» αντί των «περιπτώσεων» που συγκροτούν οι ατομικότητες. Οι τελευταίες αυτές είναι ωστόσο οι μόνες υλικά υπαρκτές, με εξαίρεση ορισμένες υλικές κατασκευές που αποκρυσταλλώνουν συλλογικές σχέσεις.¹⁰⁷

Άρα εκείνο που πρωτίστως θα πρέπει να ενδιαφέρει στην προσέγγιση από την σκοπιά των κοινωνικών επιστημών, είναι η συλλογική στρατηγική, νοούμενη ως σύνολο συμπεριφορών που προκύπτουν επειδή ακριβώς τα άτομα διά των οποίων εκδηλώνεται αποτελούν μέρος συγκεκριμένης ομάδας, ακόμα και στο μέτρο που τα άτομα αποτελούν το υλικό και αισθητό όχημα εκδήλωσής της, δεχόμενα τα ερεθίσματα αυτή την φορά από τα πάνω.

Γιά τούτο όχι μόνο αποκτούν, από την σκοπιά αυτή, εξαιρετική βαρύτητα οι συλλογικές διαδικασίες μάθησης ως μηχανισμός μεταφοράς μιμιδίων, ήτοι πολιτισμικής αναπαραγωγής, αλλά και έχει ιδιαίτερη σημασία η έννοια των ‘ενεργών κλωνωτών’ δηλαδή των αναπαραγόμενων οντοτήτων που ασκούν επιρροή επί της διαδικασίας αναπαραγωγής τους¹⁰⁸. Ένας πολιτισμικός μηχανισμός, τόσο στο σύνολό του όσο και στα επιμέρους συστατικά του, δεν είναι μιά αδρανής οντότητα τα εγγενή χαρακτηριστικά της οποίας επιτρέπουν απλώς την αντιγραφή της. Η κουλτούρα εμπεριέχει δυναμικές ανάπτυξης οι οποίες συγκροτούνται σε στρατηγικές δρώντων υποκειμένων. Κατά συνέπεια η παρατήρηση της *Blackmore* ότι « οι περισσότερο πολύπλοκες διαδικασίες ανθρώπινης μάθησης, όπως η γλώσσα, το διάβασμα η επιστημονική έρευνα κ.ο.κ., είναι στο σύνολό τους δομημένες επί της μιμητικής ικανότητας και ως εκ τούτου είναι, ή μπορεί να είναι, μιμητικές διαδικασίες ... [και ως εκ τούτου θα πρέπει] να εμμείνουμε στον ορισμό του μιμιδίου ως μεταφερομένου διά της μιμήσεως»¹⁰⁹, δεν φαίνεται να προσθέτει κάτι στην προβληματική της πολιτισμικής αναπαραγωγής. Υπό την Βεμπεριανή οπτική, άλλωστε, ένας τέτοιος ορισμός του μιμιδίου θα το αποστερούσε από κάθε ευριστική ισχύ στο κοινωνικό πεδίο, δεδομένου ότι κατά τον *Weber* η αναπαραγωγή συμπεριφορών διά της απλής μιμήσεως έχει μηχανιστικό χαρακτήρα και δεν

¹⁰⁷ Όπως, επι παραδείγματι, τα οδικά, τηλεπικοινωνικά και πληροφοριακά δίκτυα

¹⁰⁸ Dawkins (1976/1990), *οπ.παρ.*

¹⁰⁹ Blackmore, S., (1998), “Imitation and the definition of a meme”, *Journal of Memetics*, vol. 2, no 2, σ.σ. 159-170

προσδίδει στις συμπεριφορές αυτές υποκειμενικό νόημα το οποίο και καθιστά μία οποιαδήποτε ενέργεια *κοινωνική* ¹¹⁰

Η αντίληψη της *Blackmore* δεν είναι παρ' όλα αυτά η μοναδική στα πλαίσια της μιμητικής θεωρίας. Άλλωστε το γνωστικό αυτό πεδίο παρ' ότι έχει τις ρίζες του στην βιολογία επεκτείνεται ραγδαία στον ευρύτερο χώρο των κοινωνικών επιστημών συμβάλλοντας όχι μόνο στην κοινωνική και ψυχολογική προβληματική αλλά ακόμη και σε επεξεργασίες πολυ-πειθαρχικών κλάδων όπως η δημόσια πολιτική. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εργασία του H.C. Speel στο Τμήμα Δημόσιας Πολιτικής του Πολυτεχνείου της Delft, όπου η μιμητική μεθοδολογία χρησιμοποιείται για την ανάλυση των διαδικασιών σχεδιασμού δημοσίων πολιτικών.¹¹¹ Ο Speel ορίζοντας τα μιμίδια ως «δεδομένα που αναπαράγονται από άτομο σε άτομο χωρίς σημαντικές μεταβολές» δέχεται ότι «μπορούν να κυμαίνονται από απλές ιδέες (ή έννοιες), έως περίπλοκες ερμηνευτικές μεθόδους, ηθικά πρότυπα, συμπεράσματα προηγηθέντος διαλόγου και ούτω καθ' εξής»¹¹². Και όχι μόνο τα μιμίδια λαμβάνουν μορφές σύνθετες που μόνο πολύπλοκες νοητικές επεξεργασίες μπορούν να αποτυπώσουν και να αναπαράξουν αλλά, σύμφωνα πάντα με τον Speel, και η ίδια η αναπαραγωγή τους δεν έχει τίποτε το μηχανιστικό. Αντιπαρατίθενται μεταξύ των και κάποια εξ' αυτών επιβάλλονται μέσα από μία διαδικασία «διαδραστικής επιλογής» [selective interaction] σε δεδομένα πεδία αντιπαράθεσης που ο Speel αποκαλεί «αρένες». Έτσι τα μιμίδια εναλλάσσουν τους ρόλους του *κλωνωτή*, ήτοι της αναπαραχθείσας οντότητας και του '*διαδραστή*' [interactor], της δυναμικά διαδρώσας δηλαδή οντότητας που επιβάλλει την κυριαρχία της, δηλαδή την αναπαραγωγή της.

Ο Speel υποστηρίζει επίσης ότι η πολύ σημαντική λειτουργία διατήρησης-αποθήκευσης των μιμιδίων, πέραν του ανθρώπινου εγκεφάλου, εκτελείται και με τεχνητά μέσα όπως έντυπα, μαγνητικά και ψηφιακά συστήματα κλπ.¹¹³ Άρα η μιμιδιακή αναπαραγωγή έχει απωλέσει την στενά βιολογική διάστασή της ως εγκεφαλική λειτουργία. Δέχεται ωστόσο, απαντώντας σε σχετική κριτική, ότι σε

¹¹⁰ Weber, M., (1922/1971) *Economie et Societe*, Plon, 650 σελ. σ.σ. 4 και 21.

¹¹¹ Speel, H.C., (1997), "A Memetic Analysis of Policy Making", *Journal of Memetics*, vol.1, no 2, σ.σ. 105-129

¹¹² οπ. παρ σ. 107

¹¹³ οπ. παρ σ. 109

τελική ανάλυση η αναπαραγωγή των μιμίδιών προκύπτει από την εγκεφαλική διάδραση με τα περιβαλλοντικά πολιτισμικά στοιχεία και τις τεχνικές κατασκευές στο βαθμό που « ένα βάζο δεν υφίσταται ως βάζο παρά μόνο από την στιγμή που κάποιος άνθρωπος μπορεί να το σκεφτεί σαν τέτοιο»¹¹⁴.

Ο Derek Gatherer επιχειρεί μια διάκριση μεταξύ των ορισμών των μιμίδιών που έχει διαμορφώσει σε διαφορετικές περιόδους ο Dawkins.¹¹⁵ Ξεκινά, αντιπαραθέτοντας τον αρχικό ορισμό του μιμίδιου από τον Dawkins, τον οποίο αποκαλεί *Dawkins A*, στον μεταγενέστερο ορισμό του ίδιου χαρακτηριζόμενο ως *Dawkins B*. Σύμφωνα με τον κλασικό ορισμό του Dawkins A από το «Εγωϊστικό Γονίδιο» του 1976¹¹⁶, τα μιμίδια ορίζονται ως φυσικές, εξωσωματικές οντότητες που αποτελούν μονάδες πολιτισμικής μεταβίβασης διά της μιμήσεως. Αντίθετα, έξι χρόνια αργότερα, στον «Εκτεταμένο Φαινότυπο» ο ορισμός Dawkins B αντιλαμβάνεται το μιμίδιο ως ενδοσωματική οντότητα: « Το μιμίδιο πρέπει να αντιμετωπίζεται ως μονάδα πληροφορίας εδρεύουσα στον εγκέφαλο ... Έχοντας συγκεκριμένη δομή υλοποιείται δι ουδένποτε φυσικού μέσου χρησιμοποιεί ο εγκέφαλος προς αποθήκευση πληροφοριών» σε αντίθεση με τις απτές πολιτισμικές εκφάνσεις όπως κείμενα, τεχνουργήματα, μουσική, χειρονομίες, που θεωρούνται «φαινοτυπικά αποτελέσματα ή μιμιδιακά προϊόντα».¹¹⁷

Ο ορισμός αυτός οδηγεί τον ίδιο τον Dawkins, δανειζόμενος μία έννοια που έχει εισάγει ο Daniel Dennett¹¹⁸, να μιλήσει για μιμιδιακούς «ιούς της σκέψης» ως τρόπου μετάδοσης ή καλύτερα *μεταδοτικής φύσεως* διάχυσης των ιδεών.¹¹⁹ Παίρνοντας παραδείγματα μη ορθολογικών συμπεριφορών όπως οι λατρευτικές συνήθειες και οι συλλογικές «μανίες», παρατηρεί: « Οδηγίες για γονυκλήσια, μετάνοιες προς την κατεύθυνση της Μέκκας, ρυθμικό χτύπημα του κεφαλιού στον τοίχο, μανιακές

¹¹⁴ Speer, H.C., (1999), 'On Memetics and Memes as Brain Entities', *Journal of Memetics*, vol.3, no 2, σ.σ. 45-47

¹¹⁵ Gatherer, D., (1998), "Why the 'Thought Contagion' Metaphor is Retarding the Progress of Memetics", *Journal of Memetics*, vol.2, no 2, σ.σ. 135-158

¹¹⁶ Dawkins, (1976/1990), *οπ. παρ* σ.σ. 206-212

¹¹⁷ Dawkins, (1982/1999), *οπ.παρ*, σ. 109

¹¹⁸ Dennett, D.,(1990) "Memes and the Exploitation of Imagination", *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, no 48, σ.σ. 127-135

¹¹⁹ Dawkins, R., (1995), "Viruses of the Mind "σ.σ.13-27 σε Dahlbom, B., (επιμ), *Dennett and his Critics*, Blackwell, 256 σελ.

δονήσεις, ‘ομιλία σε άγνωστες γλώσσες’ – ο κατάλογος τέτοιων παρορμητικών και άσκοπων συνηθειών κινητικής φύσεως, υπαγορευόμενων από την θρησκεία και μόνο, είναι ιδιαίτερα εκτεταμένος- τηρούνται αν όχι δουλικά, τουλάχιστον σε ένα επαρκώς υψηλό ποσοστό στατιστικών πιθανοτήτων. Λιγότερο κατανοητές και περισσότερο διαδεδομένες στους ανήλικους, οι διάφορες ‘μανίες’ αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα συμπεριφορών που εντάσσονται περισσότερο στο πεδίο της *επιδημιολογίας* παρά σ’ εκείνο της ορθολογικής επιλογής. Το γιό-γιό, το χούλα χούπ, τα ραβδάκια πόγκο, με τις συμπεριφορικά προσδιορισμένες παρεπόμενες κινήσεις τους, διαχέονται ραγδαία εντός των σχολείων και σποραδικότερα μεταπηδούν από σχολείο σε σχολείο με τρόπο που δεν απέχει και πολύ από μιά επιδημία ιλαράς. Πριν από δέκα χρόνια μπορούσε κανείς να ταξιδέψει χιλιάδες μίλια εντός των Ηνωμένων Πολιτειών χωρίς να συναντήσει ούτε ένα κασκέτο του μπέηζμπωλ φορεμένο ανάποδα, με τον γείσο προς τα πίσω. Σήμερα το ανάποδα φορεμένο κασκέτο αποτελεί τον κανόνα. Δεν γνωρίζω ποιά είναι το ακριβές πρότυπο γεωγραφικής εξάπλωσης του ανάποδου κασκέτου, αλλά η επιδημιολογία είναι σίγουρα μεταξύ των πλέον κατάλληλων πειθαρχιών για να το μελετήσουν».¹²⁰

Η εξέλιξη αυτή στις αντιλήψεις του Dawkins συναντά από έναν άλλο δρόμο την προσπάθεια του Luigi Luca Cavalli-Sforza και του Marcus Feldman να χρησιμοποιήσουν γενετικά και επιδημιολογικά μαθηματικά μοντέλλα προκειμένου να κατανοήσουν τους ρυθμούς και τις κατευθύνσεις της πολιτισμικής αναπαραγωγής.¹²¹ Οι Cavalli-Sforza και Feldman καταλήγουν διά της μεθόδου αυτής στο συμπέρασμα ότι τα μεν πολιτισμικά σταθερότυπα διαχέονται στην διαχρονία, ήτοι καθοδικά μεταξύ γενεών, επιτρέποντας την αναπαραγωγή και διαιώνιση βασικών πολιτισμικών χαρακτηριστικών, εν αντιθέσει με την πολιτισμική καινοτομία η οποία διαδίδεται συγχρονικά, στην συγκυρία, ευνοώντας την μεταβολή, την προσαρμογή και την εξέλιξη των πολιτισμικών προτύπων. Ισχυρότερη από τις δύο επιδράσεις είναι ωστόσο η πρώτη για τούτο και η αλλαγή έχει συνήθως σταδιακό και αργόσυρτο χαρακτήρα ενώ τα κυρίαρχα πολιτισμικά χαρακτηριστικά αναπαράγονται με σταθερότητα και διάρκεια. Τα συμπεράσματα αυτά από την παράδοση -εκ πρώτης όψεως και για έναν κοινωνικό επιστήμονα- εφαρμογή επιδημιολογικών τεχνικών στο

¹²⁰ Dawkins (1995), *οπ.παρ.* σ.σ. 18-19

¹²¹ Cavalli-Sforza, L.L., Feldman, M.W., (1981), Cultural Transmission and Evolution: A Quantitative Approach, Princeton University Press, 388 σελ.

πολιτισμικό πεδίο έρχονται προς απρόσμενη επίρρωση των θέσεων της Μποασιανής ανθρωπολογικής σχολής που συζητήθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Πολιτισμικές στρατηγικές και η θεωρία των αναγκών

Στο σημείο αυτό θα επιχειρήσουμε να συνδέσουμε την μιμητική θεωρία με την θεωρία των ατομικών αναγκών και κινήτρων. Χωρίς την σύνδεση αυτή η καινοτόμος έννοια των μιμιδίων παραμένει ατελής, αμήχανα αιωρούμενη μεταξύ της βιολογίας και της κουλτούρας, μεταξύ του ατόμου και της κοινωνίας.

Πιστεύουμε ότι οι συγκλίνουσες ταξινομήσεις των βασικών ανθρώπινων αναγκών που επιχειρούν κυρίως η κατά Maslow και δευτερευόντως και η κατά McClelland, κλασσικές πλέον, προσεγγίσεις της οργανωσιακής θεωρίας των κινήτρων επαρκούν στο να ερμηνεύσουν τον ρόλο των ατομικών κινήτρων και εκείθεν, **να φωτίσουν τον ρόλο των πηγών πόρων και ισχύος στην πολιτισμική λειτουργία.**

Η *πυραμίδα των αναγκών* που σχεδίασε ο Abraham Maslow στα 1943 και ιεραρχεί τις ανθρώπινες ανάγκες σε «φυσιολογικές», «ασφάλειας», «κοινωνικής αποδοχής», «κοινωνικής αναγνώρισης» και «αυτοπραγμάτωσης»¹²² προσδιορίζοντας τις σχέσεις των ατόμων με τις πηγές των αξιών χρήσης που είναι σε θέση να καλύψουν τις ανάγκες αυτές. Το ίδιο επιχειρεί και η ταξινόμηση που επιχείρησε κατ' αρχήν στα 1961 ο David McClelland σε «κίνητρα προς επιτεύγματα», «προς απόκτηση ισχύος» και «προς εξασφάλιση κοινωνικής ένταξης» (και στα οποία προσέθεσε και την προσπάθεια αποφυγής της αποτυχίας και της απόρριψης)¹²³. Οι αξίες χρήσης που καλύπτουν τις βασικές ανάγκες ατομικής συντήρησης και αναπαραγωγής, κυρίως με την τροφή, την στέγαση, την ένδυση αλλά, θα προσθέταμε εδώ και την αυτοτελή αισθητική απόλαυση, μας παραπέμπουν στις φυσιολογικές ανάγκες και τις ανάγκες ασφάλειας του Maslow, όπως αυτές προσδιορίζονται κάθε φορά από το διαθέσιμο επίπεδο της τεχνολογίας. Οι ίδιες αξίες χρήσης, ως σύμβολα αυτή την φορά, παρουσιάζονται συνδυασμένες με τις κατά Maslow επικοινωνιακές λειτουργίες της κοινωνικής αποδοχής, της αναγνώρισης και της αυτοπραγμάτωσης. Οι τελευταίες

¹²² Maslow, A.H.,(1954/1987) *Motivation and Personality*, Addison-Wesley Publications, 293 σελ.

¹²³ McClelland, D.,(1985/1988), *Human Motivation*, Cambridge University Press, 663 σελ.

αυτές συνιστούν πηγές ισχύος που όχι μόνο επιτρέπουν, σύμφωνα με τον Βεμπεριανό ορισμό¹²⁴, την επιβολή της βούλησης ενός ατόμου σε άλλα, (ανταποκρινόμενες στην αυτοτελή ανάγκη ισχύος που καταγράφει ο McClelland καθώς και στις ανάγκες αποδοχής και αυτοπραγμάτωσης του Maslow) αλλά και επαυξάνουν την ικανότητα του ατόμου να ελέγχει πηγές πόρων, ήτοι αξιών χρήσης, που καλύπτουν τις φυσιολογικές ανάγκες και τις ανάγκες ασφάλειας.

Το γεγονός ότι, αφ' ενός μεν, το σύνολο σχεδόν των βασικών ατομικών αναγκών είναι διαδραστικής φύσεως, η ικανοποίησή τους δηλαδή εμπλέκει στάσεις και ενέργειες άλλων ατόμων, αφ' ετέρου δε, οι πηγές παραγωγής των αξιών χρήσης που ικανοποιούν τις ανάγκες αυτές καθίστανται προσβάσιμες και πάλι μέσω διαδράσεων με άλλα άτομα, είναι αυτό ακριβώς το οποίο **μετατρέπει τον πληθυσμό σε συλλογικότητα**. Δεν πρόκειται πλέον για ένα σύνολο ατόμων με ομοειδή ή παραπλήσια χαρακτηριστικά αλλά για ένα **σύνολο ατόμων τα χαρακτηριστικά των οποίων επηρεάζονται αμοιβαία και σε τελική ανάλυση αλληλοκαθορίζονται**.

Τα μιμίδια αποτελούν το κατ' εξοχήν όχημα αυτής της αλληλεπίδρασης. Διακινούμενα μεταξύ ατόμων καθορίζουν την στάση του ενός έναντι των άλλων και όλων έναντι των αξιών χρήσης και των διαθέσιμων πηγών που τις παράγουν. Η διείσδυση ωστόσο των μιμιδίων στο άτομο δεν είναι αυτόματη και μηχανιστική ενώ η **επίδραση που αυτά ασκούν στον συμπεριφορικό του μηχανισμό δεν είναι ομοιογενής**. Ο βαθμός πρόσληψης και ο τρόπος χρήσης των επικαθορίζονται από ένα σύνολο κριτηρίων που σε τελική ανάλυση **συμποσούνται στον βαθμό κατά τον οποίο η συμπεριφορά του ατόμου βάσει των αξιών που εμπεριέχει δεδομένο μιμίδιο συμβάλει στην ικανοποίηση των βασικών του αναγκών**.

Το ότι οι ανάγκες αυτές δεν είναι ισότιμες μεταξύ τους είναι το στοιχείο εκείνο που δημιουργεί και τις αντίστοιχες μιμιδιακές ιεραρχήσεις, **τις ιεραρχήσεις δηλαδή εννοιών και αξιών**.

« Οι [ατομικές] στοχεύσεις», σημειώνει ο Maslow, «συνδέονται μεταξύ τους διαμορφώνοντας μίαν ιεραρχία προτεραιοτήτων. Αυτό σημαίνει ότι η υπερέχουσα

¹²⁴ Weber, M., (1922/1971), οπ.παρ., σ. 56.

στόχευση μονοπωλεί την συνείδηση και τείνει να οργανώσει αφ' εαυτής την κατανομή των ποικίλων ικανοτήτων του οργανισμού. Οι λιγότερο σημαντικές ανάγκες ελαχιστοποιούνται, ενίοτε λησμονούνται ή απορρίπτονται. Όταν όμως μία ανάγκη καλυφθεί επαρκώς η αμέσως επόμενη ιεραρχικά ανάγκη αναδεικνύεται ως η συνειδητά κυρίαρχη στο επίκεντρο της συμπεριφορικής οργάνωσης, στο βαθμό που οι ικανοποιηθείσες ανάγκες δεν συνιστούν κίνητρα συμπεριφοράς. Έτσι το άτομο καθίσταται ένα αενάως επιθυμούν έμβιον. Κατ' αρχήν, όλες αυτές οι προς ικανοποίηση ανάγκες δεν είναι εξ' ολοκλήρου αμοιβαία αποκλειόμενες, τείνουν όμως να γίνουν. Έτσι το μέσο μέλος της κοινωνίας μας είναι συνήθως μερικώς ικανοποιημένο και μερικώς ανικανοποίητο ως προς το σύνολο των αναγκών του»¹²⁵.

Ο Maslow δέχθηκε, βάσιμη κατά την άποψή μας, κριτική ως προς την αντίληψή του περί της διαδοχικής κάλυψης των αναγκών. Η ιεράρχηση όμως μεταξύ μερικώς αλληλοαποκλειόμενων αναγκών, την οποία εισηγείται, είναι πιστεύουμε αξιόπιστη και ευριστικά λειτουργική. Άλλωστε παρά την δυσχέρεια εμπειρικής και ποσοτικής τεκμηρίωσης του υποδείγματός του –που αποτέλεσε μίαν άλλη αιτία κριτικής- η προσέγγιση του Maslow γίνεται αποδεκτή, ως έχουσα «έναν πυρήνα αλήθειας», ακόμα και από τους θεωρητικούς των βιοοικονομικά καθορισμένων και μετρήσιμων βασικών αναγκών.¹²⁶ Εξ' άλλου μία από τις σημαντικότερες προσεγγίσεις αυτής της σχολής, η *Θεωρία της Ανθρώπινης Ανάγκης* των Len Doyal και Ian Gough καταλήγει μέσα από μά τελείως διαφορετική μεθοδολογία σε παραπλήσια συμπεράσματα.¹²⁷ Οι Doyal και Gough διακρίνουν μεταξύ δύο υπο-κατηγοριών βασικών αναγκών: τις ανάγκες *φυσικής υγείας* και τις ανάγκες *αυτονομίας και συμμετοχής*. Οι πρώτες εξ' αυτών περιλαμβάνουν την επιβίωση, την αποφυγή της ασθένειας και της αναπηρείας και την εν γένει ευεξία. Οι δεύτερες συντίθενται από την συμμετοχή σε κοινωνικά σύνολα, την διά της συμμετοχής αυτής ανάπτυξη γνώσης και κριτικής αυτονομίας και την διασφάλιση ουσιαστικών διαπροσωπικών σχέσεων.

Η ιεράρχηση και ο δυνητικός αλληλοαποκλεισμός μεταξύ αναγκών αποκαλούμενων στο εξής 'βιολογικών' (κατά Maslow φυσιολογικών) και

¹²⁵ Maslow, D., (1943/2000), "A Theory of Human Motivation" *Psychological Review*, vol. 50 394-395, Stevens, D., (επιμ), *Maslow Business Reader*, John Wiley & Sons, 324 σελ.

¹²⁶ Corning, P.A., (2000), "Biological Adaptations in Human Societies: A 'Basic Needs' Approach", *Journal of Bioeconomics*, no 2, σ.σ. 41-86

¹²⁷ Doyal L., Gough I., (1991), *A Theory of Human Need*, Guilford Press, 350 σελ.

‘διαδραστικών’ ή ‘συλλογικών’ (κατά Maslow κοινωνικών, αποδοχής και αυτοπραγμάτωσης),) αναδεικνύει την πιθανή αντίθεση μεταξύ των αναγκών επιβίωσης και αναπαραγωγής και εκείνων που είναι συνδεδεμένες με την ένταξη του ατόμου σε ομάδα, καθώς και με την ισχύ, το κύρος και την αυτοεκτίμησή του ως προς την ομάδα.

Αν ένα μέρος της ανθρώπινης συμπεριφοράς καθορίζεται από την ‘στρατηγική’ αναπαραγωγής των γονιδίων που συγκροτούν βιολογικά τον δρώντα οργανισμό και ένα άλλο από την ‘στρατηγική’ αναπαραγωγής των μιμιδίων που τον συγκροτούν πολιτισμικά¹²⁸ δεν σημαίνει ότι οι δύο αυτές στρατηγικές συγκλίνουν αρμονικά προς την ευημερία του ατόμου εντός του οποίου εδράζονται. Ένα μιμίδιο, μιά ιδέα που μεταφέρει αξιακές επιλογές, μπορεί να οδηγεί το άτομο στον εγκέφαλο του οποίου διεισδύει σε αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές. Οι συμπεριφορές αυτές αντιστρατεύονται την τάση της διευρυμένης αναπαραγωγής των γονιδίων που συγκροτούν βιολογικά το ίδιο άτομο. Όπως παρατηρεί ο ίδιος ο Dawkins « Ένα μιμίδιο το οποίο οδηγεί τα σώματα εντός των οποίων κατοικεί να πηδούν στον γκρεμό θα έχει την ίδια μοίρα με το γονίδιο που θα οδηγούσε τα σώματα που συγκροτεί να πηδούν στον γκρεμό: θα τείνει να εξαλειφθεί. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι το τελικό κριτήριο επιτυχούς μιμιδιακής επιλογής είναι η επιβίωση των γονιδίων»¹²⁹. Εάν το αποκλειστικό κριτήριο επιλογής μιμιδίων από τα άτομα ήταν η συμβολή τους στην αναπαραγωγή των γονιδίων που τα συγκροτούν δεν θα υπήρχαν μιμίδια –φορείς ιδεών και αξιών αυτοθυσίας: απορριπτόμενα από τα άτομα με βάση το κριτήριο της βιολογικής τους επιβίωσης και της γονιδιακής τους αναπαραγωγής, θα είχαν σταδιακά εξαλειφθεί. Ωστόσο, όπως παρατηρεί και πάλι ο Dawkins, «Ένα αυτοκτονικό μιμίδιο μπορεί να διαχυθεί, όπως στην περίπτωση ενός υποβλητικού και ευρέως γνωστοποιηθέντος μαρτυρίου που εμπνέει άλλους να πεθάνουν για μιά βαθύτατα προσφιλή υπόθεση...»¹³⁰. Πέραν όμως της δυσχερώς παρατηρήσιμης ‘μιμιδιακής στρατηγικής’, ποιοί είναι οι απτοί μηχανισμοί που σε ατομικό επίπεδο υπαγορεύουν τέτοιες συμπεριφορές; Οποιαδήποτε θεωρία εκκινούσα από τις στρατηγικές γονιδίων και μιμιδίων, εύκολα και δικαιολογημένα θα υποστεί την

¹²⁸ « Ένα πολιτισμικό χαρακτηριστικό μπορεί να αναπτύχθηκε με συγκεκριμένο τρόπο μόνο και μόνο επειδή αυτό ήταν προς όφελος του ιδίου», Dawkins, (1976/1990), οπ.παρ., σ.214.

¹²⁹ Dawkins, (1982/1999) σ.110

¹³⁰ οπ.παρ. σ 111

κριτική του ανθρωπομορφισμού εαν δεν συνδεθεί με μιά θεωρία ατομικών συμπεριφορικών κινήτρων.

Η διάκριση, σε παραλλαγή της ταξινόμησης του Maslow, των κινήτρων σε ‘βιολογικά’ και ‘συλλογικά’, σε συνδυασμό με την ιδέα της παράλληλης και ιεραρχημένης ικανοποίησής τους, παρέχει νομίζουμε, την προσφορώτερη απάντηση στο ερώτημα, συνδέοντας το υπο-ατομικό με το ατομικό και το συλλογικό επίπεδο:

Συμπεριφορές που τείνουν στην ικανοποίηση των ‘βιολογικών’ κινήτρων προωθούν την επιβίωση και αναπαραγωγή του δρώντος υποκειμένου και κατ’ επέκταση των γονιδίων που το συγκροτούν βιολογικά.

Συμπεριφορές που τείνουν στην ικανοποίηση αυτών που αποκαλούνται εδώ ‘συλλογικά’ προωθούν την μεγιστοποίηση των ατομικών επιδόσεων σε σχέση με διαδραστικές και αξιακές παραμέτρους όπως αυτές καθορίζονται από την ομάδα την ένταξη στην οποία και το κύρος εντός της οποίας επιδιώκει το δρών υποκείμενο. Η προσαρμογή του ενεργούντος ατόμου στα αξιακά πρότυπα της ομάδας, ενισχύει την αναπαραγωγή των μιμιδίων που διακινούν τις αξίες αυτές και τα οποία εδράζονται στον εγκέφαλο των μελών της ομάδας αλλά και στα εξωσωματικά μέσα που υποστηρίζουν την συγκεκριμένη συλλογικότητα (κείμενα, σύμβολα κλπ.). Η συμμόρφωση όμως προς τις αξίες της ομάδας μπορεί να οδηγεί, ως γνωστόν σε συμπεριφορές ενισχυτικές παραμέτρων της συλλογικότητας όπως η συνοχή, η ιεραρχία, η διευρυμένη αναπαραγωγή της εις βάρος της επιβίωσης και αναπαραγωγής του ενεργούντος μέλους της. **Στην περίπτωση αυτή η κάλυψη των βιολογικών αναγκών του ατόμου έρχεται σε αντίθεση με την κάλυψη των συλλογικών του αναγκών.** Το ποια θα είναι η έκβαση αυτής της αντίθεσης, και κατ’ επέκταση ποιες θα είναι οι συμπεριφορικές επιλογές του ατόμου εξαρτάται από την συγκεκριμένη ιεράρχηση αναγκών και κινήτρων που επισυμβαίνει εντός του στον δεδομένο χρόνο. Ο βιολογικός μηχανισμός που παράγει την συγκεκριμένη ιεράρχηση δεν είναι παρατηρήσιμος και εδώ καθίστανται βάσιμες οι ενστάσεις του Gatherer. Το ότι μιά τέτοια ιεράρχηση -και μάλιστα ιεράρχηση μεταβαλλόμενη τόσο μεταξύ των ατόμων στην συγχρονία και εντός του ιδίου ατόμου στην διαχρονία- υφίσταται γίνεται όμως αντιληπτό από τις εξωτερικές της συνέπειες: τα άτομα υπό τις ίδιες συνθήκες

μπορούν εναλλακτικά να ενεργούν ατομιστικά ή συλλογικά, εγωιστικά ή αλτρουιστικά, με αυτοσυντήρηση ή αυτοθυσία.

Τα παραπάνω συνάδουν άλλωστε με τις παρατηρήσεις του E.O.Wilson περί αντιφάσεων μεταξύ ατομικής, οικογενειακής και κοινωνικής αναπαραγωγής¹³¹ και μας εισάγουν στην συζήτηση περί αλτρουϊστικής και εγωιστικής συμπεριφοράς που, αν μην ξεχνάμε υπήρξε μία από τις αρχικές στοχεύσεις της εν γένει προβληματικής του Dawkins.

Παράμετροι πολιτισμικής εξέλιξης

Τι ακριβώς είναι όμως εκείνο που προκαλεί τις αξιακές/ μιμιδιακές παραλλαγές και την επιλεκτική διατήρησή τους; Η τελευταία συνιστά προφανώς αποτέλεσμα: διατηρούνται τα αξιακά και πολιτισμικά εκείνα στοιχεία που είναι τα πλέον προσαρμοσμένα στις δεδομένες συνθήκες. Πόσο όμως η ανάγκη προσαρμογής στις δεδομένες συνθήκες παράγει μεταβολή και γεννά πολιτισμικές και συμπεριφορικές παραλλαγές; Κατά την άποψή μας το κλειδί του προβλήματος βρίσκεται στην διαμεσολαβητική λειτουργία των αξιών μεταξύ των δρώντων υποκειμένων και των πηγών πόρων και ισχύος από τις οποίες τα δρώντα υποκείμενα αντλούν ή/και τις οποίες διεκδικούν.

Στο βαθμό που το κυρίαρχο πολιτισμικό πλαίσιο διά των αξιών χρήσης που διαμορφώνει, βελτιστοποιεί την σχέση μεταξύ δρώντων υποκειμένων και διαθεσίμων πηγών, (διατηρώντας επί παραδείγματι ένα υψηλό επίπεδο κάλυψης υφισταμένων αναγκών, γεννώντας νέες ανάγκες που μπορούν να καλυφθούν από τις υφιστάμενες ή νέες προσβάσιμες πηγές, ή υπαγορεύοντας στρατηγικές και επιχειρηματολογία που επιτρέπουν πρόσβαση σε πλουσιότερες πηγές), τότε δεν υφίσταται πίεση αξιακής μεταβολής. Όταν αντιθέτως τα ανωτέρω δεν επιτυγχάνονται τότε προκύπτει η ανάγκη πολιτισμικής αναδιάταξης: είτε με υποβάθμιση των αξιών χρήσης, είτε με στρατηγική αναβάθμιση των διαθεσίμων πηγών, είτε ακόμα – ακόμα και με αναβάθμιση των αξιών χρήσης εν όψει νέων διαθέσιμων πηγών.

¹³¹ Wilson, E.O., (1975/2000), οπ.παρ. σ.4

Πέραν της αλλαγής αξιών λόγω μεταβολής της σχέσης του δρώντος υποκειμένου με δεδομένες πηγές πόρων και ισχύος, πολιτισμική εξέλιξη προκαλείται και από διαφορετικές αιτίες.

Η πρώτη εξ' αυτών είναι *η μη επιλυόμενη διά της επιβολής αντίθεση*. Συχνές είναι οι περιπτώσεις όπου η αντιπαράθεση φορέων διαφορετικών αξιών για τον έλεγχο πηγών πόρων και ισχύος δεν επιλύεται, δεν αποβαίνει δηλαδή σαφώς υπέρ ενός εκ των αντιπαρατιθέμενων. Αυτό μπορεί να συμβαίνει λόγω έλλειψης συγκριτικής ισχύος ενώ ταυτόχρονα η επιβίωση και αναπαραγωγή των συγκεκριμένων δρώντων υποκειμένων εξαρτάται από κάποια μορφή συνύπαρξής τους. **Τα υποκείμενα είναι δηλαδή υποχρεωμένα να συνυπάρχουν και κανένα εκ των δύο δεν είναι σε θέση να επιβληθεί του άλλου.** Τότε και η αντιπαράθεση (ως αντιπαράθεση αξιών που αιτιολογούν την επικυριαρχία μιάς εκάστης των δύο πλευρών και την προνομιακή νομή πηγών πόρων και ισχύος) οδηγείται στην διά της συνθέσεως μετεξέλιξη. Μετεξελίσσεται προς **αξιακό σύστημα το οποίο υποστηρίζει εννοιολογικά την συνυπαρξιακή ισορροπία των δύο πλευρών** όπως αυτή διαμορφώνεται εν τοις πράγμασι στο επίπεδο της κοινωνικής δράσης. Αυτής της μορφής η συνθετική παραγωγή αξιών και αντιλήψεων υπάγεται κατά την άποψή μας, στο εγγεγραμμένο σχήμα της σύνθεσης ως *άρνησης της άρνησης*. Η σύνθεση δύο αντιτιθέμενων αξιών και των εμπεριεχουσών αυτές αντιλήψεων υπακούει, με τους όρους του Hegel, στην «λογική αρχή ότι το αρνητικό είναι εξ ίσου θετικό και ότι αυτό που είναι αντιφατικό δεν εκμηδενίζει τον εαυτό του στην αφηρημένη ανυπαρξία αλλά οδηγείται ουσιαστικά στην άρνηση ενός συγκεκριμένου περιεχομένου... Διότι το αποτέλεσμα, η άρνηση, αποτελεί μιά συγκεκριμένη άρνηση, έχει περιεχόμενο. Είναι μιά νέα Έννοια υψηλότερη και πλουσιότερη από την προηγούμενη. Είναι πλουσιότερη κατά την άρνηση ή την αντιστροφή της προηγούμενης και ως εκ τούτου την εμπεριέχει όντας ταυτόχρονα κάτι περισσότερο, όντας η ενότητα του εαυτού της και του αντιστρόφου της»¹³².

¹³² Hegel, F., (1812-16/ 1998), Hegel's Science of Logic, Humanity Books, 844σελ, σ.48

Μιά άλλη αιτία πολιτισμικής εξέλιξης είναι η **εμπειρική διάψευση προϋπαρχουσών αντιλήψεων και αξιών καθώς και η ανάγκη ερμηνείας και ταξινόμησης νέων εμπειριών**. Κατά την άποψή μας το πλέον πρόσφορο σχήμα για την περιγραφή της διαδικασίας αυτής προέρχεται και πάλι από τον ευρύτερο χώρο της οργανωτική θεωρίας και δεν είναι άλλο από τον **μαθησιακό κύκλο του David Kolb**.

Σύμφωνα με την θεωρία της Βιωματικής Μάθησης του Kolb¹³³ που αντλεί από τις αντιλήψεις τόσο του Jean Piaget όσο και, κυρίως, του Kurt Lewin, τέσσερα διαδοχικά στάδια μετατρέπουν την εμπειρία σε γνώση: η αρχική, προσλαμβανόμενη διά των αισθητηρίων οργάνων, ‘εμπειρία’ μετατρέπεται σε αντικείμενο ‘κριτικής παρατήρησης’ η οποία οδηγεί σε ‘αφαιρετική γενίκευση’ και παραγωγή κανόνων που με την σειρά τους οδηγούν σε ‘εμπειρική επαλήθευση ή τροποποίηση’ διά της περαιτέρω δράσεως που υπακούει τους διαμορφωθέντες κανόνες. Ο Kolb σχηματοποιεί τα στάδια αυτά υπό μορφή κύκλου βάσει της αντίληψής του ότι η μαθησιακή διαδικασία μπορεί να ξεκινά από οιοδήποτε εξ αυτών.

Η σύνδεση της μιμητικής θεωρίας με την εμπειρική μάθηση είναι αναγκαία διότι πέραν της έμφασης στην αναπαραγωγή των μιμιδίων που η θεωρία αυτή δίνει απαιτείται και μία αξιόπιστη ερμηνεία της παραγωγής τους αυτής καθ’ αυτής.

Οι διεργασίες αυτές μπορούν στην ουσία τους να θεωρηθούν γενικώς ως *διεργασίες παραγωγής νέων αξιακών παραδοχών* δεδομένου ότι:

- αφ’ ενός μεν το ποιοτικό όριο πέραν του οποίου μία προϋπάρχουσα και τροποποιούμενη πληροφοριακή και αξιακή οντότητα μετατρέπεται σε κάτι ουσιαστικά νέο είναι ασαφές,
- αφ’ ετέρου δε το εξωτερικό περιβάλλον το οποίο επικαθορίζει την εμπειρία μεταβάλλεται διαρκώς ούτως ώστε και πάλι το όριο πέραν του οποίου μία εμπειρία αποτελεί συνέχεια μιας προηγουμένης ή είναι εξ ολοκλήρου νέα είναι επίσης ασαφές και μεταβαλλόμενο.

¹³³ Kolb, D.A., (1984), Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development, Prentice Hall, 256 σελ.

Πέραν της εμπειρικής γένεσης των μιμιδίων και της συνθετικής τους μετεξέλιξης η αξιακή μεταβολή πραγματώνεται και διά της δαρβινικής επιλογής.

Η εξελικτική επιλογή μιμιδίων και κατ'επέκταση εννοιών, αντιλήψεων και αξιών, συνδέεται με τους περιορισμένους πόρους και τον ανταγωνισμό που η ανεπάρκειά τους γεννά μεταξύ των δρώντων υποκειμένων αλλά και των μιμιδίων που κατευθύνουν την δράση τους. « Οι πάσης φύσεως αναπαραγώμενες οντότητες », σημειώνει ο Heylighen, «χρειάζονται πόρους (δομικά στοιχεία, ενέργεια, χώρο) προκειμένου να παράξουν αντίγραφα του εαυτού των. Οι πόροι είναι κατά κανόνα περιορισμένοι. Στο βαθμό που ο κάθε κλωνωτής τείνει να μεγιστοποιήσει την αναπαραγωγή του, θα επιχειρεί να αξιοποιήσει τους δεδομένους πόρους στον μέγιστο δυνατό βαθμό. Στις περιπτώσεις, ωστόσο, που περισσότεροι του ενός κλωνωτές προσφεύγουν στους ίδιους πόρους, προκύπτει ανταγωνισμός ή σύγκρουση. Ελαφρές αποκλίσεις στην επάρκεια των ανταγωνιστών θα τείνουν να μεγιστοποιηθούν, στον βαθμό που ο ικανότερος κλωνωτής θα αποσπά σταδιακά ολοένα και περισσότερους πόρους αφήνοντας διαρκώς λιγότερους στον πλέον αδύναμο. Μακροπρόθεσμα, τίποτα δεν θα απομείνει για τον λιγότερο ικανό, με αποτέλεσμα μόνο ο ικανότερος να επιβιώσει».¹³⁴

Η εφαρμογή του ανωτέρω δαρβινικού σχήματος επιλογής στο πολιτισμικό πεδίο περνά από τον αξιακό επικαθορισμό της ατομικής και συλλογικής δράσης. **Πολιτισμικές αξίες οι οποίες μεγιστοποιούν, επί παραδείγματι, τις απαιτήσεις και τις αντίστοιχες αξίες χρήσεις του υποκειμένου, σε βαθμό που υπερβαίνουν δυσανάλογα την εφικτή πρόσβαση σε δεδομένους πόρους και οδηγούν κατ'επανάληψη σε πλημμελή κάλυψη των αναγκών του υποκειμένου, θα τείνουν να εγκαταλειφθούν. Θα τείνουν δε να υποκατασταθούν από αξίες που περιορίζουν τις ανάγκες σε επίπεδα των οποίων η ικανοποίηση καθίσταται εφικτή με βάση την υφιστάμενη ικανότητα πρόσβασης σε δεδομένες πηγές πόρων.**

Αντίστοιχα, αξίες που παράγουν στρατηγικές ελέγχου πηγών που αποδεικνύονται ατελέσφορες θα τείνουν να εγκαταλειφθούν. Ακόμη, επιχειρήματα εργαλειακού χαρακτήρα, διά των οποίων το υποκείμενο προσπαθεί να χειραγωγήσει την

¹³⁴ Heylighen, οπ.παρ.σ.71

συμπεριφορά τρίτων, δηλαδή **ισχυρισμοί οι οποίοι αποδεικνύονται μη πειστικοί για τους τρίτους και ως εκ τούτου μη αποτελεσματικοί, θα τείνουν επίσης να εγκαταλειφθούν.**

«Αξιακοί ισχυρισμοί» και «αξιακές παραδοχές»

Η αναφορά στην χειραγώγηση της συμπεριφοράς τρίτων εισάγει ένα ακόμα ζήτημα που απαιτείται να συζητηθεί: την σχέση μεταξύ των αξιακών συνόλων και της εσωτερικής δομής της συλλογικότητας-φορέα των συνόλων αυτών. Ως εσωτερική δομή νοούμε εδώ την διαφοροποιημένη δυνατότητα πρόσβασης των ατόμων και ομάδων σε *πηγές πόρων και ισχύος* και κατ' επέκταση την κατά Weber άνιση ισχύ ως διαφοροποιημένη δυνατότητα επιβολής βούλησης. **Η άνιση ισχύς δημιουργεί και μιά διαφορετική σχέση των υποκειμένων-φορέων με τα μιμιδιακά-αξιακά σύνολα.**

Μέρος των διαχεόμενων από μία ομάδα μιμιδίων έχουν *εργαλειακό χαρακτήρα και χειριστική σκοπιμότητα*. Δεν αποτελούν δηλαδή σύνολα ιδεών που προσανατολίζουν και κατευθύνουν την συμπεριφορά των υποκειμένων που τα παράγουν αλλά συνιστούν εργαλεία επικαθορισμού της συμπεριφοράς των άλλων δρώντων υποκειμένων εκ μέρους των παραγωγών τους. Η σκοπιμότητα συγκρότησης και διάχυσης των μιμιδίων αυτών είναι *ο χειρισμός της δράσης τρίτων προς όφελος των φορέων παραγωγής τους*. Συνιστούν δηλαδή οντολογικές και δεοντολογικές *μη-παραδοχές για την ομάδα που τις παράγει με στόχο να τις καταστήσει παραδοχές-για-τους- άλλους*, προσανατολίζοντας την συμπεριφορά των άλλων εις τρόπον ώστε να μεγιστοποιείται η δική της πρόσβαση, η πρόσβαση δηλαδή της παραγωγού ομάδας, σε πηγές πόρων και ισχύος.

Η ανομοιογενής εσωτερική δομή της συλλογικότητας, ήτοι η άνιση ισχύς των ομάδων που την συγκροτούν, και η στρατηγική της περαιτέρω ενίσχυσης της ευρισκόμενης σε πλεονεκτική θέση από πλευράς πρόσβασης σε πηγές πόρων και ισχύος (ή αντιστρόφως η προσπάθεια ενίσχυσης της θέσης της μειονεκτούσας ομάδας) μπορεί να οδηγήσει στην παραγωγή μιμιδιακών συνόλων μιάς τέτοιας ιδιάζουσας φύσης: αποτελούν οχήματα *‘ψευδεπίγραφων’* ιδεών και αξιών, οι

παραγωγοί των οποίων (ατομικά και συλλογικά) δεν τις αποδέχονται, με την έννοια ότι δεν προσανατολίζουν την δική τους συμπεριφορά με βάση αυτές, τις διαχέουν ωστόσο εστιασμένα προς τρίτους ως εργαλεία χειραγώγησής τους.

Θα αποκαλέσουμε αυτή την ειδική περίπτωση μιμιδίων «αξιακούς ισχυρισμούς» αντιπαραθέτοντας τα με τις «αξιακές παραδοχές» οι οποίες συνιστούν σύνολα ιδεών και αξιών που γίνονται όντως αποδεκτά, υπό την έννοια ότι προσανατολίζουν την συμπεριφορά των (ατομικών και συλλογικών) φορέων τους.

Ασφαλώς, με βάση το παραπάνω σχήμα, οι «αξιακοί ισχυρισμοί» που παράγονται από μία ομάδα (συνήθως την ήδη ισχυρότερη αλλά σε κάθε περίπτωση ισχυροποιούμενη ως αποτέλεσμα της ικανότητάς της να επιβάλει τους αξιακούς της ισχυρισμούς) καθίστανται δυνητικά «αξιακές παραδοχές» για μία άλλη.

Σε πλαίσιο σπανιότητας, ανεπάρκειας πόρων, η τυχούσα αρχική σχετική ανισότης ισχύος των διαδρώντων μερών τείνει να αναπαραχθεί διευρυμένα, ενισχύοντας περαιτέρω το ισχυρότερο. **Η ιδιοτελής συμπεριφορά σε περιβάλλον σπανιότητας πόρων τείνει να μεγιστοποιήσει την άνιση ανταλλαγή:** ελαχιστοποίηση των διατιθέμενων υπερ τρίτων αξιών χρήσης έναντι μεγιστοποίησης των αξιών χρήσης που δεσμεύονται από το ισχυρό μέρος, αποκλειόμενης της πρόσβασης των τρίτων σ' αυτές.

Το ερώτημα το οποίο ανακύπτει αυτομάτως εδώ είναι το ακόλουθο: Τι είναι εκείνο που μετατρέπει τους αξιακούς ισχυρισμούς κάποιων σε αξιακές παραδοχές κάποιων άλλων; Και γενικότερα (ακόμη και σε περιπτώσεις μη 'ψευδεπίγραφων' ιδεών, υπό την έννοια ότι αυτές προσανατολίζουν τις συμπεριφορές όλων των διαδρώντων μερών, όπως στην περίπτωση των σχέσεων μεταξύ ενός απόλυτου μονάρχη και των υπηκόων του) τι είναι εκείνο που επιτρέπει την διευρυμένη αναπαραγωγή αξιών που νομιμοποιούν την ιδιοτελή συμπεριφορά τρίτων ακόμη και όταν αυτή αποβαίνει εις βάρος αυτών που την αποδέχονται; Ποιοί είναι οι μηχανισμοί εκείνοι που επιτρέπουν την συλλογική αναπαραγωγή ιδεών και αξιών, που μειώνουν την ικανότητα πρόσβασης σε πηγές πόρων και ισχύος εκείνων που τις υιοθετούν,

ενισχύοντας την αντίστοιχη ικανότητα κάποιων άλλων; Δεν είναι η –πολιτισμική σε τελική ανάλυση- αυτή επιλογή όχι μόνο βεμπεριανά ανορθολογική ως προς τα αποτελέσματα, αλλά κυρίως δαρβινικά αυτοκαταστροφική, ειδικά υπό τις συνήθεις συνθήκες πεπερασμένων πόρων ; Ποιά δυναμικά την επιβάλλουν λοιπόν ως ευρέως διαδεδομένη συλλογική πρακτική;

Η απάντηση δεν θα πρέπει να αναζητηθεί πρωτογενώς στους μηχανισμούς των ‘συλλογικών’ κινήτρων, δηλαδή της αποδοχής και της αναγνώρισης από την ομάδα. Τέτοια κίνητρα ενεργοποιούνται δευτερογενώς, από την στιγμή που οι ομάδες οι συγκροτούμενες επι τη βάσει αξιών έχουν ήδη αποκρυσταλλωθεί.

Επι παραδείγματι οι ανάγκες αποδοχής και αναγνώρισης ενός φτωχού χωρικού που στρατεύεται στην υποστήριξη ενός διεκδικητή του θρόνου δεν θα καλυφθούν από την ένταξή του στην αυλή του μελλοντικού βασιλέως. Αυτό θα επιτευχθεί ενδεχομένως με την ένταξή του απλώς στην ομάδα οπαδών του συγκεκριμένου ηγέτη. Άλλωστε η πυκνότητα επικοινωνιών του συγκεκριμένου χωρικού με τον ηγέτη και το άμεσο περιβάλλον του θα είναι κατά κανόνα χαμηλότερη από την αντίστοιχη πυκνότητα των επικοινωνιών του με άλλους χωρικούς που αντιστρατεύονται ή αγνοούν τον εν λόγω διεκδικητή της εξουσίας.

Άλλοι είναι συνεπώς οι μηχανισμοί που επιβάλλουν στον χωρικό να αποδεχθεί την νομιμότητα της διεκδίκησής του, άρα να αποδεχθεί ένα συγκεκριμένο μιμιδιακό σύνολο ιδεών και αξιών και να προσανατολίσει την συμπεριφορά του βάσει αυτού, παρ’ ότι το τελικό αποτέλεσμα μιάς τέτοιας στράτευσης θα είναι να μεγιστοποιήσει την αποκλειστική πρόσβαση του μελλοντικού βασιλέως σε πεπερασμένες πηγές πόρων και ισχύος, ελαχιστοποιώντας ταυτόχρονα την δική του πρόσβαση σε αυτές.

Η πραγματική βάση μιάς τέτοιας μιμιδιακής αναπαραγωγής πρέπει και πάλι να αναζητηθεί στην σχέση των υποκειμένων με τις πηγές πόρων και ισχύος και σε μία υποφώσκουσα αντίληψη για την σχέση αυτή που γίνεται αποδεκτή από τα ίδια τα υποκείμενα όχι ως αντιγραφόμενο αλλά ως πρωτογενώς παραγόμενο μιμίδιο, μέσα από κολμπιανού τύπου διαδικασίες βιωματικής μάθησης.

Τα πρωτογενώς παραγόμενα αυτά μιμίδια, που θα αποκαλέσουμε εδώ «αξιακά συμπεράσματα», οδηγούν μιά συγκεκριμένη κατηγορία δρώντων υποκειμένων, με ασθενή πρόσβαση σε πηγές πόρων και ισχύος να αναπτύξει μιά στρατηγική και ένα αντίστοιχο υποστηρικτικό μιμιδιακό σύνολο που θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν με βάση την ορολογία της θεωρίας των παιγνίων ως *maximin*¹³⁵. Επιδιώκεται δηλαδή όχι η μεγιστοποίηση των συνολικών δυνητικών ευκαιριών αλλά η μεγιστοποίηση των ελάχιστα αποδεκτών δυνατοτήτων ως στρατηγική του εφικτού και της βελτιστοποίησης των πιθανοτήτων εξασφάλισής τους.

Η στρατηγική αυτή παράγεται όχι μόνο από την βιωματική συνειδητοποίηση της περιορισμένης ισχύος αλλά και από τον φόβο της απώλειας του ελάχιστου. Ο φόβος στα πλαίσια ανταγωνιστικών διαδράσεων συνιστά βασικό μηχανισμό παραγωγής ατομικής και συλλογικής συμπεριφοράς και, εκείθεν, γένεσης συμπεριφορικών σταθερότυπων. Ο Geertz περιγράφοντας τις συλλογικές πρακτικές που δομούνται γύρω από τις κοκορομαχίες στο Μπαλί και τα βαθύτερα νοήματά τους σημειώνει : « Αντλώντας σχεδόν από κάθε επίπεδο της Μπαλινέζικης εμπειρίας, συνδέουν θέματα – ζώδης αγριότητα, ανδρικός ναρκισσισμός, συγκρουσιακό στοίχημα, ανταγωνισμός status, συλλογική διέγερση, αιματηρή θυσία- βασικό συνδετικό στοιχείο των οποίων είναι η οργή και ο φόβος της οργής ...»¹³⁶.

Ο φόβος λοιπόν σαν συμπεριφορικό κίνητρο -συνδεδεμένο εν προκειμένω με πηγές πόρων και ισχύος- γεννά στρατηγικές αποδοχής της αυξημένης πρόσβασης τρίτων σε αυτές υπό την προϋπόθεση ότι η αποδοχή αυτή θα εξασφαλίζει ως αντιστάθμισμα στο υποκείμενό της μιά ελάχιστη πρόσβαση ως εναλλακτική του πλήρους αποκλεισμού από αυτές.

Συλλογικότητες το αξιακό σύστημα των οποίων διέπεται από τέτοια μιμιδιακά σύνολα παρουσιάζουν, σύμφωνα με την ορολογία που χρησιμοποιεί ο Robert Edgerton, χαρακτηριστικά ατελούς προσαρμογής στο περιβάλλον τους¹³⁷. Ωστόσο δεν κινδυνεύουν άμεσα από εκφυλισμό και εξαφάνιση στο μέτρο που το εξασφαλιζόμενο

¹³⁵ Για τα υποδείγματα ορθολογικών επιλογών σε ανταγωνιστικό περιβάλλον που βασίζονται στην ανάλυση του σύγγρου μαθηματικού John von Neumann βλ. Colman A.M., (1995), Game Theory and its Applications in the Social and Biological Sciences, Butterworth-Heinemann, 399 σελ.

¹³⁶ Geertz (1973/2000), οπ.παρ. σ.σ. 449-450, έμφαση δική μας.

¹³⁷ Edgerton, R.D., (1992), Sick Societies: Challenging the Myth of Primitive Harmony, Free Press, 278 σελ.

ελάχιστο όριο πρόσβασης στις λιγότερο ισχυρές ομάδες επαρκεί για να ενεργοποιήσει την στηριξή τους στις ισχυρότερες, ενδεχομένως στα πλαίσια του ανταγωνισμού μεταξύ περισσοτέρων του ενός τέτοιων διπόλων, στην διεκδίκηση κοινών (και περιορισμένων) πηγών πόρων και ισχύος . Τέτοιοι ανταγωνισμοί προσφέρουν στις εν λόγω συλλογικότητες την απαραίτητη εσωτερική ενέργεια, ατελούς μεν πλην όμως επαρκούς για την επιβίωσή τους προσαρμογής, μέχρι του σημείου όμως όπου άλλες, περισσότερο συνεργασιακές εσωτερικά συλλογικότητες, διεκδικούν και ελέγχουν ή απαξιώνουν διά της καινοτομίας που παράγουν, τις πηγές απ' όπου αντλούν οι πρώτες.

Ο Αλτρουϊσμός και η ευρύτητα της συλλογικότητας

Η δαρβινικού χαρακτήρα εξελικτική επιλογή αξιών συναντά τα όριά της σε όσα ο Dennett αλλά και ο Dawkins παρατηρούν σχετικά με την επιβίωση αντιλήψεων και αξιών που οδηγούν σε αυτοκαταστροφικές για τα άτομα συμπεριφορές. Πολλές τέτοιες αξίες που οδηγούν σε συμπεριφορές αυτοθυσίας δείχνουν να επιβιώνουν χωρίς πρόβλημα. Πως ερμηνεύεται κάτι τέτοιο;

Η ερμηνεία προκύπτει για μία φορά ακόμη από την θεωρία των ατομικών αναγκών. Όταν η αυτοθυσία, καταστροφική για το άτομα άρα αντιβαίνουσα στις βιολογικές ανάγκες τους, υποστηρίζει την ανάγκη τους να ανήκουν σε μια ομάδα και τους δίνει την αίσθηση ότι η συμπεριφορά τους αυτή θα μεγιστοποιήσει το (ματαθανάτιο, έστω) κύρος τους εντός αυτής, τότε μία τέτοια συμπεριφορά τείνει στην μεγιστοποίηση των κοινωνικών αναγκών, καθώς και των αναγκών εκτίμησης και εκείθεν αυτοπραγμάτωσης. Στις περιπτώσεις αυτές η αυτοθυσία ως αλτρουιστική συμπεριφορά εμφανίζεται κατ' εξαίρεση σε ακραίες μόνο συνθήκες και δεν χαρακτηρίζει παγίως την συμπεριφορά του συνόλου της ομάδας.

Αντιθέτως, σε περιπτώσεις όπου παρόμοιες συμπεριφορές είναι σταθερά ενσωματωμένες στην πάγια συμπεριφορά της ομάδας συνολικά, όπως επί παραδείγματι σε θρησκευτικές σέκτες που πρεσβεύουν την ομαδική αυτοκτονία, τότε η ομάδα θα τείνει να εξαλειφθεί βιολογικά μαζί με τα αξιακά μιμίδια που οδηγούν τα μέλη της στην εν λόγω συμπεριφορά. Ενδεικτική είναι και η περίπτωση της σέκτας

των Shakers που δραστηριοποιήθηκε στις ΗΠΑ τον 19^ο αιώνα: πρεσβεύοντας την αυστηρότατη αγαμία δεν αξιοποιούσε την ενδο-οικογενειακή κοινωνικοποίηση των παιδιών ως μέσο εξάπλωσης και περιόριζε την δυνατότητα διάδοσης του συστήματος αξιών της μόνο μέσω του εξωτερικού προσηλυτισμού, ελαχιστοποιώντας έτσι τις πιθανότητες διάχυσης και αναπαραγωγής του και οδηγώντας στην τελική εξάλειψή του.¹³⁸

Στην πρώτη περίπτωση έχουμε *αλτρουιστικά στοιχεία συμπεριφοράς* που επιτρέπουν στην ομάδα και στις αξίες της, συμπεριλαμβανομένου και του αλτρουιστικού προτύπου, να αναπαραχθούν, εις βάρος έστω της βιολογικής αναπαραγωγής των αυτοθυσιαζομένων μελών της. Αυτό επιτυγχάνεται όταν, επί παραδείγματι, η θυσία κάποιων μελών της ομάδας προστατεύει την φυσική ύπαρξη των υπολοίπων, διευκολύνει την πρόσβασή τους σε πηγές πόρων και ισχύος, γεννά σύμβολα προσανατολισμού και παρακίνησης ενισχύοντας δι' αυτών την συνοχή της ομάδας κοκ. Αλλά και τα αλτρουιστικώς ενεργούντα μέλη, αντισταθμίζουν την μη κάλυψη - λόγω 'θυσίας'- των αναγκών που χαρακτηρίσαμε προηγουμένως ως 'βιολογικές' με την υπερκάλυψη εκείνων που περιγράφηκαν ως 'συλλογικές', αντιστοιχώντας στις ανάγκες αναγνώρισης και αυτοπραγμάτωσης. Με όρους βεμπεριανούς -που μας εισάγουν σε μία συζήτηση που θα επιχειρήσουμε στην συνέχεια - μία τέτοια, 'μερική' αυτοκαταστροφική συμπεριφορά, αποκαλούμενη αλτρουιστική, διά της οποίας από την 'θυσία' ατόμων επωφελείται η συλλογικότητα, χαρακτηρίζεται από ορθολογισμό τόσο ως προς τις αξίες όσο και ως προς τα αποτελέσματα¹³⁹.

Στην δεύτερη περίπτωση η *αυτοκαταστροφική συμπεριφορά* του συνόλου των μελών της ομάδας υπαγορεύεται και πάλι από συγκεκριμένα 'συλλογικά' κίνητρα, ήτοι κατ' αρχήν από την ανάγκη κοινωνικής αποδοχής και αναγνώρισης από την υπόλοιπη ομάδα και σε τελική ανάλυση στην μέσω αυτών αυτοπραγμάτωση. Η συμπεριφορά αυτή δεν μπορεί βεβαίως να χαρακτηριστεί 'αλτρουιστική' στο βαθμό που οι ενδεχόμενες καταστροφικές συνέπειές της επί του ατόμου δεν ενισχύουν την κάλυψη ατομικών ή συλλογικών αναγκών των λοιπών μελών της ομάδας ούτε την διευρυμένη αναπαραγωγή της συλλογικότητας.

¹³⁸ Coming, P.A., (2000), οπ.παρ.

¹³⁹ Weber, (1922/1971), οπ.παρ. σ.σ. 22-23

Εδώ παρατηρείται στο ατομικό επίπεδο κατά Weber ορθολογισμός τόσο ως προς τις αξίες όσο και προς τα αποτελέσματα, (νοούμενα και πάλι ως κάλυψη των αναγκών του ανήκειν σε ομάδα και της μεγιστοποίησης του εντός αυτής κύρους). Σε επίπεδο συλλογικότητας αντιθέτως η συμπεριφορά αυτή, καίτοι πάντοτε ορθολογική ως προς τις αξίες, είναι *ανορθολογική ως προς τα αποτελέσματα* δεδομένου του ότι μιά γενικευμένη αυτοκαταστροφική συμπεριφορά των ατόμων συνεπάγεται την μακροπρόθεσμη παρακμή και εξαφάνιση της συλλογικότητας την οποία αυτά απαρτίζουν.

Γενικότερα η εκτεθείσα ανωτέρω μορφολογία συμπεριφορικής συνάρθρωσης της κοινωνικής ομάδας και του ατόμου, επιτρέπει νομίζουμε την ερμηνεία και κατανόηση των αντιθέσεων που επισημαίνει ο Wilson μεταξύ ατομικής και συλλογικής αναπαραγωγής σημειώνοντας: « ότι είναι καλό για το άτομο μπορεί να αποβεί καταστρεπτικό για την οικογένεια, εκείνο που συντηρεί την οικογένεια μπορεί να αποδειχθεί σκληρό τόσο για το άτομο όσο και για την φυλή στην οποία η οικογένεια ανήκει, αυτό που ενισχύει την φυλή μπορεί να την εξασθενίσει την οικογένεια και να καταστρέψει το άτομο και ούτω καθ' εξής στο βαθμό που ανερχόμαστε τα επίπεδα της οργανωσιακής συνθετότητας »¹⁴⁰.

Ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η τοποθέτηση στα πλαίσια του ανωτέρω σχήματος της περίπτωσης *μεγιστοποίησης του ατομικού οφέλους εις βάρος της συλλογικότητας*, η περίπτωση δηλαδή μιμιδίων-φορέων αξιών που υπαγορεύουν τέτοιες ατομικές συμπεριφορές οι οποίες, ενώ μεγιστοποιούν την πρόσβαση του ατομικά δρώντος υποκειμένου σε πηγές πόρων και ισχύος, ελαχιστοποιούν μακροπρόθεσμα τις συνολικά διαθέσιμες πηγές για την ομάδα στην οποία το υποκείμενο αυτό ανήκει.

Η συμπεριφορά αυτή συνιστά τον αντίποδα του αλτρουισμού και χαρακτηρίζεται από *ιδιοτέλεια*. Οι διαδράσεις διαρθρώνονται εις τρόπον ώστε το κάθε μέρος να επιδιώκει την μεγιστοποίηση του ιδίου οφέλους χωρίς πρόνοια για το όφελος του έτερου διαδρώντος. Η αδιαφορία για το όφελος του ετέρου διαδρώντος μετατρέπει δυνητικά την κάθε διάδραση σε παίγνιο μηδενικού αθροίσματος ακόμα και σε περιπτώσεις όπου οι διαθέσιμοι πόροι θα επέτρεπαν αμοιβαίο όφελος (win-win situation). Αυτό

¹⁴⁰ Wilson,(1975/2000), *οπ.παρ.* , σ. 4

συμβαίνει διότι η προσπάθεια μεγιστοποίησης της πρόσβασης της μιας πλευράς σε αξίες χρήσης και γενικότερα σε πηγές πόρων και ισχύος δεν συνοδεύεται από μέριμνα αποφυγής του περιορισμού ή της αποστέρησης πρόσβασης των λοιπών διαδρώντων στις ίδιες ή σε άλλες πηγές πόρων και ισχύος.

Η αδιαφορία αυτή προκύπτει από την περιορισμένη αντίληψη του εύρους της συλλογικότητας: η ομάδα ένταξης γίνεται αντιληπτή με την στενότερη δυνατή της έννοια. Οι εξώτεροι κύκλοι συλλογικότητας δεν είναι σαφείς και προφανείς. Οι συλλογικότητες αναφοράς του ατόμου περιορίζονται στους ενδότερους κύκλους. Πηγή μιάς τέτοιας πρόσληψης της πραγματικότητας είναι η αίσθηση, εμπειρικά παραχθείσα σύμφωνα με το σχήμα του Kolb, της σχετικής *αυτάρκειας* του ατόμου. Τα μιμίδια διά των οποίων το άτομο ταξινομεί τα περιβαλλοντικά ερεθίσματα και κατανοεί τα τεκταινόμενα, υπαγορεύουν την αντίληψη ότι η μεγιστοποίηση των αξιών χρήσης στις οποίες μπορεί να έχει πρόσβαση και κατ' επέκταση, η βελτιστοποίηση των πηγών πόρων και ισχύος τις οποίες ελέγχει, μπορεί να εξασφαλισθεί *αυτοτελώς*, ήτοι χωρίς ανάγκη εκτεταμένων υποστηρικτικών διαδράσεων με το περιβάλλον.

Η αντίληψη αυτή κατ' αρχήν *περιορίζει τις δι-ατομικές διαδράσεις*, στο βαθμό που τα δρώντα υποκείμενα τείνουν να θεωρήσουν ότι η σκόπιμη και στοχευμένη αξιακή διάδραση, υπό μορφή αμφίδρομης επικοινωνίας, πειθούς και εξασφάλισης ευρύτερης στήριξης περιττεύουν. Δεν αναπτύσσονται κατά συνέπεια αξιακές στρατηγικές προς αυτή την κατεύθυνση. Τα άτομα *δεν επιδιώκουν να κατανοήσουν το ευρύτερο περιβάλλον* τους και δεν ενσωματώνουν θετικά στο αξιακό τους σύστημα την συμβολή στην εξασφάλιση αξιών χρήσης σε τρίτους, όχι ως συγκυριακή παροχή ανταλλάγματος, αλλά ως πάγια πρακτική δημιουργίας των προϋποθέσεων μεγιστοποίησης του ιδίου οφέλους: την διαρκή πολυμερή διαπραγμάτευση σε αμοιβαία επωφελή βάση. Κατ' επέκταση το περιεχόμενο των διαδράσεων καταλήγει να είναι ανταγωνιστικά μονομερές. Η κάθε πλευρά εμπλέκεται σε διάδραση με το ευρύτερο περιβάλλον της μόνο όταν αυτή καθίσταται αναγκαία για τον προσπορισμό αμέσου ιδίου οφέλους ενώ η οιαδήποτε παροχή σε τρίτους νοείται μόνο ως αναπόφευκτο αντάλλαγμα για τον προσπορισμό αυτόν. Το αλτρουιστικό φορτίο των, ούτως ή άλλως ποσοτικά περιορισμένων, διαδράσεων ελαχιστοποιείται και κυριαρχεί

το ιδιοτελές. Το τελικό αποτέλεσμα όλων αυτών των μιμιδιακών και συμπεριφορικών συνεπειών είναι ο περιορισμός της συλλογικότητας.

Τα συλλογικά μορφώματα που εμφανίζουν τα ανωτέρω χαρακτηριστικά δεν οδηγούνται απαραίτητως στην παρακμή. Αντιθέτως μπορούν, υπό προϋποθέσεις, να αναπαράγονται και να αναπτύσσονται. Σε αντιδιαστολή με τις συλλογικότητες εκείνες στις οποίες κυριαρχούν αξίες που ωθούν τα άτομα πρωτίστως στην ικανοποίηση των ‘συλλογικών’ τους αναγκών -στην συμμόρφωση δηλαδή με αξιακά προτάγματα της ομάδας εις βάρος των στενών, ‘βιολογικών’ τους κινήτρων-κινδυνεύοντας γι’ αυτό να οδηγηθούν στην εξαφάνιση, τα μιμίδια των κοινωνιών περιορισμένης συλλογικότητας ωθούν τα μέλη τους στην ικανοποίηση των, ‘βιολογικών’ αναγκών άμεσης αναπαραγωγής τους εξασφαλίζοντας την επαρκή αναπαραγωγή μίας τουλάχιστον μερίδας.

Οι προεκτεθείσες περιπτώσεις συλλογικών συμπεριφορών και της μιμιδιακής αξιακής βάσης τους αναδεικνύουν την σχέση ατομικότητας –συλλογικότητας σε κομβικό κριτήριο διαφοροποίησης και ταξινόμησής τους και επαναφέρουν την συζήτησή μας στο σημείο απ’ όπου την ξεκίνησαν οι Dawkins και Wilson: στην σχέση μεταξύ ιδιοτέλειας και αλτροισμού.

Η αρχική θέση του Dawkins είναι ότι οι ατομικές συμπεριφορές δεν είναι παρά στρατηγικές γονιδιακής και μιμιδιακής επιβίωσης, άρα είναι εξ ορισμού ιδιοτελείς. Η επιβίωση ωστόσο μιμιδίων και γονιδίων,, που δεν είναι σε τελική ανάλυση τίποτα περισσότερο από την διάχυση και διευρυμένη αναπαραγωγή τους, συναρτάται σε μεγάλο βαθμό από τον ευσταθή πληθυσμιακό πολλαπλασιασμό των οχημάτων τους. Ο ευσταθής αυτός πολλαπλασιασμός συνδέεται με την σειρά του με την διαδικασία μετάπτωσης από την ατομικότητα στην συλλογικότητα – και τούμπαλιν.

Κατά συνέπεια μιά στρατηγική επιβίωσης δεν μπορεί να είναι αποκλειστικά ατομοκεντρική. Η επιβίωση και αναπαραγωγή των ατόμων (και των γονιδίων και μιμιδίων που αυτά φέρουν) εξαρτάται από την αντίστοιχη επιβίωση των συλλογικοτήτων στις οποίες τα άτομα εντάσσονται. Η διασφάλιση της ατομικής πρόσβασης σε πηγές πόρων και ισχύος καθίσταται στις πλείστες των περιπτώσεων εφικτή μόνο μέσω της ένταξης των ατόμων σε συλλογικότητες που μπορούν να

ελέγχουν τις πηγές αυτές ή/και να παρέχουν την αναγκαία υποστήριξη για κάτι τέτοιο.

Έτσι ατομικές συμπεριφορές που αποβαίνουν υπέρ της συλλογικότητας εντάσσονται σε στρατηγικές επιβίωσης. Μιλώντας για την « ηθική των γονιδίων» ο Wilson παρατηρεί ότι « στο βαθμό που αλτρουιστικές ενέργειες ενός οργανισμού μεγιστοποιούν την συλλογική συνεισφορά των γονιδίων στην επόμενη γενεά, η τάση προς τον αλτρουισμό ενισχύεται εντός της δεδομένης γονιδιακής δεξαμενής».¹⁴¹ Ωστόσο, από τα γονίδια στις κοινωνίες διά μέσου των ατόμων τα επίπεδα συνθετότητας στην οργάνωση της ζωής αυξάνονται αλλά και οι στρατηγικές επιβίωσης –γονιδιακές, ατομικές ή συλλογικές- συχνά συγκρούονται και αντιφάσκουν. Έχουμε ήδη αναφερθεί στην οξυδερκή παρατήρηση του Wilson περί συμπεριφορών που ευνοούν τα άτομα και θίγουν την οικογένεια ή άλλων που ενισχύουν την φυλή εις βάρος των οικογενειών και των ατόμων.

Ο Campbell, εξ άλλου διακρίνει μεταξύ ‘ισχυρού και ‘ασθενούς’ αλτρουισμού.¹⁴² Ο πρώτος περιγράφει την ατομική συμπεριφορά που παράγει συλλογικό όφελος έναντι ατομικού κόστους, περιλαμβάνει δηλαδή ατομική θυσία υπέρ του κοινού συμφέροντος, ενώ ο δεύτερος χαρακτηρίζει συμπεριφορές ατόμων από τις οποίες προκύπτει συλλογικό όφελος χωρίς ατομικό κόστος.

Όλες οι παραπάνω παρατηρήσεις μας επιτρέπουν, νομίζουμε, να δεχθούμε βάσιμα ότι **ιδιοτέλεια και αλτρουισμός συνιστούν συμπληρωματικά συστατικά στοιχεία εναλλακτικών στρατηγικών επιβίωσης.** Υπό μίαν έννοια μάλιστα ο αλτρουισμός δεν αποτελεί παρά διευρυμένη ιδιοτέλεια.

Ωστόσο το πραγματικό πρόβλημα που προκύπτει εδώ είναι ο τρόπος με τον οποίο πραγματοποιείται κάθε φορά η συγκεκριμένη ανάλυση κόστους –ωφέλειας που διαμορφώνει την αναλογία αλτρουισμού και ιδιοτέλειας στην σύνθεση των στρατηγικών επιβίωσης. Πως θα μπορούσε επί παραδείγματι να προσδιοριστεί με

¹⁴¹ Wilson, (1975/2000), οπ.παρ. σ.σ. 3-4

¹⁴² Campbell D.T., (1979), “Comments on the Sociobiology of Ethics and Moralizing”, Behavioral Science, σ.σ. 37-45

ακρίβεια το όριο εκείνο υπό το οποίο το ατομικό κόστος μηδενίζεται και ο αλτρουισμός καθίσταται ασθενής σύμφωνα με την διάκριση του Campbell;

Πέραν των περιπτώσεων εκείνων που εκδηλώνονται αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές (την πηγή των οποίων αναζητήσαμε προηγουμένως στην ανάγκη αποδοχής και αναγνώρισής του ατόμου από μιά συγκεκριμένη ομάδα) και που η έννοια του ατομικού κόστους είναι μεγιστοποιημένη και προφανής, σε όλες τις άλλες η **σχέση μεταξύ αλτρουιστικής και ιδιοτελούς συμπεριφοράς προκύπτει ως αναλογία μεταξύ ατομικότητας και συλλογικότητας.**

Αν η ατομική στρατηγική δεν είναι, όπως δέχονται οι μιμητιστές, τίποτα περισσότερο από μιά συγκερασμένη στρατηγική γονιδιακής και μιμιδιακής αναπαραγωγής, ο αλτρουισμός είναι η υποστήριξη και παροχή προς τρίτους οι οποίοι αποτελούν φορείς κοινών γονιδίων ή/και μιμιδίων και οι οποίοι πείθουν (αξιακά πάντοτε) περί των αυξημένων δυνατοτήτων τους να τα αναπαράγουν διευρυμένα στον βέλτιστο βαθμό.

Μιά τέτοια υποστήριξη και παροχή σε τρίτους καθορίζεται από την, αξιακά και πάλι διαμορφωμένη, **αίσθηση κοινότητας** των ατόμων: **την ευρύτητα δηλαδή των συλλογικοτήτων στις οποίες έχουν την αίσθηση ότι ανήκουν.**

Ο γονιδιακός επικαθορισμός αυτής της αίσθησης, κατ' αρχήν, περιορίζει την ευρύτητα των συλλογικοτήτων στις οποίες το άτομο δέχεται ότι εντάσσεται. Η περισσότερο ή λιγώτερο στενή **οικογένεια** και το άμεσο περιβάλλον, (αυτό με τις μέγιστες επικοινωνιακές διαδράσεις και την κοινή πρόσβαση σε πηγές πόρων και ισχύος που προκαλεί η **εγγύτητα**), συνιστούν την **περιορισμένη συλλογικότητα** εντός της οποίας η ανάγκη διευρυμένης αναπαραγωγής των γονιδίων, πείθει το άτομο, ότι εξαντλείται η δυνατότητα εξασφάλισης της διαίωσής του.

Αντίθετα, από την στιγμή που τα μιμίδια παρεμβαίνουν, τα πράγματα γίνονται πολύ πιο σύνθετα: δημιουργώντας μιά **αίσθηση αξιακής κοινότητας** μπορούν να ωθήσουν το άτομο σε **αλτρουιστικές συμπεριφορές υπερ τρίτων με τους οποίους δεν συνδέεται από βιολογική ή χωρική εγγύτητα αλλά από μιά εγγύτητα ιδεών.** Ως αποτέλεσμα δημιουργούνται διάφοροι βαθμοί **διευρυμένης συλλογικότητας**. Το άτομο αποκτά την αίσθηση του ανήκειν σε περισσότερο ή λιγώτερο εκτεταμένες ομάδες που

ευρίσκονται πέραν της οικογένειας και του χωροταξικά στενού περιβάλλοντός του. Αναπτύσσονται έτσι αλτρουιστικές συμπεριφορές υπέρ (ατομικών ή συλλογικών) τρίτων με κριτήριο την πιθανή συμβολή των τελευταίων στην διευρυμένη αναπαραγωγή όχι πλέον των γονιδίων αλλά των μιμιδίων: των ιδεών και αξιών που επικαθορίζουν την πρόσληψη της πραγματικότητας και προσανατολίζουν την συμπεριφορά του αλτρουιστικώς δρώντος υποκειμένου. Η μιμιδικά προσδιορισμένη *‘διευρυμένη συλλογικότητα’* δεν ταυτίζεται πάντα με εκτεταμένες ομάδες και δεν οδηγεί απαραίτητα σε εκτεταμένα αλτρουιστική συμπεριφορά.

Ο William Durham¹⁴³ καταγράφει τέσσερα επίπεδα σχέσεων που επιτρέπουν την εκδήλωση αλτρουιστικών συμπεριφορών. Πρώτα τοποθετεί την σχέση του ατόμου με τον τρέχοντα ή δυνητικό σεξουαλικό σύντροφό του, όπου η αμοιβαία αλτρουιστική αντιμετώπιση εμφανίζεται ως βασική προϋπόθεση γονιδιακής αναπαραγωγής. Ακολουθεί το πλαίσιο σχέσεων με τα παιδιά και τους στενούς συγγενείς όπου και πάλι η αιτιολογική βάση της αλτρουιστικής συμπεριφοράς είναι γονιδιακού χαρακτήρα. Τρίτο πεδίο είναι εκείνο των σχέσεων **«αξιόπιστης αμοιβαιότητας»** [reliable reciprocators]: η αλτρουιστική συμπεριφορά εκδηλώνεται βάσει της παραδοχής ότι ο αποδέκτης της, ήτοι ο επωφελούμενος από αυτήν, θα επιδείξει σε κάθε ομόλογη περίπτωση αντίστοιχη συμπεριφορά προς τον εκδηλώνοντα τον αλτρουισμό. Τέταρτο και τελευταίο επίπεδο σχέσεων είναι αυτό των αλληλεξαρτημένων μελών κοινωνικών ομάδων όπου αλτρουιστικές συμπεριφορές εμφανίζονται ως προϊόντα της ταύτισης με μία συλλογικότητα και της πίστης σ’ αυτήν, ειδικά σε περιπτώσεις όπου η δεδομένη συλλογικότητα βρίσκεται σε ανταγωνισμό με άλλες ομοειδείς.

Ο Durham χαρακτηρίζει τα τέσσερα αυτά επίπεδα ως «εγγενείς» [intrinsic] ή «πρωταρχικές» [primary] αλτρουιστικές αξίες, αξίες οι οποίες «είναι προγραμματισμένες εντός του ανθρωπίνου οργανισμού» και εκδηλώνονται σε κάθε περίπτωση- πολιτισμικά ωστόσο επικαθορισμένες- ως «δευτερογενείς αξίες». Το με

¹⁴³ Durham, W.H., (1999), “The Role of Culture in the Evolution of Altruism”, Empathy, Altruism and Agape. Perspectives on Love in Science and Religion, Conference Presentations, John Templeton Foundation and Fretzer Institute, Cambridge, Massachusetts.

ποιά μορφή και σε ποιά έκταση θα εκδηλωθεί η αλτρουϊστική συμπεριφορά θα εξαρτηθεί από τις «πολιτισμικές οδηγίες για συμπεριφορά-τα μιμίδια»¹⁴⁴.

Αυτό που, κατά την άποψή μας, έχει ενδιαφέρον στην ταξινόμηση των βασικών αλτρουϊστικών σχέσεων που επιχειρεί ο Durham είναι το ότι στις μεν δύο πρώτες υποκατηγορίες τα υποκείμενα των σχέσεων είναι εν πολλοίς γονιδιακά προκαθορισμένα. Ο ερωτικός σύντροφος, υπό την δαρβινική τουλάχιστον οπτική, επιλέγεται (και) με γονιδιακά κριτήρια ήτοι με βάση την συμβατότητά του και την ικανότητά του να συμβάλλει στην διευρυμένη αναπαραγωγή των γονιδίων του επιλέγοντος υποκειμένου. Οι κατιόντες και λοιποί συγγενείς έχουν εξ άλλου άμεση γονιδιακή συνάφεια με το εκάστοτε αλτρουϊστικά δρων υποκείμενο. Αντιθέτως οι έννοιες του «αξιόπιστης αμοιβαιότητας» τρίτου αλλά και της συλλογικότητας είναι κατ' εξοχήν μιμιδιακά, ήτοι πολιτισμικά, επικαθοριζόμενες. Το πόσο στενά ή διευρυμένα προσλαμβάνεται η συλλογικότητα στην οποία αισθάνεται ότι ανήκει ένα υποκείμενο καθώς και το ποιούς τείνει να θεωρεί ως αλτρουϊστικά αξιόπιστης αμοιβαιότητας τρίτους προκύπτει από τις αξιακές εντολές στις οποίες υπακούει, ήτοι το σύστημα αξιών το οποίο αποδέχεται.

Η ψυχολόγος Leda Cosmides και ο ανθρωπολόγος John Tooby εξαιρούν ρητά την αμοιβαιότητα από τις αλτρουϊστικές συμπεριφορές κατατάσσοντάς την στις «οικονομικές συναλλαγές».¹⁴⁵ Αντίθετα συνδέουν τον αλτρουϊσμό με τα «μοντέλα δεσμεύσεων» που περιλαμβάνουν παραμέτρους όπως η αλληλεξάρτηση, η σύμπραξη, η διασφάλιση, η οριοθέτηση της εστίας [niche limitation]. Βλέπουν δε τέτοιας μορφής σχέσεις να υλοποιούνται στα πεδία της ερωτικής δέσμευσης, της γονεϊκότητας, της συγγένειας και της φιλίας. Και στην περίπτωση αυτή ισχύει νομίζουμε η παρατήρησή μας περί γονιδιακής και μιμιδιακής οριοθέτησης των πεδίων αλτρουϊστικής συμπεριφοράς. Οι τρεις πρώτοι τύποι σχέσεων είναι γονιδιακά επικαθορισμένοι. Η φιλία όμως -παρ' ότι, σε αντίθεση με τις σχέσεις συλλογικότητας του Durham που μπορεί να χωροθετούνται τόσο σε μικρο- όσο και μακρο-ομάδες, τοποθετείται αποκλειστικά σε μικρο-επίπεδο- προσδιορίζεται και πάλι μιμιδιακά, ήτοι πολιτισμικά. Άλλωστε η αξιόπιστη αμοιβαιότητα γεννώντας εμπιστοσύνη και εξ' αυτού αφοσίωση,

¹⁴⁴ Οπ.παρ.

¹⁴⁵ Cosmides, L., Tooby J., (1999), "Friendship, engagement and the Banker's Paradox: Other Pathways to the Evolution of Altruism", Empathy, Altruism and Agape., οπ.παρ.

βρίσκεται πολύ εγγύτερα στην έννοια της φιλίας από ότι σ' εκείνη της συναλλαγής. Η φιλία πάντως οριοθετείται σε εξαιρετικά περιορισμένες συλλογικότητες – ολιγάριθμες ομάδες με προσωποπαγείς σχέσεις- ενώ η αξιόπιστη αμοιβαιότητα μπορεί να αναφέρεται και σε διαδράσεις μεταξύ απρόσωπων, θεσμοποιημένων, ρόλων. Η οριοθέτηση της εστίας συνιστά επίσης μηχανισμό δόμησης της συλλογικότητας, έστω και σε μικρο-επίπεδο, και έχει και πάλι μιμιδιακό χαρακτήρα. Η εστία, ο οικείος χώρος, είναι χώρος που γεννά αλτρουιστικές συμπεριφορές σε όσους περικλείονται εντός αυτού.

Ο εξελικτικός βιολόγος David Sloan Wilson προχωρεί σε μία σειρά εξαιρετικά οξυδερκών, κατά την άποψή μας, παρατηρήσεων. Σε άμεση συνέχεια της δαρβινικής περί αλτρουισμού αντίληψης αναλύει κατ' αρχήν, σε συνεργασία με τον φιλόσοφο Elliott Sober, τον αλτρουισμό ως σύνολο συμπεριφορών «που μειώνοντας την πιθανότητα επιβίωσης του ατόμου εντός της ομάδας ενισχύει την πιθανότητα επιβίωσης της ομάδας»¹⁴⁶. Οι μηχανισμοί αυτοί ενεργοποιούνται σε περιπτώσεις ανταγωνισμού μεταξύ συλλογικοτήτων. Στις περιπτώσεις αυτές η ενδεχόμενη ήττα και παρακμή της εμπεριέχουσας συλλογικότητας θα συνεπιφέρει και την φθορά των ατόμων που την συναπαρτίζουν. Άρα η στρατηγική γονιδιακής και μιμιδιακής επιβίωσης και διευρυμένης αναπαραγωγής ωθεί τα άτομα προς την αλτρουιστική συμπεριφορά: την προσωπική θυσία υπέρ του συνόλου. Οι D.S.Wilson και Sober αποκαλούν αυτή την μορφή συμπεριφοράς «εξελικτικό αλτρουισμό».

Παράλληλα οι D.S. Wilson και E. Sober ορίζουν τα συμπεριφορικά κίνητρα ως μια μορφή εγγύτητας¹⁴⁷, άρα υπό την δική μας οπτική, ως ένα μηχανισμό δημιουργίας συλλογικότητας. Η συλλογικότητα δεν παράγεται μόνο από την γεωγραφική εγγύτητα στην οποία δίνουν έμφαση τόσο ο Donald Campbell όσο και ο Marshall Sahlins¹⁴⁸ ούτε από την επικοινωνιακή και διαδραστική πυκνότητα σύμφωνα με τον προεκτεθέντα ορισμό του E.O. Wilson.¹⁴⁹ Μια εκ του σύνεγγυς στρατιωτική σύγκρουση, επί παραδείγματι, πληροί και τα δύο παραπάνω κριτήρια της χωρικής εγγύτητας και της αυξημένης διάδρασης χωρίς ωστόσο να γεννά συλλογικότητα. Η

¹⁴⁶ Sober, E., Wilson, D.S.,(1999), Unto Others. The Evolution and Psychology of Unselfish Behavior, Harvard University Press, 416 σελ., σ. 99.

¹⁴⁷ Οπ.παρ.σελ. 199 κ.επ.

¹⁴⁸ Βλ. ανωτέρω Κεφάλαιο 1

¹⁴⁹ Βλ. ανωτέρω Κεφάλαιο 1

συλλογικότητα, κατά την άποψή μας, προϋποθέτει μιάν εγγύτητα που προσιδιάζει σ' αυτό που οι Cosmides και Tooby αποκαλούν *εστία* [niche] και οριοθετεί εκείνο που εδώ αποκλήθηκε «*οικείος χώρος*». Πρόκειται για μιάν εγγύτητα όχι *φυσική* (αν και η διάσταση φυσικός χώρος διαδραματίζει κρίσιμο ρόλο στην συγκρότησή της) αλλά *οργανική*, ήτοι γονιδιακά και μιμιδιακά καθοριζόμενη. Μιάν εγγύτητα που προϋποθέτει και συνεπάγεται θετική διάδραση και αμοιβαιότητα με στόχο την μεγιστοποίηση της γονιδιακής και μιμιδιακής αναπαραγωγής των δρώντων υποκειμένων. Με λίγα λόγια μιάν εγγύτητα που προκύπτει από την συλλογική (εξελικτική) αλτρουϊστική συμπεριφορά όπως αυτή ορίζεται από τους D.S. Wilson και E. Sober.

Ακολουθώντας αυτή την λογική θα μπορούσαμε ως και να αντιστρέψουμε την αιτιακή σχέση: δεν είναι η εγγύτητα που γεννά αλτρουϊσμό αλλά ο αλτρουϊσμός (ως κίνητρο συμπεριφοράς) που γεννά την εγγύτητα, άρα την συλλογικότητα. Το σημείο αυτό είναι νομίζουμε εξαιρετικά σημαντικό διότι μπορεί να ερμηνεύσει διαφορές μεταξύ του βαθμού συλλογικότητας που κατά περίπτωση προσλαμβάνεται από τα δρώντα υποκείμενα. Η έκταση του πεδίου στόχευσης των κατ' αμοιβαιότητα αλτρουϊστικών συμπεριφορών προσδιορίζει και το μέγεθος της συλλογικότητας. Όσο μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των ατόμων μεταξύ των οποίων αναπτύσσονται αμοιβαία αλτρουϊστικές συμπεριφορές τόσο περισσότερο εκτεταμένα οριοθετείται η *εστία*, για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία των Cosmides και Tooby, άρα τόσο περισσότερο διευρύνεται ο «*οικείος χώρος*», ο χώρος στον οποίο τα δρώντα υποκείμενα νοιώθουν ότι ανήκουν και ο οποίος εμπεριέχεται στην δομή της ταυτότητάς τους, τόσο εκτενέστερη, εν τέλει, είναι η συλλογικότητα που συγκροτείται.

Ο D.S. Wilson, εξ' άλλου, συνδέει άμεσα τον αλτρουϊσμό με τον κοινωνικό έλεγχο, ήτοι την συμμόρφωση με κοινωνικούς κανόνες συμπεριφοράς. «Ο αλτρουϊσμός», γράφει, «είναι ένας μόνο από τους υπάρχοντες μηχανισμούς προσαρμογής και επιβίωσης των ομάδων. Άλλοι μηχανισμοί που συχνά εμφανίζονται περισσότερο καταναγκαστικοί, μπορούν να ταξινομηθούν υπό τον όρο 'κοινωνικός έλεγχος' ... Είναι πολύ σημαντικό να αντιληφθούμε τον κοινωνικό έλεγχο ως μορφή αλτρουϊσμού... Οι μηχανισμοί κοινωνικού ελέγχου ουσιαστικά προωθούν και δεν αντικαθιστούν άλλους, ισχυρά αλτρουϊστικούς, μηχανισμούς. Η υπόθεση της

συμβιωτικής σχέσης μεταξύ αλτρουϊσμού και κοινωνικού ελέγχου είναι εμπειρικά επαληθεύσιμη»¹⁵⁰.

Οι παρατηρήσεις αυτές είναι επίσης, κατά την άποψή μας, ιδιαίτερα σημαντικές. Η συμμόρφωση σε έξωθεν τιθεμένους κανόνες συνεπάγεται υπαγωγή του ιδίου συμφέροντος σε τρίτα συμφέροντα. Στο βαθμό όμως που οι έξωθεν τιθέμενοι αυτοί κανόνες είναι συλλογικοί κανόνες, η τήρησή τους δηλαδή μεγιστοποιεί τις πιθανότητες γονιδιακής και μιμιδιακής (ή με άλλη διατύπωση βιολογικής και αξιακής) αναπαραγωγής του *οικείου χώρου*, δηλαδή μίας δεδομένης συλλογικότητας, τότε η συμμόρφωση με αυτούς συνιστά υπαγωγή του άμεσου ιδίου συμφέροντος σε ευρύτερα συμφέροντα. Η τήρηση των συλλογικών κανόνων συνιστά, υπ' αυτή την έννοια, μορφή αλτρουϊστικής συμπεριφοράς. Η συμμόρφωση με συλλογικούς κανόνες παράγει οφέλη τα οποία δεν τα καρπώνεται άμεσα ένα συγκεκριμένο δρων υποκείμενο αλλά διαχέονται στο σύνολο της συλλογικότητας. Αντίθετα η συμμόρφωση προς τους κανόνες συνεπάγεται συνήθως περιορισμό της ωφέλειας και ως εκ τούτου μείωση της ικανοποίησης του ατομικά δρώντος υποκειμένου. Υπ' αυτή την έννοια η συμμόρφωση με συλλογικούς κανόνες συνιστά αλτρουϊστική συμπεριφορά.

Κατ' επέκταση όσο περισσότεροι και λεπτομερέστεροι είναι οι υφιστάμενοι συλλογικοί κανόνες και όσο πιστότερη η συμμόρφωση των δρώντων υποκειμένων προς αυτούς, τόσο περισσότερο ενισχύονται τα οριζόντια συλλογικά συμφέροντα εις βάρος των ατομικών, άρα τόσο περισσότερο διευρύνεται η συλλογικότητα. Αυξημένη συμμόρφωση με συλλογικούς κανόνες ισοδυναμεί με εκτεταμένο αλτρουϊσμό ο οποίος παράγει διευρυμένη συλλογικότητα. Αντίθετα περιορισμός της συμμόρφωσης ελαχιστοποιεί τον αλτρουϊσμό και ως εκ τούτου συρρικνώνει την συλλογικότητα.

Η κορυφαία συμβολή της μιμητικής θεωρίας στην πολιτισμική ανάλυση είναι, υπό την οπτική μας γωνία, η λεπτομερέστερη κατανόηση των συγκεκριμένων μηχανισμών σύνδεσης του ατομικού με το συλλογικό.

¹⁵⁰ Wilson, D.S., (1999), "The Rise and Fall and Rise and Fall of Altruism in Evolutionary Theory", Empathy, Altruism and Agape. Οπ.παρ.

Ωστόσο η σύνδεση της ανθρώπινης συμπεριφοράς, νοούμενης ως δράσης μίας βιολογικά συγκροτούμενης ατομικότητας, από πολιτισμικές παραμέτρους δεν υπήρξε ανακάλυψη του R. Dawkins, του E.O. Wilson και των επιγόνων τους. Τρία χρόνια πριν από την έκδοση του «Εγωιστικού Γονιδίου» του πρώτου και δύο χρόνια πριν την «Κοινωνική Βιολογία» του δεύτερου ο Clifford Geertz έγραφε:

«Στο βαθμό που αναφερόμαστε σε πολιτισμικά πρότυπα, εκείνο που αποτελεί το πλέον κρίσιμο κοινό χαρακτηριστικό τους είναι το ότι συνιστούν εξωτερικές πηγές πληροφοριών. Λέγοντας «εξωτερικές» δεν εννοώ τίποτα περισσότερο από το ότι –σε αντίθεση, επί παραδείγματι, με τα γονίδια- βρίσκονται εκτός των ορίων του ατομικού οργανισμού και εντός του δι-υποκειμενικού κόσμου των κοινών νοημάτων εντός του οποίου γεννώνται όλα τα ανθρώπινα όντα ... Λέγοντας πηγές πληροφοριών, εννοώ μόνο το ότι –όπως ακριβώς και τα γονίδια- προσφέρουν σταθερότυπα βάσει των οποίων μορφοποιούνται τελικά διαδικασίες που ευρίσκονται πέραν αυτών των ιδίων. Όπως ακριβώς η θέση των βάσεων σε μια αλυσίδα DNA συγκροτεί ένα κωδικοποιημένο πρόγραμμα, ένα σύνολο οδηγιών, μια συνταγή για την σύνθεση δομικά πολύπλοκων πρωτεϊνών που μορφοποιούν τις οργανικές λειτουργίες, έτσι και τα πολιτισμικά πρότυπα παρέχουν τέτοια προγράμματα για την διαμόρφωση των κοινωνικών και ψυχολογικών διαδικασιών που παράγουν την δημόσια συμπεριφορά. Παρ' ότι το είδος των πληροφοριών και ο τρόπος μετάδοσής τους διαφέρουν στις δύο περιπτώσεις ριζικά, η σύγκριση των γονιδίων και των συμβόλων είναι κάτι παραπάνω από μιά βεβιασμένη αναλογία της γνωστής έννοιας της «κοινωνικής κληρονομικότητας». Πρόκειται αντίθετα για μια ουσιαστική σχέση εξ αιτίας ακριβώς του γεγονότος ότι, σε αντίθεση με ότι συμβαίνει στα λιγότερο αναπτυγμένα έμβια όντα, οι γενετικά προγραμματισμένες λειτουργίες του ανθρώπου είναι ελάχιστα λεπτομερείς και κατά συνέπεια οι πολιτισμικά προγραμματισμένες καθίστανται τόσο σημαντικές. Επειδή ακριβώς η ανθρώπινη συμπεριφορά είναι τόσο χαλαρά καθορισμένη από τις εσωτερικές πηγές πληροφοριών, οι εξωτερικές πηγές καθίστανται εξαιρετικά ζωτικές»¹⁵¹

Ο Geertz όμως δίδει έμφαση στην διαφοροποίηση των πολιτισμικών και των βιολογικών παραμέτρων και όχι στην αλληλοδιάδραση και την σύνθεσή τους.

¹⁵¹ Geertz C. (1973), οπ.παρ. σσ 92-93.

Σε αντίθεση με την παραδοχή του Geertz περί διακριτών ενδοσωματικών και εξωσωματικών πηγών πληροφοριών, η μιμητική προσέγγιση παρακολουθεί και τεκμηριώνει το πως οι εξωσωματικές πληροφορίες μετατρέπονται σε ενδοσωματικές και εκείθεν καθορίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά, η οποία διαφορετικά θα ήταν, πάντα κατά τον Geertz , ανερμάτιστη: «Μη προσανατολιζόμενη από πολιτισμικά πρότυπα –οργανωμένα συστήματα νοηματικών συμβόλων- η ανθρώπινη συμπεριφορά θα ήταν δυνητικά ακυβέρνητη, ένα πραγματικό χάος ενεργειών στερουμένων νοήματος...»¹⁵². Κατ' αυτόν τον τρόπο το εξωσωματικό-συλλογικό συνδέεται με το ενδοσωματικό-ατομικό ενοποιώντας την ατομικότητα και την συλλογικότητα, το άτομο και την κοινωνία. Η μιμητική προσέγγιση μας επιτρέπει έτσι να κατανοήσουμε σε μικρό επίπεδο τόσο την μάκρο-αναπαραγωγή όσο και την μάκρο-μεταβολή.

Οι Tooby και Cosmides αντιλαμβάνονται τα ευρήματα της μιμητικής αλλά και γενικότερα των κοινωνιο- και ψυχο-βιολογικών προσεγγίσεων ως ευκαιρία γεφύρωσης αυτού που αποκαλούν «σταθερότυπο των κοινωνικών επιστημών» [standard social science model] και στο οποίο προσάπτουν την χρόνια απομόνωση των κοινωνικών επιστημών από τις θετικές πειθαρχίες, με τα ευριστικά σχήματα των λοιπών επιστημών. «Υπάρχει», σημειώνουν¹⁵³, «ένα σύνολο παραδοχών και σχημάτων για τα ανθρώπινα όντα, το μυαλό τους και τις συλλογικές διαδράσεις τους- το Σταθερότυπο των Κοινωνικών Επιστημών- το οποίο απετέλεσε εννοιολογικό υπόβαθρο των κοινωνικών επιστημών σχεδόν για έναν αιώνα και λειτούργησε ως διανοητική αιτιολογία για τον απομονωτισμό τους ... Εξελίξεις που έλαβαν χώρα τις πρόσφατες δεκαετίες σε μια σειρά πειθαρχιών όπως η εξελικτική βιολογία, η γνωσιολογία, η συμπεριφορική οικολογία, η ψυχολογία, η μελέτη των τροφοσυλλεκτικών κοινωνιών, η βιολογική ανθρωπολογία, η μελέτη των πρωτευόντων θηλαστικών και η νευροβιολογία κατέστησαν για πρώτη φορά σαφή την φύση των φαινομένων που μελετούν οι κοινωνικοί επιστήμονες και την σύνδεσή τους με τις αρχές και τα ευρήματα των άλλων επιστημών».

¹⁵² «Μη προσανατολιζόμενη από πολιτισμικά πρότυπα –οργανωμένα συστήματα νοηματικών συμβόλων- η ανθρώπινη συμπεριφορά θα ήταν δυνητικά ακυβέρνητη, ένα πραγματικό χάος ενεργειών στερουμένων νοήματος...», οπ.παρ.σ.46

¹⁵³ Tooby, J., Cosmides L., (1995), “The Psychological Foundations of Culture” Barkow, J., Tooby, J., Cosmides L., (eds), The Adapted Mind. Evolutionary Psychology and the Generation of Culture, Oxford University Press, 666 σελ. , σ.σ. 19-136

Διευκρινίζοντας emphaticά ότι «τα γενικά χαρακτηριστικά της ανθρώπινης φύσης συμβάλλουν στην διαδικασία παραγωγής της κοινωνικής ζωής. Αλλά δεν την προκαλούν ούτε την μορφοποιούν, απλώς την επιτρέπουν. Συλλογικές αναπαραστάσεις, συναισθήματα και τάσεις, δεν προκαλούνται από καταστάσεις της ανθρώπινης συνείδησης αλλά από τις συνθήκες εντός των οποίων τίθεται η κοινωνική ομάδα στο σύνολό της», οι δύο συγγραφείς σκιαγραφούν αδρομερώς ένα ευριστικό πλαίσιο το οποίο συνοψίζει τα συμπεράσματα των κοινωνιο- και ψυχο-βιολογικών προσεγγίσεων.

Το σχήμα αυτό το οποίο αποκαλούν «ολοκληρωμένο αιτιώδες υπόδειγμα» ξεκινά από την παραδοχή ότι «το ανθρώπινο μυαλό συνίσταται από ένα σύνολο μηχανισμών επεξεργασίας πληροφοριών τοποθετημένων εντός του ανθρωπίνου νευρικού συστήματος ... Πολλοί από τους μηχανισμούς αυτούς είναι λειτουργικά εξειδικευμένοι στην παραγωγή συμπεριφορών που επιλύουν συγκεκριμένα προβλήματα προσαρμογής και επιβίωσης όπως η επιλογή συντρόφου, η εκμάθηση της γλώσσας, οι οικογενειακές σχέσεις και η συνεργασία»¹⁵⁴.

Οι Tooby και Cosmides, εντόνως ατομοκεντρικά προσανατολισμένοι, όπως παρατηρήσαμε και μέσα από την προσέγγισή τους στην αλτρούιστική συμπεριφορά, προσλαμβάνουν τις διαδικασίες προσαρμογής σε σχέση κυρίως με τις διαπροσωπικές σχέσεις σε μικρο-περιβάλλον. Κατά την άποψή μας αντιθέτως η σχέση της ατομικότητας με την συλλογικότητα θα πρέπει να αναζητηθεί κυρίως στο μακρο-περιβάλλον, πέραν δηλαδή των οικογενειακών και φιλικών σχέσεων, και μέσα από τις διαδράσεις των ατόμων και των ομάδων έναντι αυτών που αποκλήθηκαν ανωτέρω «πηγές πόρων και ισχύος»¹⁵⁵.

Η προσέγγιση αυτή επιτρέπει την ενσωμάτωση στο κοινωνιο-βιολογικό και μιμιδιακό σχήμα αλλά και στην ευρύτερη πολιτισμική θεωρία της δυναμικής σχέσης των ατόμων και των ομάδων με το υλικό τους περιβάλλον. Το υλικό αυτό περιβάλλον δεν συγκροτείται μόνο από τους φαινοτύπους των μιμιδιακών και πολιτισμικών σχημάτων, όπως ο λόγος, τα σύμβολα και τα τεχνουργήματα, καθώς τείνουν να υπογραμμίζουν οι πλείστοι των μιμητιστών. Αντίθετα περιλαμβάνει και τους υλικούς

¹⁵⁴ οπ.παρ. σελ. 24

¹⁵⁵ βλ. ανωτέρω στο παρόν Κεφάλαιο

όρους της αναπαραγωγής, βιολογικής και αξιακής, των ατόμων και των ομάδων που τοποθετούνται και λειτουργούν εντός αυτού: τις αξίες χρήσης, τους μηχανισμούς παραγωγής και τους όρους κατανομής των καθώς και το πλαίσιο λήψης και εφαρμογής των αποφάσεων που ρυθμίζουν τα παραπάνω. Κατά συνέπεια το ανθρώπινο μυαλό και ευρύτερα το ανθρώπινο νευρικό σύστημα ως μηχανισμοί επεξεργασίας πληροφοριών δεν παράγουν μόνο συμπεριφορές που τείνουν να επιλύουν προβλήματα σε μικρο-επίπεδο, αλλά και στρατηγικές ελέγχου των πηγών πόρων και ισχύος στα πλαίσια της μιμιδιακής και γονιδιακής αναπαραγωγής των.

Ως πηγές πόρων νοούνται οι πάσης φύσεως μηχανισμοί οι παρέχοντες αξίες χρήσης. Ως πηγές ισχύος νοούνται οι πάσης φύσεως μηχανισμοί οι επιτρέποντες την, με την βεμπεριανή έννοια, επιβολή της βούλησης του δρώντος υποκειμένου σε τρίτους¹⁵⁶. Ο έλεγχος των πηγών ισχύος και η συνεπακόλουθη επιβολή βούλησης, πέραν του ότι σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να συνιστά αυταξία, επιτρέπει δευτερογενώς και τον έλεγχο πηγών πόρων.

Η διάχυση των πολιτισμικών σταθερότυπων.

Θα ολοκληρώσουμε το κεφάλαιο αυτό με μία αναφορά στις διαδικασίες δια των οποίων ένα πολιτισμικό στοιχείο το οποίο συγκροτείται σε δεδομένο σημείο ενός συλλογικού πεδίου διαχέεται στο σύνολο του πεδίου αυτού.

Τα καινοτόμα *αξιακά συμπεράσματα* παράγονται διά της μαθησιακής διαδικασίας καθίστανται στην συνέχεια αντικείμενο διάχυσης είτε ως *αξιακές παραδοχές* είτε ως *αξιακοί ισχυρισμοί*. Όπως έχει προαναφερθεί η μιμητική προσέγγιση στην διαδικασία της διάχυσης εδράζεται σε έννοιες δάνειες από τις βιο-κεντρικές επιστήμες όπως η μετάδοση και η επιδημία.

Οι μηχανισμοί διάχυσης της καινοτομίας έχουν ωστόσο αποτελέσει αντικείμενο εκτεταμένης μελέτης και από διαφορετική προοπτική. Το κλασικό έργο του Everett Rogers οριοθετεί μεταξύ άλλων το πεδίο των *μελετών της διάχυσης* [diffusionist

¹⁵⁶ βλ. σχετικά Weber, M., (1922/1971), οπ.παρ. σελ. 56.

studies]¹⁵⁷. Ο Rogers, που επικεντρώνεται στην μελέτη της διάχυσης των επιστημονικών και τεχνολογικών καινοτομιών, καταλήγει σε ένα σχήμα μηχανισμών και προϋποθέσεων διάχυσης. Ορίζει κατ' αρχήν ως **διάχυση** την «**διαδικασία δια της οποίας μια καινοτομία επικοινωνείται δια μέσου συγκεκριμένων διαύλων και εντός δεδομένων χρονικών πλαισίων στα μέλη ενός κοινωνικού συστήματος**». Εν συνεχεία προσεγγίζει την καινοτομία ως υποκειμενική έννοια στο βαθμό που χαρακτηρίζει έτσι οποιαδήποτε «ιδέα, πρακτική ή αντικείμενο που προσλαμβάνεται ως νέο από ένα άτομο ή άλλη μονάδα αποδοχής ...ανεξαρτήτως χρόνου από την αρχική χρήση ή ανακάλυψή της»¹⁵⁸.

Η αντιμετώπιση της καινοτομίας συνδέεται γενικότερα με την αντιμετώπιση της αβεβαιότητας που η αποδοχή αυτής της καινοτομίας θα προκαλέσει. Η δυνατότητα μίας τέτοιας αντιμετώπισης και η συνεπακόλουθη ταχύτητα διάχυσης της καινοτομίας εξαρτώνται, σύμφωνα πάντοτε με τον Rogers, από πέντε μεταβλητές: το *σχετικό πλεονέκτημα*, την *συμβατότητα*, την *πολυπλοκότητα*, την *ελεγχιμότητα* και την *παρατηρησιμότητα*. Οι πέντε μεταβλητές, προσεγγίζονται όχι ως αντικειμενικές ιδιότητες της καινοτομίας αλλά ως υποκειμενικές προσλήψεις των ιδιοτήτων αυτών από τον υποψήφιο αποδέκτη της.

Η πρώτη αφορά την αντίληψη του σχετικού πλεονεκτήματος που προσφέρει η υιοθέτηση της καινοτομίας στο –ατομικό ή συλλογικό– υποκείμενο που την αποδέχεται και ενεργεί βάσει αυτής. Η εν λόγω παράμετρος που συνδέεται με την έννοια της στρατηγικής ελέγχου πηγών πόρων και ισχύος των υποκειμένων, είναι κατά την άποψή μας και η πλέον σημαντική. Ευκολότερα υιοθετούνται, άρα ταχύτερα διαχέονται, μιμιδιακές καινοτομίες – προκύπτοντα αξιακά συμπεράσματα, προσφερόμενες αξιακές παραδοχές– στο μέτρο που ο φορέας τους αντιλαμβάνεται ότι η υιοθέτησή τους θα του επιτρέψει να ελέγξει περισσότερο ευχερώς και ευρέως πηγές επιθυμητών υλικών και συμβολικών πόρων, σε σύγκριση με τις υφιστάμενες παραδοχές. Ο ίδιος ο Rogers παρατηρεί ότι «το μέγεθος των σχετικών αυτών πλεονεκτημάτων μπορεί να αποτιμηθεί σε οικονομικούς όρους αλλά και σε κοινωνικό κύρος, άνεση και ικανοποίηση»¹⁵⁹.

¹⁵⁷ Rogers M.E. (1962/1995), Diffusion of Innovations, Free Press, 519 σελ.

¹⁵⁸ Οπ.παρ., σ. 10-11.

¹⁵⁹ Οπ.παρ. σ. 15

Οι λοιπές τέσσερις μεταβλητές έχουν γνωσιακό πρωτίστως χαρακτήρα και αναφέρονται αντιστοίχως στην ευχέρεια ενσωμάτωσης της καινοτομίας σε προϋπάρχοντα αξιακά σχήματα και πρακτικές του υποκειμένου (συμβατότητα), στην ευκολία κατανόησής τους (πολυπλοκότητα), και, τέλος, στην δυνατότητα αξιόπιστης δοκιμής καινοτόμων ενεργειών και παρατήρησης των αποτελεσμάτων τους πριν την οριστική τους αποδοχή (ελεγχισιμότητα και παρατηρησιμότητα).

Ο Rogers χρησιμοποιεί στην συνέχεια τις έννοιες των *καινοτόμων υποκειμένων (innovators)*, των *πρώιμων αποδεκτών (early adopters)* και της *κρίσιμης μάζας (critical mass)* αλλά και των *παραγόντων αλλαγής (change agents)* για να ταξινομήσει και να ερμηνεύσει τους άνισους ρυθμούς διάχυσης των καινοτομιών στα υποσύνολα των κοινωνικών συλλογικοτήτων¹⁶⁰. Διακρίνει τους διαύλους διάχυσης σε *μαζικούς* και *διαπροσωπικούς* περιλαμβάνοντας στους πρώτους κυρίως τα μέσα ενημέρωσης που διεκπεραιώνουν την γνωστοποίηση και στους δεύτερους την διαπροσωπική επικοινωνία σε μικρές ομάδες που διασφαλίζουν την πειθώ. Το σημείο αυτό έχει αποτελέσει αντικείμενο εκτεταμένης ενασχόλησης και ελέγχου με ποσοτικά εργαλεία στα πλαίσια των μελετών της διάχυσης.

Ο H. Peyton Young¹⁶¹ έδειξε ότι ο χρόνος διάχυσης σμικρίνεται δραματικά, ακόμα και για πολύ μεγάλους πληθυσμούς, όταν οι ευρύτερες συλλογικότητες συντίθενται από μικρά σχετικά ομοιογενή υποσύνολα με αυξημένη εσωτερική διάδραση. Κάνει δε την εξής πολύ ενδιαφέρουσα παρατήρηση: τα υποκείμενα ενεργούν λαμβάνοντας υπ' όψη τόσο την συμπεριφορά των αμέσων γειτόνων τους όσο και τις ευρύτερες τάσεις του συνολικού πληθυσμού *σταθμίζοντάς τες*. **Όταν ο συντελεστής βαρύτητας που δίδεται στο τοπικό είναι υψηλότερος από εκείνον με τον οποίον σταθμίζεται το ευρύτερο εμπεριέχον σύνολο, αν δηλαδή με όρους οικειότερους στην παρούσα ανάλυση, το δρών υποκείμενο διαμορφώνει την ταυτότητα του με κύρια αναφορά την μικρο-συλλογικότητα, τότε οι διαδικασίες διάχυσης θα έχουν χαρακτήρα παράλληλων τοπικών μικρο-διαχύσεων και όχι μιάς ευρύτερης συλλογικής αλλαγής.**

¹⁶⁰ *Οπ.παρ.* σ.σ. 263- 313 και 336-355

¹⁶¹ Peyton Young H. (1999), *Diffusion in Social Networks*, Working Paper no 2, Center on Social and Economic Dynamics, Brookings Institution.

Με βάση την παρατήρηση αυτή μπορούμε να δεχθούμε ότι σε κοινωνικά σύνολα όπου κυριαρχούν οι μικρο-συλλογικότητες η αλλαγή δυσχερώς επιτυγχάνεται κεντρικά και ομοιόμορφα αλλά αντιθέτως μεταγράφεται ευχερέστερα σε όρους τοπικότητας και μικρο-συλλογικότητας, μορφοποιούμενη με βάση τις ιδιαιτερότητές τους.

Συναφείς παρατηρήσεις και παραδοχές επιχειρεί και ο Daniel Myers ασκώντας κριτική σε απλουστευτικά ποσοτικοποιημένα υποδείγματα που δέχονται ως δεδομένη την χρονική και χωρική ομοιομορφία των ρυθμών και των μορφών διάχυσης. «Μοντέλα τα οποία δέχονται την χωρική ομοιογένεια αντιμετωπίζουν όλα τα δρώντα υποκείμενα ενός κοινωνικού συνόλου (αποδέκτες, δυνητικούς αποδέκτες και μη αποδέκτες) ως έχοντα ένα έκαστο εξ αυτών τον ίδιο βαθμό επαφών με όλα τα υπόλοιπα υποκείμενα. Η χρονική ομοιογένεια αντιμετωπίζει κάθε περίπτωση αποδοχής ως έχουσα τον ίδιο βαθμό επίδρασης επί των μη αποδεκτών διαχρονικά ... εύκολα όμως διαπιστώνουμε ότι οι παραδοχές αυτές σπανίως ισχύουν για τις κοινωνικές διεργασίες. Τα κοινωνικά δίκτυα επικοινωνίας είναι, απλούστατα, γεωγραφικά οριοθετημένα. Φιλικά δίκτυα, οικογενειακοί κύκλοι, εργασιακές επαφές ακόμα και μέσα ενημέρωσης έχουν μεγαλύτερη επίδραση σε συγκεκριμένα χωρικά πλαίσια. Επι πλέον τα κοινωνικά συμβάντα χάνουν την επίδρασή τους με την πάροδο του χρόνου διότι οι άνθρωποι τα λησμονούν...»¹⁶².

Ο Rogers ενισχύει αυτές τις παρατηρήσεις σημειώνοντας: « Η διάχυση των ιδεών εμφανίζεται συχνότερα μεταξύ ατόμων που παρουσιάζουν ομοιότητες ... ανήκουν στις ίδιες ομάδες, εργάζονται ο ένας δίπλα στον άλλο, μοιράζονται τα ίδια ενδιαφέροντα». Βασισμένος σ' αυτήν την, γενικότερα αποδεκτή παρατήρηση, ο Rogers υπογραμμίζει «Η εξάρτηση από τις εμπειρίες των κοντινών και ομοίων υποδηλώνει ότι στην καρδιά της διαδικασίας διάχυσης βρίσκεται η εκ μέρους των δυνητικών αποδεκτών *μίμηση του παραδείγματος* που συνιστούν όσοι εκ των εταίρων τους στα κοινά δίκτυα υιοθετούν πρώτοι την καινοτομία»¹⁶³.

¹⁶² Myers D.J. (2001), Modelling Social Diffusion Processes using Event History Analysis: Some Conceptual Issues, Practical Considerations and Empirical Patterns, Working Paper and Technical Report Series, no 7, University of Notre Dame, Department of Sociology

¹⁶³ Rogers οπ.παρ. σ. 18-19, η έμφαση δική μας.

Διαπιστώνουμε συνεπώς ότι οι εκτός της μιμητικής θεωρίας τοποθετούμενες προσεγγίσεις της διάχυσης, αν και αντιμετωπίζουν το ζήτημα από άλλη οπτική και χρησιμοποιούν τελείως διαφορετική ευριστική μεθοδολογία, καταλήγουν σε παραπλήσια με αυτήν συμπεράσματα ιδίως όσον αφορά την κεντρική θέση της μίμησης. Ο Myers, επι παραδείγματι, μελετώντας την εξάπλωση των κοινωνικών ταραχών στον αστικό χώρο καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι «ταραχές είναι μεταδοτικές» και ότι υπάρχει «μιμητική συμπεριφορά στους συμμετέχοντες σε αστικές εξεγέρσεις», χωρίς ωστόσο να συνδέει την ανάλυσή του με την μιμητική θεωρία¹⁶⁴.

Σε ένα πολύ πρόσφατο έργο ο Malcolm Gladwell, σε μία προσέγγιση που βρίσκεται ταυτόχρονα εκτός μιμητικής θεωρίας αλλά και εκτός θεωρίας διάχυσης και δεν αναφέρεται σ' αυτές, προσλαμβάνει την επέκταση και αναπαραγωγή των κοινωνικών καταστάσεων με όρους απόλυτα συμβατούς με την ορολογία των Dawkins και Dennett αλλά και του Rogers: « Οι επιδημίες είναι διαδικασίες στις οποίες εμπλέκονται τα πρόσωπα που μεταφέρουν μεταδοτικούς παράγοντες, οι μεταδοτικοί παράγοντες αυτοί καθ' αυτοί και το περιβάλλον εντός του οποίου λειτουργούν ... [υπάρχουν εδώ] τρεις συντελεστές μεταβολής που αποκαλώ νόμο των ολίγων, παράγοντα μεταδοτικότητας και ισχύ του περιβάλλοντος... Οι κοινωνικές επιδημίες λειτουργούν ακριβώς με τον ίδιο τρόπο. Καθοδηγούνται από τις προσπάθειες μιας χούφτας ξεχωριστών ανθρώπων... και εξαρτώνται από ιδιότητες όπως η κοινωνικότητα και η ενεργητικότητά τους καθώς και ο βαθμός επίδρασης επί των ομοίων τους ... Η μεταδοτικότητα υποδηλώνει ότι ένα μήνυμα ασκεί επίδραση. Δεν μπορεί να βγει από το μυαλό. Προσκολλάται στην μνήμη ... Ο παράγοντας μεταδοτικότητας αναφέρεται στο ότι υπάρχουν συγκεκριμένοι τρόποι που καθιστούν ένα μεταδιδόμενο μήνυμα αξιομνημόνευτο: μικρές μεταβολές στην παρουσίαση και την δόμηση της πληροφορίας έχουν σημαντικές επιπτώσεις στην επίδραση που αυτή ασκεί... Οι κρίσιμοι παράγοντες που ωθούν τα άτομα σε μεταβολή συμπεριφοράς ...συνδέονται ορισμένες φορές με ελάχιστες λεπτομέρειες της πολύ συγκεκριμένης κατάστασης. Η ισχύς του περιβάλλοντος τονίζει ότι τα ανθρώπινα όντα είναι πολύ πιο ευαίσθητα στο άμεσο περιβάλλον τους από ότι νομίζεται».

¹⁶⁴ Myers οπ.παρ. σ. 3

Βλέπουμε συνεπώς μιά καθαρά εμπειρική μελέτη να επιβεβαιώνει ταυτόχρονα τόσο την μιμητική προσέγγιση όσο και εκείνη της διάχυσης: οι έννοιες οι συνδεδεμένες με την μεταδοτικότητα παραπέμπουν ευθέως στους μιμιδιακούς «ιούς της σκέψης» των Dawkins και Dennett¹⁶⁵, ενώ οι συντελεστές μεταβολής αντιστοιχούν σε βασικά στοιχεία διάχυσης του Rogers: *ο νόμος των ολίγων συνδέεται με τα καινοτόμα υποκείμενα, ο παράγοντας μεταδοτικότητας αντιστοιχεί στις πέντε μεταβλητές διάχυσης ενώ η ισχύς του περιβάλλοντος στο κοινωνικό σύστημα*. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι κατά την αποψη μας το γεγονός της πολλαπλής επιβεβαίωσης της ιδιαίτερης βαρύτητας του μικρο-περιβάλλοντος στις διαδικασίες διάχυσης. Από τον Rogers στον Peyton Young και τον Myers αλλά και τον Gladwell το μικρο-περιβάλλον καταγράφεται ως το κρίσιμο επίπεδο αναπαραγωγής και βασικής διάχυσης ιδεών, πρακτικών, συμβολικών ή λειτουργικών αντικειμένων, των πάσης φύσεως δηλαδή μιμιδιακών φαινοτύπων. Μπορούμε βάσιμα συνεπώς να δεχθούμε ότι οι μακρο-επιδημιολογικές καταγραφές της διάχυσης, με τον τρόπο του Cavalli-Sforza, δεν αποτυπώνουν παρά την συσσώρευση των μεταβολών και της αναπαραγωγής τους που εμπράκτως διαδραματίζονται σε μικρο-επίπεδο, συνδέοντας από μία διαφορετική πλευρά τα μικρο- με τα μακρο-τεκταινόμενα, και σε τελική ανάλυση την ατομικότητα με το συλλογικό.

Παρατηρούμε λοιπόν με βάση τα προεκτεθέντα ότι η μίμηση επανέρχεται διαρκώς, ακόμη και χωρίς αναφορά στα μιμίδια, σε οποιαδήποτε προσπάθεια κατανόησης των διαδικασιών αναπαραγωγής και διάχυσης αξιακών στοιχείων. Θα δεχθούμε κατά συνέπεια ότι η προσφυγή στο περι αυτήν εννοιολογικό και ευριστικό σύστημα συμβάλει σημαντικά στην κατανόηση των μηχανισμών αξιακής αναπαραγωγής. Υπό την δική μας οπτική γωνία ωστόσο η μίμηση δεν θα πρέπει να κατανοείται ως μηχανιστική κατά βάση διαδικασία, κατά τα πρότυπα της Blackmore (για την ακρίβεια ως διαδικασία της οποίας ο σκόπιμος ή μηχανιστικός χαρακτήρας είναι αδιάφορος). Αντίθετα **η μίμηση πρέπει να προσλαμβάνεται ως στοιχείο ατομικών και συλλογικών στρατηγικών ελέγχου πηγών πόρων και ισχύος.**

Η λειτουργία της μίμησης δεν θα πρέπει να περιορίζεται στον ρόλο της ως εργαλείου μιμιδιακής στρατηγικής, που ακόμα και αν καθίσταται ορατή εκ του αποτελέσματός

¹⁶⁵ Βλ. ανωτέρω στο παρόν Κεφάλαιο

της σε μακρο-επίπεδο, δεν είναι επί του παρόντος ανιχνεύσιμη στην μικρο-κλίμακα, στο επίπεδο δηλαδή του απτού και παρατηρήσιμου υλικού συμβάντος. Αντίθετα θα πρέπει να συνδεθεί με τις στρατηγικές συνθετώτερων μορφών οργάνωσης της έμβιας ύλης: των ατόμων και των συσσωματώσεών τους. Η σύνδεση αυτή επιτυγχάνεται όπως προελέχθη με την εισαγωγή στην μιμητική θεωρία στοιχείων από την ιεράρχηση των ατομικών κινήτρων και από την μαθησιακή διαδικασία.

Στα πλαίσια της παρούσας ανάλυσης χρησιμοποιούνται για τον σκοπό αυτόν τα κλασσικά υποδείγματα των Maslow και Kolb αντιστοίχως. Μέσα από αυτήν την προσέγγιση οι πρακτικές μίμησης διακρίνονται σε εκείνες που στοχεύουν σε στοιχεία συμβολικά, τα οποία διευκολύνουν την ένταξη και ανάδειξη σε ομάδες, ικανοποιώντας τις κατά Maslow ανάγκες αποδοχής και αναγνώρισης (που έχουμε αποκαλέσει εδώ *διαδραστικές/συλλογικές* προκειμένου να συνδεθούν με τις προτεραιότητες της μιμιδιακής αναπαραγωγής¹⁶⁶) και σε εκείνες που μεγιστοποιούν την πρόσβαση σε πηγές φυσικών πόρων και φυσικής ισχύος ικανοποιώντας τις αντίστοιχες *βιολογικές* ανάγκες .

Η διάκριση αυτή δεν μπορεί να είναι απόλυτη στο βαθμό που η τυπολογία των αναγκών έχει, όπως οι περισσότερες τυπολογίες άλλωστε, ευριστικό και ιδεοτυπικό, με την βεμπεριανή έννοια, χαρακτήρα. Ακόμα και από στενά μιμητική προσέγγιση γίνεται αποδεκτό ότι τόσο η μιμιδιακή όσο και η γονιδιακή αναπαραγωγή και οι αντίστοιχες στρατηγικές τους δεν είναι παρατηρήσιμες σε καθαρή μορφή αλλά μόνο ως συστατικά της ανθρώπινης ατομικής και συλλογικής συμπεριφοράς. Το ποιές εκφάνσεις της συμπεριφοράς αυτής επικαθορίζονται από τις μιμιδιακές στρατηγικές και ποιές από τις γονιδιακές δεν είναι πάντα εύκολο να προσδιοριστεί.

Η μιμητική θεωρία επιχειρεί, όπως εκτέθηκε ανωτέρω, να εντοπίσει τις διαφοροποιημένες επιδράσεις των δύο αυτών διαστάσεων της ανθρώπινης ύπαρξης σε ‘ακραίες’ συμπεριφορές όπως η αλτρουϊστική και η αυτοκαταστροφική. Επικεντρώνοντας όμως σε ‘συμβατικές’, μη αποκλίνουσες, συμπεριφορές εύκολα θα διαπιστώσει κάποιος ότι η διάκριση ανάμεσα σε ενέργειες που υπακούουν σε βιολογικά κίνητρα και εντάσσονται γενικά στην γονιδιακή στρατηγική και σε

¹⁶⁶ Βλ. ανωτέρω στο παρόν Κεφάλαιο

ενέργειες που υπαγορεύονται από συλλογικά/διαδραστικά κίνητρα και κατανοούνται ευρύτερα ως μέρος της μιμιδιακής στρατηγικής δεν είναι ευχερώς διακριτές.

Η μίμηση μιας συγκεκριμένης συμπεριφοράς σε εργασιακό χώρο και η υιοθέτηση ενός αντιστοίχου lifestyle μπορούν ταυτόχρονα να συνιστούν προσπάθεια ένταξης σε μία συγκεκριμένη συλλογικότητα που συγκροτείται από τα ανώτερα στελέχη δεδομένης επιχείρησης (ή και γενικότερα στην ευρύτερη συλλογικότητα του στρώματος των ανωτέρων στελεχών δεδομένης κοινωνίας) αλλά και στρατηγική πρόσβασης σε πηγές πόρων και ισχύος που η δεδομένη ομάδα ή το επαγγελματικό αυτό στρώμα ελέγχουν. Η συμβολική ισχύς άλλωστε πέραν της αυτοτελούς ικανοποίησης διαδραστικών/ συλλογικών αναγκών βελτιστοποιεί τους όρους πρόσβασης και σε φυσικούς πόρους ικανοποιώντας βιολογικές ανάγκες. Πέραν ενός ορισμένου ορίου άλλωστε οι φυσικές και οι συμβολικές αξίες χρήσης διαπλέκονται και συγχέονται: ένα πολυτελές αυτοκίνητο ικανοποιεί ταυτόχρονα τις ανάγκες της μετακίνησης και του κύρους.

Από την άλλη πλευρά όμως δεν εντάσσονται όλες οι μιμητικές πρακτικές σε στρατηγικές πρόσβασης σε πηγές φυσικών πόρων και ισχύος. Η πρόσληψη ‘αυτοκαταστροφικών’ μιμιδίων, η υιοθέτηση δηλαδή ενός συστήματος αξιών και η συνεπακόλουθη ένταξη στην κουλτούρα μίας θρησκευτικής ομάδας που πρεσβεύει την ομαδική αυτοκτονία ή μίας πολιτικής ομάδας που δρά με επιθέσεις αυτοκτονίας, προφανώς δεν συμβάλλουν στην ικανοποίηση βιολογικών αναγκών αλλά μόνο συλλογικών/διαδραστικών (αυτό βεβαίως ισχύει για όσους προσλαμβάνουν τα εν λόγω μιμίδια ως αξιακές παραδοχές που κατευθύνουν την συμπεριφορά τους και όχι ως αξιακούς ισχυρισμούς που χρησιμοποιούνται για να κατευθύνουν την συμπεριφορά των άλλων).

Η μίμηση, εξ’ άλλου, μικρο-κοινωνικών συμπεριφορών σε εργασιακό χώρο από το κατώτερο προσωπικό ελάχιστα λειτουργεί ως ‘βιολογική’ στρατηγική στο βαθμό που στις περισσότερες οργανώσεις τόσο οι πόροι και οι πηγές ισχύος στους οποίους έχουν πρόσβαση τα χαμηλότερα ιεραρχικά στρώματα είναι περιορισμένοι όσο και οι διάυλοι πρόσβασης είναι τυποποιημένοι και δεν επηρεάζονται παρα ελάχιστα από διαπροσωπικές στρατηγικές. Τέλος, μαζικές συμπεριφορές όπως αυτή της μόδας του ανάποδου κασκέτου στους αμερικανούς εφήβους, στην οποία αναφέρεται ο Dawkins,

είναι προφανές ότι προκύπτουν από μιμήσεις με στόχο την ένταξη σε ομάδα και όχι την πρόσβαση σε πηγές φυσικών πόρων. Η διάκριση λοιπόν μεταξύ πρακτικών μίμησης που καλύπτουν συλλογικές/διαδραστικές ανάγκες και πρακτικών μίμησης που καλύπτουν βιολογικές ανάγκες παραμένει βάσιμη και κυρίως χρήσιμη στην ανάλυση των ατομικών και συλλογικών συμπεριφορών: προφυλάσσει από την σύγχυση μεταξύ *συμβολικών πρακτικών* (που στοχεύουν στην ένταξη σε ομάδα) και *πρακτικών ελέγχου και πρόσβασης* σε πόρους και την υπαγωγή των δεύτερων στις πρώτες με απώτερη συνέπεια την έμφαση στη μηχανιστική μίμηση.

Αυτό που έχει κομβική σημασία κατά την άποψή μας είναι να κατανοήσουμε την μίμηση ως στρατηγική. Όχι ως αποκλειστική στρατηγική μιμιδίων στην οποία, ευλόγως, μας παραπέμπουν οι βιολόγοι μιμητιστές, αλλά ως ατομική και συλλογική στρατηγική δρώντων υποκειμένων. Η μίμηση πρακτικών ελέγχου και πρόσβασης, εξ' όρισμού, εντάσσεται σε στρατηγικές βελτιστοποίησης και μεγιστοποίησης αλλά και η συμβολική μίμηση με επιδίωξη την ένταξη σε συλλογικότητα δεν έχει αυτόματο χαρακτήρα: αποτελεί προϊόν στόχευσης άρα στοιχείο στρατηγικής. Αμφότερες εξ' άλλου αποτελούν αντικείμενο διαδικασιών αξιολόγησης και μάθησης. Ο Rogers σημειώνει « Οι μελέτες διάχυσης δείχνουν ότι τα περισσότερα άτομα δεν αξιολογούν μία καινοτομία με βάση την επιστημονική μελέτη των συνεπειών της, αν και τέτοιου είδους αντικειμενικές αξιολογήσεις δεν είναι άγνωστες, κυρίως στα άτομα που υιοθετούν την καινοτομία στα πρώτα της στάδια. Αντιθέτως τα περισσότερα άτομα εξαρτώνται κυρίως από την υποκειμενική αξιολόγηση που τους παρέχεται διά της εμπειρίας των ομοίων τους οι οποίοι έχουν ήδη αποδεχθεί την καινοτομία»¹⁶⁷.

Στην παρατήρηση αυτή εμπεριέχονται και οι δύο τύποι της μιμητικής αξιολόγησης. Αξιολόγηση πραγματοποιείται είτε διά της συστηματικής ανάλυσης παραμέτρων της προσφερόμενης προς μίμηση συμπεριφοράς (που έχουμε ανωτέρω ορίσει ως *αξιακή εντολή*) είτε διά της παρατήρησης της άσκησής της από τους ομοίους. Και στις δύο περιπτώσεις εκείνο που ενδιαφέρει είναι η επιβεβαίωση της επέλευσης των επιθυμητών αποτελεσμάτων διά της αποδοχής δεδομένης συμπεριφοράς. Στην δεύτερη περίπτωση η υιοθέτησή της από ομοίους συνιστά *εχέγγυο της αποτελεσματικότητάς της*. Σε κάθε περίπτωση όμως το συναγόμενο συμπέρασμα

¹⁶⁷ Rogers, *οπ.παρ.* σ. 18

συνιστά στοιχείο μάθησης με την κολμπιανή έννοια: επιβεβαιώνεται διά της πράξης, εαυτού ή άλλων, ένας αρχικός ισχυρισμός.

Το εν λόγω στάδιο εντάσσει αβίαστα στο ερμηνευτικό μας σχήμα αυτό που απεκλήθη ανωτέρω «αξιακό συμπέρασμα»: με τον ένα ή τον άλλο τρόπο αξιολογείται μία αξιακή εντολή ή και παράγεται μία νέα μέσα από την αντιπαράθεσή της με την πράξη στην οποία περιλαμβάνεται και η υποκείμενη σε μίμηση συμπεριφορά των άλλων, αλλά όχι μόνον αυτή. Ο Myers επί παραδείγματι, δεχόμενος ότι πολλές φορές οι αστικές εξεγέρσεις επιδέχονται δομικές και οικονομικές ερμηνείες «που δεν έχουν τίποτε να κάνουν με διάχυση» σημειώνει χαρακτηριστικά «...Υπάρχει πιθανότητα τα παρατηρούμενα φαινόμενα διάχυσης να μην συνιστούν καθόλου διάχυση αλλά αντιθέτως να συνιστούν προϊόν κάποιας μη ορατής παραμέτρου που δεν έχει συμπεριληφθεί στο υπόδειγμα. Μία διαδικασία εξάπλωσης μπορεί να μην οφείλεται στο ότι κάποια δρώντα υποκείμενα μιμούνται εκ των υστέρων κάποια άλλα που έχουν προηγηθεί, αλλά στο ότι ένας δομικός παράγοντας κατανέμεται με τρόπο που προκαλεί την εμφάνιση κάποιων φαινομένων με μεγαλύτερη υστέρηση σε κάποια πεδία από ότι σε άλλα»¹⁶⁸. Στην περίπτωση αυτή η υιοθέτηση μίας συμπεριφοράς αποτελεί αξιακό συμπέρασμα που παράγεται από μία κολμπιανή διαδικασία μάθησης που προκύπτει από την ανάλυση πολλών παραμέτρων ενός συστήματος επιδιώξεων και διαδράσεων και όχι μόνο από την παρατήρηση της συμπεριφοράς των ομοίων (ή των αυξημένου κύρους προτύπων).

Θα κλείσουμε την παρούσα ενότητα με μια παρατήρηση διαφορετικής φύσεως. Η παράλληλη συζήτηση του ανθρωπολογικού γκεερτζιανού παραδείγματος, της βιοκοινωνικής μιμητικής θεωρίας και της κοινωνιολογικής θεωρίας της διάχυσης ανέδειξε κατά την άποψή μας την εξαιρετική κρισιμότητα της διεπιστημονικής προσέγγισης στις απόπειρες κατανόησης των κοινωνικών φαινομένων. Οι τρεις αυτές οπτικές οι οποίες παρουσιάζουν συνδυαζόμενες μία εξαιρετική ευριστική συμπληρωματικότητα, έχουν ιστορικά αμοιβαία αγνοηθεί. Ο Dawkins δεν κάνει την παραμικρή αναφορά στον ιδιαίτερα γνωστό στην εποχή του Geertz ο οποίος είχε ήδη εισαγάγει την διάκριση μεταξύ βιολογικών και πολιτισμικών παραμέτρων ως

¹⁶⁸ Myers, οπ.παρ. σ.σ. 2- 4

συνιστωσών της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Αντιστοίχως η κοινωνιολογία της διάχυσης αγνοεί εμφατικά την μιμητική θεωρία και επανακαλύπτει αυτοτελώς και ατελώς την λειτουργία της μίμησης, στερούμενη της δυνατότητας να αξιοποιήσει την ιδιαίτερα πλούσια προβληματική που έχει αναπτυχθεί στην όμορη πειθαρχία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΥΠΟΛΟΓΙΕΣ ΤΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ ΣΤΟΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟ

Η μέχρι στιγμής συζήτηση επικεντρώθηκε στην μορφολογία της κουλτούρας και στις διαδικασίες διαμόρφωσης και αναπαραγωγής της. Οι προεκτεθείσες προσεγγίσεις ελάχιστα έως καθόλου ενδιαφέρθηκαν για την εσωτερική της συγκρότηση και τις τυπολογίες της. Οι όποιες αναφορές στις εκφάνσεις της κουλτούρας παρουσιάζονταν εν πολλοίς -από την σκοπιά της καθαυτού πολιτισμικής ανάλυσης- υπο τύπον παραδειγμάτων του τρόπου με τον οποίο δομούνται τα πολιτισμικά σύνολα και των λειτουργιών που ασκούν εντός των ανθρωπίνων συσσωματώσεων.

Η κοινωνική βιολογία επί παραδείγματι και ειδικότερα η μιμητική θεωρία, προσεγγίζει τον αλτρουισμό εξωτερικά ως αποκλίνουσα έκφανση της ανθρώπινης συμπεριφοράς, όχι ως συστατικό αυτής της συμπεριφοράς και κυρίως όχι ως εναλλακτικό συστατικό στα πλαίσια πολλαπλών στρατηγικών επιλογών.

Η ολοκληρωμένη κατανόηση του πολιτισμικού φαινομένου, ωστόσο, και η δυνατότητα χρήσης του ως ευριστικού εργαλείου για την μελέτη και ερμηνεία κοινωνικών καταστάσεων και συμβάντων απαιτεί μιά πιά σύνθετη και λεπτομερή θεωρητική απεικόνισή του. Απαιτεί μιά εσωτερική ανάλυση των πολιτισμικών σχημάτων διά μέσου των οποίων προσλαμβάνεται και ταξινομείται η πραγματικότητα. Απαιτεί μιά τυπολογία των βασικών πολιτισμικών κατηγοριών και του τρόπου με τον οποίο το περιεχόμενό τους επικαθορίζει και προσανατολίζει την ατομική και συλλογική ανθρώπινη συμπεριφορά.

Η ανθρωπολογία και η κοινωνική βιολογία όχι μόνο επικεντρώθηκαν στην μελέτη των διαδικασιών αναπαραγωγής (και δευτερευόντως παραγωγής) της κουλτούρας αλλά και χρησιμοποίησαν ως βασικό εργαλείο την παρατήρηση. Η παρατήρηση επιτρέπει βεβαίως τον εντοπισμό ποιοτικών χαρακτηριστικών όχι όμως και την μετατροπή τους σε ποσοτικά σταθμισμένες κανονικότητες. Τέτοιες κανονικότητες θα ήταν, αίφνης, σταθερότυπα πολιτισμικής συμπεριφοράς συνδεδεμένα με τους όρους

και την συχνότητα εμφάνισής τους. Βεβαίως, όπως προαναφέρθηκε, η κοινωνική βιολογία χρησιμοποίησε επιδημιολογικές μελέτες και η θεωρία της διάχυσης μαθηματικά υποδείγματα για να καταγράψουν την έκταση και την ταχύτητα αναπαραγωγής συγκεκριμένων πολιτισμικών στοιχείων ή σχημάτων. Και στις δύο περιπτώσεις ωστόσο κυριάρχησε η λογική του ‘μαύρου κουτιού’, αντιμετωπίζοντάς τα δηλαδή εν πολλοίς τα πολιτισμικά μορφώματα ως συμπαγείς αναπαραγώμενες οντότητες και χωρίς να υπεισέρχονται στην ανάλυση των εσωτερικών τους χαρακτηριστικών. Εκείνο όμως που πραγματικά απαιτείται για μιά ουσιαστική κατανόηση της κουλτούρας δεν είναι απλώς η διερεύνηση του ρυθμού αναπαραγωγής της είναι κυρίως η ποιοτική και ποσοτική διάγνωση των συστατικών της στοιχείων. Για τον σκοπό αυτόν απαιτείται μιά μορφή ποσοτικής ανάλυσης που να επιτρέπει την εκτίμηση των κανονικοτήτων οι οποίες διαμορφώνουν τα συστατικά αυτά στοιχεία, δηλαδή τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά και τις μεταβλητές που τα συγκροτούν.

Μικτές κουλτούρες και συνθετικές συμπεριφορές

Η βασική συμβολή προς την κατεύθυνση αυτή προήλθε από τον χώρο της κοινωνικής ψυχολογίας. Ο Harry C. Triandis, περι τα τέλη της δεκαετίας του '80, υπήρξε από τους πρώτους που παρήγαγαν μιά *δομημένη τυπολογία πολιτισμικών χαρακτηριστικών*. Υποστήριξε αρχικά¹⁶⁹ ότι τα πολιτισμικά σύνολα διαφέρουν με βάση το είδος των πληροφοριών που αναζητούν στο περιβάλλον τους. Διέκρινε τρία τέτοια πεδία διαφοροποίησης του είδους των πληροφοριών που αναζητούνται:

- τον βαθμό πολυπλοκότητας των κοινωνιών (στο δίπολο απλές κοινωνίες τροφοσυλλεκτών-κοινωνίες της πληροφορίας),
- τον βαθμό τυποποίησης (αυστηρότητα στην εφαρμογή των κανόνων ή ανοχή στην απόκλιση από τους κανόνες) και τέλος
- τον βαθμό ατομικότητας ή συλλογικότητας.

Το τελευταίο αυτό δίπολο έγινε στην συνέχεια το κυρίαρχο στοιχείο όχι μόνο στην ανάλυση του ίδιου του Triandis αλλά και μιάς σειράς άλλων κοινωνικών ψυχολόγων που ασχολήθηκαν με την ανάλυση της κουλτούρας. Ευθύς εξ' αρχής ο Triandis

¹⁶⁹ Triandis H.C., (1989), “The self and social behavior in differing cultural contexts”, Psychological Review, vo 96, σ.σ. 506-520

εντόπισε την συνθετότητα του φαινομένου της ατομικότητας [individualism] και της συλλογικότητας [collectivism] μιλώντας παράλληλα για προσωπικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά και ειδικότερα για ‘ιδιοκεντρικά’ και ‘αλλοκεντρικά’ άτομα ανεξαρτήτως του είδους της κουλτούρας στην οποία μετέχουν. Έτσι, μιά ατομιστική κοινωνία μπορεί να περιλαμβάνει και αλλοκεντρικά άτομα τα οποία ενεργούν ως φορείς συλλογικής κουλτούρας ενώ σε μιά συλλογική κοινωνία μπορεί να μετέχουν ιδιοκεντρικά άτομα τα οποία συμπεριφέρονται ως φορείς ατομιστικής κουλτούρας. Τόσο η συλλογικότητα όσο και ο ατομισμός είναι σε τελική ανάλυση «πολυθετικά κατασκευάσματα»¹⁷⁰: ορισμένες παράμετροι επικαθορίζουν τα κυρίαρχα πολιτισμικά χαρακτηριστικά μιάς συλλογικότητας ενώ κάποιες άλλες διαμορφώνουν την ειδικότερη μορφολογία της.

Η παρατήρηση αυτή του Triandis μας επιτρέπει να θεμελιώσουμε την έννοια της «πολιτισμικής πολυσθένειας» η οποία ευνοεί την πρόσληψη των συλλογικοτήτων ως πολιτισμικά μικτών δομών, συγκροτούμενων από ατομικότητες με αντιθετικές μεταξύ τους συμπεριφορές. Η «πολιτισμική πολυσθένεια» όπως ορίζεται στα πλαίσια της παρούσας ανάλυσης υπερβαίνει την απλή «πολυθετικότητα» του Triandis ως προς το ότι η αντιθετική συμπεριφορά δεν οριοθετείται στο επίπεδο της δι-ατομικότητας αλλά σε εκείνο της ατομικότητας. Οι αντίρροπες συμπεριφορές δεν παρατηρούνται δηλαδή μόνο μεταξύ ατόμων-φορέων αντιθετικών πολιτισμικών χαρακτηριστικών, αλλά και εντός του ιδίου ατόμου τόσο μεταξύ διαφορετικών χρονικών στιγμών όσο και συγχρονικά σε διαφορετικά όμως επίπεδα στοχεύσεων.

Η πολυσθένεια δεν οφείλεται μόνο στην συνύπαρξη αντικρουόμενων μιμιδιακών/αξιακών συνόλων στα πλαίσια μιάς κοινωνίας αλλά και στην ύπαρξη σύνθετων επιδιώξεων και στρατηγικών στο επίπεδο των ατομικών και συλλογικών υποκειμένων της. Υπ’αυτή την έννοια δεν απαντάται στα πλαίσια συλλογικοτήτων μόνο πολιτισμική καθαρότητα ή πολιτισμική αντιπαράθεση αλλά και πολιτισμική σύνθεση.

¹⁷⁰ Triandis H.C., (1999), “Cross-cultural psychology”, *Asian Journal of Social Psychology*, τομ. 2, vo. 1, σ.σ. 127-143

Ο Triandis καταγράφει τέσσερα πεδία μεταβλητών χαρακτηριστικών που οριοθετούν τις διαφορές του ατομισμού και της συλλογικότητας¹⁷¹:

Ο *αυτοπροσδιορισμός*, όπου οι ατομιστές αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως μη εξαρτώμενο από την ομάδα και χρησιμοποιούν το άτομο ως βασική μονάδα κατανόησης της κοινωνικής συμπεριφοράς σε αντίθεση με τους κολλεκτιβιστές που κατανοούν τον εαυτό τους και το κοινωνικό γίνεσθαι μέσα από την ομάδα.

Η *δομή των στοχεύσεων*, όπου για μεν τους ατομιστές οι προσωπικές στοχεύσεις δεν υποτάσσονται απαραίτητως στις ομαδικές και σε κάθε περίπτωση έχουν προτεραιότητα, για δε τους κολλεκτιβιστές οι ομαδικές στοχεύσεις πρυτανεύουν και εμπεριέχουν πάντοτε και τις ατομικές.

Οι *συλλογικοί κανόνες και οι ατομικές διαθέσεις*, όπου οι ατομιστές ενεργούν με βάση τις προσωπικές τους διαθέσεις, ανάγκες, προσλαμβανόμενα δικαιώματα και συμφωνίες και είναι κατα κύριο λόγο α-τυπικοί, δεν συμβιβάζονται δηλαδή με τυπικούς κανόνες. Σε αντίθεση οι κολλεκτιβιστές τείνουν να προσανατολίσουν την συμπεριφορά τους εξ' ίσου με βάση τους κανόνες, τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις αλλά και τις προσωπικές διαθέσεις και ανάγκες, είναι δε πολύ περισσότερο τυπικοί.

Η *σχεσιακότητα και ο ορθολογισμός*, όπου οι ατομιστές προσανατολίζουν τις ενέργειές τους έναντι των άλλων με βάση την ανάλυση του κόστους και της ωφέλειας που προκύπτουν από τις σχέσεις τους με αυτούς, ενώ οι κολλεκτιβιστές δίνουν έμφαση στην διατήρηση των σχέσεων ακόμα και εις βάρος των στενών συμφερόντων τους.

Οι έννοιες που εισάγει ο Triandis αντιστοιχούν ευθέως με τα ομόλογα σχήματα σχέσεων ατομικότητας συλλογικότητας με βάση τον βαθμό αλτρουιστικής συμπεριφοράς που προτάθηκαν από την παρούσα ανάλυση και συζητήθηκαν στην αντίστοιχη ενότητα ¹⁷². Συλλογικά πρότυπα αναμένεται ότι θα παράγουν συμπεριφορές και καταστάσεις αυξημένου αλτρουισμού ενώ, αντιθέτως, ατομιστικά πρότυπα αναμένεται ότι θα οδηγούν σε μειωμένο αλτρουισμό. Η ανάλυση κόστους-

¹⁷¹ οπ.παρ. σ.σ. 128-129

¹⁷² Βλ. ανωτέρω Κεφάλαιο 2

ωφέλειας από μία διαπροσωπική διάδραση, επί παραδείγματι, θα είναι το βασικό μοτίβο προσανατολισμού της συμπεριφοράς σε περιβάλλοντα μειωμένου αλτρουϊσμού.

Η διαφορά του σχήματος του Triandis με την ανάλυση αλτρουισμού-συλλογικότητας που επιχειρούμε εδώ έγκειται στο ότι εκείνος προσλαμβάνει την σχέση ατόμου-συνόλου ως ενιαία και αδιαμεσολάβητη ενώ το σχήμα που εισάγεται στην ανάλυσή μας εδράζεται στην καταγραφή διαφόρων βαθμών συλλογικότητας, όπου οι μικρο-συλλογικότητες διαμεσολαβούν μεταξύ ατομικότητας και μακρο-συλλογικότητας ενώ οι ατομικές ταυτότητες συγκροτούνται με σταθμισμένες καταβαρύτητα (με την έννοια του H. Peyton Young¹⁷³) αναφορές στις μικρο- και μακρο-συλλογικότητες. Υπ' αυτή την έννοια η έκταση της χρήσης της ανάλυσης κόστους- ωφέλειας στο επίπεδο των διαπροσωπικών σχέσεων θα τείνει να είναι ανάλογη με τον βαθμό αναφοράς στις μικρο-συλλογικότητες και με απώτερο όριό τους την ίδια την ατομικότητα. Θα εμφανίζεται συνεπώς αυξημένη σε περιβάλλοντα με κυριαρχούσες τις μικρο-συλλογικότητες έναντι των μακρο-συλλογικοτήτων: εκεί δηλαδή όπου τα δρώντα υποκείμενα συγκροτούν τις ταυτότητές τους με βασική αναφορά τις μικρο-συλλογικότητες ενώ ταυτόχρονα συναλλάσσονται και διαδρούν διαπροσωπικά στο επίπεδο των μακρο-συλλογικοτήτων.

Ο Triandis εισάγει εν συνεχεία μία ακόμη διάσταση στο υπόδειγμά του: τον τρόπο πρόσληψης των ιεραρχικών σχέσεων και την βάση αυτού διάκριση μεταξύ «κάθετης» και «οριζόντιας» κουλτούρας. «Κάθετες» [vertical-V] αποκαλεί τις πολιτισμικές οντότητες που αντιλαμβάνονται τις ιεραρχικές σχέσεις ως ιδιαίτερα σημαντικές και πρωτανεύουσες των λοιπών –οριζοντίων- σχέσεων. «Οριζόντιες» [horizontal-H] χαρακτηρίζει τις πολιτισμικές εκείνες οντότητες που προσλαμβάνουν την ισότητα ως την φυσικά πρωτανεύουσα κατάσταση.

¹⁷³ Βλ. ανωτέρω Κεφάλαιο 2

Συνδυάζοντας κατόπιν τις δύο διαστάσεις (ιεραρχία/ισότητα και ατομισμός/συλλογικότητα) προσδιορίζει τέσσερα συμπεριφορικά σταθερότυπα :

- *ιεραρχία - ατομισμός (VI),*
- *ιεραρχία–συλλογικότητα (VC),*
- *ισότητα – ατομισμός (HI),*
- *ισότητα -συλλογικότητα (HC),*

βάσει των οποίων αναλύει τις πολιτισμικές συνθέσεις σε πραγματικό περιβάλλον.

Το ζήτημα της πολιτισμικής σύνθεσης είναι κεντρικό στην ανάλυση του Triandis: «Κάθε τυπολογία», σημειώνει, «δεν είναι παρά μια υπεραπλούστευση. Κάθε άτομο τείνει στην πραγματικότητα να συνδυάζει οριζόντια και κάθετα, ατομιστικά και συλλογικά γνωσιακά στοιχεία για να προσδιορίσει συγκεκριμένες κοινωνικές καταστάσεις. Όλα τα άτομα έχουν πρόσβαση και στους τέσσερεις γνωσιακούς σταθερότυπους και ενεργοποιούν καθ' έναν από αυτούς αναλόγως των καταστάσεων που αντιμετωπίζουν». Στην συλλογιστική αυτή προστίθεται και μιά λειτουργιστική διάσταση: « Σε κοινωνικές καταστάσεις όπου το ζητούμενο είναι η αρμονία, η συνεργασία και η διασκέδαση η έμφαση δίδεται στην ισότητα και κατ' επέκταση στις οριζόντιες σχέσεις. Η ανισότητα δημιουργεί άγχος, ζήλεια και δυσαρέσκεια. Αντιθέτως, από καταστάσεις που ευνοούν τον ανταγωνισμό και επιβάλλουν υπαγωγή των ατομικών στοχεύσεων στις στοχεύσεις μίας εξουσίας προκύπτουν κάθετες σχέσεις. Περιορισμένοι πόροι είναι πιθανότερο να οδηγήσουν σε κάθετες παρά σε οριζόντιες σχέσεις»¹⁷⁴.

Μεταφέροντας την προβληματική αυτή στα πλαίσια της παρούσας ανάλυσης και συνδυάζοντάς την με την συνάρτηση συλλογικότητας/αλτρουισμού βλέπουμε να προκύπτουν περισσότερο σύνθετα και ενδεχομενικά ερμηνευτικά σχήματα.

Πρώτον ο Triandis επικεντρώνεται στις ατομικές επιλογές και στην ατομική δράση. Η δράση αυτή όμως προσανατολίζεται, σύμφωνα με την οπτική της παρούσας ανάλυσης, από αξιακά/μιμικτικά προτάγματα ('αξιακές εντολές' ή 'αξιακά συμπεράσματα'), η αναπαραγωγή και η διάχυση των οποίων καθίσταται εφικτή μέσα από συλλογικές διαδράσεις. Τέτοιες διαδράσεις είναι οι αυξημένης πυκνότητας

¹⁷⁴ Triandis, (1999), οπ.παρ. σ.130-131

επικοινωνίες (κατά *Wilson*), η εξωσωματική αποκρυστάλλωση μιμιδίων σε σύμβολα και κείμενα (κατά *Dawkins*), η μίμηση των όμοιων (κατά *Rogers*), στοιχεία δηλαδή που κατά την άποψή μας συγκροτούν, σε τελικά ανάλυση, υλικά την συλλογικότητα. Η ατομοκεντρική προσέγγιση του *Triandis* θα πρέπει λοιπόν να μεταγραφεί στο επίπεδο της συλλογικής συμπεριφοράς.

Οι ατομικές συμπεριφορές στο βαθμό που αποτελούν προϊόν πολιτισμικών διαδράσεων από το αξιακό περιεχόμενο των οποίων νοηματοδοτούνται, δεν μπορούν να κατανοηθούν παρά μόνο μέσα στο πλαίσιο των συλλογικοτήτων που συγκροτούνται γύρω από αξιακά συστήματα τα οποία και αναπαράγουν. Οι ατομικές συμπεριφορές αποτελούν είτε συστατικά συλλογικών εγχειρημάτων, είτε μοναδιαίες εκφάνσεις συμπεριφορικών σταθεροτύπων, άρα επαναλαμβάνονται μαζικά. Σε κάθε περίπτωση τα φαινόμενα τα οποία επιχειρεί να ερμηνεύσει ο *Triandis* κατανοούνται καλύτερα ως συλλογικές παρά ως ατομικές συμπεριφορές.

Δεύτερον, οι ατομικές πράξεις – πάντοτε ως συστατικά ή εκφάνσεις συλλογικών συμπεριφορών- υπαγορεύονται από συγκεκριμένα κίνητρα, άρα έχουν συγκεκριμένες στοχεύσεις. Αποτελούν συνεπώς στοιχεία στρατηγικών. Η διάκριση που επιχειρεί ο *Triandis* στο παράδειγμά του μεταξύ αυτών που θα αποκαλούσαμε ‘χαλαρά εστασμένων’ και ‘δομικά στοχευμένων’ καταστάσεων -οι πρώτες εκ των οποίων οδηγούν στην ισότητα και οι δεύτερες στην ιεραρχία- ισχύει μεν στην γενικότητά της μορφοποιείται όμως με πολλούς και αντιθετικούς τρόπους. Η ανισότητα, υποστηρίζει, είναι αγχογόνα κατάσταση άρα δημιουργείται τάση αποφυγής της σε πλαίσια στόχευσης στην συνεργασία και την αρμονία. Όμως, οι σχέσεις ανισότητας είναι και σχέσεις άνισης ωφέλειας. Από αυτές κάποιος θίγεται και κάποιος επωφελεύεται. Οι σχέσεις συνεργασίας μεταξύ ιεραρχημένων εταίρων, συνεπώς, θα τείνουν να είναι αγχογόνες κυρίως για όσους κυριαρχούνται και όχι τόσο για όσους κυριαρχούν ¹⁷⁵. Στα πλαίσια (ατομικών/συλλογικών) στρατηγικών συνεπώς, ακόμα και καταστάσεις που στοχεύουν σε ‘συνεργασία και αρμονία’ μπορεί να ενεργοποιήσουν ιεραρχικές και ατομιστικές συμπεριφορές. Θα συμφωνήσουμε βεβαίως ότι καταστάσεις που στοχεύουν στην διασκέδαση (“having fun”) γεννούν συνήθως εξισωτικές και μη

¹⁷⁵ Το γεγονός ότι μπορεί να απαντώνται ιεραρχικά προϊστάμενοι οι οποίοι αγχώνονται από το γεγονός της άσκησης ιεραρχικής εξουσίας αφορά την δομή της προσωπικότητας των συγκεκριμένων ατόμων, κατανοείται αποκλειστικά με ψυχολογικά εργαλεία και δεν επηρεάζει την κοινωνική κανονικότητα του ότι, στο μέτρο που προσπορίζει οφέλη, η ιεραρχική ισχύς συνιστά γενικώς αξία και όχι απαξία

ιεραρχικές συμπεριφορές. Ωστόσο οι καταστάσεις αυτές είναι διαφορετικής βαρύτητας και δεν θα πρέπει να συμπαρατίθενται με συνθήκες που απαιτούν συνεργασία ούτε να αντιπαραβάλλονται με εγχειρήματα επίτευξης συλλογικών στόχων σε ανταγωνιστικό περιβάλλον.

Τα τελευταία αυτά ως *‘δομικές στοχεύσεις’* συνιστούν προϋποθέσεις διασφάλισης των *‘χαλαρά εστιασμένων’* καταστάσεων ψυχαγωγίας και διαπροσωπικής αρμονίας άρα επικαθορίζουν σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό τις ατομικές /συλλογικές στρατηγικές και τις εξ αυτών εκπορευόμενες συμπεριφορές. Το συμπέρασμά μας από την ανωτέρω συζήτηση είναι ότι για να εντοπίσουμε και να ερμηνεύσουμε τα κύρια πολιτισμικά χαρακτηριστικά που συνδέονται με δεδομένες συλλογικότητες θα πρέπει να ανατρέχουμε περισσότερο στις συλλογικές στρατηγικές των δρώντων υποκειμένων στα πλαίσια των δομικών στοχεύσεών τους και λιγώτερο στις ατομικές τους εκφάνσεις στα πλαίσια χαλαρά εστιασμένων καταστάσεων.

Ενα άλλο σημείο της προβληματικής του Triandis που αξίζει να συζητηθεί εδώ αποτελεί ο ισχυρισμός του ότι περιορισμένοι πόροι οδηγούν σε «κάθετες» σχέσεις. Κατ’ αρχήν θεωρούμε την σύνδεση των πολιτισμικών χαρακτηριστικών με τους διαθέσιμους πόρους αφ’ εαυτή ως ιδιαίτερα σημαντική παρατήρηση. Ωστόσο η σχέση των πόρων με την κουλτούρα δεν είναι γραμμική και δεν μπορεί να ερμηνευθεί χωρίς αναφορά στο επίπεδο της συλλογικότητας και στον βαθμό αλτρουισμού που επικαθορίζουν στρατηγική και συμπεριφορές. Έτσι, συνθήκες σπανιότητας πόρων συνδυασμένες με αυξημένη αναφορά στην συλλογικότητα και υψηλό βαθμό αλτρουισμού οδηγούν σε οριζόντιες-εξισωτικές και όχι κάθετες-ιεραρχικές σχέσεις.

Στο σχήμα αυτό μπορεί να αναπτυχθούν περαιτέρω παραλλαγές αν προστεθεί μια ακόμη σημαντική παράμετρος: ό,τι απεκλήθη στα πλαίσια της παρούσας ανάλυσης *«οικείος χώρος»*¹⁷⁶. Όπως προαναφέρθηκε, ο *οικείος χώρος* προκύπτει ως συνισταμένη της γονιδιακής και μιμιδιακής οριοθέτησης του πεδίου εντός του οποίου αναπτύσσεται *αίσθηση κοινότητας* των ατόμων. Στα πλαίσια του χώρου αυτού αναπτύσσονται συμπεριφορές και συντίθενται στρατηγικές τις οποίες ο Rogers αποκαλεί *«ομοιο-φιλικές»* [homophilous] και από την δική μας οπτική γωνία

¹⁷⁶ Βλ. ανωτέρω Κεφάλαιο 2

ταυτίζονται με την αλτρουιστική στάση. Η κρίσιμη μεταβλητή στην προκείμενη περίπτωση είναι η έκταση αυτού του *οικείου χώρου*. Στην περίπτωση που οριοθετείται στενά ως «*περιορισμένη συλλογικότητα*» -ή «*μικρο-συλλογικότητα*»- ταυτιζόμενη με την πυρηνική ή την διευρυμένη οικογένεια και την τοπικότητα, τότε και η αλτρουιστική συμπεριφορά εστιάζεται εξ' ίσου περιορισμένα. Όταν, αντιθέτως, μία «*διευρυμένη συλλογικότητα*» -ή «*μακρο-συλλογικότητα*»- ταυτιζόμενη με την ευρύτερη κοινωνία, το έθνος κλπ. συγκροτεί τον οικείο χώρο τότε εξ' ίσου διευρύνεται και η αλτρουιστική συμπεριφορά.

Κατά συνέπεια συμπεριφορές που προσανατολίζονται προς την «μικρο-συλλογικότητα» -κοινωνίες επί παραδείγματι που σύμφωνα με την ορολογία του Peyton Young σταθμίζουν με αυξημένο συντελεστή βαρύτητας την τοπικότητα¹⁷⁷- ευρισκόμενες, κατά το παράδειγμα του Triandis, ενώπιον περιορισμένων πόρων θα αναπτύξουν μίαν αντιφατική σύμφωνα με το συμπέρασμά του συμπεριφορά: ως προς μεν την 'μικρο-συλλογικότητα' θα ενεργούν κατά τα «οριζόντια» ή/και κολλεκτιβιστικά πρότυπα, ως προς δε την 'μακρο-συλλογικότητα' θα δρουν «κάθετα» ή/και ατομιστικά. Πρέπει ασφαλώς να σημειωθεί ότι η εντοπιζόμενη αντίφαση αναφέρεται στο συγκεκριμένο συμπέρασμα, σύμφωνα με το οποίο η σπανιότητα πόρων αναπτύσσει ιεραρχημένες σχέσεις, και όχι στο συνολικό υπόδειγμα το οποίο συμπεριλαμβάνει την (μερική έστω) σύνθεση των διαθεσίμων εναλλακτικών. Αυτό ακριβώς άλλωστε είναι και το τελικό νόημα της παρούσας συζήτησης: να τονισθεί το γεγονός ότι **η πολιτισμική παραγματικότητα και εξ' αυτής η ατομική και συλλογική δράση, δεν εκδηλώνονται ως καθарές μορφές ή ως αντιθέσεις καθαρών μορφών αλλά ως μίξη και συνδυασμός των πρωτογενών μορφών σε σύνθετες στρατηγικές.**

Μια άλλη ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα συζήτηση με βάση τα ερεθίσματα που προσφέρει το υπόδειγμα του Triandis είναι η, υπό το πρίσμα της σύνθεσης, αντίστιξη του διπόλου κάθετη/οριζόντια κουλτούρα με το δίπολο κανονιστική αυστηρότητα /κανονιστική χαλαρότητα, αντίστιξη την οποία ο ίδιος δεν επιχειρεί. Ορίζοντας ως κουλτούρα με κανονιστική αυστηρότητα [tight culture] «την ύπαρξη μεγάλου αριθμού κανόνων συμπεριφοράς και την μη ανοχή αποκλίσεων από αυτούς» και ως

¹⁷⁷ Βλ. ανωτέρω Κεφάλαιο 2

κουλτούρα με κανονιστική χαλαρότητα [loose culture] «την ανοχή αποκλίσεων από τους κανόνες», ο Triandis, όπως προαναφέρθηκε, συνδέει την πρώτη εξ' αυτών με την συλλογικότητα και την δεύτερη με τον ατομισμό: οι κολλεκτιβιστές προσανατολίζουν την δράση τους με βάση κανόνες και υποχρεώσεις ενώ οι ατομιστές με βάση τις ανάγκες τους και τα προσλαμβανόμενα δικαιώματά τους.

Αν αναγάγουμε εν συνεχεία τα δίπολα αυτά στα τέσσερα συμπεριφορικά σταθερότυπα (VI-VC-HI-HC) λαμβάνουμε μεταξύ άλλων και τον εκ πρώτης όψεως παράδοξο συνδυασμό έμφασης στη ιεραρχία με ταυτόχρονη έμφαση στην τήρηση των συλλογικών κανόνων (σταθερότυπο VC). Έμφαση στην ιεραρχία σημαίνει αποδοχή της ιεραρχικής ανισότητας. Μιά τέτοια αποδοχή συνεπάγεται ταυτόχρονα αποδοχή της καθοδικής και απόρριψη της ανοδικής επίδρασης: τα υποκείμενα συμμορφώνονται στις άνωθεν εντολές και αποποιούνται την δυνατότητά τους να ασκήσουν πίεση και να επιδράσουν επί των ιεραρχικά υπερκειμένων. Όμως, η ύπαρξη συλλογικών κανόνων περιορίζει πάντα την ιεραρχική διακριτική ευχέρεια και -στο όριο- οι δύο αυτές πηγές προσανατολισμού και νομιμοποίησης της συμπεριφοράς αλληλοαναιρούνται και αλληλοαποκλείονται: οι ιεραρχικά υπερκείμενοι απο-νομιμοποιούνται όταν παραβούν τους συλλογικούς κανόνες. Στην περίπτωση αυτή τα υποκείμενα θα τείνουν να συμπεριφερθούν με βάση το σταθερότυπο HC¹⁷⁸.

Σε μία άλλη περίπτωση ωστόσο η παραπάνω αντίφαση δεν είναι πιθανό να προκύψει: όταν τα υποκείμενα εκλαμβάνουν ως κανόνα την εκάστοτε διατυπωμένη βούληση της ιεραρχίας. Η έννοια της συμπεριφορικής στάθμισης του Peyton Young θα φανεί στο σημείο αυτό για μια φορά ακόμα ιδιαίτερα χρήσιμη: το σταθερότυπο VC προσανατολίζει παγίως την συμπεριφορά των υποκειμένων μόνον όταν η μεταβλητή V (ιεραρχία) σταθμίζεται με υψηλότερο συντελεστή βαρύτητας από ότι η μεταβλητή C (συμμόρφωση σε συλλογικούς κανόνες). Όταν συμβαίνει το αντίστροφο τότε, σε οριακές συνθήκες, το σταθερότυπο VC θα υποκαθίσταται από το HC. Οι ατομιστές, εξ' άλλου, είναι λογικό να ακολουθήσουν το σταθερότυπο VI σε μία μόνο περίπτωση: όταν οι ίδιοι βρίσκονται στα ανώτερα επίπεδα της ιεραρχικής κλίμακας

¹⁷⁸ Ένα αριστούργημα της κλασικής γραμματείας όπως η «Αντιγόνη» αλλά και ένα από τα δημοφιλέστερα μυθιστορήματα της αγγλοσαξωνικής λογοτεχνίας, η «Ανταρσία του Μπάουντν», δομούν τον μύθο τους ακριβώς επάνω σ' αυτήν την δυνητική αντίθεση.

νομιμοποιούμενοι να επιβάλουν την βούλησή τους στα λοιπά μέλη της συλλογικότητας, ασκώντας τα προσλαμβανόμενα δικαιώματά τους και ικανοποιώντας έτσι τις ιδιαίτερες ανάγκες τους. Αντιθέτως, σε περιπτώσεις που ατομιστές βρίσκονται στα χαμηλότερα ιεραρχικά κλιμάκια θα τείνουν να συμπεριφερθούν με βάση το σταθερότυπο ΗΙ, αμφισβητώντας την ιεραρχία και την μέσω αυτής δυνατότητα τρίτων να περιορίσουν την ατομικότητά τους και την ελευθερία κινήσεων τους.

Τα παραδείγματα αυτά στοχεύουν να καταδείξουν ότι **το υπόδειγμα στην πραγματικότητα δεν περιλαμβάνει μόνο τις τέσσερις μεταβλητές που προτείνει ο Triandis αλλά προφανώς πολύ περισσότερες: η θέση των υποκειμένων στην ιεραρχία (και όχι μόνον η εκ μέρους των εκτίμηση και αποδοχή της έννοιας της ιεραρχίας) και η συγκριτική στάθμιση των μεταβλητών της ιεραρχίας και της κανονιστικότητας που συζητήθηκαν εδώ, αποτελούν ενδεικτικά δύο τέτοιες επιπρόσθετες μεταβλητές.** Εκείνο συνεπώς που φαίνεται να επιβεβαιώνεται από την προηγηθείσα ανάλυση είναι ότι η σύνθεση δεν πραγματοποιείται μέσω πεπερασμένου αριθμού σταθεροτύπων αλλά **απεριορίστου αριθμού ενδεχομενικών συνδυασμών στρατηγικής.**

Μιά σημαντική επιπρόσθετη, σε σχέση με το υπόδειγμα του Triandis, μεταβλητή είναι κατά την άποψή μας **η σχέση συλλογικότητας-κανονιστικότητας:** η σχέση δηλαδή της **συλλογικότητας αναφοράς** των δρώντων υποκειμένων (μάκρο ή μικρο) με την συλλογικότητα στην οποία παράγονται οι κοινοί κανόνες. Αν τα δρώντα υποκείμενα έχουν αυξημένο συντελεστή βαρύτητας στην μικρο-συλλογικότητα, δομούν δηλαδή την ταυτότητά τους και προσανατολίζουν την συμπεριφορά τους με αναφορά σ' αυτήν, θα τείνουν να απορρίψουν συλλογικούς κανόνες που παράγονται στο επίπεδο της μακρο-συλλογικότητας και δεν λαμβάνουν υπ' όψη τις προτεραιότητες του δικού τους πεδίου αναφοράς: εκείνου δηλαδή της περιορισμένης συλλογικότητας. Στην περίπτωση αυτή θα αναπτύσσεται **μιά σύνθετη στρατηγική με συλλογικά χαρακτηριστικά και αυξημένο βαθμό αλτροισμού στο μικρο-επίπεδο και ατομιστικά χαρακτηριστικά και χαμηλό βαθμό αλτροϊσμού στο μακρο-επίπεδο.** Τα δρώντα υποκείμενα δηλαδή, σε όρους Triandis, **δεν θα είναι αντιθετικά C ή I αλλά ενδεχομενικά C και I.** Η δε σχέση τους με την ιεραρχία θα είναι εξ' ίσου ενδεχομενική: στο βαθμό που το πεδίο αναφοράς της ιεραρχίας είναι η μακρο-

συλλογικότητα και επιδιώκει να επιβάλλει κανόνες που παράγονται σε αυτό το επίπεδο, τότε η έναντί της συμπεριφορά τους θα έχει Η χαρακτηριστικά (ιεραρχικής αμφισβήτησης και εξίσωσης). Εάν αντιθέτως το πεδίο αναφοράς της ιεραρχίας είναι η περιορισμένη συλλογικότητα και τείνει να στηρίζει τις μικρο-προτεραιότητες έναντι των μακρο-κανόνων τότε τα δρώντα υποκείμενα θα επιδείξουν χαρακτηριστικά V (ενίσχυση της ιεραρχίας έναντι των συλλογικών κανόνων).

Ο Triandis ωστόσο μη εισάγοντας στο υπόδειγμά του πολλαπλές παραμέτρους, (όπως η ιεραρχική θέση, η σχέση με την συλλογικότητα κλπ. που συζητήθηκαν εδώ) δεν το καθιστά κατάλληλο να καταγράψει συμπεριφορικές αποκλίσεις μεταξύ κοινωνικών ομάδων με βάση το σύστημα εξουσίας στο οποίο μετέχουν ή με βάση τον τύπο των διαπροσωπικών σχέσεων που επικρατούν. Ένα τέτοιο συνθετώτερο υπόδειγμα θα περιελάμβανε, επί παραδείγματι, *δύο τύπους ατομισμού*: έναν συνδεδεμένο με την *κανονιστικότητα* και έναν με την *συλλογικότητα*. Στην πρώτη περίπτωση, που είναι και εκείνη την οποία καταγράφει ο Triandis, η *ατομιστική συμπεριφορά ανιχνεύεται ως άρνηση σεβασμού κοινών κανόνων και υπαγωγής σε αυτούς. Στην δεύτερη περίπτωση ο ατομισμός εκδηλώνεται ως συσταλτική πρόσληψη του πλησίον, άρα ως περιορισμένο ενδιαφέρον για την ικανοποίηση των αναγκών των άλλων.*

Ο Triandis, εγκαινιάζοντας μία παράδοση ερευνών πεδίου που κυριαρχεί στην πολιτισμική ανάλυση της κοινωνικής ψυχολογίας, εφαρμόζει το υπόδειγμά του σε διαφορετικές εθνικές ομάδες αναζητώντας τις συμπεριφορικές κανονικότητες εκάστης. Το γενικώτερο συμπέρασμα είναι η χάραξη μίας διαχωριστικής γραμμής μεταξύ δύσης και ανατολής, ένθεν και ένθεν της οποίας ταξινομούνται οι ατομιστές προς δυσμάς και οι κολλεκτιβιστές προς ανατολάς. Σε μία από τις μελέτες του επί παραδείγματι το αμερικανικό δείγμα εμφανίζεται σαφέστερα εξισωτικό και ατομιστικό (HI) σε σχέση με το ινδικό το οποίο αντιθέτως εμφανίζει εντονότερα ιεραρχικά και κολλεκτιβιστικά χαρακτηριστικά (VC). Σε άλλη περίπτωση το γερμανικό δείγμα καταγράφεται εντονώτατα εξισωτικό και ατομιστικό (HI) έναντι κινεζικού δείγματος από το Χονγκ-Κονγκ που είναι σαφέστερα κολλεκτιβιστικό και εξισωτικό (HC) αλλά και κολλεκτιβιστικό-ιεραρχικό (VC). Το γεγονός ωστόσο ότι αν συμπαρατεθούν όλοι οι σταθερότυποι η εικόνα παύει να είναι τόσο σαφής (οι κινέζοι π.χ εμφανίζονται εξ ίσου ιεραρχικοί-ατομιστές (VI) με τους γερμανούς) καθιστά τον Triandis περισσότερο επιφυλακτικό και τον αναγκάζει να σημειώσει ότι «Η σημασία

αυτών των στοιχείων έγκειται στο ότι μας υποδεικνύουν ότι μιά κουλτούρα δεν θα πρέπει να χαρακτηρίζεται συλλήβδην ατομιστική ή κολλεκτιβιστική. Μιά τέτοια διάκριση είναι απλουστευτική. Πρέπει να εξετάζουμε τις πιθανότητες εμφάνισης των διαφόρων στοιχείων. Η Γερμανία είναι ασφαλώς περισσότερο ατομιστική από ότι το Χονγκ-Κονγκ, ωστόσο στο 35% των περιπτώσεων οι Γερμανοί επιλέγουν κολλεκτιβιστικά στοιχεία ενώ και στο Χονγκ-Κονγκ επιλέγουν ατομιστικά στο 45% των περιπτώσεων»¹⁷⁹.

Η σχετική αμηχανία που παρατηρούμε εδώ ενώπιον της πραγματικότητας οφείλεται νομίζουμε στην αδυναμία του υποδείγματος να ταξινομήσει μιά πληθώρα υποπεριπτώσεων που οφείλονται σε πρόσθετες, μη συμπεριλαμβανόμενες σε αυτό, παραμέτρους. Εντύπωση άλλωστε προκαλεί το γεγονός ότι οι Γερμανοί εμφανίζονται περισσότερο ατομιστές όχι μόνο από τους Κινέζους αλλά και από τους Αυστραλούς και τους Ολλανδούς και μάλιστα ότι ο γερμανικός ατομισμός συνδυάζεται με υψηλό βαθμό αντι-ιεραρχικότητας. Κάτι τέτοιο δυσχερώς ερμηνεύει προφανή φαινόμενα αυξημένης πειθαρχίας και συμμόρφωσης στην ιεραρχία που παρατηρούνται στην γερμανική κοινωνία, με χαρακτηριστικώτερο παράδειγμα την αντιμετώπιση του ναζιστικού καθεστώτος.

Ο Triandis και οι συνεργάτες του αναπτύσσουν εν συνεχεία μιά ερευνητικά τεκμηριωμένη συμπεριφορική τυπολογία στον άξονα Δύσης-Ανατολής, όπου στον δυτικό πόλο εντάσσονται η Δυτική Ευρώπη και η Βόρεια Αμερική ενώ στον ανατολικό οι ασιατικές κοινωνίες αλλά και η Ρωσία και η Αφρική. Στις Δυτικές – περισσότερο ατομιστικές- κουλτούρες κυριαρχεί η γραμμική λογική και οι γενικεύσεις. Στις -περισσότερο κολλεκτιβιστικές- Ανατολικές η ολιστική λογική και η ενδεχομενικότητα. Οι ατομιστικές απαιτούν αυστηρή εσωτερική συνοχή ενώ οι κολλεκτιβιστικές ανέχονται περισσότερο τις εσωτερικές αντιφάσεις: π.χ. διαφορές μεταξύ λόγου και πράξης.

Τα δίπολα αυτά θα πρέπει να συζητηθούν εδώ λίγο περισσότερο διότι κατά την άποψή μας ερμηνεύονται με μεγαλύτερη επάρκεια από μεταβλητές που υπερβαίνουν τις ελαφρώς απλουστευμένες παραμέτρους δυτικού ατομισμού/ ανατολικού

¹⁷⁹ Triandis, (1999), οπ.παρ. σ.132

κολλεκτιβισμού. Οι διαφοροποιήσεις που το συγκεκριμένο υπόδειγμα συνδέει μονομερώς με τον ατομισμό και την συλλογικότητα, απαντώνται και μεταξύ ομάδων που δεν εμπίπτουν στην διάκριση Δύσης-Ανατολής. Η ανοχή απουσίας εσωτερικής λογικής, επί παραδείγματι, αναμένεται σε κάθε περίπτωση συμπαράθεσης *αξιακών παραδοχών* και *αξιακών ισχυρισμών*. Οποιοδήποτε συλλογικό υποκείμενο χρησιμοποιεί διαφορετικά αξιακά σύνολα για να προσανατολίσει την δράση του και διαφορετικά για να επιχειρήσει την ευνοϊκή για το ίδιο χειραγώγηση της συμπεριφοράς των άλλων, θα παρουσιάζει εξ' ανάγκης έναν **υψηλότερο βαθμό ανοχής της ασυνέπειας μεταξύ λόγου και πράξης** αλλά και μεταξύ διαφορετικών κατηγοριών λόγου (ενδοστρεφούς προς ιδίαν χρήση και εξωστρεφούς εργαλειακού/χειριστικού).

Μία ακόμη περίπτωση ανοχής της ασυνέπειας αναμένεται στις συνθήκες εκείνες όπου το, ατομικό ή συλλογικό, δρών υποκείμενο συγκροτεί την ταυτότητά του -και κατ' επέκταση το πεδίο αναφοράς της αλτρουιστικής συμπεριφοράς του- με βάση κάποια μικρο-συλλογικότητα, αναγκαζόμενο ωστόσο να αντιμετωπίσει κοινούς κανόνες οι οποίοι παράγονται σε μία εμπεριέχουσα συλλογικότητα και με κριτήριο τις προτεραιότητες αυτής της ευρύτερης ομάδας. Όταν οι προτεραιότητες αυτές αντιβαίνουν σ' εκείνες της μικρο-συλλογικότητας¹⁸⁰ τότε εξ ανάγκης και πάλι η συμπεριφορά του υποκειμένου εμπεριέχει, άρα ανέχεται, την ασυνέπεια. Στις περιπτώσεις αυτές –με όρους Triandis- η ένταξη στην μικρο-συλλογικότητα είναι κολλεκτιβιστική, άρα γεννά το ανιδιοτελές ενδιαφέρον για τον θεωρούμενο ως πλησίον, ενώ η ένταξη στην μακρο-συλλογικότητα είναι ατομιστική και υπακούει σε *ανάλυση κόστους-ωφέλειας*. Η πράξη λοιπόν που προκύπτει από την διπλή αυτή υπαγωγή θα είναι *σύνθετη* και ο νομιμοποιητικός της λόγος *ασυνεπής και αντιφατικός συνδυάζοντας παραδοχές και ισχυρισμούς*.

Τα συναισθήματα, εξ' άλλου, στις κολλεκτιβιστικές κοινωνίες φαίνεται να προκαλούνται από διαπροσωπικές κυρίως διαδράσεις σε αντίθεση με τις ατομιστικές κοινωνίες όπου οι διαπροσωπικές διαδράσεις δεν γεννούν έντονες συναισθηματικές καταστάσεις. Ο Triandis, παραπέμποντας στην ανάλυση των Mesquita, Frijda και

¹⁸⁰ Πράγμα συχνό υπό συνθήκες σπανιότητας όπου η μεγιστοποίηση του συλλογικού οφέλους μέσω της ευρύτερης διάχυσης των πόρων περιορίζει την μεγιστοποίηση του οφέλους των επι μέρους - γεωγραφικών ή γενικώτερα σχεσιακών - τοπικοτήτων.

Scherer, δέχεται ότι οι «σημαίνοντες τρίτου» [significant others] διαμορφώνουν τα σημαντικά γεγονότα στις κολλεκτιβιστικές κοινωνίες σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από ότι στις ατομιστικές¹⁸¹.

Ο όρος που χρησιμοποιεί εδώ ο Triandis αντιστοιχεί ευθέως σ' αυτό που έχουμε αποκαλέσει προηγουμένως 'οικείο χώρο'. **Σημαίνοντες τρίτοι είναι οι κάτοικοι του οικείου χώρου.** Είναι τα πρόσωπα που καταλαμβάνοντάς τον, τον οριοθετούν και τον συγκροτούν. Η ειδοποιός διαφορά μεταξύ ατομιστικής και κολλεκτιβιστικής κουλτούρας έγκειται, κατά την άποψή μας, στην **έκταση του οικείου χώρου, έκταση που ταυτίζεται με τον αριθμό των σημαινόντων τρίτων.** Γιά τους κολλεκτιβιστές ο οικείος χώρος τείνει να είναι μεγαλύτερος εν σχέσει με τους ατομιστές και οι σημαίνοντες τρίτοι περισσότεροι. Οι κολλεκτιβιστές αναφέρονται κυρίως στην ομάδα, ένα ευρύτερο, μιμιδιακά καθοριζόμενο σύνολο, ενώ οι ατομιστές κυρίως στον εαυτό τους και –για να θυμηθούμε το 'εγωϊστικό γονίδιο' του Dawkins- σε ότι συνδέεται γονιδιακά με αυτόν. Ως εκ τούτου η *αλτρουϊστική εμβέλεια* της κολλεκτιβιστικής συμπεριφοράς είναι περισσότερο εκτεταμένη από εκείνη της ατομιστικής. Η έκταση της αλτρουϊστικής εμβέλειας καθορίζει και το εύρος της συλλογικότητας αναφοράς.

Αυξημένη αλτρουϊστική εμβέλεια παράγει σε μεγάλη κλίμακα 'ανιδιοτελείς διαδράσεις', δηλαδή διαδράσεις στις οποίες τα υποκείμενα ενδιαφέρονται εξ' ίσου γιά το όφελος των τρίτων και γιά το ίδιον όφελος. Η επιδίωξη αυτού του 'κοινού συμφέροντος' καθώς και η ανάπτυξη συλλογικών κανόνων οι οποίοι θα το διασφαλίζουν, αλλά και η πρακτική συμμόρφωση με αυτούς, συγκροτούν ο,τι έχουμε αποκαλέσει *μακρο-συλλογικότητα*. Αντίθετα, η περιορισμένη αλτρουϊστική εμβέλεια, ελαχιστοποιεί τις ανιδιοτελείς και μεγιστοποιεί τις *ιδιοτελείς διαδράσεις*, εκείνες δηλαδή όπου τα δρώντα υποκείμενα ενδιαφέρονται πρωτίστως γιά το ίδιον όφελος εις βάρος, αν αυτό απαιτηθεί, των συμφερόντων τρίτων. Τα υποκείμενα προσεγγίζουν τις διαπροσωπικές σχέσεις, σύμφωνα και με την ορολογία του Triandis, μέσα από ανάλυση του κόστους που θα τα επιβαρύνει και της ωφέλειας που θα προσποριστούν από αυτές. Η αίσθηση του κοινού συμφέροντος αναπτύσσεται δυσχερώς υπ' αυτές τις συνθήκες, όπως και οι συλλογικοί κανόνες, ο σεβασμός των οποίων τίθεται σε

¹⁸¹ Triandis, (1999), οπ.παρ. σ.135

δεύτερη μοίρα έναντι των ιδιοτελών προτεραιοτήτων του πεπερασμένου *οικείου χώρου* στον οποίο αναφέρονται τα δρώντα υποκείμενα και τον οποίο έχουμε αποκαλέσει *μικρο-συλλογικότητα*.

Η μέσω του βαθμού αλτρουϊστικής συμπεριφοράς σύνδεση του ατομιστικού/κολλεκτιβιστικού διπόλου με τα επίπεδα συλλογικότητας, επιτρέπει, πάντοτε κατά την άποψή μας, να ταξινομούνται αλλά και να ερμηνεύονται πληρέστερα οι *‘σύνθετες συμπεριφορές’*, άλλοτε ατομιστικές, άλλοτε κολλεκτιβιστικές, μπροστα στις οποίες το υπόδειγμα του Triandis παραμένει ελαφρώς αμήχανο, περιγράφοντάς τες απλώς ως συνδυασμό *‘κυρίαρχων’* και *‘ησσόνων’* τάσεων.

Η *σύνθετη συμπεριφορά* αποτελεί εξ’ άλλου, όπως και κάθε μορφής συμπεριφορά, προϊόν μαθησιακής διαδικασίας κολμπιανού τύπου βασιζόμενη στα στάδια της εμπειρίας, των αρχικών συμπερασμάτων και της γενίκευσής τους. Η σχέση με την συλλογικότητα περνά μέσα από μιά τέτοια διαδικασία μάθησης και συνδέεται με την έκταση της πρόσβασης σε πηγές πόρων και ισχύος που διασφαλίζει το κάθε επίπεδο συλλογικότητας.

Σε *περιπτώσεις επάρκειας πόρων*, η σταθερά ισόρροπη, ή εν πάσει περιπτώσει ευρέως ικανοποιητική, κατανομή τους σε έναν εκτεταμένο πληθυσμό διαμορφώνει κανόνες διασφάλισης ισότιμης πρόσβασης και προσανατολίζει τα υποκείμενα στο να συγκροτούν την στρατηγική τους με βασική αναφορά το συγκεκριμένο ευνοϊκό μακρο-περιβάλλον. Η μαθησιακή επιβεβαίωση της ευνοϊκότητας του μακρο-περιβάλλοντος παράγει μιά **κουλτούρα που δίνει έμφαση στην μακρο-συλλογικότητα**: προσανατολίζει τα άτομα στην προάσπιση του κοινού συμφέροντος όπως αυτό προκύπτει από τον διευρυμένο οικείο χώρο και αυξάνει την αλτρουϊστική εμβέλεια των συμπεριφορών καθιστώντας το σύνολο σχεδόν του πληθυσμού που συναποτελεί την μακρο-συλλογικότητα *‘σημαίνοντες τρίτους’*.

Αντίθετα, σε *περιπτώσεις σπανιότητας πόρων*, η μαθησιακά επιβεβαιωμένη αδυναμία σταθερής ισοκατανομής τους αναδιπλώνει τα δρώντα υποκείμενα σε **στρατηγικές μεγιστοποιημένης ιδιοποίησης των πεπερασμένων πόρων, σε ανταγωνιστική βάση**. Οι στρατηγικές αυτές ελαχιστοποιούν τους σημαίνοντες

τρίτους, αυξάνουν τις ιδιοτελείς διαδράσεις και μειώνουν την αλτρουϊστική εμβέλεια των συμπεριφορών.

Το ζήτημα αρχίζει να καθίσταται πολύπλοκο αν λάβουμε υπ' όψη ότι **σε συνθήκες σπανιότητας πόρων οι στρατηγικές της μεγιστοποιημένης ιδιοποίησης εδράζονται μεν στην μικρο-συλλογικότητα στοχεύουν όμως σε πόρους που συγκεντρώνονται στην μακρο-συλλογικότητα**, γιά τον απλούστατο λόγο ότι μόνο εκεί μπορούν να βρεθούν σε σχετική επάρκεια. Το ζητούμενο είναι να συγκεντρωθούν οι ανεπαρκείς πόροι από όλες τις συστατικές μικρο-συλλογικότητες και αθροιζόμενοι να καταστούν επαρκείς στο επίπεδο της εμπεριέχουσας μακρο-συλλογικότητας. Εν συνεχεία να διανεμηθούν μεταξύ όσο το δυνατόν μικρότερου αριθμού μικρο-συλλογικοτήτων (όχι μόνο με την γεωγραφική αλλά με την γενικότερη σχεσιακή έννοια) παραμένοντας επαρκείς. Οι στρατηγικές που επιδιώκουν ένα παρόμοιο σύνθετο εγχείρημα, καθίστανται εξ ορισμού **σύνθετες στρατηγικές και υπαγορεύουν σύνθετες συμπεριφορές: ταυτόχρονα ατομιστικές ως προς την μακρο-συλλογικότητα και κολλεκτιβιστικές ως προς την μικρο-συλλογικότητα.**

Πέραν των ανωτέρω μεταβλητών μιά σειρά από επιπρόσθετα δίπολα εμφανίζονται επίσης να διαφοροποιούνται ένθεν και ένθεν της διαχωριστικής γραμμής ανατολής – δύσης, σύμφωνα με το υπο συζήτηση υπόδειγμα. Η 'σχέση με το περιβάλλον' είναι μία από αυτές: η ατομιστική δυτική κουλτούρα, επικεντρούμενη στην έννοια του 'ελέγχου' ωθεί προς την ενεργητική μετατροπή του περιβάλλοντος σύμφωνα με τις ανάγκες των υποκειμένων. Αντίθετα, η κολλεκτιβιστική ανατολική κουλτούρα επιβάλλει την παθητική προσαρμογή των υποκειμένων στο περιβάλλον τους. Η 'πειθαρχία' και η -λόγω έλλειψής της- 'τιμωρία' είναι έννοιες θετικές γιά την κολλεκτιβιστική ανατολή και αρνητικές γιά την ατομιστική δύση. Η 'αλληλεξάρτηση' είναι θετική γιά τους κολλεκτιβιστές που την βιώνουν ως δυνατότητα να βασίζεσαι στους άλλους αλλά αρνητική γιά τους ατομιστές που την αντιμετωπίζουν ως δυνατότητα των τρίτων να παρεμβαίνουν στην προσωπική τους σφαίρα. Αντίθετα, η 'προσωπική ευτυχία' είναι στις ατομιστικές κουλτούρες δημοσιοποιήσιμη ενώ στις κολλεκτιβιστικές κατάσταση η οποία δεν θα πρέπει να προβάλλεται προκειμένου να αποφεύγεται η μείωση και η ενόχληση των υπολοίπων μελών της ομάδας τα οποία δεν απολαμβάνουν αντίστοιχο βαθμό ευτυχίας. Η 'ευημερία' ταυτίζεται στην δύση με το πλεόνασμα θετικών προσωπικών

συναισθημάτων ενώ στην ανατολή αποτελεί ‘κοινωνική κατάσταση’ του ατόμου. Η ‘ελευθερία’ επιλογής είναι προφανώς θετική για τις ατομιστικές κουλτούρες αλλά στενά συναρτώμενη με την έννοια του ‘χάους’ στις κollectιβιστικές: τεκμηριώνεται, επί παραδείγματι, ερευνητικά ότι η δυνατότητα επιλογής αρμοδιοτήτων συνδέεται με αυξημένη εργασιακή απόδοση στην δύση και με μειωμένη απόδοση στην ανατολή. ‘Ευφυΐα’ ισοδυναμεί με γρήγορη μάθηση στην δύση ενώ στην ανατολή ταυτίζεται με την κατανόηση και αποδοχή της καθεστυκίας γνώσης. Τέλος η προοπτική πρόσληψη του χρόνου διαφέρει μεταξύ των δύο πόλων: η δυτική ατομιστική κουλτούρα είναι προσανατολισμένη προς τον ‘μέλλοντα χρόνο’ ενώ η ανατολική κollectιβιστική προς τον ‘παρελθόντα’¹⁸².

Γύρω από κάθε ένα από αυτά τα αξιακά δίπολα δομούνται συστήματα συμπεριφορικών στοιχείων που ο Triandis αποκαλεί «πολιτισμικά σύνδρομα» και περιλαμβάνουν κοινές συμπεριφορές, πεποιθήσεις, κανόνες, αυτοπροσδιορισμούς, καθορισμό ρόλων και αξίες. Τα σύνδρομα αυτά αναπτύσσονται σύμφωνα με τον Triandis μεταξύ υποκειμένων που ομιλούν την ίδια γλώσσα, ζουν σε μία συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή και την ίδια χρονική περίοδο. Άρα είναι, θα προσθέταμε, επικοινωνικά επικαθοριζόμενα. Αυτός όμως ο επικοινωνιακός επικαθορισμός, η ύπαρξη δηλαδή στην προκείμενη περίπτωση αυξημένων επικοινωνιακών διαδράσεων, που θα αποκαλέσουμε εδώ «*σχεσιακότητα*» είναι σύμφωνα με τον ορισμό του E.O Wilson¹⁸³, ο γενεσιουργός παράγοντας της συλλογικότητας.

Τέτοιες μορφές *αυξημένης σχεσιακότητας* όμως δεν αναπτύσσονται μόνο σε κοινά χωρο-χρονικά πλαίσια και δεν εξαρτώνται από την κοινή φυσική γλώσσα. Τα διαφοροποιημένα πολιτισμικά σταθερότυπα δεν προσδιορίζονται, κατά την άποψή μας, μόνο με βάση γεωγραφικές και γλωσσικές μεταβλητές **Κάθε μορφής δράση που παράγει σχεσιακότητες μπορεί δυνητικά να γεννήσει τα κατά Triandis κοινά ‘πολιτισμικά σύνδρομα’, ήτοι κοινή κουλτούρα.** Από την άλλη πλευρά η αναφορά στον χρόνο αξίζει να υπογραμμισθεί καθώς δι’ αυτής το δεδομένο υπόδειγμα

¹⁸² Triandis, (1999), οπ.παρ. σσ.138-139

¹⁸³ Wilson, (1975/2000), οπ.παρ. σ.8.

ενσωματώνει την σημαντική θέση του Gergen¹⁸⁴ σύμφωνα με την οποία και από την σκοπιά της κοινωνικής ψυχολογίας, η κουλτούρα είναι δυναμικό σύστημα και εξελίσσεται ιστορικά αποτυπώνοντας κάθε φορά νέα χαρακτηριστικά που προκύπτουν από τις διαφορετικές ιστορικές περιόδους. Τέλος, ο Triandis συνδέει τα πολιτισμικά με δομικά στοιχεία δεχόμενος ότι η συμπεριφορά των ατόμων είναι μία σύνθετη συνάρτηση σταθμισμένων μεταβλητών στις οποίες περιλαμβάνεται η υλική φύση της ενέργειας, οι προσλαμβανόμενες συνέπειές της, η προσωπικότητα του ατόμου και η κουλτούρα. Η υλική φύση της ενέργειας αποτελεί δομικό – «οικουμενικό» σύμφωνα με την ορολογία που χρησιμοποιεί ο ίδιος- στοιχείο: «Η πείνα, επι παραδείγματι, αποτελεί οικουμενικό στοιχείο, το τι τρώνε όμως οι άνθρωποι, το με ποιόν τρώνε, το πότε τρώνε είναι στοιχεία πολιτισμικά επικαθοριζόμενα»¹⁸⁵.

Το υπόδειγμα του Triandis συμπληρώνεται από συναφείς εργασίες και άλλων κοινωνικών ψυχολόγων. Ο Sinobu Kitayama¹⁸⁶, εκκινώντας από το ίδιο πλαίσιο των αντιθετικών πολιτισμικών συνόλων ανατολής-δύσης επικεντρώνει την ανάλυσή του στις έννοιες της ‘ανεξαρτησίας’ και της ‘αλληλεξάρτησης’. Το ενδιαφέρον του στρέφεται στην κατανόηση των μηχανισμών αλληλοδιάδρασης ατομικότητας και συλλογικότητας. Κατ’ αυτόν οι Ευρωπαίοι και οι Αμερικανοί είναι ανεξάρτητοι ενώ οι Ανατολικοί Ασιάτες αλληλεξαρτημένοι. Οι πρώτοι τείνουν να πιστεύουν ότι είναι ‘μοναδικοί’, ‘οριοθετημένοι’ και ‘αποσπασμένοι’ από το περιβάλλον τους. Παρουσιάζουν ισχυρή τάση να επιδρούν στον περίγυρό τους και να αποτελούν αυτοτελώς ‘πηγή δράσης’. Είναι έντονα προσανατολισμένοι προς την αποτελεσματικότητα, ως βασικού μηχανισμού επιβεβαίωσης της αναξαρτησίας του εγώ τους και της ικανότητάς τους να δρουν αυτοτελώς και να επηρεάζουν το περιβάλλον τους. Οι δεύτεροι δέχονται ότι είναι ‘σχεσιακοί’ και ‘ενσωματωμένοι’ στο περιβάλλον τους. Επιδιώκουν να ‘προσαρμοσθούν’ και να ‘συνταιριάσουν’ με τον περίγυρό τους. Οι δύο αυτοί συμπεριφορικοί σταθερότυποι ‘ενσωματώνονται σε’ αλλά και ‘ενθαρρύνονται από’ πολιτισμικές πρακτικές και συλλογικά νοήματα (με τρόπο που μας παραπέμπει στον Geertz): συνιστούν πολιτισμικά οριοθετημένα

¹⁸⁴ Gergen K.J., (1973), “Social Psychology as History”, Journal of Personality and Social Psychology, τευχ. 26, σ.σ. 309-320

¹⁸⁵ Triandis, (1999), οπ.παρ. σ.139

¹⁸⁶ Kitayama S., (2000), “Cultural Psychology of the Self: A Renewed Look at Independence and Interdependence”, XXVII International Congress of Psychology, Keynote Address, Stockholm, Sweden, 29 σελ.

‘σχέδια ζωής’ και αποτελούν ‘περιγραφές ατόμων εντός πραγματικών πολιτισμικών πλαισίων’. Οι εν λόγω πολιτισμικές κανονικότητες επικαθορίζουν την υποκειμενική εμπειρία των ατόμων, πάντοτε όμως μέσα στα πλαίσια συγκεκριμένων ‘κοινωνικών καταστάσεων’.

Την αλληλεπίδραση αυτή μεταξύ κουλτούρας και κοινωνικής εμπειρίας ο Kitayama αποκαλεί «θεωρία της συλλογικής δόμησης του εγώ». Η δόμηση αυτή πραγματοποιείται «μέσα από μία κυκλική διαδικασία αμφίδρομης αναπαραγωγής τόσο του πολιτισμικού περιβάλλοντος όσο και της ανθρώπινης εμπειρικής υποκειμενικότητας. Αξίζει να σημειωθεί ότι η υποκειμενική εμπειρία επιδρά στην συγκρότηση του πολιτισμικού πλαισίου εξ’ ίσου με τη εργαλειακή επίδραση του πολιτισμικού πλαισίου στην διαμόρφωση της υποκειμενικής εμπειρίας»¹⁸⁷. Κομβικός παράγοντας στην διαδικασία αυτή αλληλοδιαμόρφωσης συλλογικότητας και υποκειμενικότητας είναι ο υποκειμενικός προσδιορισμός των πραγματικών καταστάσεων. «Ο υποκειμενικός προσδιορισμός των καταστάσεων δεν αποτελεί μία απλή επικάλυψη της πραγματικότητας. Αντιθέτως παράγει τις πραγματικές καταστάσεις αυτές καθ’ αυτές. Το πώς κάποιος ορίζει μία δεδομένη κατάσταση οδηγεί σε διαφορετικές συμπεριφορές οι οποίες με την σειρά τους μετασχηματίζουν την ίδια την κατάσταση»¹⁸⁸. Υπ’ αυτή την έννοια ούτε οι υποκειμενικές συμπεριφορές είναι απόλυτα σταθεροτυπικές ούτε τα πολιτισμικά πρότυπα είναι μονοδιάστατα: εξαρτώνται από τον τύπο των ‘κοινωνικών καταστάσεων’ που συνδέουν τα άτομα με την ομάδα. Οι δε κοινωνικές καταστάσεις έχουν διαστάσεις μη πολιτισμικά καθορισμένες, που θα αποκαλέσουμε εδώ «δομικές». Μπορεί να συναντήσει κανείς δομικά ‘επιδραστικές’ (δυτικού τύπου) καταστάσεις σε ‘προσαρμοστικά’ (ανατολικής κουλτούρας) περιβάλλοντα, όπως δεν είναι άγνωστες οι δομικά ‘προσαρμοστικές’ (ανατολικού τύπου) καταστάσεις σε ‘επιδραστικά’ (δυτικής κουλτούρας) περιβάλλοντα.

Η εμπειρική έρευνα του Kitayama καταδεικνύει ότι τα υποκείμενα τείνουν να συμπεριφέρονται κατ’ αντιστοιχία με τον δομικό χαρακτήρα των καταστάσεων που αντιμετωπίζουν: τόσο το αμερικανικό όσο και το ιαπωνικό δείγμα της έρευνας

¹⁸⁷ Οπ.παρ. σ. 14.

¹⁸⁸ Οπ.παρ. σ. 6.

έτειναν να παρουσιάζουν έναν ισχυρότερο προσανατολισμό προς την αποτελεσματικότητα όταν αντιμετώπιζαν καταστάσεις ‘αμερικανικού τύπου’ (όπου η αυτονομία και η επίδραση στο περιβάλλον είναι *λειτουργικά απαιτητές*) και έναν ασθενέστερο προσανατολισμό προς την αποτελεσματικότητα ενώπιον καταστάσεων ‘ιαπωνικού τύπου’ (όπου η αλληλεξάρτηση και η προσαρμογή στο περιβάλλον είναι *λειτουργικά απαιτητές*). Το συμπέρασμα του Kitayama είναι ότι « οι κοινωνικές καταστάσεις που προσφέρονται σε δεδομένο πολιτισμικό περιβάλλον έχουν την δυνατότητα να προκαλέσουν, να ενισχύσουν ή να διευκολύνουν συγκεκριμένου τύπου υποκειμενικές εμπειρίες και τις συναρτώμενες μ’ αυτές ψυχολογικές τάσεις και διαδικασίες»¹⁸⁹. Σε τελική ανάλυση δεν είναι το γεγονός ότι οι υποκειμενικές συμπεριφορές διαφέρουν ριζικά και σταθεροτυπικά που διαφοροποιεί τις κουλτούρες αλλά το γεγονός ότι εντός αυτών οι *δομικά διαφορετικές* καταστάσεις εμφανίζονται με άλλη συχνότητα: στα ‘επιδραστικά’ περιβάλλοντα οι ‘επιδραστικές’ καταστάσεις είναι συχνότερες από τις ‘προσαρμοστικές’ ενώ στα ‘προσαρμοστικά’ περιβάλλοντα συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Ο Kitayama αποκαλεί τις συχνότερα εμφανιζόμενες καταστάσεις «πρωτεύουσες» και τις λιγώτερο συχνά εμφανιζόμενες «δευτερεύουσες». Η εμπειρική έρευνα καταδεικνύει ότι οι ‘επιδραστικές’ καταστάσεις είναι ‘πρωτεύουσες’ σε αμερικανικό περιβάλλον και οι ‘προσαρμοστικές’ καταστάσεις σε ιαπωνικό περιβάλλον. Είναι ακριβώς οι ‘πρωτεύουσες’ καταστάσεις εκείνες που κατά κύριο λόγο διαμορφώνουν την υποκειμενική εμπειρία των μελών ενός κοινωνικού συνόλου. Στο βαθμό που η υποκειμενική εμπειρία και η δια μέσου αυτής πρόσληψη της πραγματικότητας, μορφοποιεί την ίδια την πραγματικότητα η κυρίαρχη τάση αναπαράγεται: οι ‘πρωτεύουσες’ καταστάσεις τείνουν να παραμένουν ‘πρωτεύουσες’ διαχρονικά συγκροτώντας έτσι έναν πολιτισμικό σταθερότυπο. «Κοινωνικές καταστάσεις που είναι συμβατές με το κυρίαρχο πολιτισμικό μοντέλλο έχουν αυξημένες πιθανότητες να μεταφερθούν στις επόμενες γενεές εν σχέσει με τις μη συμβατές»¹⁹⁰.

Ενδιαφέρον βεβαίως έχει να τεθεί στο σημείο αυτό το ερώτημα του πώς αναπαράγονται (ή παράγονται εκ νέου) οι ‘δευτερεύουσες’ καταστάσεις: οι μη άμεσα συμβατές με το κυρίαρχο υπόδειγμα. Ερώτημα που συνδέεται με το ζήτημα όχι

¹⁸⁹ Οπ.παρ. σσ. 7-8.

¹⁹⁰ Οπ.παρ. σ. 15

της αναπαραγωγής, αλλά της αρχικής παραγωγής των ‘κοινωνικών καταστάσεων’. Γιατί, επι παραδείγματι, οι ‘επιδραστικές’ καταστάσεις κατέστησαν αρχικά ‘πρωτεύουσες’ στις ΗΠΑ και γιατί οι ‘προσαρμοστικές’ παρέμειναν ‘δευτερεύουσες’; Ο Kitayama, ως κοινωνικός ψυχολόγος, δεν πραγματεύεται τα εν λόγω ερωτήματα. Δέχεται ότι περιβαλλοντικοί, πολιτικοί, και οικονομικοί παράγοντες εμπλέκονται στην διαμόρφωση της «διαδικασίας πολιτισμικής επιλογής». Παραπέμποντας ωστόσο στον Weber και στην «Προτεσταντική Ηθική» του υποστηρίζει ότι «οι ιδεολογικοί παράγοντες είναι εξαιρετικά κρίσιμοι στην διαμόρφωση μίας ποικιλίας πολιτισμικών συστημάτων που οργανώνουν την καθημερινή ζωή και την υποκειμενική εμπειρία»¹⁹¹.

Στο σημείο αυτό θα επαναφέρουμε την υπόθεση ότι τέτοιας φύσης παράγοντες, που φαίνεται να είναι πραγματικά κρίσιμοι στην αναπαραγωγή των πολιτισμικών συστημάτων, παράγονται αρχικά από την διάδραση των δρώντων υποκειμένων με τις διαθέσιμες πηγές πόρων και ισχύος και συνδέονται με την στρατηγική πρόσβασης των υποκειμένων σ’ αυτές. Παραμένουν δε σταθερές και αναπαραγώμενες στο βαθμό που οι σχέσεις των υποκειμένων με τις δεδομένες πηγές κινούνται σε δεδομένα πλαίσια και μεταβάλλονται όταν τα εν λόγω πλαίσια ανατραπούν.

Οι στρατηγικές, τα συνδεδεμένα με αυτές πολιτισμικά προτάγματα και οι ‘κοινωνικές καταστάσεις’ που προσδιορίζονται εξ’ αυτών, διαφοροποιούνται, εξ’ άλλου, με βάση τους διαύλους και την δυνατότητα πρόσβασης των δρώντων υποκειμένων στις πηγές πόρων και ισχύος, ακόμα και μέσα στα πλαίσια δεδομένης συλλογικότητας. Χαρακτηριστικό νομίζουμε ότι είναι το παράδειγμα μίας εκ των ερευνών πεδίου του Kitayama με δείγμα αμερικανών και ιαπώνων φοιτητών. Από αυτούς ζητήθηκε να ανακαλέσουν πρόσφατες περιπτώσεις κατά τις οποίες οι ίδιοι άσκησαν επίδραση σε τρίτους προκειμένου εκείνοι να μεταβάλλουν την στάση, την συμπεριφορά και τις απόψεις τους. Παρατηρήθηκε ότι η συχνότητα τέτοιων καταστάσεων ήταν πολύ υψηλότερη στους αμερικανούς φοιτητές εν σχέσει με τους ιάπωνες. Αν όμως στην εν λόγω εμπειρική διερεύνηση το δείγμα των ιαπώνων φοιτητών αντιπαραβάλλονταν με δείγμα ανωτέρων στελεχών ιαπωνικών επιχειρήσεων η υπόθεση ότι το τελευταίο θα εμφάνιζε επίσης υψηλότερο ποσοστό εμπλοκής σε ‘επιδραστικές’ καταστάσεις είναι

¹⁹¹ Οπ.παρ.

ιδιαίτερα πιθανή, όχι βεβαίως για πολιτισμικούς αλλά για δομικούς λόγους: τα στελέχη επιχειρήσεων, ως εκ της θέσεώς τους, αντιμετωπίζουν πολύ συχνότερα καταστάσεις επιβολής της βούλησής τους σε τρίτους, συγκρινόμενα με φοιτητές.

Τέτοιες παράμετροι ερμηνεύουν την αναπαραγωγή των κατά Kitayama 'δευτερευουσών' καταστάσεων -όπως ακριβώς και των κατά Triandis ησσόνων σταθεροτύπων- εντός των πολιτισμικών συστημάτων. Νομίζουμε, εν τέλει, ότι το ακόλουθο χωρίο του Kitayama αποδίδει πιστά την περίπλοκη πραγματικότητα των *σύνθετων και πολυπαραγοντικών συμπεριφορικών στρατηγικών*: «Οι προσδιορισμοί των κοινωνικών καταστάσεων παράγονται, αναθεωρούνται και διαπραγματεύονται διαπροσωπικά με διαρκώς μεταβαλλόμενους τρόπους. Έτσι, καθίσταται συχνά δυσχερές το να προβλέψει κανείς το πως θα διαμορφωθεί μία δεδομένη κοινωνική κατάσταση. Μία πανσπερμία δημιουργικών δυνάμεων -αλλά και θορύβων- λειτουργούν για να παράξουν μία καθημερινή ζωή πλούσια σε αποχρώσεις και ποικίλουσα σε μηνύματα. Έτσι όλες οι κοινωνικές καταστάσεις καθίστανται αναγκαία ιδιόρρυθμες τόσο μεταξύ προσώπων όσο και διαχρονικά»¹⁹². Η ιδιορρυθμία αυτή, θα προσθέταμε, δεν είναι ποτέ τέτοια που να μην επιτρέπει την ταξινόμησή της σε συλλογικά επικαθοριζόμενες κανονικότητες.

Οι διαδικασίες πρόσληψης και ταξινόμησης της πραγματικότητας επηρεάζονται, σύμφωνα με τον Richard Nisbett και τους συνεργάτες του¹⁹³, από την σχέση του δράντος υποκειμένου με το περιβάλλον του. Η ανάλυση αυτή προεκτείνει την προβληματική τόσο του Triandis όσο και του Kitayama. «Αν κάποιος αντιλαμβάνεται τον εαυτό του», σημειώνει ο τελευταίος μαζί με τον H. Markus, «ως ενσωματωμένο σε ένα ευρύτερο σύνολο του οποίου αποτελεί αλληλεξαρτώμενο στοιχείο, τότε θα τείνει να αντιληφθεί και τα λοιπά αντικείμενα ή γεγονότα με τον ίδιο τρόπο»¹⁹⁴. Με βάση αυτή την θέση και υλικό τεκμηριώσης προερχόμενο κυρίως από την ιστορία των επιστημών, ο Nisbett και οι συνεργάτες του δέχονται ότι οι ασιάτες αναπτύσσουν μιά «ολιστική» προσέγγιση επικεντρώνοντας την προσοχή τους στο πεδίο και τις εντός αυτού σχέσεις, σε αντίθεση με τους δυτικούς οι οποίοι επικεντρώνονται στο

¹⁹² *Οπ.παρ.* σ. 6

¹⁹³ Nisbett E.R., Peng K., Incheol C., Norenzayan A., (2001), "Culture and Systems thought. Holistic Versus Analytic Thought", *Psychological Review*, τομ. 108, σ.σ. 291-310

¹⁹⁴ Markus H.R., Kitayama S., "Culture and the self: Implications for cognition, emotion and motivation", *Psychological Review*, τομ. 98, σ.σ. 224-253, σελ.246.

εξατομικευμένο αντικείμενο και στις ιδιότητές του, σκεπτόμενοι «αναλυτικά». Υποστηρίζουν ότι είναι η «κοινωνική οργάνωση» εκείνη που προσανατολίζει τα δρώντα υποκείμενα σε επι μέρους όψεις της πραγματικότητας, κάνωντάς τα να αγνοούν άλλες και παράγοντας δι' αυτού του τρόπου τον μηχανισμό και τις αρχές πρόσληψης και ταξινόμησης της πραγματικότητας, ήτοι τον λογικό και αναλυτικό στοχασμό μιάς συλλογικότητας.

Επιχειρώντας από την δική μας οπτική γωνία να προσδιορίσουμε με περισσότερο συγκεκριμένο τρόπο το τι θα μπορούσε στην πράξη να συνιστά, σ' ένα τέτοιο γενικό επίπεδο προσέγγισης, 'κοινωνική οργάνωση' θα εντοπίζαμε και πάλι πρωταρχικά την σχέση με την *μακρο-* και την *μικρο-συλλογικότητα* διαφοροποίηση που όπως έχει ήδη τονισθεί υπερβαίνει την *γεωγραφική μεταφυσική* της διάκρισης ανατολής-δύσης. Η '*σχεσιακότητα*', η αίσθηση δηλαδή των διαδράσεων με τους άλλους, τόσο τους σημαίνοντες όσο και τους μη σημαίνοντες τρίτους, είναι περισσότερο απτή και ως εκ τούτου έντονη στο επίπεδο της μικρο- συλλογικότητας: η μικρο-συλλογικότητα εξ' αιτίας της φυσικής εγγύτητας κατοικείται από φυσικά πρόσωπα, η μακρο-συλλογικότητα αντιθέτως, εξ' αιτίας της αδυναμίας άμεσης και συχνής φυσικής επικοινωνίας μεταξύ του συνόλου των μελών της κατοικείται από *αντιπροσωπευτικές φιγούρες, από ιδεατούς τύπους συγκροτούμενους από μέσους όρους των θεωρούμενων ως κοινών χαρακτηριστικών.*

Αν δεχθούμε λοιπόν την θέση των Markus και Kitayama ότι η αίσθηση της υποκειμενικής ενσωμάτωσης παράγει τον μηχανισμό και τις αρχές πρόσληψης των λοιπών στοιχείων της περιβάλλουσας πραγματικότητας και την συνδυάσουμε με την παρατήρηση ότι η αίσθηση αυτή είναι *διαφορετικής φύσεως στην μικρο και διαφορετικής στην μακρο-συλλογικότητα* τότε θα οδηγηθούμε στο να συνάγουμε ότι και οι αρχές και οι μηχανισμοί πρόσληψης θα διαφέρουν ως προς τούτο: υποκείμενα με πεδίο αναφοράς την μικρο-συλλογικότητα θα τείνουν (όπως καταδεικνύουν και οι Nisbett και συνεργάτες) να προσλαμβάνουν την πραγματικότητα ως σχέσεις και ως πεδία οριζόμενα απο τις εν λόγω σχέσεις, αντιθέτως υποκείμενα που συγκροτούν την ταυτότητά τους στην μακρο-συλλογικότητα θα τείνουν να την προσλαμβάνουν ως σύνολο αντιπροσωπευτικών ιδιοτήτων υποκειμένων σε κανονικότητες, όπου οι απτές σχέσεις δεν είναι παρά περιστατικά και περιπτώσεις των κανονικοτήτων αυτών. Όσον δε αφορά τις αιτίες προσανατολισμού των υποκειμένων στα διαφορετικά επίπεδα

συλλογικότητας, όπως έχει ήδη προεκτεθεί στην παρούσα ανάλυση, αυτές συνδέονται με την σπανιότητα και την προσβασιμότητα των διαθέσιμων πηγών πόρων και ισχύος.

Το βασικό διαφοροποιητικό στοιχείο εδώ δεν είναι το επίπεδο αναφοράς αυτό καθ' αυτό αλλά η σχέση μεταξύ των επιπέδων. Αν τα δύο αυτά επίπεδα προσλαμβάνονται ως συναρτημένα, ανεξαρτήτως από το που έγκειται το κέντρο βάρους της μεταξύ των σχέσης το υπερσύνολό τους καθίσταται ομοιογενές. Αν δηλαδή η ταυτότητα συγκροτείται κυρίως στο μακρο-επίπεδο από το οποίο απάγεται η μικρο-συλλογικότητα (κατά το 'δυτικό' σταθερότυπο) ή αν τα υποκείμενα αναφέρονται πρωτίστως στο μικρο-επίπεδο από το οποίο επάγεται η μακρο-συλλογικότητα (κατά το 'ανατολικό' σταθερότυπο), τότε ο συνολικός κοινωνικός σχηματισμός συναρθρώνεται υπο ενιαία λογική ('ολιστική' ή 'αναλυτική' κατά Nisbett) και καθίσταται συνεκτικός υποκινώντας αλτρουιστικές συμπεριφορές σε όλη του την έκταση. Αν αντιθέτως, τα επίπεδα προσλαμβάνονται ως ανεξάρτητα ή ως αλληλοαποκλειόμενα τότε έκαστο εξ' αυτών υπάγεται σε διαφορετική λογική με αντίρροπη μεταξύ τους σχέση (αναλυτική το μάκρο και ολιστική το μικρο). Το εμπριέχον υπερ-σύνολο καθίσταται στην περίπτωση αυτή μη συνεκτικό και δεν παράγει συνολικές αλτρουιστικές συμπεριφορές.

Ενδιαφέρον έχει στο σημείο αυτό η παρατήρηση των Nisbett και συνεργατών ότι η αναλυτική λογική τείνει να επικεντρώνεται στο εκάστοτε πρωτεύον αντικείμενο και στις ιδιότητές του και τούτο επειδή ζώντας σ' έναν κόσμο με ελαχιστοποιημένες και λιγώτερο σημαντικές κοινωνικές σχέσεις καθώς και μειωμένους τους όποιους περιορισμούς ρόλων η προσοχή επικεντρώνεται στο αντικείμενο και στα συμφέροντα του υποκειμένου που συναρτώνται με αυτό.

Βασιζόμενοι σε εκτεταμένο εμπειρικό υλικό οι Nisbett και συνεργάτες τεκμηριώνουν ότι «στατιστική, πιθανότητες, μεθοδολογία, λογική, δεοντολογία, ανάλυση κόστους-ωφέλειας και λοιπά συστήματα αφηρημένων κανόνων» αποτελούν προϊόν μαθησιακής διαδικασίας και ως εκ τούτου « μέλη σαφώς διαφοροποιημένων πολιτισμικών σχηματισμών, κοινωνικοποιημένα εκ γενετής με διαφορετικές κοσμοαντιλήψεις και τρόπους σκέψης μπορεί να διαφέρουν έως και δραματικά όσον

αφορά τους γνωσιακούς τους μηχανισμούς»¹⁹⁵. Κατά τους συγγραφείς λοιπόν, η κοινωνική οργάνωση επικαθορίζει την κουλτούρα και η κουλτούρα προσδιορίζει τον ορθολογισμό μιάς συλλογικότητας. Η σχέση μάλιστα αυτή ορίζεται ως απόλυτα διαχρονική. Οι μεν ρίζες του αναλυτικού τρόπου σκέψης ανιχνεύονται στην Αρχαία Ελλάδα οι δε αντίστοιχες του ολιστικού στην Αρχαία Κίνα παράγοντας «ομοιοστατικά κοινωνιο-γνωσιακά συστήματα δια μέσου των χιλιετιών»¹⁹⁶.

Με διαφορετική μεθοδολογική προσέγγιση, σε σχέση με τον Triandis και τον Kitayama οι Nisbett και συνεργάτες ταξινομούν ένθεν και ένθεν του γνωστού άξονα ανατολής-δύσης τα ακόλουθα πολιτισμικά στοιχεία:

- Τον «καταστασιακό» προσανατολισμό της ανατολικής κουλτούρας έναντι της εξατομικευμένης προσέγγισης της δυτικής κουλτούρας. Στην ανατολική κουλτούρα οι ποιότητες των συστατικών στοιχείων επικαθορίζονται από τα χαρακτηριστικά των καταστάσεων που αυτά συνθέτουν και εντός των οποίων λειτουργούν. Αντίθετα στην δυτική κουλτούρα οι πάσης φύσεως οντότητες έχουν αυτοτελή ποιοτικά χαρακτηριστικά που δεν μεταβάλλονται υπό την επίδραση των εκάστοτε συνθηκών εντός των οποίων τοποθετούνται και των μεταξύ τους συσχετισμών και συνθέσεων.
- Συναφής με τα ανωτέρω είναι η έμφαση στις σχέσεις που δίνει η ανατολική κουλτούρα έναντι της υπαγωγής σε κατηγορίες στην οποία βασίζεται η δυτική
- Η ανατολική κουλτούρα αξιοποιεί εκτεταμένα την εμπειρία και βασίζεται στις εξ' αυτής παραγόμενες ιστορικές κανονικότητες σε αντίθεση με την δυτική η οποία επιχειρεί να συλλογισθεί βάσει ενός α-ιστορικού και α-χρονικού ορθολογισμού απολύτων αξιών.
- Η ανατολική κουλτούρα επι συγκρουσιακών καταστάσεων αναζητεί συμβιβαστικές λύσεις ενώ ο δυτικός ορθολογισμός τείνει να απορρίψει μία απο τις εκάστοτε δύο αντικρουόμενες λογικές

¹⁹⁵ Nisbett et al. οπ.παρ. σ. 292

¹⁹⁶ οπ.παρ. σ. 293

Μιά κοντινότερη ματιά στα πολιτισμικά αυτά στοιχεία καθιστά εύκολα αντιληπτό το ότι συνιστούν πρότυπα διαφορετικών ορθολογισμών, ορθολογισμών που όπως καταδεικνύει η εμπειρική έρευνα της πολιτισμικής σχολής της κοινωνικής ψυχολογίας συνιστούν αφ' εαυτών πολιτισμικά πεδία.

Ενα τελευταίο σημείο προς συζήτηση στην παρούσα ενότητα είναι η σχέση με τον χρόνο. Μιάν ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα συμβολή στο πεδίο αυτό επιχειρεί ο (ανθρωπολόγος, εν προκειμένω, και όχι κοινωνικός ψυχολόγος) Edward T. Hall¹⁹⁷. Ο Hall δέχεται κατ' αρχήν, όπως ακριβώς και οι κοινωνικοί ψυχολόγοι, ότι ο ορθολογισμός είναι πολιτισμικό προϊόν. « Η φυσική πράξη του σκέπτεσθαι», σημειώνει, « διαμορφώνεται εκτενώς από την κουλτούρα». Και είναι ακριβώς η δυτική κουλτούρα που κάνει τον « Δυτικό άνθρωπο να βλέπει το λογικό του σύστημα ως συνώνυμο της αλήθειας ... και ως μοναδική οδό προς την πραγματικότητα»¹⁹⁸. Εν συνεχεία ο Hall υπογραμμίζει την ύπαρξη επαλλήλων επιπέδων ή στρωμάτων κουλτούρας, μιλώντας για «εκπεφρασμένα και κεκαλυμμένα, υποκρυπτόμενα και προφανή» επίπεδα πολιτισμικής συμπεριφοράς¹⁹⁹. (Έννοιες βεβαίως που δέχεται πριν από αυτόν ο Geertz, αναφερόμενος στην χρήση των «πολιτισμικών συμβόλων» ως δομικών συστατικών των «πολιτισμικών πράξεων»²⁰⁰, αλλά που συμερίζονται και οι μιμητιστές διακρίνοντας με τον Dawkins μεταξύ των ενδοσωματικά εδραζόμενων μιμιδίων και των εξωσωματικών φαινοτυπικών εκφάνσεών τους²⁰¹).

Μέσα στο προαναφερθέν πλαίσιο ο Hall εισάγει την βασική του διάκριση μεταξύ τύπων πρόσληψης του χρόνου (αλλά και του χώρου). Το ενδιαφέρον για την ανάλυσή μας συνίσταται στο ότι η διάκριση αυτή συνδέεται από τον συγγραφέα, ευθέως με τις κρατικές γραφειοκρατίες. «Μono- χρονικότητα [monochronic time, M-time] και πολυχρονικότητα [polychronic time, P-time] αντιπροσωπεύουν δύο παραλλαγές στην χρήση του χρόνου αλλά και του χώρου ως οργανωτικών πλαισίων δράσης. Ο χώρος συμπεριλαμβάνεται εδώ δεδομένου ότι τα δύο συστήματα (χρόνος και χώρος) είναι

¹⁹⁷ Hall, E.T., (1977), Beyond Culture, Anchor, 298 σελ.

¹⁹⁸ Οπ.παρ. σελ. 9.

¹⁹⁹ Οπ. Παρ. σελ. 14

²⁰⁰ Geertz (1973), οπ.παρ. σελ 91

²⁰¹ Βλ. ανωτέρω Κεφάλαιο 2

στενά συνδεδεμένα. Ο Μ-χρόνος δίνει έμφαση στον χρονοπρογραμματισμό, στην κατάτμηση και στο έγκαιρο της δράσης. **Στα συστήματα Π-χρόνου πολλά γεγονότα συμβαίνουν ταυτόχρονα. Επικεντρώνονται στην εμπλοκή των προσώπων και στην ολοκλήρωση των διαδράσεων περισσότερο από ότι στην συμμόρφωση σε χρονικά προγράμματα. Ο Π-χρόνος είναι πολύ λιγότερο απτός από ότι ο Μ-χρόνος. Τείνει να θεωρείται ως σημείο παρά ως συνεχής κορδέλλα ή δρόμος, και το σημείο αυτό καθίσταται ιερό»²⁰².**

Ο Hall συνδέει την μονοχρονικότητα με την βορειο-αμερικάνικη και την δυτικο-ευρωπαϊκή κουλτούρα και την πολυχρονικότητα με την κουλτούρα της λατινικής αμερικής, του μεσογειακού και μεσανατολικού

χώρου. Τα πολυχρονικά πρότυπα, σημειώνει σε μιά γλαφυρή περιγραφή, «αποτυπώνονται στην κρατική γραφειοκρατία των Μεσογειακών κρατών: Ένας κρατικός αξιωματούχος, επί παραδείγματι, διαθέτει συνήθως έναν ευρύ χώρο υποδοχής μπροστά από το ιδιαίτερο γραφείο του. Εκεί αναμένουν σχεδόν μονίμως μικρές ομάδες ενώ δημόσιοι υπάλληλοι προσέρχονται διαρκώς και εμπλέκονται σε συζητήσεις με όλους. Ένα μεγάλο μέρος της δουλειάς πραγματοποιείται εκεί δημοσίως αντί στα πλαίσια κατ' ιδίαν συνεργασιών κεκλεισμένων των θυρών... Τα ραντεβού εργασίας δεν έχουν την ίδια βαρύτητα με τις Ηνωμένες Πολιτείες. Τα ζητήματα αναβάλλονται διαρκώς. Τίποτα δεν μοιάζει σταθερό και συμπαγές και ιδιαίτερα τα σχέδια για το μέλλον, πάντοτε υπάρχουν αλλαγές της τελευταίας στιγμής και στα σοβαρότερα προγράμματα... Αντίθετα στον δυτικό κόσμο, ο άνθρωπος ελάχιστα ξεφεύγει από το σιδερένιο χέρι του Μ-χρόνου ... Χρονοπρογραμματίζοντας τμηματοποιούμε και αυτό οδηγεί στο να επικεντρωνόμαστε σε ένα ζήτημα κάθε φορά, αφαιρώντας το ωστόσο από το πλαίσió του. Από την στιγμή που, εκ φύσεως, ο χρονο-προγραμματισμός επιλέγει το τι θα προσληφθεί και θα αποτελέσει αντικείμενο χειρισμών και το τι όχι, επιτρέπει την εμφάνιση ενός πεπερασμένου μόνον αριθμού γεγονότων σε δεδομένη χρονική περίοδο, άρα συνιστά μιά διαδικασία ιεράρχησης προτεραιοτήτων τόσο για τα άτομα όσο και για τις λειτουργίες »²⁰³. Οι ταυτόχρονες διαδράσεις και η έλλειψη χρονοπρογραμματισμού και ιεράρχησης προτεραιοτήτων που χαρακτηρίζει τις πολυχρονικές κουλτούρες οδηγεί, πάντοτε σύμφωνα με τον Hall, σε γραφειοκρατικό συγκεντρωτισμό: η

²⁰² Hall, οπ.παρ. σελ. 17, έμφαση δική μας.

²⁰³ οπ.παρ. σελ. 18, έμφαση δική μας

έλλειψη κατάτμησης των ενεργειών και τα *παράλληλα συμβάντα* οδηγούν στην ανάγκη η ιεραρχική κορυφή να διαδρά ταυτόχρονα με έναν μεγάλο αριθμό υφισταμένων προκειμένου να δίδει κατευθύνσεις και να παραμένει ενήμερη. Η διάδραση αυτή περιορίζεται στον προσδιορισμό των επιθυμητών αποτελεσμάτων χωρίς να συνδέεται με την χρονική τυποποίηση των ενεργειών, δεδομένου ότι ο πολυχρονικός άνθρωπος δυσχερώς ανέχεται την τυραννία του χρόνου: « το να χρονο-προγραμματίσει άλλος τις ενέργειές του εκλαμβάνεται ως τυραννική παραβίαση της ατομικότητάς του»²⁰⁴.

Παράλληλα η **απουσία χρονικής τυποποίησης και κανονικότητας καθιστά τα τεκταινόμενα απρόβλεπτα άρα αδιαφανή**. «Στις πολυχρονικές χώρες πρέπει να βρίσκεσαι εντός της γραφειοκρατίας ή να έχεις εκεί κάποιον «φίλο» που θα σου διασφαλίσει τα επιθυμητά αποτελέσματα. Όλες οι γραφειοκρατίες είναι εσωστρεφείς αλλά οι πολυχρονικού τύπου ακόμη περισσότερο»²⁰⁵. Τέλος η αδυναμία τυποποίησης και οργάνωσης του χρόνου που παρατηρείται στις πολυχρονικές κοινωνίες έχει μία ακόμη δομική επίπτωση : περιορίζει το μέγεθος των οργανώσεων (προφανώς επιβάλλοντας λόγω αυξημένης διαπροσωπικότητας περιορισμένο εύρος εποπτείας) και εξαρτά αποκλειστικά σχεδόν την οργανωσιακή επίδοση από την ποιότητα της ηγεσίας, καθιστώντας έτσι τις οργανώσεις **ακόμα περισσότερο προσωποκεντρικές**.

Η προσέγγιση του Hall, αλλά και η συγκεκριμένη τεκμηρίωση που χρησιμοποιεί εισάγουν μιάν επι πλέον πολιτισμική παράμετρο και καταδεικνύουν τις συνέπειες που αυτή παράγει τόσο στο επίπεδο του κυρίαρχου ορθολογισμού όσο και σε εκείνο των δομο-λειτουργικών επιπτώσεών τους.

Με την προηγηθείσα ανάλυση της πολιτισμικής θεωρίας που προέρχεται από τον χώρο της κοινωνικής ψυχολογίας, τόσο με τις παραπομπές όσο και με τα επ' αυτών σχόλια, έχει νομίζουμε επαρκώς γιά τα δεδομένα της παρούσας εργασίας, τεκμηριωθεί το ότι ο ορθολογισμός –**συμπεριλαμβανομένης και της χρονικής ορθολογικότητας**- αποτελεί πολιτισμικό προϊόν αλλά και το ότι η συγκρότησή του δεν εξαρτάται από γεωγραφικές –πολιτισμικές παραμέτρους αλλά από από το **εκάστοτε κυρίαρχο επίπεδο συλλογικότητας** (και της συναφούς αλτρουϊστικής

²⁰⁴ οπ.παρ. σελ. 23

²⁰⁵ οπ.παρ. σελ. 22

συμπεριφοράς ως στοχευμένης εμβέλειας των παραγομένων αξιών χρήσης), όπως αυτό διαμορφώνεται από τις σχέσεις των υποκειμένων με τις διαθέσιμες πηγές πόρων και ισχύος. Το ότι η εμπειρική έρευνα καταδεικνύει και γεωγραφικές κατανομές της σχέσης με την συλλογικότητα λαμβάνεται ως δεδομένο η ερμηνεία ωστόσο του οποίου υπερβαίνει κατά πολύ τα πλαίσια και τον προσανατολισμό της εργασίας αυτής.

Η παραγωγή του ορθολογισμού

Εχοντας συνάγει από την προσέγγιση της πολιτισμικής ανάλυσης, τόσο από ανθρωπολογική και μιμητική σκοπιά όσο και από εκείνη της κοινωνικής ψυχολογίας, ότι ο ορθολογισμός αποτελεί πολιτισμικό προϊόν μπορούμε τώρα να συζητήσουμε συνοπτικά τις βασικές προσεγγίσεις της έννοιας στα πλαίσια κυρίως της λήψης των πολιτικο-διοικητικών αποφάσεων.

Η κυρίαρχη έννοια του ορθολογισμού είναι οικονομικής προέλευσης και αναφέρεται στην ικανότητα, την δυνατότητα και στην τάση των δρώντων υποκειμένων να κατευθύνουν τις ενέργειές τους προς την μεγιστοποίηση ποσοτικών στόχων προσδιορισμένων με βάση μία σαφή ιεράρχηση προτιμήσεων και μία πλήρη γνώση των εναλλακτικών επιλογών²⁰⁶. Εκ των χαρακτηριστικότερων εκπροσώπων αυτής της νεοκλασικής θεωρίας της ορθολογικής οικονομικής συμπεριφοράς είναι ο Leonard J. Savage ο οποίος επιχειρεί μιά ανάλυση της ορθολογικής λήψης αποφάσεων βασισμένη στην έννοια της αναμενόμενης υποκειμενικής χρησιμότητας²⁰⁷.

Μιά άλλη μεγιστοποιητικού χαρακτήρα προσέγγιση έχει εισάγει πολύ πιά πρόσφατα ο J. Anderson υπό τον όρο «ορθολογική ανάλυση»²⁰⁸. Σύμφωνα με αυτήν η

²⁰⁶ Για μία ευσύνοπτη θεώρηση των περί την ορθολογικότητα εννοιών βλ. Halpern, J.J., Stern R.N. "Introduction. Beneath The Social Sciences Debate: Economic and Social Notions of Rationality" σε Halpern, J.J., Stern R.N (επιμ), (1998), Debating Rationality. Nonrational Aspects of Organizational Decision Making. Cornell University Press, 295 σελ, σ.σ. 1-20.

²⁰⁷ Savage L.J., (1954/1972) The Foundations of Statistics, Dover Publ., 310 σελ. και ειδικότερα για την αναμενόμενη χρησιμότητα σ.σ. 69-104 .

²⁰⁸ Anderson J. R., (1991), "Cognitive Architectures in a Rational Analysis" Van Lehn K., (ed), Architectures for Intelligence, Lawrence Erlbaum Associates, σ.σ.1-24

μαθησιακή διαδικασία μέσω της εμπειρίας βελτιστοποιεί την προσαρμογή της ατομικής συμπεριφοράς και υπ' αυτή την έννοια μεγιστοποιεί μακροπρόθεσμα την επίτευξη στόχων μέσω μιάς προφανώς διπλής προσαρμογής των στόχων στα μέσα και των μέσων στους στόχους.

Η ανάδυση της σημασίας της προηγούμενης εμπειρίας και της επ' αυτής εδραζόμενης μαθησιακής διαδικασίας δεν είναι ωστόσο πρόσφατη. Το (συγγενές με το προεκτεθέν κολμπιανό μοντέλλο) υπόδειγμα της «μπευσιανής μάθησης», βασισμένο στις εργασίες του βρετανού κληρικού και στατιστικολόγου του 18^{ου} αιώνα Thomas Bayes, μορφοποιεί ακριβώς τον βάσει της εμπειρίας αναπροσαρμοζόμενο ορθολογισμό στην διαδικασία της λήψης των αποφάσεων, και παραπέμπεται εκτενώς στις μέρες μας ²⁰⁹.

Η μπευσιανή μάθηση ωστόσο δεν οδηγεί αναπόφευκτα σε βελτιστοποιητικές καταστάσεις. Ο Allan Newell διατυπώνει την υπόθεση του «μέγιστου ορθολογισμού» ως εξής: «Αν το δρων υποκείμενο γνωρίζει ότι μιά από τις ενέργειές του οδηγεί στην επίτευξη ενός από τους στόχους του, τότε θα επιλέξει την ενέργεια αυτή»²¹⁰. Η ισορροπημένη αυτή διατύπωση συνδέει τον ορθολογισμό με την μάθηση δεν ταυτίζει όμως, όπως ο Anderson, την μάθηση με την βελτιστοποίηση. Βελτιστοποίηση θα σήμαινε ότι η συσσωρευόμενη συν τω χρόνω μάθηση θα επέτρεπε τελικά τη επίτευξη όλων των στόχων ενός υποκειμένου ή θα οδηγούσε σε μιά αυστηρή ιεράρχησή τους έτσι ώστε να καθίσταται εφικτή η σταδιακή και κατά προτεραιότητα επίτευξή τους. Αυτό θα προϋπέθετε όμως ότι οι εκάστοτε στόχοι είναι μεταξύ τους συμβατοί και μη αλληλοαναιρούμενοι καθώς και το ότι το υποκείμενο διαθέτει κριτήρια που του επιτρέπουν την σαφή τους ιεράρχηση. Τέτοιες παραδοχές όμως συνεπάγονται απεριόριστη πληροφοριακή ικανότητα, δηλαδή ικανότητα του αρχικού επεξεργαστή πληροφοριών, ήτοι του ανθρώπινου μυαλού, να συγκεντρώνει και να επεξεργάζεται δεδομένα για το σύνολο των παραμέτρων που υπεισέρχονται στην στοχοθεσία και τις επιλογές. Κάτι τέτοιο όμως, όπως έχουν καταδείξει οι εργασίες του Herbert A. Simon, δεν είναι εφικτό.

209 Για μιά ενδεικτική αναφορά βλ. Breen R., (1999), "Beliefs, Rational Choice and Bayesian Learning", *Rationality and Society*, τομ. 11 τευχ.4, σ.σ. 463-479. Για μιά γενική εισαγωγή στην μπευσιανή θεωρία βλ. Pearl J., (1995/2002) "Bayesian networks", σε M. Arbib (επιμ.), *Handbook of Brain Theory and Neural Networks*, MIT Press, σελ. 1344 σ.σ. 149-153

²¹⁰ Newell, A., (1982), "The Knowledge Level", *Artificial Intelligence*, τομ. 18, τευχ.1, σ.σ. 87-127

Στο κλασσικό του έργο για την ‘διοικητική συμπεριφορά’²¹¹ ο Simon αντιπαραβάλλει την υποτιθέμενη πλήρως ορθολογική συμπεριφορά του «οικονομικά αποφασίζοντος» με την «πεπερασμένη ορθολογικότητα» του διοικητικά αποφασίζοντος υποκειμένου. Μία από τις βασικές ιδέες του Simon είναι η **πλήρης αδυναμία του ανθρώπινου μυαλού να επεξεργασθεί πληροφορίες σχετικές με το σύνολο των παραμέτρων που υπεισέρχονται στην διαμόρφωση πολύπλοκων καταστάσεων, όπως αυτές που απαντώνται στην πραγματικότητα. Όπως σημειώνει « η οικονομετρία και η οικονομική στατιστική αρνούνται να αναγνωρίσουν ότι τα δεδομένα που κατ’ αρχήν εισέρχονται στις παλινδρομικές σχέσεις μεταξύ ανεξαρτήτων και εξαρτημένων μεταβλητών είναι ανεπαρκή για την απόλυτη ταυτοποίηση όλων (ακόμα και των περισσοτέρων) εκ των παραμέτρων του συστήματος»²¹².**

Μία δεύτερη βασική αρχή στο υπόδειγμα του Simon αποτελεί η παραδοχή ότι η εμπειρία αυτή καθ’ αυτή, όσο εκτεταμένη κι’ αν είναι, δεν μπορεί να παράξει απόλυτους κανόνες γενικής ισχύος δεδομένου ότι η ίδια η παρατήρηση επικαθορίζεται και δεσμεύεται από προϋπάρχουσες αξιακές παραδοχές οδηγώντας σε αυθαίρετη πρόσληψη και επιλογή στοιχείων της πραγματικότητας. «Δυστυχώς τα προβλήματα δεν φθάνουν στον χειριστή τους τμηματικά συσκευασμένα με τα αξιακά στοιχεία σαφώς διαχωρισμένα από τα πραγματολογικά ... Η βαθύτατα ριζωμένη αυθαιρεσία–το Προπατορικό αυτό Αμάρτημα το οποίο υποσκάπτει την λογική διαδικασία και ως εκ τούτου τα προϊόντα της- ... εξουδετερώνει την μέχρι τώρα αδιαμφισβήτητη επαγωγική λειτουργία μη επιτρέποντας την άνευ σφάλματος εξαγωγή απόλυτα ορθών νόμων γενικής εμβέλειας από επι μέρους παρατηρήσεις, έστω και μυριάδες. Ανεξαρτήτως αριθμού παρατηρήσεων λευκών κύκνων δεν μπορεί να αποκλεισθεί ότι ο επόμενος κύκνος θα είναι μαύρος»²¹³.

Οι πραγματοποιούμενες εξ άλλου επιλογές δεν έχουν ποτέ μεγιστοποιητικό χαρακτήρα : « Όλες οι αποφάσεις συνιστούν συμβιβασμούς. Η τελική επιλογή δεν επιτρέπει ποτέ την πλήρη και ολοκληρωμένη επίτευξη των στόχων αλλά αποτελεί την απλώς βέλτιστη λύση υπό δεδομένες συνθήκες. Η περιβάλλουσα κατάσταση

²¹¹ Simon, H.A., (1957/1997), Administrative Behavior. A study of Decision Making Processes in Administrative Organizations, Free press, 352 σελ.

²¹² Simon H.A.,(1997), Models of Bounded Rationality. Empirically Grounded Economic Reason., MIT Press, 336 σελ. σ. 3

²¹³ Simon H.A., (1991), Reason in Human Affaires, Stanford University Press, 128 σελ. σ. 6

περιορίζει αναπόφευκτα τις διαθέσιμες εναλλακτικές οριοθετώντας έτσι και το μέγιστο δυνατό επίπεδο εκπλήρωσης των όποιων επιδιώξεων»²¹⁴. Τέλος, ο Simon δέχεται ότι η λήψη αποφάσεων σε οργανωτικά πλαίσια δεν συνιστά ατομική υπόθεση στο μέτρο που οι αξίες των αποφασιζόντων επικαθορίζονται από τις οργανωσιακές αξίες μέσω μηχανισμών όπως η ενδο-οργανωτική εξουσία και η οργανωτική νομιμοφροσύνη²¹⁵.

Η προσέγγιση συνεπώς της «πεπερασμένης ορθολογικότητας» του Simon μετριάζει την έννοια της απόλυτης βελτιστοποίησης των αποφάσεων και της συνεπακόλουθης μεγιστοποίησης των ωφελειών, υποκαθιστώντας τις με τις έννοιες της επιλογής μεταξύ περιορισμένων εναλλακτικών με στόχο την σχετική ικανοποίηση υπό δεδομένες συνθήκες. Ωστόσο και το υπόδειγμα του Simon παραμένει κατά το μάλλον ή ήττον στο πεδίο της «γραμμικής ορθολογικότητας» προϋποθέτοντας λήψη αποφάσεων βάσει εναλλακτικών, συγκρίσεων και επιλογών. Βέβαια ως υποπερίπτωση του υποδείγματος αυτού συμπεριλαμβάνεται και η επιλογή ως «αντανακλαστική αντίδραση ... υπο μία μεν έννοια ορθολογική (δηλαδή προσανατολισμένη σε αποτελέσματα) χωρίς όμως εμπλοκή στοιχείων συνειδητότητας και σκοπιμότητας»²¹⁶.

Άλλες προσεγγίσεις ωστόσο, κυρίως από τον χώρο και πάλι της κοινωνικής ψυχολογίας και βιολογίας, δίδουν πολύ μεγαλύτερη έμφαση σε τέτοιου είδους αντανακλαστικές και τυποποιημένες συμπεριφορές. Οι Denzau και North, επι παραδείγματι, δέχονται ότι οι ατομικές και συλλογικές συμπεριφορές ρυθμίζονται από «νοητικά υποδείγματα, ως εσωτερικές αναπαραστάσεις τις οποίες τα ατομικά γνωστικά συστήματα συγκροτούν προκειμένου να ερμηνεύσουν το περιβάλλον τους ... Η κατανόηση του τρόπου με τον οποίο τα υποδείγματα αυτά εξελίσσονται και των μεταξύ τους σχέσεων αποτελεί το σημαντικότερο βήμα που η κοινωνική έρευνα μπορεί να επιχειρήσει προς αντικατάσταση του μαύρου κουτιού των ορθολογικών παραδοχών που χρησιμοποιούνται στην οικονομική θεωρία και στα μοντέλλα της

²¹⁴ Simon, H.A., (1947/1997), οπ.παρ. σ.σ. 4 - 5

²¹⁵ οπ.παρ. σ.σ. 9-12

²¹⁶ οπ.παρ. σ. 3

ορθολογικής επιλογής»²¹⁷. Τα νοητικά αυτά υποδείγματα αποκρυσταλλώνονται κατά τους συγγραφείς σε ιδεολογικά σχήματα και σε θεσμούς που **προσανατολίζουν σε τελική ανάλυση τα δρώντα υποκείμενα σε τυποποιημένες επιλογές.**

Οι Shafir και Leboeuf²¹⁸ επιχειρώντας την σύνθεση μιάς εξαιρετικά εκτεταμένης ερευνητικής και εμπειρικής βιβλιογραφίας καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η **πραγματική λήψη αποφάσεων ελάχιστα υπόκειται στις βασικές παραδοχές της ορθολογικής επιλογής.** Καταγράφουν κατ' αρχή συχνές παραβιάσεις των βασικών αρχών της λογικής. Παρατηρούν επίσης ότι ακόμα και σε καταστάσεις ελάχιστου βαθμού πολυπλοκότητας τα υποκείμενα εγκαταλείπουν κάθε προσπάθεια συστηματικής κατηγοριοποίησης και ανάλυσης και καταφεύγουν σε **διαισθητικές επιλογές.** Οι προτιμήσεις με την σειρά τους σπάνια εμφανίζονται σαφώς περιγεγραμμένες και ιεραρχημένες. Αντιθέτως φαίνεται να **συντίθενται ενδεχομενικά και υπό την άμεση επίδραση του εκάστοτε πλαισίου εντός του οποίου λαμβάνονται οι αποφάσεις.** Τέλος, η αναμενόμενη υποκειμενική χρησιμότητα των επιλογών δεν είναι καθόλου προφανής και σταθμισμένη. **Παρατηρούνται φαινόμενα 'επιλεκτικής μνήμης' στην γνωσιακή διαδικασία με υπερτονισμό κυρίως των οριακών και των καταληκτικών συμβάντων στα πλαίσια των αντιστοιχών εμπειριών του παρελθόντος, αλλά και συγκεκριμένες αναμονές σχετικά με το μέλλον.**

Σε μία προοπτική αναζήτησης των παραμέτρων που διαμορφώνουν την οικονομική συμπεριφορά ο νομπελίστας της οικονομίας, ψυχολόγος, Daniel Kahneman υποστηρίζει μαζί με τον Amos Tversky²¹⁹ ότι, σε αντίθεση με το υπόδειγμα της ορθολογικής επιλογής, η διαμόρφωση των προτιμήσεων είναι πολυπαραμετρική και ενδεχομενική, άμεσα επιρρεαζόμενη από τις εκάστοτε συνθήκες υπό τις οποίες λαμβάνονται οι αποφάσεις. Μελετώντας το θέμα της διακινδύνευσης υποστηρίζουν και αυτοί ότι λειτουργούν και εδώ **φαινόμενα 'επιλεκτικής μνήμης' με ταυτόχρονο υπερτονισμό των φαινομένων υψηλής βεβαιότητας και υψηλής αβεβαιότητας εις βάρος των αντιστοιχών φαινομένων μέσου ρίσκου.**

²¹⁷ Denzau, A.T., North, D.C., (2000), "Shared Mental Models: Ideologies and Institutions", σε Lupia A., McCubbins M.D., Popkin S.L.,(επιμ) Elements of Reason. Cognition Choice and the Bounds of Rationality, Cambridge University Press, 344 σελ. , σ.σ. 23-46.

²¹⁸ Shafir E., Leboeuf R.A., "Rationality", Annual Review of Psychology, τομ. 53, σ.σ. 491-517

²¹⁹ Kahneman A., Tversky A., (2000) " Choices, Values and Frames" σε Kahneman A., Tversky A., (επιμ), Choices, Values and Frames, Cambridge University Press, 896 σελ.

Η εικόνα συνεπώς που προκύπτει είναι ότι ένα από τα θεμέλια της οργανωσιακής λήψης των αποφάσεων, ήτοι η ατομική συμπεριφορά, πόρρω απέχει από τις προϋποθέσεις του πλήρους ορθολογισμού νοούμενου ως συστηματικού και ισορροπημένου προσανατολισμού των διαθέσιμων μέσων σε ιεραρχημένους στόχους. Βεβαίως η συζήτηση σχετικά με την αναλογική βαρύτητα των επιδράσεων των ατομικών συνιστωσών και της οργανωσιακής κουλτούρας επί των λαμβανομένων οργανωσιακών αποφάσεων είναι ακόμη ανοικτή²²⁰. Ωστόσο, αν υποθέσουμε ότι και τα δύο αυτά επίπεδα επιδρούν σε κάποιο βαθμό επί της τελικής εκροής, οι έντονα μη ορθολογικές επιδράσεις που παρατηρούνται στο ατομικό θα προϋπέθεταν πλήρη ορθολογισμό στο συλλογικό επίπεδο, προκειμένου η κοινή συνισταμένη τους να προσεγγίζει τον ορθολογικό πόλο. Πλήρης οργανωσιακός ορθολογισμός θα σήμαινε συστηματική χρήση τυποποιημένων και ποσοτικοποιημένων διαδικασιών προγραμματισμού και αξιολόγησης που, σύμφωνα με τον Simon²²¹, δεν παρατηρούνται σε όλες τις οργανώσεις και σε όλες τις κατηγορίες λαμβανομένων αποφάσεων. Αντίθετα τόσο η ανάλυση της μιμητικής θεωρίας όσο και αυτή της κοινωνικής ψυχολογίας επιτρέπουν, κατά την άποψή μας βάσιμα, να δεχθούμε ότι και οι συλλογικές συμπεριφορές προσανατολίζονται μέσω τυποποιημένων σχημάτων πρόσληψης και ερμηνείας της πραγματικότητας. Άρα και στο επίπεδο αυτό οι λαμβανόμενες αποφάσεις δεν παράγονται αποκλειστικά μέσα από ορθολογικούς μηχανισμούς αλλά προκύπτουν και ως τυποποιημένες αντιδράσεις σε προταξινομημένα ερεθίσματα. Τόσο η πρόσληψη και ταξινόμηση των ερεθισμάτων όσο και η φύση των αντιδράσεων άρα είναι όπως γενικά αποδέχεται η ανθρωπολογική ανάλυση, πολιτισμικά επικαθορισμένες²²².

²²⁰ Γιά τα θέματα ατομικών - συλλογικών διαδράσεων στην λήψη των αποφάσεων, βλ. Chun Wei Choo (1998), The Knowing Organization: How Organizations Use Information to Construct Meaning, Create Knowledge and Make Decisions, Oxford University Press σελ. 320 και Shapira Z. B., (1997), (επιμ) Organizational Decision Making, Cambridge University Press, 411 σελ.

²²¹ Simon, (1947/1997), οπ.παρ. σ. 3

²²² Βλ. σχετικά Harkin M., (1996), "Rationality and Cultural Difference", Semiotic Review of Books, τομ.7, τευχ. 2 σ.σ. 2-4

Ο Elster ²²³ συμβάλει στην ενίσχυση των ανωτέρω παραδοχών μελετώντας την διάδραση συναισθημάτων και ορθολογισμού. Ορίζει κατ' αρχή τα συναισθήματα ως «προδιάθεση εμφάνισης συγκεκριμένων νοητικών συμβάντων». Θεωρεί ότι η διασφάλιση θετικών συναισθημάτων, δηλαδή θετικής πρόσληψης της πραγματικότητας μέσω αντιστοίχων 'νοητικών συμβάντων', ως μηχανισμός παραγωγής της υποκειμενικής ικανοποίησης, αποτελεί την βασική ατομική στόχευση και ότι υπ' αυτή την μορφή, **τα συναισθήματα επιδρούν άμεσα και παράλληλα με την εμπειρία και την πληροφορία επι της ανθρώπινης συμπεριφοράς**. Έτσι οδηγούμαστε στο προφανές συμπέρασμα ότι στο μέτρο που τέτοιες 'νοητικές προδιαθέσεις' επικαθορίζουν τις παραδοχές του υποκειμένου θα παράγουν και πάλι τυποποιημένες συμπεριφορές.

Ιδιαίτερη έμφαση στις μη ορθολογικές συμπεριφορές δίνει ασφαλώς και η μιμητική θεωρία. Ο Gatherer ειδικότερα ²²⁴, ορίζει ως ορθολογική την συμπεριφορά εκείνη που προσανατολιζόμενη από πραγματολογικά δεδομένα μεγιστοποιεί μακροπρόθεσμα την ευημερία του υποκειμένου και ως ανορθολογική αυτήν που δεν οδηγεί σε μεγιστοποίηση. Εν συνεχεία, συνδέει την διάχυση των ανορθολογικών συμπεριφορών με τον μηχανισμό της «αυτο-επαληθευόμενης προφητείας»: μη ρεαλιστικές παραδοχές προσανατολίζουν την υποκειμενική συμπεριφορά με τέτοιο τρόπο ώστε το ατεκμηρίωτα αναμενόμενο αποτέλεσμα τελικά προκύπτει. Κατόπιν η συσσωρευόμενη εμπειρία, ως '*αξιακό συμπέρασμα*' διαχέεται μιμιδιακά παγιώνοντας συλλογικά ανορθολογικές συμπεριφορές.

Βεμπεριανός ορθολογισμός και γραφειοκρατία

Ιδιαίτερη θέση στην περι ορθολογισμού συζήτηση δεν μπορεί παρά να έχει ο Max Weber. Οχι μόνο ανήγαγε την σχετική προβληματική σε έναν από τους βασικούς πυλώνες του συνολικού του έργου αλλά και την συνέδεσε ευθέως με το γραφειοκρατικό φαινόμενο, που αποτελεί κεντρικό θέμα της παρούσας εργασίας.

²²³ Elster J., (1996), "Rationality and the Emotions", *The Economic Journal*, τομ 106, τευχ. 438, σ.σ. 1386-1397

²²⁴ Gatherer D., (2002), "The Spread of Irrational Behaviours by Contagion: An Agent Micro-Simulation", *Journal of Memetics*, τομ. 6, τευχ. 1

Η θέση της έννοιας του ορθολογισμού στο βεμπεριανό έργο κρύβει ωστόσο ορισμένες ασάφειες και χρήζει διευκρινίσεων²²⁵. Ο Weber κατ' αρχήν αντιλαμβάνεται τον ορθολογισμό και τον ανορθολογισμό ως φαινόμενα διαφορετικής τάξης: ο μιν πρώτος συνιστά ποιότητα της συλλογικότητας σε αντίθεση με τον δεύτερο που αποτελεί ατομικό χαρακτηριστικό. Ως εκ τούτου, ο ορθολογισμός εμπίπτει στο πεδίο της κοινωνιολογικής ανάλυσης ενώ ο ανορθολογισμός συνδεόμενος κυρίως με τις συναισθηματικές αντιδράσεις καθίσταται κατανοητός διά της ψυχολογίας²²⁶.

Η 'κοινωνική δράση' ωστόσο –νοούμενη ως σύνολο ενεργειών σημασιοδοτούμενων απο το δρων υποκείμενο με αναφορά σε τρίτους- υπαγορεύεται ταυτόχρονα και από τις δύο δυναμικές : οι συμπεριφορικές κανονικότητες (που ο Weber αποκαλεί «τύπους» διακρίνοντας μεταξύ, ποσοτικού χαρακτήρα, 'μέσων' και ποιοτικά αντιπροσωπευτικού χαρακτήρα, 'ιδεατών' τύπων) συγκροτούνται τόσο από ορθολογικά όσο και από ανορθολογικά στοιχεία. Τα πρώτα συνδέονται με υποκειμενικά νοηματοδοτημένες στοχεύσεις ενώ τα δεύτερα με συναισθήματα. Η ανορθολογικότητα όμως συνδέεται –ελαφρώς εν παρόδω- και με τα 'σφάλματα', υποδηλώνοντας ότι κατά την βεμπεριανή αντίληψη τόσο οι συναισθηματικά υπαγορευόμενες συμπεριφορές όσο και εκείνες που υποκινούνται απο λανθασμένη πρόσληψη της πραγματικότητας κατατάσσονται στην αυτή κατηγορία. Εδώ εμπίπτουν και οι μιμητικές συμπεριφορές τις οποίες ο Weber, αδιευκρίνιστα, χαρακτηρίζει αιτιακά (άρα κατα κάποιο τρόπο μηχανιστικά) και όχι νοηματικά επικαθοριζόμενες, άρα μη εμπίπτουσες καν στο πεδίο της κοινωνικής δράσης.

Διακρίνει εν συνεχεία μεταξύ δύο βασικών τύπων ορθολογισμού: «ορθολογισμό ως προς τα αποτελέσματα» και «ορθολογισμό ως προς τις αξίες»²²⁷. Το σημείο αυτό απαιτεί κάποια συζήτηση. Ο ορθολογισμός ως προς τα αποτελέσματα είναι ευκόλως κατανοητός: αντιστοιχεί στην εν ευρεία χρήση έννοια του όρου και αναφέρεται στην επιλογή και διευθέτηση μέσων που επιτρέπουν την επίτευξη στόχων. Τι θα μπορούσε όμως να συνιστά αξιακό ορθολογισμό. Η έννοια του ορθολογισμού αυτή καθ' αυτή προϋποθέτει αντικειμενικότητα: το ότι συγκεκριμένος συνδυασμός μέσων οδηγεί

²²⁵ Για μιά κριτική επισκόπηση της βεμπεριανής αντίληψης για το κράτος βλ. Ρούσης Γ, (1994), Το Κράτος. Από τον Μακιαβέλι στον Βέμπερ, Γκοβόστης, 334 σελ.

²²⁶ Weber, (1914/1971), οπ.παρ. σ. σ. 6-17

²²⁷ οπ.παρ. σ. 22

στην επίτευξη δεδομένων στόχων αποδεικνύεται και τεκμηριώνεται εκ του αποτελέσματος. Πως όμως μπορεί να τεκμηριωθεί αντικειμενικά η ορθολογική επιλογή αξιών; Ο ίδιος ο Weber υποστηρίζει, κατ' επανάληψη και emphaticά, ότι οι αξίες είναι εντόνως υποκειμενικές και δεν επιδέχονται αντικειμενικές συγκρίσεις. Παράλληλα δέχεται ότι οι υποκειμενικές αξίες δεν θα πρέπει να συγχέονται με τα πραγματολογικά στοιχεία τυχόντος πεδίου κοινωνικής δράσης²²⁸. Κατά ποίαν έννοια λοιπόν και με τι μορφής κριτήρια θα καθίστατο εφικτή η «αξιολόγηση αξιών»;

Μία ερμηνεία θα ήταν ότι ο Weber διακρίνοντας μεταξύ επιστημονικά αντικειμενικής πρόσληψης της πραγματικότητας και πολιτικά αξιακής υποκειμενικότητας δέχεται στο μεν πρώτο πεδίο αιτιοκρατικές σχέσεις στο δε δεύτερο αξιακές ιεραρχήσεις. «Η πολιτική οικονομία» σημειώνει «είναι πολιτική διότι προσεγγίζει τα θέματα από αξιακή οπτική»²²⁹. Και οι μεν σχέσεις αιτίας αποτελέσματος είναι εμπειρικά επαληθεύσιμες, άρα η διακρίβωση της ορθολογικότητας δεδομένων επιλογών είναι εφικτή διά της σύγκρισης των διακηρυγμένων στοχεύσεων με τα επιτευχθέντα αποτελέσματα. Ο ίδιος επιχειρεί την αξιολόγηση του πολιτικού συστήματος στην Γερμανία με κριτήριο την επιτυχία των στόχων του²³⁰. Οι αξιακές ιεραρχήσεις, αντιθέτως, ως καθαρά υποκειμενικές, δεν μπορούν να επιτευχθούν παρά μόνο με αναφορά σε *υπερκείμενες αξίες*. Για τον ίδιο μία απώτερη αξία είναι « η ποιότητα της ανθρώπινης ύπαρξης υπο οιοδήποτε οικονομικό και κοινωνικό καθεστώς»²³¹ και η πολιτική του συμπεριφορά –η αξιολόγηση δηλαδή πολιτικών θέσεων και προταγμάτων- φαίνεται να προσανατολίζεται από την αξία αυτή. Προς την ερμηνεία της εφικτότητας των αξιακών συγκρίσεων συνηγορεί και το ότι σημειώνει: « Συγκρινόμενος με τον ορθολογισμό ως προς τους σκοπούς, ο ορθολογισμός ως προς τις αξίες εμπεριέχει πάντοτε ένα ποσοστό ανορθολογικότητας»²³². Η ανορθολογικότητα των αξιακών συγκρίσεων έγκειται προφανώς στο ότι, παρά την δυνατότητα αναγωγής των υπο σύγκριση αξιών σε κάποια υπερκείμενη αξία και

²²⁸ Βλ. την σχετική ανάλυση σε Brubaker R.,(1984), The Limits of Rationality. An Essay on the Social and Moral Thought of Max Weber, George Allen & Unwin, σελ.119 και σε Portis E.B., (1986), Max Weber and Political Commitment: Science, Politics and Personality, Temple University Press, σελ 256

²²⁹ Portis οπ.παρ. σ. 71

²³⁰ Weber M., “Politics as Vocation”, (1918/1978), σε Wright Mills C., (επιμ), From Max Weber. Essays in Sociology, Oxford University Press, 490 σελ. σ.σ. 77-129

²³¹ σε Lassman P, Speirs R., (επιμ), (1994), Weber. Political Writings, Cambridge University Press, 424 σελ. σ.χι

²³² Weber, (1914/1971), οπ.παρ. σ. 23

ιεράρχησής τους σύμφωνα με τον βαθμό συμβατότητάς τους με αυτήν, τόσο η εκτίμηση του βαθμού αξιακής συμβατότητας όσο και, κυρίως, η αξιολόγηση των απώτερων αξιών παραμένουν στην σφαίρα της υποκειμενικότητας, άρα των συναισθημάτων. Ωστόσο, ο ορθολογισμός ως προς τις αξίες δεν ταυτίζεται απόλυτα με τον συναισθηματικό προσανατολισμό της συμπεριφοράς, ο οποίος κατά Weber έχει αντανακλαστικό χαρακτήρα. Αντίθετα ο αξιακός ορθολογισμός διαθέτει έναν ελάχιστο βαθμό συνειδητού νοήματος, άρα εντάσσεται στις παραμέτρους της κοινωνικής δράσης.

Μιά διαφορετική ερμηνεία θα ήταν ότι **και οι δύο τύποι βεμπεριανού ορθολογισμού αποτελούν σε τελική ανάλυση μορφές ορθολογισμού ως προς τα μέσα**. Η αρχή της «ιεραρχίας των αποφάσεων» που διατύπωσε ο Simon, διευκολύνει μιά τέτοια προσέγγιση. Σύμφωνα με αυτήν «η αντίληψη της σκοπιμότητας εισάγει την έννοια της ιεραρχίας των αποφάσεων –κινούμενοι καθοδικά κάθε επίπεδο της ιεραρχίας υλοποιεί τις αποφάσεις που έχουν ληφθεί στο υπερκείμενο επίπεδο»²³³. Υπ' αυτή την οπτική δεν είναι μόνο ο ορθολογισμός προς τους σκοπούς εκείνος ο οποίος αφορά την δυνατότητα των επιλεγόμενων μέσων να τους διασφαλίσουν, αλλά και ο ορθολογισμός ως προς τις αξίες αυτός που, εξ' ίσου, αφορά την συμβατότητα και συμμόρφωση τόσο των σκοπών που επιδιώκονται όσο και των μέσων που χρησιμοποιούνται, με τις αξίες που διέπουν την δράση των υποκειμένων. Αν ο ορθολογισμός προς τα αποτελέσματα αφορά την διασφάλισή τους, *διά των μέσων*, ο ορθολογισμός προς τις αξίες αφορά την εμπέδωσή τους *εντός των μέσων*.

Στην δεύτερη αυτή περίπτωση τόσο οι στόχοι που τίθενται όσο και οι μέθοδοι που ακολουθούνται για την επίτευξή τους αποτελούν -διαδοχικά- *μέσα εμπέδωσης των αξιών*. Την ερμηνεία αυτή υποστηρίζει και η μνεία του ιδίου του Weber στο πεδίο αναφοράς του αξιακού ορθολογισμού: αφορά την φύση της δράσης αυτής καθ' αυτής και όχι τα αποτελέσματά της²³⁴. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η θέση του ότι είναι εφικτή η παρουσία ενός καθαρού ορθολογισμού ως προς τους στόχους, δηλαδή τα άμεσα αποτελέσματα, που δεν συνοδεύεται από αντίστοιχο ορθολογισμό ως προς τις αξίες, δεν υπόκειται δηλαδή σε ευρύτερα αξιακά προτάγματα²³⁵

²³³ Simon, (1947/1997), οπ.παρ. σ. 4

²³⁴ Weber, (1914/1971), οπ.παρ. σ.σ. 22-23

²³⁵ οπ.παρ. σ. 28

Συνοψίζοντας την βεμπεριανή προβληματική περί ορθολογισμού θα βλέπαμε στο επίκεντρό της την κλασσική έννοια -που κατέστη εξ' άλλου κλασσική χάρη στον Weber- της **επάρκειας και καταλληλότητας των επιλεγόμενων μέσων προς επίτευξη τεθέντων στόχων**. Οι τυποποιημένες αντιδράσεις, είτε προκαλούνται απο συναισθηματικούς μηχανισμούς, είτε προέρχονται από μίμηση –όπως π.χ. η μηχανιστική υιοθέτηση παραδοσιακών συμπεριφορών- είναι εξ ορισμού ανορθολογικές όπως ακριβώς και η επιλογή λανθασμένων μέσων, και μάλιστα ανεξαρτήτως αποτελέσματος. Μιάν ιδιόμορφη θέση στο σχήμα κατέχει ο δεύτερος βεμπεριανός τύπος ορθολογισμού, ο αξιακός. Η δική μας ανάγνωση μας οδηγεί στο να ταυτίσουμε τον ορθολογισμό ως προς τις αξίες με την συμμόρφωση των συγκεκριμένων στόχων που τίθενται και των μέσων που χρησιμοποιούνται προς επίτευξή τους προς τα αξιακά προτάγματα που διέπουν την δράση των υποκειμένων. Στην περίπτωση αυτή στόχοι και ενέργειες καθίστανται μέσα –με την έννοια της ιεραρχίας σκοπών-μέσων του Simon – εμπέδωσης των αξιών, ο σεβασμός των οποίων συνιστά τον απώτερο σκοπό.

Ο βεμπεριανός ορθολογισμός αναφέρεται σε συλλογικότητες, αν και οι συλλογικότητες δεν είναι εδώ παρά σύνολα αλληλεπιδρώντων ατόμων²³⁶. Ωστόσο εκείνο που ενδιαφέρει είναι οι *‘νοηματικές κανονικότητες’* και οι συμπεριφορές που αυτές γεννούν. Οι εν λόγω κανονικότητες συνιστούν «ιδεατούς τύπους», ήτοι «καθαρές μορφές φαινομένων» που αναπαράγουν τα αντιπροσωπευτικότερα ποιοτικά χαρακτηριστικά των ποικιλόμορφων παραλλαγών του φαινομένου που εμφανίζονται στην πραγματικότητα ²³⁷. Οι πραγματικές συμπεριφορές των υποκειμένων συγκρινόμενες με τον ιδεατό τύπο χαρακτηρίζονται από τον βαθμό ταύτισης με ή απόκλισης από αυτόν. Στην βεμπεριανή προβληματική ο ορθολογισμός ως προς τους στόχους ταυτίζεται με τον ιδεατό τύπο μίας συγκεκριμένης συλλογικότητας: τον μηχανισμό του φιλελεύθερου αστικού κράτους που αποκαλείται «γραφειοκρατία».

Ο Weber, ως γνωστόν, ορίζει το κράτος ως το «μονοπώλιο της νομιμοποιημένης φυσικής βίας εντός δεδομένης επικράτειας » ²³⁸. Η νομιμοποίηση της κρατικής κυριαρχίας, ήτοι η αποδοχή από τους τρίτους του αποκλειστικού δικαιώματος

²³⁶ οπ.παρ. σ. σ. 11-14

²³⁷ οπ.παρ. σ. 8

²³⁸ Weber , (1918/1978), οπ.παρ.

προσφυγής στην φυσική βία και κατ' επέκταση η αποδοχή της κυριαρχίας του κατέχοντος το εν λόγω δικαίωμα, εξελίχθηκε ιστορικά από την παράδοση και το χάρισμα στην αποτελεσματικότητα. Πηγή της κυριαρχίας ήταν το εκάστοτε φυσικό πρόσωπο του ηγεμόνα (κληρονομικό κατά παράδοση ή χαρισματικό επι εξαιρετικών περιστάσεων) και ο μηχανισμός άσκησής της αντλούσε την νομιμοποίησή του ακριβώς από την σύνδεσή του με το πρόσωπο του ηγεμόνα. Η αναγνώριση του δικαιώματος αυτού λόγω ιστορικής και κληρονομικής πρακτικής (παράδοση) ή λόγω ιδιαιτέρων ηγετικών ικανοτήτων συγκεκριμένων φυσικών προσώπων (χάρισμα) συνδέθηκε με έναν προσωποπαγή μηχανισμό ο οποίος αντλούσε νομιμοποίηση από το ότι στελεχώνονταν αμέσως ή εμμέσως με επιλογή του ηγεμόνα και εκτελούσε τις εντολές του.

Σε αντίθεση με τις ιστορικές αυτές μορφές νομιμοποίησης το αστικό φιλελεύθερο κράτος κατοχυρώνει το μονοπώλιο της νομιμοποιημένης φυσικής βίας χάρη στην αποτελεσματικότητά του, δηλαδή χάρη στον αυξημένο ορθολογισμό ως προς τα αποτελέσματα που το χαρακτηρίζει. Ο αυξημένος ορθολογισμός προκύπτει από συγκεκριμένα δομικά χαρακτηριστικά του οργανωσιακού μηχανισμού του κράτους αυτής της μορφής: της γραφειοκρατίας. Η γραφειοκρατία διασφαλίζει κυριαρχία «ορθολογικού/νόμιμου» τύπου ²³⁹ επειδή ακριβώς κατορθώνει να είναι ορθολογική ως προς τους σκοπούς της, δηλαδή αποτελεσματική. Η δε αποτελεσματικότητά της εδράζεται στα ίδια τα βασικά στοιχεία συγκρότησής της. Κατ' αρχήν η γραφειοκρατία ταυτίζεται με την εξειδικευμένη κατανομή εργασίας, την ίδια την οργανωτική βάση της μαζικής παραγωγής. Η εξειδίκευση μεγιστοποιεί την ικανότητα χειρισμού των επι μέρους θεμάτων, επαυξάνει την δυνατότητα ορθής πρόσληψης των τεκταινομένων στο οργανωσιακό περιβάλλον και εκείθεν βελτιστοποιεί την πιθανότητα επιτυχούς πρόβλεψης.

Οι ανάγκες αυξημένου συντονισμού που γεννώνται από την κατάτμηση αρμοδιοτήτων καλύπτονται από μια σειρά συντονιστικών μηχανισμών. Η ίδια η ιεραρχική δομή κατ' αρχή ταυτίζεται με την οργανωσιακή αποτελεσματικότητα. Εμφανίζει συγκέντρωση των ουσιαστικών αποφάσεων και της καθοδικής εντολής στην κορυφή και την οριοθέτηση των εκτελεστικών λειτουργιών, συνδεδεμένων με

²³⁹ Weber, (1914/1971), οπ.παρ. σ.σ. 225 κ.επ.

υποχρέωση συμμόρφωσης στις εντολές και ανοδικής αναφοράς, στα χαμηλότερα κλιμάκια, αποτελώντας έναν εξαιρετικά αποτελεσματικό μηχανισμό λειτουργικής ολοκλήρωσης. Η τυποποίηση και μετρησιμότητα των διαδικασιών μέσω λεπτομερών κανονισμών υποχρεωτικής εφαρμογής και λογιστικών συστημάτων, η οργανωσιακή μνήμη που συνιστά η γραπτή επικοινωνία και αρχειοθέτηση και η συνέχεια που διασφαλίζεται από την μόνιμη επαγγελματική στελέχωση και την ιεραρχική ανέλιξη, διασφαλίζουν λειτουργική ομοιογένεια και εσωτερική προβλεψιμότητα.

Από την άλλη πλευρά ο επαγγελματισμός του ανθρώπινου δυναμικού μεγιστοποιεί τις δεξιότητες και την απόδοσή του προς πραγμάτωση επιδιωκόμενων σκοπών. Η μόνιμη, αποκλειστική και σταθερά αμοιβόμενη απασχόληση, καθώς και ο αυστηρός τυπικός διαχωρισμός της προσωπικής περιουσίας και των ιδίων οφελημάτων από τα εργασιακά μέσα, αρμοδιότητες και προνόμια είναι οι δικλείδες της οργανωσιακής αποτελεσματικότητας: περιορίζουν τις φυγόκεντρες τάσεις, την σύγκρουση συμφερόντων, τις εσωτερικές αντιθέσεις και συγκρούσεις, τον αποπροσανατολισμό των προσπαθειών και την διασπάθηση των πόρων. Οι εργασιακές προσπάθειες του ανθρώπινου δυναμικού συνδέονται, αλληλοσυμπληρώνονται και συμπροσανατολίζονται στην επίτευξη των κοινών και επίσημα διακηρυγμένων οργανωσιακών στόχων. Τέλος η επιλογή του προσωπικού με βάση αποδεικνυόμενες γνώσεις και δεξιότητες αυξάνει την συνολική ικανότητα του οργανισμού για αντικειμενική πρόσληψη δεδομένων, ουσιαστική και πολυδιάστατη ανάλυση, ρεαλιστική πρόβλεψη και αποτελεσματική εκτέλεση.

Τα προεκτεθέντα δομικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά καθιστούν την γραφειοκρατία μηχανισμό ιδιαίτερα αυξημένης αποτελεσματικότητας, άρα, κατά τεκμήριο, υψηλού ορθολογισμού, επιτρέποντάς του να διασφαλίζει κατ' αυτό τον τρόπο την νομιμοποίηση της κυριαρχίας των πολιτικών εκείνων δυνάμεων που κατορθώνουν να τον ελέγχουν. Τα αρνητικά σημεία που ο ίδιος ο Weber εντοπίζει, ήτοι το απρόσωπο και η αδυναμία ανταπόκρισης στις ιδιαιτερότητες των ατομικών περιπτώσεων²⁴⁰, αποτελούν μεν μειονεκτήματα με βάση τις ανθρωπιστικές αξίες όχι όμως και με βάση το κριτήριο της αποτελεσματικότητας που σε τελική ανάλυση

²⁴⁰Βλ. σχετικά Coser L.,(1977), Masters of Sociological Thought. Ideas in Historical and Social Context. International Thomson Publishing, 611 σελ. σ.σ. 230-233

επικαθορίζει τον τυπικό βεμπεριανό ορθολογισμό: τον ορθολογισμό προς τους στόχους.

Βάσει λοιπόν των ανωτέρω η βεμπεριανού τύπου γραφειοκρατία αποτελεί έναν ουδέτερο, από πλευράς ιδιαιτέρων στοχεύσεων, μηχανισμό υψηλού ορθολογισμού και αυξημένης προβλεψιμότητας ²⁴¹, που είναι σε θέση να επιτυγχάνει τους έξωθεν (ήτοι από το πολιτικό υπο-σύστημα) τιθέμενους σκοπούς χρησιμοποιώντας μεθοδολογίες συστηματικής και ποσοτικοποιημένης καταγραφής και πολυπαραμετρικής ανάλυσης δεδομένων καθώς και τυποποιημένης, ελεγχόμενης και ανατροφοδοτούμενης υλοποίησης των αποφάσεων.

Πολιτισμικές παραλλαγές του γραφειοκρατικού ιδεότυπου

Ο βεμπεριανός γραφειοκρατικός ορθολογισμός, ως ιδεότυπος, συνιστά πολιτισμικό μόρφωμα. Η κουλτούρα, σύμφωνα με τον σύνολο των προσεγγίσεων που έχουν συζητηθεί στην παρούσα εργασία, αποτελεί ένα σύνθετο σταθερότυπο που νοηματοδοτεί και προσανατολίζει την ανθρώπινη δράση. Ο Weber ορίζοντας την κοινωνική δράση ως σύνολο υποκειμενικά νοηματοδοτημένων ενεργειών με πεδίο αναφοράς τους άλλους, αν και δεν επικαλείται στο σημείο αυτό ευθέως τον όρο, εντάσσει την προβληματική του στο πεδίο της κουλτούρας. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Clifford Geertz ξεκινά την διατύπωση του ορισμού του για την κουλτούρα σημειώνοντας: « Πιστεύοντας, μαζί με τον Max Weber, ότι ο άνθρωπος είναι ένα έμβιο ον που αιωρείται εντός νοηματικών δικτύων τα οποία έχει ο ίδιος υφάνει, αντιλαμβάνομαι την κουλτούρα ως τέτοιο δίκτυο» ²⁴².

Η έννοια του ιδεατού τύπου εξ' άλλου εισάγει ένα επιπρόσθετο, πολύ αποτελεσματικό, εργαλείο στην ανάλυση -και- της κουλτούρας. Τονίζει το ότι τα συμπεριφορικά σταθερότυπα, αποτελώντας νοητικές κατασκευές των παρατηρητών των πολιτισμικών φαινομένων, και δη κατασκευές ευριστικών προθέσεων, τείνουν να υπερτονίσουν τα αντιπροσωπευτικότερα χαρακτηριστικά ενός δεδομένου πλαισίου

²⁴¹ Για την κομβική σημασία της προβλεψιμότητας ως ποιοτικού χαρακτηριστικού της διοικητικής δράσης βλ. Σπανού Κ., (1992), Οργάνωση και Εξουσία. Προβλεψιμότητα και διαφάνεια στην δημόσια διοίκηση. Παπαζήσης.

²⁴² Geertz, (1973/2000), οπ.παρ. σ. 5.

σκέψης και συμπεριφοράς. Τα χαρακτηριστικά αυτά περιγράφουν τον «καθαρό» σταθερότυπο ο οποίος, ωστόσο, σπανίως υλοποιείται στην πραγματικότητα. Οι απτές και παρατηρήσιμες συμπεριφορές απλώς προσεγγίζουν το καθαρό υπόδειγμα.

Το εν λόγω σχήμα επιτρέπει δύο πράγματα: πρώτον προσανατολίζει τον παρατηρητή στην αναζήτηση και κατανόηση της πραγματικότητας υπο μορφή όχι καθαρών τύπων αλλά συνθέσεων και δεύτερον υπογραμμίζει την ανάγκη εντοπισμού των μεταβλητών εκείνων που δημιουργούν αποκλίσεις και παραλλαγές εν σχέσει με τον καθαρό τύπο. **Η κατανόηση της πραγματικότητας υπο μορφή σύνθεσης έχει σημαντικές ευριστικές επιπτώσεις: επιτρέπει την κατανόηση του ότι δεν είναι ο καθαρός τύπος που παράγει τα υλικά αποτελέσματα αλλά ο συνδυασμός δεδομένων σταθεροτυπικών χαρακτηριστικών τόσο με ενδεχομενικά στοιχεία -του χωρικού πλαισίου και της χρονικής συγκυρίας- όσο και με διαφορετικά σταθεροτυπικά χαρακτηριστικά προερχόμενα πιθανόν από διαφορετικό συμπεριφορικό υπόδειγμα.**

Οργανωσιακή και Διοικητική Κουλτούρα

Η μελέτη της οργανωσιακής κουλτούρας συμβάλλει σε μιά τέτοιας φύσης αναζήτηση. Ο Weber εντοπίζει την γεννεσιουργό διαδικασία του ορθολογικού γραφειοκρατικού ιδεότυπου στην κουλτούρα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής²⁴³. Γενικότερα όμως συνδέει την οργανωτική κουλτούρα του γραφειοκρατικού ορθολογισμού με την κεντρικά συντονιζόμενη μαζική παραγωγή²⁴⁴. Η διερεύνηση συνεπώς των πολιτισμικών συνιστωσών που επηρεάζουν την συγκρότηση και την λειτουργία οργανώσεων αυτής της φύσης επιτρέπει την καλύτερη κατανόηση της σχέσης τους με τον γραφειοκρατικό ιδεότυπο και τον ορθολογισμό του.

Κομβική θέση σε μιά τέτοια προβληματική κατέχει η εργασία του Geert Hofstede. Βασιζόμενος σε εκτεταμένη έρευνα τόσο των επιπτώσεων που η εθνική κουλτούρα επιφέρει επι της κοινής οργανωσιακής κουλτούρας μιάς πολυεθνικής εταιρείας όσο

²⁴³ Weber M., (1905/ 2002), The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism, Penguin, σελ. 392 σ.σ. 359-365

²⁴⁴ Coser L, οπ.παρ.,

και των διαφοροποιήσεων που οι τομεακές οργανωσιακές κουλτούρες υφίστανται στα πλαίσια μίας εθνικής κουλτούρας ο Hofstede παρουσίασε ένα ενδιαφέρον ευριστικό σχήμα σχετικά με τις πολιτισμικές διαφοροποιήσεις των οργανώσεων. Χαρακτηρίζει κατ' αρχή την κουλτούρα ως «λογισμικό του ανθρώπινου εγκεφάλου», ορίζοντάς την ως τον « συλλογικό νοητικό προγραμματισμό ο οποίος διαφοροποιεί τα μέλη μίας ομάδας ή κατηγορίας προσώπων απο εκείνα μίας άλλης»²⁴⁵. Την τοποθετεί δε ως συνδετικό μηχανισμό μεταξύ βιολογίας και προσωπικότητας, άρα ως ένα τυποποιημένο πλαίσιο συμπεριφορικού επικαθορισμού.

Εν συνεχεία την αναλύει σε τέσσερις επάλληλους ομόκεντρους κύκλους που κινούνται απο το αφανές στο προφανές. Στον πυρήνα του πολιτισμικού σχηματισμού βρίσκονται οι 'αξίες' ως ποιοτικά δίπολα χαρακτηρισμού των υλικών καταστάσεων.

Επτά τέτοια δίπολα μνημονεύονται:

- καλό-κακό,
- καθαρό-ρυπαρό,
- ωραίο-άσχημο,
- φυσικό-αφύσικο,
- κανονικό-ανώμαλο,
- λογικό-παράδοξο,
- ορθολογικό-ανορθολογικό.

Οι αξίες θεωρούνται ως μη συνειδητές υπό την έννοια ότι δεν αποτελούν προϊόν λογικής επεξεργασίας και κατα συνέπεια δεν τίθενται υπό αμφισβήτηση. Αντιθέτως επικαθορίζουν όλα τα υπόλοιπα πολιτισμικά στρώματα τα οποία χαρακτηρίζονται ως 'πολιτισμικές πρακτικές'. Η διάκριση μεταξύ αφανών αξιών και προφανών πρακτικών παραπέμπει άλλωστε ευθέως στην μιμητική διάκριση μεταξύ των 'ενδοσωματικών μιμιδίων' και των 'φαινοτυπικών αποτελεσμάτων' τους που επιχειρεί ο Dawkins²⁴⁶. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το ότι **ο τρόπος κατανόησης του ορθολογικού τοποθετείται σ' αυτό το πυρηνικό επίπεδο, θεωρείται δηλαδή βαθύτατα πολιτισμικά επικαθορισμένος.**

²⁴⁵ Hofstede G., (1991/1996) Cultures and Organizations. Software of the Mind., McGraw – Hill, 279 σελ. σ. 5-8.

²⁴⁶ Βλ. ανωτέρω Κεφάλαιο 2.. Dawkins, (1982/1999), οπ.παρ. σ. 109

Στον αμέσως επόμενο κύκλο τοποθετούνται οι αποκαλούμενες ‘τελετουργίες’, συλλογικές πρακτικές που τεχνικά δεν οδηγούν απαραίτητως σε αποτελέσματα αλλά θεωρούνται ως κοινωνικά απαραίτητες λειτουργίες και εκτελούνται ως αυτοσκοπός. Θα προσθέταμε εδώ ότι αποτελέσματα ασφαλώς προκύπτουν επι της ίδιας της συλλογικότητας. Ο επόμενος κύκλος περιλαμβάνει τους ‘ήρωες’, τα φυσικά πρόσωπα που συνιστούν οργανωσιακό παράδειγμα προς μίμηση, αντιπροσωπεύοντας τα συνολικά θετικά χαρακτηριστικά της κυρίαρχης συλλογικής συμπεριφοράς. Τέλος στον εξωτερικό κύκλο τοποθετούνται τα ‘σύμβολα’ ως κείμενα, αντικείμενα, στάσεις κλπ που μεταφέρουν νοήματα για τους φορείς της δεδομένης κουλτούρας. Η ίδια λογική των επάλληλων επιπέδων συγκρότησης της κουλτούρας εφαρμόζεται και στην σύνδεση των συλλογικοτήτων στις οποίες το υποκείμενο μετέχει και των οποίων τα προτάγματα συμβάλουν στην διαμόρφωση του ιδιαίτερου του πολιτισμικού σταθερότυπου. Το έθνος, η γεωγραφική περιφέρεια, το φύλο, η (ηλικιακή) γενιά, η κοινωνική τάξη και η οργάνωση συνιστούν τέτοιες συλλογικότητες.

Εξ’ ίσου σημαντική είναι νομίζουμε και η διάκριση ανάμεσα σε «επιθυμητέο» και «επιθυμητό» που επιχειρεί ο Hofstede ²⁴⁷. Το πρώτο αφορά την πολιτισμικά νομιμοποιημένη και επίσημα διακηρυγμένη επιδίωξη σε αντίθεση με το δεύτερο που αναφέρεται στις πραγματικές στοχεύσεις του δρώντος υποκειμένου. Μιά τέτοια διάκριση έρχεται προς επίρρωση της διαφοροποίησης μεταξύ *αξιακών ισχυρισμών* και *αξιακών παραδοχών* που έχει προταθεί στα πλαίσια της παρούσας εργασίας ²⁴⁸.

Η πολύχρονη έρευνα του Hofstede σε θυγατρικές μεγάλης πολυεθνικής εταιρείας σε 50 χώρες ²⁴⁹ και, συμπληρωματικά, σε άλλες 20 διαφορετικές οργανώσεις εντός δύο χωρών τον οδήγησε στο να καταγράψει πέντε βασικές «παραμέτρους της κουλτούρας»:

- την εξουσιαστική απόσταση,
- την σχέση συλλογικότητας-ατομικότητας,
- την σχέση αρρενωπότητας-θηλυκότητας,
- τον βαθμό αποφυγής της αβεβαιότητας και τον

²⁴⁷ Hofstede G, (2001), Cultures Consequences. Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations, Sage Publications, 608 σελ, σ. 6

²⁴⁸ Βλ ανωτέρω Κεφάλαιο 2

²⁴⁹ Hofstede G., (1980), “Motivation, Leadership, and Organization: Do American Theories Apply Abroad?”, Organizational Dynamics, Summer 1980, 42-63

- μακροπρόθεσμο ή βραχυπρόθεσμο χρονικό προσανατολισμό.

Οι διαφοροποιήσεις σε κάθεμιά από τις ανωτέρω παραμέτρους, έχουν και εδώ, «εθνικό» χαρακτήρα και συνδιαμορφώνουν τις αντίστοιχες εθνικές κουλτούρες. Στην ίδια τυπολογία υπάγονται και πολιτισμικές διαφοροποιήσεις εν σχέσει με τα υπόλοιπα τέσσερα πολιτισμικά επίπεδα: τοπικότητα, φύλο, γενιά, κοινωνική τάξη. Αντίθετα στο οργανωσιακό πολιτισμικό επίπεδο εντοπίζονται ελαφρώς διαφοροποιημένες παράμετροι:

- προσανατολισμός στις διαδικασίες ή τα αποτελέσματα,
- προσανατολισμός στα πρόσωπα ή την εργασία,
- έμφαση στην οργανωσιακή νομιμοφροσύνη ή στα κλαδικά συμφέροντα,
- βαθμός ενσωμάτωσης των νεοεισερχομένων,
- έντονος ή χαλαρός έλεγχος,
- επιβολή ή προσαρμογή στο περιβάλλον ²⁵⁰.

Οι ανωτέρω μεταβλητές διαμορφώνουν άμεσα τις συλλογικές συμπεριφορές. Η εξουσιαστική απόσταση διαμορφώνει την ιεραρχική λειτουργία και τις σχέσεις προϊσταμένων – υφισταμένων. Η σχέση ατομικότητας – συλλογικότητας, όπως έχει προεκτεθεί και κατά την συζήτηση του υποδείγματος του Triandis, επιδρά στην οργανωσιακή στοχοθεσία και υλοποίηση και στην ικανότητα ενδο-οργανωτικού και δι-οργανωτικού συντονισμού. Η αρρενωπότητα ταυτίζεται με επιθετικές πολιτικές και την μαζική παραγωγή ενώ η θηλυκότητα με την προσαρμογή και την ποιότητα υπηρεσιών. Η αποφυγή της αβεβαιότητας συνδέεται με προσήλωση στις υφιστάμενες οικείες καταστάσεις, υψηλό βαθμό άγχους και συναφή επιθετικότητα, επιφυλακτικότητα στο διαφορετικό, υψηλή κανονιστικότητα και έλλειψη καινοτομίας. Ο μακροπρόθεσμος χρονικός ορίζοντας ευνοεί την στρατηγική ιεράρχηση, τον προγραμματισμό και την ανατροφοδότηση έναντι του βραχυχρονίου που προωθεί την μηχανιστική επανάληψη και την επιδίωξη του βραχυπρόθεσμου οφέλους, συμπεράσματα συνδεόμενα με την συναφή ανάλυση του Hall ²⁵¹. Αντίστοιχες πρακτικές συνέπειες προκύπτουν προφανώς και από τις οργανωσιακές πολιτισμικές παραμέτρους: τυπολατρία ή στοχο-προσήλωση, ανθρωποκεντρισμός και χαλαρότητα ή τυποποίηση και έλεγχος, συντονισμός ή φυγόκεντρες τάσεις, ανανέωση

²⁵⁰ Hofstede G., (1991/1996), οπ.παρ. σ.σ. 189-192

²⁵¹ Βλ. ανωτέρω στο παρόν Κεφάλαιο

ή παραδοσιακή επιφυλακτικότητα, ευελιξία και προσαρμογή ή οργανωτική δυσκαμψία.

Ο Edgar Schein²⁵² επικεντρώνεται στην σκοπιμότητα ανάλυσης των οργανωσιακών πολιτισμικών υπο-συστημάτων, τεκμηριώνοντας και αυτός από την πλευρά του τον συνθετικό χαρακτήρα των πραγματικών πολιτισμικών σχηματισμών. Υπογραμμίζονται οι σταθεροποιητικές λειτουργίες της κουλτούρας και της πολιτισμικής αναπαραγωγής αν και η μαθησιακή λειτουργία ως γεννεσιουργός μηχανισμός των πολιτισμικών σχηματισμών, ειδικά σε πλαίσια αναγκαίας προσαρμογής σε ταχέως μεταβαλλόμενα περιβάλλοντα, επίσης καταγράφονται εμφατικά. Στην περίπτωση αυτή η κουλτούρα συνδέεται άμεσα με την οργανωσιακή ηγεσία η οποία θεωρείται ως ο βασικός μηχανισμός παραγωγής και διάχυσής της. Με την σειρά της η κουλτούρα επικαθορίζει στη συνέχεια τον αποδεκτό από την οργάνωση τύπο ηγεσίας. Σε περιπτώσεις αναγκαίας για την οργανωσιακή επιβίωση προσαρμογής σε περιβαλλοντικές μεταβολές, είναι η ηγεσία και πάλι που μπορεί να ενεργοποιήσει την διαδικασία πολιτισμικής αλλαγής μέσα από πρακτικές, πάντοτε, συλλογικής μάθησης. Η έμφαση που δίδεται στον ρόλο της ηγεσίας, ειδικά στην περίπτωση της πολιτισμικής αλλαγής, παραπέμπει στον ρόλο των 'καινοτόμων υποκειμένων' που εισήγαγε ο Rogers.²⁵³

Η συσσωρευμένη συλλογική μάθηση που επικαθορίζει την συμπεριφορά αλλά και την ίδια την μαθησιακή ικανότητα του οργανισμού συνιστά την κουλτούρα του. Ο συμπεριφορικός αυτός επικαθορισμός, σε αντίθεση με την βεμπεριανή παραδοχή, αναφέρεται εδώ και στις συναισθηματικές διαστάσεις της δραστηριότητας των υποκειμένων, ενώ καλύπτει τόσο τις εξωστρεφείς ενέργειες προσαρμογής όσο και τις ενδοστρεφείς ενέργειες ολοκλήρωσης.

Η πολιτισμική διαστρωμάτωση ακολουθεί και πάλι την πορεία από το αφανές στο προφανές αλλά και αντιστρόφως. Οι 'μη συνειδητές υποφώσκουσες παραδοχές' [basic underlying assumptions] -που όπως και στον Hofstede δεν αποτελούν προϊόν λογικής επεξεργασίας - οδηγούν σε 'υιοθέτηση αξιών' [espoused values] αποτυπωμένων σε γενικές παραδοχές, ευρύτερους σκοπούς και στρατηγικές. Οι

²⁵² Schein E.H.,(1997), Organizational Culture and Leadership, Jossey –Bass, σελ 448.

²⁵³ Βλ ανωτέρω Κεφάλαιο 2

οργανωσιακές αυτές αξίες παράγουν στην συνέχεια τα ‘δομο-λειτουργικά χαρακτηριστικά’ [artifacts].

Σε μιά αντίστροφη καθοδική πορεία, η δομο-λειτουργική πρακτική επιδρά επί των οργανωσιακών αξιών και οι όποιες μεταβολές επιτελούνται στο επίπεδο αυτό ενεργοποιούν και αντίστοιχες διαδικασίες προσαρμογής των βασικών παραδοχών, στον μακρό βεβαίως χρόνο²⁵⁴. Η διάσταση αυτή της προβληματικής του Schein είναι σημαντική διότι συνδέει άμεσα τα πολιτισμικά μορφώματα με τα δομο-λειτουργικά στοιχεία καταδεικνύοντας τις μεταξύ τους **κυκλικές διαδράσεις**. Τέλος η **διαφοροποίηση μεταξύ δημόσιων ισχυρισμών και ιδιαίτερων παραδοχών** καταγράφεται και εδώ.

Οι Trompenaars και Hampden – Turner²⁵⁵ εν πολλοίς επιβεβαιώνουν τα προεκτεθέντα ευρήματα. Αποδέχονται και αυτοί το τριών επιπέδων σχήμα που οδηγεί από τις βασικές παραδοχές στους κανόνες και τις εμφανείς αξίες και εκείθεν στις δομές και τα υλικά τους αποτελέσματα. Οι βασικές πολιτισμικές μεταβλητές εντοπίζονται σε τρία πεδία:

- ανθρώπινες σχέσεις,
- σχέσεις με τον χρόνο,
- σχέσεις με το περιβάλλον.

Στο πρώτο πεδίο υιοθετούνται οι πέντε σχεσιακοί προσανατολισμοί του Parsons, ήτοι

- οικουμενικότητα-ιδιαιτερότητα,
- ατομικό-συλλογικό,
- συναισθηματική ουδετερότητα- συναισθηματική εμπλοκή,
- σαφώς καθορισμένο περιεχόμενο σχέσεων –γενικευτικό πλαίσιο σχέσεων,
- επιτεύγματα-κοινωνική προέλευση.

Στο δεύτερο πεδίο διαμορφώνεται το δίπολο προσανατολισμός στο παρελθόν-προσανατολισμός στο μέλλον. Στο τρίτο, τέλος, πεδίο συναντούμε το γνωστό μας, από τους κοινωνικούς ψυχολόγους, σχήμα προσαρμογή – επιβολή στο περιβάλλον.

Ιδιαίτερη συνεισφορά των Trompenaars και Hampden – Turner αποτελεί η περιγραφή των πραγματικών πολιτισμικών σχηματισμών ως μερικά επικαλυπτόμενων

²⁵⁴ Schein, οπ.παρ. σ.σ. 7-17

²⁵⁵ Trompenaars F., Hampden-Turner C., (1997), Riding the Waves of Culture. Understanding Diversity in Global Business. McGraw-Hill, 277 σελ.

κανονικών κατανομών των διαφόρων σταθερότυπων²⁵⁶. Το σχήμα αυτό διαμορφώνει έναν ευρύ συνθετικό κοινό τόπο και περιορισμένα στερεοτυπικά άκρα. Εκείνο που παρατηρούν οι συγγραφείς είναι ότι ενώ η πραγματικότητα είναι συνθετική για λόγους νομιμοποιητικής αξιολογικής καθαρότητας κάθε υπόδειγμα τείνει να περιγράφει τόσο τον εαυτό του όσο και τα άλλα με στερεοτυπικούς - διαφοροποιητικούς όρους.

Ένα ακόμα σχήμα ταξινόμησης και ερμηνείας των πολιτισμικών πρακτικών παρουσιάζει, τέλος, η Joanne Martin ²⁵⁷. Εδώ η οργανωσιακή κουλτούρα συγκροτείται σε τρεις διαστάσεις: Μορφές, Πρακτικές και Θεματικό Περιεχόμενο. Οι πρώτες περιλαμβάνουν ‘ιστορίες’ που ακούγονται, ‘τελετές’ που πραγματοποιούνται, ‘κώδικες’ επικοινωνίας και ‘φυσικές διευθετήσεις’, οι Πρακτικές υποδιαιρούνται σε ‘τυπικές’ και ‘άτυπες’ ενώ το Θεματικό Περιεχόμενο διακρίνεται σε ‘εξωστρεφές’ και ‘ενδοστρεφές’ ²⁵⁸. Βλέπουμε συνεπώς παραπλήσια θέματα να επανέρχονται με τις Μορφές να αντιστοιχούν στα δομολειτουργικά-φαινοτυπικά χαρακτηριστικά, τα ‘εξωστρεφή’ στοιχεία να συνδέονται με την δημόσια προβαλλόμενη εικόνα της οργάνωσης ενώ τα ‘ενδοστρεφή’ με τις ενδο-οργανωτικές παραδοχές, παραπέμποντας αντίστοιχα στην διάκριση δημόσιων ισχυρισμών και ιδιωτικών πεποιθήσεων που έχει πολλαπλά καταγραφεί. Η Martin παρουσιάζει επίσης, ένα πιο πολύπλοκο υπόδειγμα πολιτισμικής σύνθεσης με τρεις μορφές συνάρθρωσης διαφορετικών πολιτισμικών σχημάτων: την μονολιθική ‘ολοκλήρωση’, την ισορροπημένη ‘διαφοροποίηση’ και την χαοτική ‘κατάτμηση’ της παράλληλης συνύπαρξης ²⁵⁹.

Πέραν των προεκτεθέντων γενικών ερμηνευτικών υποδειγμάτων πληθώρα μελετών περιπτώσεων τεκμηριώνουν την διάδραση μεταξύ κουλτούρας και δομολειτουργικών οργανωσιακών χαρακτηριστικών.

²⁵⁶ Οπ.παρ. σ.σ.24-26

²⁵⁷ Martin J., (1992), Cultures in Organizations. Three Perspectives, Oxford University Press, 228 σελ.

²⁵⁸ Οπ. Παρ. σ.σ. 36-40

²⁵⁹ Οπ. Παρ. σ.σ. 12-15

Οι Brockner²⁶⁰ και συνεργάτες, επι παραδείγματι, αποδεικνύουν ότι οργανισμοί που δίνουν έμφαση στην συλλογικότητα συνδέουν στενότερα την αποτελεσματικότητα με την καταλληλότητα των διαδικασιών. Οι Altman και Baruch²⁶¹ εισάγουν ένα σχήμα οργανωσιακής διαφοροποίησης βασισμένο σε πολιτισμικά χαρακτηριστικά που οριοθετούνται από τους άξονες ‘έμφαση στις ενδο-οργανωσιακές διαδράσεις’ – ‘κοινωνικά τυποποιημένοι ρόλοι’. Εφαρμόζοντας το σχήμα αυτό σε διαφορετικούς τύπους οργανώσεων διαπιστώνουν ότι τα δομολειτουργικά χαρακτηριστικά τους σχετίζονται άμεσα με τις πολιτισμικές συνιστώσες τους. Κλασσικού τύπου ιεραρχικές οργανώσεις, επι παραδείγματι, εμφανίζουν έντονο προσανατολισμό των μελών τους στην τήρηση εσωτερικών διαδικασιών αλλά και έμφαση στους σταθερούς και κανονιστικά οριοθετημένους οργανωσιακούς ρόλους. Ο Frazer²⁶² αποδεικνύει ότι η διαδικασία τυποποιημένου προγραμματισμού αφ’ ενός μεν είναι προϊόν πολιτισμικής επιλογής, αφ’ ετέρου δε, επιδρώντας στις ενδο-οργανωσιακές και εξωτερικές διαδράσεις ανατροφοδοτεί σταθεροποιητικά ή τροποποιητικά την ίδια την κουλτούρα.

Άξια παρατήρησης είναι η βιβλιογραφική ένδεια σε εφαρμογές των μεθοδολογιών της πολιτισμικής ανάλυσης σε πλαίσιο καθαρά δημοσίων οργανώσεων. Ορισμένες μελέτες περιπτώσεων με έμφαση στην γραφειοκρατική παθογένεια πού άπτονται και των πολιτισμικών διαστάσεών της έχουν κατά καιρούς δημοσιευθεί²⁶³. Ο Fred Riggs σε ένα σύντομο άρθρο του χρησιμοποιεί την γνωστή προσέγγισή του της «πρισματικής κοινωνίας»²⁶⁴ για να διερευνήσει την μορφοποίηση της διοικητικής κουλτούρας σε χώρες που βρίσκονται σε μεταβατικό στάδιο ανάπτυξης. Συμπεραίνει ότι στις χώρες αυτές πρυτανεύει μία εντόνως φορμαλιστική διοικητική κουλτούρα στο ορατό πολιτισμικό στρώμα, ως διακηρυγμένη αξία (το επιθυμητέο του Hofstede ή

²⁶⁰ Brockner J. Chen, Y., Mannix, E., Leung, K., Skarlicki, D., (2000), “Culture and Procedural Fairness: When the Effects of What You Do Depend on How You Do It”, Administrative Science Quarterly, τομ 45, τευχ. 1, σελ 138-159

²⁶¹ Altman Y., Baruch Y., (1998), “Cultural Theory and Organizations: Analytical Method and Cases”, Organizational Studies, τομ. 19, τευχ. 5, σ.σ. 769-785

²⁶² Frazer L.D. (1998) “The Cultural Dimensions of Standardized Programs” Stupak R. J., (επιμ) Two part Symposium on Organizational Culture: Theory, Practice and Cases. Public Administration and management: an Interactive Journal.

²⁶³ Ενδεικτικά βλ. Ban, C, (1995), How Do Public Managers Manage?: Bureaucratic Constraints, Organizational Culture, and the Potential for Reform, Jossey-Bass, σελ 300., Peters C, Nelson M., (1978), The Culture of Bureaucracy. Holt, Rinehart and Winston, σελ. 278, Nachmias D., Rosenbloom D. H., (1978), Bureaucratic Culture: Citizens and Administrators in Israel, Croom Helm, σελ. 212,

²⁶⁴ Riggs F.W., (1964), Administration in developing countries: the theory of prismatic society, Houghton Mifflin , σελ.477.

ο αξιακός ισχυρισμός με βάση την ταξινόμηση που επιχειρήσαμε στην παρούσα εργασία). Πίσω όμως από τα επίσημα χαρακτηριστικά του συστήματος αναπτύσσονται «εθιμικές πρακτικές» οι οποίες εδράζονται σε αξίες πλήρως αντιφατικές με εκείνες οι οποίες παράγουν την διακηρυγμένη μορφολογία του. Η αντίφαση αυτή προκαλεί συγκρούσεις και αστάθεια²⁶⁵.

Συμπληρωματικά ως προς το εν λόγω συμπέρασμα του Riggs θα πρέπει ωστόσο να παρατεθεί και η εναλλακτική που προαναφέρθηκε. Σε περιπτώσεις όπου η αντιπαράθεση δύο σχετικά ισοδύναμων πολιτισμικών συστημάτων εντός κοινού πεδίου δεν επιτρέπει σε κανένα εκ των δύο να κυριαρχήσει πλήρως παράγονται συνθετικά φαινόμενα όπου στοιχεία και των δύο πολιτισμικών πλαισίων ισορροπούν και συνυπάρχουν.

Κουλτούρα και Δομή

Η συνολική ανάλυση που προηγήθηκε, πέραν της τεκμηρίωσης της άμεσης συνάφειας και των αμοιβαίων διαδράσεων κουλτούρας, ορθολογισμού και δομών, απαντά και σε ένα άλλο ερώτημα. Πάντοτε στο επίπεδο του οργανωσιακού φαινομένου και των αναγκών της παρούσας ανάλυσης, διαφωτίζει -επαρκώς κατά την γνώμη μας – την αμφίσημη σχέση μεταξύ δομής και κουλτούρας που εντοπίζουν οι κοινωνιολογικές προσεγγίσεις του πολιτισμικού φαινομένου. Ένας χαρακτηριστικός εκφραστής αυτού του τύπου της κριτικής έναντι της πολιτισμικής θεωρίας, η Margaret Archer, σημειώνει: « ...Από κάθε πλευρά η κουλτούρα δεν είναι παρά η φτωχή συγγενής της δομής ... Στο ερμηνευτικό επίπεδο το καθεστώς της παραπαίει μεταξύ μίας πλήρως ανεξάρτητης και -με μιά απλή κίνηση του εκκρεμούς- μίας απόλυτα εξαρτημένης μεταβλητής εν σχέσει με τους λοιπούς κοινωνικούς θεσμούς. Έτσι, η κουλτούρα ...μετακινείται από την θέση της πρωταρχικής κινητήριας δύναμης (που ενσωματώνει και ενορχηστρώνει την κοινωνική δομή στο σύνολό της) στο τελείως αντίθετο άκρο του απλού επιφαινομένου (το οποίο απλώς χρησιμεύει στο να

²⁶⁵ Riggs F.W., (2002), “Administrative Culture. The Concepts”, International Review of Sociology, τομ. 12, τευχ. 1 σ.σ. 61-63

παρέχει μιάν ιδεατή αναπαράσταση της δομής)»²⁶⁶. Νομίζουμε ότι το υπόδειγμα της κυκλικής διάδρασης παραδοχών-αξιών-δομών του Schein περιγράφει την συνάρθρωση των, εκ πρώτης όψεως ασύνδετων αυτών παραμέτρων σε ένα συνεκτικό σύνολο, με τρόπο παραπλήσιο με εκείνον του Bourdieu που χρησιμοποιεί την έννοια του habitus για να επιλύσει το αντίστοιχο πρόβλημα: κάθε στοιχείο αποτελεί αντανάκλαση (ή προϊόν) του άλλου σε ένα διαφορετικό επίπεδο²⁶⁷.

Συναφή άποψη υποστηρίζουν άλλωστε και οι Thomson, Ellis και Wildavsky στην κλασική τους «Πολιτισμική Θεωρία»²⁶⁸ γράφοντας: «Μιά διαρκώς επαναλαμβανόμενη συζήτηση μεταξύ των κοινωνικών επιστημόνων αφορά το κατά πόσον οι κοινωνικές δομές παράγουν την κουλτούρα (οριζόμενη ως αξίες και πεποιθήσεις, ήτοι νοητικά παράγωγα) ή η κουλτούρα παράγει τις δομές ...Δεν βλέπουμε ιδιαίτερο λόγο να επιλέξουμε μεταξύ κοινωνικών θεσμών και πολιτισμικών προσανατολισμών. Αξίες και κοινωνικές σχέσεις αλληλεξαρτώνται και ενισχύονται αμοιβαία: οι θεσμοί παράγουν διακριτά σύνολα προτιμήσεων ενώ η αποδοχή δεδομένων αξιών αντιστοιχεί σε συγκεκριμένες θεσμικές διευθετήσεις. Η ερώτηση τι εκ των δύο προηγείται και σε ποιά πρέπει να δοθεί αιτιακή προτεραιότητα, δεν οδηγεί πουθενά»²⁶⁹.

Αν ωστόσο η κάλυψη των βιολογικών και συλλογικών/διαδραστικών αναγκών, όπως έχουν οριστεί σε προηγούμενο κεφάλαιο της παρούσας ανάλυσης, και η συναφής με αυτήν συλλογική και ατομική αναπαραγωγή των δρώντων υποκειμένων τεθούν στο επίκεντρο του ευριστικού εγχειρήματος τότε η γενεσιουργός προτεραιότητα θα πρέπει να δοθεί σε ότι έχει οριστεί ανωτέρω ως «πηγές πόρων και ισχύος»: τις πηγές αξιών χρήσης και τους μηχανισμούς διασφάλισης του ελέγχου των. Εδώ περιλαμβάνονται ασφαλώς και δομικά μορφώματα, η έμφαση ωστόσο δεν θα πρέπει να δίδεται στην θεσμική φύση τους αλλά στην αναπαραγωγική τους λειτουργία.

²⁶⁶ Archer, M., (1996), Culture and agency. The place of culture in social theory, Cambridge University Press, σελ. 380, σ. 1

²⁶⁷ Bourdieu P., (1980), Le sens pratique, Editions de Minuit, σελ. 475

²⁶⁸ Thomson M., Ellis R., Wildavsky A., (1990), Cultural Theory, Westview Press, 296 σελ.

²⁶⁹ Οπ. παρ., σ. 21

Έχοντας ορίσει ευθύς εξαρχής το κράτος ως πολιτικο-διοικητικό σύστημα ²⁷⁰, δεν θα ήταν δυνατό να ολοκληρώσουμε την παρούσα θεώρηση των πολιτισμικών μηχανισμών παραγωγής του διοικητικού ορθολογισμού χωρίς μιά σύντομη αναφορά στην πολιτική κουλτούρα και τις σχέσεις της με το διοικητικό υπο-σύστημα.

Κατ' αρχήν η πολιτολογική προσέγγιση της κουλτούρας δεν φαίνεται να εισάγει ιδιαίτερα καινοτόμα στοιχεία στην εν γένει πολιτισμική προβληματική. Οι περισσότερες αναλύσεις δεν κάνουν τίποτα περισσότερο από το να υιοθετούν τα σχήματα που έχουν παραχθεί στο χώρο της ανθρωπολογικής και της ψυχολογικής πολιτισμικής προσέγγισης: 'σύμβολα', 'σχήματα κατανόησης και αξιολόγησης', 'νοητικά σχήματα', 'συνεκτικά συμπεριφορικά σταθερότυπα' είναι οι συνηθέστεροι όροι περιγραφής της πολιτικής κουλτούρας ²⁷¹. Ουσιαστικά πρόκειται -από την σκοπιά που μας ενδιαφέρει- για εφαρμογή των κλασικών πολιτισμικών εργαλείων στο πεδίο της πολιτικής διαμεσολάβησης μεταξύ της κοινωνίας των πολιτών και των κρατικών θεσμών. Η άμεση επίδραση της κουλτούρας επί του υλικού κόσμου καταγράφεται και εδώ εμφατικά: χαρακτηριστικό παράδειγμα η μελέτη του Ronald Inglehart που καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «Οι ειδικές πολιτισμικές παράμετροι είναι ζωτικής σημασίας και επηρεάζουν τις οικονομικές και μακροπολιτικές εξελίξεις ... Η σταθερή δημοκρατία αντανακλά την διάδραση οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών παραγόντων»²⁷². Το δε πρόβλημα της σχέσης μεταξύ δομής και κουλτούρας επιλύεται και εδώ δια της εξισορροπημένης αλληλεπίδρασης: « Στο ακαδημαϊκό ερώτημα του αν [η κουλτούρα] αποτελεί εξαρτημένη ή ανεξάρτητη μεταβλητή η απάντηση είναι και τα δύο ταυτόχρονα» σημειώνει ο Samuel Barnes ²⁷³,

²⁷⁰ Βλ. Εισαγωγή

²⁷¹ Βλ. ενδεικτικά Dittmer L.,(1977) "Political Culture and Political Symbolism", World Politics, τομ. 29, τευχ.4, σ.σ. 552-583, Elkins D.J., Simeon R. E.B.,(1979), "A Cause in Search of its Effect, or What Does Political Culture Explain ?", Comparative Politics, τομ. 11, τευχ. 2, σ.σ. 127-145, Eckstein H.,(1988), "A Culturalist Theory of Political Change", American Political Science Review, τομ.82, τευχ.3, σ.σ. 789-804, Jackman R., Ross A.M., "A Renaissance of Political Culture ?", (1996),American Journal of Political Science, τομ. 40, τευχ.3, σ.σ.632-659

²⁷² Inglehart R., (1988), "The Renaissance of Political Culture", American Political Science Review, τομ. 82, τευχ.4, σ.σ. 1203-1230, σ.1220

²⁷³ Barnes S., (1988), Politics and Culture, University of Michigan, σ. 12

ενώ οι Almond και Verba παρατηρούν ότι «η πολιτική κουλτούρα και οι πολιτικές δομές ταυτίζονται»²⁷⁴.

Η πατρότητα της έννοιας της πολιτικής κουλτούρας ανήκει πρωτίστως στον Gabriel Almond και τον Sidney Verba. «Ο όρος πολιτική κουλτούρα», σημειώνουν, «αναφέρεται ειδικά στους πολιτικούς προσανατολισμούς – ήτοι τις στάσεις έναντι του πολιτικού συστήματος και των ποικίλων συστατικών του στοιχείων καθώς και τις στάσεις έναντι του υποκειμενικού ρόλου εντός του πολιτικού συστήματος. **Ομιλούμε για την πολιτική κουλτούρα όπως ακριβώς μπορούμε να μιλήσουμε για οικονομική ή θρησκευτική κουλτούρα.** Πρόκειται για σύστημα προσανατολισμών έναντι ενός ειδικού συνόλου κοινωνικών αντικειμένων και διαδικασιών ... Όταν ομιλούμε για πολιτική κουλτούρα μιάς κοινωνίας αναφερόμεθα στο πολιτικό σύστημα ως εσωτερικευμένο στις γνώσεις, τα συναισθήματα και τις αξιολογικές εκτιμήσεις των μελών της ... Η πολιτική κουλτούρα ενός έθνους αποτελεί την ιδιαίτερη κατανομή των προτύπων πολιτικού προσανατολισμού μεταξύ των μελών του»²⁷⁵.

Οι Almond και Verba, αφού διακρίνουν μεταξύ τριών μηχανισμών πολιτικού προσανατολισμού (‘γνωσιακός’, ‘συναισθηματικός’ και ‘αξιολογικός’) ταξινομούν τις πολιτικές συμπεριφορές σε τρεις μεγάλες ενότητες:

- ‘απομόνωσης’,
- ‘υπαγωγής’ και
- ‘συμμετοχής’

Οι ‘απομονωτικές’ [parochial] συμπεριφορές αντιστοιχούν σε ελαχιστοποιημένη πολιτική διαφοροποίηση, οι συμπεριφορές ‘υπαγωγής’ [subject] σε σχέσεις παθητικής διαφοροποίησης, ενώ οι ‘συμμετοχικές’ [participant] σε ενεργό διαφοροποίηση. Η πολιτική πραγματικότητα εμφανίζεται και εδώ συνθετική. Οι ‘συμμετοχικοί’ προσανατολισμοί συντίθενται με παραδοσιακές πρακτικές σε «πολιτική κουλτούρα ισορροπιών όπου πολιτική δράση, συμμετοχή και ορθολογισμός εξισορροπούνται

²⁷⁴ Almond G., Verba S., (1963/1989), The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Sage Publications, 396 σελ., σ. 31.

²⁷⁵ Οπ.παρ., σ.σ. 12-13

απο παθητικότητα, παραδοσιακότητα και προσήλωση σε αξίες πολιτικού απομονωτισμού»²⁷⁶.

Τέτοιου είδους συνθετικές πολιτικές κουλτούρες θα μπορούσε κανείς να διακρίνει σε συνάρτηση με τις *‘συλλογικότητες αναφοράς’* που έχουν προταθεί στα πλαίσια της παρούσας ανάλυσης. Ένα παιχνίδι αποδοχής-απόρριψης συλλογικοτήτων θα μπορούσε ακριβώς να παράξει τέτοια «πρισματικά» πολιτικά περιβάλλοντα -για να θυμηθούμε και τον όρο του Riggs. Τυχούσα προσήλωση, αίφνης, σε μικρο-συλλογικότητες, χωρικής ή άλλης οργανωσιακής φύσης, θα μπορούσε να γεννήσει συμμετοχικές πολιτικές συμπεριφορές στο επίπεδο της *‘τοπικότητας’*. Η τοπική αυτή συμμετοχικότητα μπορεί να συνδυάζεται ενδεχομενικά με ποικίλες μακρο-συλλογικές στάσεις κυμαινόμενες από την, επίσης, αυξημένη συμμετοχικότητα σε περιπτώσεις όπου η μακρο-συλλογικότητα αποτελεί πεδίο αναφοράς εξ’ ίσου με την μικρο-συλλογικότητα, μέχρι την πλήρη απομόνωση σε περιπτώσεις που η ταυτότητα συγκροτείται χωρίς καμμία αναφορά στο μακρο-συλλογικό υποκείμενο και δεν παράγει δράση στην κεντρική πολιτική σκηνή.

Η τυπολογία αυτή της πολιτικής κουλτούρας συνδέεται άμεσα με την οργανωσιακή κουλτούρα και τον διοικητικό ορθολογισμό που αυτή παράγει. Η σύνδεση πραγματοποιείται μέσω του *‘αιτήματος ορθολογισμού’* που τα συλλογικά δρώντα υποκείμενα απευθύνουν δια του πολιτικού υπο-συστήματος στο διοικητικό. Τα δύο υποσυστήματα ασκούν διαφοροποιημένες λειτουργίες στα πλαίσια του κρατικού πολιτικο-διοικητικού σχηματισμού: το μεν πρώτο διεκπεραιώνει τις διαδικασίες διαμεσολάβησης και πολιτικής ιεράρχησης ενώ το δεύτερο τις διαδικασίες υλοποίησης των αποφάσεων που παράγονται από το προηγούμενο²⁷⁷. Η λειτουργική αυτή διασύνδεση, ωστόσο, δεν θα πρέπει να συσκοτίζει το γεγονός ότι εντός ενός εκάστου εκ των ανωτέρω πεδίων συγκροτούνται συλλογικά υποκείμενα τα οποία μετέχουν αυτόνομα, συνεργαζόμενα ή/και ανταγωνιστικά στις διαδικασίες παραγωγής και διανομής του κοινωνικού προϊόντος. Οι στρατηγικές πρόσβασης των συλλογικών αυτών υποκειμένων στις διαθέσιμες πηγές πόρων και ισχύος, οι μεταξύ τους διαδράσεις και οι σχέσεις τους με τα συλλογικά υποκείμενα που συγκροτούνται

²⁷⁶ Οπ.παρ., σ.σ. 31-32

²⁷⁷ Βλ. σχετικά Peristeras V., Tsekos T.,(2003), “e-Governance as a public policy framework” UNTC Occasional Papers, τευχ. 4, 16 σελ.

στο επίπεδο της κοινωνίας των πολιτών, διαμορφώνουν τα πολιτισμικά υποσυστήματα και παράγουν την συγκεκριμένη κάθε φορά σύνθεση του εμπειρέχοντος πλαισίου κουλτούρας.

Αν και πρόκειται για στρατηγική ενός συγκεκριμένου συλλογικού υποκειμένου, του διοικητικού προσωπικού, η διοικητική κουλτούρα και η ορθολογική συνιστώσα της δεν παύουν να δέχονται έντονα τις επιδράσεις του περιβάλλοντος εντός του οποίου αναπτύσσονται. Τμήμα αυτού του περιβάλλοντος αποτελούν και τα λοιπά συλλογικά υποκείμενα που λειτουργούν στα πλαίσια δεδομένου συστήματος κοινωνικής δράσης- με την βεμπεριανή έννοια του όρου. Τελικό όργανο προσανατολισμού στρατηγικής και παραγωγής κουλτούρας αποτελούν οι πηγές πόρων και ισχύος αλλά και το επίπεδο συλλογικότητας επι του οποίου τοποθετούνται και εντός του οποίου διακδικούνται. Μέσα στο πλαίσιο αυτό παράγονται και οι διαδράσεις μεταξύ πολιτισμικών υποσυστημάτων, άρα και μεταξύ διοικητικής και πολιτικής κουλτούρας καθώς και της κουλτούρας της κοινωνίας των πολιτών. Τα ποικίλα υπο-σύνολα της τελευταίας, ήτοι οι διάφορες ομάδες συμφερόντων, στα πλαίσια της στρατηγικής τους για την βελτιστοποίηση της πρόσβασής τους σε πηγές πόρων και ισχύος διαμορφώνουν αναμονές και διεκδικήσεις περι του επιθυμητού τρόπου διοικητικής συμπερφοράς. Αυτά τα πολιτισμικά συγκροτημένα στοιχεία 'εξωστρεφούς' –για να θυμηθούμε την Joanne Martin- στρατηγικής, ως αξιακές παραδοχές ή αξιακοί ισχυρισμοί, τείνουν να επικαθορίσουν την στρατηγική του διοικητικού προσωπικού μέσω της άσκησης επίδρασης και διαμόρφωσης αντιστοιχών διαστάσεων στην στρατηγική του πολιτικού προσωπικού.

Με μία διαφορετική διατύπωση: τα κοινωνικά αιτήματα –προϊόντα πολιτισμικού ορθολογισμού- αποκρυσταλλώνονται μέσα από το σύστημα πολιτικής διαμεσολάβησης, αλληλεπιδρώντας με την πολιτική κουλτούρα και παράγοντας δι' αυτής και μέσω της λειτουργίας του πολιτικού συστήματος, αποτελέσματα και στο επίπεδο της διοικητικής κουλτούρας και του αντίστοιχου ορθολογισμού.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ο ΜΗ ΒΕΜΠΕΡΙΑΝΟΣ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΣ ΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΜΑΚΡΑ ΔΙΑΡΚΕΙΑ

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΟΡΟΙ ΚΑΙ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟ- ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ

Έχοντας διαμορφώσει στο πρώτο μέρος το αναγκαίο εννοιολογικό και μεθοδολογικό πλαίσιο, σε επαρκές νομίζουμε γιά το ευριστικό μας εγχείρημα επίπεδο, θα επιχειρήσουμε στην συνέχεια να ταξινομήσουμε και να ερμηνεύσουμε εντός αυτού την ιστορική διαδοχή των δομολειτουργικών και πολιτισμικών εκφάνσεων της ελληνικής διοίκησης.

Εισαγωγικά. Το Αναλυτικό –Ερμηνευτικό Σχήμα

Από την προηγηθείσα ανάλυση προέκυψε μιά σειρά βασικών παραδοχών οι οποίες και θα ελεγχθούν στην συνέχεια με βάση το περι την ελληνική δημόσια διοίκηση ιστορικό και εμπειρικό υλικό. Κεντρική θέση αποτελεί το ότι ο ορθολογισμός, νοούμενος ως διασφάλιση σχέσεων αιτίου - αιτιατού μεταξύ μέσων και σκοπών, ήτοι η επίτευξη των δευτέρων δια των πρώτων, αποτελεί πολιτισμικό προϊόν. Ο προσδιορισμός δηλαδή και η κατανόηση του ποιός συνδυασμός μέσων οδηγεί στους επιθυμητούς σκοπούς αλλά και του ποιού ενδιάμεσοι σκοποί εξυπηρετούν δεδομένες ευρύτερες στοχεύσεις -σύμφωνα με την διάκριση του Herbert Simon αλλά και την βεμπεριανή διαφοροποίηση μεταξύ ορθολογισμού των σκοπών και των αξιών- δεν

προκύπτει ως αποτέλεσμα μιάς γραμμικά φυσικής διαδικασίας αλλά επικαθορίζεται από αξιακά προτάγματα. Εργασίες όπως αυτές του Nisbett και συνεργατών έχουν τεκμηριώσει ότι βασικοί μηχανισμοί εμπέδωσης του ορθολογισμού όπως η αναλυτική ή συνθετική λογική, η πρόσληψη και χρήση των πιθανοτήτων και της εκτίμησης κόστους – ωφέλειας κλπ. είναι πολιτισμικά διαμορφωμένες νοητικές λειτουργίες.

Η συνεισφορά των Shafir και Leboeuf αλλά και των Kahneman και Tversky εξ' άλλου, κατέδειξε ότι κατά την λήψη ακόμα και οικονομικών αποφάσεων δεν ενεργοποιείται αποκλειστικά ένας ορθολογισμός μαθηματικής/ λογικής αιτιότητας αλλά συνθετώτεροι μηχανισμοί που εμπεριέχουν διαστάσεις που ο ίδιος ο Weber χαρακτηρίζει μη ορθολογικές, όπως τα συναισθήματα, αλλά και η επιλεκτική μνήμη. Για τους ανωτέρω λόγους οι κάθε είδους νοητικές διεργασίες που παράγουν αιτιακές παραδοχές και επιχειρούν να συνδέσουν σκοπούς με μέσα, ακόμα και αν δεν συμμορφώνονται προς τον αυστηρά βεμπεριανό ορισμό, συνιστούν μορφές ορθολογισμού που θα αποκαλέσουμε εδώ «μη βεμπεριανό».

Η κουλτούρα, αν και άυλη κατ' αρχήν οντότητα, παράγει όπως κατέδειξε η ανθρωπολογική πολιτισμική έρευνα, υλικά αποτελέσματα. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω του επικαθορισμού της συλλογικής και ατομικής ανθρώπινης συμπεριφοράς. Ωστόσο η θέση της κουλτούρας και των μηχανισμών πολιτισμικού επικαθορισμού στα πλαίσια της -βεμπεριανά νοούμενης, ως υποκειμενικά νοηματοδοτημένης έναντι τρίτων- κοινωνικής δράσης, δεν είναι αυτή της πλήρως ανεξάρτητης μεταβλητής. Αντίθετα, οι αξιακές προτεραιότητες προκύπτουν ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης τριών παραγόντων:

A. Των αξιών χρήσης, όπως αυτές διαμορφώνονται κάθε φορά σε δεδομένα χωρο-χρονικά πλαίσια, με βάση όμως πάντοτε ένα σταθερό πλέγμα ανθρωπίνων αναγκών. Τις ανάγκες αυτές, εκκινώντας κατά βάση από το υπόδειγμα του Abraham Maslow, διακρίναμε σε βιολογικές και σε συλλογικές/ διαδραστικές.

B. Των διαθέσιμων -και πάλι σε δεδομένα χωρο-χρονικά πλαίσια- πηγών πόρων και ισχύος. Ως πηγές πόρων και ισχύος νοούνται οι μηχανισμοί παραγωγής αξιών χρήσης αλλά και οι μηχανισμοί ιδιοποίησης ή ελέγχου των προηγούμενων. Οι τελευταίοι

αυτοί αναφέρονται ως πηγές ισχύος και πάλι με την βεμπεριανή έννοια, αυτήν της επιβολής μιάς υποκειμενικής βουλήσεως σε τρίτους, και έχουν ένα διπλό νόημα και μιά διττή λειτουργία: αφ' ενός μεν σχετίζονται εργαλειακά με τις αξίες χρήσης, αφ' ετέρου δε αποτελούν, ενίοτε, *χρηστικές αυταξίες*, συνιστούν δηλαδή και οι ίδιοι αξίες χρήσης. Χρησιμοποιούμε λοιπόν τον όρο των πηγών πόρων και ισχύος ως ενιαίο πλέγμα αναφερόμενοι στους *πόρους* ως στοιχεία που συνιστούν αυτοτελώς αξίες χρήσεις ή παράγουν δευτερογενώς αξίες χρήσης και στην *ισχύ* ως προϋπόθεση διασφάλισης των αξιών χρήσης αλλά και ως χρηστική αυταξία.

Γ. Των στρατηγικών μεγιστοποίησης της πρόσβασης των δρώντων υποκειμένων σε πηγές πόρων και ισχύος. Οι στρατηγικές αυτές συνδέονται κατ' αρχήν με την επιδίωξη διευρυμένης αναπαραγωγής κάποιας μορφής συλλογικότητας. Ένα τέτοιο σχήμα ανάλυσης προέρχεται από την πειθαρχία της κοινωνικής βιολογίας και κυρίως από τις εργασίες των Richard Dawkins και Edward O. Wilson αλλά και του φιλοσόφου Daniel Dennett.

Η συλλογικότητα ουσιαστικά ταυτίζεται με οιαδήποτε οντότητα η δράση της οποίας - όχι με την αυστηρά βεμπεριανή έννοια αυτή την φορά, αλλά ως γενικότερη επιδίωξη αποτελεσμάτων- προϋποθέτει και συνεπάγεται επικοινωνία. Ως εκ τούτου η συλλογικότητα καθίσταται ένα εξαιρετικά ευμετάβλητο μέγεθος και στις ερμηνευτικές της κανονικότητες μπορούν να υπαχθούν κάθε μορφής και επιπέδου οντότητες: από το υπο-ατομικό επίπεδο, όπου οι κοινωνικοί βιολόγοι εντοπίζουν «γονιδιακές στρατηγικές», ως το επίπεδο του ανθρωπίνου είδους, όπου μπορεί, αίφνης, να συναντήσει κανείς στρατηγικές *συμπαντικής επιβίωσης* συνδεδεμένες με τα διαστημικά προγράμματα. Ενδιάμεσα τοποθετούνται η οικογένεια, ομάδες συμφερόντων που συγκροτούνται εντός των μηχανισμών παραγωγής ή/και διανομής αξιών χρήσης, όπως οι διάφοροι παραγωγικοί τομείς, οι επιχειρήσεις και το κράτος, αλλά και ομάδες που συγκροτούνται γύρω από αξίες χρήσης, όπως το στυλ ζωής κλπ. Οι επιδιώξεις και οι αντίστοιχες συμπεριφορές που υπαγορεύονται εξ' αυτών επικαθορίζονται, κατά την συνεισφορά της βιοκοινωνικής «μιμητικής θεωρίας», τόσο από βιολογικές παραμέτρους αναγώμενες σε τελική ανάλυση στο γονίδιο [gene] όσο και από πολιτισμικές παραμέτρους το βασικό συστατικό στοιχείο των οποίων περιγράφηκε από τον Dawkins ως άυλο ανάλογο του γονιδίου και απεκλήθη υπ' αυτού «μιμίδιο» [meme]. Τα μιμίδια, η ακριβής υλική μορφή των οποίων παραμένει

απροσδιόριστη, εδράζονται στον ανθρώπινο εγκέφαλο και εκείθεν προσδιορίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά. Η τελευταία αυτή ωστόσο παράγει υλικά αποτελέσματα (φαινότυπους) εντός των οποίων αποκρυσταλλώνεται το αξιακό φορτίο των μιμίδων που την καθόρισαν. Υπ' αυτή την έννοια η κουλτούρα επανακαθορίζει με την σειρά της τις υλικές δομές από τις οποίες προέκυψε. Η μιμητική θεωρία αποκαλύπτοντας την *υλική βάση της κουλτούρας* προσφέρει και μιά -πειστική κατά την άποψή μας- εκδοχή για τον ελίποντα κρίκο μεταξύ της ατομικότητας και της συλλογικότητας, όπου η τελευταία υλοποιείται υπο μορφή μιμιδιακών φαινοτύπων (ως προϊόν ατομικών συμπεριφορών υπό μορφή κανονικοτήτων) οι οποίοι, σε μιά κυκλική διαδικασία, επαναδιαμορφώνουν τις ατομικές συμπεριφορές αναπαραγώμενες μιμητικά στο επίπεδο της ατομικής νόησης και του υλικού της μηχανισμού: του ανθρώπινου εγκεφάλου.

Η κουλτούρα και ο εμπειριεχόμενος σ' αυτήν ορθολογισμός προκύπτουν λοιπόν ως ευριστικοί και νομιμοποιητικοί συνδυασμοί στοιχείων αξιακού και φυσικού (μαθηματικού/ λογικού) χαρακτήρα, που τείνουν να μεγιστοποιήσουν την πρόσβαση των φορέων τους σε πηγές πόρων και ισχύος, δεδομένες ή διευρυνόμενες. Υπ' αυτή την ακριβώς την έννοια μπορούν να θεωρηθούν στρατηγικές: στρατηγικές κατανόησης, στρατηγικές πειθούς, στρατηγικές κατανίκησης, στρατηγικές επίλυσης, στρατηγικές ελέγχου. Οι στρατηγικές αυτές στοχεύουν στο να διαμορφώσουν βέλτιστες συνθήκες συνδυασμού μέσων προς επίτευξη σκοπών, είτε βοηθώντας το δρών υποκείμενο να προσλάβει αντικειμενικώτερα -σε σχέση πάντα με τις εκάστοτε στοχεύσεις- την υλική πραγματικότητα, είτε επιτρέποντάς του να επιδράσει χειριστικά στις στρατηγικές των αντιπάλων δρώντων υποκειμένων.

Η τελευταία αυτή διάκριση μας οδήγησε στο να διαφοροποιήσουμε το αξιακό περιεχόμενο του πολιτισμικού σχηματισμού δεδομένης συλλογικότητας σε ενδοστρεφές και εξωστρεφές. Το πρώτο υποσύνολο υπαγορεύει και προσανατολίζει τις υποκειμενικές συμπεριφορές των μελών της συλλογικότητας, αποτελούμενο από το ότι έχει αποκληθεί εδώ «*αξιακές παραδοχές*». Αντίθετα το δεύτερο υποσύνολο, αυτό των «*αξιακών ισχυρισμών*», δεν προσανατολίζει την υποκειμενική συμπεριφορά του φορέα διάχυσής του, δηλαδή δεν γίνεται πραγματικά αποδεκτό από αυτόν που προβάλλει δημόσια το αξιακό του περιεχόμενο αλλά χρησιμοποιείται από αυτόν για

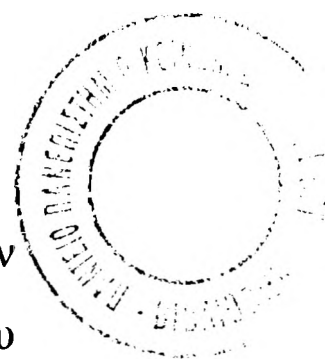
να χειραγωγήσει τρίτους κάνωντάς τους να συμπεριφέρονται με τρόπο επωφελή προς τον ίδιο. Κάθε πολιτισμικός σχηματισμός, εξ' άλλου, σε οποιαδήποτε εκδοχή του, αντιπαρατίθεται με την πραγματικότητα μέσω της σύγκρισης των παραδοχών του με τα αποτελέσματα τις συμπεριφοράς που αυτές υπαγορεύουν. Η σύγκριση παράγει νέο μιμιδιακής φύσεως υλικό που αποκαλούμε εδώ «αξιακά συμπεράσματα». Τα θετικά αξιακά συμπεράσματα ενισχύουν τις υφιστάμενες παραδοχές αναπαράγοντας την κουλτούρα, ενώ τα αρνητικά τείνουν να τροποποιήσουν τις υφιστάμενες παραδοχές παράγοντας πολιτισμική αλλαγή. Θα πρέπει βέβαια να υπογραμμίσουμε ότι επαλήθευση ή διάψευση επέρχεται στις 'αξιακές παραδοχές' και όχι στους 'ισχυρισμούς' που είναι εξ' ορισμού αναληθείς για τους φορείς τους.

Δεδομένου ότι τα δρώντα υποκείμενα είναι πολλαπλά και διεκδικούν πεπερασμένες πηγές πόρων και ισχύος, οι στρατηγικές και οι αντίστοιχοι ορθολογισμοί που προκύπτουν από αυτές, είναι εξ' ίσου πολλαπλές, εξελισσόμενες, συχνά δε αντιθετικές και αμοιβαία αντικρουόμενες, ενώ το άτομο συγκροτεί την ταυτότητά του ως κοινό τόπο πολλών εξ' αυτών. Συνηθέστατα στα πλαίσια δεδομένης συλλογικότητας σχηματίζονται πλείονες υπο-συλλογικότητες υπο ποικίλες γεννεσιουργές συνθήκες, διεκδικώντας πάντοτε πόρους εν ανεπαρκεία. Οι πολιτισμικές στρατηγικές που αναπτύσσονται έτσι έχουν μεν προφανώς ανταγωνιστικό χαρακτήρα, η συνύπαρξη, όμως, και συλλειτουργία των φορέων τους σε κοινό χωρο-χρονικό πλαίσιο, επιτάσσει σχέσεις παραγωγικής συμπληρωματικότητας μεταξύ τους οδηγώντας στα εξής εναλλακτικά αποτελέσματα: είτε ένα εκ των δρώντων υποσυνόλων κατορθώνει να επιβληθεί στο άλλο απορροφώντας ή εξοστρακίζοντας την κουλτούρα του, είτε, σε περίπτωση αδυναμίας επιβολής, οι δύο πολιτισμικοί σχηματισμοί συντίθενται σε έναν νέο εντός του οποίου το καθ' ένα συνυπάρχει με το αντίθετό του ή, με την εγελιανή ορολογία, το εμπεριέχει. Αυτά τα συνθετικά πολιτισμικά πολυσθενή μορφώματα, που είναι, κατα την παραδοχή της πλειοψηφίας των συγγραφέων που συζητήθηκαν στο πρώτο μέρος, η συνηθέστερη μορφή κουλτούρας που απαντάται στην πραγματικότητα. Το πρόβλημα το οποίο τίθεται ασφαλώς είναι το ποιά υλική μορφή λαμβάνουν οι συνθέσεις αυτές σε περιπτώσεις όπου τα πολιτισμικά τους συστατικά είναι καταφανώς ασύμβατα και συγκρουσιακά. Μία απάντηση θα ήταν ότι τα αντιθετικά στοιχεία αποκρυσταλλώνονται διαφοροποιημένα σε ισχυρισμούς και σε παραδοχές.

Οι πρώτοι προβάλλονται ως νομιμοποιητικός μηχανισμός χωρίς στην πραγματικότητα να προσανατολίζουν πάντοτε την συλλογική και ατομική συμπεριφορά, ενώ οι δεύτερες συνιστούν ουσιαστικό συμπεριφορικό σταθερότυπο χωρίς όμως και να μετέχουν στον νομιμοποιητικό λόγο και τον διακηρυγμένο ορθολογισμό της εμπεριέχουσας συλλογικότητας. Μια άλλη απάντηση, με άμεση αναφορά στην διαφοροποίηση μεταξύ ‘πρωτευουσών’ και ‘δευτερευουσών’ καταστάσεων που επιχειρεί ο Kitayama, θα ήταν ότι τα αντιθετικά στοιχεία συνυπάρχουν και ενεργοποιούνται κατα περίπτωση εν όψει καταστάσεων αντίστοιχης ποιότητας τις οποίες το υποκείμενο καλείται να χειριστεί.

Ο αλτρουϊσμός αποτελεί μιά κομβική συμπεριφορική διάσταση. Η ίδια η ανίχνευσή του στις πραγματικές συμπεριφορές των δρώντων υποκειμένων συνιστά αφ’ εαυτής παραδοξότητα στο βαθμό που δαπανώντας πόρους υπερ τρίτων και αποστερώντας τους από τον φορέα της αλτρουϊστικής συμπεριφοράς, αποκλίνει από την βασική επιδίωξη της βιολογικής και πολιτισμικής αναπαραγωγής των δρώντων υποκειμένων μέσα από την *μεγιστοποιημένη ιδιοποίηση πεπερασμένων πόρων*. Οι κοινωνικοί βιολόγοι και οι ψυχολόγοι ερμηνεύουν τις αλτρουϊστικές συμπεριφορές ως έμεσες αναπαραγωγικές στρατηγικές.

Στα πλαίσια της παρούσας ανάλυσης συνδέσαμε τον αλτρουϊσμό με την κάλυψη συλλογικών/ διαδραστικών αναγκών, ως στρατηγική ένταξης στην- και αποδοχής από την συλλογικότητα. Η έκταση συνεπώς της αλτρουϊστικής συμπεριφοράς οριοθετεί και την έκταση του *οικείου χώρου* της συλλογικότητας εντός της οποίας συγκροτεί την ταυτότητά του και νοηματοδοτεί την δράση του το υποκείμενο. Η αλτρουϊστικά οριοθετούμενη συλλογικότητα συνιστά κοινωνικό χώρο (που μπορεί βεβαίως να αναπτύσσεται και στην φυσική/ γεωγραφική διάσταση): αναφέρεται στην έκταση και την πυκνότητα της αμοιβαία νοηματοδοτούμενης ανθρώπινης δράσης αλλά και στον αριθμό των φυσικών προσώπων που μετέχουν σ’ αυτήν. Όταν το υποκείμενο νοηματοδοτεί την δράση του και συγκροτεί την ταυτότητά του στον *ευρύ χώρο* αναπτύσσει δυνητικά αλτρουϊστικές συμπεριφορές έναντι μεγάλου αριθμού ατόμων και έναντι της συλλογικότητας που οι κανονικότητες της συμπεριφοράς των ατόμων αυτών -των ‘σημαινόντων τρίτων’ - διαμορφώνουν. Στην προκείμενη περίπτωση οι συμπεριφορές των υποκειμένων προσανατολίζονται στην *μακρο-συλλογικότητα* παράγοντας μιά συγκεκριμένη μορφή αξιακών προτεραιοτήτων και έναν ιδιαίτερο

ορθολογισμό. Αντίθετα, όταν το υποκείμενο συγκροτεί την ταυτότητά του και την συνεπαγόμενη 'αίσθηση του ανήκειν' στον στενό χώρο, τότε οι αλτρουϊστικές του συμπεριφορές είναι ιδιαίτερα περιορισμένες εκτατικά παράγοντας μια *μικρο-συλλογικότητα* με προτεραιότητες και ορθολογισμό διαφορετικής φύσεως έναντι αυτής της ίδιας και έναντι της εμπεριέχουσας *μακρο-συλλογικότητας*. Η περίπτωση της παράλληλης συγκρότησης της ταυτότητας σε *μακρο-* και *μικρο-* επίπεδο αποτελεί ένα ακόμα ενδεχόμενο που θα παράξει ασφαλώς την δική του ιδιαίτερη κουλτούρα και τον αντίστοιχο ορθολογισμό.

Το επίπεδο της συλλογικότητας αναφοράς (*μάκρο* ή *μίκρο*) συνιστά την κεντρική διάσταση της πολιτισμικής συγκρότησης και επικαθορίζει τις περισσότερες από τις λοιπές παραμέτρους δεδομένης κουλτούρας.

Μιά σειρά πολιτισμικών στοιχείων υφίστανται την άμεση επίδραση του *μακρο* ή *μικρο-επιπέδου* συγκρότησης αλλά και των *σχέσεων μεταξύ της μακρο και της μικρο-συλλογικότητας* που συνυπάρχουν παράλληλα:

- Ο *ατομιστικός* ή *συλλογικός* προσανατολισμός της συμπεριφοράς των υποκειμένων (όπου η συγκρότηση της ταυτότητας στην *μικρο-συλλογικότητα* με παράλληλη απόρριψη της *μακρο-συλλογικότητας* γεννά *συλλογικές/αλτρουϊστικές* συμπεριφορές στο *μικρο-επίπεδο* και *ατομισμό* στο *μάκρο-επίπεδο*)
- Η *πρόσληψη του χρόνου* (όπου η *μακρο-συλλογικότητα* παράγει *μιά λιγότερο ελεγχόμενη* και *περισσότερο γραμμική* αίσθηση του χρόνου που επιβάλλει *ιεράρχηση προτεραιοτήτων*, *οριοθέτηση βημάτων* και *τυποποίηση της διαδοχής τους*, κλπ)
- Η *πρόσληψη των ιεραρχικών σχέσεων* (όπου και πάλι η *συγκρότηση της ταυτότητας* στην *μικρο-συλλογικότητα* με παράλληλη απόρριψη της *μακρο-συλλογικότητας* παράγει *άρνηση της από το μακρο-επίπεδο προερχόμενης ιεραρχίας*)
- Ο *βαθμός συμμόρφωσης σε κανόνες* (όπου η *μικρο-συλλογικότητα* παράγει *περισσότερο σχεσιακές* και *ενδεχομενικές καταστάσεις* και *λογικές* με

παράλληλη τάση αποφυγής συμμόρφωσης σε τυποποιημένους κανόνες διαμορφωμένους στο μακρο-επίπεδο)

- Η τάση αποδοχής ή αποφυγής της αβεβαιότητας (όπου στην μικρο-συλλογικότητα αντιμετωπίζεται με σχεσιακή διασφάλιση και ως εκ τούτου με προσπάθεια αποφυγής διατάραξης των υφισταμένων σχέσεων ενώ στην μακρο-συλλογικότητα με παραγωγή κανονικοτήτων και κατα συνέπεια με προσπάθεια αναπροσαρμογής τους στις νέες συνθήκες)

Στα πλαίσια του ανωτέρω ερμηνευτικού σχήματος θα ορίσουμε λοιπόν την βεμπεριανή γραφειοκρατία ως ιεραρχημένο συνεργασιακό μηχανισμό ο ορθολογισμός του οποίου παρουσιάζει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά:

- Αναφορά στην μακρο-συλλογικότητα
- Ταύτιση αξιακών παραδοχών και αξιακών ισχυρισμών
- Έμφαση στην κανονικότητα και ελαχιστοποίηση της σχεσιακότητας και της ενδεχομενικότητας

Κάθε ιεραρχημένος συνεργασιακός (ήτοι κάθετα και οριζόντια διαφοροποιημένος) παραγωγικός μηχανισμός που δεν εμφανίζει τα τρία αυτά βασικά χαρακτηριστικά συνιστά μεν γραφειοκρατία όχι όμως βεμπεριανής φύσης.

Η ελληνική εθνική κουλτούρα

Έχει ήδη καταστεί προφανές, κυρίως μέσω της συμβολής του Hofstede, ότι η οργανωσιακή κουλτούρα δέχεται έντονες τις επιδράσεις του περιβάλλοντος κοινωνικού χώρου και ιδιαίτερα των πολιτισμικών εκείνων οντοτήτων που δομούνται γύρω από κοινούς γλωσσικούς και εθιμικούς άξονες σε δεδομένα γεωγραφικά πλαίσια, ήτοι της εθνικής κουλτούρας. Η κοινωνιο-ψυχολογική προσέγγιση εξ' άλλου, με συμβολές όπως αυτές του Triandis αλλά και του Kitayama έχει καταδείξει ότι η συλλογική και ατομική συμπεριφορά επικαθορίζονται από πολιτισμικά στοιχεία με γεωγραφικού/ εθνικού χαρακτήρα κανονικότητες, ενώ ο Nisbett στην παράλληλη μελέτη του της ελληνικής και κινεζικής κουλτούρας έχει πειστικά υποστηρίξει ότι τα

εθνικά πολιτισμικά μορφώματα έχουν σημαντική χρονική και χωρική επεκτασιμότητα τόσο αναπαραγόμενα στην μακρά διάρκεια όσο και διαχεόμενα γεωγραφικά. Οι Almond και Verba επίσης αναδεικνύουν το έθνος ως ένα εκ των πλαισίων κανονικότητας στην πολιτική συμπεριφορά.

Πριν προχωρήσουμε λοιπόν στην αναζήτηση της ελληνικής διοικητικής κουλτούρας θα χρειαστεί να προσδιορίσουμε τα στοιχεία εκείνα που καθιστούν τον συγκεκριμένο διοικητικό πολιτισμό και τον ορθολογισμό του *ελληνικούς*, επικαθορισμένους δηλαδή από εθνικά πολιτισμικά στοιχεία.

Κατα τον περιεκτικό ορισμό του Brewster Smith²⁷⁸ ως εθνική ταυτότητα θα μπορούσε να θεωρηθεί η αίσθηση ταύτισης με τρίτα πρόσωπα στην βάση: της κοινής οριοθέτησής τους έναντι του περιβάλλοντός τους, της κοινής χωροχρονικής συνέχειας, της κοινής συμβολικής κληρονομιάς που συμπεριλαμβάνει επικοινωνιακούς κώδικες, της συμβολικής ομοιογένειας έναντι τρίτων με τους οποίους πραγματοποιούνται πάσης φύσεως συναλλαγές, της συλλογικής/ αμοιβαίας ευθύνη για πράξεις, της ενιαίας μορφή οραμάτων και αξιολόγησης του παρελθόντος. Ο Thomas Hylland Eriksen²⁷⁹ υπογραμμίζει ότι η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας και, δι' αυτής, της εθνότητας δεν είναι ένα απλό πολιτισμικό φαινόμενο αλλά μία κοινωνική διαδικασία δια της οποίας επικοινωνούνται έννοιες πολιτισμικής διαφοροποίησης. Με μία τέτοια προσέγγιση συνάδει και με την σύνδεση ανάμεσα στους πολιτισμικούς φαινότυπους και την υλική τους βάση που έχει επιχειρηθεί ανωτέρω. Αναζητώντας λοιπόν την ελληνική ταυτότητα θα πρέπει όχι μόνο να εντοπίσουμε τα βασικά της χαρακτηριστικά αλλά και τους υλικούς μηχανισμούς παραγωγής τους.

Ως βασικό χαρακτηριστικό της ελληνικής εθνικής ταυτότητας καταγράφεται ο ατομισμός. Ξένοι περιηγητές, απλοί λαογραφικοί παρατηρητές αλλά και αναλυτές της πολιτικής ζωής τεκμηριώνουν πολλαπλά μία τέτοια πρόσληψη του νεοελληνικού εθνικού χαρακτήρα που φαντάζει σχεδόν στερεοτυπική. Ο πορτογάλλος γαριβαλδίνος

²⁷⁸ Brewster Smith M, (1985), "The Metaphorical Basis of Selfhood", σε Marcella A.J, de Vos G, Hsu F.L.K.,(επιμ), Culture and Self. Asian and Western Perspectives. , Tavistock,321 σελ. σ.σ. 56-88

²⁷⁹ Eriksen T.H.,(1991), "The cultural context of ethnic differences", Man, τομ. 26, τευχ. 1

εθελοντής Furtado de Mendonca, αίφνης, που, εθελοντής στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, πολέμησε στην περιοχή του Δομοκού, αναφέρει ότι η συμπεριφορά των ελλήνων χωρικών έναντι των απελευθερωτών τους ήταν παρόμοια προς εκείνη έναντι των Τούρκων κατακτητών: προσπαθούσαν να αποφύγουν την επαφή μαζί τους, προτιμούσαν να καταστρέψουν τρόφιμα και εφόδια αντι να τα παραχωρήσουν ακόμα και να τα πουλήσουν στους προελαύνοντες φιλέλληνες. Χαρακτηρίζει δε αυτήν την στάση των χωρικών έναντι φίλων δυνάμεων που προωθούσαν το συλλογικό συμφέρον ως «εγωϊσμό και αποκρουστική αδιαφορία»²⁸⁰.

Ο αρχαιολόγος, συγγραφέας και δημοσιογράφος Gaston Deschamps που υπηρέτησε στην Γαλλική Σχολή των Αθηνών μεταξύ 1885 και 1888 απορεί με την στάση των ελλήνων φορολογουμένων της περιόδου εκείνης οι οποίοι πανηγύρισαν μεν με εθνικό ενθουσιασμό την αγορά πολεμικών πλοίων και τον γενικότερο εκσυγχρονισμό του στρατού αρνούνταν όμως να πληρώσουν τους σχετικούς φόρους αντιμετωπίζοντας μάλιστα βίαια τους φοροεισπράκτορες και διαμαρτυρόμενοι για την τρικουπική φορολογία με το επιχείρημα ότι και ο Δεληγιάννης, αν και δεν επέβαλε φόρους, «αγόρασε πολλά πλοία»²⁸¹.

Μισόν αιώνα αργότερα, από έλληνες αυτή την φορά παρατηρητές, καταγράφονται φαινόμενα, υπο εξαιρετικές βέβαια συνθήκες, ενδεικτικά όμως πάντοτε της ιδιαίτερης αυτής πτυχής της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Αυτόπτες μάρτυρες των όσων διαδραματίστηκαν στην Φλώρινα μετά την κατάρρευση του αλβανικού μετώπου και την είσοδο των γερμανών στην πόλη γράφουν ότι πολίτες από όλες τις κοινωνικές τάξεις, δηλαδή όχι μόνον οι φτωχοί αλλά και εύποροι, λεηλάτησαν τις δημόσιες αποθήκες και όταν αυτές εκκενώθηκαν πλήρως, στράφηκαν και κατά των εμπορικών καταστημάτων συμπολιτών τους, πείθοντας μάλιστα γερμανούς στρατιώτες να συνεργαστούν μαζί τους στην διαρπαγή. Τα ίδια συνέβησαν στα Γιάννενα όπου η λεηλασία επεκτάθηκε και στα δημόσια κτίρια: «Τ' απογύμνωσαν απο τα έπιπλα, τις κουρτίνες, τις μηχανές, από κάθε τι που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί, έβλεπες ανθρώπους να κουβαλούν στις πλάτες τους πράγματα που ούτε τα υποψιαζόσουν, την χρησιμότητά τους δεν την ήξεραν ούτε εκείνοι που τ' άρπαζαν. Όταν την άλλη μέρα

²⁸⁰ Mendonca F. de, (2001), Στην Ελλάδα. Οι σημειώσεις ενός φοιτητή εθελοντή στο ελληνοτουρκικό πόλεμο., Παρατηρητής, 122 σελ.

²⁸¹ Deschamps G., (1892/ 1992), Η Ελλάδα σήμερα. Οδοιπορικό 1890: Ο κόσμος του Χαριλάου Τρικούπη., Τροχαλία, 415 σελ.

πήγα στο γραφείο, το βρήκα λεηλατημένο, όλα είχαν εξαφανιστεί. Δεν επρόκειτο για επιλεκτική αρπαγή πραγμάτων, αλλά για καθολικής μορφής λεηλασία», όπως σημειώνει ο Ι. Νικολαΐδης. Στην Λάρισα κάτοικοι συγκρότησαν συμμορίες και λήστευαν τους περαστικούς σε ενέδρες. Στον Βόλο, τέλος, ακόμα και επιφανείς πολίτες λεηλάτησαν δημόσιες αποθήκες φθάνοντας μέχρι του σημείου να καταστρέψουν, άνευ προφανούς αιτίας, τα βαγόνια των Θεσσαλικών Σιδηροδρόμων αλλά και μηχανήματα υπο διαμετακόμιση στον σταθμό των Παλαιοφαρσάλων²⁸².

Μια άλλη ενδιαφέρουσα μαρτυρία μεταφέρει ο ανώνυμος συγγραφέας της «Στρατιωτικής ζωής εν Ελλάδι»²⁸³ περιγράφοντας περιστατικό που συνέβει σε χωριό της Λοκρίδας. Έγγυος γυναίκα που επέστρεφε σούρουπο μαζί με τον σύζυγό της στο σπίτι, μέσα σε πολύ χιόνι, καταρρέει μισή ώρα απόσταση από το χωριό. Ο σύζυγος κατορθώνει να φθάσει στο χωριό με κρυοπαγήματα ζητώντας βοήθεια. Κανείς από τους συγχωριανούς του δεν δέχεται να σπεύσει σε βοήθεια γιά την μεταφορά της και η γυναίκα αφήνεται τελικά να πεθάνει.

Οι διάσπαρτες τούτες μαρτυρίες σκιαγραφούν έναν ατομισμό που, κατά την άποψή μας, αναπτύσσεται σε ομόκεντρους κύκλους. Παρατηρείται κατ' αρχήν μία ιδιοτελής αντιμετώπιση της απόμακρης συλλογικότητας, της δημόσιας εξουσίας, ακόμα και όταν αυτή έρχεται ως αρωγός ή υπερασπιστής των τοπικών συλλογικών μορφωμάτων. Οι απελευθερωτές έχουν την ίδια αντιμετώπιση με τους κατακτητές. Προσλαμβάνονται το ίδιο ξένοι και απόμακροι και, γιατί όχι, επικίνδυνοι. Δεν ανήκουν στον οικείο χώρο της τοπικότητας. Ο 'επαρχιώτης', κάτοικος αυτός της τοπικότητας, προτιμά να διαφύγει, αποφεύγωντας κάθε επαφή μαζί τους και αποστερώντας τους τους πόρους αυτής της τοπικότητας. Δεν τους ανήκουν, δεν τους δικαιούνται. Όταν ως ηττημένοι υπερασπιστές αποσύρονται, τα αγαθά τους λεηλατούνται αλλά και τα σύμβολά τους, τα γραφεία, τα μηχανήματα, ακόμα και οι χρηστικοί γιά την τοπικότητα σιδηρόδρομοι, καταστρέφονται.

Όλα τούτα αντιπροσωπεύουν το ξένο, μακρινό κράτος. Η τοπικότητα είναι, με τα λόγια του Δ. Μαρωνίτη, «ένα σύστημα ανθρωπογεωγραφίας κλειστό, ευσύνοπτο,

²⁸² Μαρτυρίες Σ.Μ. Κωνσταντινίδου (Η Φλώρινα εις τας φλόγας, Φλώρινα, 1957), Γ. Μόδη (Πόλεμος και Κατοχή, Αθήνα, χ.χ.), Ι.Νικολαΐδη (Μνήμες του '40, Ιωάννινα, 1985), Σ. Παπαγιάννη (Από εύελπς αντάρτης, Αθήνα, 1991) και Γ. Μουράτογλου (Αντίκρυ στο χρέος, Αθήνα, 1987)σε Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, 'Ο ιός της Κυριακής', 26-27 Απριλίου 2003.

²⁸³ Η στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι. Χειρόγραφον έλληνος υπαξιωματικού. (1870/ 1977),Επιμέλεια MarioVitti, Ερμής, 226 σελ. σ.σ. 134-135

έντονα χαρακτηρισμένο». «Η πόλη» όπως σημειώνει ο Μ. Καραγιάννης, «σε αντίθεση με την επαρχία, ήταν πάντα κέντρο της εξουσίας ... Κατάφορτη με το άγνωστο και το μυστήριο που την συνόδευε ... Το επίθετο 'επαρχιακός' είναι στενό ... Ανακαλεί αυτομάτως ένα κέντρο ... ορίζει και χρεώνει μίαν αντίθεση ως κυρίαρχη»²⁸⁴. Η ταυτότητα συνεπώς μίας μεγάλης μερίδας των ελλήνων συγκροτείται επάνω στον άξονα αντίθεσης προς την απομακρυσμένη εξουσία.

Περί τα μέσα της δεκαετίας του '20, η «Ηπειρος», μιά εφημερίδα των Ιωαννίνων, διακηρύσσει ως ιδεολογικό της πλαίσιο τον «Ηπειρωτισμό», αντιπαραθέτοντας την τοπική ταυτότητα στο απρόσωπο και αποξενωμένο εθνικό κέντρο: « ... Μεταξύ των πρωτίστων αιτίων της κακοδαιμονίας και της προϊούσης παρακμής της Ηπείρου συγκαταλέγεται και το απαίσιον και πολύκλωνον συγκεντρωτικόν σύστημα όπερ μας επεβλήθη ... εδεδεσμεύθημεν με γενικούς διοικητικούς νόμους και αποτέλεσμα αυτής της παρακρούσεως είναι ότι αι κοινότητες καταρρέουν»²⁸⁵.

Δεν είναι όμως μόνο η χωρική απόσταση που γεννά την επιφυλακτικότητα έως και εχθρότητα προς την κεντρική εξουσία. Η ίδια σχέση ιδιοτέλειας –δυσπιστίας χαρακτηρίζει και τις σχέσεις των απλών πολιτών προς το κράτος και στον αστικό χώρο. Ο Deschamps μνημονεύει τον υπηρέτη του στην Αθήνα, τον Γιάννη τον Κρητικό, να απαιτεί «πολλά πλοία» χωρίς να υποχρεώνεται να πληρώνει φόρους. Η αστική συγκρότηση παραμένει άλλωστε ιδιόμορφη και έως πολύ πρόσφατα εκτεθημένη στις επιδράσεις του παραδοσιακού αγροτικού χώρου. Ο Στάθης Δαμιανάκος τονίζει ότι «Στην Ελλάδα «αστικός» και «αγροτικός» χώρος ανέκαθεν συγχέονται ... η ύπαιθρος είναι παρούσα ως την καρδιά του άστεως, καμιά ρήξη συνέχειας δεν επεμβαίνει στο μεταξύ τους διάστημα. Ακόμη και κατά την δεκαετία του 1950 και την ανάπτυξη των σημερινών μεγαλουπόλεων, το αστικό κέντρο θα παραμείνει για μεγάλο χρονικό διάστημα μιά συνάθροιση χωριών μάλλον, παρά ένας χώρος σύγχρονων και ενοποιημένων αστικών λειτουργιών»²⁸⁶. Η Ernestine Friedl

²⁸⁴ Καραγιάννης Μ., (2001), Η αισθητική της ιθαγένειας. Λογοτεχνία και τόπος. Η περίπτωση της Κοζάνης., Παρέμβαση, 216 σελ., σ.σ.25-29, όπου και η παραπομπή του Δ. Μαρωνίτη.

²⁸⁵ Αυδίκος Ε.Γ., (1993), Η ταυτότητα της περιφέρειας στον μεσοπόλεμο. Το παράδειγμα της Ηπείρου., Εκδόσεις Καρδαμίτσα, 195 σελ. σ. 61

²⁸⁶ Δαμιανάκος Σ. (1997), «Εισαγωγή. Προβλήματα αγροτικού μετασχηματισμού: κυρίαρχες τάσεις και τοπικές λογικές», σε Δαμιανάκος Σ., Ζακοπούλου Ε., Κασίμης Χ., Νιτσιάκος Β., Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης. Πλέθρον/ ΕΚΚΕ, 338 σελ. σ.19

υπογραμμίζει, εξ' άλλου την λειτουργία του παραδοσιακού ιστού των διευρυμένων οικογενειακών δεσμών ως μηχανισμού σύνδεσης του αγροτικού με τον αστικό (υπό την έννοια του άστεως) χώρο²⁸⁷. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η αρνητική σχέση της μικρο- με την μακρο-συλλογικότητα (της τοπικής κοινωνίας με το κράτος), που έχει δομηθεί στον παραδοσιακό χώρο, μεταφέρεται και στον αστικό. Η απόσταση από την εξουσία, που συνιστά –αν δεχθούμε την ταξινόμηση του Hofstede- σημαντική διάσταση της εθνικής κουλτούρας, μπορεί να είναι εξ' ίσου συμβολική όσο και φυσική. Και μάλιστα στην περίπτωση της Ελλάδας φαίνεται να είναι αντιφατικά δισδιάστατη: *εγγύς στην ωφέλεια, μεμακρυσμένη στο κόστος*.

Αυτή η αμφίσημη σχέση των δρώντων υποκειμένων με την μακρο-συλλογικότητα οδηγεί σε αντιφατικές συμπεριφορές, βασισμένες πάντα στην λογική του πεπερασμένου αλτρουϊσμού και της οριοθετημένης στην μικρο-συλλογικότητα κοινωνικής ευθύνης. Οι δρώντες προσπαθούν να αποφύγουν την μακρο-συλλογικότητα (το κράτος) όταν τίθεται ζήτημα υπαγωγής τους στους συλλογικούς κανόνες, άρα περιορισμού της ίδιας ωφέλειας υπέρ του κοινού συμφέροντος. Αντιθέτως το προσεγγίζουν διεκδικητικά όταν τίθεται ζήτημα αξιοποίησης της (τυπικής ή άτυπης) αναδιανεμητικής του λειτουργίας. Το ότι η σχέση των ατόμων με το κράτος έχει σαν επίκεντρο την μικρο-συλλογικότητα (την οικογένεια, την τοπικότητα κλπ) φαίνεται από το ότι οι κοινωνικές ομάδες διεκδικούν κυρίως μεταβίβαση εισοδήματος και όχι δημόσιες πολιτικές και συλλογικές υποδομές. Σε πρόσφατη ευρωπαϊκή έρευνα για τις κοινωνικο-οικονομικές μεταβολές στην οικογένεια, το ελληνικό δείγμα εμφανίζεται να πιστεύει ότι η ουσία της κοινωνικής πολιτικής για την οικογένεια είναι η χορήγηση επιδομάτων²⁸⁸. Ο Θωμάς Μαλούτας υπογραμμίζει συναφώς την ύπαρξη «μεγάλων περιθωρίων 'αυτορύθμισης' των διαδικασιών κοινωνικής αναπαραγωγής ...και [την] ανάπτυξη σημαντικού περιθωρίου διαχειριστικής αυτονομίας στο ατομικο-οικογενειακό επίπεδο»²⁸⁹. Ουσιαστικά, οι κοινωνικές ομάδες και τα άτομα φαίνεται να ζουν στην μικρο-συλλογικότητα (οικογένεια, τοπικότητα, επαγγελματική ομάδα), προφυλαγμένα από τις υποχρεώσεις τους υπέρ του συνόλου, και να προσεγγίζουν την μακρο-συλλογικότητα αποκλειστικά

²⁸⁷ Friedl E.,(1951), "The Role of Kinship in the Transmission of National Culture to Rural Villagers in Mainland Greece", *American Anthropologist*, τομ. 61 τευχ. 1, σ.σ. 30-37

²⁸⁸ Λ. Μουσούρου, Μ. Στρατηγάκη, Ερευνητικό Πρόγραμμα IPROSEC (2000-2003), Πάντειο Πανεπιστήμιο. *Η Καθημερινή*, 26-4-2003.

²⁸⁹ Μαλούτας Θ.,(1996),«Κοινωνικό κράτος και κοινωνικός εκφυλισμός», Παπασπηλιόπουλος Σ. (επιμ.) *ΠΑΣΟΚ. Κατάκτηση και άσκηση της εξουσίας*. Ι.Σιδέρης, 343 σελ. σ.σ. 129-130

και μόνο για να επωφεληθούν της κεντρικής αναδιανομής (τυπικά με ισονομία ή άτυπα με κατ' εξαίρεση πελατειακή πρόσβαση). Κατόπιν αποσύρονται εκ νέου στην αυτοτέλεια, την ασφάλεια και την ιδιοτέλεια της μικρο-συλλογικότητας για να απολαύσουν κατ' ιδίαν τα αναδιανεμηθέντα οφέληματα.

Ωστόσο αυτή η σχέση κόστους-ωφέλειας δια της οποίας σταθμίζεται η προς τρίτους σχέση του ατόμου, δεν εξαντλείται στον εξώτερο κύκλο της κρατικής μακρο-συλλογικότητας. Δεν είναι μόνο η αντίθεση κέντρου-περιφέρειας που προκύπτει από τον ατομοκεντρισμό ο οποίος προσανατολίζει τις συμπεριφορές των δρώντων υποκειμένων. Σε αστικά κέντρα όπως τα Γιάννενα, η Λάρισα, ο Βόλος, μόλις οι συνθήκες μεταβατικής ανομίας το επιτρέψουν, μόλις δηλαδή καταλύεται επ' ολίγον το μονοπώλιο της νομιμοποιημένης φυσικής βίας -ήτοι το βεμπεριανά ορισμένο κράτος- οι κάτοικοι, αρκετοί των οποίων ευυπόληπτοι, στρέφονται κατά των συμπολιτών τους: δηλώνουν τα εμπορικά τους, τους ληστεύουν σε ενέδρες, «γεμίζοντας τις αποθήκες των σπιτιών τους πριν κλειδωθούν και οι ίδιοι μέσα» κατά την διατύπωση του Γιάννη Μουράτογλου. Η αλληλεγγύη συρρικνούται, ο αλτρουϊσμός υποχωρεί σε έναν στενότερο κύκλο που αφήνει απ' έξω όχι μόνο το απόμακρο κράτος και την αόριστη εικόνα του πολίτη που αυτό εκπροσωπεί αλλά και τους πολύ συγκεκριμένους συμπολίτες με σάρκα, πρόσωπο και όνομα, οι οποίοι απλώς τυγχάνει να ανήκουν σε διαφορετική επαγγελματική ομάδα και μάλιστα σε ομάδα η ευθεία παραβίαση των δικαιωμάτων της οποίας προσπορίζει άμεσα οφέλη στους αδικούντες.

Στην ίδια ακριβώς λογική εντάσσεται και πρόσφατη συνομιλία -της οποίας αυτήκοος μάρτυς κατέστη ο γράφων σε ελληνική επαρχιακή πόλη- ανάμεσα σε οδηγούς ταξί μετά από μεταξύ τους τρακάρισμα : «Δεν τίθεται ζήτημα να πληρώσεις εσύ την ζημιά που μου έκανες. Κάποιος βλάκας θα πέσει κάποια στιγμή επάνω μου». Η αλληλεγγύη αυτού του τύπου με βάση την αρχή της 'αξιόπιστης αμοιβαιότητας' του Durham παράγει αλτρουϊστική συμπεριφορά στα πλαίσια μίας σχετικά κλειστής επαγγελματικής ομάδας, υπό την προϋπόθεση ότι το κόστος της μακροπρόθεσμα θα μετακυλιθεί εκτός της ομάδας και δεν θα επιβαρύνει κάποιο από τα μέλη της. Πρόκειται δηλαδή για 'ασθενή' αλτρουϊσμό σύμφωνα με τον ορισμό του Campbell

²⁹⁰, ο οποίος δημιουργεί έναν ακόμα στενότερο *οικείο χώρο* περιορίζοντας εξ' ίσου τους 'σημαίνοντες τρίτους' μόνο στις ομάδες οικογενειακής και επαγγελματικής συνάφειας.

Ένας ακόμα στενότερος κύκλος υποδεικνύεται από την περίπτωση της Λοκρίδας. Εδώ, καιτοι στα πλαίσια μιάς μικρο-τοπικότητας όπου οι σχέσεις δεν μπορεί παρά να είναι απολύτως προσωποποιημένες, υπό συνθήκες όπου απαιτείται 'ισχυρός αλτρουϊσμός' με την έννοια του Campbell, δηλαδή μείωση ωφέλειας και κόστος υπερ τρίτων, η αλτρουϊστική συμπεριφορά συρρικνούται έτι περαιτέρω. Η διακινδύνευση μιάς αποστολής διάσωσης υπό αντίξοες καιρικές συνθήκες δεν αναλαμβάνεται και η συγχωριανή εγκαταλείπεται στην προδιαγεγραμμένη μοίρα της.

Η ομόκεντρη συρρίκνωση της αλτρουϊστικής συμπεριφοράς στα προεκτεθέντα παραδείγματα υποδηλώνει ότι ο ελληνικός ατομισμός εκδηλώνεται ως άρνηση της συλλογικότητας σε διάφορα επίπεδα και σε συνάρτηση με το εκάστοτε διακύβευμα.

Το πως η επικέντρωση των δρώντων υποκειμένων στην ατομικότητα και στην περίξ αυτής βιολογικά ('γονιδιακά') προσδιορισμένη ομάδα, δηλαδή την οικογένεια, υποσκάπτει την μακρο-συλλογικότητα απετέλεσε αντικείμενο ενδιαφέροντος αρκετών οξυδερκών παρατηρητών.

Ενδεικτική είναι η ανοικτή επιστολή προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο που δημοσίευσε το Σεπτέμβριο του 1910 στην εφημερίδα «Νέα Ημέρα» της Τεργέστης ο διευθυντής της Ι. Χαλκοκονδύλης. « Ο Ελληνικός λαός διατελεί ψυχικώς, εις ήν κατάστασιν διετέλει επι Τουρκοκρατίας, όλα τα ιδεώδη αυτού, και όλαι εκ των ιδεωδών αυτών βαρείαι υποχρεώσεις-όλος ο ψυχικός βίος του Έλληνοσ, συγκεντρούται και εξαντλείται εν τη ελληνική οικογενεία....Θρησκεία και εκκλησία, γλώσσα, πολιτικές ... κοινωνικά, ηθικά όλα έμειναν φεουδαλικά ενώ οι τύποι έγιναν αστικοί. Δεν είναι τίποτε άλλο ο προσωπικός κομματισμός ει μη η συστηματοποιημένη άμυνα της ελληνικής οικογένειας ... εναντίον των απαιτήσεων, ών η εκπλήρωσις θα ισοδυνάμει προς την ζωήν και την πρόοδον της ελληνικής πολιτείας. Την μεν οξυδέρκειαν (προς εκλογήν

²⁹⁰ βλ. ανωτέρω Κεφάλαιο 2^ο

των μέσων προς απαρτισμόν πολιτείας) μας αφαιρεί η διαρκής προ των οφθαλμών μας εθνική παράδοσις, την δε δύναμιν μας αφαιρεί η ελληνική οικογένεια»²⁹¹.

Τρέχοντα πραγματολογικά στοιχεία τεκμηριώνουν την διαχρονικότητα της έμφασης στον ατομισμό και την οικογενειακή μικρο-συλλογικότητα.

Οι δεσμοί της πυρηνικής οικογένειας, επί παραδείγματι, είναι πολύ πίο ισχυροί σε σχέση με τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα. Πρόσφατη συγκριτική έρευνα του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών κατέδειξε ότι το ποσοστό των νέων που παρατείνουν την παραμονή τους στην γονεϊκή εστία μέχρι και τα 29 τους χρόνια είναι τριπλάσιος σε σύγκριση με τον αντίστοιχο της Γαλλίας και κατά 50% υψηλότερος από τον μέσο ευρωπαϊκό²⁹².

Παράλληλα, ο δείκτης ιδιοκατοίκησης στην Ελλάδα είναι ο υψηλότερος στην Ευρώπη: η κατα κεφαλήν αναλογία ιδιόκτητων κατοικιών είναι 1 κατοικία ανά 1,98 άτομα όταν στην Ισπανία είναι 1: 3,1 στην Ιρλανδία 1: 3, στην Ιταλία 1: 2,7, στην Αυστρία και στο Βέλγιο 1: 2,5, στην Βρετανία 1: 2,4, στην Ολλανδία 1: 2,3 και στην Φιλανδία 1: 2,1²⁹³.

Η αυτοαπασχόληση υπερβαίνει κατά πολύ κάθε διεθνή μέσον όρο και κατέχει την πρώτη θέση τόσο εντός της Ένωσης όσο και μεταξύ των χωρών-μελών του ΟΟΣΑ. Το 1999 υπερέβαινε το 33% της συνολικής απασχόλησης έναντι 14,5% μέσου όρου των χωρών της Ένωσης και 14,6% μέσου όρου των χωρών του ΟΟΣΑ. Υπερέβαινε όχι μόνο την Πορτογαλία (27,4%) και την Ιταλία (24,3%) αλλά ακόμη και χώρες όπως η Τουρκία (29,4%) και το Μεξικό (29,2%)²⁹⁴.

Η αγροτική μικρο-ιδιοκτησία, επίσης, κυριαρχεί: το μέσο μέγεθος της αγροτικής εκμετάλλευσης είναι 4 στρέμματα περίπου, όταν το μέσο ευρωπαϊκό αγγίζει τα 16,5.

²⁹¹ Σε Αξελός Χ., (1995), Στοιχεία Κριτικής της Νεοελληνικής Ιδεολογίας, Ελληνικά Γράμματα, 165 σελ, σ.σ. 151-152

²⁹² Έρευνα των Λ. Αλιπραντή-Μαράτου και Ε. Τσανίρα, Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, 1/6/03

²⁹³ Το Βήμα 1/1/2003

²⁹⁴ OECD, (2000), Labour Force Statistics: 1979-1999.

Η Ελλάδα διαθέτει παραπάνω από το 10% των αγροτικών νοικοκυριών ενώ κατέχει μόλις 3,7 % της αγροτικής γής της Ευρωπαϊκής Ένωσης²⁹⁵.

Ο χώρος της ανθρώπινης δράσης στην Ελλάδα μοιάζει λοιπόν γενικώς κατακερματισμένος σε μικρές επικράτειες.

Στον θεματικό αντίποδα των ανωτέρω ενδεικτικών παραδειγμάτων ο Αλέξανδρος Αργυρίου²⁹⁶ παρατηρεί ότι ακόμα και η ανάπτυξη της πεζογραφίας κινείται από την πρώιμη φάση του επείσακτου διεθνούς αστικού μυθιστορήματος βασισμένου στο απρόσωπο μάκρο-υπόδειγμα του εξιδανικευμένου αστού, το οποίο κατ' ουδένα τρόπο συνδέεται με την ελληνική κοινωνική πραγματικότητα των μέσων του 19^{ου} αιώνα, προς την *ηθογραφία της τοπικότητας* που κυριαρχεί μέχρι και τον μεσοπόλεμο. Από την στιγμή που εγκαταλείπεται η μηχανιστική απομίμηση των δυτικο-ευρωπαϊκών αστικών στερεοτύπων που αδυνατούν να μετεμφυτευθούν δημιουργικά μη συναντώντας αντίστοιχα κοινωνικά σημαινόμενα στον ελληνικό χώρο, το μόνο που έχουν να παρατηρήσουν άρα μπορούν να περιγράψουν οι πεζογράφοι είναι ο κατατμημένος και ασύνδετος χώρος της τοπικής μικρο-συλλογικότητας. Μόνο από την γενιά του '30 και μετά δημιουργούνται περιγραφές ενός στιβαρού αστικού χώρου, του χώρου δηλαδή όπου εδράζεται η ενιαία και ομοιογενής επικράτεια. Μέχρι τότε η εθνική επικράτεια ως χώρος σύνθεσης του συλλογικού φαντασιακού απουσιάζει: η συμβολική μακρο-συλλογικότητα δεν έχει ακόμα πλήρως συγκροτηθεί.

Αξιοπαρατήρητο στοιχείο αποτελεί το ότι ο έντονος αυτός ατομισμός συνδυάζεται με μία εξ' ίσου έντονη έμφαση σε μία μορφή συλλογικότητας: την εθνική διάσταση της ατομικής ταυτότητας. Ο *έθνικός εαυτός* των ελλήνων, συγκροτείται γύρω από δύο βασικούς ισχυρισμούς: την αδιάσπαστη ιστορική συνέχεια και ομοιογένεια, και την εθνική μοναξιά εντός εχθρικού περιβάλλοντος.

Η αφήγηση της ιστορικής συνέχειας του έθνους αποτελεί κλασσικό μηχανισμό συγκρότησης της εθνικής συνείδησης και κατ' επέκταση πολιτικής ενοποίησης της

²⁹⁵ Δαμιανάκος Σ., (1999), «Το δυσεύρετο μοντέλο της ελληνικής Γεωργίας», σε Κασίμης Χ., Λουλούδης Λ., *Υπαιθρος Χώρα. Η ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα.*, ΕΚΚΕ-Πλέθρον, σ.σ. 55-84, σ. 58

²⁹⁶ Αργυρίου Α., (1983), «Το θέμα της ελληνικότητας στη πεζογραφία μας», σε Τσαούση Γ.Δ. (επιμ), *Ελληνισμός-Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και Βιωματικοί Άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 256 σελ., σ.σ. 189-200

εθνικής επικράτειας²⁹⁷. Η ενιαία αυτή ιστορική οντότητα απεικονίσθηκε από την νεαρή ελληνική ιστοριογραφία στα πρώτα κι' όλας βήματά της, και απετέλεσε αντικείμενο συστηματικής επεξεργασίας και διάχυσης μέσω των εκπαιδευτικών μηχανισμών του ελληνικού κράτους και κυρίως του πανεπιστημίου Αθηνών αλλά και, εμμέσως, μέσω του στρατού²⁹⁸.

Η ελληνική πολιτισμική ιδιαιτερότητα διεκδικείται μέσα από την δομική διαφοροποίηση των βασικών χαρακτηριστικών της ελληνικής κουλτούρας έναντι κυρίως του όμαιμού της δυτικού πολιτισμού (και ορθολογισμού) στην παγκόσμια διάχυση του οποίου αντιπαρατίθεται διεκδικώντας την ίδια μ' εκείνον οικουμενικότητα: «Το όραμα του αλόγιστου εξευρωπαϊσμού και της άγνοιας ή της περιφρόνησης των ριζών του τόπου σφραγίζει ως σήμερα και τις παραμικρές λεπτομέρειες του δημόσιου βίου και της κρατικής συμπεριφοράς», γράφει ο Χ. Γιανναράς. Και πάρα κάτω: « Η οικουμενικότητα είναι τα πραγματικά όρια της ζωής μας ... γιά την αναβίωση του κρατικού μας σχήματος το μεγάλο μας όπλο είναι η οικουμενικότητα του ελληνισμού»²⁹⁹. Η οικουμενικότητα που καθιστά τον ελληνικό πολιτισμό αντίπαλο δέος της επιφανειακής και καθόλου ουσιαστικής δυτικής κουλτούρας, της κουλτούρας των ευρωπαίων που «θέλουν μπίζνες, καλοπέραση, εξουσία». Έναντι αυτού του επικίνδυνα αφομοιωτικού αντιπάλου οι Έλληνες θα πρέπει να αγωνιστούν για να διασώσουν την «μοναδική και οικουμενική Ελληνορθόδοξη συνείδησή τους»³⁰⁰ μετατρεπόμενοι σε ισότιμους αντιπάλους αλλά πληρώνοντας ως τίμημα το να μείνουν «ανάδελφοι»: μόνοι σ' έναν εχθρικό κόσμο.

Η «διαχρονική εαυτότητα του Ελληνισμού», κατά τη διατύπωση του Κωνσταντίνου Τσουκαλά³⁰¹, ομογενοποιείται όχι μόνον διαχρονικά αλλά και ενδο-πολιτισμικά. Όχι μόνο η μετεπαναστατική αναγεννώμενη Ελλάδα αποτέλεσε συνέχεια της ένδοξης

²⁹⁷ Βλ. Δεμερτζής Ν.,(1995), «Ο εθνικισμός ως ιδεολογία. Εισαγωγικές παρατηρήσεις», Επιστημονικό Συμπόσιο Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 390 σελ., σ.σ. 67-116

²⁹⁸ Κιτρομηλίδης Π., ., (1983), «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», σε Τσαούση Δ.Γ., οπ.παρ. σ.σ.143-164, σ.σ 152-153. Ειδικότερα για τον ρόλο του στρατού, Κιτρομηλίδης Π.,(1997), « 'Νοερές κοινότητες' και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», σε Βερέμης Θ. Εθνική ταυτότητα και Εθνικισμός στην Νεώτερη Ελλάδα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 336 σελ. σ.σ.53-131, βλ. σ.σ. 76-77

²⁹⁹ Γιανναράς Χ.,(1978), Η νεοελληνική ταυτότητα ,Εκδόσεις Γρηγόρη, σ.σ. 8 και 79.

³⁰⁰ Επιστολή του Αρχιμανδρίτη Τιμόθεου Κιλίφη, ηγουμένου της ιεράς μονής Πεντέλης στην Καθημερινή της 1/1/1994, σε Αξελός οπ.παρ. σ.σ. 51-52

³⁰¹ Τσουκαλάς Κ., (1995), «Ιστορία, μύθοι και χρησμοί: Η αφήγηση της ελληνικής συνέχειας» σε Επιστημονικό Συμπόσιο, οπ.παρ, σ.σ. 287-303.

κλασσικής, αλλά στην συστατική της αφήγηση υπερέβη και τις όποιες ατέλειες εκείνης. Οι πολιτισμικές υπο-ενότητες που συνέθεταν την αρχαιοελληνική πολυσημία υπερκεράσθηκαν. Χαρακτηριστικό είναι επ' αυτού το κείμενο του βασικού αρχιτέκτονα της ενιαίας ιστορικής προοπτικής της ελληνικότητας, Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου: «Εις την αρχαίαν Ελλάδα τα πάντα προήγον και διετήρουν την διαίρεσιν. Η θρησκεία διά της πολυθείας, η εθνική καταγωγή διά της διαφοράς των φυλών, η γλώσσα δια της ποικιλίας των διαλέκτων, τα πολιτεύματα διά της αποτόμου αντιθέσεώς των. ... Το Ελληνικόν έθνος διά να αναλάβη την ανεξαρτησίαν του, είχε χρείαν νέων στοιχείων υπάρξεως ... Την Πολυθεϊαν διεδέχθη η ενότης του χριστιανισμού, την ποικιλίαν των διαλέκτων η ενότης της γλώσσης, την διαφοράν των φυλών η ενότης του έθνους»³⁰². Ο ευθαρσώς ομολογούμενος πολιτισμικός αυτός συγκρητισμός τείνει να συσσωματώσει στοιχεία και από τις δύο παραδόσεις που συναντήθηκαν στον ελλαδικό χώρο κατά την ιστορική στιγμή θεμελίωσης του νέου ελληνικού κράτους³⁰³: την κλασσική που επανεισήχθη μέσω των φιλελεύθερων δυτικών προτύπων³⁰⁴ και την βυζαντινή που κληροδοτήθηκε ευθέως μέσω της οθωμανικής αυτοκρατορίας και της ιδιάζουσας (πολιτισμικής και διοικητικής) βαρύτητας που απέκτησε εντός αυτής η ορθόδοξη εκκλησία και ειδικότερα το Πατριαρχείο. Η δογματική ασυμβατότητα³⁰⁵ μεταξύ των δύο αυτών αξιολογικών και ερμηνευτικών σχημάτων, της ελληνικότητας και της ορθοδοξίας, δεν εμπόδισε την διαλεκτική σύνθεσή τους σε ένα ενιαίο πλαίσιο όπου συνυπάρχουν και συλλειτουργούν 'σύμβολα' και 'ήρωες'-κατα Hofstede- τόσο ετερόκλητα όσο «η Αθήνα, ο Παρθενώνας, ο Περικλής, η Δημοκρατία, ο Πλάτωνας, ο Χριστός, η Ορθοδοξία»³⁰⁶. Η ελληνοχριστιανική σύνθεση που προκύπτει αποδεικνύεται πολιτισμικό μόρφωμα καινοτομικό και ιδιαίτερα λειτουργικό για την διατήρηση των ισορροπιών μιάς κοινωνίας με ιδιάζουσα, όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε στην

³⁰² Κωνσταντίνου Παπαρηγοπούλου, *Το τελευταίον έτος της ελληνικής ελευθερίας*, 1844, αναφορά σε Κιτρομηλίδης Π., (1983), *οπ.παρ.* σ.σ.150-151

³⁰³ βλ. Dakin D.(1984), *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 482 σελ, σ.σ. 24-25

³⁰⁴ Ο Στέφανος Πεσμαζόγλου υποστηρίζει ότι τόσο η νεοελληνική φαντασιακή ταυτότητα που δομείται γύρω από μία θετικά αξιολογημένη ιστορική ελληνικότητα όσο και γύρω από μία αντίπαλη απεικόνιση της τουρκικής ετερότητας ενδέχεται να είναι ευρωκεντρικές και επείσακτες κατασκευές. Πεσμαζόγλου Σ. ., (1995), «Ευρωκεντρικές κατασκευές», σε *Επιστημονικό Συμπόσιο*, *οπ.παρ.* σ.σ. 179-207. Την ίδια θέση υποστηρίζει και ο J Friedman, Friedman J.,(1994), *Cultural Identity and Global Process*, Sage Publications, 288 σελ. σ.σ. 118-119

³⁰⁵ Βλ. σχετικά Αγουρίδης Σ. (2002) «Ορθοδοξία και ελληνικότητα από την σκοπιά της νεωτερικότητας», σε Λίποβατς Θ., Δεμερτζής Ν., Γεωργιάδου Β., (επιμ), *Θρησκείες και Πολιτική στη Νεωτερικότητα*, Εκδόσεις Κριτική,σ.σ. 364-389

³⁰⁶ Επιστολή Κιλίφη, σε Αξελός *οπ.παρ.* σ.σ. 51-52

συνέχεια, κουλτούρα. Ακόμα και η πολιτική συμπεριφορά όσων αυτοπροσδιορίζονται με άμεση δέσμευση προς τις ελληνο-χριστιανικές αξίες δεν είναι δεδομένη: ορθόδοξη παράδοση και νεωτερικά στοιχεία αναμιγνύονται σε ασταθή μίγματα έτσι ώστε τόσο συντηρητικές όσο ριζοσπαστικές πολιτικές στάσεις να νομιμοποιούνται με παραπομπές στο ίδιο αξιακό πλαίσιο³⁰⁷.

Η συγκροτούμενη βάσει των ανωτέρω εθνική ταυτότητα είναι κατα ένα μέρος κλειστή, αυτοαναφερόμενη³⁰⁸, αμυντική³⁰⁹ ξενοφοβική και μανιχαϊστική³¹⁰. Βασική μέριμνα να μην αφομοιωθούμε, να « μην χάσουμε τη βαθιά επαφή μας με το φως μας, από τον Όμηρό μας ως τον Ελύτη μας, από τον Παρθενώνα μας ως την Αγιά Σοφιά μας»³¹¹. Πρόσφατη έρευνα σε δείγμα ελλήνων μαθητών κατέγραψε ποσοστά εθνοκεντρισμού και ξενοφοβίας πολύ υψηλότερα σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, που ερμηνεύονται ως αμυντικές στάσεις έναντι ενός προσλαμβανόμενου ως εχθρικού εξωτερικού περιβάλλοντος³¹². Εργαλείο άμυνας η εξιδανικευμένη εικόνα του παρελθόντος ως ευθέως νομιμοποιητική βάση των επιλογών του παρόντος.

Η εικόνα αυτή, εδραζόμενη επι του θυμικού μέσω επεξεργασιών που έχουν αποκληθεί «ανασφαλής αλαζονεία»³¹³, παρεμποδίζει την πρόσληψη κάθε πτυχής της πραγματικότητας μη συμβατής με τον νομιμοποιητικό συστατικό μύθο. Μύθο συστατικό της μοναδικότητας και ως εκ τούτου νομιμοποιητικό των επ' αυτής εδραζομένων διεκδικήσεων. Σε αντίθεση με τους φοβισμένους και εργασιομανείς

³⁰⁷ Γεωργιάδου Β. Νικολακόπουλος Η.,(2002), «Τύποι θρησκευτικής δέσμευσης, εκκλησιαστική πρακτική και πολιτικές προτιμήσεις. Μιά εμπειρική ανάλυση» σε Λίποβατς Θ., Δεμερτζή Ν., οπ. παρ σ.σ. 254-279

³⁰⁸ Για την έννοια της αυτοαναφοράς βλ. Luhmann, N., (1989), Ecological communication, University of Chicago Press, 187 σελ. και ιδίως σ.σ. 23-24,136. Ωστόσο η πολιτισμική αυτοαναφορά ενός τέτοιου «ετεροφοβικού» συστήματος βρίσκεται ακριβώς στον αντίποδα του τρόπου με τον οποίο ο ίδιος ο Luhmann προσλαμβάνει την έννοια: είναι «αντιρεαλιστική, ιδεαλιστική..., σολιψιστική, σκεπτικιστική» σε Christis J., (2001) “Luhmann’s theory of knowledge: beyond realism and constructivism?” Soziale Systeme, τομ. 7, τευχ.2, σ.σ. 328–349

³⁰⁹ Όρος που χρησιμοποιεί ο Ηλίας Κατσούλης. Κατσούλης Η.,(1988), «Το ‘ανθρώπινο κεφάλαιο’ στην Διαδικασία Εκσυγχρονισμού. Η Ελληνική ‘Αμυντική Κοινωνία’ μπροστά στην Πρόκληση του 2000» σε Κατσούλης Η., Γιαννίτσης Τ, Καζάκος Π., (επιμ), Η Ελλάδα προς το 2000. Πολιτική, Κοινωνία Οικονομία Εξωτερικές Σχέσεις. Παπαζήσης, 529 σελ. σ. 40

³¹⁰ Διαμαντούρος Ν., (1994/2000), Πολιτισμικός Δυϊσμός και Πολιτική Αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, Αλεξάνδρεια, 159 σελ., σ.49

³¹¹ Αξελός οπ.παρ.

³¹² Journal of Modern Greek Studies, Special Issue: Youth and History, τομ. 18 τευχ.2, Οκτώβριος 2000, και ιδίως τα άρθρα Hantzi A, Abakoumkin G., “National Identification and Ethnocentric Bias among Greek Adolescents: In Search of Correlates”, και Metaxas A-J D., “Rhetorical Haughtiness and the need of Self-Assurance: An Analysis of Greek Students Responses”

³¹³ Κουλούρη Χ., «Οι ‘ξένοι’, ο εγγονός και το παραμύθι», Το Βήμα, 27-9-2002

προτεστάντες αστούς της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης, τους οποίους ο Weber περιγράφει να πασχίζουν δια του αποτελέσματος να αποδείξουν (στον εαυτό τους, πρωτίστως) την θεία επιλογή, ο μέτοχος της αυτοαναφερόμενης κουλτούρας δεν έχει να αποδείξει τίποτα και σε κανένα. Κανένα πρακτικό αποτέλεσμα, άρα και καμμία ενέργεια, δεν απαιτείται για να δικαιωθεί (και να διεκδικήσει τα νόμιμα) ο εκ γενετής δικαιωθείς. Όπως ακριβώς η βρώση της σάρκας του αντιπάλου κληροδοτεί στον νικητή τις αρετές του ηττημένου, έτσι και η μιμιδιακή εσωτερίκευση και ενσωμάτωση των εξιδανικευμένων ηρώων κληροδοτεί στα γονίδια του φορέα τις συμβολικές ιδιότητες εκείνων. Πλασμένος όχι από απλά γονίδια αλλά από υβριδικής φύσεως ‘μιμιδιακά γονίδια’ ο κληρονόμος αποκτά δια της βιολογικής οδού το κλέος των προγόνων και δικαιούται αυταπόδεικτα τα όσα εκείνοι κατέκτησαν. Αλλά, κατ’ αναλογία, νοιώθει να τον βαραίνει και οτιδήποτε αρνητικό –βάσει του δικού του πάντοτε αυτοαναφερόμενου συστήματος αξιών – καταμαρτυρείται στους ήρωες και τους μύθους. Ο κάτοικος της σύγχρονης Θεσσαλονίκης που επιτίθεται κατά των βρετανών ιστορικών στην Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών τον Οκτώβριο του 2002, δηλώνοντας «ο Φίλιππος είναι παπούς μου» προφανώς νοιώθει εγγονός του Φιλίππου. Προφανώς νοιώθει ότι δικαιούται συμβολικό μερίδιο των κατακτήσεων του Φιλίππου (και κυρίως του Αλέξανδρου). Για τον ίδιο ακριβώς λόγο όμως νοιώθει ότι η, κατ’ αυτόν, αμφισβήτηση του ανδρισμού του βασιλέως πλήττει άμεσα και εκείνον.

Ο βεμπεριανός ορθολογισμός είναι στην περίπτωση αυτή περιττός, ίσως – ίσως και βλαπτικός. Εισάγει στις νοητικές διεργασίες δυσχερώς χειραγωγήσιμες λεπτομέρειες. Ο ορθολογισμός της αυτοαναφοράς αντιθέτως εκκαθαρίζει το πεδίο του συλλογισμού από τα μη επιδεκτά χειρισμών στοιχεία. Ο αυτοαναφορικά συλλογιζόμενος, κατα τον Luhmann, δεν συνδιαλέγεται με το περιβάλλον του: συνδιαλέγεται με τον εαυτό του για το περιβάλλον του. Αυτό τον τοποθετεί στον αντίποδα της βεμπεριανής ‘raisonance’. Αποκλείοντας από την νοητική επεξεργασία οποιοδήποτε περιβαλλοντικό ερέθισμα διαταράσσει την συνοχή και την οικειότητα του ερμηνευτικού σχήματος, επιχειρεί να συγκροτήσει έναν συμβολικά ασφαλή οικείο χώρο, περιορίζοντας όμως κατ’ αυτόν τον τρόπο την επαφή με την πραγματικότητα και την ανάγκη λεπτομερούς, πολυδιάστατης και επαληθεύσιμης πρόσληψης και κατανόησής της κατά τον βεμπεριανά οριζόμενο ορθολογισμό. Μόνο προδιαγεγραμμένες σχέσεις αιτίου – αιτιατού γίνονται αποδεκτές και όσα φαινόμενα

δεν εμπίπτουν προφανώς στις εν λόγω ερμηνευτικές σχέσεις, τότε εναλλακτικά ή εντάσσονται σ' αυτές διά της προκρούστειας μεθόδου, ή αγνοούνται όσο αυτό είναι εφικτό, ή τοποθετούνται στο χώρο του μυστηρίου και του 'εξώτερου κακού'.

Αυτή «η βαθύτατα αντιρεαλιστική σχέση με το παρελθόν» και ο «φόβος αναστοχασμού πράξεων και επιλογών» κατά την διατύπωση του Πέτρου Πιζάνια³¹⁴ συγκροτούν ένα ερμηνευτικό μηχανισμό που αδυνατεί να καταγράψει και να επεξεργαστεί σημαντικές διαστάσεις της πολύπλευρης σύγχρονης πραγματικότητας. Η αδυναμία αυτή καλύπτεται μέσω της συστηματικής προσφυγής σε «θεωρίες συνωμοσίας»³¹⁵: το 'εξώτερο κακό', τα 'ύποπτα συμφέροντα' (ύποπτα ως προς τι και από ποιόν – παραμένει συνήθως αδιευκρίνιστο διότι το μυστήριο, πέραν της εγγενούς πειστικότητάς του, απαλλάσσει και από την υποχρέωση τεκμηρίωσης) απεργάζονται τα χείριστα κατά του έθνους ή/και κατά των κεκτημένων συμφερόντων δεδομένης κοινωνικής υπο-ομάδας. Ενίοτε τα δύο συνδέονται στον λόγο των ομάδων αυτών εις τρόπον ώστε το πρώτο να νομιμοποιεί τα δεύτερα: η ιδιωτικοποίηση δημοσίων επιχειρήσεων, επι παραδείγματι, συνιστά για τα συνδικάτα των εργαζομένων σ' αυτές ξεπούλημα του εθνικού πλούτου που, σε περιπτώσεις όπως εκείνη των τηλεπικοινωνιών, κινδυνεύει να υποσκάψει την ίδια την ασφάλεια της χώρας.

Τέλος η ατομιστική διάσταση πρυτανεύει και στην πολιτική ταυτότητα των δρώντων υποκειμένων. Ο William Miller σημειώνει το 1928 ότι «τα ελληνικά πολιτικά κόμματα, εδράζονται περισσότερο επι προσώπων και λιγώτερο επι πολιτικών ...εξ αιτίας του ατομισμού που είναι βαθειά ριζωμένος στον ελληνικό χαρακτήρα ... Η ευγενής φιλοδοξία της πρωτοκαθεδρίας καθιστά την ομαδική εργασία δύσκολη»³¹⁶. Η Adamantia Pollis, πολύ πιο πρόσφατα, υπογραμμίζει επίσης ότι « Η αντίληψη του θεσμικού ρόλου είναι ανύπαρκτη και τα πρόσωπα που καταλαμβάνουν μιά δημόσια θέση αντιμετωπίζονται ως υπηρετούντες ίδια συμφέροντα και συμφέροντα όσων εκπροσωπούν, που ποτέ δεν ταυτίζονται με τα συμφέροντα του συνόλου»³¹⁷.

³¹⁴ Η Καθημερινή, 22-12-02

³¹⁵ Βάρβογλη Λ., «Θεωρίες συνωμοσίας», Το Βήμα, 25-8-2002

³¹⁶ Miller W., (1928/1970), "Modern Greek Politics", σε Bannan A.J., Edelenyi A., (επιμ.), Documentary History of Eastern Europe, Twayne Publishers, σ.σ. 291-297

³¹⁷ Pollis A., (1968), "Social Change and Nationhood", The Massachusetts Review, τομ. IX, τευχ. 1, σ.σ. 123-132

Μέσα από τις προηγηθείσες παραθέσεις βλέπουμε λοιπόν την ιδιαίτερη ελληνική πολιτισμική ταυτότητα να συγκροτείται σε δύο *οικείους χώρους*. Κατ' αρχήν αυτόν της μικρο-συλλογικότητας που δομείται γύρω από την οικογένεια, την γεωγραφική τοπικότητα, την επαγγελματική ομάδα, οτιδήποτε εν ολίγοις παράγεται από τις προσωποποιημένες συναλλαγές και διαδράσεις του ατόμου. Ταυτόχρονα όμως καταγράφονται συχνές αναφορές σε μία συγκεκριμένη μακρο-συλλογικότητα: αυτήν του έθνους³¹⁸. Η ταυτότητα των ελλήνων καίτοι ατομοκεντρική δεν στερείται λοιπόν μακρο-συλλογικής βάσης. Όχι όμως οιασδήποτε. Το εθνοτικά προσδιορισμένο άτομο, σε αντίθεση με τον οικουμενικά/ φιλελεύθερα οριζόμενο πολίτη, μετέχει πρωτίστως μίας διαδικασίας διαφοροποίησης και όχι ομογενοποίησης. Το αστικό/ φιλελεύθερο αξιακό σύστημα καθιστά το άτομο μέτοχο μίας οικουμενικής κοινότητας δικαιωμάτων. Το εθνοτικό αξιακό πλαίσιο συνιστά μία κοινότητα χαρακτηριστικών: είμαστε αυτό που δεν είναι οι άλλοι και για τούτο οι 'άλλοι' δεν μπορεί να είναι 'εμείς'. Διεκδικούμε αυτό που δικαιούμαστε ως 'εμείς', βάσει των ποιοτικών χαρακτηριστικών που μόνο 'εμείς' διαθέτουμε, πρωτίστως μία αποκλειστική σχέση με τον χώρο/ επικράτεια³¹⁹: είμασταν εδώ πριν από τους άλλους ή είμαστε εδώ περισσότεροι από τους άλλους (στην καλύτερη περίπτωση), είμαστε καλύτεροι από τους άλλους³²⁰ (στην χειρότερη). Σε αντίθεση λοιπόν με τον αστικό/φιλελεύθερο τρόπο συγκρότησης της οικουμενικής μακρο-συλλογικότητας μέσω ένταξης, η εθνοτική μακρο-συλλογικότητα λειτουργεί δια του αποκλεισμού. Το κρίσιμο στοιχείο που προκύπτει δεν είναι ότι κάποιοι αποκτούν, βάσει ορισμένων χαρακτηριστικών τους, δικαιώματα αλλά το ότι κάποιοι άλλοι δεν τα αποκτούν. Η αναφορά στην εθνότητα, από την σκοπιά που μας απασχολεί εδώ, την πολιτισμική συγκρότηση του ορθολογισμού δηλαδή, απλουστεύει και αυτοματοποιεί τις σχέσεις αιτίου-αιτιατού οι οποίες δεν υπόκεινται πλέον στην δέσμευση της αποδεικτικής διαδικασίας αλλά παράγονται στερεοτυπικά. Ο ίδιος μηχανισμός αναπαράγεται και σε χαμηλότερα επίπεδα κοινωνικής οργάνωσης που συγκροτούνται με βάση το «ανθρώπινο

³¹⁸ Βλ. και Παναγιωτοπούλου Ρ., (1994), «Η χαμένη τιμή της πολιτικής κουλτούρας των Ελληνίδων: σκέψεις και επισημάνσεις για την γυναικεία πολιτική κουλτούρα» σε Δεμερτζής Ν., (επιμ), Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα, Εκδόσεις Οδυσσέας, 349 σελ. σ.σ. 287-328

³¹⁹ Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος με τον οποίο ορίζεται η έννοια του έλληνα πολίτη στα τοπικά πολιτεύματα και στα τρία πρώτα επαναστατικά συντάγματα: με βάση την Χριστοπιστία, την τοπικότητα και την ανιούσα σχέση με αυτές τις ποιότητες. Βλ. σχ. Παπαρίζος Α., (1994), «Διαφωτισμός, θρησκεία και παράδοση στην σύγχρονη ελληνική κοινωνία», σε Δεμερτζής Ν., (επιμ), Η ελληνική... οπ.παρ. σ.σ. 75-114 και Πετρίδης Π.Β. (1990), Πολιτικοί και Συνταγματικοί Θεσμοί στην Νεότερη Ελλάδα (1821-1843), University Studio Press, 262 σελ

³²⁰ Βλ. σχετικά Λίποβατς Θ., (1994), «Η διχασμένη ελληνική ταυτότητα και το πρόβλημα του εθνικισμού» σε Δεμερτζής Ν., (επιμ), Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα, 349 σελ, σ.σ.115-132

πολιτισμικό ένστικτο για φυσικό χώρο [*Lebensraum*]» κατά την διατύπωση του Marshal Sahlins³²¹ και τις πολιτισμικές προεκτάσεις που η σχέση με τον χώρο και η εντός αυτού εγγύτητα παράγουν. Οι υπο-εθνικού επιπέδου τοπικότητες δημιουργούν και εκείνες «μικρο-εθνοτικές ταυτότητες» με την ίδια ακριβώς λειτουργία: την στερεοτυπική παραγωγή του αυταπόδεικτου που απομακρύνει από την ανάγκη προσφυγής σε βεμπεριανού τύπου ορθολογισμό³²².

Τόσο η αναφορά στην τοπική ή σχεσιακή μικρο-συλλογικότητα όσο και η αναφορά στην εθνοτική μακρο-συλλογικότητα, παραμένουν κατά βάση ατομοκεντρικές –με την έννοια της προσωποποιημένης και διαμεσολαβούμενης από την μικρο-συλλογικότητα σχέσης με το εμπριέχον θεσμικό υπερσύνολο- και κατά συνέπεια αποπροσανατολίζουν και αποκόπτουν την δράση από την οικουμενική μακρο-συλλογικότητα όπως αυτή συγκροτείται εκ της κοινότητας δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των πολιτών έναντι του κράτους και αλλήλων. Δημιουργούν αυτό που ο Ράμφος³²³ αποκαλεί «κραταιό ομαδισμό» και «άπρακτο εξατομισμό» της ελληνικής κοινωνίας.

Το έθνος και η οικογένεια έχουν ένα βασικό κοινό χαρακτηριστικό: συνιστούν , όπως το θέτει ο Κύρκος Δοξιάδης, «τυχαία διαμορφωμένες και μη αντιστρέψιμες επικρατειακότητες ... που κατ' εξοχήν αντιφάσκουν με την νεωτερική ηθική-και πρώτα και κύρια, με μία κεντρική αρχή αυτής της ηθικής, δηλαδή με το αίτημα

³²¹ Sahlins, M., (2000), οπ.παρ σ. 48. βλ. και την σχετική ανάλυση στο Κεφάλαιο 1

³²² Ενδεικτικά παραδείγματα της ισχύος των «μικρο-εθνοτικών ταυτοτήτων» στην Ελλάδα αποτελούν η πραγματοποίηση στον δήμο Θέρμης στην Θεσσαλονίκη τον Ιούνιο του 2003 πολιτιστικών εκδηλώσεων από συλλόγους «Γηγενών Μακεδόνων» που τονίζουν και διαιωνίζουν πολιτισμικές διαφορές με το προσφυγικό στοιχείο ακόμα και μετά την πάροδο 80 ετών, αλλά και η ύπαρξη στην κεντρική πλατεία του Άργους γραφείων του «Συλλόγου Αρκάδων Αργολίδος» που προφανώς εργάζεται για την διατήρηση των δεσμών με μία τοπική πατρίδα που βρίσκεται σε απόσταση 30 μόλις χιλιομέτρων.

³²³ Ράμφος Σ. (2000), Ο καημός του ενός. Κεφάλαια της ψυχικής ιστορίας των Ελλήνων , Εκδόσεις Αρμός, σ. 394. Δημιουργείται βέβαια η εντύπωση ότι ο Ράμφος ταυτίζει την εξατομικευμένη σχέση με το θείο, από την οποία εκκινεί, και η οποία δεν μπορεί παρα να είναι μία προσωποποιημένη εξατομίκευση με την απρόσωπη εξατομίκευση του φιλελεύθερου αστικού κράτους. Βλ. σχετικά και την κριτική που ασκεί ο Μουζέλης στην κατά Ράμφο αιτιολογία της μη εξατομίκευσης δηλαδή στην ιδιότυπη θεολογία του προσώπου που κυριάρχησε στην ανατολική εκκλησία και η οποία οδήγησε στον «κραταιό ομαδισμό» της ελληνικής κουλτούρας. Μουζέλης Ν. (2003), «Εξατομίκευση και νεωτερικότητα στο πρόσφατο έργο του Σ. Ράμφου». Διαβάζω, τεύχ.439, Απρίλιος, σ.σ.93-96. Ο Παπαρίζος, συναφώς, δέχεται ότι «Οι σχέσεις προσωπικής αλληλεξάρτησης ...εξακολουθούν να είναι κυρίαρχες σε όλους τους χώρους της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας», Παπαρίζος Α., (1994), οπ.παρ. σ. 81

ισότητας ευκαιριών »³²⁴. Συνυπάρχουν λοιπόν στην ελληνική κουλτούρα μικρο- και μακρο-συλλογικότητες μ' έναν ωστόσο τελείως ιδιαίτερο τρόπο ο οποίος και συγκρούεται με τα φιλελεύθερα αντίστοιχά τους. Το κέντρο βάρους της σχέσης τους τοποθετείται προς την πλευρά της μικρο-συλλογικότητας ως οικείου χώρου της ατομικότητας. Η αναφορά στο έθνος (αλλά και στην περιφερειακή ταυτότητα), δια της ιδιοποίησης των θετικών ιδιοτήτων των ηρώων και συμβόλων της ιστορικής συνέχειας αλλά και δια του αποκλεισμού των τρίτων, απλώς μεταφέρει τις ατομικές διεκδικήσεις από την μικρο στην μακρο-συλλογικότητα, δηλαδή από την τοπικότητα και την οικογένεια στο κέντρο και το κράτος. Είναι, σε τελική ανάλυση ένα μέσο επιβολής της ατομικότητας δια της μικρο-συλλογικότητας στη μακρο – συλλογικότητα: επιχειρεί να προσαρμόσει τους γενικούς κανόνες στις ιδιαιτερότητες των φυσικών προσώπων προς ίδιον όφελος. Αντίθετα στο φιλελεύθερο πλαίσιο ατομισμός και συλλογικότητα έχουν μιά τελείως διαφορετική σχέση: το απρόσωπο άτομο καλείται να υπαχθεί στους γενικούς κανόνες επιδιώκοντας το ίδιον όφελος εντός των ορίων του συλλογικού.

«Οι Έλληνες δυσκολεύτηκαν, και σε κάποιο βαθμό εξακολουθούν να δυσκολεύονται, να αποδεχθούν», σημειώνει η Ρόη Παναγιωτοπούλου, «τους κανόνες που διέπουν τα φιλελεύθερα πολιτικά συστήματα και συνιστούν την προϋπόθεση λειτουργίας τους. Δυσκολεύονται επίσης να αποδεχθούν το σταθερότυπο του δυτικού ατομισμού που χαρακτηρίζεται από απρόσωπη και ως εκ τούτου συλλογική οργάνωση και ευθύνη. Στην Ελλάδα κυριαρχεί μιά ατομική κινητοποίηση που υπόκειται σε- και ταυτίζεται με κανόνες οι οποίοι διαμορφώνονται εντός της διευρυμένης οικογενειακής αλληλεγγύης»³²⁵.

Αυτή η αμφίσημη σχέση των δρώντων υποκειμένων με την μακρο-συλλογικότητα οδηγεί σε αντιφατικές συμπεριφορές, βασισμένες πάντα στην λογική του πεπερασμένου αλτρουϊσμού και της οριοθετημένης στην μικρο-συλλογικότητα κοινωνικής ευθύνης. Οι δρώντες προσπαθούν να αποφύγουν την μακρο-συλλογικότητα (το κράτος) όταν τίθεται ζήτημα υπαγωγής τους στους συλλογικούς

³²⁴ Δοξιάδης Κ., «Για την ιδεολογία του εθνικισμού», σε Επιστημονικό Συμπόσιο, οπ.παρ. σ.σ.41-52, βλ σ.σ. 47-48

³²⁵ Panagiotopoulou R., (1999), “The notion of voluntarism in modern Greek society and the challenge of the Olympic Games” σε Volunteers, Global Society and the Olympic Movement, Papers of the Symposium held in Lausanne, 24–26 November

κανόνες, άρα περιορισμού της ίδιας ωφέλειας υπέρ του κοινού συμφέροντος. Αντιθέτως το προσεγγίζουν διεκδικητικά όταν τίθεται ζήτημα αξιοποίησης της (τυπικής ή άτυπης) αναδιανεμητικής του λειτουργίας. Το ότι η σχέση των ατόμων με το κράτος έχει σαν επίκεντρο την μικρο-συλλογικότητα (την οικογένεια, την τοπικότητα κλπ) φαίνεται από το ότι οι κοινωνικές ομάδες διεκδικούν κυρίως μεταβίβαση εισοδήματος και όχι δημόσιες πολιτικές και συλλογικές υποδομές. Σε πρόσφατη ευρωπαϊκή έρευνα για τις κοινωνικο-οικονομικές μεταβολές στην οικογένεια, το ελληνικό δείγμα εμφανίζεται να πιστεύει ότι η ουσία της κοινωνικής πολιτικής για την οικογένεια είναι η χορήγηση επιδομάτων³²⁶. Ο Θωμάς Μαλούτας υπογραμμίζει συναφώς την ύπαρξη «μεγάλων περιθωρίων ‘αυτορύθμισης’ των διαδικασιών κοινωνικής αναπαραγωγής ...και [την] ανάπτυξη σημαντικού περιθωρίου διαχειριστικής αυτονομίας στο ατομικο-οικογενειακό επίπεδο»³²⁷.

Ουσιαστικά, οι κοινωνικές ομάδες και τα άτομα φαίνεται να ζουν στην μικρο-συλλογικότητα (οικογένεια, τοπικότητα, επαγγελματική ομάδα), προφυλαγμένα από τις υποχρεώσεις τους υπέρ του συνόλου, και να προσεγγίζουν την μακρο-συλλογικότητα αποκλειστικά και μόνο για να επωφεληθούν της κεντρικής αναδιανομής (τυπικά με ισονομία ή άτυπα με κατ’ εξαίρεση πελατειακή πρόσβαση). Κατόπιν αποσύρονται εκ νέου στην αυτοτέλεια, την ασφάλεια και την ιδιοτέλεια της μικρο-συλλογικότητας για να απολαύσουν κατ’ ιδίαν τα αναδιανεμηθέντα οφέληματα.

Οι αντιφατικές αυτές λογικές (ταυτόχρονα έντονου αντικρατισμού και αυξημένης επίκλησης του κράτους) δεν υποσκάπτουν την συμπεριφορική συνοχή των υποκειμένων ούτε οδηγούν στην ‘σχάση του εγώ’ -κατά την διατύπωση του Λίποβατς- εξ αιτίας ακριβώς των μεγάλων περιθωρίων ανοχής της αντιφατικότητας που διαθέτουν οι ‘ανατολικές’ κατά Triandis, Kitayama και Nisbett κουλτούρες, στις οποίες φαίνεται να εντάσσεται και η ελληνική. Ο συνθετικός χαρακτήρας και η ανοχή αντιφάσεων που επιτρέπει η ελληνική κουλτούρα τεκμηριώνονται και στην εμπειρική μελέτη της Jill Dubisch που καταδεικνύει ότι η μικροκοινωνία ενός τηνιακού χωριού συγκροτεί τις ατομικές και συλλογικές στρατηγικές της ως σύνθεση παραδοσιακών

³²⁶ Λ. Μουσούρου, Μ. Στρατηγάκη, Ερευνητικό Πρόγραμμα IPROSEC (2000-2003), Πάντειο Πανεπιστήμιο. Η Καθημερινή, 26-4-2003.

³²⁷ Μαλούτας Θ.,(1996), οπ.παρ. σ.σ. 129-130

και νεωτερικών στοιχείων. Τα δρώντα υποκείμενα, παρατηρεί η Dubisch, «δεν αντιμετωπίζουν τα πιστεύω τους σε θεωρητικό επίπεδο, αλλά τα εφαρμόζουν σε πραγματικές καταστάσεις για να επιλέξουν τρόπο δράσης, να ερμηνεύσουν γεγονότα ή να σταθμίσουν την συμπεριφορά τρίτων. Έτσι αλληλοσυγκρουόμενες πεποιθήσεις μπορούν να αξιοποιούνται σε διαφορετικές καταστάσεις χωρίς το υποκείμενο να βιώνει την παραμικρή ασυνέπεια»³²⁸.

Οι συγκριτικές μελέτες τόσο του Hofstede όσο και των Trompenaars και Hampden-Turner, στις οποίες έχουμε ήδη αναφερθεί, πιστοποιούν ότι και σε οργανωσιακό επίπεδο καταγράφονται στην Ελλάδα οι ίδιες ‘ανατολικοστρεφείς’ πολιτισμικές τάσεις. Τάσεις που στην παρούσα ανάλυση επιχειρείται να ερμηνευθούν όχι με γεωγραφικές μεταβλητές αλλά με αναφορά στην κυρίαρχη μορφή αλτρουϊσμού και στον τύπο συλλογικότητας που αυτή παράγει. Η γνωστή μελέτη του Hofstede³²⁹ τοποθετεί την Ελλάδα στην πρώτη θέση μεταξύ των σαράντα κρατών από πλευράς προσπάθειας αποφυγής της αβεβαιότητας. Η τάση αυτή συνδέεται άμεσα με την οικεία, ελεγχόμενη και σταθερά αναπαραγόμενη μικρο-συλλογικότητα όπου καταφεύγει η ελληνική πολιτισμική ταυτότητα αποφεύγοντας να εκτεθεί στις αβεβαιότητες της απρόσωπης και πολυπαραγοντικά, άρα ανεξέλεγκτα, εξελισσόμενης μακρο-συλλογικότητας. Η ελληνική κουλτούρα εμφανίζεται επίσης ως κολλεκτιβιστική γεγονός αναμενόμενο αν ληφθεί υπ’ όψη η μικρο-συλλογικά διαμεσολαβούμενη σχέση με την μακρο-συλλογικότητα. Ο ελληνικός ατομισμός είναι ένας, μη νεωτερικός, προσωποποιημένος ατομισμός που πραγματώνεται αποκλειστικά και μόνο μέσα στην σχεσιακή και ενδεχομενική μικρο-συλλογικότητα (την οικογένεια, την τοπικότητα, τον επαγγελματικό ομαδισμό) η οποία και διαμεσολαβεί την σχέση του ‘προσωποποιημένου ατόμου’ με την κανονιστικά και ιδεοτυπικά ρυθμιζόμενη μακρο-συλλογικότητα και τα ‘απρόσωπα άτομα’-φορείς τυποποιημένων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων που κατοικούν εκεί. Η ελληνική κουλτούρα χαρακτηρίζεται τέλος από μεγάλη «απόσταση από την εξουσία» κατά την ταξινόμηση του Hofstede, δηλαδή την αυξημένη προσπάθεια αποφυγής του έξωθεν ελέγχου γεγονός που επίσης πιστοποιεί την αντιπαλότητα της φιλικής μικρο-συλλογικότητας –καταφύγιο με την απόμακρη και εχθρική μακρο-συλλογικότητα.

³²⁸ Dubisch J., (1980), “The context of fatalistic beliefs in a Greek island village”, International Journal of Contemporary Sociology, τομ. 17, τευχ. 2-3, σ.σ. 80-95

³²⁹ Hofstede G., (1980), οπ.παρ., σ.σ. 51-54

Στην μελέτη των Trompenaars και Hampden-Turner³³⁰ η Ελλάδα καταλαμβάνει την 5^η θέση επί 44 χωρών με βάση τον βαθμό πρόσληψης της παραγωγικής οργάνωσης περισσότερο ως κοινωνικής ομάδας και λιγότερο ως συστήματος. Το στοιχείο αυτό τεκμηριώνει ότι η συλλογικότητα γίνεται αντιληπτή ως σχεσιακή οντότητα, δηλαδή ως σύνολο ενδεχομενικών και προσωποποιημένων διαδράσεων και όχι ως πλαίσιο τυποποιημένων κανονικοτήτων.

Από την προηγηθείσα ανάλυση προκύπτει λοιπόν μία ελληνική κουλτούρα προσωποποιημένα ατομοκεντρική, ορμώμενη από την ιδιοτελή (χωρική ή σχεσιακή) μικρο-συλλογικότητα, ελάχιστα προσανατολισμένη προς την οικουμενικά ουδέτερη μακρο-συλλογικότητα των κοινών υποχρεώσεων και των οριοθετημένων συμφερόντων. Προκύπτει ακόμα μία κουλτούρα με στερεοτυπική πρόσληψη του περιβάλλοντος η οποία ελαχιστοποιεί τα αιτιακά ερωτήματα και την αντίστοιχη ανάλυση. Μία τέτοια κουλτούρα είναι συνεπώς πιθανό να παράγει στον δημόσιο χώρο συμπεριφορές και στρατηγικές μη-βεμπεριανές:

- Ιδιοτέλεια έναντι της μακρο- συλλογικότητας ,
- Περιορισμένη αναζήτηση των σχέσεων αιτίου-αιτιατού επι διακυβευμάτων που ορίζονται στο επίπεδο της μακρο-συλλογικότητας -και δεν εμπλέκουν άμεσα ίδια συμφέροντα συγκροτούμενα εντός της μικρο-συλλογικότητας
- Απόκλιση «επιθυμητέου»-«επιθυμητού» (κατά Hofstede) στο βαθμό που το πρώτο παράγεται από την -ελαχιστοποιημένης βαρύτητας- μακρο-συλλογικότητα και το δεύτερο διαμορφώνεται στην -αυξημένης βαρύτητας- μικρο-συλλογικότητα. Κατ' επέκταση μη ταύτιση των 'αξιακών ισχυρισμών' που χρησιμοποιούνται για νομιμοποιητικούς και χειριστικούς σκοπούς, με τις 'αξιακές παραδοχές' που πράγματι προσανατολίζουν τις συλλογικές και ατομικές συμπεριφορές.

Το ότι οι συμπεριφορές αυτές χαρακτηρίζονται ως μη-βεμπεριανές ή ως βεμπεριανά μη-ορθολογικές, δεν σημαίνει ότι αυτομάτως κατανοούνται κατά την παρούσα ανάλυση και ως μη έλλογες, ήτοι ως παντελώς αγνοούμενες τις σχέσεις αιτίου-αιτιατού.

³³⁰ Trompenaars F., Hampden-Turner C., (1997), οπ.παρ. σ. σ.17-18

Οι συμπεριφορές αυτές, όπως και οιοσδήποτε άλλες, προσανατολίζονται απο προσλαμβανόμενες αιτιακές σχέσεις. Στην παρούσα περίπτωση όμως εγγράφονται σε ένα διαφορετικό πεδίο διαδραστικής δυναμικής σε σχέση με την βεμπεριανή οπτική: δεν πρόκειται για διαδράσεις που τείνουν να υποτάξουν το ιδιαίτερο στο κανονικό και δι' αυτού το ατομικό στο συλλογικό, αλλά το ακριβώς αντίθετο. Ως εκ τούτου ο δημόσιος χώρος εμφανίζεται κατακερματισμένος σε επι μέρους επικράτειες και η μακρο-συλλογικότητα απόμακρη και εχθρική – στο βαθμό που επιδιώκει να περιορίσει την μικρο-συλλογική αυτοτέλεια και αυτονομία, την οποία οι στρατηγικές των δρώντων υποκειμένων επιδιώκουν αντιθέτως να μεγιστοποιήσουν. Απο την αντιπαράθεση αυτή προκύπτει ένας εξ' ίσου κατακερματισμένος ορθολογισμός: ο ορθολογισμός των μικρο-συλλογικοτήτων. Το ότι «ο κάθε δρων επιδιώκει αποκλειστικά το δικό του συμφέρον και δεν παρέχεται πλαίσιο έλλογης σύμπραξης μεταξύ των δρώντων και απο κοινού αντιμετώπισης των προβλημάτων τους», όπως σημειώνει ο Κ. Ψυχοπαίδης ³³¹, κάθε άλλο παρά «ακυρώνει το ορθολογικώς πράττειν» των υποκειμένων, έκαστο των οποίων επιχειρεί την επίτευξη των ιδίων του στόχων σε συνέπεια με τις επι μέρους αξίες του. Επι πλέον αυτή η πανσπερμία ανταγωνιστικών συμπεριφορών παράγει κανονικότητες (η προτεραιότητα του ιδίου συμφέροντος έναντι του συλλογικού είναι π.χ. η βασικότερη από αυτές), οι οποίες συγκροτούν έναν συμπεριφορικό σταθερότυπο, άρα και μία μορφή ορθολογισμού. Το συμπεριφορικό αυτό σταθερότυπο είναι προφανώς ασύμβατο προς τον ιδεατό τύπο της ορθολογικής/ γραφειοκρατικής συμπεριφοράς που επεξεργάσθηκε ο Weber γεγονός που το καθιστά μη βεμπεριανά ορθολογικό όχι όμως και παντελώς ανορθολογικό, στο μέτρο που εμπίπτει στον ... βεμπεριανό και πάλι ορισμό του ορθολογισμού ως προς τους σκοπούς.

Η εμφάνιση του βεμπεριανού ορθολογισμού

Στον ίδιο φυσικό χώρο, την ελλαδική επικράτεια, καταγράφεται ωστόσο και ο συμπεριφορικός αντίποδας του ανωτέρω σταθερότυπου. Σύμφωνα με τους περισσότερους αναλυτές ο αστικός/ φιλελεύθερος ορθολογισμός φαίνεται ότι

³³¹ Ψυχοπαίδης Κ., (2002), «Το ανορθολογικό στοιχείο στην ελληνική θεωρητική σκέψη», σε Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανόησης στην σημερινή Ελλάδα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σ.σ. 17-27

επανήλθε στην, κατά Nisbett, κοιτίδα του μέσω των ελλήνων της διασποράς που επανέρχονται στην γη των προγόνων τους για να δημιουργήσουν και να στελεχώσουν το νέο ελληνικό κράτος. Ο Νικηφόρος Διαμαντούρος περιγράφει μιά κουλτούρα κοσμική και εξωστρεφή, εμπνεόμενη από τα έθνη της βιομηχανικής δύσης, δεκτική στις καινοτομίες, προσανατολισμένη στον συνταγματισμό, στην διαμεσολαβημένη άσκηση της εξουσίας και στη διευρυνόμενη και όχι περιοριστική εννοιολόγηση των πολιτικών και ανθρώπινων δικαιωμάτων³³². Ο Νίκος Μουζέλης αναφέρεται επίσης σε έναν «εκσυγχρονιστικό και εξωστρεφή προσανατολισμό που προσπαθεί να προφθάσει τη Δύση υιοθετώντας δυτικούς θεσμούς και αξίες»³³³.

Εκείνο που έχει ωστόσο κομβική σημασία δεν είναι τόσο η συνύπαρξη δύο διαφορετικών πολιτισμικών υποδειγμάτων σε κοινό χωροχρονικό πλαίσιο αλλά οι μεταξύ τους σχέσεις και διαδράσεις. Η περίπου αποκλειστική απάντηση στο εν λόγω ερώτημα είναι μία: η θεμελιώδης αντίθεση και σύγκρουση. Το σύνολο σχεδόν των αναλυτών της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας υπογραμμίζει τον ασύμβατο και συγκρουσιακό χαρακτήρα των δύο αυτών υποδειγμάτων τονίζοντας ότι η μόνη μορφή συνύπαρξης είναι η κάθετη αντιπαράθεση η οποία και δεν θα επιλυθεί αν ένα εξ' αυτών -και δη το δυτικοστρεφές εκσυγχρονιστικό το οποίο και ιστορικά έπεται, άρα εξελικτικά προηγείται, αλλά και συμβατό προς την οικουμενικά κυρίαρχη τάση είναι- δεν επικρατήσει. Ο Διαμαντούρος, ο οποίος επικεντρώνει γενικότερα το ερευνητικό του ενδιαφέρον στην εν λόγω αντίθεση, εισάγει την έννοια του «πολιτισμικού δυϊσμού» ως βασικού εργαλείου ανάλυσης. Σύμφωνα με το εν λόγω ερμηνευτικό σχήμα «καθεμιά από τις δύο αυτές παραδόσεις συγκροτεί ένα ολοκληρωμένο σύστημα θεώρησης, κατανόησης και νοηματοδότησης του κόσμου και του ιστορικού γίνεσθαι, με δικό του όραμα ...[που] οδηγεί σε διαφορετικές, αποκλίνουσες και συχνά αλληλοαποκλειόμενες αναγνώσεις των ιδίων γεγονότων... Η επιβίωση αυτών των δύο παραδόσεων μέχρι σήμερα τεκμηριώνει την ύπαρξη ενός ισχυρού πολιτισμικού δυϊσμού που διαχρονικά διατρέχει το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας και επηρεάζει βαθύτατα τις οικονομικές της και πολιτικές ιστορίες και εκφάνσεις ...Σε γενικές γραμμές τα ρήγματα και οι εν γένει διαιρέσεις που δημιουργεί ο πολιτισμικός αυτός δυϊσμός στην διάρκεια του χρόνου τέμνουν εγκάρσια την ελληνική κοινωνία και τους θεσμούς της (οικονομικούς, πολιτικούς και πολιτισμικούς) και δημιουργούν

³³² Διαμαντούρος Ν., (1994/2000), οπ.παρ., σ.σ. 58-59.

³³³ Μουζέλης Ν. (1994), Ο Εθνικισμός στη ύστερη ανάπτυξη, Θεμέλιο, σ.17

αντιθέσεις και συγκρούσεις τέτοιες που καθιστούν την υπέρβασή του ιδιαίτερα δυσχερή...» Η συγκρουσιακή αυτή «ασταθής ισορροπία» τείνει ωστόσο να ανατραπεί και οι μεταρρυθμιστικές δυνάμεις να εξασφαλίσουν «μόνιμη ηγεμονία»³³⁴. Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνται και οι λοιποί αναλυτές. Ο Μουζέλης αναφέρεται σε δύο τύπους «ανταγωνιστικής κουλτούρας»³³⁵, ο Τσουκαλάς περιγράφει το «ελληνικό Volksgeist ... να κοιτάει, σαν τον Ιανό, ταυτόχρονα προς δύο κατευθύνσεις που εμφανίζονται ως διαμετρικά αντιτιθέμενες»³³⁶. Ο Λίποβατς μιλώντας για μία «διχασμένη ταυτότητα» περιγράφει έναν «νευρωτικού τύπου» πολυμέτωπο αγώνα της «ελληνικότητας» κατά της «ξενικής νεωτερικότητας»³³⁷. Ο Κουτσούκης αναφέρεται στην ελληνική κοινωνία ως «δυναδική»³³⁸. Ο Δεμερτζής, τέλος, εντοπίζει τα αίτια του διχασμού της νεοελληνικής ταυτότητας στην «ετερόκλητη συμβίωση» των δύο πολιτισμών, σημειώνοντας όμως ταυτόχρονα ότι η συμβίωση αυτή λαμβάνει την μορφή «συνάρθρωσης παρόντος-παρελθόντος» μέσα από στρατηγικές κυριαρχίας και μηχανισμούς αναπαραγωγής καταλήγοντας σε μία ασύμμετρη ισορροπία - αποκαλούμενη «ανεστραμμένος συγκρητισμός»- υπέρ των παραδοσιακών στοιχείων

339

Η μεθοδολογική ανάλυση που έχει προηγηθεί στο πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας μας οδηγεί ωστόσο σε ένα ελαφρώς διαφορετικό σχήμα κατανόησης. Η ανθρωπολογική πολιτισμική προσέγγιση και ιδίως τα ερευνητικά τεκμηριωμένα θεωρητικά υποδείγματα της Ruth Benedict και του Clifford Geertz τονίζουν ότι σε δεδομένες χωρικές ενότητες εντός των οποίων η πυκνότητα διαδράσεων δημιουργεί κεντρομόλες δυναμικές, αναπτύσσονται κοινά πολιτισμικά σταθερότυπα πρόσληψης και ερμηνείας της παραγματικότητας. Θα προσθέταμε εδώ ότι, αφού σύμφωνα με τον κλασσικό ορισμό που χρησιμοποιεί ο E.O Wilson, είναι αυτή καθ' αυτή η πυκνή επικοινωνία που δημιουργεί τις κοινωνικές ομάδες και οριοθετεί τον φυσικό τους χώρο, δεν νοείται επικράτεια χωρίς κοινό κώδικα επικοινωνίας. Είναι ο κοινός κώδικας επικοινωνίας, άρα και το κοινό σταθερότυπο νοηματοδότησης της δράσης

³³⁴ Διαμαντούρος Ν., (1994/2000), οπ.παρ., σ.σ 13-15

³³⁵ Μουζέλης Ν. (1994), οπ.παρ και «Θεσμοί και Πολιτική Κουλτούρα», Το Βήμα, 23-8-1992

³³⁶ Τσουκαλάς Κ., (1995) οπ.παρ., σ.302

³³⁷ Λίποβατς Θ., (1994), οπ.παρ., σ.127

³³⁸ Κουτσούκης Κ., (1988), Η Πολιτική και Κοινωνικοοικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα, Εκδ.

Αναστασίου

³³⁹ Δεμερτζής Ν.,(1994), «Η επιλεκτική παράδοση της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας» σε Δεμερτζής Ν, (επιμ.), οπ.παρ., σ.σ. 41-74 και του ιδίου (1989), Κουλτούρα, Νεωτερικότητα, Πολιτική Κουλτούρα, Παπαζήση

που καθιστά εφικτή την επικοινωνία, εκείνα που οριοθετούν τον πολιτισμικό και κατ' επέκταση τον εθνικό χώρο. Όσο ο πολιτισμικός -και στην περίπτωση μας εθνικός- χώρος υφίσταται, τόσο το γενεσιουργό πολιτισμικό σταθερότυπο αναπαράγεται. Στο βαθμό συνεπώς που παρατηρούμε πολιτισμική αναπαραγωγή (ασχέτως της πολιτικής της μορφοποίησης), θα πρέπει να αναζητούμε πίσω από αυτήν ένα ενιαίο σταθερότυπο. *Ενιαίο* σταθερότυπο δεν σημαίνει απαραίτητως *ομοιογενές* σταθερότυπο. Το αντίθετο μάλιστα, οι περισσότεροι μελετητές των πολιτισμικών σταθεροτύπων, τόσο από τον χώρο της κοινωνικής ψυχολογίας όσο και από τον χώρο της οργανωσιακής θεωρίας, τονίζουν emphaticά ότι τα μοντέλα κουλτούρας συνιστούν συνθέσεις. Ο Kitayama, επι παραδείγματι, δέχεται ότι η πραγματικότητα συντίθεται από αντιφατικές καταστάσεις (αποκαλούμενες πρωτεύουσες και δευτερεύουσες εν σχέσει με το κυρίαρχο πολιτισμικό σταθερότυπο) ο χειρισμός των οποίων απαιτεί αντιφατικές συμπεριφορές των δρώντων υποκειμένων ³⁴⁰ άρα, μπορούμε να προσθέσουμε, και αξιακά δάνεια από διαφορετικά σταθερότυπα. Αντίστοιχες παραδοχές συνθετότητας συναντούμε όπως έχει προαναφερθεί στον Triandis αλλά και στους Hofstede και Schein. Υπ' αυτή την έννοια λοιπόν η κατανόηση της συνθετικής φυσιογνωμίας του σταθερότυπου έχει ίση αν όχι μεγαλύτερη αξία από την κατανόηση της ιδιοσυστασίας ενός εκάστου εκ των συνθετικών μερών του. Και τούτο διότι στην πραγματικότητα, εντός κάθε ισορροπούσας και αναπαραγώμενης συλλογικότητας, δεν αναμένεται να παρατηρηθούν ιδεοτυπικά καθαρές συμπεριφορές, ούτε κατά μέτωπο αντιπαράθεση μεταξύ αποκλειστικών φορέων αλληλο-αποκλειόμενων υποσυνόλων τα οποία συνυπάρχουν εντός της. Αντίθετα οι έμπρακτες συμπεριφορές σύμφωνα με την διατύπωση του Kitayama «παράγονται, αναθεωρούνται και διαπραγματεύονται διαπροσωπικά με διαρκώς μεταβαλλόμενους τρόπους»³⁴¹ η συνισταμένη των οποίων εμπεριέχει ενδεχομενικά ενεργοποιούμενες κανονικότητες από κάθε συστατικό σταθερότυπο.

Μέσα από ένα τέτοιο σχήμα λοιπόν θα πρέπει να αντικρίσουμε την ελληνική κουλτούρα αναζητώντας όχι μόνο τα αντιφατικά συστατικά της αλλά και το συνθετικό τους προϊόν. Σύμφωνα με μιά τέτοια προσέγγιση οι δύο αντίρροπες κατά βάση πολιτισμικές παραδόσεις όχι μόνο ενεπλάκησαν σε μιά ιστορική διεγκυστίνδα προσανατολισμού της ελληνικής κοινωνίας, όπως ομοφωνούν οι πλείστοι των

³⁴⁰ βλ. ανωτέρω Κεφάλαιο 3ο

³⁴¹ Kitayama S., (2000), οπ.παρ., σ.6

μελετητών της, αλλά και συντέθηκαν διαλεκτικά σε μιά μεταβλητής γεωμετρίας πολιτισμική δομή. Αυτή η μεταβλητή δομή υπαγορεύει στα ίδια δρώντα υποκείμενα διαφορετικές -αξιακά αντιφατικές- συμπεριφορές ενώπιον διαφορετικών καταστάσεων, σύμφωνα με το υπόδειγμα του Kitayama. Δεδομένου ότι το η νέα ελληνική κοινωνία συγκροτείται, κατά Riggs, «πρισματικά» μέσα από την ίδια την διαμόρφωση του κράτους που την οριοθετεί και την παράγει, οι διαθέσιμες πηγές πόρων και ισχύος και η πρόσβαση σ' αυτές έχουν έναν εγγενώς αντίρροπο χαρακτήρα: αξίες χρήσης συνδεδεμένες με το παραδοσιακό πολιτισμικό πρότυπο, αυτό που κληροδοτείται από το Βυζάντιο διά της Τουρκοκρατίας, συνυπάρχουν με εκ της δύσεως 'επίσακτες' αξίες χρήσης. Αυτό σημαίνει ότι τα ίδια φυσικά πρόσωπα, επιχειρούν να καλύψουν, σε διαφορετικές κατά περίπτωση αναλογίες -καθοριζόμενες και από τις συλλογικότητες στις οποίες εντάσσονται και από την συγκυρία- ανάγκες γεννώμενες τόσο στο παραδοσιακό όσο και στο νεωτερικό πολιτισμικό πεδίο. Οι πηγές πόρων που διασφαλίζουν την κτήση των επιθυμητών αξιών χρήσης μπορούν επίσης να εντάσσονται σε οποιοδήποτε πεδίο της «πρισματικής» πραγματικότητας. Οι εν λόγω συνθήκες απαιτούν συνεπώς μιά σύνθετη στρατηγική εκ μέρους των δρώντων υποκειμένων τα οποία κατά περίπτωση χρειάζεται να συμπεριφέρονται άλλοτε . Η σύνθετη αυτή στρατηγική η οποία απαιτεί μιά έλλογη αιτιολογική βάση προκειμένου να μην οδηγηθεί σε 'σχάση του εγώ' και σχιζοφρενικές ή παρανοϊκές καταστάσεις ³⁴² - παράγει έναν ιδιόμορφο ορθολογισμό ο οποίος περιλαμβάνει χαρακτηριστικά που οι Triandis, Nisbett και Kitayama προσδίδουν στο 'ανατολικό' πολιτισμικό σταθερότυπο:

- έντονη σχεσιακότητα, αφού η επιλεγόμενη κατά περίπτωση συμπεριφορά έχει ενδεχομενικό χαρακτήρα και δεν μπορεί να νομιμοποιείται από σταθερές κανονικότητες
- αυξημένη ανοχή των λογικών αντιφάσεων αλλά και ευρύτατη προσφυγή στον -κατά την έννοια που έχει εισαχθεί στο πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας- διαχωρισμό 'αξιακών ισχυρισμών' και 'αξιακών παραδοχών' που προσφέρει λειτουργική διέξοδο από τις όποιες λογικές αντιφάσεις
- κατάτμηση του χρόνου σε υποσύνολα μικρής διάρκειας αφού η ενδεχομενική αντιμετώπιση των καταστάσεων δεν παράγει διαχρονικές κανονικότητες

³⁴² Λίποβατς Θ., (1994), οπ.παρ., σ 117

Μιά ακόμη παράμετρος έχει σημαντικές επιπτώσεις στην συγκρότηση της ελληνικής κουλτούρας και του ορθολογισμού της: η κατάτμηση του χώρου. Η νεώτερη γηγενής εμπειρία διαμορφωμένη μέσα από τους όρους συγκρότησης και λειτουργίας της βυζαντινής και οθωμανικής εξουσίας εδράζεται σε ένα συγκεκριμένο υπόδειγμα οργάνωσης του χώρου: ένα φυσικά (λόγω απουσίας σημαντικών οδικών δικτύων στο μεγαλύτερο μέρος του ελλαδικού χώρου αλλά και της γενικότερης υστέρησης των δικτύων εκείνη την εποχή) και συμβολικά (λόγω της χαώδους κοινωνικής απόστασης που χωρίζει τις διοικούσες ελίτ του κέντρου από τις λαϊκές μάζες της περιφέρειας) απόμακρο σύστημα κεντρικής εξουσίας που αφαιρεί πόρους από την περιφέρεια χωρίς ουσιαστικά να τους αντισταθμίζει με την παροχή κάποιας μορφής υπηρεσίας, όπως π.χ. η ασφάλεια ³⁴³.

Οι σχέσεις λοιπόν με την εξουσιαστική μακρο-συλλογικότητα υπό την μορφή του αυτοκρατορικού κράτους ενεγράφησαν στην συλλογική μνήμη ως εμπειρία από αρνητική έως τραυματική. Αντιθέτως το μεγαλύτερο μέρος του κοινωνικού γίνεσθαι επιτελείται σε κατακερματισμένες αυτόρκες τοπικότητες εντός των οποίων καλύπτεται το σύνολο των βιολογικών και συλλογικών αναγκών³⁴⁴. Είναι φυσικό λοιπόν οι ταυτότητες να συγκροτούνται στο επίπεδο της μικρο-συλλογικότητας και να διατηρούν μια σχέση κατ' αρχήν αρνητική με την μακρο-συλλογικότητα. Αργότερα όταν το φιλελεύθερο/ αστικό κράτος αναπτύσσεται και αρχίζει να διαχειρίζεται πόρους με τρόπο που, υπό όρους, μπορεί και να αποβεί επωφελής για τις τοπικότητες, τότε η σχέση με την μακρο-συλλογικότητα καθίσταται αμφίσημη: η μακρο-συλλογικότητα προσελκύει την επιθυμία και την διεκδίκηση των δρώντων υποκειμένων επί δυνητικών, τυπικών ή άτυπων, παροχών ενώ εξακολουθεί να γεννά άπωση και προσπάθεια αποφυγής επί πιθανών υποχρεώσεων.

Η ιδιόμορφη αυτή διάδραση μεταξύ μακρο- και μικρο-συλλογικότητας παράγει υβριδικές συμπεριφορές στον άξονα ατομικότητας-συλλογικότητας του Triandis και των επιγόνων του. Οι συμπεριφορές δεν ακολουθούν ένα καθαρό πρότυπο: αναμένονται κολλεκτιβιστικές στο επίπεδο της μικρο-συλλογικότητας και

³⁴³ Σε αντίθεση π.χ με το πολυκεντρικά οργανωμένο φεουδαρχικό σύστημα εξουσίας. Για την οργάνωση του φεουδαλικού χώρου πάνω σε εξαρτήσεις που δημιουργούνται και μέσω παροχής ασφάλειας στον αγροτικό πληθυσμό από τους τοπικούς άρχοντες βλ. Anderson P., (1974/2001) Από την αρχαιότητα στον φεουδαρχισμό, Οδυσσέας, 335 σελ. σ.σ. 179-180

³⁴⁴ Βλ. σχετικά Φίλιας Β.,(1985/1991), Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. 1. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864, Gutenberg, σελ. 191, σ.σ. 21-22

ατομιστικές στο επίπεδο της μακρο-συλλογικότητας. Ο -κατά Campbell- 'ισχυρός αλτροϊσμός', που ως οικουμενικό φαινόμενο διέπει την συμπεριφορά στο επίπεδο της πυρηνικής οικογένειας, παραμένει συγκριτικά ισχυρός και στο επίπεδο της διευρυμένης. Μειούμενος εν συνεχεία σε 'ασθενή' στο επίπεδο της μικρο-συλλογικότητας -αλλά και επανερχόμενος στην κατάσταση του ισχυρού σε οριακές περιπτώσεις π.χ συλλογικού κινδύνου- παύει υφιστάμενος στο επίπεδο της μακρο-συλλογικότητας, όπου υποκαθίσταται από ιδιοτελή, κατά κανόνα, συμπεριφορά.

Το ανωτέρω υπόδειγμα εθνικής κουλτούρας θα ελεγχθεί στην συνέχεια με βάση ιστορικό και εμπειρικό υλικό και θα χρησιμοποιηθεί παράλληλα ως βάση σχεδιασμού ενός -εξαρτημένου- υποδείγματος μίας μερικής ως προς αυτό πολιτισμικής υπο-ενότητας: της κουλτούρας του διοικητικού υποσυστήματος.

Η συγκρότηση του πολιτικο-διοικητικού μηχανισμού

Το σύγχρονο ελληνικό κράτος προήλθε βεβαίως από την οργάνωση της εξουσίας και του χώρου που παρήγαγε η επανάσταση του 1821. Δεν πρόκειται ωστόσο για παρθενογένεση. Όπως έχει τεκμηριώσει ο Rogers³⁴⁵ η καινοτομία εισέρχεται πάντοτε εντός ενός προϋπάρχοντος κοινωνικού συστήματος και ο βαθμός αποδοχής της αλλά και η ειδική της μορφοποίηση εξαρτάται από τα χαρακτηριστικά του συστήματος αυτού. Οι εκπρόσωποι της μιμητικής θεωρίας εξ' άλλου έχουν υπογραμμίσει ότι η μιμιδιακή, δηλαδή πολιτισμική, μεταβολή επέρχεται ως « δημιουργική επανασύνθεση»³⁴⁶ προϋπαρχόντων στοιχείων.

Η ελληνική εθνεγερσία προέκυψε εντός του οθωμανικού διοικητικού συστήματος και για λόγους που συνέτρεχαν πρωτίστως εντός αυτού και δευτερευόντως εντός του ευρύτερου περιβάλλοντός του. Σημείο εκκίνησης λοιπόν για την κατανόηση της γενεσιουργού διαδικασίας του ελληνικού κράτους θα πρέπει να είναι -όπως έχει ήδη

³⁴⁵ Rogers E., (1962/1995), οπ. παρ., όπως και την σχετική ανάλυση στο Κεφάλαιο 2 της παρούσας εργασίας

³⁴⁶ Blackmore S., (2001), οπ. παρ., σ. 26, βλ. και την σχετική ανάλυση στο Κεφάλαιο 2 της παρούσας εργασίας

προταθεί από πολλούς αναλυτές³⁴⁷ - η κατανόηση του χαρακτήρα του οθωμανικού συστήματος εξουσίας και των κοινωνικών σχέσεων που το σύστημα αυτό παράγαγε στον χώρο που ειδικά μας ενδιαφέρει.

Η οθωμανική αυτοκρατορία παρουσίαζε τα βασικά χαρακτηριστικά των συστημάτων εξουσίας εκείνων που επιχειρούν να ενοποιήσουν μίαν εξαιρετικά εκτεταμένη επικράτεια η οποία συγκροτείται μέσα από βίαιη κατάκτηση. Αυτή η επικράτεια περικλείει μιά πανσπερμία πολιτισμικών ομάδων επί των οποίων η πάντοτε ολιγαριθμότερη κυρίαρχη πολιτισμική ομάδα επιχειρεί να επιβληθεί. Η αριθμητική διαφορά και η γεωγραφική απόσταση από το χωρικό κέντρο της εξουσιάζουσας ομάδας καθιστούν αδύνατη την πολιτισμική ενοποίηση του χώρου, την παραγωγή του «νοητού χώρου» σύμφωνα με τον Henri Lefebvre³⁴⁸, η οποία και αποτελεί την ασφαλέστερη βάση εξουσιαστικής επιβολής και απόσπασης του παραγωγικού πλεονάσματος των κατακτηθέντων από τους κατακτητές. Απο την στιγμή που αδυνατεί να επιβληθεί καθ' ολοκληρίαν, η κατακτώσα ομάδα γίνεται εξ' ανάγκης ανεκτική. Αποδέχεται την πολυπολιτισμικότητα της επικράτειάς της και περιορίζεται στο να αναπτύσσει τα κεντρικά εκείνα δίκτυα που θα διασφαλίσουν την ροή πόρων από την περιφέρεια προς το κέντρο. Στα δίκτυα αυτά εμπλέκονται με διαφορετικούς κατά περίπτωση τρόπους και σε διαφορετικό βαθμό και μερίδες των κατακτηθέντων πληθυσμών στο μέτρο που η κυρίαρχη ομάδα τόσο για αριθμητικούς όσο και για πολιτισμικούς λόγους δεν είναι σε θέση να αποσπάσει άμεσα το πλεόνασμα με σταθερά ομαλές διαδικασίες. Εκείνο λοιπόν που παρατηρείται είναι στο σημείο διεπαφής της κυρίαρχης με την υποτεταγμένη ομάδα να εγκαθίστανται νέες ή προϋπάρχουσες ελίτ των κατακτημένων πληθυσμών οι οποίες διαμεσολαβούν την διαδικασία συγκέντρωσης και μεταβίβασης του πλεονάσματος επωφελούμενες και οι ίδιες από τον ρόλο τους αυτόν. Η εν λόγω λειτουργία συμπληρώνεται και με παράπλευρες διοικητικές ή δικαστικές αρμοδιότητες τοπικού χαρακτήρα. Το υπόδειγμα αυτό των κεντρικά ελεγχόμενων δικτύων που απολήγουν σε αυτόνομους κόμβους συγκροτούμενους από τοπικές ελίτ αναπαράγεται σε ποικίλλες παραλλαγές

³⁴⁷ Βλ. κυρίως Φίλιας Β., (1985/1991), οπ.παρ., Βεργόπουλος Κ., (1975), Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας. Εξάντας, 407 σελ.. Διαμαντούρος Ν., (1972/2002), Οι απαρχές της συγκρότησης του σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, 472 σελ.

³⁴⁸ Lefebvre H., (1978), De l' Etat. Tome IV. Les contradictions de l' Etat moderne. La dialectique de/et l' Etat, Union Generale d' Editions, 10/18, 467 σελ. σ. 261

³⁴⁹ από την Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, στην βραχύβια Μακεδονική ‘κοσμοκρατορία’ (όπου απαντάται η πλέον κεντρόφυγος εκδοχή του) και εκείθεν στο Βυζάντιο και κυρίως την Οθωμανική κληρονόμο του³⁵⁰.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία ανέπτυξε πλήρως ένα τέτοιο μοντέλλο³⁵¹. Ένα σύστημα εξουσίας δομημένο απολύτως συγκεντρωτικά με βάση την προσωπική αφοσίωση των άμεσων δημιουργών της επικράτειας, δηλαδή των πολεμιστών, στο πρόσωπο του σουλτάνου. Η ανδρεία και κυρίως η αφοσίωσή τους ανταμοίβονταν με παροχή της επικαρπίας εδαφών: τιμαρίων των οποίων η βασική συστατική μονάδα το «τσιφλίκ», επαρκούσε να συντηρήσει έναν πολεμιστή και την οικογένειά του. Η σχέση αυτής της πολεμικής ελίτ με τον ηγεμόνα ήταν αδιαμεσολάβητη, σε αντίθεση με το ότι συνέβαινε στην φεουδαλική δύση όπου η αρχική υπαγωγή ήταν τοπική και η συγκρότηση της μακρο-συλλογικότητας επιτυγχάνονταν μέσα από μιά ανοδική κίνηση διαδοχικών υπαγωγών³⁵². Μόνιμη μέριμνα της κεντρικής εξουσίας των οσμανλήδων, διαδόχων και απογόνων του ιδρυτή όχι απλώς της δυναστείας αλλά της πολιτικής οντότητας στο σύνολό της, της οποίας και αποτελούσαν τους εγγυητές, ήταν η αποφυγή της ανάπτυξης κεντρόφυγων δυνάμεων: η δημιουργία και ισχυροποίηση τοπαρχών και τοπικών εξουσιών. Ο τρόπος που ακολουθήθηκε για να διασφαλισθεί κάτι τέτοιο ήταν η δημιουργία τοπικών κόμβων με σχετικά αυξημένη πολιτισμική αυτονομία, βασισμένη στην θρησκευτική διαστρωμάτωση (μιλλέτ) του κοινωνικού και πολιτικού συστήματος, και με κάποια πολιτική αυτοτέλεια, και η σύνδεσή τους με την κεντρική εξουσία μέσω ενός αρθρωτού δικτύου. Το δίκτυο αυτό περιελάμβανε κεντρικά παραγόμενους πολιτικο-στρατιωτικούς αξιωματούχους που διατηρούσαν μιά τυπική σχέση δουλείας προς τον αυτοκράτορα και αποφοιτούσαν από εξειδικευμένες σχολές οι οποίες έδρευαν στο παλάτι και από στρατιωτικούς τιμαριούχους που προήρχοντο από την περιφέρεια. Οι πρώτοι κάλυπταν τις θέσεις της κεντρικής υπηρεσίας αλλά και μετετίθοντο στις ανώτερες θέσεις της περιφερειακής διοίκησης. Οι δεύτεροι αναλόγως με τις πολεμικές και διοικητικές τους επιδόσεις αφ’

³⁴⁹ Για μιά παράλληλη θεώρηση των διοικητικών συστημάτων των μεγάλων αυτών εξουσιαστικών μηχανισμών ενοποίησης του χώρου βλ. Gladden E.N.(1972), A History of Public Administration, Frank Cass, τομ. 1^{ος} 269 σελ., τομ. 2^{ος} 419 σελ.

³⁵⁰ Wittek P., (1963/1991). Η Γένεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Πορεία, 78 σελ.

³⁵¹ Μιά συστηματική ανάλυση του κοινωνικού και διοικητικού συστήματος των Οθωμανών περιέχεται στο Sugar P.F.(1977/1994), Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από την Οθωμανική κυριαρχία, Σμίλη, τόμος 1^{ος}, 231 σελ., τόμος 2^{ος}, 378 σελ.. Επίσης Kafadar, C. (1996), Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State, University of California Press, 205 σελ

³⁵² βλ. Anderson P., (1974/2001), οπ.παρ.

ενός μεν ελάμβαναν μεγαλύτερα τιμάρια, αφ' ετέρου δε τους ανετίθεντο σημαντικώτερα καθήκοντα σε υψηλότερες ιεραρχικές θέσεις που δεν υπερέβαιναν ωστόσο το μέσο της ιεραρχικής πυραμίδας και ενώ μεν επόπτευαν τους υποδεέστερους τιμαριώτες αναφέρονταν στους περιφερειακούς αξιωματούχους της κεντρικής εξουσίας. Έτσι το δίκτυο συγκροτούνταν κατά το ήμισυ καθοδικά και κατά το ήμισυ ανοδικά πράγμα που διασπούσε την συνέχεια και την ομοιογένειά του και το καθιστούσε λιγώτερο ικανό για ενιαία ανατρεπτική δράση και περισσότερο ευεπίφορο σε εξωτερικό έλεγχο.

Το ότι η πολιτισμική ενοποίηση του χώρου υπήρξε εξ' άλλου ιδιαίτερα περιορισμένη φαίνεται από την γεωγραφική κατανομή και την πληθυσμιακή αναλογία των διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων. Στις ευρωπαϊκές επαρχίες μόνο το 18,8% των κατοίκων ήταν μουσουλμάνοι ενώ από τους 28 καζάδες μόνο 4 είχαν μουσουλμανική πλειοψηφία. Στην υπόλοιπη επικράτεια η μουσουλμανική μειοψηφία ήταν συγκεντρωμένη σε μερικά αστικά κέντρα ενώ η ύπαιθρος χώρα ευρίσκετο υπό συντριπτική ορισμένες φορές χριστιανική πλειοψηφία. Κατά την περίοδο 1520-30 η ίδια η Κωνσταντινούπολη είχε 58,2% μουσουλμανικό πληθυσμό, η Αδριανούπολη 82,1%, το Μοναστήρι 75%, τα Σκόπια 74,8%, οι Σέρρες 61,3%. Στον νοτιότερο ελλαδικό χώρο η μεν Λάρισα είχε 90%, αλλά τα Τρίκαλα 36%, η Νικόπολη 37,7% και η Αθήνα 0,5%³⁵³. Δυό περίπου αιώνες αργότερα, μετά την δεύτερη κατάκτησή της από τους Τούρκους, ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Πελοποννήσου δεν υπερέβαινε το 10%³⁵⁴. Αλλά ακόμα και στις λίγες περιοχές που οι μουσουλμάνοι πλειοψηφούσαν στις πόλεις, μειοψηφούσαν συντριπτικά ακόμα και στην άμεσα γειτονεύουσες με αυτές αγροτικές περιφέρειες. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι ενώ το Σεράγεβο είχε 100% μουσουλμανικό πληθυσμό οι καζάδες γύρω από αυτό δεν υπερέβαιναν το 46%. Ακόμα περισσότερο, οι μουσουλμάνοι γύρω από την Λάρισα και τα Τρίκαλα περιορίζονταν στο 17,5%, στα Σκόπια και το Μοναστήρι στο 10,5% ενώ στη Σόφια, με 66% μουσουλμανικό πληθυσμό, στο 6%.

Καθίσταται συνεπώς προφανές ότι το οθωμανικό διοικητικό σύστημα περιορίζονταν σε δικτυακούς νευρώνες που διαχέονταν ανα την επικράτεια αδρομερώς

³⁵³ Sugar P.F.(1977/1994), οπ.παρ. , σ.112

³⁵⁴ Σακελλαρίου Μ.Β.,(1939/1978), Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν. (1715-1821). , Ερμής, 304 σελ. σ.σ.116-118

παραμένοντας στην 'κοινωνική επιφάνεια' χωρίς να διεισδύουν δηλαδή σε όλα τα σημεία του φυσικού και κοινωνικού χώρου.

Η ηγεμονεύουσα ελιτ των απογόνων του Οσμαν είχε λοιπόν να επιλύσει δύο παράλληλα προβλήματα. Πρώτον να αντιμετωπίσει το ολιγάριθμο της πολιτισμικής της ομάδας σε σχέση με την εκτεταμένη επικράτεια επί της οποίας κυριαρχούσε και δεύτερον να αποφύγει την αυτονόμηση τοπικών οθωμανικών ελιτ που είτε θα επιχειρούσαν να αποσπασθούν από την κεντρική εξουσία είτε να την καταλάβουν³⁵⁵.

Η λύση η οποία σταδιακά αναπτύχθηκε είχε δύο σκέλη. Πρώτον η δόμηση της πολιτικής μορφολογίας του κράτους επάνω στην αδιαμεσολάβητη σχέση των 'ποιμνίων του θεού' («ραγιά») με την κεντρική εξουσία. Ο μουσουλμανικός θρησκευτικός μηχανισμός αποτελεί μιά αυτόνομη δομή με παράλληλες κρατικές αρμοδιότητες εκπαιδευτικής και δικαστικής φύσεως³⁵⁶. Οι ορθόδοξοι, οι αρμένιοι και οι εβραίοι ραγιάδες συνδιαλέγονταν απ' ευθείας με την Πύλη μέσω των θρησκευτικών τους ηγεσιών χωρίς την διαμεσολάβηση μιάς φεουδαλικού τύπου αριστοκρατίας. Τα μιλλέτια, δηλαδή οι θρησκευτικές κοινότητες διαχειρίζονταν παράλληλα και ανεξάρτητα μεταξύ τους τις τοπικές διοικητικές διαδικασίες, με πρώτιστο στόχο την απόσπαση του πλεονάσματος και την μεταφορά του στα κεντρικά δίκτυα, αλλά και την ρύθμιση των παραγωγικών και κοινωνικών τους σχέσεων ούτως ώστε να διασφαλίζεται η αναπαραγωγή τους (και δι αυτής η αναπαραγωγή του πλεονάσματος). Δεύτερον την απομάκρυνση των πολεμικών ελιτ από τα ανώτερα ιεραρχικά επίπεδα της κρατικής πυραμίδας και την αντικατάστασή τους από ειδικά για τον σκοπό αυτόν εκπαιδευμένους επαγγελματίες δημοσίους λειτουργούς το προσωπικό καθεστώς των οποίων ήταν εκείνο του αυτοκρατορικού δούλου. Το μεγαλύτερο τμήμα της διοικητικής αυτής ελιτ προήρχετο από τις υποτεταγμένες πολιτισμικές ομάδες. Η ιθύνουσα ελιτ κατόρθωσε έτσι να αποκόψει τους όμαιμους δυνητικούς της αντιπάλους τόσο από την κορυφή όσο και από την βάση της διοικητικής πυραμίδας δημιουργώντας έτσι χώρο για την γένεση και ισχυροποίηση τοπικών αλλά και κεντρικών ελιτ (με οικείο σε μας αλλά όχι και μοναδικό παράδειγμα τους Φαναριώτες) προερχομένων από τις υποτεταγμένες ομάδες. Και αυτό ακριβώς το στοιχείο είναι εκείνο που πρωτίστως ενδιαφέρει την παρούσα ανάλυση.

³⁵⁵ Kafadar, C. (1996), οπ.παρ., και ιδίως σ.σ. 118-150

³⁵⁶ Gladden E.N.(1972), οπ.παρ., τομ. Β' σ. 58

Με την πάροδο του χρόνου ωστόσο η σχετική αυτή κανονικότητα ανατράπηκε. Η ενδεχομενικότητα και η σχεσιακότητα που εν γένει χαρακτηρίζουν την ανατολική κουλτούρα δημιούργησαν πολλαπλότητα καταστάσεων σε οργανωτικές μορφές και ιεραρχικά σχήματα. Η διαφορετική αντιμετώπιση των κατακτημένων περιοχών αναλόγως με το αν αντιστάθηκαν ή αν παραδόθηκαν αμαχητί διαμόρφωσε διαφορετικά διοικητικά καθεστώτα. Η παραχώρηση εκτεταμένων περιοχών ως τιμαριωτικών φέουδων σε ευνοούμενους της πύλης τοπικούς κληρονομικούς άρχοντες³⁵⁷ καθώς και σε μέλη της σουλτανικής οικογένειας αλλά και η μετατροπή τους σε βακούφια³⁵⁸, δηλαδή σε μοναστηριακά κτήματα, παρήγαγαν διαφορετικούς βαθμούς υπαγωγής στο κέντρο και διαφορετικούς βαθμούς αυτονομίας. Η εξαιρετική σύγχυση διοικητικής ορολογίας και οι αποκλίσεις σημαίνοντος-σημαινομένου που καταγράφει ο Sugar είναι ενδεικτικές της ανομοιομορφίας που επικρατεί. Ο όρος «αχής», επι παραδείγματι, χρησιμοποιείται εναλλακτικά για τον αρχηγό ή και το απλό μέλος μιάς θρησκευτικής μυστικιστικής αδελφότητας αλλά και μιάς επαγγελματικής συντεχνίας. Ο όρος «σεϊχης» υποδηλώνει επίσης τον αρχηγό της θρησκευτικής αδελφότητας, έχοντας ταυτόσημο περιεχόμενο με τον προηγούμενο, αλλά και τον αρχηγό μιάς φυλετικής ομάδας όπως επίσης τον ‘στρατιωτικό ιερέα’ στο σουλτανικό παλάτι. Ο «καζάς» αναφέρεται σε διοικητική υποδιαίρεση ή σε δικαστική περιφέρεια που μπορεί να συμπίπτουν ή και να μην συμπίπτουν γεωγραφικά. Ο «ναχιγιές» αντιπροσωπεύει επίσης είτε δικαστική περιφέρεια, είτε διοικητική υποδιαίρεση αλλά και διαμέρισμα πόλης. Ο «μπεηλέρμπεης», ανώτατος διοικητής επαρχίας, ήταν τίτλος που, προς τα τέλη του 15^{ου} αιώνα, έφεραν 40 περίπου αξιωματούχοι, εκ των οποίων μόνο δύο, ένας για την Ρούμελη και ένας για την Ασία, ασκούσαν τα καθήκοντα που υποδήλωνε. Οι δύο μεγάλες διοικητικές περιφέρειες ονομάζονταν κατ’ αρχή «σαντζάκια», ενώ αργότερα ο ίδιος όρος υποδήλωνε τις υποδιαίρεσεις τους και αυτές απεκλήθησαν «βιλαέτια». Το τι αντιπροσώπευε διοικητικά ένα σαντζάκι δεν ήταν άλλωστε δεδομένο αφού άλλα εξ’ αυτών υπήγοντο απ’ ευθείας στην Πύλη και διοικούσαν από κεντρικά τοποθετημένους αξιωματούχους ενώ άλλα είχαν εκτεταμένη τοπική αυτονομία και εντόπια κληρονομική ηγεσία. Η φορολογική

³⁵⁷ Sugar P.F.(1977/1994), οπ.παρ., σ.93

³⁵⁸ Στην Πελοπόννησο κατά την δεύτερη τουρκοκρατία οι καζάδες της Πάτρας, του Πύργου και της Δημητσάνας αποτελούσαν εξ’ ολοκλήρου βακούφια, ενώ υπήρχαν οκτώ καζάδες που ανήκαν στις αδελφές του σουλτάνου με ειδικά προνόμια. Βλ. Κυρκίνη-Κούτουλα Α., (1996), Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα. Η περίπτωση της Πελοποννήσου (1715-1821), Εκδόσεις Αρσενίδη, 255 σελ. σ. 207

επιβάρυνση ήταν επίσης ανομοιογενής: η «δεκάτη» μπορούσε να κυμαίνεται από το πράγματι 10% έως και το 50% της παραγωγής κατά περίπτωση, εξαρτώμενη από την περιοχή και το εθνικό της δίκαιο. Ενώ τυπικά κάθε προϊόν φορολογούνταν από έναν τύπο φόρου συγκεκριμένο ως προς το όνομα και το ποσοστό του, απαντώνται φόροι που αντιπροσωπεύουν διαφορετικά προϊόντα και διαφορετικά ποσοστά, όπως ο φόρος «σαλαριγιέ» που αναφέρεται σε φορολόγηση μούστου κατά 15% αλλά και σιτηρών κατά 25% ³⁵⁹. Ο όρος «μιλλέττι» σε μία πρώιμη φάση υπονοεί μόνο την μουσουλμανική θρησκευτική κοινότητα. Αργότερα υποδηλώνει τους μη μουσουλμάνους 'λαούς της βίβλου' ενώ ταυτόχρονα εξακολουθεί σποραδικά να χρησιμοποιείται και για τους μουσουλμάνους. Τέλος, ενώ τυπικά η νομοθεσία που εισήγαγε ο Μωάμεθ ο Β΄ το 1453 για τα μιλλέτια αναγνωρίζει μόνο δύο, το ορθόδοξο και το αρμενικό και δεν αναφέρεται καθόλου στο εβραϊκό, αυτό υφίσταται και λειτουργεί επι 386 χρόνια άτυπα μεν με πλήρη όμως αναγνώριση του «μιλλέτμπασι» του θρησκευτικού του δηλαδή αρχηγού και των λοιπών δικαιωμάτων του έως ότου αναγνωρίζεται επισήμως το 1839.

Τα ανωτέρω παραδείγματα συγκεχυμένης διοικητικής ορολογίας και πρακτικών καταδεικνύουν ότι ένα πολύπλοκο και ιεραρχημένο γραφειοκρατικό οικοδόμημα δεν ταυτίζεται απαραίτητα με τυποποίηση, διαφάνεια και προβλεψιμότητα κατά το βεμπεριανό υπόδειγμα, αλλά είναι νοητό και με υψηλούς βαθμούς ενδεχομενικότητας, σχεσιακότητας, α-τυπικότητας και αβεβαιότητας.

Η οθωμανική γραφειοκρατία από την άλλη πλευρά παρουσιάζει κάποια ιδιαίτερα αναπτυγμένα βεμπεριανά χαρακτηριστικά όπως η υψηλή εξειδίκευση των αρμοδιοτήτων³⁶⁰, η αυξημένη ρύθμιση, η ύπαρξη δηλαδή μεγάλου αριθμού τυπικών κανόνων ³⁶¹, η ιεραρχική υπαγωγή, η ειδική εκπαίδευση, η αναπτυγμένη οργανωσιακή μνήμη με συστηματική αρχειοθέτηση γραπτών ντοκουμέντων³⁶² και -σε

³⁵⁹ Sugar P.F.(1977/1994), οπ.παρ., σ.σ. 38, 93, 129 και 211

³⁶⁰ βλ. Gladden E.N.(1972), οπ.παρ., τομ. Β΄ σ. 59-75, Sugar P.F.(1977/1994), οπ.παρ., σ.σ 81-97 και Κυρκίνη-Κούτουλα Α., (1996), οπ.παρ., σ.σ 191-208

³⁶¹ Sugar οπ.παρ., σ 80

⁷⁶ Darling L.T., (1997) Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660 (The Ottoman Empire and Its Heritage, V), Brill Academic Publishers, 368 σελ.

⁷⁷ Προς αποφυγή ανάπτυξης δεσμών ιδιοτέλειας των αξιωματούχων με τις διοικητικές τους περιφέρειες ένα σύστημα διαρκούς εναλλαγής θέσεων είχε εγκαθιδρυθεί. Η παραμονή τους στην ίδια διοικητική θέση είχε χρονικό όριο που σε ορισμένες περιπτώσεις δεν υπερέβαινε τους είκοσι μήνες. Βλ. σχετικά

πρώτη φάση- ο επαγγελματισμός και ο διαχωρισμός της προσωπικής περιουσίας από τα μέσα άσκησης της διοικητικής αρμοδιότητας και εξουσίας³⁶³. Στη βάση όμως της οθωμανικής γραφειοκρατίας υπάρχει ένα στοιχείο που παρεμποδίζει την ανάπτυξη βεμπεριανού ορθολογισμού: ο πατριμονιαλιστικός τύπος νομιμοποίησης. Η νομιμότητα ταυτίζεται με τις αποφάσεις των απογόνων του Οσμαν, ήτοι της κληρονομικά αναπαραγώμενης σουλτανικής οικογένειας. Το γεγονός αυτό προσανατολίζει τις συμπεριφορές με βάση στοιχεία διακριτικής ευχέρειας και σχεσιακότητας. Πριν από τον επαγγελματισμό και την αποτελεσματικότητα ένα άλλο στοιχείο αποτελεί βασικό κριτήριο της ιεραρχικής ανέλιξης του διοικητικού προσωπικού: η αφοσίωση στο πρόσωπο και το άμεσο περιβάλλον του σουλτάνου και η αντίστοιχη εύνοιά τους που παρείχε προνόμια. Η παράμετρος αυτή ουσιαστικά τοποθετεί τις πηγές πόρων και ισχύος της διοικητικής ελιτ σε μιά μορφή μικρο-συλλογικότητας: τον οσμανλίδικο κύκλο, την σουλτανική οικογένεια και την Πύλη. Ως εκ τούτου η πολιτισμική ταυτότητα και ο ορθολογισμός της διοικητικής ελιτ συγκροτούνται εντός αυτής ακριβώς της μικρο-συλλογικότητας. Η οθωμανική γραφειοκρατία άλλωστε -σε αντίθεση με την βεμπεριανή- στοχεύει να δημιουργήσει κανονικότητες και όρους προβλεψιμότητας (άρα διασφάλισης) υπέρ της ιθύνουσας σουλτανικής ελιτ και όχι προς όφελος των άλλων συλλογικών υποκειμένων της αυτοκρατορίας.

Τα στοιχεία ενδεχομενικότητας και α-τυπικότητας της οθωμανικής γραφειοκρατίας πολλαπλασιάζονται με την πάροδο του χρόνου. Ένα σύστημα ο ορθολογισμός του οποίου προσανατολίζει τις συμπεριφορές στην προάσπιση των ιδίων συμφερόντων της ιθύνουσας ομάδας και βασίζεται στην έννοια της αφοσίωσης και της ανταμοιβής δεν μπορεί να γεννήσει διευρυμένες αλτρουϊστικές συμπεριφορές, και άρα να παράξει μακρο-συλλογικότητα. Αντίθετα, εξ ορισμού ανάγει τον συσχετισμό κόστους – ωφέλειας σε βασικό αξιακό κριτήριο επιλογών εγκλωβίζοντας τον ορθολογισμό των δρώντων υποκειμένων στην μικρο-συλλογικότητά τους. Σταδιακά λοιπόν ο προσφυής 'αρθρωτός' σχεδιασμός των διοικητικών δικτύων ενοποίησης του χώρου θα εξουδετερωθεί και θα ανατραπεί. Οι μάντες μεταβίβασης του πλεονάσματος από τις τοπικότητες προς το κέντρο θα αρχίσουν να παρουσιάζουν αυξημένες απώλειες: οι

Σταμέλου Δ., (1986), Η Δωρίδα στην Τουρκοκρατία. Συμβολή στην μελέτη του Νέου Ελληνισμού., Εκδόσεις Γλάρος, 181 σελ. σ. 19

τοπικοί αξιωματούχοι αλλά και τα στελέχη της αποσυγκεντρωμένης περιφερειακής διοίκησης θα επιχειρούν να ιδιοποιηθούν όλο και μεγαλύτερο ποσοστό του πλεονάσματος ασκώντας πιέσεις και προς τις δύο κατευθύνσεις. Όχι μόνο αυξάνουν το ποσοστό εκμετάλλευσης των άμεσων παραγωγών αλλά αποστερούν μέρος του διαθέσιμου υπερπροϊόντος από την κεντρική εξουσία³⁶⁴. Η τελευταία αντιδρώντας διευρύνει τη φορολογία³⁶⁵ και αναζητά νέους τρόπους διασφάλισης εσόδων που την οδηγούν τελικά στην προείσπραξη μέσω της εκμίσθωσης των διοικητικών αξιωμάτων³⁶⁶.

Από την στιγμή αυτή τα όποια τυπικά βεμπεριανά χαρακτηριστικά του διοικητικού συστήματος καταρέουν. Κριτήριο ιεραρχικής ανέλιξης καθίσταται πλέον η οικονομική ευχέρεια μίσθωσης του διοικητικού αξιώματος. Επιδίωξη δε και όραμα του αξιωματούχου η επαυξημένη ανάκτηση του δαπανηθέντος κεφαλαίου. Ο περίφημος διαχωρισμός των προσωπικών περιουσιακών στοιχείων από τα μέσα άσκησης της διοικητικής εξουσίας παύει υφιστάμενος. Δεδομένου μάλιστα ότι μεγαλύτερη δυνατότητα άντλησης και ιδιοποίησης πλεονάσματος έχουν τα μεσαία και κατώτερα ιεραρχικά επίπεδα, αυτά δηλαδή που βρίσκονται εντός του πεδίου και διαδρούν με τον άμεσο παραγωγό, ενισχύεται η θέση αλλά και η τάση αυτονόμησης των τοπικών ελιτ. Η εκμίσθωση δημοσίων αξιωμάτων και φόρων διευκόλυνε την μετατροπή των σουλτανικών γαιών (τιμάρια) σε ιδιόκτητες (τσιφλίκια) και την ανάπτυξη εμπορευματικής παραγωγής, γεγονός που προσέφερε στις τοπικές ελιτ την τόσο πολύτιμη για το σύστημα χρηματική ρευστότητα³⁶⁷. Προς την κατεύθυνση αυτή συνέβαλε επίσης και η -καθ'ομοίωση των πρακτικών της Πύλης- υπεκμίσθωση του αξιώματος από τον αρχικό μισθωτή-μέλος της κεντρικής ελιτ σε μέλη των τοπικών

³⁶⁴ Οι τοπικοί αξιωματούχοι και εισπράκτορες των φόρων φαίνεται πως παραβίαζαν συστηματικά τα προβλεπόμενα όρια φορολόγησης εισπράτοντας μεγαλύτερα ποσά τα οποία ιδιοποιούνταν. Οι ανώτεροι τοπικοί αξιωματούχοι επίσης επέβαλαν πάσης φύσεως πρόστιμα στους υφισταμένους τους Κυρκίνη-Κούτουλα οπ.παρ σ.σ. 49,51,55 και 63.

³⁶⁵ Από αρχειακό υλικό για την περιοχή της Ρωμυλίας ο Sugar κατέγραψε ότι ενώ το 1550 ο φόρος ποιμνίου ('προβατιάτικος') ήταν μισό 'άσπρο' για κάθε ζώο πέραν των εκατό πρώτων, εβδομήντα χρόνια αργότερα ο ίδιος φόρος είχε διπλασιαστεί και κυρίως εφαρμόζονταν σε όλα τα ζώα χωρίς απαλλαγές. οπ.παρ σ. 210

³⁶⁶ Ο Κωνσταντίνος Αμάντος, στο βιβλίο του *Σχέσεις Τούρκων και Ελλήνων από του ενδεκάτου αιώνα μέχρι του 1821*, 195,5τομ. Α' σ.188 σημειώνει «...Οι ανώτεροι Τούρκοι υπάλληλοι οι οποίοι δια δεκασμού διωρίζοντο, μετεχειρίζοντο απιστεύτους πιέσεις διά να εισπράξουν τα δοθέντα και περισσότερα τούτων» σε Σταμέλου Δ, οπ.παρ. σ. 32. Βλ. Επίσης Sugar οπ.παρ σ.102 και Κυρκίνη-Κούτουλα οπ.παρ σ. 65 και 187

³⁶⁷ Κυρκίνη-Κούτουλα οπ.παρ σ.144

ελιτ³⁶⁸. Αυτό απάλλαξε τα μέλη της κεντρικής διοικητικής ελιτ από την εγκατάσταση στην επαρχία επιτρέποντάς τους να επωφελούνται από την ραστώνη και την χλιδή της Πόλης. Παρατηρούμε δηλαδή εδώ την αντίστροφη τάση εν σχέσει με τον μηχανισμό συγκρότησης της μοναρχίας στην Δυτική Ευρώπη. Εκεί οι τοπικοί φεουδάρχες συγκεντρώθηκαν, ως ευγενείς, στην βασιλική αυλή αφήνοντας τις επικράτειές τους υπό την διοίκηση των βασιλικών απεσταλμένων. Εδώ αντιστρόφως οι σουλτανικοί αξιωματούχοι έπαψαν να μεταβαίνουν στις επαρχίες εγκαταλείποντάς τες υπο την διοίκηση των τοπικών ελίτ. Αν λοιπόν το δυτικοευρωπαϊκό υπόδειγμα συνέβαλε στην ενοποίηση του χώρου, στην ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και στην επιβολή ενιαίων κανόνων, στην δημιουργία, κοντολογίς, μακρο-συλλογικοτήτων, η εξέλιξη του οθωμανικού υποδείγματος υπήρξε αντιδιαμετρική: συνέβαλε στην κατάτμηση του χώρου, την δημιουργία τοπικά ελεγχόμενων πηγών πόρων και ισχύος, την ανάπτυξη επι μέρους συμφερόντων, οδηγώντας έτσι στην ενίσχυση των μικρο-συλλογικοτήτων και τον αντίστοιχο προσανατολισμό του ορθολογισμού.

Η αναδιάταξη αυτή των ισορροπιών επέρχεται μέσα σε ένα πλαίσιο υπερ-ρυθμισμένο προς την αντίθετη κατεύθυνση, την επικυριαρχία δηλαδή της κεντρικής επι των τοπικών ελιτ. Το πυκνό αυτό σύνολο τυπικών κανόνων δεν είναι εφικτό να ανατραπεί διότι είναι ακριβώς εκείνο το οποίο θεσμοθετεί και τους μηχανισμούς άντλησης του πλεονάσματος αλλά και τα διάφορα διοικητικά αξιώματα που διεκδικούν την ιδιοποίησή του. Εμφανίζεται δηλαδή το παράδοξο η ύπαρξη των τυπικών κανόνων που επισήμως προσανατολίζουν τις συμπεριφορές προς την υπαγωγή των τοπικών στις κεντρικές ελιτ να είναι προϋπόθεση για την ενίσχυση της αυτονομίας των τοπικών έναντι των κεντρικών ελιτ, στο βαθμό που εξασφαλίζουν τους πόρους για κάτι τέτοιο. Ο συμβιβασμός αυτών των αντίρροπων τάσεων επιτυγχάνεται μέσα από τον, προεκτεθέντα στο πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας, μηχανισμό διαφοροποίησης «αξιακών ισχυρισμών» και «αξιακών παραδοχών»: Οι τυπικοί κανόνες διατηρούνται ως επίσημοι ρυθμιστές των κοινωνικών σχέσεων τις οποίες όμως στην πράξη δεν επηρεάζουν. Οι σχέσεις αυτές διαμορφώνονται αντιθέτως από άτυπες κανονικότητες οι οποίες αντιστρόφως δεν ομολογούνται δημοσίως.

³⁶⁸ Κυρκίνη-Κούτουλα οπ.παρ σ. 75

A. Τα συλλογικά υποκείμενα που συγκροτούνται εντός του οθωμανικού διοικητικού συστήματος

Οι κοτζαμπάσηδες

Η προεκτεθήσα κατάσταση παγιώνεται και καθίσταται κυρίαρχη στην διάρκεια του 17^{ου} αιώνα³⁶⁹. Κατά συνέπεια οι τοπικές ελιτ που εμπλέκονται στην επανάσταση του 1821 αποτελούν προϊόν αυτών ακριβώς των μηχανισμών και συνθηκών. Με βάση τον προεκτεθέντα τύπο οργάνωσης του χώρου και διοίκησης των κατακτημένων περιοχών οι τοπικοί γαιοκτήμονες ελέγχοντας τις μικροκοινωνίες εκ των οποίων προέρχονται διαθέτουν την αναγκαία αντιπροσωπευτικότητα και αξιοπιστία έναντι της οθωμανικής διοίκησης ώστε να τους ανατεθούν τοπικές διαχειριστικές αρμοδιότητες κρίσιμες για την αποτελεσματική λειτουργία του εν γένει συστήματος. Οι κοτζαμπάσηδες, τοπικές ελιτ του ορθόδοξου μιλλετιού, συμμετείχαν στην εκτίμηση και την κατανομή των φορολογικών βαρών, στην μεταφορά και την επιβολή των σουλτανικών διοικητικών αποφάσεων στους τοπικούς πληθυσμούς και στον έλεγχο των τοπικών δημοσίων δαπανών³⁷⁰. Ειδικά στην Πελοπόννησο όπου κατά την δεύτερη τουρκοκρατία η κατάκτηση είχε επιτευχθεί άνευ αντιστάσεως³⁷¹ οι παρασχεθέντες βαθμοί αυτονομίας ήταν μεγαλύτεροι και ο πολιτικο-διοικητικός ρόλος των τοπικών ελιτ του ορθόδοξου μιλλετιού, δηλαδή των κοτζαμπάσηδων, περισσότερο ενισχυμένος.

Τυπικά οι κοτζαμπάσηδες ήταν αιρετοί. Στην πράξη όμως αποτελούσαν τοπικές πατριμονιαλιστικές αριστοκρατίες. Ο Σακελλαρίου³⁷² δέχεται ότι η ισχύς των περισσότερων αριστοκρατικών οικογενειών της δεύτερης τουρκοκρατίας προέρχεται από την βενετοκρατία αλλά και την βυζαντινή περίοδο. Απαριθμεί 42 κοτζαμπάσικες

³⁶⁹ Sugar, οπ.παρ., σ. 80

³⁷⁰ Σταμέλου Δ, οπ.παρ. σ.σ. 34-35 και Κυρκίνη-Κούτουλα οπ.παρ. σ.σ. 141-142

³⁷¹ Αντιπροσωπία των, απηυδησμένων από την ενετική διοίκηση, προκρίτων της Πελοποννήσου μετέβη το 1714 στον Τοπάλ Οσουμάν πασά στην Θήβα και σύμφωνα με τον Κανέλλο Δεληγιάννη «Επρόσφεραν την πατρίδα τους να ενωθεί με την λοιπήν Οθωμανικήν Αυτοκρατορίαν» γεγονός που επετεύχθη το καλοκαίρι του 1715, σχεδόν αμαχητί σε τρεις περίπου μήνες. Παπαγιώργη Κ.,(2001), Κανέλλος Δεληγιάννης, Εκδόσεις Καστανιώτη, 350 σελ. σ.σ. 30-31.

³⁷² Σακελλαρίου, οπ.παρ. σ.σ 94-96 και 139-140

οικογένειες με μικρο-τοπική ισχύ, σε επίπεδο βιλαετιού, και 6-8 με ισχύ επί του συνόλου της Πελοποννήσου. Μόνο απο τις τελευταίες αυτές προήρχοντο τα ανώτατα στελέχη της τοπικής ελιτ, εκείνα που κατελάμβαναν τις κορυφαίες ιεραρχικά θέσεις του τοπικού διοικητικού συστήματος που αναλογούσαν στο ορθόδοξο μιλλέτι. Οι κοτζαμπάσηδες δεν ήταν απλώς εκπρόσωποι των χριστιανών υπηκόων έναντι της οθωμανικής εξουσίας. Αποτελούσαν, σημαντικώτατο όπως έχει ήδη εξηγηθεί, τμήμα του οθωμανικού διοικητικού μηχανισμού με επιρροή εντός αυτού, μετείχαν στην κουλτούρα του και με βάση αυτή ανέπτυσαν στρατηγικές μεγιστοποίησης του ελέγχου πηγών πόρων και ισχύος, που επίσης ευρίσκοντο εντός αυτού. Διορίζονταν με διοικητική πράξη της κεντρικής διοίκησης (με βεζυρικό ιλάμι ή και σουλτανικό φερμάνι). Έφεραν τίτλους και διακριτικά γνωρίσματα αντίστοιχα με εκείνα των οθωμανών ομολόγων τους: ο δραγομάνος του διοικητή της Πελοποννήσου (Μοραβαλεσί), επι παραδείγματι, έφερε τον τίτλο του πασά μιάς ιππουρίδας και πέραν των διαμεσολαβητικών προς την ελληνική κοινότητα διοικητικών καθηκόντων του ασκούσε και την λειτουργία του υπουργού των εξωτερικών της περιφερειακής διοίκησης. Διέθεταν τουρκική στρατιωτική φρουρά. Μετείχαν, τέλος, σε κοινά όργανα με τους οθωμανούς ομολόγους τους: το παρά τον Μοραβαλεσί συμβούλιο που κατένειμε τους φόρους και έλεγχε τις δημόσιες δαπάνες, επι παραδείγματι, αποτελούνταν από δύο οθωμανούς προεστούς (αγιάννηδες), δύο χριστιανούς (μοραγιάννηδες) και τον δραγομάνο, δηλαδή όχι μόνο ήταν μικτό αλλά είχε και χριστιανική πλειοψηφία³⁷³.

Οι σημαντικώτατες -και προσοδοφόρες- διοικητικές αυτές αρμοδιότητες αποτελούσαν ασφαλώς διακύβευμα αξιολογώτατο που προκαλούσε έντονους ανταγωνισμούς και συγκρούσεις μεταξύ της ελληνικής τοπικής ελιτ. Το γεγονός ότι έξι έως οκτώ οικογένειες διαγκωνίζονταν για την κατάκτηση των δύο θέσεων στο συμβούλιο, ενώ σαρανταδύο άλλες δικδικούσαν τον έλεγχο των ελληνικών κοινοτήτων εντός των 21-23 βιλαετιών, υποδηλώνει την ένταση της αντιπαράθεσης. Αντίστοιχες προφανώς αντιθέσεις αναπτύσσονταν και στους κόλπους της μουσουλμανικής ελιτ. Διακοινοτικές πολιτικές συμμαχίες συνεπώς ήταν φυσιολογικό και αυτονόητο ότι θα δημιουργηθούν. Μικτές πολιτικές φατρίες από αλληλοϋποστηριζόμενες χριστιανικές και μουσουλμανικές ομάδες επιχειρούσαν να

³⁷³ Σακελλαρίου, οπ.παρ. σ.σ 87-98, και Κυρκίνη-Κούτουλα οπ.παρ. σ.σ.141-180

επιβάλλουν τον έλεγχο τους στα τοπικά πράγματα και να αυξήσουν την επιρροή τους στην Πύλη εις βάρος των ενδο-κοινοτικών τους αντιπάλων³⁷⁴. Στο βαθμό που τα συγκεντρωτικά δίκτυα της οθωμανικής διοίκησης ατονούσαν, εξ' άλλου, και η κατεύθυνση της ισχύος αντιστρέφεται (από την περιφέρεια στο κέντρο αντι από το κέντρο στην περιφέρεια) οι κοτζαμπάσηδες ενίσχυαν την θέση τους. Παρέκαμψαν τον Μορα-βαλεσί, ανώτατο εκπρόσωπο της κεντρικής εξουσίας στην Πελοπόννησο, και εξασφάλισαν απ' ευθείας πρόσβαση στην Πύλη μέσω μονίμων εκπροσώπων (βεκίληδων). Η επιρροή των τελευταίων επί των κεντρικών αποφάσεων και ρυθμίσεων των τοπικών ζητημάτων ήταν τόσο σημαντική ώστε κατόρθωναν σε συνεργασία με τους μουσουλμάνους συμμάχους των να καθορίζουν την επιλογή του προσώπου του Μορα-βαλεσί ή να επιτυγχάνουν την αντικατάστασή του. Η βαρύτητα της θέσης των βεκίληδων ήταν τέτοια ώστε και οι πολιτικές φατρίες της αντιπολίτευσης απέστειλαν 'σκιώδεις' βεκίληδες στην Πύλη για να εξισορροπούν την επιρροή των επισήμων³⁷⁵.

Τα περιουσιακά στοιχεία και εισοδήματα, το κοινωνικό status και ο τρόπος ζωής των κοτζαμπάσηδων απείχε παρασάγγες από εκείνα των λοιπών χριστιανών. Αντίθετα προσομοίαζαν με τα αντίστοιχα των τούρκων ομολόγων τους. Κατείχαν φεουδαλικού τύπου ιδιοκτησίες οι οποίες δεν περιελάμβαναν μόνο καλλιεργήσιμες εκτάσεις αλλά και ολόκληρα χωριά με τους κατοίκους των³⁷⁶. Κατοικούσαν σε πολυτελή ενδαιτήματα³⁷⁷ και η ενδυμασία τους ήταν εκείνη των οθωμανών αριστοκρατών³⁷⁸.

³⁷⁴ Σακελλαρίου, οπ.παρ. σ.σ 94-96 και Παπαγιώργη οπ.παρ. σ.38 όπου παραπέμπεται ο Φωτάκος : « Οι Κοτζαμπάσηδες είχαν και αυτοί σύστημα, αν και εδιαρείτο εις δύο, έκαστον των οποίων παρηκολούθει και υπηρέτει την διαίρεσιν και την φατρίαν των Τούρκων και με το φρόνημα τούτων έτρεχεν»

³⁷⁵ Σακελλαρίου, οπ.παρ. σ. 94, ενώ και ο Φωτάκος σημειώνει: «Έκάστη φατρία ήθελε να έχει την εξουσίαν ...έστελλεν εις την πρωτεύουσαν πληρεξουσίου της ...προς τον σκοπόν να απομακρύνουν τους αντιπάλους των από την εξουσίαν και να την λάβωσι αυτοί». Παπαγιώργη οπ.παρ. σ 38

³⁷⁶ «Έχοντες δε και εν μεγάλον χωρίον, Αναζύρι λεγόμενον, και άλλα δύο τρία μικρά εις το τμήμα της Ηλιοδόρας, ιδιοκτησίας μας ... ενενήκοντα σχεδόν οικογενείας γεωργούς, με ζευγάρια όπου είχομεν...» γράφει στα Απομνημονεύματά του ο Κανέλλος Δεληγιάννης, σε Ροτζώκος Ν.Β.,(1997), Επανάσταση και Εμφύλιος στο Εικοσιένα, Πλέθρον/Δοκιμές, 205 σελ. σ.49. Ο L. Stanhope αναφέρει για τον ρουμελιώτη οπλαρχηγό Νικόλαο Στουρνάρη πως «Έχει στην κατοχή του περίπου εκατόν είκοσι χωριά, και στο καθ' ένα κατοικούν, κατά μέσον όρο, κάπου εβδομήντα οικογένειες», σε Ρετοπούλος J.A., (1985),Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο(1833-1843), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ.67

³⁷⁷ Ο Αναγνώστης Τούντας, πρόκριτος του Λιδωρικίου, σύμφωνα με τον Γούδα « εχρημάτισε άρχων, γκουτζάμπασης, εκ των επισήμων, είχε σχηματίσει ικανήν περιουσίαν ουχί ευκαταφρόνητον, εκέκτητο μάλιστα εν Λοιδωρικίω και μέγαρον, όπερ εκαλείτο Σαράϊον», σε Σταμέλου Δ, οπ.παρ. σ. Σ. 38-39

³⁷⁸ Ο Δεληγιάννης και πάλι γράφει πως φορούσαν «τα ασιατικά εκείνα ενδύματα της πολυτελείας, αντεριά, γούνας, καλπάκια», ενώ ο Κολοκοτρώνης αποκαλούσε τους προεστούς «το γουναρικό». Παπαγιώργη Κ., οπ.παρ. σ. 89

Η επικοινωνία τους με τους απλούς ραγιάδες είχε τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των σχέσεων υποτελή με αφέντη³⁷⁹. Η πατριμονιαλιστική σχέση των προκρίτων με την εξουσία ήταν συνειδητή και ρητή: «Την εξουσίαν» γράφει ο Δεληγιάννης, «ημείς την είχομεν συγκεντρωμένην εις τας οικογενείας μας προ αμνημονεύτων χρόνων»³⁸⁰, ενώ προσελάμβαναν την γαιοκτησία ως αποκλειστική βάση των πολιτικών δικαιωμάτων, χαρακτηρίζοντας τους έλληνες της διασποράς που προσήλθαν για την επανάσταση «φερέοικους» και «απάτριδες»³⁸¹.

Δεν ήταν συνεπώς η εθνοτική/ πολιτισμική μεταβλητή αλλά η θέση στο σύστημα εξουσίας που επικαθόριζε την πρόσβαση στις διαθέσιμες πηγές πόρων και ισχύος. Αυτό τεκμηριώνεται όχι μόνο από την κοινωνική θέση των προκρίτων αλλά και από το λιγώτερο γνωστό γεγονός της ύπαρξης μουσουλμάνων κλεφτών³⁸².

Εξαιρετική σημασία στην συγκρότηση του ιδιαίτερου ορθολογισμού της κοινωνικής ομάδας των ελλήνων προεστών έχει η σχέση τους με την τοπικότητα. Οι ομόκεντροι κύκλοι αλτρουϊσμού που περιεγράφησαν ανωτέρω βρίσκουν την ακριβή εφαρμογή τους σ' αυτή την περίπτωση. Πέραν της αυτονομία αλτρουϊστικά αντιμετωπιζόμενης

³⁷⁹ Ο Μαρίνος Παρθένιος Γαβαλάς από την Σαντορίνη απευθύνεται τον Μάιο του 1822 στον Υδραίο πρόκριτο Γ. Κουντουριώτη με τον ακόλουθο τρόπο, αποκαλυπτικό για την φύση των σχέσεων: «Τω πανευγενεστάτω μοι αυθέντη κυρίω Γεωργίω Κουντουριώτη, δουλικώς εις Ύδραν. Την πανευγενίαν της δουλικώς προσκυνώ. Δεν παραλείπω δια του ταπεινού και δουλικού γράμματός μου να ταπεινοπροσκυνήσω και να παρακαλέσω...». Σιμόπουλος Κ.,(1971), Η Γλώσσα και το Εικοσιένα. Λογιώτατοι, φαναριώτες, κοτζαμπάσηδες, τίτλοι, αξιώματα και προσαγορεύσεις. Αθήνα, 125 σελ.

³⁸⁰ Παπαγιώργη Κ., οπ.παρ. σ.26. Ο Κατσής Μαυρομιχάλης, αδελφός του Πετρόμπεη, προσαγορευόταν «Βασιλεύς της Σπάρτης», ενώ ο ίδιος ο Πετρόμπεης αντέτεινε σε κάποιον που τόλμησε να αμφισβητήσει την αυθεντία του «Άνθρωπε χθεσινέ, τολμάς να αναμετρηθής με εκείνον του οποίου η καταγωγή είναι τόσο παλαιά όσον αι κορυφαί του Ταυγέτου;», Λούκος Χ.,(1984) «Η ενσωμάτωση μιάς παραδοσιακής αρχοντικής οικογένειας στο ελληνικό κράτος: η περίπτωση των Μαυρομιχαλαίων», Τα Ιστορικά, τομ.Ι, τευχ. 2, σ.σ. 283-296

³⁸¹ Ο Ανδρέας Ζαΐμης απευθυνόμενος στον Δεληγιάννη τον προτρέπει «Να μην καταδεχθής όμως να γενής όμοιος με τους φερέοικους, οίτινες μήτε είχαν, μήτε έχουν να χάσουν τίποτε», ενώ την ίδια αντιμετώπιση επιφυλάσσει και στον Κολοκοτρώνη του οποίου την πολιτική νομιμοποίηση αμφισβητεί διότι «μητ' είχε μητ' έχει να χάσει τίποτε». Ο ίδιος ο Δεληγιάννης σχολιάζοντας μιά παράτυπη ενέργεια του Γραμματέα των Οικονομικών Περρούκα δεν εστιάζεται τόσο στο περιεχόμενο της ενέργειας αυτής καθ' αυτής (αυθαίρετη παραχώρηση δημοσίου κτήματος) αλλά κυρίως στο ότι ο ενεργήσας παρατύπως δεν ήταν ο ίδιος κάτοχος περιουσίας : «Ενώ αυτός ήτο ακτήμων και δεν είχε μήτε μία σπιθαμή γής και ωσάν να ήταν αυτός πληρεξούσιος όλου του Έθνους να διανέμη τα δημόσια εισοδήματα εις όποιον θέλει, άνθρωπος όστις δεν είχε που την κεφαλή κλίνει», Παπαγιώργη Κ., οπ.παρ. σ.σ. 191, 223-224, 315

³⁸² Ο Κανέλλος Δεληγιάννης αναφέρει τους Κονταχμέτη, Μούρτο Ζαρτοβά, Τσιαφέρ Φειδά, Χάτσο και Σιαμπάνη Λαλιώτες, Κοτζαλή, Μαχμουτάκη Βαρδουιώτη και Αλή Μολά Φαναρίτη ως οθωμανούς κλέφτες συνεργαζόμενους με τους Πετμεζαίους και Κολοκοτρωναίους. Ο δε Φωτάκος σημειώνει στα απομνημονεύματά του ότι «Ένίοτε δε και Τούρκοι κυνηγούμενοι ως κακούργοι από την εξουσίαν και αυτοί κατέφευγαν και έξω τον βίον των ως κλέπται, και ήσαν πιστοί σύντροφοι των άλλων κλεπτών και ακωλύτως έπρατταν τα της θρησκείας των», Παπαγιώργη Κ., οπ.παρ. σ.σ. 74-75

πυρηνικής οικογένειας, η διευρυμένη οικογένεια συνιστά μία ζωτική για τους κοτζαμπάσηδες μικρο-συλλογικότητα στο μέτρο που παρέχει το αναγκαίο προσωπικό για τον έλεγχο της εδαφικής επικράτειας και την εκτός αυτής εκπροσώπηση της αυτοτελούς κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής οντότητας που συγκροτείται εντός της. Αλτρουϊστικές συμπεριφορές, αλληλεγγύη, συγκρότηση εν τέλει της ταυτότητας των υποκειμένων σ' αυτό το χωρικό-σχεσιακό πεδίο που διαμορφώνουν η ιδιότυπη αυτή 'φεουδαλική' επικράτεια, οι οικογενειακοί δεσμοί και οι δεσμοί προστασίας που αναπτύσσονται εκεί. Οι συγκρούσεις και αντιθέσεις μεταξύ των προεστικών οικογενειών τόσο πριν όσο και κατά την διάρκεια της επανάστασης³⁸³ υποδηλώνουν ότι το βασικό πολιτικό κύτταρο ήταν -κατ' αρχήν- η κοτζαμπασική επικράτεια και τα βασικά διακυβεύματα προέκυπταν από τις παραγωγικές και εξουσιαστικές σχέσεις που αναπτύσσονταν εντός της: οι πηγές πόρων και ισχύος ανήκαν στην μικρο-συλλογικότητα και ο ορθολογισμός των δρώντων υποκειμένων προσανατολιζόταν προς αυτήν. Ενδεικτικό είναι ότι κατά την έναρξη της επανάστασης ο όρος «πατρίδα» αναφέρονταν σ' αυτές ακριβώς τις τοπικές μικρο-συλλογικότητες³⁸⁴.

Παρατηρούμε λοιπόν στο επίκεντρο των επιτόπιων πολιτικών συσχετισμών πριν το ξέσπασμα της επανάστασης, μία κυρίαρχη κοινωνική ομάδα η πολιτικο-διοικητική λειτουργία της οποίας είναι μικρο-συλλογικά προσανατολισμένη, δεδηλωμένα ιδιοτελής, και εξοικειωμένη, εντός του οθωμανικού συστήματος, με την συνάρθρωση της τυπικής και άτυπης διοικητικής λειτουργίας και την συνεπαγόμενη απόκλιση αξιακών ισχυρισμών και αξιακών παραδοχών (ή, επι το απλούστερον, λόγου και πράξεων).

Επι πλέον η κοινωνική αυτή ομάδα συνδέεται με τα λοιπά -χριστιανικής πολιτισμικής ταυτότητας- συλλογικά υποκείμενα που βρίσκονται στον ίδιο χώρο με σχέσεις

³⁸³ Βλ. σχετικά Σακελλαρίου, οπ.παρ. σ 96 και Παπαγιώργη οπ.παρ.σ.σ. 57-60 για την σύγκρουση Δεληγιανναίων-Λονταίων σε συμμαχία με αντίστοιχες τουρκικές φατρίες και σ.σ.226-229 όπου οι δύο αχαιοί 'Ανδρέαι' Ζαϊμης και Λόντος επιχαίρονται από τον 'εμφύλιο της Καρύταινας' μεταξύ Πλαπουταίων και Δεληγιανναίων θεωρώντας «αναγκαίο η Καρύταινα να μην ομογνωμονή».

³⁸⁴ Οι Δεληγιανναίοι απευθυνόμενοι στον αυτοεξόριστο στην Ζάκυνθο Κολοκοτρώνη τον προτρέπουν επιστρέφοντας στο ελληνικό έδαφος να κατευθυνθεί στην πατρίδα Καρύταινα «Αγκαλά δεν ελπίζομεν να διαβουκοληθής, αθετών την της πατρίδος σου πρόσκλησιν, επιθυμούσης σε ήδη και ζητούσης σε. Πλην καταδεχθής ποτέ, το οποίον και δεν ελπίζομεν, ίνα αθετήσης ταύτην την πατριωτικήν πρόσκλησιν και να μείνης αλλαχού», Παπαγιώργη οπ.παρ. σ.97

πατρωνείας³⁸⁵. Η πελατειακή υπαγωγή συνιστά μορφή συναλλαγών βασισμένων στην αμοιβαιότητα. Έναν τύπο ‘ασθενούς’ κατα Campbell αλτρουϊσμού, βασισμένου στις σχέσεις «αξιόπιστης αμοιβαιότητας» [reliable reciprocators] που περιέγραψε ο Durham³⁸⁶. Τα μέλη της κοτζαμπάσικης ελιτ παρείχαν πάσης φύσεως υλική και ηθική υποστήριξη και προστασία σε πρόσωπα και ομάδες με περιορισμένη ισχύ και πόρους³⁸⁷. Αντ’ αυτών ελάμβαναν εργασία, πολιτική στήριξη και ένοπλες υπηρεσίες, σε πλαίσιο προσωπικής αφοσίωσης³⁸⁸. Μιά πυραμιδικού τύπου δομή *διαδοχικών υπαγωγών* συνέδεε πελατειακά τους αγρότες με τους προεστούς και απο εκεί με τις μεγάλες οικογένειες που είχαν περιφερειακή ισχύ³⁸⁹. Η προσωπική εύνοια στην βάση της αμοιβαιότητας και όχι κάποιος απρόσωπος κανόνας ή γενική ιδιότητα αποτελούσε την βάση τέτοιων σχέσεων. Ο ορθολογισμός που προκύπτει από αυτές προσανατολίζει τις συμπεριφορές των υποκειμένων και πάλι προς την μικρο-συλλογικότητα εντός της οποίας συγκροτούνται, χαρακτηριστικό όχι μόνο των περιφερειακών δομών αλλά, όπως έχουμε δει, και του κεντρικού οθωμανικού πολιτικο-διοικητικού συστήματος.

Οι οπλαρχηγοί

Μέσα από το οθωμανικό πολιτικο-διοικητικό σύστημα προήλθε και το δεύτερο σημαντικό συλλογικό υποκείμενο με πρωταγωνιστικό ρόλο στην επανάσταση και στο κράτος που μέσα από αυτήν εγκαθιδρύθηκε: οι στρατιωτικοί.

³⁸⁵ Για την συγκρότηση των πελατειακών ως ανισότιμων ανταλλακτικών σχέσεων που επιτρέπουν μεροληπτική πρόσβαση σε αξίες χρήσης βλ. Gellner E. Waterbury J.,(1977), (επιμ.), Patrons and Clients in Mediterranean Societies, Duckworth, 348 σελ. και ειδικότερα Waterbury J “An attempt to put patrons and clients in their place”, σ.σ. 329-343 και Scott J., “Patronage or exploitation?” σ.σ.21-39. βλ. επίσης Eisenstadt S.N., Lemarchand R.,(1981),(επιμ.), Political clientelism, patronage and development, Sage, 331 σελ και ιδίως Lemarchand R, “Comparative Political Clientelism: Structure, Process and Optic” σ.σ. 7-34 καθώς και Lemieux V.,(1977), Le patronage politique: une etude comparative, Les Presses de l’ Universite Laval, 232 σελ.

³⁸⁶ Campbell D.T., (1979), οπ.παρ., Durham, W.H., (1999), οπ.παρ. βλ και την σχετική ανάλυση ανωτέρω Κεφάλαιο 2

³⁸⁷ Για τις μορφές πελατειακής προστασίας βλ. Λούκος οπ.παρ. σ.σ. 283-285.

³⁸⁸ Κατά την διάρκεια της αντιπαράθεσης προεστών – στρατιωτικών στα Βέρβαινα ο Πετμεζάς έφθασε στον χώρο που διαβουλεύονταν οι κοτζαμπάσηδες και έρριξε τον οπλισμό του μπροστά στα πόδια του Ζαΐμη λέγοντας «Αφέντη, η αφεντιά σου μου έδωσες αυτά τα άρματα και μούπες να σκοτώνω Τούρκους. Τώρα πάρτα , γιατί μου είπαν να τα μεταχειριστώ κατά του αφεντός μου, κι εγω άπιστος δεν γίνομαι». Παπαγιώργη οπ.παρ. σ 118

³⁸⁹ Petropulos, οπ. παρ. σ.67

Ο κρίσιμος μακρο-οργανωσιακός παράγοντας που προαναφέρθηκε, το ολιγάριθμο δηλαδή των οθωμανών συγκριτικά με την κατακτημένη επικράτεια και τους υποτεταγμένους πληθυσμούς, δημιουργούσε προβλήματα και στην ποσοτική επάρκεια της βεμπεριανής βάσης συγκρότησης και αναπαραγωγής του κράτους: τους μηχανισμούς της νομιμοποιημένης φυσικής βίας.

Ο οθωμανικός διοικητικός μηχανισμός ήταν ουσιαστικά αρθρωμένος κατά μήκος δικτύων που κατέληγαν σε περιορισμένο αριθμό χωρικών κόμβων: μεγάλες πόλεις και φρούρια συνδεδεμένα μέσα από ένα βασικό δίκτυο οδικών αρτηριών. Το διοικητικό δίκτυο παρακολουθούσε ακριβώς την ανάπτυξη αυτού του φυσικού δικτύου. Διοικητικές λειτουργίες και αξιωματούχοι ήταν εγκατεστημένοι στις οχυρωμένες πόλεις που ένας μηχανισμός διακίνησης πληροφοριών και χρήματος (αγγελιαφόροι, ελεγκτές και επιθεωρητές καθώς και χρηματαποστολές, μετακινούμενοι διά του οδικού δικτύου) συνέδεε μεταξύ τους και με την Πόλη. Μόνο οι βασικοί κόμβοι του δικτύου αυτού, πόλεις και φρούρια, ήταν δυνατόν να ελεγχθούν στρατιωτικά με πάγιο και συστηματικό τρόπο: μόνο εκεί σταθμεύουν μονίμως στρατιωτικές δυνάμεις και αναπτύσσεται η αντίστοιχη ιεραρχική δομή³⁹⁰. Ο λοιπός φυσικός χώρος, συμπεριλαμβανομένου και του οδικού δικτύου πέραν συγκεκριμένων σημείων διέλευσης (δερβένια), παραμένει ουσιαστικά, αφύλακτος από τις οθωμανικές δυνάμεις που μόνο σε περιπτώσεις κρίσεων (επιθέσεις, επιδρομές) και με τεχνικές διαχείρισης κρίσεων (καταδιώξεις, εκστρατείες) παρεμβαίνουν σ' αυτόν. Ωστόσο ο έλεγχος του φυσικού χώρου αποτελεί, σύμφωνα με τον ορισμό του Weber στοιχειώδη προϋπόθεση για την ύπαρξη ενός κράτους³⁹¹. Η μη εφαρμογή επί δεδομένου χωρικού πλαισίου των ρυθμίσεων που παράγει το κέντρο εξουσίας αποσπά τον χώρο αυτόν από την επικράτεια του εν λόγω κέντρου. Υπήρχε συνεπώς ανάγκη, παρ' όλους τους πεπερασμένους ανθρώπινους πόρους, να ελεγχθεί κατά το δυνατόν το σύνολο της επικράτειας. Η λύση που επελέγη ήταν η συνήθης για το οθωμανικό διοικητικό πρότυπο: προσφυγή στην τοπικότητα και ενσωμάτωση στοιχείων της υποτελούς πολιτισμικής ομάδας.

³⁹⁰ Για την στρατιωτική οργανωτική δομή και την ανάπτυξή της στον χώρο βλ. Κυρκίνη-Κούτουλα οπ.παρ., σ.σ.191-208

³⁹¹ Weber (1918/1978), οπ.παρ.

Τα αρματολίκια και οι αρματολοί ως θεσμός του οθωμανικού διοικητικού συστήματος -ο οποίος ωστόσο φαίνεται ότι προϋπήρξε της τουρκικής κατάκτησης- συνίσταντο στην στρατολόγηση και τον διορισμό χριστιανών σε σώματα εμπέδωσης της τάξης συγκροτούμενα και διοικούμενα αποκλειστικά από τους ίδιους. Οι επικεφαλής αυτών των σωμάτων διορίζονταν με δικαστική απόφαση (μουρασελές). Επέλεξαν οι ίδιοι τους άνδρες τους, απαλλάσσονταν από την φορολογία ενώ μισθοδοτούνταν και τροφοδοτούνταν από τις κοινότητες³⁹².

Υπήρξαν δύο βασικά πρότυπα συγκρότησης τέτοιων σωμάτων και αντίστοιχοι τύποι σχέσεων των εγχώριων στρατιωτικών με τις εγχώριες πολιτικές ελίτ. Στην Πελοπόννησο όπου η περιφερειακή πολιτική αυτονομία ήταν μεγαλύτερη και κατ' επέκταση η ισχύς της πολιτικο-διοικητικής ελίτ αυξημένη τα εντόπια στρατιωτικά σώματα, οι επικεφαλής των οποίων αποκαλούνταν «κάποι», υπήχθησαν στην εξουσία τους. Ως κατά το δοκούν διαχειριστές των 'δημοσιονομικών' των κοινοτήτων οι κοτζαμπάσηδες χρησιμοποιούσαν τους πόρους που συγκέντρωναν για να μισθώνουν τις υπηρεσίες των καπεταναίων, αλλά ενίοτε και τουρκικών ενόπλων σωμάτων³⁹³, προκειμένου να διασφαλίσουν την ηρεμία και την τάξη αλλά και να εμπεδώσουν την κυριαρχία τους στις επικράτειές των. Στην περίπτωση αυτή η υπεράσπιση των κοινοτήτων και η παροχή προσωπικών υπηρεσιών ασφαλείας στους κοτζαμπάσηδες ταυτίζονταν ενώ οι κάποι με τους άνδρες τους λογίζονταν ως άμεσοι υπήκοοι των προεστών³⁹⁴.

Στην Ρούμελη, αντιθέτως, όπου η πολιτική αυτονομία των κοινοτήτων ήταν συγκριτικά περιορισμένη και κατά συνέπεια ο ρόλος των εκπροσώπων τους, προεστών, λιγώτερο σημαντικός, το κέντρο της τοπικής ισχύος μεταφέρθηκε στους αρχηγούς των όπλων. Οι αρματολοί απετέλεσαν ισχυρή τοπική ελίτ που ουσιαστικά αποσπούσε αυτοτελώς πλεόνασμα³⁹⁵ και επέβαλε την βούλησή της στις δικές της

³⁹² Κοταρίδης Ν. Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα, Πλέθρον, 309 σελ. και ιδιαίτερα σ.σ.21-90.

³⁹³ Τα αστυνομικά σώματα των «σειμένηδων» παρείχαν τις υπηρεσίες τους στους διοικητές των καζάδων (βοϊβόδες) αλλά και σε όσους κοτζαμπάσηδες είχαν την δυνατότητα να καλύπτουν την μισθοδοσία τους. Κυρκίνη-Κούτουλα, οπ.παρ. σ.σ. 198-199 βλ. κ

³⁹⁴ Παπαγιώργης, οπ.παρ. σ.75, Κοταρίδης οπ.παρ. σ.25 και Ροτζώκος, οπ.παρ. σ. 48

³⁹⁵ Ο Stanhope αναφέρει ότι οι χωρικοί των πεδινών της Αιτωλοακαρνανίας «πληρώνουν το ένα τρίτο της οφειλόμενης προσόδου στους Τούρκους, ένα τρίτο στον καπετάνιο και το άλλο τρίτο για την συντήρηση των στρατιωτών», Petropoulos, οπ.παρ., σ.σ. 66-67

επικράτειες, τα αρματολίκια που αποτελούν βασική μορφή υποδιαίρεσης και οργάνωσης του χώρου³⁹⁶.

Σε κάθε περίπτωση η σχέση μεταξύ των καπετάνιων και των παλληκαριών ήταν πελατειακή. Τα παλληκάρια προσέφεραν τις ένοπλες υπηρεσίες τους προσωπικά στον καπετάνιο τους ο οποίος σε αντιγύρισμα όφειλε να τους διασφαλίζει τα προς το ζείν και να τους υπερασπίζεται έναντι τρίτων.

Η σπανιότητα των διαθέσιμων πόρων ωστόσο καθιστούσε το θέμα περισσότερο πολύπλοκο. Όπως και στην περίπτωση των καζάδων της Πελοποννήσου, τα αρματολίκια ήταν λιγώτερα από τους διεκδικητές τους: ικανός αριθμός φιλόδοξων καπεταναίων στόχευε στην επίζηλη αυτή δημόσια λειτουργία σε αμοιβαία αντιπαράθεση. Ο ανταγωνισμός εδώ έλαβε όμως διαφορετική μορφή σε σχέση με τις πολιτικές συγκρούσεις των κοτζαμπάσηδων. Εκεί το σύστημα ήταν ανοικτό υπό την έννοια του ότι ποικίλες συσσωματώσεις που διέθεταν το αναγκαίο πολιτικό και οικονομικό κεφάλαιο διαγκωνίζονταν παράλληλα εντός του θεσμικού (και παραθεσμικού) πεδίου για το ποθητό αποτέλεσμα: τον έλεγχο των κέντρων λήψης αποφάσεων. Στην περίπτωση των ‘αρχηγών των όπλων’ αντιθέτως το σύστημα ήταν κλειστό με την έννοια ότι μόνο όσοι ήδη κατείχαν τις θεσμοθετημένες θέσεις, αυτήν του επικεφαλής του αρματολικιού και των τοπικών αρχηγών (‘κολιτζήδων’), είχαν την δυνατότητα να επηρεάζουν την λήψη των αποφάσεων εκ των έδων. Οι λοιποί διεκδικητές δεν διέθεταν ούτε την τεχνογνωσία, ούτε τους πόρους, ούτε την πρόσβαση στους θεσμικούς διαύλους για να προωθήσουν την υπόθεσή τους. Η μόνη τους διέξοδος ήταν το να αναλάβουν εξωσυστημική δράση, δηλαδή να ασκήσουν εξωτερική πίεση τέτοια που θα υποχρέωνε το σύστημα να τους ενσωματώσει. Η πίεση αυτή ελάμβανε την μορφή της ευθείας αμφισβήτησης της ικανότητας των ήδη κατόχων των θέσεων να ανταποκριθούν στα καθήκοντά τους, να διασφαλίσουν δηλαδή την τάξη στις επικράτειές τους και να εγγυηθούν την ασφάλεια ζωής και περιουσίας στις κοινότητες που τους μισθοδοτούσαν και η μέσω αυτής υπενθύμιση της δικής τους καταλληλότητας να εξασφαλίσουν το επιθυμητό αποτέλεσμα. Αναλάμβαναν λοιπόν τον ρόλο του παρανόμου, του ‘κλέφτη’, που επιτελούσε προς

³⁹⁶ «Σε κάθε χωριό υπάρχει ένας προεστός. Οι προεστοί αυτοί βρίσκονται υπό τον έλεγχο των καπετάνιων που είναι οι ηγεμόνες της χώρας», οπ.παρ.. Αναφέρονται κατα καιρούς από 14 έως 24 αρματολίκια από την Ρούμελη ως την Μακεδονία, Κοταρίδης οπ.παρ. σ.25

όφελός τους μιά διπλή λειτουργία. Αφ' ενός μεν τους προσπόριζε τα αναγκαία προς το ζειν -από την ίδια άλλωστε πηγή που με επίσημο τρόπο, αντλούσαν και οι θεσμοθετημένοι αντίπαλοί τους, δηλαδή το αγροτικό και κτηνοτροφικό πλεόνασμα των κοινοτήτων- αφ' ετέρου δε τους επέτρεπε να εκβιάζουν τις κοινότητες και τις οθωμανικές αρχές προκειμένου να τους δοθεί το χρίσμα του θεσμοθετημένου προστάτη και αμύντορα της περιοχής.

Η δημιουργία ανασφάλειας μέσω του ρόλου του κλέφτη, (που υπήρξε άλλωστε και η αιτία της δημιουργίας των αρματωλών ως θεσμικής απάντησης στο πρόβλημα της ανασφάλειας) και η διασφάλιση της τάξης μέσω του ρόλου του αρματωλού, αποτελούσαν συνιστώσες μιάς ενιαίας στρατηγικής πρόσβασης σε πηγές πόρων και ισχύος: διασφάλιζε βραχυπρόθεσμα την άτυπη πρόσβαση, ως κλοπή, και μακροπρόθεσμα την τυπική πρόσβαση ως αμοιβή³⁹⁷. Οι δύο ρόλοι συνεπώς αλληλοσυμπληρώνονταν ως διαστάσεις μιάς ενιαίας συμπεριφοράς και ως παραγωγοί ενός κοινού ορθολογισμού. Όπως σημειώνει ο Κοταρίδης η διαφοροποίηση του ενός ρόλου από τον άλλο, ρόλοι που διαδραματίζονται διαδοχικά από τα ίδια φυσικά πρόσωπα, «δεν παραπέμπει σε συμβάσεις ούτε σε κώδικες αλλά σε ένα τρόπο διαχείρισης της τάξης, όπου ο χαρακτηρισμός κάποιων πράξεων ως παρανόμων και η καταδίωξη του φορέα τους συναρτώνται μάλλον με το μέγεθος της απειλής που αντιπροσώπευαν για την ασφάλεια παρά με την καταστρατήγηση κάποιων θετικών κανόνων»³⁹⁸. Οι κοινότητες ουσιαστικά αντιμετώπιζαν και στις δύο περιπτώσεις μορφές απαλλοτρίωσης, προτιμώτερη εκ των οποίων ήταν εκείνη των αρματωλών η οποία ως θεσμοποιημένη και συμπεφωνημένη δεν συνεπάγετο άμεση άσκηση φυσικής βίας και ήταν οριοθετημένη ως προς την έκτασή της³⁹⁹. Η συνύπαρξη τυπικών και άτυπων διαστάσεων στην ίδια στρατηγική συνιστά λοιπόν το χαρακτηριστικό γνώρισμα του ιδιαίτερου ορθολογισμού που παρήγαγε η δεδομένη ομάδα. Επιπρόσθετα χαρακτηριστικά αποτελούν και πάλι η ιδιοτελής αντιμετώπιση του δημοσίου αξιώματος, ο ασθενής 'ανταποδοτικός' αλτρουϊσμός που εμπεριέχουν

³⁹⁷ Κοταρίδης οπ.παρ. σ.σ.59-63 και Ροδάκης Π.(1975), Κλέφτες και Αρματολοί. Ιστορικοκοινωνική διαμόρφωση του ελλαδικού χώρου στα χρόνια της τουρκοκρατίας, Ατέρμων, τομ. Β, 452 σελ σ.σ. 12-27

³⁹⁸ Κοταρίδης οπ.παρ. σ. 31

³⁹⁹ Για το μέτρο της ασκούμενης βίας κατά των κοινοτήτων αλλά και τις συντονισμένες αντιδράσεις που οδήγησαν στην εξόντωση των κλεφτών του Μοριά το 1806 βλ. την σχετική διήγηση του Κανέλλου Δεληγιάννη σε Παπαγιώργης, οπ.παρ. σ.σ.75-81

οι πελατειακές σχέσεις καπετάνιου και παλληκαριών⁴⁰⁰ και βεβαίως η ολοκλήρωση της ταυτότητας σε επίπεδο μικρο-συλλογικότητας.

B. Ένα νέο συλλογικό υποκείμενο: οι επήλυδες

Πέραν των παραπάνω -παλαιόθεν συγκροτημένων- ομάδων, φορέων των επι του πεδίου κατεστημένων συμφερόντων, η προετοιμασία και η έκρηξη της επανάστασης ενεργοποιούν την διαδικασία δημιουργίας μίας νέας ομάδας: εκείνης που συναποτελούν οι 'επήλυδες', δηλαδή οι, αναμεμιγμένοι ή μη στην Φιλική Εταιρεία, έλληνες οι οποίοι προσέρχονται από το εξωτερικό στον ελληνικό χώρο με την έναρξη της εξέγερσης.

Η ομάδα αυτή, που δεν προϋπήρχε αλλά συγκροτήθηκε εντός της νεότευκτης επικράτειας και εντός του 'εν τω γεννάσθαι -κράτους' που την παρήγαγε, είναι πολλαπλά ανομοιογενής. Αποτελείται κυρίως από Φαναριώτες, αριστοκρατικής νοοτροπίας, με εμπειρία από την κεντρική διαχείριση του οθωμανικού διοικητικού συστήματος, εγγράμματους μικροαστούς της διασποράς με διοικητική ανάμειξη στην λειτουργία εμπορικών εταιρειών, αποφοίτους δυτικο-ευρωπαϊκών πανεπιστημίων διανοούμενους, επαναστάτες και εμπορευόμενους. Κοινά χαρακτηριστικά τους είναι αποδοχή του αστικού/ φιλελεύθερου συστήματος αξιών, η επίδραση του δυτικού ορθολογισμού στον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνουν τις καταστάσεις και προσανατολίζουν την συμπεριφορά τους, το όραμα δημιουργίας ενός σύγχρονου δυτικο-ευρωπαϊκού τύπου κράτους. Ανεξαρτήτως των ιδιαίτερων κινήτρων ενός εκάστου⁴⁰¹, η παρουσία τους και η πράξη τους στον ελλαδικό χώρο τους καθιστά μετόχους του επαναστατικού γίγνεσθαι και τους εμπλέκει στην διοικητική συγκρότηση του μαχόμενου κράτους.

⁴⁰⁰ Petropoulos, *οπ.παρ.*, σ.σ.67-68

⁴⁰¹ Ιστορικές μαρτυρίες τεκμηριώνουν ότι οι μεγάλες φαναριώτικες οικογένειες των Καρατζάδων και των Υψηλάντηδων αντιπαρατέθηκαν για την ηγεσία της επανάστασης και κατ' επέκταση του νέου κράτους. Πολλά από τα αρχικά γεγονότα του θέρους του 1821 που ενέπλεκαν τον Δημήτριο Υψηλάντη, τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, τον Κωστάκη Καρατζά, τον Θεόδωρο Νέγρη αλλά και δευτερεύουσες τότε προσωπικότητες όπως οι νεαροί σπουδαστές Σέκερης, Πολυζωΐδης, Ψύλλας κλπ που πρωταγωνίστησαν αργότερα, οφείλονταν σ' αυτή την αντιπαράθεση. Βλ. Δεσποτόπουλος, (1975), «Η εξέλιξη της επαναστάσεως κατά τους μήνες Ιούνιο, Ιούλιο, Αύγουστο», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τομ. ΙΒ, σ.σ.137-152. Τα γεγονότα αυτά ουσιαστικά απετέλεσαν σύνθεση δύο συγκρούσεων, μίας εγχώριας μεταξύ κοτζαμπάσηδων και καπεταναίων και μίας επείσρακτης μεταξύ φαναριώτικων φατριών.

Οι έλληνες αυτοί της διασποράς αγνοούν ως επι το πλείστον τις υφιστάμενες στον εξεγερμένο χώρο κοινωνικοοικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες και δεν κατέχουν την αναγκαία τεχνογνωσία χειρισμού τους⁴⁰². Δεν έχουν ρίζες στις τοπικές μικροκοινωνίες και δεν ελέγχουν τους διαύλους πρόσβασης στις πηγές πόρων και ισχύος που εδράζονται εκεί: δεν μπορούν να συνδιαλλαγούν με το οθωμανικό διοικητικό σύστημα με το οποίο οι διαδράσεις ακόμα και κατά τις οξύτερες στιγμές της σύγκρουσης παρέμεναν (και) πολιτικές⁴⁰³, ούτε διαθέτουν τα μέσα πελατειακής υπαγωγής των χωρικών όπως οι κοτζαμπάσηδες, αλλά και δεν ελέγχουν μηχανισμούς φυσικής βίας προσαρμοσμένους στις χωρικές και κοινωνικές ιδιαιτερότητες του πεδίου όπως οι καπεταναίοι. Εκ πρώτης όψεως συνεπώς θα παρέμεναν μιά ανομοιογενής και περιθωριακή ομάδα αν δεν έφερναν μαζί τους ένα πολύτιμο κεφάλαιο: τις δεξιότητες διαχείρισης ενός συγκεντρωτικού διοικητικού μηχανισμού αναγκαίου όχι τόσο για την αντιμετώπιση του οθωμανικού κράτους, του οποίου ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας και κατα συνέπεια η πολεμική συντονιστική του ικανότητα, είχαν προ πολλού ατονήσει⁴⁰⁴, αλλά για την διασφάλιση της διεθνούς αναγνώρισης του νέου κράτους.

Η οργανωτική συγκρότηση του εξεγερμένου χώρου

Το ξέσπασμα της επανάστασης βρίσκει συνυπάρχουσες, διαπλεκόμενες και αντιπαρατιθέμενες στον εξεγερμένο χώρο τρεις βασικές πολιτικές ατζέντες, ισάριθμες με τα κύρια συλλογικά υποκείμενα. Και οι τρεις αυτές πολιτικές ατζέντες, που συνδέονται με αντίστοιχες οργανωτικές προτάσεις, νομιμοποιούνται με την επίκληση ενός ονομαστικά κοινού αξιακού προτύπου, της εθνικής ανεξαρτησίας, η ακριβής

⁴⁰² Dakin D.,(1972/ 1984), οπ.παρ. σ.σ.76-78

⁴⁰³ Πρβλ. τα όσα διαδραματίστηκαν πριν και κατά την άλωση της Τριπολιτσάς μεταξύ κοτζαμπάσηδων και οθωμανών προυχόντων βλ. Σφυρόερας Β.(1975),«Τοπική επικράτηση της επανάστασεως», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών ,τομ. ΙΒ, σ.σ. 173-199 και ιδίως σ.σ.174-175. Βλ. επίσης τις σχετικές γλαφυρές περιγραφές του Κανέλλου Δεληγιάννη σε Παπαγιώργης, οπ.παρ. σ.σ. 128-132

⁴⁰⁴ Ο κόμης Arthur de Gobineau, πρέσβυς της Γαλλίας στην Αθήνα,τονίζει ότι «Έβλεπε κανείς να προελαύνουν ενάντια στους ξεσηκωμένους Έλληνες οι σπαχήδες και οι τιμαριώτες, δηλαδή οι ένοπλοι κάτοχοι τσιφλικιών στις εξεγερμένες περιοχές, και επι πλέον οι στρατιές που έστελνε περιοδικά ο σουλτάνος Μαχμούτ από την Μικρά Ασία και τη Κωνσταντινούπολη. Σε γενικές γραμμές οι δυνάμεις αυτές δεν διέθεταν και σπουδαίες ικανότητες και, παρ' όλο που λεηλατούσαν καλά, πολεμούσαν πάρα πολύ άσχημα» Gobineau A de, (1905/1999) Στο βασίλειο των Ελλήνων, Εκδόσεις Περίπλους, 239 σελ. σ.50

ερμηνεία του οποίου όμως διαφέρει κατά περίπτωση. Οι κοτζαμπάσηδες εξοικειωμένοι με ένα ημι-ομοσπονδιακό πολιτικο-διοικητικό σύστημα εντός του οποίου ελέγχουν τις τοπικότητες και τις πηγές πόρων και ισχύος που εδράζονται εκεί, είναι αναμενόμενο ότι πρωτίστως βλέπουν την εξέγερση σαν μία ευκαιρία να ανακόψουν την εκροή πόρων από την τοπικότητα. Στοχεύουν στην αναγνώριση, επικύρωση και ενίσχυση της τοπικής τους εξουσίας στα πλαίσια του υπό συγκρότηση πολιτειακού μορφώματος, ως πλαισίου εμπέδωσης των παραγωγικών και κοινωνικών σχέσεων και επιτόπιας απόσπασης και ανάλωσης του κοινωνικού πλεονάσματος. Η επιδίωξη τους αυτή τους οδηγεί στην αντίληψη μιάς πολυκερματισμένης πολιτειακής οντότητας πυρήνας της οποίας θα είναι η τοπικότητα.

Οι οπλαρχηγοί των οποίων η αντίθεση με τους κοτζαμπάσηδες, όταν δεν εκδηλώνοταν ανοικτά, υψήρπε καθ' όλη την διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, διακρίνουν στην, λόγω πολεμικής αναμέτρησης, αύξηση της βαρύτητας των ενόπλων μηχανισμών, την δυνατότητα να ανατρέψουν την κατάσταση προς όφελός τους⁴⁰⁵. Αντιλαμβάνονται ότι στην πραγματικότητα είναι η δυνατότητα προσφυγής στην φυσική βία αυτή που θεμελιώνει την ισχύ των κοτζαμπάσηδων στην τοπικότητα και ότι την τεχνογνωσία της φυσικής βίας διαθέτουν και παρέχουν στους κοτζαμπάσηδες οι ίδιοι. Κρίνουν συνεπώς ότι αφού η πορεία της εξέγερσης και της θεμελίωσης του νέου κράτους εξαρτάται από την στρατιωτική ισχύ εναντίον, και όχι την πολιτική ισχύ εντός, του οθωμανικού διοικητικού συστήματος, άρα από τις δικές τους ικανότητες και επιδόσεις, μπορούν να περιθωριοποιήσουν -ειδικά στην Πελοπόννησο- τους κοτζαμπάσηδες. Το οργανωτικό τους όραμα είναι ωστόσο ασαφές. Προερχόμενοι και οι ίδιοι από την τοπικότητα, έχοντας συγκροτήσει την πολιτισμική ταυτότητα και τον ορθολογισμό τους στο μικρο-συλλογικό επίπεδο με βάση σχέσεις ιδιοτελών και ανταποδοτικών συναλλαγών, δυσκολεύονται να αντιληφθούν ένα ενιαίο κράτος κοινών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, αποσυνδεδεμένων από τις προσωπικές σχέσεις, την εύνοια, την ανταπόδοση και τον τόπο. Από την άλλη πλευρά ανακαλύπτουν σύντομα⁴⁰⁶ ότι η πατριμονιαλιστική

⁴⁰⁵ Πρβλ. και Ροτζώκος οπ.παρ., σ. 48-53 για την σύγκρουση μεταξύ των Δεληγιανναίων και των πρώην κάπων τους Πλαπουταίων που διεκδικούν πλέον ανοικτά την ιδιοποίηση των προσόδων από χωριά ιδιοκτησίας των τέως αφεντικών τους. Οι τελευταίοι για να τους αντιμετωπίσουν μισθώνουν τις υπηρεσίες ρουμελιωτών και σουλιωτών οπλαρχηγών

⁴⁰⁶ Όπως μαρτυρούν οι Φωτάκος και Σπηλιάδης ο Ανδρούτσος προσπάθησε να πείσει τον Κολοκοτρώνη να συνομηλώσει για την φυσική εξόντωση των κοτζαμπάσηδων αλλά ο τελευταίος αρνήθηκε. Ροτζώκος, οπ.παρ., σ.59

νομιμοποίηση των κοτζαμπάσηδων στην τοπικότητα δεν ανατρέπεται εν μιά νυκτί, άρα θα πρέπει να εξευρεθεί μεταξύ τους ένα κάποιο *modus vivendi*. Αυτό, και οι εκάστοτε συγκυριακοί συσχετισμοί, τους κάνουν να διστάζουν μεταξύ του συγκεντρωτικού και του ομοσπονδιακού συστήματος, γεγονός που ερμηνεύει και τις παλινωδίες του διαπρεπέστερου μεταξύ των, του Κολοκοτρώνη, στην επιλογή συμμαχιών μεταξύ συγκεντρωτικών και αποκεντρωτικών, κυβερνητικών και αντικυβερνητικών, κατά τις ενδο-επαναστατικές αντιπαραθέσεις⁴⁰⁷.

Η θέση των επήλυδων από την άλλη πλευρά είναι σαφής. Έρχονται στον επαναστατημένο ελληνικό χώρο με στόχο, κατά περίπτωση, να διοικήσουν ή να υπηρετήσουν αλλά οπωσδήποτε να συγκροτήσουν ένα ενιαίο συγκεντρωτικό, αστικό/φιλελευθερο κράτος. Δεν είναι μόνο τα αξιακά τους προτάγματα που τους κατευθύνουν προς τα εκεί. Είναι και το γεγονός ότι στερούνται οιασδήποτε πρόσβασης στις εγχώριες πηγές πόρων και ισχύος που έχουν διαμορφωθεί μέσα στα πλαίσια της οργάνωσης του ελληνικού χώρου από το οθωμανικό διοικητικό σύστημα. Το συγκριτικό τους πλεονέκτημα είναι ο δυτικός τους ορθολογισμός και ο έλεγχος των συνυφασμένων με αυτόν επικοινωνιακών κωδίκων καθώς και η τεχνογνωσία συγκεντρωτικής διαχείρισης δομών και λειτουργιών. Η στρατηγική τους προφανώς δεν μπορεί να είναι λογικά άλλη από την δημιουργία μιάς μακρο-συλλογικότητας μέσω της δόμησης ενός συγκεντρωτικού μηχανισμού λήψης αποφάσεων τους κόμβους του οποίου θα είναι σε θέση να ελέγχουν μόνον οι ίδιοι. Ο μηχανισμός αυτός θα διασφαλίσει την ανάπτυξη ενοποιητικών του χώρου δικτύων, συμπεριλαμβανομένων κεντρικά ελεγχόμενων φοροληπτικών μηχανισμών, άρα συγκεντρωτικής αναδιανομής του πλεονάσματος, και κεντρικά διοικούμενων δομών νομιμοποιημένης φυσικής βίας.

Οι διαφορετικές αυτές λογικές, με τα υπο-σύνολα και τις παραλλαγές τους⁴⁰⁸, συνυπήρξαν, αντιπαρατέθηκαν, διαγκωνίσθηκαν στα πρώτα στάδια της εξέγερσης και

⁴⁰⁷ Ο Κολοκοτρώνης συγκρούεται αλλά και κουμπιάρζει με τους Δεληγιανναίους και εισέρχεται στην κυβέρνηση ('εκτελεστικό'), συγκρούεται αργότερα με το μαυροκορδατο-υδραιοκρατούμενο εκτελεστικό αλλά και προσπαθεί να συμβιβαστεί με την αχαϊκή φατρία που το υποστηρίζει. Βλ. σχετικά Κατηφόρη Δ., (1975), «Η επανάσταση κατά το 1824. τα πολεμικά γεγονότα ως τον Ιούνιο», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. οπ.παρ. σ.σ. 324-337.

⁴⁰⁸ Η κοτζαμπασική στρατηγική δεν ήταν ενιαία στον βαθμό που οι ρουμελιώτες κοτζαμπάσηδες δεν ήταν αρκετά ισχυροί ώστε να διεκδικήσουν κάποιο βαθμό αυτονομίας ενώ οι Υδραίοι που δεν έλεγχαν κάποια φυσική επικράτεια και των οποίων οι πόροι προέρχονταν από την ναυτιλία αντελήφθησαν την χρησιμότητα της κεντρικής αναδιανομής των πόρων και ετάχθησαν υπερ του συγκεντρωτικού

της συγκρότησης των διοικητικών μηχανισμών που επιχειρούσαν ταυτόχρονα να διαχειριστούν τον πόλεμο και να οργανώσουν τον χώρο.

Ο συνθετικός ορθολογισμός σε πορεία συγκρότησης

Τα πρώτα χρόνια της επανάστασης και τα όσα συνέβησαν κατά την διάρκειά τους είναι ταυτόχρονα αποκαλυπτικά και καθοριστικά. Παρ' ότι η χρονική διάρκεια δεν είναι μεγάλη και οι θεσμικές και οργανωτικές λύσεις που επελέγησαν γρήγορα ξεπεράστηκαν, διακρίνει κανείς εκεί την αντιπαράθεση των διαφορετικών ορθολογισμών και των αντιτιθέμενων συμφερόντων εκ των οποίων αυτοί εκπορεύονται, καθώς και τις στρατηγικές διάχυσής τους στο σώμα του νεοσύστατου κράτους. Το σημαντικότερο όμως είναι ότι κατά την χρονική αυτή περίοδο καθίσταται σαφές ότι καμμία από τις αντιτιθέμενες ομάδες συμφερόντων δεν είναι σε θέση να επιβληθεί απολύτως στις άλλες και ότι εν πάσει περιπτώσει η κατάσταση η οποία έχει προκύψει δεν αντιμετωπίζεται μονο-ορθολογικά αλλά *συνθετικά*. Οι πηγές πόρων και ισχύος κατανέμονται και πάλι, όπως και υπό την οθωμανική κατάκτηση, μεταξύ κέντρου και τοπικότητας. Μόνο που αυτή την φορά το κέντρο δεν βρίσκεται στην Πόλη αλλά στο Άργος, την Τρίπολη, το Ναύπλιο και οι τοπικές ελίτ δεν βρίσκονται πολιτισμικά αποκλεισμένες από αυτό. Τόσο οι κοτζαμπάσηδες που προσανατολίζουν την στρατηγική τους προς τις προϋπάρχουσες τοπικότητες όσο και οι επήλυδες που κατευθύνουν την δική τους προς το νέο κέντρο αντιλαμβάνονται την νέα κατάσταση και ανασυνθέτουν τις στρατηγικές και τον ορθολογισμό τους με βάση τα νέα δεδομένα. Την στιγμή αυτή αρχίζει να συγκροτείται ο *συνθετικός ορθολογισμός* του ελληνικού κράτους.

Τα βασικά συλλογικά υποκείμενα προσέρχονται αρχικά στην επαναστατική διαδικασία έκαστο με τον ιδιαίτερο ορθολογισμό του και τις πολιτικο-διοικητικές

κράτους. Το ίδιο συνέβαινε και με τους οπλαρχηγούς εκ των οποίων οι της Ρούμελης, λειτουργώντας ανέκαθεν εκτός και υπεράνω των κοινοτήτων και των προεστών τους, σε απ' ευθείας επικοινωνία με τους τοπικούς εκπροσώπους της κεντρικής οθωμανικής εξουσίας, αντελήφθησαν ταχύτερα ότι μπορούν να επωφεληθούν από την κεντρική αναδιανομή του πλεονάσματος. Η μισθοφορική σχέση των ρουμελιώτικων σωμάτων με την κεντρική κυβέρνηση πριν αλλά κυρίως κατά τον δεύτερο εμφύλιο, αλλά και τα περίφημα καπάκια με την οθωμανική εξουσία, αποδεικνύουν ότι οι ρουμελιώτες οπλαρχηγοί είχαν διαφοροποιήσει την στρατηγική τους προς πηγές πόρων και ισχύος που ευρίσκοντο παράλληλα τόσο στην μικρο- όσο και στην μακρο-συλλογικότητα. Για τις αντιθέσεις μεταξύ πελοποννησίων και υδραίων προκρίτων βλ. Παπαγιώργης, *οπ.παρ.* σ.σ. 236-237

προτεραιότητες που προκύπτουν από αυτόν. Οι προεστοί κινούνται ευθύς εξ' αρχής στο να συγκροτήσουν την τοπικότητα. Άλλωστε μόνο αυτή υφίσταται ως υλική πραγματικότητα εντός του ελλαδικού χώρου και μόνον εντός αυτής υφίστανται και οι ίδιοι. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Διαμαντούρος «Οι περισσότεροι Έλληνες δεν ταυτίζονται καθόλου με την έννοια του εθνικού κράτους. Γι' αυτούς πατρίδα ήταν το χωριό τους ή το πολύ –πολύ η περιοχή όπου είχαν γεννηθεί. Όλα τα άλλα ήταν ξένη χώρα»⁴⁰⁹. Με την έναρξη της εξέγερσης εμφανίζεται πληθώρα τοπικών διοικητικών δομών: 'Επαναστατικό Διευθυντήριο Αχαΐας', 'Μεσσηνιακή Σύγκλητος', 'Καγκελαρία' και 'Κονσολάτο Άργους', 'Καγκελαρία Κορίνθου', 'Γενική Φροντιστηριακή Εφορία Κυπαρισσίας' 'Βουλή Θετταλομαγνησίας', 'Βουλή Ψαρών' 'Αρχή των Κονσόλων της Ανατολικής Ελλάδος' με έδρα την Λιβαδειά, 'Αρχή των Αθηνών' 'Πολιτικόν Σύστημα της Σάμου', 'Εφορεία της Καρυταινής' η 'Εφορεία των Ιμλακίων'. Δεν είναι μόνο τα βαρύγδουπα ονόματα αλλά και κάποιες από τις ενέργειες στις οποίες προέβησαν, ενδεικτικά της λογικής και των προθέσεων δημιουργίας όχι απλώς τοπικών, με την έννοια των μεγάλων γεωγραφικών περιφερειών αλλά *υπο-τοπικών*, σε καθαρά επαρχιακό επίπεδο, πόλων ισχύος. Αναλόγως με την πολιτική ισχύ των επικεφαλής τους τοπικών προυχόντων αλλά και την οικονομική ικανότητα της επαρχίας, η τοπική αρχή διεκδικούσε και αντίστοιχη νομική και ουσιαστική προσωπικότητα. Η Μεσσηνιακή Σύγκλητος όχι μόνο προχώρησε στην δημιουργία αυτοτελών τοπικών υπηρεσιών (λιμενική, υγειονομική, τελωνειακή και αστυνομική) αλλά και εξέδωσε προκήρυξη προς τις ευρωπαϊκές αυλές υπογεγραμμένη από τον 'Αρχιστράτηγο των Σπαρτιατικών δυνάμεων Πέτρο Μαυρομιχάλη' και την Σύγκλητο. Τον Μάιο, οι δύο ισχυρότερες από τις ανωτέρω 'υπο-τοπικές' εξουσίες, δηλαδή η μεσσηνιακή και η αχαϊκή συνασπίσθηκαν και συγκρότησαν ένα ευρύτερο περιφερειακό διοικητικό σώμα την 'Πελοποννησιακή Γερουσία' που, με έδρα την Στεμνίτσα, εξέδωσε διοικητικές πράξεις οργάνωσης του χώρου, υπάγοντας στην εξουσία της ως εφορίες τις υφιστάμενες 'υπο-τοπικές' αρχές, προκήρυξε εκλογές και εγκαθίδρυσε ένα τοπικό φοροληπτικό σύστημα⁴¹⁰. Η δημιουργία αυτής της τοπικής πολιτειακής οντότητας δεν υποδηλώνει ωστόσο ότι ο περιφερειακός χώρος της Πελοποννήσου ευρίσκετο σε πορεία προϊούσας ομογενοποίησης και ενοποίησης. Αντιθέτως η ενδο-πελοποννησιακή σύγκρουση,

⁴⁰⁹ Διαμαντούρος Ν. (1972/ 2002), οπ.παρ. σ.184.

⁴¹⁰ Διαμαντούρου-Μπουκουβάλα Ι., (1975), «Εξάπλωση της επανάστασεως κατά τον Απρίλιο και τον Μάιο. Επέκταση και ένταση των πολεμικών συγκρούσεων.», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. οπ.παρ. σ.σ.100-130

όπως εκφράσθηκε με τις μεταβλητής γεωμετρίας αντιπαραθέσεις Κολοκοτρωναίων και Πλαπούταιων με την καρυταιναϊκή φατρία και τους αχαιούς αποδεικνύει ότι η αντιπαραθέση *υπο-τοπικότητων* για τους πόρους της τοπικότητας παρέμενε κυρίαρχη.

Η κυριαρχία της μικρο-συλλογικότητας και η ένταση της *‘υπο-τοπικότητας’* αντικατοπτρίζονται και στην διευθέτηση στην πρώιμη εκείνη φάση των μηχανισμών της φυσικής βίας. Ο Κανέλλος Δεληγιάννης γράφει ότι τις πρώτες εκείνες ημέρες της εξέγερσης απένειμε ο ίδιος σε μιά δεκάδα εκ των οπλαρχηγών που ευρίσκοντο στην υπηρεσία του τον βαθμόν του ... αρχιστρατήγου, ενώ απαριθμεί άλλους τόσους «καπετανίσκους» από την Τρίπολη και τα χωριά που «κανένας δεν εδέχετο να υπόκειται εις τον άλλον και ... εστάθη ακατόρθωτον ... να αποτελέσουν και αυτοί σύστημα επαρχιακόν»⁴¹¹. Στην κατεύθυνση αυτή ομογνωμούσαν λοιπόν πολιτικοί αλλά και στρατιωτικοί: «Κάθε χωρίον», σημειώνει ο Φωτάκος, «είχε τον ιδικόν του καπετάνιον και δεν επαραχώρει σε κανέναν άλλον την αρχηγίαν»⁴¹². Σ’ αυτήν την πρώτη φάση λοιπόν η πολιτική και οργανωτική σύγκρουση διεξήχθη σε επίπεδο *‘υπο-τοπικότητας’*: το βασικό διακύβευμα υπήρξε το ποιός θα ελέγξει τις πηγές πόρων και ισχύος εντός της τοπικότητας⁴¹³ (ας θυμηθούμε και τις βίαιες συγκρούσεις μεταξύ Δεληγιανναίων και Πλαπούταιων για τον έλεγχο των χωριών της Λιοδώρας) ενώ ακόμα και η περιφερειακή ενότητα -το *‘επαρχιακόν σύστημα’* του Δεληγιάννη- ηγούσε πολύ προωθημένη.

Θα χρειαστεί η ανοιχτή σύγκρουση των μωραϊτών κοτζαμπάσηδων με τους «φερέοικους» επήλυδες και τους ναυτιλόμενους συμμάχους των για να διασφαλιστεί -πολύ αργά πλέον- και αυτή ακόμη η πελοποννησιακή ενότητα. Το διακύβευμα τούτης της σύγκρουσης καθίσταται προφανές αν εξετάσει κανείς την κατανομή των φορολογικών βαρών της έκτακτης πολεμικής εισφοράς του 1823, όπως είχε αποφασιστεί από την κεντρική εξουσία. Η Πελοπόννησος θα κατέβαλε 500.000 γρόσια, η Ανατολική Στερεά και η Κρήτη από 100.000 γρόσια, τα νησιά του Αρχιπελάγους 60.000 γρόσια, τα τρία ναυτικά νησιά 37.500 γρόσια και η Δυτική Στερεά 2.500 γρόσια. Δεδομένου ότι μόνο η Πελοποννησιακή φοροδοτική ικανότητα

⁴¹¹ Παπαγιώργης, *οπ.παρ.* σ. 101 και 142

⁴¹² *οπ.παρ.* σ. 134

⁴¹³ βλ. και Dakin, *οπ.παρ.* σ. 77

ήταν σχετικά εξασφαλισμένη⁴¹⁴ γίνεται αντιληπτό ότι οι ομάδες εκείνες που δεν διέθεταν εγγυημένους εγχώριους πόρους, δηλαδή οι «ανέστιοι» επήλυδες και οι υδραίοι караβοκύρηδες, είχαν συμμαχήσει για την διευρυμένη αναδιανομή του πελοποννησιακού πλεονάσματος, το οποίο οι παραδοσιακοί νομείς του -οι ντόπιοι προεστοί- υπεράσπιζαν ζηλότυπα και επιχειρούσαν να καρπωθούν αυτοτελώς ή στην καλύτερη των περιπτώσεων να το αναδιανείμουν περιφερειακά μέσω της Πελοποννησιακής Γερουσίας.

Οι επήλυδες προσέρχονται με ένα ξεκάθαρο διατυπωμένο σχέδιο: *κεντρική διοίκηση*. Δεν είναι μόνο η αξιακή και ιδεολογική τους προδιάθεση που τους προσανατολίζει σ' αυτή την λύση. Είναι και το γεγονός ότι η κορυφή της ιεραρχικής πολιτικο-διοικητικής πυραμίδας αποτελεί την μόνη εφικτή τους είσοδο στην ελλαδική κοινωνία και στο υπό συγκρότηση πολιτειακό σχήμα που θα την μορφοποιήσει. Το βασικό τους επιχείρημα για την αδήριτη ανάγκη δημιουργίας συγκεντρωτικού διοικητικού μηχανισμού είναι η διεθνής αναγνώριση. Αυτό άλλωστε το πεδίο, οι διεθνείς σχέσεις, αποτελεί και το συγκριτικό τους πλεονέκτημα: με βάση την γλωσσομάθειά τους και την ικανότητα χειρισμού των διαδράσεων με τους δυτικούς οι φαναριώτικες οικογένειες κατέλαβαν επίζηλες θέσεις στον οθωμανικό διοικητικό μηχανισμό. Ο Ουγγρο-βλαχίας Ιγνάτιος, πνευματικός ταγός του Καρατζαδικού κύκλου της Πίζας -στον οποίον ανήκει και ο Μαυροκορδάτος, ανηψιός και υπουργός (μέγας ποστέλνικος) του πρώην ηγεμόνα της Βλαχίας (εις αναζήτηση νέας αναλόγου θέσεως) Ιωάννη Καρατζά- γράφει προς τον Παλαιών Πατρών Γερμανό, συστήνοντας τον Μαυροκορδάτο: « ...η πατρίς κινδυνεύει εαν δεν συστηθή Εθνική Διοίκησις και να είναι όχι μόνον αρεστή εις το γένος, αλλά και προς τα ξένας δυνάμεις...»⁴¹⁵.

Ο Υψηλάντης με την σειρά του καταφθάνει στο Άστρος έχοντας στα χέρια του έναν 'Γενικόν Οργανισμόν της Πελοποννήσου' με τον οποίο συγκροτείται υπ' αυτόν κεντρική διοίκηση, γεγονός που τον φέρνει ασφαλώς σε σύγκρουση με τους κοτζαμπάσηδες, οι οποίοι αντιπροτείνουν ένα χαλαρό συντονιστικό όργανο (στα πρότυπα του συμβουλίου του Μορα βαλεσά αλλά μόνο με ... μοραγιάννηδες – χωρίς δηλαδή τους τούρκους αγιάννηδες) και ισχυρές τοπικές εξουσίες⁴¹⁶. Βλέπουμε λοιπόν

⁴¹⁴ Παπαγιώργης, *οπ.παρ.* σ. 218

⁴¹⁵ *οπ.παρ.* σ.159

⁴¹⁶ Δεσποτόπουλος, *οπ.παρ.* σ.σ. 138-139

ότι οι δύο φαναριώτικες φατρίες παρ' όλη την μεταξύ τους αντίθεση για τον έλεγχο της εξουσίας ομογνωμούν σε κάτι: η εξουσία αυτή πρέπει να είναι συγκεντρωτική. Υπό μία προϋπόθεση όμως: να την ασκούν οι ίδιοι. Όταν διαπιστώνουν ότι δεν μπορούν να την ελέγξουν, τίθενται υπέρ της αποκεντρώσεως. Ο μέν υιός Καρατζάς, Κωστάκης, θέτει ως όρο προκειμένου να παραδώσει τον οπλισμό και τα εφόδια που φέρνει μαζί του στους πολιορκητές του Νεοκάστρου, την ανάθεση της ανώτατης αρχής του αγώνα στον πατέρα του. Όταν αυτοί αρνούνται αποχωρεί με το υλικό και συναντώμενος με τον Θεόδωρο Νέγρη κινούνται προς δημιουργία εναλλακτικών λύσεων και εναλλακτικών αρχών. Ο ικανότερος των επήλυδων Μαυροκορδάτος διαπιστώνοντας γρήγορα ότι οι πηγές πόρων και ισχύος παραμένουν στην τοπικότητα, επιχειρεί, 'φερέοικος' και 'ανέστιος' ων, να κατασκευάσει την δική του⁴¹⁷. Υφαρπάζοντας πρακτικά από τον Υψηλάντη εξουσιοδότηση εφαρμογής του 'Οργανισμού' στην Στερεά υποσχόμενος την υπαγωγή της υπό την διοίκηση του πελοποννησιακού 'κέντρου', επιτυγχάνει μαζί με τον Νέγρη την συγκρότηση δύο νέων αυτοτελών τοπικών πολιτειακών οντοτήτων: την Γερουσία της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος στο Μεσολόγγι υπό τον ίδιο και τον Άρειο Πάγο στα Σάλωνα υπό τον Νέγρη, σε συνεργασία βεβαίως με τους τοπικούς προύχοντες και οπλαρχηγούς⁴¹⁸.

Τα συστατικά κείμενα των δύο αυτών οντοτήτων, ως αποφάσεις αντιστοιχών συνελεύσεων, προσωπικά συντεταγμένα ο μέν 'Οργανισμός της Γερουσίας της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος' από τον Μαυροκορδάτο και η 'Νομική Διάταξις της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος' από τον Νέγρη δίδουν την εικόνα αυτοτελών τοπικών εξουσιών με ιδιαίτερους νομιμοποιητικούς μηχανισμούς (τοπικά κοινοβούλια), διεθνή προσωπικότητα, δημόσια δανειοληπτική ικανότητα και (στην περίπτωση του Αρείου Πάγου που αυτοαποκαλείται 'Κεντρική Διοίκησης') εδαφική αυτοτέλεια και δικαίωμα αρνησικυρίας έναντι αποφάσεων της (μελλοντικής) κεντρικής κυβέρνησης της οποίας το μονοπώλιο της νομιμοποιημένης φυσικής βίας, αμφισβητείται ευθέως. Το γεγονός

⁴¹⁷ Πρόκειται σαφώς για προσπάθεια διείσδυσης των επήλυδων εντός των παραδοσιακών δομών πολιτικής διαμεσολάβησης προς απόκτηση τοπικής πελατείας και όχι για απόπειρα διεμβόλισης και ανατροπής των σχέσεων αυτών με «συγκρότηση θεσμών ...[που] θα παρείχαν στο κράτος και την κοινωνία ένα σύγχρονο πλαίσιο λειτουργίας» όπως δέχεται ο Διαμαντούρος, οπ.παρ σ.σ. 185-186. Το συνταγματικό μόρφωμα του Νέγρη για τον Άρειο Πάγο είναι προφανέστατα ένα πολιτειακό πρόπλασμα ομοσπονδιακού κράτους γεγονός που αποκαλύπτει τους συμβιβασμούς των επήλυδων με την παραδοσιακή ελίτ και τον *συνθετικό ορθολογισμό* που τα δύο μέρη αρχίζουν να διαμορφώνουν.

⁴¹⁸ Σφυρόερας., οπ.παρ. σ.σ. 194-195. Πρόθεση των κυρίαρχων στην Στερεά οπλαρχηγών ήταν η εμπέδωση της κυριαρχίας τους στην τοπικότητα κατ' αντιστοιχία της στρατηγικής των κοτζαμπάσηδων στην Πελοπόννησο. Βλ. Διαμαντούρο, οπ.παρ. σ. 114

ότι οι πελοποννήσιοι κοτζαμπάσηδες αποδέχονται ευθύς αμέσως την ψήφιση ενός 'Όργανισμού της Πελοποννησιακής Γερουσίας' κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση του μαυροκορδατικού, καταδεικνύει τους μηχανισμούς σύνθεσης που έχουν αρχίσει ήδη να λειτουργούν⁴¹⁹.

Η διοικητική δομή που συγκροτείται σ' αυτή την φάση είναι στοιχειώδης και δεν μπορεί να μλήσει κανείς για γραφειοκρατικό μηχανισμό με την βεμπεριανή έννοια. Ουσιαστικά πρόκειται για αναπαραγωγή των τοπικών δομών της οθωμανικής διοίκησης Προβλέπονται αιρετά εκτελεστικά όργανα σε επίπεδο χωριού καλούμενα 'έφοροι' στην περίπτωση της Πελοποννήσου (ένας έως πέντε αναλόγως του πληθυσμού), 'προεστώτες' στην Δυτική Στερεά (ένας έως δύο). Οι κοινές τους αρμοδιότητές είναι δημοσιονομικές, αστυνομικές και δικαστικές, χωρίς εξειδίκευση. Ομότιτλοι αιρετοί υπάρχουν και σε επίπεδο επαρχίας, οι οποίοι (στην περίπτωση της Πελοποννήσου), δικαιούνται ένα γραμματέα καθώς και στρατιωτική φρουρά την οποία μπορούν να διαθέτουν και στους εφόρους των χωριών. Τα ανώτατα συλλογικά όργανα έχουν την αποφασιστική αρμοδιότητα σε φορολογικά, δικαστικά και στρατιωτικά θέματα. Οι μηχανισμοί της φυσικής βίας βασίζονται στις παραδοσιακές δομές: τους καπετάνιους.

Η περίπτωση του Αρείου Πάγου διαφέρει ελαφρώς διότι η «νομοθετική πυργοποιία του Νέγρου», κατά την διατύπωση του Φιλήμονος⁴²⁰, προέβλεψε εξειδικευμένες λειτουργίες: προεστώτες εις τα δασίματα (φορολογία), την κάσσαν (ταμείο), τα μαγαζιά (αποθήκες), τα πολεμικά, τα εθνικά κτήματα, την αστυνομία. Προέβλεπε επίσης κατώτερο εξειδικευμένο προσωπικό: δουανιέρους (τελωνοφύλακες), επιστάτες συνοικιών, νυκτερινούς φύλακες, συνοριοφύλακες (για τον έλεγχο της εισόδου και εξόδου στην επαρχία κατόπιν χορήγησης διαβατηρίων), ζυμωτές. Ο Νέγρης ρητά και ασμένως βεμπεριανά υπογράμμισε ότι «Όλα τα υπουργήματα της Διοικήσεως είναι χωριστά και κανένα εις τα του άλλου δεν ανακατώνεται, αλλά με έγγραφον εκτελούσι τας μεταξύ των χρείας ...»⁴²¹. Η εικόνα αυτή ενός συγκεντρωτικού, γιά τα δεδομένα της εποχής, διοικητικού μηχανισμού εγκαθιδρυόμενου στα πλαίσια μιάς

⁴¹⁹ Πετρίδης Π.,(1990), οπ.παρ. σ.σ.49-80, και Σφυρόερας, οπ.παρ.

⁴²⁰ Δεσποτόπουλος, οπ.παρ. σ. 196

⁴²¹ Πετρίδης, οπ.παρ. σ.71

αποκεντρωμένης πολιτειακής οντότητας είναι ενδεικτική για τις *συνθετικές διαδικασίες* που λαμβάνουν χώρα.

Το παράδειγμα των τοπικών πολιτευμάτων που δημιουργούν οι συγκεντρωτικοί είναι ενδεικτικό αυτού που έχουμε αποκαλέσει εδώ *‘συνθετικό ορθολογισμό’*. Δεν είναι ένα καθαρό αξιακό σύστημα, ένας *‘ορθολογισμός ως προς τις αξίες’* κατά την βεμπεριανή διατύπωση, αυτός που καθοδηγεί τις ενέργειες των επήλυδων. Ο ορθολογισμός τους προκύπτει από την στρατηγική τους για μεγιστοποιημένη πρόσβαση στις υφιστάμενες πηγές πόρων και ισχύος. Η στρατηγική αυτή παράγεται μέσα από μία μαθησιακή διαδικασία *κολμπιανού τύπου*, όπου οι εμπειρίες και οι παρατηρήσεις σταθεροποιούνται, συστηματοποιούνται και μετατρέπονται σε οδηγό περαιτέρω δράσης. Μέσα από αυτή την διαδικασία παράγεται ότι αποκλήθηκε ανωτέρω *‘αξιακά συμπεράσματα’*. Αυτά τα *αξιακά συμπεράσματα* οδήγησαν τον συγκεντρωτικό Μαυροκορδάτο στο να μιμηθεί τους αποκεντρωτικούς *κοτζαμπάσηδες αντιπάλους* του και να συγκροτήσει τοπικότητες. Πολύ σύντομα βέβαια θα συμβεί ακριβώς το αντίθετο: οι αποκεντρωτικοί θα ακολουθήσουν (υπο όρους) τον Μαυροκορδάτο στον δρόμο της διοικητικής συγκέντρωσης.

Η εξουδετέρωση του Υψηλάντη επιτρέπει στον Μαυροκορδάτο, αφού έχει δημιουργήσει τους δικούς του δεσμούς με την τοπικότητα, να προχωρήσει προς το κέντρο. Εκμεταλλεζόμενος τις αντιπαλότητες μεταξύ των υπο-ομάδων του εντόπιου πολιτικού προσωπικού κατορθώνει κατά το μάλλον ή ήττον, να κυριαρχήσει πολιτικά στην Πρώτη Εθνική Συνέλευση της Επιδαύρου και να αποτυπώσει τον ορθολογισμό του στα θεσμικά κείμενα και τις δομές που παρήχθησαν εξ’ αυτής⁴²², με τους αναγκαίους βέβαια συμβιβασμούς που προσδίδουν στο θεσμικό πλαίσιο μία *συνθετική και εξισορροπητική μορφή*. Αφού θεσπισθεί η *ισοτιμία* και ο *αμοιβαίος έλεγχος* των εξουσιών ο ίδιος και οι πολιτικοί του φίλοι αναλαμβάνουν τον έλεγχο της εκτελεστικής ενώ οι παραδοσιακές *εγχώριες ελιτ* εγκαθίστανται στην νομοθετική.

⁴²² Πετρίδης, *οπ.παρ.*, σ.18. Την ίδια θέση υποστηρίζει και ο Σφυρόερας. Σφυρόερας Β, (1975), «Σταθεροποίηση της επανάστασεως 1822-1823», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, οπ.παρ.*, σ.σ. 212-286, σ.σ. 214-215. Ο Διαμαντούρος αντιθέτως δέχεται ότι εν όψει της αδυναμίας τους να επιβληθούν πλήρως στους *κοτζαμπάσηδες* ο Μαυροκορδάτος και η ομάδα του «επινόησαν έναν ευφυή και καινοφανή συνταγματικό συμβιβασμό», *οπ.παρ.* σ. 163. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι ο Μαυροκορδάτος σε επιστολή του προς τον Υψηλάντη επιφυλάσσεται επι σημείων με τα οποία διαφωνεί και δηλώνει ότι θα επιχειρήσει να τα ανατρέψει. Σφυρόερας *οπ.παρ.*, σ. 212. Πρόκειται συνεπώς για μία ακόμη εκδήλωση του αναπτυσσόμενου *συνθετικού ορθολογισμού*.

Από τις τοπικές αντιπαλότητες, εκείνη που έχει απασχολήσει περισσότερο την ιστοριογραφία, δηλαδή η σύγκρουση προεστών – οπλαρχηγών, είναι η λιγώτερο σημαντική από την σκοπιά που μας απασχολεί εδώ: ως προς την επίδραση δηλαδή επί της συγκρότησης του κρατικού ορθολογισμού και των διοικητικών δομών που παράγονται εξ’ αυτού και τον αναπαράγουν. Τόσο οι κοτζαμπάσηδες όσο και οι οπλαρχηγοί συγκροτούν την ταυτότητα και τον ορθολογισμό τους σε πλαίσια μικρο-συλλογικότητας. Οι στρατηγικές τους είναι στρατηγικές ελέγχου πόρων και ισχύος που καθ’ ολοκληρίαν ευρίσκονται στην τοπικότητα, εντός της οποίας και οι ίδιοι κατά παράδοση διαμορφώνονται και αναπαράγονται ως κοινωνικές ομάδες. Για κείνους η ισχυρή κεντρική κυβέρνηση δεν υφίσταται ως ιδέα και δεν τους είναι εύκολο να αντιληφθούν τι μπορούν να αποκομίσουν από αυτήν. Η συμμαχία των στρατιωτικών με τον Υψηλάντη δεν έχει το νόημα της ιδεολογικής σύμπλευσης και της κοινής αξιακής τοποθέτησης υπέρ του συγκεντρωτισμού. Αντίθετα είναι συγκυριακή και προκύπτει από την κοινή τους αντιπαλότητα έναντι των προεστών. Ο Κολοκοτρώνης ως φορέας πολλαπλών κοινωνικών και στρατιωτικών εμπειριών (έχοντας υπηρετήσει στον ρωσικό, γαλλικό και αγγλικό στρατό, εμπλακεί στο εμπόριο στην αγγλοκρατούμενη Ζάκυνθο κλπ) είναι πιθανόν ευκολώτερο να αντιληφθεί το νόημα της κεντρικής εξουσίας. Τίποτα στην συμπεριφορά του δεν δείχνει όμως ότι τάσσεται αναφανδόν υπέρ του κέντρου. Προσυπογράφει την αντιπρόταση των κοτζαμπάσηδων στον υψηλαντικό ‘Όργανισμό’, τους προστατεύει τόσο κατά την διάρκεια των επεισοδίων στα Βέρβαινα όσο και κατά των ριζοσπαστικών εναντίον τους προτάσεων του Ανδρούτσου, κουμπαριάζει με τους Δεληγιάννηδες. Οι οπλαρχηγοί της Πελοποννήσου παραμένουν πρώην ‘κάποι’ που ζηλότυπα διεκδικούν μερίδιο από τους πόρους και την ισχύ των τέως αφεντάδων τους, στην τοπικότητα. Οι συμπεριφορές των Πλαπουταίων, τότε και αργότερα, αποδεικνύουν του λόγου το αληθές. Αλλά και η αντίθεση του οπλαρχηγού Βαρνακιώτη με τον Μαυροκορδάτο για τον έλεγχο της Δυτικής Στερεάς δείχνει ότι τα τοπικά διακυβεύματα διατηρούσαν όλη την σημασία τους και εκτός Πελοποννήσου, εμπλέκοντας μάλιστα και τις συγκεντρωτικές δυνάμεις στα πλαίσια της συνθετικής στρατηγικής τους⁴²³.

⁴²³ Παπαγιώργης, οπ.παρ. 174

Οι Υδραίοι με την σειρά τους, τάσσονται υπέρ του κέντρου όταν αντιλαμβάνονται ότι η κεντρική αναδιανομή του πλεονάσματος είναι απαραίτητος όρος για την επιβίωσή τους. Δεν υποκινούνται από αξιακά προτάγματα⁴²⁴. Το εμπόριο και η ναυτιλία παρ' ότι επιτρέπουν ταχύ και μέγα πλουτισμό είναι εξ ίσου εκτεθειμένα στις αρνητικές επιπτώσεις τοπικών και περιφερειακών κρίσεων και άλλων αστάθμητων παραγόντων. Το σίγουρο πλεόνασμα παράγεται την εποχή εκείνη από τον πρωτογενή τομέα και η αναδιανομή του συνιστά το σημαντικότερο διακύβευμα.. Το γεγονός ότι οι Υδραίοι πιέζουν και κατορθώνουν να πείσουν τους Πελοποννήσιους κοτζαμπάσηδες να αποδεχθούν στον, υπό τον Υψηλάντη ψηφισθέντα, 'Όργανισμό της Πελοποννησιακής Γερουσίας' μία πρόνοια περί αποζημίωσης των νησιών με μοραϊτικούς πόρους⁴²⁵ είναι ενδεικτικό των στοχεύσεων και των ισορροπιών. Μεσο-μακροπρόθεσμα όμως μόνο μία κεντρική εξουσία⁴²⁶ θα μπορούσε να αποσπά πάγια το πλεόνασμα του πρωτογενούς από εύπορες περιοχές (όπως η Πελοπόννησος) και να το κατευθύνει, αίφνης, στην Ύδρα.

Μέσα στο προαναφερθέν πλαίσιο αποκλινουσών στρατηγικών του γηγενούς πολιτικού προσωπικού, ο Μαυροκορδάτος δεν θα δυσκολευθεί να συνθέσει με το 'Προσωρινό Πολίτευμα της Ελλάδος' ένα πολιτειακό αμάλγαμα που εξισορροπεί τις αντιτιθέμενες θέσεις ενισχύοντας την δική του. Το διφυές της εξουσίας, ως ισότιμο άθροισμα Εκτελεστικού και Βουλευτικού -που είχε προταθεί και στον Υψηλάντη από τους κοτζαμπάσηδες⁴²⁷- και η διατήρηση των τοπικών πολιτευμάτων είναι οι σημαντικότερες παραχωρήσεις στους αποκεντρωτικούς. Η εν γένει αστική/φιλελεύθερη μορφολογία και αισθητική, ωστόσο, κυριαρχεί, ως αποτέλεσμα και της συμμετοχής στην διαδικασία ανδρών όπως ο Βιτσέντζο Γκαλλίνα που μετέφερε στην Επίδαυρο όλη την σύγχρονη δυτικο-ευρωπαϊκή συνταγματική τεχνογνωσία. Από πλευράς διοικητικής δομής το πενταμελές Εκτελεστικό (το οποίο ελέγχεται από τους συγκεντρωτικούς) με πρόεδρο, και αντιπρόεδρο, ως συλλογικός πρωθυπουργός ή

⁴²⁴ Βλ. και Διαμαντούρο,(1972/2002), οπ.παρ. σ.σ..99-100

⁴²⁵ Πετρίδης οπ.παρ. σ 54.

⁴²⁶ Αντίστοιχο ψήφισμα που προέβλεπε καταβολή των αποζημιώσεων μέχρι τον Δεκέμβριο του 1821 από Πελοποννησιακούς πόρους και μετά από εθνικούς, ελήφθη και από την Β' Εθνοσυνέλευση του Άστρους. Ωστόσο ο Σπηλιάδης υποστηρίζει ότι «Οι ολιγαρχικοί ψηφίζουν, ό,τι θέλουν οι ναυτικοί, δια να τους έχωσι βοηθούς άχρι τέλους της συνελεύσεώς των, εν ώ γνωρίζουσιν ότι ούτε η Πελοπόννησος θα τους πληρώση τίποτε, ούθ' όλον το έθνος, τουλάχιστον καθόσον θα διαρκέσει ο πόλεμος», Γιαννόπουλος Ι.,(1975),«Η Επανάσταση κατά το 1823», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, οπ.παρ., σ.σ. 289-313, σ. 298.

⁴²⁷ Δεσποτόπουλος, οπ.παρ. σ.σ. 138-139

πρόεδρος Δημοκρατίας, διορίζει οκταμελή κυβέρνηση όπου μετέχουν ο αρχιγραμματεύς της επικρατείας, που κατέχει και το (προφανώς σημαντικότερο-γεγονός που αποδεικνύει και την εξωστρέφεια των επήλυδων), χαρτοφυλάκιο των εξωτερικών και επτά (ρητά αποκαλούμενοι) υπουργοί : εσωτερικών, οικονομίας, δικαίου, πολεμικών, ναυτικού, θρησκείας και αστυνομίας. Από τα χαρτοφυλάκια αυτά προκύπτει και ο τύπος των ασκούμενων δημοσίων πολιτικών, που δεν θα μπορούσαν βεβαίως να είναι άλλες υπό τις δεδομένες συνθήκες. Προβλέπεται επίσης για πρώτη φορά η ανάγκη ενός επαγγελματικού γραφειοκρατικού εκτελεστικού μηχανισμού, πέραν των αιρετών εφόρων που κυριαρχούσαν στα τοπικά πολιτεύματα: το Εκτελεστικό έχει δικαίωμα διορισμού «υπαλλήλων υπουργών της διοικήσεως», χωρίς ωστόσο να ορίζονται ο αριθμός και οι αρμοδιότητές τους. Παράλληλα εισάγεται προγραμματισμός και έλεγχος υπό την μορφή κατάρτισης «υποθετικού ενιαύσιου λογαριασμού εσόδων και εξόδων», και «επιθεώρηση καθολικού λογαριασμού», δηλαδή ετήσιου προϋπολογισμού και απολογισμού που υποβάλλονται από το Εκτελεστικό και εγκρίνονται από το Βουλευτικό. Ωστόσο αποκλίσεις από την τυπική διαδικασία εισάγονται ευθύς αμέσως: το Βουλευτικό οφείλει «δια το αρτιπαγές της Διοικήσεως και δια το δυσπρόβλεπτον των εσομένων εξόδων» να εγκρίνει για το πρώτο έτος δαπάνες χωρίς κατάρτιση προϋπολογισμού⁴²⁸. Οι δομολειτουργικές αναφορές, όπως θα αναμένονταν από ένα τέτοιο κείμενο και για την δεδομένη εποχή, είναι περιορισμένες και η έμφαση δίδεται στην διαδικασία λήψης των αποφάσεων και τις ισορροπίες μεταξύ οργάνων.

Ούτως εχόντων των πραγμάτων στο επίπεδο της συγκρότησης των συλλογικών υποκειμένων και των μεταξύ τους διαδράσεων, του ορθολογισμού που τα υποκείμενα αυτά παράγουν αλλά και του θεσμικού πλαισίου που τον αποτυπώνει, το ζητούμενο είναι η θεώρηση της πράξης. Πως ένα τέτοιο συνθετικό θεσμικό μόρφωμα υλοποιείται και τι αποτελέσματα παράγει;

Τυπικές δομές και λειτουργίες

Οι ασκούμενες δημόσιες πολιτικές είναι εξαιρετικά περιορισμένες, καθώς είναι λογικό και για την εποχή και για τις συνθήκες. Η φορολογία και τα πολεμικά, ο

⁴²⁸ Πετρίδης, οπ.παρ.

ανεφοδιασμός του στρατού, η στοιχειώδης συντήρηση του πληθυσμού, η τάξη και η δικαιοσύνη ήταν οι αποκλειστικοί σχεδόν τομείς δημοσίου ενδιαφέροντος. Οι φιλοδοξίες βεβαίως του ‘νομοθέτη’ είναι σαφώς μεγαλύτερες. Ο νομοπαρασκευαστικός ρόλος έχει, λόγω ‘αρμοδιότητας’, καθ’ ολοκληρίαν περιέλθει στους επήλυδες νομομαθείς οι οποίοι, όπου δεν συντρέχει συγκεκριμένο διακύβευμα που ενεργοποιεί τα αμυντικά αντανακλαστικά των αποκεντρωτικών, νομοθετούν κατά το δοκούν. Και βεβαίως ο μακροπρόθεσμος σχεδιασμός δημοσίων πολιτικών της κεντρικής εξουσίας δεν αποτελεί πεδίο ενδιαφέροντος των κοτζαμπάσηδων. Έτσι ο οργανισμός του Υπουργείου των Εσωτερικών προβλέπει ένα ευρύτατο φάσμα αρμοδιοτήτων που περιλαμβάνει εποπτεία της τοπικής αυτοδιοίκησης, δημιουργία κτηματολογίου- περιουσιολογίου ως βάση ατομικής φορολογίας, οδικά έργα και τεχνικές υποδομές, προστασία των αρχαιοτήτων, εγγυοβελτιωτικά έργα για την γεωργία, προώθηση των ‘τεχνών’, ήτοι της βιοτεχνίας και βιομηχανίας, με εισαγωγή μηχανημάτων, προστασία των γραμμάτων με δημιουργία πανεπιστημίου, λυκείων και στρατιωτικών σχολών, δημιουργία προνοιακών ιδρυμάτων, ανάπτυξη των ταχυδρομείων και μέριμνα για την στατιστική παρακολούθηση και αύξηση του πληθυσμού⁴²⁹.

Βλέπουμε συνεπώς, στα περιθώρια των πραγματικών συσχετισμών και διακυβευμάτων μεταξύ αποκεντρωτικών και συγκεντρωτικών, να σκιαγραφείται ένα πλαίσιο δημοσίων πολιτικών αρμοδιότητας Υπουργείου των Εσωτερικών, κατ’ απόλυτη αναλογία με τα ισχύοντα την εποχή εκείνη στην δυτική Ευρώπη, όπου το εν λόγω Υπουργείο απετέλεσε μετεξέλιξη της αυλικής διοίκησης της μοναρχικής επικράτειας και μήτρα του μεγαλύτερου αριθμού των μεταγενέστερων κεντρικών διοικητικών δομών⁴³⁰. Ο (όχι και τόσο) παράδοξος συγκρητισμός ενός ‘βεμπεριανού’ δυτικοευρωπαϊκού πνεύματος και μιάς εντόπιας οθωμανικής παράδοσης δρομολογούνται. Όπως θα αρχίσουμε να διακρίνουμε ευθύς αμέσως δεν πρόκειται για ατελέσφορη σύγκρουση αλλά για πραγματιστική σύνθεση.

⁴²⁹ Δημακόπουλος Γ.Δ., (1972), «Ο πρώτος ‘οργανισμός’ του Υπουργείου των Εσωτερικών και τα αρχικά στάδια του υπουργικού θεσμού παρ’ ημιν (1822-1832)», Επιθεώρησης της Τοπικής Αυτοδιοικήσεως, περίοδος Δ’, τεύχος ΙΒ’, σ.σ. 1231-1257

⁴³⁰ Βλ. Legendre P., (1968), Histoire del’ Administration de 1750 a nos Jours. Presses Universitaires de France, 580 σελ. σ.σ.494-505 και Gladden, οπ.παρ., том 2, σ.σ.141-158 και 278-298

Στην πράξη ωστόσο εμφανίζονται μόνο ορισμένα ψήγματα κοινωνικής και ρυθμιστικής πολιτικής. Προνοείται επι παραδείγματι με προβούλευμα η δημιουργία νοσοκομείου αποτελούμενου από «έναν οίκον με δύο ή τρεις οικίσκους και με τα αναγκαία σκεύη, ομού και με έναν άνθρωπον επιμελητήν τούτων»⁴³¹, ενώ σε άλλη περίπτωση το Βουλευτικό εγκρίνει την έκδοση άδειας επαιτείας για κάποιον «Περδίκκα, Χίον, εξαιτούμενον έλεος»⁴³².

Οι προσπάθειες διοικητικής συγκρότησης και ενοποίησης του χώρου επίσης ξεκινούν με τις κλασσικές πράξεις εξωτερικής οριοθέτησης και εσωτερικής δόμησης της επικράτειας. Τον Φεβρουάριο του 1822 εγκαθιδρύεται διαβατήριο με πρόνοια ότι «κανείς Έλλην δεν δύναται να αναχωρήση εκτός της Ελληνικής επικρατείας άνευ τακτικού εγγράφου αδειάς της Διοικήσεως», αν δε το πράξει «απογυμνώνεται ισοβίως όλων των ...δικαιωμάτων» ενώ «οι συλλαμβανόμενοι φυγάδες ...φεύγωσι δίκην εσχάτης προδοσίας»⁴³³. Τον Απρίλιο του ιδίου έτους ψηφίζεται ο «Οργανισμός των Ελληνικών Επαρχιών» δια του οποίου συγκροτούνται τα διοικητικά επίπεδα του νεότευκτου κράτους. Ενδιαφέρον έχει το αιτιολογικό σκεπτικό του νομοθετήματος που εισάγει ρητά τον διοικητικό συγκεντρωτισμό ως πρότυπο οργάνωσης θέτωντας την ομοιόμορφη *δημόσια οικονομία* (δηλαδή δημόσια διοίκηση) ως κύρια προϋπόθεση της εθνικής αρμονίας: ο νόμος θεσπίζεται «Επειδή πρώτον συμφέρον εκάστης πολιτείας είναι η σοφή και ορθή δημόσιος οικονομία (*administration publique*), μόνη πηγή της αληθούς των εθνών ευδαιμονίας...[και] Επειδή από το ομοιόμορφον του οργανισμού και επομένως από την αλληλουχίαν όλων των διοικητικών κλάδων προέρχεται η αληθής αρμονία και εκ τούτης πάλιν η ισομερής διανομή των δημοσίων φόρων και η ακριβής της δικαιοσύνης εκτέλεσις, δεσμοί κυριώτατοι αδελφικής και σφικτής ενώσεως ολοκλήρου του έθνους και μόνα μέσα διά των οποίων φθάνει το έθνος τούτο εις αληθνήν ευδαιμονίαν»⁴³⁴. Αξιοπαρατήρητο το γεγονός ότι η θερμή αυτή συνηγορία του συγκεντρωτισμού ψηφίζεται από τους κοτζαμπάσηδες του Βουλευτικού την στιγμή που το κύριο μέλημά τους δεν είναι άλλο από την διατήρηση της τοπικής τους αυτονομίας. Πρόκειται για κλασσική περίπτωση «*αξιακού ισχυρισμού*» που χρησιμοποιείται ως νομιμοποιητικό εργαλείο

⁴³¹ Προβούλευμα Νο. 67, 18 Μαρτίου 1822, Αρχαία Ελληνική Παλιγγενεσία, Τυπογραφία Δ. Μαυρομάτη, Αθήναι, 1857, Επανεκτύπωση, Βιβλιοθήκη της Βουλής, 1971, τόμος πρώτος, σ.89

⁴³² Πρακτικά Βουλευτικού, 18 Ιουνίου 1822, οπ.παρ. σ.44

⁴³³ Κώδιξ Νόμων Αρ. 4, κγ' Φεβρουαρίου αωκβ, Αρχαία Ελληνική Παλιγγενεσία, οπ.παρ. σ. 150

⁴³⁴ Κώδιξ Νόμων Αρ.12, λ' Απριλίου αωκβ. οπ.παρ.σ.σ.160-163

μιάς στρατηγικής χωρίς να γίνεται ουσιαστικά αποδεκτός από τα εκφέροντα υποκείμενα και χωρίς να καθοδηγεί τις πραγματικές τους συμπεριφορές. Ποιός άλλωστε στο ξεκίνημα μιάς εθνογενετικής διαδικασίας θα μπορούσε να αμφισβητήσει την ανάγκη «αδελφικής και σφικτής ενώσεως ολοκλήρου του έθνους»; Τον Ιούνιο του ιδίου έτους λαμβάνεται επίσης απόφαση για το σχέδιο του προς κυκλοφορία νομίματος⁴³⁵.

Μέσα στην ίδια λογική της διοικητικής ενοποίησης του χώρου καταγράφονται και οι πρώτες αψιμαχίες του συγκεντρωτικού Εκτελεστικού με την εκκλησία που αιφνιδιάζεται από την αμφισβήτηση της παραδοσιακής της αυτοτέλειας και πολιτικής πρωτοκαθεδρίας και βρίσκει πρόθυμο σύμμαχο στο αποκεντρωτικό Βουλευτικό. Το διακύβευμα αφορά το δικαίωμα των αρχιερέων να χειροτονούν ιερείς και διακόνους. Ο Μινίστρος της Θρησκείας απαγορεύει με την υπ' αριθμ. 759/27-3-22 διαταγή του χειροτονίες χωρίς προηγούμενη άδεια του Υπουργείου. Πρόκειται για άνευ προηγουμένου παρέμβαση στο πεδίο αρμοδιότητας μίας εκ των παραδοσιακών εγχωρίων ελιτ η οποία θίγει πατροπαράδοτες πηγές ισχύος. Φαίνεται ότι το Εκτελεστικό εν γνώσει της έκτασης του διακυβεύματος αποφεύγει να υποβάλλει την απόφαση προς έγκριση στο Βουλευτικό το οποίο αντιδρά με τις αποφάσεις του υπ. αριθμ. 133/15-6-22 και 137/20-6-22. Το Εκτελεστικό με την υπ.αριθμ. 1811/20-6-22 απόφασή του απαντά με δημιουργική και συνθετική φαντασία ότι η αιτούμενη άδεια δεν αφορά την άσκηση του δικαιώματος του χειροτονείν, η οποία αναφαίρετα ανήκει στους αρχιερείς, αλλά στην επιλογή του προσώπου το οποίο θα χειροτονηθεί, επιλογή που συνιστά «δικαίωμα πολιτικών». Τελικά επέρχεται συμβιβασμός με την υπ.αριθμ. 139/21-6-22 απόφαση του Βουλευτικού με την οποία καταργείται μεν η εκ των προτέρων άδεια τίθενται όμως προδιαγραφές: ηλικίας, παιδείας, και ηθικής ποιότητας του χειροτονουμένου, πραγματικής ανάγκης των ιερατικών υπηρεσιών του, και μη χρηματισμού του χειροτονούντος, διότι φαίνεται ότι η οθωμανική συνήθεια αγοράς των οφικίων εξακολουθούσε ισχύουσα στην εκκλησία των απελευθερωμένων περιοχών. Εγκαθιδρύεται μάλιστα κατασταλτικός έλεγχος δια του οποίου «οι παρατάυτα χειροτονούντες λογον αποδώσωσι»⁴³⁶. Η συγκεντρωτική και η αποκεντρωτική λογική συναρθρώνονται εμπράκτως και ο συνθετικός ορθολογισμός βρίσκεται όντως σε πορεία συγκρότησης.

⁴³⁵ Κώδιξ Νόμων Αρ. 1613 ιβ ιουν ακβ οπ.παρ, σ 288.

⁴³⁶ Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας, οπ.παρ, σ.σ. 117-121

Οι διοικητικοί μηχανισμοί που εκαλούντο να εφαρμόσουν τις δημόσιες πολιτικές είναι επι του παρόντος στοιχειώδεις: οι αιρετοί ηγήτορες και οι υπ' αυτών διορισμένοι υπουργοί, μερικοί γραφείς, αποσυγκεντρωμένο προσωπικό σε ασαφή σχέση με τις τοπικότητες και ο μηχανισμός φυσικής βίας. Τον Μάιο του 1822 υπηρετούν συνολικά 30 διοικητικοί υπάλληλοι στα «γραφεία της διοικήσεως» του Βουλευτικού, του Εκτελεστικού και των οκτώ υπουργείων. Εξ αυτών 3 υπηρετούν στο Βουλευτικό από 4 στην Αρχιγραμματεία του Εκτελεστικού, και τα Υπουργεία Εσωτερικών, Πολέμου και Αστυνομίας, 5 στο Υπουργείο Οικονομίας, 3 στο Υπουργείο Ναυτικού και από 2 στο Δικαιοσύνης, Θρησκείας και Εξωτερικών. Το ολιγάριθμο προσωπικό του τελευταίου, παρ' όλη την κορυφαία πολιτική του βαρύτητα εξηγείται ίσως από το ότι βασικό περιεχόμενο της διοικητικής εργασίας την εποχή εκείνη ήταν η σύνταξη και αντιγραφή των αποφάσεων και της αλληλογραφίας και προφανώς η πυκνότητα της εξωτερικής επικοινωνίας ήταν μικρότερη από την πυκνότητα της εσωτερικής. Ταυτόχρονα το χαρτοφυλάκιο των Εξωτερικών κατείχε ο Αρχιγραμματέας η υπηρεσία του οποίου περιελάμβανε τέσσερεις ακόμα «υπαλλήλους υπουργούς»⁴³⁷.

Η ιεραρχική διαφοροποίηση είναι περιορισμένη. Οι υπαλληλικές βαθμίδες που εισάγονται με τον Νόμο 101 της 8^{ης} Μαΐου 1822, είναι τρεις: η του Γενικού Γραμματέως ή Α' Γραμματέως, η του Β' Γραμματέως και η του Υπογραμματέως ή Αντιγραφέως. Το μεταξύ τους άνοιγμα της μισθολογικής ψαλίδας είναι σχετικά περιορισμένο: 1:2 μεταξύ τρίτης και δεύτερης βαθμίδας και 1:3,5 μεταξύ τρίτης και πρώτης. Φαίνεται ότι ήδη εμφανίζεται και μία στοιχειώδης λειτουργική διαφοροποίηση, δεδομένου ότι η Γενική Διάταξη 200 της 2ας Μαρτίου 1822 προβλέπει διαδικασία ορισμού προϊσταμένων 'κλάδων' ή 'τμημάτων' με πρόταση τριών εναλλακτικών προσώπων από τον 'Μινίστρο' -όπως έχει αρχίσει να αποκαλείται στα νομοθετήματα ο υπό του Συντάγματος της Επιδαύρου ρητά καλούμενος 'Υπουργός'- και τελική επιλογή από το Εκτελεστικό, αν και δεν είναι βέβαιο το αν η διάταξη αυτή βρήκε εφαρμογή⁴³⁸.

⁴³⁷ Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας, οπ.παρ., σ.101

⁴³⁸ Οπ.παρ., σ.321. Βλ. και Δημακόπουλος, οπ.παρ., σ. 1239. Ο συγγραφέας εντάσσει τους 'αρχηγούς κλάδων και τμημάτων' ως επι πλέον βαθμίδες στην ιεραρχία. Όμως ο μεταγενέστερος Ν.101/8-6-22 ο οποίος ορίζει και το μισθολόγιο των υπαλλήλων δεν αναφέρεται σε βαθμίδες και μισθούς 'αρχηγών

Στο επίπεδο της αποσυγκεντρωμένης διοίκησης η ιεραρχική δομή παρακολουθεί την διοικητική διαστρωμάτωση. Τις Επαρχίες διοικούν οι Έπαρχοι αναφερόμενοι στον Μινίστρο των Εσωτερικών. Το διοικητικό προσωπικό εκάστου επαρχείου είναι πενταμελές και περιλαμβάνει έναν προϊστάμενο Γενικό Γραμματέα και τέσσερις εξειδικευμένους Φροντιστές για την οικονομία, τον πόλεμο, την αστυνομία και, όπου απαιτείται, την θάλασσα. Τις Αντεπαρχίες (α΄ και β΄ τάξεως) διοικούν οι Αντέπαρχοι αναφερόμενοι στους Επάρχους. Το διοικητικό τους προσωπικό είναι τετραμελές και εκτός του Γενικού Γραμματέως περιλαμβάνει τρεις Υπο-φροντιστές για τα οικονομικά, την αστυνόμευση και -όπου δει- την θάλασσα. Κάθε Κοινότητα τέλος, σε μιά αμαλγαματική λύση που συνδυάζει αποκεντρωτική και αποσυγκεντρωτική λογική, ήτοι την παραδοσιακή τοπική ανάδειξη ηγεσίας με τον κεντρικό διορισμό, διοικείται από Πρόεδρο. Αυτός επιλέγεται μεταξύ τριών αιρετών δημογερόντων και διορίζεται από την κεντρική εξουσία. Αναφέρεται στον Αντέπαρχο, είναι προσωπικά επιφορτισμένος με αστυνομικά καθήκοντα και επικουρείται από δύο διοικητικούς υπαλλήλους, έναν Επιστάτη για την οικονομία και έναν Υπο-λιμενάρχη στα παραθαλάσσια μέρη. Σε κάθε Κοινότητα προβλέπεται επίσης και ένας συμβολαιογράφος (Νοτάριος). Αντίστοιχες δομές σε κάθε επίπεδο (πενταμελές Δικαστήριο των Εκκλήτων στις Επαρχίες, τριμελές Πρώτο Δικαστήριο στις Αντεπαρχίες και Ειρηνοποιός Κριτής στις Κοινότητες), επιλαμβάνονται τα της δικαιοσύνης⁴³⁹. Το Μινιστέριο της Αστυνομίας συγκροτεί, τέλος, ειδικές αστυνομικές δομές στα αστικά τουλάχιστον κέντρα. Για την πόλη της Κορίνθου, επι παραδείγματι ιδρύεται τον Φεβρουάριο του 1822 αστυνομική δύναμη τριών ιεραρχικών επιπέδων: επικεφαλής Αρμοστής, Γενικός Γραμματέας και έξι επιστάτες⁴⁴⁰. Τον Οκτώβριο του ιδίου έτους διορίζεται Γενικός Αρμοστής της Αστυνομίας με αρμοδιότητα την γενική εποπτεία του αστυνομικού έργου και έδρα την εκάστοτε της κυβέρνησης, στον οποίο θα αναφέρονται οι Αρμοστές των κατά τόπους αστυνομικών δυνάμεων⁴⁴¹.

Ταυτόχρονα σχεδόν εκδίδονται και οι πρώτοι οργανισμοί των υπουργείων με τίτλο «Σχέδιο του γενικού μηχανικού οργανισμού της προσωρινής διοικήσεως».

κλάδων-τμημάτων'', οπότε θα πρέπει να συναχθεί ή ότι η διάταξη αυτή δεν εφαρμόσθηκε ή ότι 'αρχηγοί' δεν είναι άλλοι από τους Γενικούς Γραμματείς.

⁴³⁹ «Οργανισμός Ελληνικών Επαρχιών», Κώδιξ Νομοθεσίας, Αριθμ. 12, λ' Απριλίου αωκβ, Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας, οπ.παρ. σ.σ 160-163

⁴⁴⁰ οπ.παρ. σ.246

⁴⁴¹ οπ.παρ. σ. 325

Περιλαμβάνουν ένα κοινό προοίμιο πέντε άρθρων το οποίο ρυθμίζει τις σχέσεις του Εκτελεστικού με τα υπουργεία και εν συνεχεία περιγράφουν τις αρμοδιότητες ενός εκάστου⁴⁴². Με την Γενική Διάταξη 188 της 1^{ης} Μαρτίου 1822 «Περί Γενικού Πρωτοκόλλου» ρυθμίζονται επίσης τα των υπουργικών εγγράφων και της διαδικασίας πρωτοκόλλησής τους. Διευκρινίζεται ότι τα εξερχόμενα εκ του Μινιστερίου πρέπει να υπογράφονται από τον Μινίστρο και να καταγράφονται, όπως και τα εισερχόμενα, σε βιβλίο πρωτοκόλλου. Θεσπίζονται δύο τέτοια βιβλία, ένα Γενικό Πρωτόκολλο το οποίο τηρεί «υπάλληλος υπουργός (employe)» και ένα Μυστικό Πρωτόκολλο το οποίο τηρεί ο Μινίστρος αυτοπροσώπως. Δίδονται επίσης λεπτομερείς οδηγίες εγγραφής και αρίθμησης. Η προαναφερθείσα Γενική Διάταξη 200 της 2ας Μαρτίου 1822, εισάγει επίσης μιάν ακόμα κρίσιμη διάσταση της βεμπεριανού τύπου γραφειοκρατίας: την επαγγελματική εχεμύθεια και την διοικητική αδιαφάνεια που αυτή δημιουργεί. Οι παράγραφοι ε' και στ' προβλέπουν την απαγόρευση κοινολόγησης υπηρεσιακών δεδομένων και την απαγόρευση εισόδου στους χώρους διοικητικής εργασίας μη εξουσιοδοτημένων προς τούτο ατόμων.

Η αναλυτική αυτή περιγραφή των υπηρεσιών και των διαδικασιών που θεσπίζονται δείχνει ότι μέσα σε ένα μόλις εξάμηνο έχει -τουλάχιστον επι χάρτου- δομηθεί ένας κλασσικού τύπου γραφειοκρατικός μηχανισμός που αποτυπώνει τον βεμπεριανό ορθολογισμό σε δομο-λειτουργικό επίπεδο. Οι μεταβολές των συσχετισμών μεταξύ των δρώντων υποκειμένων, όπως αποτυπώνονται κατ' αρχήν μέσα από τις πολιτικές ισορροπίες και τα θεσμικά προϊόντα της Β' Εθνοσυνέλευσης στο Άστρος, αλλά και η αντιπαράθεση θεσμών και λειτουργιών με την πραγματικότητα, επιτρέπουν την ανατροφοδότηση και την προσαρμογή του γραφειοκρατικού οικοδομήματος που βρίσκεται εν τω γεννάσθαι.

Οι συσχετισμοί πριν, κατά και μετά την Εθνοσυνέλευση είναι μεταβλητής γεωμετρίας και δεν αντανakλούν σε καμμία περίπτωση την 'βασική' αντίθεση συγκεντρωτικών-αποκεντρωτικών. Η κύρια αντιπαράθεση γίνεται μεταξύ προεστών και Κολοκοτρώνη τον οποίο ακολουθούν ορισμένοι μόνο από τους οπλαρχηγούς⁴⁴³. Παράλληλα υφέρπουν οι εσωτερικές αντιθέσεις σε όλα τα στρατόπεδα αλλά και οι αλλαγές συμμαχιών. Ο Μαυροκορδάτος συγκρούεται με τον Νέγρη, υπάρχουν εσωτερικές

⁴⁴² οπ.παρ. σ.σ.396-397

⁴⁴³ Βλ. σχετικά Γιαννόπουλος οπ.παρ. σ.σ. 295-300

αντιθέσεις στους νησιώτες, ο ίδιος ο Κολοκοτρώνης συγκρούεται με τους προεστούς πριν και κατά την διάρκεια της Συνέλευσης, αμέσως μετά υπογράφει τις αποφάσεις της και λίγο αργότερα κουμπαριάζει με τους Δεληγιανναίους και αναλαμβάνει αντιπρόεδρος του Εκτελεστικού. Η κατάργηση των τοπικών πολιτευμάτων θίγει κυρίως τον Μαυροκορδάτο, διότι ο μεν Άρειος Πάγος είχε ήδη αυτοδιαλυθεί, ενώ οι αντιθέσεις κοτζαμπάσηδων- Κολοκοτρώνη είχαν εξουδετερώσει την ισχύ της Πελοποννησιακής Γερουσίας. Οι Υδραίοι αν και βρίσκονται στο επίκεντρο του πολιτικού παιχνιδιού και μπορούν να ασκήσουν σημαντική επιροή στην κεντρική εξουσία επιβάλλοντας τον Ι. Ορλάνδο, άνθρωπο των Κουντουριώτηδων, στην προεδρία του Βουλευτικού, αρνούνται, μαζί με τους προεστούς των άλλων δύο νησιών, να ενταχθούν στην διοικητική διαίρεση του κράτους. Ο Νέγρης συμμαχεί με τον Κολοκοτρώνη. Ο Μαυροκορδάτος χρησιμοποιεί τα μανιάτικα σώματα των Γιατράκων ως μέσο πίεσης κατά των Κολοκοτρωναίων που συντάσσονται πλέον με τους Δεληγιανναίους. Η πλήρης απουσία ‘αξιακού ορθολογισμού’ στις συμπεριφορές των βασικών πρωταγωνιστών αποκαλύπτει ότι η στρατηγική τους αναδιατάσσεται διαρκώς δεδομένου ότι στην εντόνως μεταβατική και αβέβαιη προοπτική αυτή περίοδο έχει καταστεί παντελώς ασαφές το ποιό είναι το κέντρο βάρους των πολιτικών και στρατιωτικών τεκταινομένων και το που ακριβώς τοποθετούνται οι πηγές πόρων και ισχύος. Η ασάφεια αυτή εξαναγκάζει τα δρώντα υποκείμενα να αναπτύξουν ένα εξαιρετικά βραχυπρόθεσμο και ενδεχομενικό ορθολογισμό.

Σε θεσμικό επίπεδο η ισορροπία που είχαν εξασφαλίσει οι επήλυδες μεταξύ Εκτελεστικού και Βουλευτικού ανατρέπεται. Το πρώτο χάνει το δικαίωμα αρνησικυρίας επί των αποφάσεων του δευτέρου και διατηρεί μόνο την δυνατότητα δύο αναπομπών. Ταυτόχρονα το Βουλευτικό έχει δυνατότητα πειθαρχικού ελέγχου και παραπομπής του Προέδρου και των μελών του Εκτελεστικού αλλά και των Υπουργών στο ανώτατο δικαστήριο (Γενικόν της Ελλάδος Κριτήριον) καθώς και παύσης και αντικατάστασής τους, σε περίπτωση καταδίκης τους⁴⁴⁴. Ανατρέποντας το διφυές και δικέφαλον της εξουσίας υπερ της μίας εκ των δύο συνιστωσών της οι αποκεντρωτικοί συμβάλλουν στην συγκέντρωση της λήψης των αποφάσεων, άρα στην συγκρότηση μίας τυπικά περισσότερο ομογενοποιημένης κρατικής μακροσυλλογικότητας, κάτι που κατ’ αρχήν εμφανίζεται αντίθετο με την μακροπρόθεσμη

⁴⁴⁴Άρθρα ξε και ξζ’-ξθ’ του Προσωρινού Πολιτεύματος του Άστρους, Πετρίδης, οπ.παρ. σ. 96

υπερ της τοπικότητας στρατηγική τους. Στην πραγματικότητα η στρατηγική τους είναι απολύτως ορθολογική ως προς τους σκοπούς τους. Η επιλογή δεν είναι αξιακή ή ιδεολογική. Στοχεύει σε συγκεκριμένα αποτελέσματα: την εξουδετέρωση των αντιπάλων τους και τον έλεγχο πηγών πόρων και ισχύος, η οποία όπως έχουν αντιληφθεί δεν επιτυγχάνεται μόνο μέσα από την παρεμπόδιση της συγκρότησης ενός κέντρου, αλλά ενδεχομένως μέσα από τον έλεγχο του συγκροτηθέντος κέντρου. Πρόκειται για ορθολογισμό ως προς τα αποτελέσματα με ενδεχομενικό χαρακτήρα. Το ζητούμενο είναι η μεγιστοποίηση του ελέγχου των διαθέσιμων πηγών πόρων και ισχύος, τις οποίες η προγενέστερη εμπειρία των προεστών τοποθετεί στην οικεία τοπικότητα. Όταν νεώτερες εμπειρίες υποδεικνύουν άλλες διαθέσιμες πηγές, εδραζόμενες στην μακρο-συλλογικότητα, τα κατάλληλα 'αξιακά συμπεράσματα' εξάγονται, νέες 'αξιακές παραδοχές' σχηματίζονται, οι στρατηγικές και ο ορθολογισμός αναπροσαρμόζονται σε 'συνθετικές' κατευθύνσεις. Χαρακτηριστικώτατο παράδειγμα 'συνθετικού' ορθολογισμού, είναι το μυστικό ψήφισμα δια του οποίου παραβιάζονται οι ρυθμίσεις του άρθρου κστ' του προσωρινού πολιτεύματος περί διορισμού των επάρχων από το εκτελεστικό και προβλέπεται ο κοινός διορισμός τους και από τα δύο σώματα⁴⁴⁵. Έχουμε δηλαδή μία κρυφή 'παραδοχή' που ανατρέπει τον τυπικά προβαλλόμενο 'ισχυρισμό'. Ενδεικτικό επίσης είναι για το είδος των διακυβευμάτων ότι δεν αμφισβητείται η αρμοδιότητα του Εκτελεστικού για τους υπουργούς αλλά για τους επάρχους: το ζητούμενο παραμένει ο έλεγχος της τοπικότητας.

Ενα ακόμα οφθαλμοφανές παράδειγμα σύνθεσης αποτελεί η κατάργηση των τοπικών πολιτευμάτων. Παραδόξως εκ πρώτης όψεως, πραγματοποιείται με πρωτοβουλία των αποκεντρωτικών και όχι των συγκεντρωτικών και μάλιστα εις βάρος του διαπρεπεστέρου εξ αυτών και αποκαλύπτει ότι όλοι οι μέτοχοι του παιχνιδιού έχουν αποδεχτεί το ενιαίο κράτος ως πλαίσιο της πολιτικής τους λειτουργίας και των στρατηγικών τους. Δεν έχουν βεβαίως οι κοτζαμπάσηδες απεμπολήσει τα παραδοσιακά τους δικαιώματα στην τοπικότητα, αναζητούν απλώς τρόπους ενίσχυσής των μέσα από συγκεντρωτικές διαδικασίες. Ο 'συνθετικός' ορθολογισμός βρίσκεται πάντοτε σε προϊούσα συγκρότηση.

⁴⁴⁵ Πετρίδης, οπ.παρ. σ.23 και Διαμαντούρος (1972/2002), οπ.παρ. σ.σ. 165-166

Από δομο-λειτουργική σκοπιά οι αλλαγές είναι ήσσονος σημασίας και έχουν συγκυριακό χαρακτήρα: δι' αυτών οι κοτζαμπάσηδες κυρίως προσπαθούν να περιορίσουν την ισχύ του Μαυροκορδάτου. Μειώνονται τα χαρτοφυλάκια από οκτώ σε επτά. Καταργείται δηλαδή η θέση του Αρχιγραμματέως της Επικρατείας και το χαρτοφυλάκιό της των Εξωτερικών -θέση που μέχρι τώρα κατείχε ο Νέγρης- και οι αρμοδιότητές τους μεταφέρονται σε θέση χαμηλότερου ιεραρχικού επιπέδου, αυτήν του Γενικού Γραμματέα του Εκτελεστικού. Ο Μαυροκορδάτος, μέχρι πρότινος Πρόεδρος του Εκτελεστικού, δέχεται τον ιεραρχικό του υποβιβασμό και αναλαμβάνει την θέση γνωρίζοντας ότι είναι η ασκούμενη λειτουργία και όχι ο τυπικός τίτλος που προσφέρει ισχύ. Η ρεαλιστική και ευπροσάρμοστη αυτή στρατηγική είναι ενδεικτική του τρόπου σκέψης του πολιτικά ταλαντούχου φαναριώτη και αντιδιαστέλεται με την άκαμπτη στάση του Υψηλάντη που αρνείται ακόμα και να υπογράψει την διακήρυξη της Συνέλευσης του Άστρους και περιθωριοποιείται σταθερά.

Οι ρεαλιστικές στρατηγικές και των δύο πλευρών παράγουν αυτό που αποκαλούμε εδώ 'συνθετικό' ορθολογισμό, δηλαδή αιτιακό λογισμό ο οποίος ενσωματώνει στοιχεία τόσο από το εγχώριο παραδοσιακό όσο και από το αστικό/φιλελεύθερο αξιακό σύστημα, παράγοντας ένα επιλεκτικό συμπεριφορικό αμάλγαμα ικανό να διεκδικήσει με αξιώσεις την πρόσβαση σε πηγές πόρων και ισχύος οπουδήποτε και εαν βρίσκονται αυτές: στην τοπικότητα ως αναδιανομή του πλεονάσματος που αντλείται μέσα από τα παραδοσιακά κοτζαμπασικά δίκτυα ή στο κέντρο ως διανομή των ξένων δανείων που σύντομα θα εξασφαλίσουν οι επήλυδες. Ένα ακόμα ενδιαφέρον στοιχείο σύνθεσης είναι το γεγονός ότι υπό τον μανδύα της αστικο-φιλελεύθερης θεσμικής μορφολογίας, αυτής της λειτουργικά και ιεραρχικά διαφοροποιημένης δομής των επτά Υπουργείων, εμφιλοχωρούν οι παραδοσιακοί εξουσιαστικοί συσχετισμοί: τα υπουργεία Ναυτικού και Πολεμικών ανατίθενται όχι σε φυσικά πρόσωπα αλλά σε τριμελείς επιτροπές, αντιπροσωπευτικές των ισχυρών τοπικοτήτων, Υδραίοι, Σπετσιώτες και Ψαριανοί στο πρώτο, Μανιάτες, Σουλιώτες και Μωραΐτες στο δεύτερο⁴⁴⁶.

⁴⁴⁶ Γιαννόπουλος οπ.παρ. σ 299

Παρακολουθήσαμε μέχρι στιγμής τους τρόπους με τους οποίους οι αντιπαρατιθέμενοι ορθολογισμοί, στο βαθμό που οι συνθήκες δεν επιτρέπουν την μονομερή επιβολή τους, αναζητούν συμβιβαστικές λύσεις. Παράγονται έτσι θεσμικά αμαλάματα και εξισορροπητικές στρατηγικές που με την σειρά τους συγκροτούν μιά νέα μορφή επιλεκτικού και συνθετικού ορθολογισμού. Ο συνθετικός, μη βεμπεριανός, αυτός ορθολογισμός ανιχνεύεται στην θεσμική συγκρότηση, στην λήψη των αποφάσεων και στον τρόπο παραγωγής των δημοσίων πολιτικών: τα φαινοτυπικά χαρακτηριστικά του νεαρού κράτους είναι υβριδικά. Τι συμβαίνει όμως στο επίπεδο της διοικητικής πρακτικής δηλαδή της συγκρότησης και της διάδρασης των νεοπαγών μηχανισμών με τις τοπικές κοινωνίες.

Υπό τις γενικότερες πολιτισμικές συνθήκες που περιγράφηκαν η δημιουργία, κατ' αρχήν, ενός συγκεντρωτικού μηχανισμού νομιμοποιημένης φυσικής βίας (ακρογωνιαίου κατά τον Weber λίθου της συγκρότησης ενός κράτους), ήταν εξαιρετικά δυσχερές. Η συγκρότηση των ταυτοτήτων και των ομάδων σε επίπεδο μικρο-συλλογικότητας, ωθούσε υπό συνθήκες αυξημένης διακινδύνευσης σε άκρως τοπικές συσπειρώσεις. «Οι Έλληνες εις την αρχήν της επανάστασεως», γράφει και πάλι ο Φωτάκος, «αυτομάτως εσυναθροίζοντο εις τα στρατόπεδα καθ' ομάδας, οικογενείας, χωρία και κατ' επαρχίας». Ενώ ο Κανέλλος Δεληγιάννης συμπληρώνει «Καθείς τότε ήταν ανεξάρτητος του άλλου, καθ' ότι έκαστος είχε τους στρατιώτας της επαρχίας του». Σε περιπτώσεις δε αρνητικών εξελίξεων στα πολεμικά μέτωπα, τα σώματα διασπόνταν και όλοι έσπευδαν «να απέλθουν εις τας οικίας των ...κρυφίως εις το σκότος» για να προστατέψουν τις οικογένειές τους⁴⁴⁷ Η μικρο-συλλογικότητα ήταν το μόνο επίπεδο της πραγματικότητας που βιώνονταν συγκεκριμένα και υλικά, ενώ η όποια μακρο-συλλογικότητα αντιπροσώπευε το έθνος και η εκπροσωπούσα αυτό κεντρική εξουσία, ήταν πολύ αόριστη και πολύ αδύναμη για να διασφαλίσει ζωτικά συμφέροντα και να προσανατολίσει συμπεριφορές. Η στρατιωτική ηγεσία, ακόμα και ο Κολοκοτρώνης, ήταν άλλωστε έντονα προσανατολισμένη στην μικρο-συλλογικότητα: «Θέλει επιμεληθώμεν πρώτον την σύστασιν της επαρχίας μας και είτα όλαι αι επαρχίαι συμφώνως θέλει υπάγωμεν εις Τριπολιτσάν να ζητήσωμεν να

⁴⁴⁷ Παπαγιώργης, οπ.παρ. σ.σ. 134, 168 και 294

κριθώμεν μετα της Βουλής και της Γερουσίας» γράφει στον γιό του Πάνο, σαφώς τοποθετούμενος στο πεδίο της ‘υπο-τοπικότητας’. Και λίγο αργότερα όταν πλέον το διακύβευμα έχει πάψει να είναι στενά ενδο-πελοποννησιακό και οι μοραΐτες συγκρούονται με τον συνασπισμό υδραίων και επήλυδων, ο ορθολογισμός του επικεντρώνεται στην ευρύτερη περιφερειακή τοπικότητα προβάλλοντας την πελοποννησιακή του ταυτότητα : απευθυνόμενος στον Ζαΐμη για το θέμα της παράδοσης του φρουρίου του Ναυπλίου στην κυβέρνηση, τονίζει «Το άτι της Πελοποννήσου, δια το οποίον η Πελοπόννησος έχυσε τόσα αίματα και τόσα έξοδα έκαμε διά να το πάρη από τους Τούρκους, δεν πρέπει να το καβαλλικεύση ξένος άνθρωπος διότι το σακατεύει»⁴⁴⁸ . Ακόμα και στρατιωτικοί ηγέτες προερχόμενοι από τον κοτζαμπασισμό, όπως οι ‘αχαιοί Ανδρέαι’ Λόντος και Ζαΐμης (πού έχουν προσχωρήσει στο στρατόπεδο των συγκεντρωτικών λόγω της αντίθεσής τους με τους οπλαρχηγούς αλλά και την αντίπαλη κοτζαμπασική φατρία των Δεληγιαννέων) αρνούνται ως στρατηγοί της κεντρικής διοίκησης να εκτελέσουν τις ιεραρχικές εντολές που λαμβάνουν, ενεργούν ‘πελοποννησιακά’, και προχωρούν σε προσωπικές συμφωνίες με τους πολιορκημένους στην Τρίπολη και το Ναύπλιο Κολοκοτρωναίους και Μαυρομιχαλαίους⁴⁴⁹ . Η τοπικότητα λοιπόν πρυτάνευε ως πλαίσιο συγκρότησης των ενόπλων σωμάτων και η προσωπική υπαγωγή των ανδρών στους καπεταναίους τους ήταν ο μόνος διαθέσιμος μηχανισμός ιεραρχικού ελέγχου, επιχειρησιακού συντονισμού και εμπέδωσης της πειθαρχίας. Η ανεξαρτησία των καπεταναίων δημιουργεί σημαντικά προβλήματα επιχειρησιακής ολοκλήρωσης στο βαθμό που, σύμφωνα με την μαρτυρία του Κανέλλου Δεληγιάννη ο σχεδιασμός γινόταν με διαπραγματεύσεις μεταξύ των οπλαρχηγών ενώ κατά την διάρκεια των επιχειρήσεων δεν υπήρχε συντονισμός⁴⁵⁰ . Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι όταν, κατ’ αρχήν από τον Υψηλάντη μετά την άφιξή του το 1821 και κατόπιν με απόφαση του Βουλευτικού τον Απρίλιο του 1822, επιχειρείται να συγκροτηθεί τακτικό σώμα στρατού κατά τα δυτικά πρότυπα, άμεσα ελεγχόμενο από την κεντρική κυβέρνηση, μόνο εθελοντές από μακρινές περιοχές και πρόσφυγες από κατεστραμμένες επαρχίες, άνθρωποι δηλαδή χωρίς δεσμούς με την τοπικότητα και προσωποπαγείς υπαγωγές σε

⁴⁴⁸ Κατά μαρτυρία του Φωτάκου, Παπαγιώργης, οπ.παρ. σ. 234

⁴⁴⁹ Ροτζώκος, οπ.παρ., 104-106

⁴⁵⁰ «Αρχίσαμεν την συνδιάλεξιν και να λέγη έκαστος την γνώμην του», και «έκαστος να διευθύνη το μέρος του χωρίς να ανακατεύεται εις το των άλλων εν καιρώ συμπλοκής», Παπαγιώργης, οπ.παρ., σ.σ. 290 και 281

δίκτυα πατρωνείας, κατατάσσονται⁴⁵¹. Η Κεντρική Διοίκηση βρίσκεται λοιπόν σε πλήρη αδυναμία να αποκτήσει το μονοπώλιο των νομιμοποιημένων μηχανισμών φυσικής βίας, άρα να εμπεδώσει την ύπαρξη κράτους. Και τούτο διότι δυνάμεις που εδράζονται και εντός της αντιστρατεύονται ανοικτά μιά τέτοια επιδίωξη. Αποκαλυπτικό είναι το ακόλουθο γεγονός. Όταν το Εκτελεστικό επιχειρεί να προαγάγει με πράξεις του τους οπλαρχηγούς Πηλάλα και Σταϊκόπουλο, το Βουλευτικό αρνείται να τις εγκρίνει με την αιτιολογία ότι προαπαιτείται σχετική άδεια των τοπικών διοικήσεων. Το Εκτελεστικό ανταπαντά ότι να ζητά η Κεντρική Κυβέρνηση άδεια από τις τοπικές αρχές «δεν είναι ίσως αρμόζον εις τον χαρακτήρα της Διοικήσεως του Έθνους». Ωστόσο, υποχωρεί και εγκαταλείπει την προσπάθεια προαγωγής⁴⁵². Το ίδιο το Βουλευτικό άλλωστε αποκαλεί τις τοπικές αρχές «Κεντρικάς Τοπικάς Διοικήσεις»⁴⁵³ υποδηλώνοντας ότι οι συστατικές συλλογικότητες βρίσκονται στην υπο-τοπικότητα και ότι τα τοπικά πολιτεύματα παρέχουν έναν επαρκή βαθμό συγκέντρωσης. Δεν είναι συνεπώς παράδοξο το ότι όταν ο Μινίστρος της Αστυνομίας εντέλει «τας Κεντρικάς Διοικήσεις» να συστήσουν αστυνομικές δυνάμεις, όχι μόνο η εντολή του να μην εκτελείται αλλά να μην λαμβάνει καν απάντηση⁴⁵⁴. Γενικότερα η συλλογική νομιμοποίηση των σωμάτων της κεντρικής Διοίκησης, έναντι των τοπικά συγκροτημένων (και νομιμοποιημένων) μηχανισμών φυσικής βίας, πάσχει. Ιδιαίτερα αποκαλυπτικό είναι έγγραφο της Κεντρικής Διοίκησης προς τους καπεταναίους, το οποίο δεν υπογράφεται ως όφειλε μόνο από τον αρμόδιο Μινίστρο ή έστω τον Πρόεδρο του οργάνου, αλλά έχουν τεθεί όλες οι υπογραφές των μελών του σώματος με την αιτιολογία ότι μόνο οι υπογραφές των προκρίτων ασκούν επιρροή «εις τας ακοάς του λαού όστις δεν εσυνήθισε να πείθεται με μόνον το νεύμα της Διοικήσεως». Η νομιμοποίηση του θεσμού δηλαδή, αυτή την πρώτη περίοδο, δεν υπερβαίνει την παραδοσιακή προσωπική νομιμοποίηση των μελών του⁴⁵⁵.

Οι προσπάθειες επίσης δημιουργίας ενός συγκεντρωτικού φοροληπτικού συστήματος αποτυγχάνουν οικτρά. Οι διάφορες επαρχίες αρνούνται ανοικτά να συμμορφωθούν με τις εντολές και να συνεργαστούν με τα όργανα της κυβέρνησης. Οι κάτοικοι της

⁴⁵¹ οπ.παρ., σ. 147 και Διαμαντούρος (1972/2002), οπ.παρ. σ.σ. 224-225

⁴⁵² Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας, οπ.παρ. σ. 259

⁴⁵³ οπ.παρ. σ.85

⁴⁵⁴ οπ.παρ. σ. 392

⁴⁵⁵ Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας, οπ.παρ. σ. 179

Κυπαρισσίας εκδιώκουν κακήν κακώς τον έπαρχο, αρνούμενοι να καταβάλλουν φόρους στην κεντρική κυβέρνηση. Οι κάτοικοι της Μεσσήνης επίσης, πέμπουν απασταλμένους στο χωριό Σκάλα όπου σταθμεύει ο -τότε μετέχων στην κεντρική Διοίκηση- Κολοκοτρώνης στην διάρκεια περιόδους του για την διασφάλιση μίας έκτακτης πολεμικής εισφοράς, απειλώντας να τον αντιμετωπίσουν με την βία αν τολμήσει να προσεγγίσει την κωμόπολή τους για να εισπράξει φόρους⁴⁵⁶. Τελικά το ποσό που είχε τεθεί σαν στόχος από την κυβέρνηση δεν καθίσταται δυνατόν να εισπραχθεί⁴⁵⁷. Η αντίθεση μεταξύ τοπικότητας και κέντρου αποτυπώνεται ανάγλυφα στα κείμενα του Γ. Σισίνη, προεστού της Γαστούνης, κατά του περιοδεύοντος, δίκην ενόπλου φοροεισπράκτορα της κεντρικής εξουσίας, Γιατράκου και την απάντηση του Βουλευτικού: «Ήλθες εις την Γαστούνην και Πύργον και έως την Πηνειάν τας διεσπάραξες ... από όσα χωρία απέρασες άρπασες ... από τας τυραννίας σου φωνάζουν οι λαοί . ..» καταγγέλει ο Σισίνης. «Ποίον το δικαίωμα του Σισίνης; Είναι καταπορθητής ίσως της Ήλιδος ή οι κάτοικοι είλωτες , πατρικόν κληρονόμημα του επι Τουρκοκρατίας προεστώτος;» απαντά το Βουλευτικό⁴⁵⁸. Ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης επίσης θεωρεί τους συγκεντρωτικούς επήλυδες «απόλυτους δεσπότης... προσπαθώντας να συστήσουν τον θρόνον των» επι των ερειπίων των ελευθεριών του λαού «καθό φατριασταί, διότι ... ούτε αυτόχθονες είναι, ούτε κτήματα έχουν εις τα επαρχίας...»⁴⁵⁹. Πράγματι τόσο ο Πετρόμπεης όσο και ο Σισίνης δεν βλέπουν στην κεντρική εξουσία και στους φοροληπτικούς της μηχανισμούς τίποτα περισσότερο από ένα σφετεριστικό τέχνασμα των εγκατεστημένων στο κέντρο πολιτικών τους αντιπάλων δια του οποίου παραβιάζονται τα πατροπαράδοτα δικαιώματά τους στον τόπο.

Αντιθέτως η φοροσυλλεκτική διαδικασία με τον παλιό δοκιμασμένο τρόπο της οθωμανικής διοίκησης συνεχίζεται ακώλυτα. Οι τοπικοί φόροι εκπλειστηριάζονται ως «ιλιτζάμια» -διατηρείται δηλαδή ακόμη και ο τουρκικός όρος- και οι συγκρούσεις γύρω από τον έλεγχο τους επανατίθενται στον βαθμό που οι ισορροπίες τείνουν να μεταβληθούν⁴⁶⁰. Η προσφυγή στο παραδοσιακό φοροσυλλεκτικό σύστημα δεν

⁴⁵⁶ οπ.παρ. σ. 219

⁴⁵⁷ Γιαννόπουλος, οπ.παρ. σ 300

⁴⁵⁸ Παπαγιώργης, οπ.παρ. σ.σ. 219-220

⁴⁵⁹ Ροτζώκος, οπ.παρ. σ.σ.100-101

⁴⁶⁰ Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στην Κορινθία οι άνθρωποι των Νοταράδων, παραδοσιακών αυθεντών της περιοχής, δολοφονούν διά λιθοβολισμού έναν διάκονο, ο οποίος ετόλμησε να πλειοδοτήσει για την προαγορά και συλλογή των φόρων, Γιαννόπουλος Ι., οπ.παρ. σ.σ.289-313

οφείλεται απλώς στις οργανωτικές δυσχέρειες του νεοπαγούς κράτους αλλά πρόκειται για συνειδητή στρατηγική συλλογικών υποκειμένων. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι όταν το Μοναστήρι Αγ. Γεωργίου Φενεού καταβάλλει την φορολογία του απ' ευθείας στην κεντρική εξουσία το Βουλευτικό αποφασίζει να μην δεχθεί αυτή την μορφή άμεσης εξόφλησης και να μεταβιβάσει το ποσό στον ενοικιαστή του ιλιτζαμιού⁴⁶¹. Ακόμα περισσότερο, ενώ το Εκτελεστικό αποφασίζει ο εκπλειστηριασμός των φόρων να γίνεται από την κεντρική κυβέρνηση, το Βουλευτικό απορρίπτει την ρύθμιση και απαιτεί η συλλογή των φόρων δι' εκπλειστηριασμού να γίνεται μέσω των τοπικών κυβερνήσεων⁴⁶². Ο δε τρόπος υπολογισμού των φορολογικών βαρών με απόφαση του Βουλευτικού και πάλι είναι η «αποδεκάτιση κατά τον επι τυραννίας μερισμόν» δηλαδή το οθωμανικό σύστημα⁴⁶³. Μάλιστα τα κατ' αυτόν τον τρόπο εισπρατώμενα έσοδα δεν αναδιανέμονται κεντρικά αλλά τοπικά: η ανάλωση των συγκεντρούμενων προσόδων από τα νησιά γίνεται από τις ναυτικές δυνάμεις, ενώ οι πρόσοδοι της Ρούμελης αναλώνονται από τα ρουμελιώτικα στρατεύματα. Ακόμα χειρότερα, υπάρχουν περιοχές οι πρόσοδοι των οποίων εκχωρούνται εξ' ολοκλήρου σε πολεμικούς αρχηγούς ως αντιστάθμισμα υπηρεσιών, όπως η επαρχία Καλαμάτας την φορολογία της οποίας εισπράττει ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης για ανταπόδοση των υπηρεσιών που έχει ήδη προσφέρει καθώς και οι πρόσοδοι από την σταφίδα της Κορίνθου που παραχωρούνται στον Ιωάννη Νοταρά – γεγονός που οδηγεί σε ένοπλη αναμέτρηση με τον εξάδελφό του Πανούτσο Νοταρά που διεκδικεί μερίδιο, και καταλήγει στην πυρπόληση και καταστροφή του χωριού Σοφικό⁴⁶⁴.

Βλέπουμε συνεπώς ότι παρ' ότι θεσπίζονται τύποι ενός συγκεντρωτικού συστήματος στην πράξη οι παραδοσιακές πρακτικές επιβιώνουν είτε σε ανοικτή σύγκρουση με τους νέους θεσμούς, είτε -και αυτό είναι το σημαντικότερο- υπό την τυπική κάλυψη των.

Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης είναι ότι παρά την ύπαρξη των τυπικών μηχανισμών του αστικού-φιλελεύθερου κράτους, η αναδιανομή του πλεονάσματος

⁴⁶¹ Αρχαία Ελληνικής Παλιγγενεσίας, οπ.παρ., σ. 40

⁴⁶² Απόφαση Βουλευτικού 12-6-1822, Αποφάσεις Βουλευτικού 7και 13 Μαρτίου, Εκτελεστικού 8 Μαρτίου 1822, Αρχαία Ελληνικής Παλιγγενεσίας, οπ.παρ., σ.σ 40 και 85-86

⁴⁶³ Κώδιξ Νόμων αριθμ. 10, 26 Απριλίου 1822, οπ.παρ., σ 158.

⁴⁶⁴ Παπαγιώργης, οπ.παρ. σ. 213 και 322-323

εξακολουθεί να γίνεται στην τοπικότητα και με βάση τους παραδοσιακούς μηχανισμούς. Όσο οι παραδοσιακές ελίτ παραμένουν πλήρως εγκαταστημένες στις μικρο-συλλογικότητες της τοπικής τους επικράτειας και αντιμετωπίζουν με αρνητισμό και καχυποψία την όποια συγκέντρωση εξουσίας, η κεντρική διοίκηση είναι πλήρως εξαρτημένη από τις τοπικές. Η Κεντρική Διοίκηση μην ελέγχοντας κανένα φοροληπτικό μηχανισμό εξαιτείται διαρκώς πόρους από τις τοπικές κυβερνήσεις. Τον Φεβρουάριο του '22 το Βουλευτικό ζητά 15 άλογα από την Πελοποννησιακή Γερουσία και άλλα 15 από τον Άρειο Πάγο⁴⁶⁵. Τον Μάρτιο του ίδιου έτους το Εκτελεστικό παραπονείται στο Βουλευτικό ότι η Πελοποννησιακή Γερουσία δεν ενισχύει οικονομικά την Κεντρική Διοίκηση, παρ' ότι διαθέτει πόρους από την φορολογία των μοναστηριών, και το τελευταίο αποφασίζει να αποστείλει στην Τρίπολη, έδρα της Γερουσίας, αντιπροσώπους «ινα παραστήσωσιν εις την Πελοποννησιακήν Γερουσίαν την κατεπείγουσαν ανάγκην» μεταβίβασης πόρων⁴⁶⁶. Δύο μήνες αργότερα το Βουλευτικό πέμπει επιστολή στον Άρειο Πάγο διαμαρτυρόμενο ότι μέχρι στιγμής, παρά τις δεσμεύσεις, δεν έχει αποστείλει οικονομική ενίσχυση⁴⁶⁷. Τόσο η Πελοποννησιακή Γερουσία όσο και ο Άρειος Πάγος με επανειλημμένα έγγραφα τους⁴⁶⁸ αρνούνται να καταβάλλουν πόρους στην Κεντρική Διοίκηση, με την αιτιολογία ότι δεν διαθέτουν, αλλά και γενικώτερα αρνούνται να υπακούσουν στις εντολές της. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της απάντησης της Πελοποννησιακής Γερουσίας σε αίτημα του Υπουργού των Εσωτερικών : αρνούνται να το εκτελέσουν και δηλώνουν ότι θα συμμορφώνονται «εις τας νομίμους διαταγάς ... όταν δεν υπερβαίνουν την δύναμίν μας τα ζητήματα»⁴⁶⁹. Η δε Γερουσία της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος γνωστοποιεί στην Κεντρική Διοίκηση με ένα συνθετικό λεπτούργημα 'αξιακού ισχυρισμού': «δεν είμεθα εις καιρόν να εκτελέσωμεν τας σωτηρίους συμβουλάς [σας] ... »⁴⁷⁰.

Οι δύο βασικοί λοιπόν συστατικοί μηχανισμοί της κεντρικής εξουσίας, από την μία πλευρά το μονοπώλιο της νομιμοποιημένης φυσικής βίας και από την άλλη το συγκεντρωτικό φοροσυλλεκτικό σύστημα και η κεντρική αναδιανομή του πλεονάσματος θεσπίζονται ατελώς και λειτουργούν υποτυπωδώς. Προσφέρουν μίαν

⁴⁶⁵ Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας, οπ.παρ. σ.14

⁴⁶⁶ οπ.παρ. σ.92

⁴⁶⁷ οπ.παρ. σ. 187

⁴⁶⁸ οπ.παρ. σ.σ. 263 και 492-493

⁴⁶⁹ οπ.παρ. σ. 449

⁴⁷⁰ οπ.παρ. σ. 475

αστική-φιλελεύθερη επίφαση υπό την οποία επανισορροπούν και αναπαράγονται οι παραδοσιακές σχέσεις μεταξύ των εγχωρίων κοινωνικών ομάδων, σχέσεις στις οποίες συνεμπλέκονται και οι επήλυδες με στόχο όσο δεν δύνανται να τις ανατρέψουν προς όφελός των, να επωφεληθούν από αυτές.

Η παραδοσιακή κουλτούρα, διαμορφωμένη εντός της οθωμανικής κοινωνίας και του διοικητικού της συστήματος, προσλαμβάνει τους δημόσιους θεσμούς ως μέσο ικανοποίησης ιδίων αναγκών και προώθησης ιδιοτελών συμφερόντων. Η κουλτούρα αυτή, προϊόν μακράς ιστορικής πορείας, όχι μόνο δεν ανατρέπεται στο βραχύ ετούτο χρονικό διάστημα, αλλά αναπαράγεται ακώλυτα μέσα από τις συμπεριφορές των κλασσικών της φορέων, των οποίων τις βασικές ‘αξιακές παραδοχές’ κανένα κρίσιμο γεγονός δεν έρχεται να διαψεύσει.

Η κοινωνική αντιμετώπιση της νέας εθνικής εξουσίας είναι εξ ίσου ιδιοτελής όσο και η αντιμετώπιση της οθωμανικής. Ας μην ξεχνάμε ότι η μαθησιακή εμπειρία των ραγιάδων από την σχέση τους με το οθωμανικό κράτος τους έχει εξοικειώσει με την έννοια της ανταποδοτικότητας: κάθε θετική ενέργεια πρέπει να ανταμοίβεται. Η παροχή ένοπλης υπηρεσίας, η πολιτική στήριξη ακόμα και η μη αντίσταση νομιμοποιούν την απαίτηση της θετικής ανταπόδοσης. Οι σχέσεις μεταξύ της κρατικής μακρο-συλλογικότητας και της ατομικότητας ή της οικογενειακής, επαγγελματικής και τοπικής μικρο-συλλογικότητας ρυθμίζονται από την αρχή της ‘αξιόπιστης αμοιβαιότητας’ του Durham⁴⁷¹: είναι προσωποπαγείς, δεν υπάγονται σε γενικούς κανόνες και σταθμίζονται από μία ανάλυση κόστους – ωφέλειας. Τα δρώντα υποκείμενα στο μέτρο που τίποτα στην νέα κατάσταση δεν φαίνεται να τους αποτρέπει από το να το κάνουν, εξακολουθούν βεβαίως να εφαρμόζουν τις παραπάνω αρχές στις διαδράσεις τους με την δημόσια εξουσία.

Αφού λοιπόν, όπως παρατηρεί και ο Διαμαντούρος⁴⁷², η έννοια της ‘πατρίδας’ ταυτίζεται με την ιδιαίτερη πατρίδα, και πέραν αυτής απλώνεται μιά ‘ξένη χώρα’, οι ευρύτερες υπηρεσίες προς το έθνος, (οτιδήποτε δηλαδή δεν αφορά την άμεση υπεράσπιση της οικογενειακής εστίας που συνιστά προσωπική υπόθεση για την

⁴⁷¹ βλ. Durham, W.H., (1999), οπ.παρ. βλ και την σχετική ανάλυση ανωτέρω Κεφάλαιο 2

⁴⁷² Διαμαντούρος (1972/ 2002), οπ.παρ. σ.184.

οποία θεωρείται αυτονόητη και η λιποταξία⁴⁷³), συνιστά ‘εκδούλευση’ και χρήζει ‘ανταμοιβής’. Η αρχή αυτή δικηρύσσεται διαπρυσίως σε κάθε ευκαιρία: στα τοπικά πολιτεύματα, στα συντάγματα, στις αναφορές προς το Βουλευτικό. Ο ‘Οργανισμός της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος’ (άρθρο 17) κρίνει «δίκαιον και αναγκαίον, οι Καπιτάνοι και στρατιώται να λάβωσι *αμοιβάς* διά τας απερασμένας των εκδουλεύσεις προς την Πατρίδα, ομοίως δε και εκείνοι οίτινες θέλουν προσφέρει εις το εξής *εκδουλεύσεις* αξιολόγους διά το καλόν της Πατρίδος». Πολύ ενδιαφέρον παρουσιάζει μάλιστα το γεγονός ότι η πρόνοια αυτή έχει γραφεί δια χειρός του δυτικοτραφούς Μαυροκορδάτου. Ο έτερος Νέγρης, πάντοτε αναλυτικώτερος, εντάσσει στην ‘Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος’ πρόνοιες περί του δικαιώματος εκάστης επαρχίας «να χαρίζη γην εις Έλληνα ... ένεκα μεγάλων *εκδουλεύσεων*» (αρθ. ΙΘ΄) αλλά και «να παρρησιάζη διά του Αρείου Πάγου προς την Εθνικήν Βουλήν, τόσον πολεμικούς, όσον και πολιτικούς, οι οποίοι εφάνησαν ουσιωδώς χρήσιμοι εις την επαρχίαν διά να *βραβεύωνται* παρ’ αυτής της Βουλής κατ’ αξίαν» (αρθ. ΙΗ΄). Η ανταποδοτικότητα στην περίπτωση των οπλαρχηγών θεμελιώνει κεκτημένα και δη κληρονομικά : «Όστις Καπιτάνος, χρηματίσας Καπιτάνος επαρχίας, δεν έχει πλέον καπιτανίαν κατά περίστασιν, επειδή είναι Στρατηγός της Ελλάδος, η Εθνική Βουλή έχει να φροντίση περί αυτού» (αρθ. ΣΤ΄) ενώ και « Ο υιός του αποθανόντος Καπιτάνου ο πρωτότοκος λαμβάνει τον τόπον του πατρός του» (αρθ. Ε΄). Ο Οργανισμός της Πελοποννησιακής Γερουσίας, πολιτικής έδρας του μωραϊτικού κοτζαμπασισμού, αναπαράγει αυτολεξεί στο άρθρο ιθ΄ την μαυροκορδατική διατύπωση περι αμοιβών «διά τας απερασμένας και εις το εξής *εκδουλεύσεις*» τις οποίες ωστόσο, και εν αντιθέσει με την Γερουσία της Δυτικής Ελλάδος, δεν αναλαμβάνει να πληρώσει η ίδια παρά μόνον «να αναφέρη τη Εθνική Βουλή ινα κάμη τας αποφάσεις», αποκαλύπτωντας έτσι το πως οι αποκεντρωτικές παραδοσιακές ελιτ αρχίζουν να στρέφονται προς την κεντρική εξουσία όταν διαπιστώνουν ότι οι αναδιανεμητικές πιέσεις υπερβαίνουν τα όρια του τοπικού πλεονάσματος. Στο άρθρο κ΄ εξ άλλου και στα πλαίσια της αναζήτησης συμμαχιών κατά την αντιπαράθεση τους με τους οπλαρχηγούς, οι μωραϊτες προεστοί αποδέχονται ότι «Επειδή και αι τρεις νήσοι, Ύδρας, Σπετσών και Ψαρρών, έκαμον αμέσων και εμμέσως λαμπράς *εκδουλεύσεις* προς την Ελλάδα γενικώς, μερικωτέρως δε και ιδιαιτέρως προς την Πελοπόννησον, η Πελοποννησιακή Γερουσία αναλαμβάνει τας αποζημιώσεις των

⁴⁷³ Παπαγιώργης, οπ.παρ. σ.294

άχρι τούδε σημαντικών εξόδων και τας δικαίας ανταμοιβάς εκείνων όσων αποδεικτικώς εξόδευσαν, μένει δε να συναγροικηθή μετά της Εθνικής Βουλής». Τόσο το Σύνταγμα της Επιδάουρου (αρθ. μγ΄) όσο και αυτό του Άστρους (αρθ. μα΄) με ταυτόσημες διατυπώσεις εισάγουν αρμοδιότητα του Βουλευτικού «να εγκρίνη τας επισήμους αμοιβάς διά την προς την Πατρίδα εκδουλεύσεις». Τέλος το Σύνταγμα της Τροιζήνος (αρθ. 147) με μία περισσότερο σταθμισμένη διατύπωση δεσμεύει την Κυβέρνηση «μετά την αποκατάσταση των Ελληνικών πραγμάτων ν' αντιβραβεύση όλους, όσοι συνεισέφεραν και θα συνεισφέρωσιν έως τέλους εις θεραπείαν των χρηματικών της Ελλάδος χρειών, και να ανταμοίψη τους προφανώς υπέρ αυτής δυστυχήσαντας»⁴⁷⁴.

Η επαναλαμβανόμενη αυτή κανονιστική θεμελίωση του χαρακτήρα των υπηρεσιών προς την πατρίδα ως 'εκδουλεύσεων' που χρήζουν ανταμοιβής, οδηγεί τους πάντες να βομβαρδίζουν την κεντρική εξουσία με αιτήματα 'δικαίων παροχών'. Γιά τα μέλη της ελιτ, μάλιστα, η συνέχεια μεταξύ της προεπαναστατικής και μετεπαναστατικής κατάστασης θεωρείται δεδομένη, όπως και η υποχρέωση του νέου κράτους να τους εγγυηθεί επίπεδο ζωής αντίστοιχο με εκείνο που διασφάλιζαν υπό το οθωμανικό καθεστώς. Ο Πετρόμπεης γράφει, επι παραδείγματι, στον Γραμματέα της Επικρατείας Ν. Σπηλιάδη «Αφού, κύριε, ήμουν ηγεμών ανεξάρτητος εις όλην την Σπάρτην ... με πεντακοσίας χιλιάδας γρόσια εισόδημα κατ' έτος, και ως πρώτος της επαναστάσεως με τσαύτας δουλεύσεις και θυσίας, δεν είναι δίκαιον από την πατρίδα να ζώμεν ευτυχώς κατά το ίδιον του χαρακτήρος μας, επαγγέλματος και τα λοιπά;»⁴⁷⁵. Στον δε Καποδίστρια «Μοι φαίνεται, εξοχώτατε, ότ' είναι δίκαιον από τότε [που οι Μαυρομιχαλαίοι παρείχαν εκδουλεύσειςστην πατρίδα] να υπάρχη ο προσδιωρισμένος καιρός και πόρος από όλον το ελληνικόν έθνος ... τα μέσα του πόρου είναι από όλην την Ελλάδα ...Είναι αρκετή η επικράτεια αυτή να ανταμείψη και βραβεύση τους έχοντας δικαιώματα ωσάν ημάς. Λοιπόν από αυτά ζητώ, αυθέντα και αδελφέ , από τα όσα έχω λαμβάνειν». Σε άλλη δε περίπτωση, απευθυνόμενος στον Βιάρo Καποδίστρια ο Πετρόμπεης αιτείται σπίτι «από τα καλλιώτερα εις το Ναύπλιον ... το πρώτο κονάκι», αναγκαίο σύμβολο της οικογενειακής αίγλης και ισχύος. Ο Κανέλλος Δεληγιάννης διαμαρτύρεται διότι ο αδελφός του Δημητράκης «ο τοσούτον μοχθήσας

⁴⁷⁴ Τα σχετικά χωρία προέρχονται από τα κείμενα των τοπικών πολιτευμάτων και τα επαναστατικά συντάγματα δημοσιευμένα σε Πετρίδη, οπ.παρ. σ.σ. 49-120. Έμφαση δική μας.

⁴⁷⁵ Λούκος οπ.παρ. σ.290. Έμφαση δική μας.

και θυσιάσας...υπερ αυτής της πατρίδος ... απέθανεν αντισυνταγματάρχης της Φάλαγγος καθώς ένας καπετανίσκος μισθωτός, παραγκωνισμένος» σε αντίθεση με τον Πλαπούτα που «τοσαύτα πράξας κατά της πατρίδος ... έγινε Συνταγματάρχης και μετ' ολίγον Υποστράτηγος, Υπασπιστής του Βασιλέως ...πολυκτήμων με κτήματα εθνικά, με λαμπράς οικίας»⁴⁷⁶.

Ομολογουμένως πολλοί εκ των βαθύπλουτων τοπικών ηγεμόνων εξήλθαν από την επανάσταση οικονομικά κατεστραμένοι. Ο ίδιος ο Δεληγιάννης πέθανε φτωχός, συγκριτικά πάντοτε με την προτεραία οικονομική του κατάσταση, με μόνη την σύνταξή του ως συνταγματάρχης και νομοεπιθεωρητής Μεσσηνίας, ενώ ο Λόντος αυτοκτόνησε χρεωκοπημένος το 1845, κάτοχοι και οι δύο τεραστίων περιουσιών προεπαναστατικά. Ωστόσο η ανάλωση αυτών των περιουσιών δεν έγινε υπερ οιοδήποτε αγώνα, έγινε προς χάριν του δικού τους αγώνα, των προσωπικών τους βωμών και (κυρίως) εστιών. Χαρακτηριστική είναι η φράση του Ζαΐμη : « Εγώ, ότι πάρω με το σπαθί μου, αυτό θα είναι ιδικόν μου»⁴⁷⁷. Και βεβαίως όταν ο Ζαΐμης αναφέρεται στο «σπαθί του», εννοεί το σπαθί των ρουμελιωτών μισθοφόρων του καθώς και ο ίδιος όπως ο Λόντος αλλά και ο Δεληγιάννης είχαν μισθώσει τις υπηρεσίες ρουμελιωτών και θεσσαλών τους οποίους χρησιμοποιούσαν ως προσωπική φρουρά εμποδίζοντας «τα όπλα να υπάγουν εις τον πόλεμον» κατά τον Φωτάκο⁴⁷⁸. Άλλωστε όπως γράφει στον αδελφό του ο Κουντουριώτης: «Ακόμα δεν εφάνη Έλλην ο οποίος ... να παρέτεινε την σφαίρα του κοινού συμφέροντος επέκεινα από την περιοχή του χωρίου, της κωμοπόλεως ή το πολύ πολύ της νήσου και της επαρχίας, όπου εγεννήθη. Ακόμη τέλος πάντων δεν εφάνη άνθρωπος τον οποίον να ημπορέσωμεν να ονομάσωμεν άνθρωπον της επικρατείας, αλλ' άλλος είναι του Μιστρός, άλλος της Γαστούνης, του Μεσολογγίου, της Ύδρας των Σπετζών και τα εξής και κανείς δεν πιστεύει ότι είναι Έλλην...»⁴⁷⁹. Το οξύ οικονομικό πρόβλημα σε πολλά μέλη της ελιτ δημιουργήθηκε όταν οι σημαντικότες στρατιωτικο-πολιτικές επενδύσεις τους στην διάρκεια του αγώνα δεν απέδωσαν τα δέοντα, διότι τελικά η αναδιανομή ξέφυγε από τα όρια της τοπικότητας, συγκεντροποιήθηκε και δεν ήταν δυνατόν να ελεγχθεί με τα παραδοσιακά μέσα. Αυτό το γεγονός οδήγησε, όπως είδαμε, άλλους να παρακαλούν την κεντρική εξουσία να τους «ανταμείψει όλη η

⁴⁷⁶ Παπαγιώργης, οπ.παρ. σ. 168

⁴⁷⁷ Ροτζώκος, οπ.παρ. σ. 73

⁴⁷⁸ Παπαγιώργης, οπ.παρ., σ. 146

⁴⁷⁹ οπ.παρ. σ. 300-301

επικράτεια», άλλους να μεμψιμοιρούν για την ανεπάρκεια του τμήματος που τους αναλογούσε από την κεντρική αναδιανομή και άλλους, εξ αιτίας αυτής ακριβώς της ανεπάρκειας, να αυτοκτονούν δίκην κατεστραμμένου επιχειρηματία.

Αφού βεβαίως ακόμα και οι πρωτοκλασάτοι προσεγγίζουν το ζήτημα της εθνικής προσφοράς των σαν επένδυση στο μέλλον, προφανώς και οι υποδεέστεροι στο οθωμανικό αλλά και το επαναστατικό σύστημα κοινωνικής ιεραρχίας θα συμπεριφερθούν αναλόγως. Ο «ταπεινός πατριώτης» Ευστάθιος Σπυρίδωνος αναφερόμενος ευπειθώς προς το Βουλευτικό αιτείται: «να με δοθή εις οίκος ... το δε ενοίκιον αυτού να απεράση εις λογαριασμόν των δεδουλευμένων μηνιαίων μισθών μου, όπου ως ανωτέρω είπον *εδούλευσα* την πατρίδα παραστάτης, εξ ων δεν έλαβα μηδέ οβολόν». Ακόμα και η εκπροσώπηση δηλαδή της ιδιαίτερας πατρίδας στα συλλογικά όργανα συνιστά *εκδούλευση* άξια ανταμοιβής. Το σημαντικό είναι ότι το αίτημα και ο ορθολογισμός που υποκρύπτει, νομιμοποιείται από την κεντρική εξουσία καθώς το Βουλευτικό διά του αντιπροέδρου του ζητά από το Εκτελεστικό «*να τω δοθή εις λογαριασμόν των μισθών του μία μετρία κατοικία*» διότι «*τω όντι εχρημάτισε παραστάτης*». Παρομοίως το ίδιο Βουλευτικό βεβαιώνει ότι ενώ ο Θ. Ζαχαρόπουλος «*τω όντι είναι εξ εκείνων οίτινες έβαλον το πρώτον θεμέλιον της στερεώσεως των νόμων ... στερείται και των καθημερινών του εξόδων*» άρα απαιτείται το Εκτελεστικό «*κάθε τρόπον να μεταχειρισθή να τον αναπαύση τον άνδρα ...*»⁴⁸⁰. Σε ακόμη χαμηλότερο επίπεδο –που υπογραμμίζει και τον πελατειακό χαρακτήρα των σχέσεων μεταξύ καπεταναίων και στρατιωτών – ο τοπικός οπλαρχηγός Θεοδωρής Ζαχαρόπουλος παρρησιάζει προς την Διοίκηση τον στρατιώτη του Γ. Πηλούρη ότι «*εκτός του στρατιωτικού χρέους ... εστάθη προσέτι πιστός και άξιος να πηγαινοφέρνη από Άργος εις Κρανίδι τα γράμματα* ». Και ενώ ο καπετάνιος τον «*αντάμειψε με τους στρατιωτικούς μισθούς του*» του χορηγεί και «*το παρόν συστατικόν διά να μη μείνη άγνωστος εις την Διοίκησιν τοιούτος πιστός και άξιος στρατιώτης, η δε Σ.[εβαστή] Διοίκησις είναι μήτηρ εύσπλαχνος, δικαία και δυνατή να ανταμείψη τον άνδρα τούτον κατά την αξίαν και αρετήν του*»⁴⁸¹. Η «*Σεβαστή Διοίκησις*» προσαγορεύεται «*δικαία και εύσπλαχνος*» όπως οποιοσδήποτε αυθέντης,

⁴⁸⁰ Αργολικόν Ιστορικόν Αρχείον (1791-1878), έγγραφα 420, 427, 428. , Πελοποννησιακά, τόμος Κ', 1994. Έμφαση δική μας.

⁴⁸¹ Οπ.παρ., έγγραφο 430

τοπικός ή μεμακρυσμένος, σε αντίστοιχες περιπτώσεις του (πρόσφατου) παρελθόντος.

Η έννοια λοιπόν του ανοικτού λογαριασμού με την πατρίδα οι οποία χρωστά λόγω των παρασχεθεισών εκδουλεύσεων, καθίσταται κομβική για τις διαδράσεις των πολιτών με την εξουσία και την δημόσια περιουσία. Μέλη της οικογένειας των Μαυρομιχαλαίων, επι παραδείγματι, αποσπούν από τον Λιμενάρχη του Λιμενίου 4000 γρόσια λέγωντάς του να τα περάσει στον λογαριασμό τους. Η εντολή γι' αυτή την ιδιοποίηση είχε δοθεί από τον Πετρόμπεη: « τους έλεγα να περνούν από το Λιμένι διά να προφθάνουν τα αναγκαία των έξοδα». Κατά την κοτζαμπάσικη λογική κάτι τέτοιο ήταν απόλυτα θεμιτό αφού το Λιμένι ήταν ιδιοκτησία των Μαυρομιχαλαίων και τα τελωνειακά του έσοδα τα καρπούνταν ανέκαθεν η οικογένεια. Η ενσωμάτωση του Λιμενίου σε μία διαφορετικού τύπου πολιτεία που απαιτεί να εισπράτει εκείνη απευθείας τα εν λόγω έσοδα, μοιάζει σαν παραβίαση της φυσικής τάξης των πραγμάτων στην οποίαν ωστόσο σύντομα αντιλαμβάνονται ότι θα πρέπει να προσαρμοσθούν. Συνθέτουν λοιπόν την κατάλληλη αιτιακή σχέση. Όταν το επιχείρημα των πατρογονικών δικαιωμάτων δεν πείθει επιστρατεύεται ένα διαφορετικό. Τα έσοδα του Λιμενιού οι Μαυρομιχαλαίοι τα δικαιούνται όχι διότι τα εισέπραταν πάμπου προς πάμπου αλλά διότι τα κέρδισαν με την αξία τους: προσφέροντας στην επανάσταση. Δεν είναι πλέον το παρελθόν που τους νομιμοποιεί αλλά η συμβολή τους στην συστατική πράξη του παρόντος. Δεν απαιτούν λοιπόν να τα εισπράτουν αυτοί, αφήνουν τα νόμιμα όργανα της «πατρίδος» να το κάνουν, αλλά η «πατρίς» θα πρέπει να τους τα μεταβιβάζει: τους τα χρωστά «δια τα έξοδά των». Λίγο αργότερα οι ένοπλοι του Κατσή Μαυρομιχάλη λεηλατούν τα χωριά του Έλους και της Μονεμβασιάς με την δικαιολογία ότι ιδιοποιούνται τα γεννήματα ως ανταμοιβή για τις στρατιωτικές τους υπηρεσίες⁴⁸².

Η ανταμοιβή των στρατιωτικών υπηρεσιών υπήρξε μία ακόμη κερκόπορτα δια της οποίας η ιδιοτέλεια παρεισέφρυσε στις σχέσεις των πολιτών με το νέο τους κράτος. Ευθύς εξαρχής οι ρουμελιώτες και οι μανιάτες, ως φυσική συνέχεια της επαγγελματικής τους ενασχόλησης με τα πολεμικά, ενεπλάκησαν στην επανάσταση ως μισθοφόροι. « Πάσα επαρχία», σημειώνει ο Τρικούπης, «έτρεφε εκ των ιδίων

⁴⁸² Λούκος, οπ.παρ. σ.σ. 292-294

προσόδων το στράτευμά της αλλά δεν το εμισθοδοτεί. Μόνοι οι Μανιάται ετρέφοντο υπό των άλλων επαρχιών και εμισθοφόρουν». «Το μίasma της μισθοφορίας το εισήγαγαν εις την Επανάστασιν αι επαρχίαι Πατρών, Καλαβρύτων, Αιγίου, Κορίνθου, μισθώσασαι Ρουμελιώτας» γράφει ο Φωτάκος⁴⁸³. Ζαϊμης, Λόντος και Νοταράδες, κινούμενοι με τον τρόπο που γνώριζαν, δεν εισάγουν, απλώς αναπαράγουν σχέσεις προϋφιστάμενες και κίνητρα παραδοσιακά σε ένα εγχείρημα που κατ' αυτούς δεν υπερέβαινε τα όρια της τοπικότητάς τους: την απόσπασή της από τον οθωμανικό μηχανισμό ιδιοποίησης και την διασφάλιση της επιτόπιας αναδιανομής του πλεονάσματος. Για τους κοτζαμπάσηδες πρόκειται γιά απόπειρα τροποποίησης των 'σχέσεων διανομής', ένα πολιτικο-οικονομικό εγχείρημα που απολύτως λογικά ενεργοποιεί τις διαθέσιμες πηγές ισχύος υπό τους τρέχοντες συναλλακτικούς όρους. Κάποιοι άλλοι εκ των επαγγελματιών της φυσικής βίας, με βλέψεις διαφορετικές και φιλοδοξίες που υπερβαίνουν την απλή μίσθωση των στρατιωτικών τους υπηρεσιών, αντιλαμβάνονται τον κίνδυνο. Ο Κολοκοτρώνης του οποίου η γνώμη ζητείται στην Επίδαυρο, κατά τον Σπηλιάδη, «απεφάνθη να μη διορισθή μισθός εις τους στρατιώτας, μαχομένους δια την πίστην και την πατρίδα των, δια τα ιερώτατα και τιμιώτατα ... αλλά δεν ηκούσθη»⁴⁸⁴.

Οι αμοιβές και τα έξοδα των πολεμιστών καθίστανται σημαντικό διακύβευμα που επιδρά εντόνως στην έκβαση των επιχειρήσεων. Ενδεικτικό το αίτημα προς την Διοίκηση του «κ. Μήτζιου Κοντογιάννη [ο οποίος αν και] εδούλευσεν απ' αρχής με πίστην προς την Διοίκησιν, καμμίαν πληρωμήν δεν έλαβε ... οι στρατιώται του περιμένουν τόσον καιρόν, όταν και τώρα δεν λάβουν τίποτε, είναι βέβαιον ότι θα σκορπίσουν, επειδή όλοι οι άλλοι στρατιώται των γειτονεουσών επαρχιών παίρνουν τον μισθόν τους»⁴⁸⁵. Οι οπλαρχηγοί αξιοποιούν τους πόρους της κεντρικής διοίκησης γιά να αυξήσουν παράτυπα το εισόδημά τους και ίσως και αυτό των ανδρών τους. Ένας συνήθης τρόπος ήταν βεβαίως η δήλωση μεγαλύτερου αριθμού στρατιωτών «οκταπλασίους και δεκαπλασίους» κατά τον Δεληγιάννη, από τους πραγματικά υπάρχοντες προκειμένου να καρπούνται την μισθοτροφοδοσία τους. Όταν το τέχνασμα έγινε αντιληπτό από την διοίκηση, επιβλήθησαν καταμετρήσεις. Και αυτό το εμπόδιο όμως υπερκεράσθηκε από τους ευφάνταστους οπλαρχηγούς με τον εξής

⁴⁸³ Παπαγιώργης, οπ.παρ. σ. 138 και 146

⁴⁸⁴ οπ.παρ. σ. 163

⁴⁸⁵ Αργολικόν Ιστορικόν Αρχείον, έγγραφο 436, οπ.παρ.

απλό τρόπο: τον αμοιβαίο δανεισμό στρατιωτών κατά τις ημέρες των καταμετρήσεων. Όταν και το νέο τέχνασμα ανεκαλύφθη η διοίκηση απαίτησε παράλληλη ταυτόχρονη καταμέτρηση. Εκεί βεβαίως το πρόβλημα ήρθε με οξύτητα στην επιφάνεια διότι οπλαρχηγοί όπως ο Καραϊσκάκης και ο Τζαβέλλας αρνήθηκαν να καταμετρηθούν ταυτόχρονα τα σώματά τους. Η κεντρική διοίκηση αναγκάστηκε να υποχωρήσει διότι, σύμφωνα με τα λόγια του Μαυροκορδάτου, «η περίστασις μας αναγκάζει να κάμωμεν και τον τυφλόν και τον κωφόν, εάν τρέξωμεν όμως εις αυτόν τον δρόμον, δέκα δάνεια να κάμωμεν πάλιν δεν επαρκούν»⁴⁸⁶. Δυστυχώς ο δρόμος ενώπιον του οποίου ευρέθηκε ο Μαυροκορδάτος υπήρξε εξαιρετικά μακρύς.

Η αποδοχή από την κεντρική διοίκηση, για λόγους ανωτέρας βίας, των παραδοσιακών ηθών τα μετέτρεψε σε τρέχουσα πρακτική. Ο Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου του Πολέμου αναφέρεται στην υποβολή από τον Γρίβα λογαριασμών με προφανείς διπλομετρήσεις και αδικαιολόγητες δαπάνες η απόρριψη των οποίων οδήγησε τον στρατηγό να μεταβεί αυτοπροσώπως στο Υπουργείο και με «απρεπή και βιαίαν ζήτησιν ... [και αφού] κατά το σύνηθες αυτώ εποίησεν λογοτριβάς»⁴⁸⁷ να επιβάλλει την αποστολή των λογαριασμών στο Εκτελεστικό, προκειμένου προφανώς να αντιμετωπισθεί το πρόβλημα σε πολιτικό επίπεδο. Η πρακτική της διάσπασης της υπηρεσιακής συνέχειας του γραφειοκρατικού συστήματος στον πλέον αδύνατο κρίκο του, σ' εκείνο των αιρετών προϊσταμένων οι οποίοι είναι περισσότερο εκτεθειμένοι στις πιέσεις του μη-βεμπεριανού ορθολογισμού, εμφανίζεται ήδη στην πελατειακή εργαλειοθήκη.

Η καθυστέρηση καταβολής των δεδουλευμένων οδηγεί κατ' αρχήν σε πιεστικά αιτήματα, συνοδευόμενα από υποσχέσεις μεγαλύτερης αφοσίωσης και αυξημένης απόδοσης. Οι Πετιμεζάδες, αίφνης, άνθρωποι του Ζαΐμη, παρακαλούν «να επιβλέψη η Διοίκησις με όμμα ιλαρόν ... και να ήθελεν διατάξει να μας μετρηθούν, αν αδύνατον όλα, τουλάχιστον τα ήμισυ ... και υποσχόμεθα ότι θέλομεν διπλασιάσει την προθυμίαν προς ενέργειαν των διαταγών της και προς δούλευσιν της πατρίδος»⁴⁸⁸. Η οθωμανικής προελεύσεως συναλλακτική λογική και αντιστοίχιση κόστους-ωφέλειας χαρακτηρίζει προφανώς τις σχέσεις ακόμα και των τύποις κρατικών οργάνων, όπως

⁴⁸⁶ Παπαγιώργης, οπ.παρ. σ.273.

⁴⁸⁷ Αργολικόν Ιστορικόν Αρχείον, έγγραφο 454, οπ.παρ.

⁴⁸⁸ Αργολικόν Ιστορικόν Αρχείον, έγγραφο 422, οπ.παρ.

τα ένοπλα σώματα, με την εν γένει δημόσια εξουσία. Το ότι η υποκειμενική αντίληψη των οπλαρχηγών, και ειδικότερα -αλλά όχι μόνο- των ρουμελιωτών, για τον ρόλο τους ελάχιστα έχει να κάνει με την έννοια των εθνικών ενόπλων δυνάμεων και περισσότερο με ελεύθερους επαγγελματίες σε αναζήτηση επικερδών συμβάσεων φαίνεται από το ότι αφ' ενός μεν παρέχουν τις υπηρεσίες τους αποκλειστικά και μόνο έναντι αμοιβής αφ' ετέρου δε δεν διστάζουν να εγκαταλείψουν τους εργοδότες τους μόλις αναφανούν καλύτερες προοπτικές. Χαρακτηριστικά τέτοια παραδείγματα είναι ο προσεταιρισμός των ρουμελιώτικων στρατευμάτων από τον συνασπισμό υδραίων-επήλυδων κατά των κοτζαμπάσηδων, όπου ακόμα και τα ρουμελιώτικα σώματα που μισθοδοτούνται από τους κοτζαμπάσηδες τους εγκαταλείπουν όταν οι συμπατριώτες τους που συμπαρατάσσονται με την αντίθετη παράταξη τους πείθουν ότι οι απο εκεί απολαυές τους θα είναι υψηλότερες⁴⁸⁹. Σε συναφή αιτιολογία μπορούν να αποδοθούν και τα περίφημα «καπάκια»⁴⁹⁰, η επιστροφή δηλαδή ορισμένων καπεταναίων στην υπηρεσία των Τούρκων: πρόκειται για συγκυριακές εκτιμήσεις ότι η επιστροφή στον παλιό εργοδότη προωθεί καλύτερα τα ίδια συμφέροντα και αυξάνει την πρόσβαση στις τοπικές πόρων και ισχύος.

Επιπροσθέτως η αδυναμία καταβολής των δεδουλευμένων ή η ανεπάρκειά τους οδηγεί τους οπλαρχηγούς στο να αυτενεργούν και να ιδιοποιούνται μόνοι τους το πλεόνασμα με το κοινώς λεγόμενο πλιάτσικο, το οποίο, ούτως ή άλλως γενικευμένο εις βάρος των εκδιωκόμενων Τούρκων, επεκτείνεται και σε Έλληνες. Ο Γκούρας επι παραδείγματι όχι μόνο αποσπά από τους Νοταράδες τρεις χιλιάδες χρυσά βενέτικα φλουριά αλλά τους υποχρεώνει να υπογράψουν και παραχωρητήριο της ακίνητης περιουσίας τους⁴⁹¹. Τα κυβερνητικά αρχεία της εποχής βρίθουν εξ' άλλου αναφορών χωρικών περί βίαιης φορολόγησης, αρπαγών και ληστρικής συμπεριφοράς ενόπλων σωμάτων πολλές φορές αποτελούμενων και από συντοπίτες⁴⁹². Σε παρόμοιες πρακτικές αναγκάζεται να καταφύγει ακόμη και ο τακτικός στρατός όταν η δηλωθείσα αδυναμία της κυβέρνησης να αντιμετωπίσει τις δαπάνες του σώματος

⁴⁸⁹ Κατά τον Κανέλλο Δεληγιάννη « δῆθεν ἦτον σύντροφοί των προσποιοῦμενοι ἀλλ' αὐτοί ἦτον ἀπεσταλμένοι ἀπὸ τους οπλαρχηγούς να εἰδοποιήσουν τους μπουλουξήδες μου ὅλους να φύγουν ἀπὸ ἐμέ και να συνδράμουν τα στρατεύματα της Κυβερνήσεως, υποσχόμενοι προς αὐτούς λαγούς με πετραχήλια, ἤτοι βαθμούς και λίρες» Παπαγιώργης, *οπ. παρ.* σ.253

⁴⁹⁰ Βλ. σχετικά Κοταρίδης *οπ.παρ.*, και ειδικότερα το τρίτο κεφάλαιο σ.σ. 171-240

⁴⁹¹ Γούδας σε Παπαγιώργη, *οπ.παρ.* σ.255

⁴⁹² Βλ. ενδεικτικά έγγραφα 31, 46, 501 και 519 Αργολικόν Ιστορικόν Αρχεῖον, *οπ.παρ.*

οδηγεί τον Φαβιέρο στο να επιχειρήσει εκστρατεία κατά της Καρύστου με στόχο τα λάφυρα⁴⁹³.

Δεν ήταν ασφαλώς μόνον οι μηχανισμοί φυσικής βίας που αντιμετωπίζονται ιδιοτελώς. Και οι λοιπές δημόσιες λειτουργίες με τις θέσεις που τις ασκούν αποτελούν αντικείμενο ιδιοτελούς αξιοποίησης. Η διαφορά έγκειται στο ότι οι πολιτικο-διοικητικές θέσεις είναι επί του παρόντος αριθμητικά περιορισμένες. Ωστόσο, όπως ακριβώς και υπό το οθωμανικό καθεστώς, παρέμενε αυτονόητο ότι η ανάληψη μίας δημόσιας θέσης αποτελούσε ένα θεμιτό μέσο πλουτισμού. Οι πρόκριτοι της Ρούμελης Νάκος και Μαυρομμάτης, επι παραδείγματι, συμφώνησαν δημοσίως, ως προαλειφόμενα μέλη της Αντικυβερνητικής Επιτροπής το 1827, «ότι όστις εξ' αυτών γίνη Αντικυβερνήτης να δώση εις τον άλλον το Υπουργείον της Οικονομίας, το οποίον [ο Μαυρομμάτης] εζήτει ήδη επιμόνως 'ως το μόνον όπου δίδει κέρδος', εν αντιθέσει προς την Γραμματείαν του Δικαίου, η οποία ήτο 'Υπουργείον προσφέρον μόνον ξηρόν μισθόν και τίποτες άλλο'»⁴⁹⁴. Οι πελατειακές πιέσεις, εξ' άλλου παρά την ένδεια θέσεων, είχαν αρχίσει να εμφανίζονται. Ο Παπατσώνης επι παραδείγματι, αναφέρει ότι ο Πετρόμπεης εδέχετο πιέσεις από τους παραδοσιακούς του πολιτικούς πελάτες που «του επετίθοντο και διά θέσεις να τους διορίζει»⁴⁹⁵.

Στην ίδια λογική, εμφανίζονται και τα πρώτα φαινόμενα ιδιοτελούς εκμετάλλευσης της δημόσιας περιουσίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η σκανδαλώδης, ακόμα και για την εποχή, χωρίς διαγωνισμό παραχώρηση στον Νικηταρά από τον Υπουργό Οικονομικών μίας ιδιαίτερα προσοδοφόρας αλυκής⁴⁹⁶.

Σε ένα τελείως διαφορετικό επίπεδο το είδος του 'συνθετικού ορθολογισμού' που αναπτύσσεται αντανακλά ο τρόπος με τον οποίο ορίζεται η έννοια του Έλληνα πολίτη στα πρώτα συνταγματικά κείμενα της περιόδου εκείνης, τόσο των τοπικών όσο και του ενιαίου πολιτειακού μορφώματος. «Όσοι κάτοικοι της Ελλάδος πιστεύουσιν εις Χριστόν είναι Έλληνες» αναφέρεται στην Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος. «Όσοι αυτόχθονες κάτοικοι της Επικρατείας της Ελλάδος πιστεύουσιν εις

⁴⁹³ Βλ. Διαμαντούρο (1972/2002), σ. 238

⁴⁹⁴ Δημακόπουλος σε Διαμαντούρο (1972/2002), οπ.παρ. σ.σ.134-135

⁴⁹⁵ σε Λούκο, οπ.παρ. σ. 298

⁴⁹⁶ Παπαγιώργης, οπ.παρ. σ.223

Χριστόν, εισίν Έλληνες» δέχονται τα Συντάγματα της Επιδαύρου και του Άστρους και ενώ για το Σύνταγμα της Τροιζίνας «Έλληνες είναι α.Οσοι αυτόχθονες της Ελληνικής Επικρατείας, πιστεύουσιν εις Χριστόν β.Οσοι από τους υπό τον Οθωμανικό ζυγόν, πιστεύοντες εις Χριστόν ήλθαν και θα έλθωσιν εις την Ελληνικήν Επικράτειαν»⁴⁹⁷. Παρατηρούμε λοιπόν ότι ο προσδιορισμός του μέλους της νεοσύστατης πολιτείας δεν γίνεται με όρους νεωτερικούς αλλά με τον παραδοσιακό τρόπο που χρησιμοποιούσε η οθωμανική εξουσία: με βάση το μιλλέτ, δηλαδή το θρησκευτικό δόγμα. Όπως ακριβώς η ένταξη σε κάποια θρησκευτική ομάδα διαμεσολαβούσε μεταξύ του ατόμου και του οθωμανικού πολιτικού συστήματος προσδιορίζοντας την θέση του πρώτου εντός του δεύτερου, η ίδια λογική αποκλειστικής ένταξης σε μία συγκεκριμένη θρησκεία καθιστά το άτομο μέλος της συντεταγμένης πολιτείας που δημιουργείται. Η λογική αυτή είναι υπό μίαν έννοια αναμενόμενη, στο μέτρο που η νέα πολιτεία συγκροτείται σε αντιδιαστολή με την παλαιά: η συγκεκριμένη θρησκευτική ομάδα αποσπάται και αυτονομείται πολιτικά αποσχίζοντας και ένα μέρος της επικράτειας. Ακόμα και αν αιτιολογείται, το γεγονός δεν παύει όμως να είναι ενδεικτικό του ‘συνθετικού ορθολογισμού’ που συγκροτείται: κάτω από νεωτερικές μορφές επιβιώνουν παραδοσιακά στοιχεία και ο τρόπος σκέψης και οι συμπεριφορές που παράγονται ενσωματώνουν διαστάσεις του παλαιού και του νέου.

Οι διαδικασίες πολιτικής νομιμοποίησης αποτελούν κλασσικό παράδειγμα μίας τέτοιας σύνθεσης. Οι συνταγματικά κατοχυρωμένες διαδικασίες δημοκρατικής ανάδειξης των εκπροσώπων του λαού δεν μεταφράζονται στην πράξη σε τίποτα περισσότερο από μία προσχηματική επίφαση υπό την οποία καλύπτεται η παραδοσιακή πελατειακού τύπου εξουσιοδότηση των προυχόντων να διαχειρίζονται εν λευκώ -και προς όφελός τους- τα τοπικά πράγματα⁴⁹⁸. Διατυπώνοντας τα ανωτέρω σε βεμπεριανούς όρους θα λέγαμε λοιπόν ότι κάτω από ‘νόμιμες/ ορθολογικές’ μορφές υποκρύπτεται μία ‘πατριμονιαλιστική’ ουσία.

Βλέπουμε συνεπώς ότι παρ’ ότι θεσπίζονται τύποι ενός συγκεντρωτικού συστήματος στην πράξη οι παραδοσιακές πρακτικές επιβιώνουν είτε σε ανοικτή σύγκρουση με

⁴⁹⁷ Από τα αντίστοιχα συντακτικά κείμενα δημοσιευμένα σε Πετρίδης, οπ.παρ. σ.σ.81-120

⁴⁹⁸ Για την μη λειτουργία των δημοκρατικών διαδικασιών εκλογής αντιπροσώπων κατά την Β’Έθνοσυνέλευση βλ. Γιαννόπουλος, οπ.παρ. σ. 295.

τους νέους θεσμούς, είτε -και αυτό είναι το σημαντικότερο- υπό την τυπική κάλυψη των.

Η καθοριστική επταετία 1821-1827: η βασική συγκρότηση της νεοελληνικής διοικητικής κουλτούρας

Εκείνο λοιπόν το οποίο καθίσταται προφανές είναι ότι κατά την πρώτη αυτή περίοδο της ζωής του το θεσμικό κατασκεύασμα του αστικού-φιλελεύθερου κράτους παραμένει εν πολλοίς ένα κενό και ανενεργό κέλυφος. Οι επήλυδες παρέχουν την τεχνογνωσία δόμησής του δεν έχουν όμως την ισχύ να το επιβάλουν στους λοιπούς μετόχους της εθνογενετικής διαδικασίας ούτε να το καταστήσουν αποκλειστικό μηχανισμό διαχείρισης και μοχλό αλλαγής των σχέσεων παραγωγής και εξουσίας στην υπό συγκρότηση επικράτεια. Η ουσιαστική ισχύς βρίσκεται στα χέρια των παραδοσιακών ελιτ οι οποίες διαχειρίζονται τις πηγές της και αντλούν το πλεόνασμα εντός της τοπικότητας. Όσο οι ελιτ αυτές δυσπιστούν για τον ρόλο της κεντρικής εξουσίας και την δυνατότητά τους να την ελέγξουν, ανέχονται την ύπαρξή της διερευνητικά, εν όψει κυρίως του διεθνούς της ρόλου και εν αναμονή των εξελίξεων σε σχέση με τις πηγές πόρων και ισχύος που θα συγκεντρώσει.

Η ανοχή αυτή παίρνει την μορφή αποδοχής όσων νεωτερικών θεσμικών ρυθμίσεων δεν παρεμποδίζουν την αναπαραγωγή και την ενίσχυση των παραδοσιακών μορφών εξουσίας και ιδιοποίησης του πλεονάσματος. Όπου δημιουργείται όμως υπόνοια ότι οι επείσακτοι θεσμοί θέτουν υπό αμφισβήτηση τις υφιστάμενες σχέσεις κυριαρχίας και τα προνόμια των ελιτ η αντίδραση είναι διττή: είτε οι ανησυχητικές ρυθμίσεις εξουδετερώνονται συμπλεκόμενες με μία αντίρροπη θεσμική λύση η οποία υβριδοποιεί τις καινοτομίες καθιστώντας τις ακίνδυνες (Βουλευτικό εναντίον Εκτελεστικού, Τοπικές Διοικήσεις εναντίον Κεντρικής Διοίκησης), είτε ακυρώνονται μη εφαρμοζόμενες στην πράξη. Και οι δύο πρακτικές ασκούν μία μαθησιακή λειτουργία: εξοικειώνουν τα δρώντα υποκείμενα με τις παραδοχές ότι, όπως ακριβώς και κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο, αφ' ενός μεν οι θεσμοί είναι εύπλαστοι και διαμορφώνονται κατά το δοκούν υπηρετώντας τα ίδια συμφέροντα και στοχεύσεις των ισχυρών παικτών, αφ' ετέρου δε η τυπική θέσπιση κανόνων δεν συνεπάγεται αυτομάτως και την πρακτική εφαρμογή τους. Οι εν λόγω παραδοχές θα αποτελέσουν

βασικό στοιχείο της νέας κρατικής κουλτούρας που αναπτύσσεται τούτην ακριβώς την περίοδο και του ορθολογισμού που εκπορεύεται από αυτήν.

Μέτοχοι των ιδίων πρακτικών και συνεπώς φορείς του ίδιου ορθολογισμού καθίστανται σταδιακά και όσοι εκ των επήλυδων προσήλθαν στον επαναστατημένο χώρο αποφασισμένοι να παίξουν το παιχνίδι επι ίσοις όροις και να διαδραματίσουν σε κάθε περίπτωση ρόλο στα πράγματα του νέου κράτους. Ο Δημήτριος Υψηλάντης εκπροσωπεί το τελείως αντίθετο μοντέλλο. Επιχειρεί ευθύς εξαρχής να λειτουργήσει με βάση το δικό του αξιακό σύστημα και ακόμα και όταν διαπιστώνει ότι οι αξίες του δεν γίνονται αποδεκτές και ο ορθολογισμός του δεν μπορεί να επιφέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα, εμμένει σ' αυτά και προτιμά την περιθωριοποίηση. Αντιθέτως, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, μόλις αντιληφθεί ότι το παιχνίδι της εξουσίας παίζεται επιτοπίως με διαφορετικούς κανόνες δεν διστάζει ούτε στιγμή να προσχωρήσει σε αυτούς. Σπεύδει στην τοπικότητα και εμπλέκεται βαθύτατα στις πελατειακές πρακτικές. Προωθεί την συγκεντρωτική λογική μόνο στον βαθμό που γνωρίζει ότι αυτή συνιστά το συγκριτικό του πλεονέκτημα. Συμβάλλει λοιπόν και αυτός, και όσοι συντάσσονται μαζί του, στην συγκρότηση του ίδιου 'συνθετικού' ορθολογισμού κινούμενος κατ' αντίστροφη φορά σε σχέση με τους επήλυδες: από την μακρο- προς την μικρο-συλλογικότητα

Σταδιακά τμήματα των εγχωρίων ελιτ –όπως κατ' αρχήν οι προεστοί των τριών νησιών-αντιλαμβάνονται ότι τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους προωθούνται με την συγκέντρωση πόρων και ισχύος στο κέντρο. Οι υπο-ομάδες αυτές των παραδοσιακών ηγετικών στρωμάτων μέσα από ένα πλέγμα συμμαχικών και ταυτόχρονα ανταγωνιστικών μεταξύ τους και με τους επήλυδες σχέσεων, προωθούν την συγκέντρωση της εξουσίας, ως μηχανισμού διευρυμένης αναδιανομής -υπερ των- του εγχωρίου πλεονάσματος αλλά και εξωγενών πόρων -όπως τα δάνεια- που η κεντρική διοίκηση, σε αντίθεση με τις τοπικές, είναι σε θέση να διασφαλίσει. Η στήριξη αυτή στην συγκέντρωση της εξουσίας γίνεται βεβαίως υπό την προϋπόθεση ότι ο έλεγχός της θα διασφαλίζεται με τα παραδοσιακά μέσα : με νομιμοποίηση διά της -εξαρτημένης- τοπικότητας.

Τα πρώτα επτά χρόνια συγκρότησης και λειτουργίας ενός αυτοτελούς πολιτικο-διοικητικού συστήματος στον ελλαδικό χώρο υπήρξαν σημαντικά και καθοριστικά. Ως κληρονομιά του παρελθόντος, ως μίξη με επείσακτα καινοτομικά στοιχεία, ως αμοιβαία εξισορρόπηση και προσαρμογή στις λειτουργικές προτεραιότητες γεννήθηκαν ένα αξιακό σύστημα μεταβλητής γεωμετρίας και ένας παράγωγος συνθετικός ορθολογισμός. Τα βασικά υποκείμενα, ανεξαρτήτως της προέλευσής των, είναι αναγκασμένα να αναπαραχθούν και να ενισχυθούν αντλώντας από πολλαπλές και αντιφατικές πηγές πόρων και ισχύος. Άλλες εξ' αυτών, όπως η αναδιανομή του αγροτικού πλεονάσματος και η πελατειακή στήριξη εδράζονται στην τοπικότητα και προσεγγίζονται με παραδοσιακή πολιτική τεχνογνωσία και αντίστοιχο ορθολογισμό. Άλλες, όπως η διεθνής αναγνώριση και εξωτερική βοήθεια, τα ξένα δάνεια αλλά και η διευρυμένη κεντρική αναδιανομή πόρων τοποθετούνται στην μακρο-συλλογικότητα και διασφαλίζονται με αστικές/ φιλελεύθερες θεσμικές μορφές, και συγκρότηση ορθολογισμού και πολιτικο-διοικητικού μηχανισμού βεμπεριανού τύπου.

Η συνύπαρξη των δύο αντίρροπων αυτών συστημάτων λογισμού και πράξης δεν οδηγεί σε κατά μέτωπο αντιπαράθεση. Στιγμές ανοικτής σύγκρουσης βεβαίως υπάρχουν, ενίοτε εντονώτατες. Εκείνο όμως που πρωτανεύει είναι η *σύνθεση*. Τα δρώντα υποκείμενα είναι ασφαλώς φορείς αξιών και ιδεολογίας, η βασική στόχευσή τους όμως δεν είναι η διάδοση των ιδεών τους. Οι μεταβλητές συμμαχίες μεταξύ επήλυδων, κοτζαμπάσηδων, ναυτικών και οπλαρχηγών καθ' όλην αυτή την περίοδο το αποδεικνύουν. Τα συλλογικά υποκείμενα είναι εξ' ορισμού έλλογα. Στοχεύουν στον έλεγχο πηγών πόρων και ισχύος και, εαν θέλουν να μεγιστοποιήσουν τα αποτελέσματα, η στρατηγική τους πρέπει να είναι ρεαλιστική, να λαμβάνει δηλαδή υπ' όψιν την αλήθεια των εικαζομένων αιτιακών σχέσεων και την εφικτότητα των χειρισμών που δομούνται επ' αυτών. Έσχατος κριτής είναι η πραγματικότητα: η επαλήθευση των υποθέσεων και παραδοχών, η μέσω αυτών επίτευξη των στόχων. Η επαλήθευση ή διάψευση των παραδοχών συνιστά άλλωστε και βασική μαθησιακή διαδικασία. Τα υποκείμενα αναπροσαρμόζουν την στρατηγική τους και αν χρειαστεί το αξιακό τους πλαίσιο (διαχωρίζοντας επι παραδείγματι, τις ουσιαστικές 'παραδοχές' από τους νομιμοποιητικούς 'ισχυρισμούς') με βάση τα εξαγόμενα συμπεράσματα από την αντιπαράθεση υποθέσεων/ παραδοχών-αποτελεσμάτων.

Εκείνο που διδάσκει τα υποκείμενά της η πραγματικότητα των επτά πρώτων χρόνων της επαναστατικά συγκροτούμενης ελληνικής πολιτείας είναι η ανάγκη συνθετικής στρατηγικής. Και τούτο για έναν απλούστατο λόγο: το ατελέσφορο της αξιακά καθαρής και μονόπλευρα προσανατολισμένης στρατηγικής. Ατελέσφορο για τις δύο ακόλουθες αιτίες.

Πρώτον λόγω σπανιότητας πόρων. Τόσον οι πόροι που μπορεί να ελέγχει το κέντρο όσο και εκείνοι που βρίσκονται διάσπαρτοι στις τοπικότητες δεν φαίνεται να επαρκούν για να διασφαλίσουν τις παράλληλες στοχεύσεις: την αναπαραγωγή των ελιτ, την συντήρηση του πληθυσμού, την στρατιωτική επιτυχία. Χρειάζεται κάποιος ταυτόχρονα ή/και εναλλακτικά να αντλεί τόσο από το κέντρο όσο και από τις τοπικότητες για να επιβιώσει, να αναπαραχθεί, να ενισχυθεί.

Δεύτερον και σημαντικώτατο: η χρήση των κεντρικών θεσμών και της ισχύος που εδράζεται επ' αυτών δεν γίνεται προς αξιακή δικαίωση και επιβεβαίωση των θεσμών αυτών καθ' αυτών αλλά προς επαύξηση της ισχύος των δρώντων υποκειμένων που τους ελέγχουν. Όταν ο Μαυροκορδάτος και ο Νέγρης δημιουργούν τα τοπικά πολιτεύματα δεν το κάνουν διότι αίφνης προσεχώρησαν στην τοπικιστική λογική. Το κάνουν διότι αντιλαμβάνονται ότι η ικανότητα τους να παρέμβουν απο θέση ισχύος στα πολιτικά πράγματα του υπο συγκρότηση κράτους περνά μέσα από την τοπικότητα. Με τα λόγια τού ίδιου του Μαυροκορδάτου «Να οργανώσωμεν την διοίκησιν απο τους ιδίους εντοπίους, των οποίων να γένωμεν ημείς οδηγοί, καθόσον δυνάμεθα να την συγκεντρώσωμεν εις ολίγας χείρας»⁴⁹⁹. Όταν αντιστοίχως οι Υδραίοι συντάσσονται με τους επήλυδες για να στηρίξουν την κεντρική εξουσία κατά του πελοποννησιακού τοπικισμού, επίσης δεν ενεργούν ως συνειδητοί φιλελεύθεροι αστοί. Πράττουν με γνώμονα την μεγιστοποίηση της ικανότητάς τους να ιδιοποιούνται το κοινωνικό πλεόνασμα της ευρύτερης επικράτειας μέσω κεντρικής αναδιανομής. Και αυτό επειδή σε αντίθεση με τους πελοποννήσιους κοτζαμπάσηδες δεν διαθέτουν τοπική επικράτεια παράγουσα πρωτογενές πλεόνασμα. Όταν τέλος, ο Πετρόμπεης συμπεριφέρεται σε πρώτη φάση ως υποστηρικτής του Καποδίστρια⁵⁰⁰

⁴⁹⁹ Επιστολή του Μαυροκορδάτου στον Δ. Υψηλάντη, 27/10/1821, αναφέρεται στο Πανταζόπουλος Ν., (1992), «Ο Καποδίστριας και ο πολιτικοκοινωνικός πλουραλισμός της εποχής του», σε Πετρίδης Π., , (επιμ), Ιωάννης Καποδίστριας 1776-1831. Ο κορυφαίος Έλληνας Ευρωπαίος. Εκδόσεις Γκοβόστη, 332 σελ. σ.σ. 139-200, η παραπομπή σ.σ. 151-152

⁵⁰⁰ Λούκος, οπ.παρ. σ.288 και Πανταζόπουλος, οπ.παρ. σ. 163

ενεργεί με την -ταχέως διαψευθείσα- ελπίδα ότι η νέα αρχή του ενός ανδρός θα του εκχωρήσει, ως αντάλλαγμα της πολιτικής του υποστήριξης, αξιόλογο τμήμα του κεντρικά διαχειριζόμενου κοινωνικού πλεονάσματος.

Η θεώρηση των διοικητικών αλλά και των πολιτικο-στρατιωτικών τεκταινομένων της περιόδου αποκαλύπτει ότι η σταδιακή συγκρότηση της κεντρικής εξουσίας δεν υπήρξε αποκλειστικό έργο των επήλυδων οι οποίοι, ουσιαστικά, ήταν η πλέον αδύναμη πολιτικά ομάδα (υπό την έννοια ότι αδυνατούσε να επηρεάσει αυτοτελώς τις εξελίξεις) εξ' όσων πρωταγωνίστησαν στα γεγονότα της εποχής εκείνης. Το κεντρικό κράτος συγκροτήθηκε μέσα από διαδοχικές συμμαχίες με τις παραδοσιακές ελιτ προς τις οποίες οι επήλυδες προσέφεραν την τεχνογνωσία διαχείρισης των ζωτικών διεθνών σχέσεων και, συναφώς, οικονομικούς πόρους μέσω του διεθνούς δανείου. Οι στόχοι όμως των παραδοσιακών ομάδων που συνέβαλαν στην συγκρότηση της κεντρικής εξουσίας ήταν δισδιάστατοι και αντιφατικοί. Χρειάζονταν την κεντρική εξουσία για να διασφαλίσουν την *διευρυμένη συγκέντρωση του κοινωνικού πλεονάσματος* και άλλων πόρων. Για τον σκοπό αυτόν απαιτείτο ενιαίος, κεντρικά ελεγχόμενος φοροσυλλεκτικός μηχανισμός και αντίστοιχο νομιμοποιητικό σκεπτικό βασισμένο στην ανάγκη ενιαίας πολιτικής συγκρότησης και εκπροσώπησης του έθνους. Αρχές που όχι μόνο συνδέονται άμεσα με τις βασικές αστικές φιλελεύθερες αξίες της ισονομίας, ισοπολιτείας και ισηγορίας, αλλά και συνεπάγονται την λειτουργία ενός πολιτικά ουδέτερου και βεμπεριανά ορθολογικού διοικητικού μηχανισμού. Αντίθετα όμως, για να διατηρήσουν στο νέο πολιτικο-κοινωνικό οικοδόμημα, την κυρίαρχη θέση που κατείχαν και προηγουμένως οι παραδοσιακές ελιτ δεν επιθυμούσαν την εφαρμογή των ιδίων αρχών και αξιών και στην *διανομή του κοινωνικού πλεονάσματος*. Επεδίωκαν την άνιση, υπέρ αυτών διανομή του, μέσω προνομιακών σχέσεων με τα κέντρα λήψης αποφάσεων. Στόχευαν στην κατ' εξαίρεση πρόσβαση σε ωφελήματα ή/και στην κατ' εξαίρεση αποφυγή υποχρεώσεων, άρα στην ανοικτή παραβίαση των αξιών της τυπικής ισότητας έναντι του νόμου αλλά και της τυποποιημένης λειτουργίας του διοικητικού μηχανισμού.

Εδώ ακριβώς εντοπίζεται η βασική αντίφαση στην συγκρότηση του νέου κράτους αλλά και μία από τις πρωτογενείς πηγές του συνθετικού ορθολογισμού του οποίου φορέας θα αναδειχθεί το κράτος αυτό. Ο διφυής ορθολογισμός -παραδοσιακός και σύγχρονος, παράλληλα και κατά περίπτωση- λαμβάνει στην σχέση των ελιτ με την

κεντρική εξουσία και το διοικητικό μηχανισμό της την ακόλουθη μορφή: οι τυπικές διαδικασίες και οι θεσμοί είναι επιθυμητοί ως πλαίσιο συγκέντρωσης του πλεονάσματος αποτελούν όμως εμπόδιο στην προνομιακή κάρπωσή του από τις ελίτ. Δημιουργείται λοιπόν μιά αμφίθυμη –και ως εκ τούτου αμφίσημη– σχέση με τους τυποποιημένους κανόνες και τις προδιαγραφές. Το κεντρικό κράτος, η αξιακή νομιμοποιητική του βάση, οι αρχές δηλαδή της ισονομίας και της ισοπολιτείας, ο βεμπεριανός διοικητικός ορθολογισμός, ο προγραμματισμός, η τήρηση κανόνων και η αξιολόγηση αποτελεσμάτων, όλα τούτα είναι χρήσιμα και επιθυμητά στο σκέλος που αφορά την επιβολή υποχρεώσεων σε τρίτους και την δι’ αυτών συγκέντρωση πλεονάσματος και γενικότερα την κρατική παραγωγή αξιών χρήσης. Αντιθέτως η εφαρμογή του βεμπεριανού ορθολογισμού και των θεσμικών και δομο-λειτουργικών παραγών του στο σκέλος της διανομής του κρατικού προϊόντος δεν είναι επιθυμητή. Και τούτο διότι μιά τέτοια εφαρμογή θα επέβαλε τον απρόσωπο, τυποποιημένο και βάση κανόνων επιμερισμό του κοινωνικού υπερπροϊόντος που συγκεντρώνει το κράτος αλλά και των άλλων αξιών που αυτό διαχειρίζεται (όπως η χρήση του φυσικού περιβάλλοντος, οι συναλλακτικοί κανόνες κλπ). Όμως στόχος των ελίτ, όπως διαπιστώνεται από την εν γένει πολιτεία τους πριν και κατά την διάρκεια της επανάστασης, είναι η μεγιστοποίηση του ιδίου οφέλους και μάλιστα μέσω διαδικασιών προνομιακής πρόσβασης στα κρατικά αγαθά, με τις οποίες οι μεν κοτζαμπάσηδες είναι ιδιαίτερα εξοικειωμένοι λόγω του οθωμανικού τους παρελθόντος, οι δε επήλυδες δεν θα βραδύνουν να εξοικειωθούν διά του συγχρωτισμού και της κοινής πρακτικής.

Η αντίθεση ορθολογισμών, κατά συνέπεια, δεν εκφράζεται από δύο διακριτά και αντιπαρατιθέμενα συλλογικά υποκείμενα: εσωτερικεύεται σε κάθε ένα εξ’ αυτών και υπαγορεύει εκ των ένδον τις συλλογικές τους συμπεριφορές. Η εσωτερικευμένη αυτή αντίφαση θα μπορούσε όπως έχει προαναφερθεί να οδηγήσει στην «σχάση του - συλλογικού και ατομικού- εγώ», αν δεν αναπτύσσονταν ένας μηχανισμός δημιουργικής επίλυσής της. Και ο μηχανισμός αυτός δεν είναι άλλος από τον διαχωρισμό ‘αξιακών ισχυρισμών’ και ‘αξιακών παραδοχών’ ο οποίος ευνοείται από το αυξημένο περιθώριο ανοχής αντιφάσεων που παρουσιάζουν οι ‘ανατολικές’, σύμφωνα με τους Triandis, Kitayama και Nisbett, ή ‘μικρο-συλλογικά προσανατολισμένες’ κατά την παρούσα ανάλυση, κουλτούρες.

Πρακτικά αυτός ο διαχωρισμός λαμβάνει την μορφή διαδράσεων *τυπικού-άτυπου*. Οι *τυπικές διαδικασίες* εγκαθιδρύονται και χρησιμοποιούνται ως μηχανισμός ελέγχου του φυσικού και κοινωνικού χώρου και ως εκ τούτου επιβολής υποχρεώσεων σε τρίτους. Προφανές παράδειγμα η κρατική συγκεντρωση του κοινωνικού πλεονάσματος που επιτρέπει την προνομιακή διανομή πόρων: προαπαιτεί φοροσυλλεκτική διαδικασία της οποίας προϋπόθεση αποτελούν η φοροδοτική υποχρέωση του κοινού και η ύπαρξη εξειδικευμένου διοικητικού μηχανισμού που δεν μπορεί να θεμελιωθούν παρά μόνο με τυπικούς κανόνες. Η κρατική διαχείριση του χώρου που αξιοποιείται ως ανταλλακτική αξία προαπαιτεί επίσης τυπική αρμοδιότητα ρύθμισης του χώρου και αντίστοιχο διοικητικό μηχανισμό. Το ίδιο και οι συναλλακτικοί κανόνες αλλά και οι ρυθμίσεις των εργασιακών σχέσεων.

Οι *άτυπες πρακτικές* αντιθέτως χρησιμοποιούνται για την ανισότιμη διανομή των πόρων που ελέγχονται από το κράτος. Για να υπάρξει προνομιακή κάρπωση του κοινωνικού υπερπροϊόντος (και στην περίπτωση του νεαρού ελληνικού κράτους για να συνεχιστεί ο προνομιακός για τις ελιτ τρόπος διανομής του, κατ' αναλογία με το ότι συνέβαινε υπό το οθωμανικό καθεστώς) οι τυπικοί κανόνες που διέπουν την συγκέντρωση του δεν θα πρέπει να εφαρμόζονται κατά την φάση της διάθεσής του. Οι αρχές της ισονομίας και ισοπολιτείας προτάσσουν ασφαλώς το δημόσιο συμφέρον έναντι των επι μέρους συμφερόντων και απαιτούν κατανομή των δημοσίων πόρων τεκμηριωμένη με βάση συλλογικές αξίες, συμπεφωνημένη και νόμιμη. Δεν νοείται μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο θεσμικής νεωτερικότητας διεκδίκηση κατ' εξαίρεση μεταχείρισης με αιτιολογία π.χ. τα πατρογονικά δικαιώματα. Ο Πετρόμπεης, αίφνης, δεν νομιμοποιείται να απαιτεί να του παραχωρηθεί το «πρώτο κονάκι» του Ναυπλίου μόνο και μόνο επειδή λέγεται Μαυρομιχάλης. Άρα οι τυπικοί κανόνες, τόσο χρήσιμοι από την σκοπιά των ελιτ, για την διευρυμένη συγκέντρωση του υπερπροϊόντος («πόρος από όλον το ελληνικόν έθνος ...να ανταμείψη και βραβεύση τους έχοντας δικαιώματα ωσάν ημάς» με τα λόγια και πάλι του Πετρόμπεη) καθίστανται εμπόδιο όταν έλθει η στιγμή να το ιδιοποιηθούν προνομιακά με βάση τα πατριμονιαλιστικά 'δικαιώματά' τους. Οι τυπικοί και απρόσωποι κανόνες δεν επιτρέπουν κληρονομικά προνόμια. Πρέπει λοιπόν να εξουδετερωθούν μερικώς χωρίς όμως να καταργηθούν πλήρως αφού μόνον χάρη σ' αυτούς το πλεόνασμα καθίσταται, υπό τις νέες συνθήκες, διαθέσιμο. Πρέπει ταυτόχρονα να υπάρχουν και να μην υπάρχουν, να ισχύουν και να αδρανούν κατά το δοκούν: να εφαρμόζονται όταν δεσμεύουν τρίτους

αποσπώντας υπερπροϊόν και επιβάλλοντας τον σεβασμό των συλλογικών αγαθών και να μην εφαρμόζονται όταν οι προνομιούχες ελιτ καρπώνονται το υπερπροϊόν και ιδιοποιούνται τα συλλογικά αγαθά. Η στρατηγική αυτή επιδίωξη των ελιτ οδηγεί στον συνθετικό ορθολογισμό και στην πρακτική αντίστιξη *τυπικού* και *άτυπου*. Οι τυπικοί κανόνες δεν βρίσκουν, ως όφειλε, πάγια και γενικευμένη εφαρμογή αλλά ενδεχομενική και περιπτωσιακή, κυρίως κατά το σκέλος των υποχρεώσεων τρίτων. Όταν το διακύβευμα εμπλέκει υποχρεώσεις και οφέληματα όσων ελέγχουν ή επηρεάζουν την διαδικασία λήψης και εφαρμογής δημοσίων αποφάσεων, δηλαδή των ελιτ, οι κανόνες υποκαθίστανται από άτυπες πρακτικές που στοχεύουν να ελαχιστοποιήσουν τις πρώτες και να μεγιστοποιήσουν τα δεύτερα.

Η σχέση συνεπώς των κανόνων με την πράξη είναι ασταθής και ασυνεχής. Άλλοτε η πράξη συμμορφώνεται με αυτούς άλλοτε όχι. Η διάδρασή τους είναι ενδεχομενική, πολυπαραγοντική και δυσχερώς προβλέψιμη. Κατά συνέπεια αν η κρατική κουλτούρα επικεντρωνόταν στην σχέση αυτή, στο πως δηλαδή οι τυπικοί κανόνες οδηγούν στα υπ' αυτών προδιαγραφόμενα αποτελέσματα, όπως θα ήταν και το αναμενόμενο υπό την βεμπεριανή οπτική, ή θα οδηγούνταν σε αδιέξοδο και σε διάρρηξη λόγω εσωτερικής ασυνέπειας ή θα παρεμπόδιζε την προνομιακή αναδιανομή του πλεονάσματος. Ο βεμπεριανός ορθολογισμός είναι σταθεροτυπικός και όχι ενδεχομενικός: προϋποθέτει σταθερές και προβλέψιμες αιτιακές σχέσεις και δεν ανέχεται παραμέτρους τυχαιότητας στο τρίπτυχο κανόνας-πράξη-αποτέλεσμα. Αν λοιπόν μιά διοικητική κουλτούρα που επικεντρώνεται στην ύπαρξη τυπικών κανόνων (άρα διατηρεί τις αναφορές της στον βεμπεριανό ορθολογισμό, ως *αξιακό ισχυρισμό*) συμπεριελάμβανε στο φάσμα των κρίσιμων παραμέτρων της και τα αποτελέσματα, τότε μόνο συνεπή προς τους κανόνες αποτελέσματα θα γίνονταν πολιτισμικά αποδεκτά. Οπότε ή η προνομιακή αναδιανομή θα ήταν αξιακά εξοβελιστέα ή οι τυπικοί κανόνες θα διαψεύδονταν και θα αδρανούσαν. Και οι δύο εναλλακτικές ήταν όμως μη επιθυμητές.

Η υπέρβαση του προβλήματος επιτυγχάνεται με την πολιτισμική αγνόηση της έννοιας του αποτελέσματος. Βασικό *αξιακό ισχυρισμό* αποτελεί το ότι η θέσπιση και μόνο των τυπικών κανόνων ταυτίζεται με την αυτόματη διασφάλιση των διακηρυγμένων σκοπών και στόχων. Έτσι τα απτά αποτελέσματα και οι μηχανισμοί επίτευξής τους παραμένουν εκτός οπτικού πεδίου, εμπíπτοντα στην επικράτεια της αντίρροπης

παραδοσιακής κουλτούρας και των άτυπων πρακτικών. Ο έντονος προσανατολισμός της διοικητικής κουλτούρας προς τους κανόνες δημιουργεί το πεδίο συνάρθρωσης των νεωτερικών και παραδοσιακών της στοιχείων: η τυπική ενασχόληση μόνο με το θεσμικό πλαίσιο προσφέρει την επίφαση της κανονιστικής συνέπειας με τις διακηρυγμένες αρχές αφήνοντας την εφαρμογή στις άτυπες πρακτικές δια των οποίων επανέρχονται σε πρώτη φάση οι πατριμονιαλιστικές λογικές και ευρύτερα, η προνομιακή αντιμετώπιση μερικών συμφερόντων και ο ιδιοτελής χειρισμός των δημοσίων αγαθών.

Ο πολιτισμικός *‘προσανατολισμός προς τους κανόνες’* που λαμβάνει την μορφή του έντονου διοικητικού νομικισμού και της υπερπαραγωγής νομοθετημάτων, που θα αποκαλέσουμε εδώ *‘υπερθέσμιση’*, παράγει και κάποια δευτερογενή αποτελέσματα ευνοϊκά προς τις ιδιοτελείς επιδιώξεις όσων συνδιαμορφώνουν την δομο-λειτουργική φυσιογνωμία του νέου κράτους. Η εξαιρετική νομοθετική πολυπλοκότητα -ας θυμηθούμε την κατά Φιλήμονα «νομοθετική πυργοποιία του Νέγρου» - δημιουργεί ακαμψίες εφαρμογής αιτιολογώντας και ευνοώντας έτσι τις άτυπες λύσεις. Παράλληλα ενισχύει την διοικητική αδιαφάνεια δημιουργώντας μια πολυσύνθετη θεσμική πραγματικότητα που δύσκολα κατανοείται και ελέγχεται έξωθεν. Τέλος, παρέχοντας, στους αποφασίζοντες και υλοποιούντες, την διακριτική ευχέρεια ερμηνείας και επιλογής μεταξύ πολλών εναλλακτικών και συχνά αντικρουομένων διατάξεων, δημιουργεί περιθώρια μη εφαρμογής (καθυστερήσεων, παραλήψεων ή αδράνειας) ή κατα το δοκούν εφαρμογής του θεσμικού πλαισίου, προς όφελος πάντοτε επι μέρους συμφερόντων.

Η αμφίσημη σχέση των συλλογικών υποκειμένων που δημιουργούν το νέο κράτος με το κανονιστικό πλαίσιο του έχει και μίαν ακόμη σημαντική επίδραση στο επίπεδο της διοικητικής κουλτούρας και του ορθολογισμού της: παράγει μίαν ιδιόμορφη σχέση με τον χρόνο. Η σταθερή σχέση κανόνων-ενεργειών-αποτελεσμάτων δημιουργεί μιά συνεχή και γραμμική πρόσληψη του χρόνου. Οι δραστηριότητες και τα ενδιάμεσα αποτελέσματά τους συνδέονται μεταξύ τους διαδοχικά ή παράλληλα με αιτιακές σχέσεις. Η επέλευση ενός αποτελέσματος προϋποθέτει προαπαιτούμενες και προκαλεί παράγωγες ενέργειες με διαδοχή στον χρόνο. Ο χρονικός προσδιορισμός ενός επιθυμητού αποτελέσματος συνεπάγεται και αντίστοιχο χρονικό προσδιορισμό

των γενεσιουργών του ενεργειών. Εν ολίγοις, ο βεμπεριανός ορθολογισμός συνδέεται άρρηκτα με τον χρονικό προγραμματισμό.

Αντιθέτως η ενδεχομενική σχέση του τριπτύχου κανόνες-ενέργειες-αποτελέσματα (ως συνέπεια στρατηγικών ιδιοποίησης δημοσίων αγαθών) έχει και συγκυριακό χαρακτήρα. Η επίτευξη των ατύπων στοχεύσεων είναι ευκαιριακής φύσεως και τοποθετείται σε βραχυχρόνιο ορίζοντα. Εξαρτάται συνήθως από σχεσιακές προϋποθέσεις, την πρόσβαση δηλαδή στο κατάλληλο δίκτυο σχέσεων διαπροσωπικού, τοπικού, πολιτικού ή οικονομικού χαρακτήρα καθώς και από την ικανότητα του σχεσιακού δικτύου να επηρεάσει την λήψη των αποφάσεων σε δεδομένη χρονική στιγμή. Δεν μπορεί συνεπώς να προγραμματισθεί μακροχρονίως ως διοικητική ενέργεια. Το πραγματικά επιδιωκόμενο (άτυπο) αποτέλεσμα δεν καταγράφεται ως επίσημη επιδίωξη καμμιάς τυπικής διοικητικής οντότητας. Ο προγραμματισμός συνιστά δέσμευση, προδιαγράφει αποτελέσματα απτά και ορατά που μπορούν εκ των υστέρων να ελεγχθούν. Οτιδήποτε προγραμματίζεται θα πρέπει να βρίσκεται σε προφανή συνέπεια με τους τυπικούς κανόνες, άρα κινδυνεύει να ανατρέψει τις -υπο τον μανδύα των τυπικών ισχυρισμών υφέρπουσες- άτυπες στοχεύσεις. Τα συλλογικά υποκείμενα που επιδιώκουν την διά του κράτους άτυπη ιδιοποίηση του κοινωνικού πλεονάσματος και των δημοσίων αξιών χρήσης δεν έχουν κανένα λόγο να πιάσουν προς την κατεύθυνση της ανάπτυξης φιλοσοφίας και πρακτικής διοικητικού προγραμματισμού. Αντιθέτως έχουν κάθε συμφέρον να διασφαλίσουν ότι θα συμβεί το αντίθετο.

Ο προσανατολισμός προς τους κανόνες εξ' άλλου δεν ευνοεί τον προγραμματισμό. Δίδοντας βάρος όχι στην αποτελεσματικότητα αλλά στην νομιμότητα και μη ελέγχοντας το αποτελεσματικό αλλά το σύννομο, προσλαμβάνει τον χρόνο σαν μιά διαδοχή περιπτώσεων και όχι σαν αλυσίδα συναρθρωμένων ενεργειών και αποτελεσμάτων. Αντιμετωπίζει συνεπώς και την διοικητική πράξη ως εφαρμογή διατάξεων, ως μηχανιστική αναπαραγωγή τυποποιημένων μικρο-ενεργειών στην καθημερινότητα. Οι μόνες χρονικές έννοιες που απαντώνται σε μιά διοικητική κουλτούρα προσανατολισμένη προς τους κανόνες είναι αυτές του *ωραρίου* και της *προθεσμίας*.

Όλες οι προαναφερθείσες παράμετροι συμβάλουν συνεπώς στην δημιουργία μιάς «πολυχρονικής» -σύμφωνα με την ταξινόμηση του Hall⁵⁰¹- διοικητικής κουλτούρας. Ο χρόνος δεν γίνεται αντιληπτός ως μιά ενιαία διαδοχή αιτίων-αιτιατών που μπορεί να σχεδιασθεί, να αναδιαταχθεί, να ελεγχθεί. Προσλαμβάνεται ως ευκαιριακή ανάδειξη ή/και ως μηχανιστική αναπαραγωγή ανεξάρτητων συμβάντων, χωρίς δυνατότητα ή νόημα μακροχρόνια προγραμματισμένης διευθέτησης και χειρισμών.

Η διάχυση της 'συνθετικής' κουλτούρας στο κοινωνικό σώμα

Μέσα από τις προεκτεθείσες διαδικασίες διαμορφώνεται η κουλτούρα του ελληνικού κράτους και ο παράγωγος αυτής ορθολογισμός. Κουλτούρα και ορθολογισμός που δεν χαρακτηρίζουν αποκλειστικά τις παραδοσιακές ελιτ αλλά και τους επήλυδες που συνεμπλέκονται μαζί τους στην διαμόρφωση και λειτουργία του ελληνικού κράτους κατά την κρίσιμη αυτή πρώτη επταετία της ύπαρξής του.

Η κυρίαρχη αυτή κουλτούρα συνιστά ταυτόχρονα κουλτούρα των λειτουργών του κράτους αλλά και των συναλλασσομένων με αυτό, στο μέτρο που τα ίδια συλλογικά υποκείμενα -κοτζαμπάσηδες, νησιώτες, οπλαρχηγοί και επήλυδες- εναλλάσσονται σε ποικίλους συνδυασμούς στους ρόλους των διοικούντων και των (ενεργών) διοικουμένων. Ως κυρίαρχα αξιακά και αιτιακά προτάγματα η κουλτούρα αυτή και ο ορθολογισμός της διαχέονται σταδιακά στο ευρύτερο κοινωνικό σώμα, τόσο εντός όσο και εκτός διοίκησης. Ο μηχανισμός αυτής της διάχυσης περνά μέσα από την διάδραση των ελιτ με τα λοιπά συλλογικά υποκείμενα.

Η βασική σχέση των κυρίαρχων στρωμάτων με τις άλλες κοινωνικές ομάδες, πρωτίστως, αυτές των χωρικών – πολεμιστών είναι η *'διαμεσολαβητική πατρωνεία'*. Τα αρχεία της εποχής βρίθουν εγγράφων και επιστολών δια των οποίων οι πελάτες - συχνά συγγενείς, συντοπίτες ή υφιστάμενοι- παρακαλούν για την διαμεσολάβηση ενός ισχυρού προκειμένου να διεκδικήσουν τα δίκαιά τους καθώς και αντιστοίχων με τα οποία ο ισχυρός *'παρρησιάζει'* τον προστατευόμενό του στο ανώτερο επίπεδο

⁵⁰¹ Hall οπ.παρ.

συνηγορώντας στο αίτημά του⁵⁰². Οι απλοί χωρικοί προσπαθούν να τεθούν υπο την προστασία ενός τοπικού ηγέτη ο οποίος με την σειρά του συνδέεται με κάποιον ισχυρότερο περιφερειακό που παρέχει υποστήριξη σε κάποια από τις εξέχουσες πολιτικές ή στρατιωτικές φυσιογνωμίες που πρωταγωνιστούν στην κεντρική σκηνή⁵⁰³. Οι διαδοχικές αυτές ανοδικές υπαγωγές σχηματίζουν μία πελατειακή πυραμίδα με συγκολλητική ουσία την αμοιβαιότητα. Αμοιβαιότητα ως προς τι; Μα προφανώς ως προς την αλληλοϋποστήριξη στην διεκδίκηση της προνομιακής πρόσβασης σε πηγές πόρων και ισχύος. Η προνομιακή αυτή πρόσβαση, αναγκαία υπο συνθήκες *σπανιότητας*, ανεπάρκειας δηλαδή πόρων για την ισότιμη ικανοποίηση των αναγκών όλων, προϋποθέτει την συστηματική παραβίαση της αρχής της ισότητας, άρα την παράκαμψη των τυπικών διαδικασιών και την ενεργοποίηση άτυπων πρακτικών. Η πελατειακή συναλλαγή συνίσταται λοιπόν σε κάθε περίπτωση στην παροχή πολιτικο-στρατιωτικής υποστήριξης ανοδικά και την άτυπη και προνομιακή παροχή πόρων καθοδικά. Η συναλλακτική αυτή σχέση είναι βεβαίως άνιση υπό την έννοια ότι το διακύβευμα κάθε επιπέδου είναι πολύ σημαντικότερο από εκείνο του χαμηλωτέρου και πολύ υποδεέστερο από αυτό του υψηλωτέρου⁵⁰⁴. Ωστόσο η απόλυτη ωφέλεια που προκύπτει σε κάθε επίπεδο είναι εξ ίσου σημαντική, δεδομένου ότι οι πελατειακώς συναλλασσόμενοι αποκτούν αξίες χρήσεις από τις οποίες άλλοι ομόλογοί τους αποκλείονται. Εκείνο που έχει όμως κομβική σημασία είναι το διακύβευμα που μετατρέπεται και σε πελατειακό συναλλακτικό μέσο: *η κατ' εξαίρεση πρόσβαση και οι άτυπες πρακτικές*. Μέσω αυτών η κουλτούρα και ο ορθολογισμός που διαμόρφωσαν οι ελιτ μεταφέρεται και στα λοιπά κοινωνικά στρώματα.

Αντίστοιχος είναι και ο μηχανισμός διείσδυσης της νέας κουλτούρας και του 'συνθετικού' ορθολογισμού της στον -επί του παρόντος ιδιαίτερα περιορισμένο- κρατικό μηχανισμό. Οι άτυπες πρακτικές προνομιακής πρόσβασης λαμβάνουν πάντοτε την μορφή συγκεκριμένων πράξεων και παραλήψεων κρατικών οργάνων. Άρα η συμμετοχή των «υπαλλήλων υπουργών» (για την περίοδο αυτή) στις

⁵⁰² Ενδεικτικά αναφέρεται επιστολή του Αθανασίου Ραζηκότσικα προς τον Μαυροκορδάτο διά της οποίας συστήνει κάποιον διότι «εκτός του ότι είναι και συγγενής μου, εφάνη και όχι ολίγον χρήσιμος ...ως καλός πατριώτης να λάβη την προσήκουσαν αμοιβήν και περίθαλψιν», Αργολικόν Ιστορικόν Αρχείον, οπ.παρ. έγγραφο 485.

⁵⁰³ Petropulos, οπ.παρ. σ.σ. 66-67

⁵⁰⁴ Οι απλοί χωρικοί ζητούν τους στρατιωτικούς μισθούς τους και προστασία από τους ληστές, οι μικροί τοπικοί πάτρωνες «μία μέτρια κατοικία» και οι προβεβλημένες προσωπικότητες «το πρώτο κονάκι» της πρωτεύουσας. Βλ. ανωτέρω.

διαδικασίες παράκαμψης της τυπικής νομιμότητας όχι μόνο είναι εκ των ων ουκ άνευ αλλά αποτελεί και το αντάλλαγμα που καταβάλουν για την πρόσληψή τους.

Τα κρίσιμα συμβάντα, οι συσχετισμοί μεταξύ δρώντων υποκειμένων, οι διαδράσεις μεταξύ θεσμών και στρατηγικών και η δι' αυτών συνάρθρωση και μίξη δύο αντίρροπων πολιτισμικών προτύπων οδηγούν δια μέσου της πρώτης αυτής περιόδου αβέβαιης ύπαρξης του ελληνικού κράτους, στην αποκρυστάλλωση των βασικών χαρακτηριστικών μιάς υβριδικής κουλτούρας και του 'συνθετικού' ορθολογισμού της. Το νεοπαγές αυτό πολιτισμικό και ορθολογικό σταθερότυπο θα αποτελέσει το πλαίσιο υποδοχής των νέων δρώντων υποκειμένων που θα παρέμβουν στα κοινωνικά και πολιτικο-διοικητικά τεκταινόμενα της υπο διαμόρφωση ελληνικής πολιτείας.

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ
ΔΙΕΙΣΔΥΣΗΣ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΤΟΠΙΚΟΤΗΤΑ.

Καποδιστριακή περίοδος: Η σύγκρουση κέντρου-τοπικότητας

Η έλευση του Ιωάννη Καποδίστρια στην Ελλάδα επιφέρει την είσοδο στο προαναφερθέν σκηνικό ενός ισχυρού παράγοντα πολιτικο-διοικητικής συγκέντρωσης. Σε αντίθεση με τους Φαναριώτες ο Καποδίστριας διαθέτει ένα σημαντικό συγκριτικό πλεονέκτημα: αδιαμφισβήτητη κεντρική νομιμοποίηση. Αποτελεί μιά διεθνώς προβεβλημένη προσωπικότητα με σημαντικό ρόλο στα ευρωπαϊκά πράγματα της εποχής⁵⁰⁵ η οποία εκπροσωπεί την μεγάλη ορθόδοξη δύναμη της Ρωσίας. Επι πλέον την ηγεσία του οι αναμεμιγμένοι στην επανάσταση είχαν αναζητήσει και στο παρελθόν. Δεν εμπλέκεται λοιπόν στην τοπικότητα διότι δεν έχει κανένα λόγο να το πράξει. Αντλεί την νομιμοποίησή του αδιαμεσολάβητα από την απ' ευθείας σχέση του με την ελληνική κοινωνία, όπως μπορεί να αντιληφθεί κανείς το ανολοκλήρωτο και κατατμημένο συλλογικό μόρφωμα της εποχής. Συμβολίζει προσωπικά την μακρο-συλλογικότητα. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι από τις 87 εκλογικές περιφέρειες που ανέδειξαν τους αντιπροσώπους της Δ'Εθνικής Συνέλευσης οι 40 δεν εξέλεξαν πληρεξουσίους αλλά όρισαν ως αποκλειστικό τους εκπρόσωπο τον Κυβερνήτη⁵⁰⁶.

Ο Καποδίστριας μεταφέρει στον εξεγερμένο χώρο μιά πολιτικο-διοικητική κουλτούρα διαμορφωμένη σε ένα πολιτισμικό πλαίσιο όπου ο πεφωτισμένος αυταρχισμός πρυτάνευε ως έννοια θετική και φιλολαϊκή. Ο δίκαιος δεσπότης, υπεράνω μερικών συμφερόντων, λαμβάνει τις σκληρές αλλ' αναγκαίες αποφάσεις για το καλό της μακρο-συλλογικότητας -του κράτους, του έθνους, της πατρίδας- με

⁵⁰⁵ Για τον ρόλο του ως εκπροσώπου του Τσάρου στην δημιουργία της Ελβετικής ομοσπονδίας και για την πολιτεία του γενικότερα ως υπουργού των εξωτερικών της Ρωσίας βλ. Δεσποτόπουλος Α.Ι., (1954/1996), Ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας και η απελευθέρωση της Ελλάδος. Μορφωτικόν Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 291 σελ. και ειδικότερα σ.σ.4-48. Ομοίως Πετρίδης Π.(1988), Η Ευρωπαϊκή Πολιτική του Ιωάννη Καποδίστρια, Εκδόσεις Αφων Τολίδη, 196 σελ. και, του ιδίου, (1992), «Σκιαγραφία Ιωάννου Καποδίστρια: Α. Ευρωπαϊκή Πολιτική» σε Πετρίδης Π. (1992), οπ.παρ. σ.σ. 11-136 και ειδικότερα σ.σ. 13-100

⁵⁰⁶ Πετρίδης (1990), οπ.παρ., σ.115

ευεργετικές επιπτώσεις σε όλα τα μέλη αυτής της μακρο-συλλογικότητας. Το αξιακό τούτο σχήμα, παραγωγή της ίδιας της αντίθεσης της μοναρχικής διακυβέρνησης με τις τοπικές εξουσίες, κληροδοτείται στον Καποδίστρια από την θητεία του σε ανώτατες θέσεις ενός ιδιαίτερα αυταρχικού καθεστώτος αλλά αναμιγνύεται με στοιχεία της συγκυρίας όπως η συμμετοχή της Ρωσίας στο μεγάλο ευρωπαϊκό διευθυντήριο της «Ιεράς Συμμαχίας», αλλά και η αντίρροπη, τόσο συναισθηματική όσο και πολιτική, προσωπική σύνδεσή του με την προοπτική εθνικής απελευθέρωσης της Ελλάδας⁵⁰⁷. Η συγκεντρωτική αυτή τάση του Καποδίστρια που θα τον οδηγήσει σταδιακά σε ρήξη με τον αποκεντρωτικό κοτζαμπασισμό αλλά και τους επήλυδες συμμάχους του δεν ήταν ωστόσο ούτε δογματική, ούτε απόλυτη. Η αρχική θέση του ήταν αυτή της μίξης του παραδοσιακού με το νεωτερικό υπόδειγμα πολιτικο-διοικητικής οργάνωσης. «Εις όλους τους καιρούς η της Ελλάδος διοικήσεις ήτο πραγματικώς επιτροπική», σημειώνει σε υπόμνημά του προς τον Ουγγροβλαχίας Ιγνάτιο τον Ιούλιο του 1821, «...Ο λαός πρέπει να μετέχει της διοικήσεως διά της συγκαταθέσεώς του κατά τους *ανέκαθεν συνηθισμένους και εθνικούς τρόπους*»⁵⁰⁸. Η αξιακή αυτή τοποθέτησή του αλλά και ο πραγματισμός του τον έκαναν να επιχειρήσει να ενσωματώσει τις παραδοσιακές δυνάμεις στο πολιτικό σύστημα το οποίο διαμόρφωνε, με τους δικούς του όμως όρους, γεγονός που δεν έγινε αποδεκτό ούτε από τους κοτσαμπάσηδες ούτε από τους επήλυδες που είχαν ήδη ενταχθεί στο παιχνίδι της διαμεσολάβησης.

Ένα από τα σημεία που εστιάσθηκε η οργανωτική πολιτική του Καποδίστρια ήταν η συνάρθρωση των κεντρικών διοικητικών δικτύων με την τοπικότητα. Αυτό άλλωστε υπήρξε και το εν δυνάμει διακύβευμα όλης αυτής της περιόδου, της πρώτης επταετίας συμπεριλαμβανομένης. Το ότι μιά ευρύτερη πολιτειακή οντότητα θα ενσωμάτωνε τις επι τουρκοκρατίας ημιαυτόνομες επικράτειες των κοτζαμπάσηδων και των αρματολών, ήταν πέραν πάσης αμφισβητήσεως ευθύς εξ αρχής. Το ερώτημα που ετίθετο ήταν το πώς θα συγκροτούνταν το εθνικό κράτος: ανοδικά ή καθοδικά; Ποιά θα ήταν η φορά των δικτύων επικοινωνίας και διάδρασης μεταξύ κέντρου και περιφέρειας, ανιούσα ή κατιούσα; Ποιό θα ήταν το κέντρο βάρους για την λήψη των

⁵⁰⁷ Πετρίδης (1988), *οπ.παρ.*, σ.σ. 46-60 και Νάκος Γ., (1992), «Προσπάθειες εφαρμογής της 'πολιτικής ενότητας' της Ελληνικής Επικράτειας επι Καποδίστρια», σε Πετρίδης, *οπ.παρ.*, σ.σ.279-305 και ειδικότερα σ. 295 όπου και σχετικές απόψεις του Σπ. Κυριαζόπουλου.

⁵⁰⁸ Σε Πανταζόπουλος Ν., (1992), *οπ.παρ.* σ. 186. Έμφαση δική μας.

αποφάσεων και την αναδιανομή των πόρων, η κεντρική ή οι τοπικές εξουσίες; Η σύνδεση κέντρου- περιφέρειας θα ήταν κεντρο-βαρής η τοπικο-βαρής;

Η αρχική στρατηγική των παραδοσιακών δυνάμεων υπήρξε όπως είδαμε κεντρόφυγη. Οι επήλυδες -όσοι εξ αυτών μετείχαν στην διαδικασία με πραγματισμό- αν και προωθούσαν την ιδέα και την πρακτική των κεντρικών αρχών, διότι εκεί ακριβώς αποκτούσαν το συγκριτικό πλεονέκτημα εισήλθαν στην τοπικότητα προς άγραν παραδοσιακών ερεισμάτων. Ο Μαυροκορδάτος είχε έλθει βέβαια να κυβερνήσει την Ελλάδα, όχι το Μεσολόγγι⁵⁰⁹. Ήθελε να χρησιμοποιήσει την τοπικότητα για να ελέγξει το κέντρο. Σύντομα όμως και οι παραδοσιακές ελιτ ανακάλυψαν ότι μπορούν να κάμουν το ίδιο. Και ακριβώς εδώ δημιουργήθηκε η δυναμική της σύγκλησης και της δημιουργίας ενός συνθετικού ορθολογισμού. Το σημείο επαφής μεταξύ κοτζαμπάσηδων και επήλυδων προέκυψε από την σύμπνοιά τους περι της φοράς επικοινωνίας και διάδρασης μεταξύ κέντρου και περιφέρειας: θα ήταν εκ των έξω προς τα μέσα. Το κέντρο βάρους θα ευρίσκετο στην περιφέρεια, υπό την έννοια ότι η τοπικότητα θα δημιουργούσε την πολιτική ισχύ η οποία εν συνεχεία διά των μηχανισμών πελατειακής διαμεσολάβησης θα επέτρεπε τον έλεγχο του κέντρου. Οι περιφερειακές μικρο-συλλογικότητες (χωρικές και πελατειακές) θα αποτελούσαν το πεδίο της πολιτικής ισχύος. Η μακρο-συλλογικότητα, το κεντρικό κράτος, θα συγκέντρωνε και θα έλεγχε πόρους η διανομή των οποίων θα γινόταν ωστόσο με τα κριτήρια των μικρο-συλλογικοτήτων και υπερ αυτών.

Ο Καποδίστριας, ως *homme d' etat* κατ' εξοχήν, άνθρωπος δηλαδή της μακρο-συλλογικότητας, είχε μιάν τελείως διαφορετική αντίληψη περι του ποιά θα έπρεπε να είναι η φύση των σχέσεων κέντρου-περιφέρειας. Ήταν προφανές γι' αυτόν ότι το κέντρο βάρους στην λήψη των αποφάσεων θα έπρεπε να ευρίσκεται στην εθνική κυβέρνηση η οποία με κεντρικές πολιτικές θα αναδιένημε το πλεόνασμα με τέτοιο τρόπο ώστε να ομογενοποιεί την επικράτεια. Ομογενοποίηση που αντιλαμβάνοταν όχι

⁵⁰⁹ Ο Υπουργός του Δικαίου στα 1825, Ιωάννης Θεοτόκης που προωθούσε με άλλους την πρόσκληση του Καποδίστρια, γράφει στον αδελφό του Βιάρο περι της αντίδρασης του Μαυροκορδάτου στην προοπτική αυτή ότι «ενώ δεν έπρεπε ποτέ να τον βαυκαλίση η ιδέα ότι θα ανέλθη αυτός εις την έδραν της Ελλάδος έθεσεν εις ενέργειαν όλην την φαναριωτικήν διπλωματίαν του» για να το πετύχει, παρακάμπτωντας τον Καποδίστρια. Σε Πανταζόπουλος Ν., (1992), οπ.παρ. σ.187

μόνο πολιτικο-διοικητική αλλά και κοινωνική⁵¹⁰. Βασική επιδίωξή του προς την κατεύθυνση αυτή ήταν η ανατροπή της τοπικής ισχύος και του διαμεσολαβητικού ρόλου των παραδοσιακών ελιτ. Γιά να επιτύχει κάτι τέτοιο στόχευε στην δημιουργία μεγάλου αριθμού νέων ιδιοκτητών⁵¹¹ ως ισότιμων πολιτών μη εξαρτημένων από τις παραδοσιακές σχέσεις διαμεσολάβησης των ισχυρών προεστικών οικογενειών, που σύντομα αντελήφθη ότι μονοπωλούν πατριμονιαλιστικά την παραδοσιακή εξουσία διατηρώντας την ισχύ των τοπικοτήτων και ελέγχοντας την κεντρική εξουσία μέσω των μικρο-συλλογικοτήτων⁵¹².

Επιχείρησε λοιπόν να περιορίσει την ισχύ των παραδοσιακών ελιτ αντιστρέφοντας την φορά της διάδρασης κέντρου-περιφέρειας: δεν θα ήταν οι τοπικότητες που θα αντιπροσωπεύοταν στο κέντρο δι' εκλεγμένων αντιπροσώπων αλλά το κέντρο που θα διείσδυε και θα αντιπροσωπεύοταν στην περιφέρεια διά διορισμένων εκπροσώπων του: κρατική αποσυγκέντρωση λοιπόν αντί για τοπική αυτοδιοίκηση. Η συγκεντρωτική αυτή τάση δεν πρωτο-εμφανίζεται ωστόσο τώρα αφού όπως είδαμε και ο πρώτος Οργανισμός των Ελληνικών Επαρχιών του 1822 προέβλεπε τον διορισμό επάρχων και αντεπάρχων αλλά και επιλογή του προέδρου των δημογερόντων μεταξύ τριών αιρετών, σε επίπεδο κοινότητας, από την κεντρική εξουσία. Η τροποποίηση του Οργανισμού από την Β' Έθνοσυνέλευση κατήργησε μεν την επιλογή του προέδρου των δημογερόντων από το κέντρο, όριζε παρ' όλα αυτά ρητά ότι ο αιρετός πρόεδρος της κοινότητας εκτελεί τις εντολές του επαρχου. Βλέπουμε λοιπόν ότι η αποσυγκέντρωση, δηλαδή ο επιτόπιος κεντρικός έλεγχος των τοπικών διοικητικών λειτουργιών, είχε ήδη προωθηθεί κατά την πρώτη επταετία αποκαλύπτοντας την προσχώρηση των παραδοσιακών ελιτ στην συγκεντρωτική λογική, υπό την προϋπόθεση βεβαίως ότι δια του ελέγχου της εκάστοτε

⁵¹⁰ Σύμφωνα με τον Douglas Dakin το ιδανικό του Καποδίστρια «ήταν ένα έθνος από αγρότες και χωρικούς υπό πατερναλιστική εξουσία και γαλλικό Αστικό Κώδικα-με άλλα λόγια μιά δημοκρατική κοινωνία αλλά όχι και δημοκρατικό κράτος», οπ.παρ., σ.97

⁵¹¹ «Πληθώρα νέων ιδιοκτημόνων» κατά την διατύπωση του Γ.Νάκου, οπ.παρ. σ.285 Βλ. σχετικά και Λουλές Δ., (1992), «Κατευθύνσεις και προοπτικές της οικονομικής πολιτικής του Ι.Καποδίστρια, 1828-1831», σε Πετρίδης (επιμ.), οπ.παρ., σ. 263-276 όπου υποστηρίζεται ότι επιδίωξη του Καποδίστρια «ήταν να δημιουργήσει μιά κοινωνία στην οποία θα πλειοψηφούσαν οι μικροϊδιοκτήτες καλλιεργητές», σ. 267.

⁵¹² «Οι κοτζαμπάσηδες», σημειώνει ο ίδιος ο Καποδίστριας σε απαντητικό του υπόμνημα προς τους εκπροσώπους των Δυνάμεων τον Οκτώβρη του 1828 «ήταν οι μεγαλύτεροι κτήμονες και ...διετήρουν επι ζωής το υπόργημα τούτο, το οποίο ενίοτε μετέδιδον εις του διαδόχους των», οπ.παρ. σ. 297

Εθνοσυνέλευσης κατορθώνουν να υποτάσσουν τα κεντρικά όργανα στην λογική τους⁵¹³.

Ωστόσο ο Καποδίστριας προχώρησε περισσότερο επιχειρώντας ακριβώς να ανατρέψει την ικανότητα των παραδοσιακών ηγετικών ομάδων να ελέγχουν το κέντρο διά της τοπικότητας. Με το ψήφισμα ΝΗ΄ της 18^{ης} Ιανουαρίου 1828 ανέστειλε την ισχύ του Συντάγματος της Τροιζήνας, άρα και την λειτουργία της Βουλής. Με το ψήφισμα 1/ 20 Ιανουαρίου 1828 δημιούργησε ένα δοτό γνωμοδοτικό όργανο το Πανελλήνιο⁵¹⁴ με νομοθετικές και εκτελεστικές αρμοδιότητες του οποίου τα μέλη επέλεξε ο ίδιος. Στην προσπάθειά του όμως να μην έρθει σε ανοικτή σύγκρουση με τις παραδοσιακές ελιτ τοποθέτησε στο Πανελλήνιο εκπροσώπους των παραδοσιακών δυνάμεων όπως οι Κουντουριώτης, Ζαΐμης, Μαυρομιχάλης, Δεληγιάννης κ.α. παράλληλα με εκπροσώπους των επήλυδων όπως οι Μαυροκορδάτος, Σπηλιάδης, Σούτσος, Σταύρου, Τρικούπης αλλά και τον αδελφό του Βιάρου. Η κίνηση αυτή δείχνει ότι στοιχεία εργαλειακού ορθολογισμού -ήτοι, ορθολογισμού ως προς τα αποτελέσματα- παρεισφύουν σε τελική ανάλυση ακόμα και σε συμπεριφορές έντονα αξιακά προσανατολισμένες, οδηγώντας σε συμβιβαστικές λύσεις.

Με το Ι΄ (1698) Ψήφισμα της 13^{ης} Απριλίου 1828 και με τις εκτελεστικές αυτού πράξεις⁵¹⁵, προβλέπει την τοποθέτηση «εκτάκτων επιτρόπων» στις περιφερειακές υποδιαιρέσεις του κράτους που αποκαλούνται «Τμήματα», και στους οποίους υπάγονται οι αιρετοί μεν δημογέροντες ως όργανα όμως της κεντρικής διοίκησης. Αργότερα οι έκτακτοι επίτροποι αντικαθίστανται από, επίσης διορισμένους, διοικητές (πολιτικούς επιτρόπους)⁵¹⁶. Οι ρυθμίσεις αυτές όπως προελέχθη δεν είναι καινοφανείς. Εκείνο που διαφέρει όμως είναι ότι ο Καποδίστριας εννοεί στην περίπτωση αυτή να τις εφαρμόσει κατά γράμμα επιβάλλοντας δι' αυτών κεντρικό

⁵¹³ Ο Πανταζόπουλος (1992), αντιθέτως που παρατηρεί το φαινόμενο το αποδίδει στην αδυναμία του κοινοτισμού να διαμορφώσει κράτος στα μέτρα του, οπ.παρ. σ.162

⁵¹⁴ Εξ 27 μελών υποδιαιρούμενο κατ' αρχήν σε τρία τμήματα, Οικονομίας, Εσωτερικών και Πολέμου έκαστο των οποίων προεδρεύονταν από έναν 'Πρόβουλο' επικουρούμενο από δύο 'Γραμματείς'. Επικεφαλής του Οργάνου ήταν ο Γραμματέας της Επικρατείας. Σύντομα τα τμήματα και οι επιτροπές πολλαπλασιάστηκαν. Βλ. Δημακόπουλος Γ., (1967), Κώδιξ των Ψηφισμάτων της Ελληνικής Πολιτείας, Τομ. Α΄ 1828-1829, Ανάτυπο εκ της Επετηρίδος του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου, τομ 14, 205 σελ, σ 11 και Πετρίδης (1990), οπ.παρ., σ.σ. 122-124

⁵¹⁵ Διατ. 1699/13 Απριλίου 1828, 1747 και 1749/16 Απριλίου 1828 και 1833/19 Απριλίου με την Διοικητική οργάνωση των Τμημάτων της Πελοποννήσου και τις «Γενικές οδηγίες προς τους Δημογέροντας». Δημακόπουλος, οπ.παρ. σ.σ. 44-45

⁵¹⁶ Ψήφισμα Α΄ (504) / 1 Ιανουαρίου 1830

έλεγχο στην τοπικότητα. Κεντρικοί διορισμοί τοπικών οργάνων τυπικά προϋπήρχαν, στο μέτρο που το επέτρεπε η υποτυπώδης δομή του υφιστάμενου διοικητικού μηχανισμού και οι συνθήκες. Ωστόσο είτε δεν εφαρμόζονταν στην πράξη είτε όταν αυτό συνέβαινε οι διοριζόμενοι ήταν της απόλυτης επιλογής του τοπικού ηγεμόνα⁵¹⁷. Έτσι εξηγείται αντίδραση του Ρήγα Παλαμήδη στον υπο του Καποδίστρια διορισμό διοικητή στην περιοχή Τριπόλεως χωρίς να ζητηθεί η γνώμη του. Κατά τον Σπηλιάδη ο Παλαμήδης «φρονεί εκτόπως ως οι ολιγαρχικοί ότι ο Κυβερνήτης πρέπει να κυβερνά την Ελλάδα και εκείνος να κυβερνά την Επαρχίαν νομίζων την επαρχίαν ιδιοκτησίαν του και απαιτεί να κάμνη ο Κυβερνήτης ότι θέλει εκείνος και να διορίζη Διοικητήν και Δημογέροντας οποίους αν ήθελεν εκείνος»⁵¹⁸. Ο δε αδελφός του Πετρόμπεη Κατσή Μαυρομιχάλης, σε άλλη περίπτωση, δηλώνει προς τον Καποδίστρια επ' αφορμή τον διορισμό τελώνη στο Λιμένι: «ώδε είναι οικία μου και εις αυτήν δεν ευχαριστούμαι να στέλνετε όποιον θέλετε»⁵¹⁹.

Εν συνεχεία, και αφού επείσθη ότι η τοπική δημοκρατική διαδικασία είναι τελείως εικονική, με το Ψήφισμα Α' (504) / 1 Ιανουρίου 1830 ο Καποδίστριας ανέστειλε τις διαδικασίες άμεσης εκλογής των δημογερόντων που κατ' αρχήν είχε αποδεχθεί, και τις υποκατέστησε με διορισμένα συμβούλια επιλεγόμενα από την κεντρική εξουσία από διπλάσιο αριθμό υποψηφίων βάσει πρότασης των κοινοτήτων και της Γερουσίας (σώματος που αντικατέστησε το Πανελλήνιο με απόφαση της Δ' Εθνοσυνέλευσης). Στο επαρχιακό επίπεδο συγκροτούνται 12μελή συμβούλια με έμμισθη τριμελή εκτελεστική επιτροπή τα μέλη της οποίας εναλλάσσονται ανα τρίμηνο και μεριμνούν για θέματα τροφοδοσίας, καταγραφής και ελέγχου των εθνικών κτημάτων και ληξιαρχικών καταγραφών. Οι δημογέροντες αναφέρονται άμεσα στον διοικητή ο οποίος και λαμβάνει τις τελικές αποφάσεις⁵²⁰. Ο Κυβερνήτης αντιλαμβανόμενος την αδυναμία καθοδικής συγκρότησης ενός εκτεταμένου κρατικού δικτύου υπηρεσιών το

⁵¹⁷ Όπως υποστηρίζει ο Πετρίδης (1990), «Οι παραδοσιακοί άρχοντες κατέστησαν οι απόλυτοι ηγεμόνες της τοπικής και εθνικής πολιτικής σκηνής και οι άνθρωποί τους επάνδρωσαν τον κρατικό μηχανισμό», οπ.παρ.σ. 126. Ο Γραμματέας της Επικρατείας Χρηστίδης, εξ άλλου, σε έκθεσή του του 1832 δέχεται ότι ο Οργανισμός Ελληνικών Επαρχιών του 1822 δεν είχε ποτέ εφαρμοσθεί και ότι στην πράξη ακολουθούνταν καθ' όλη την επταετία η οθωμανική διοικητική διαίρεση των καζάδων. Δημακόπουλος Γ.,(1971), «Η Εσωτερική Διοίκησης της Ελλάδος κατά την άφιξιν του Όθωνος», Μνημοσύνη, τομ. 3, σ.σ. 271-327, και ειδικότερα σ.σ. 276-278

⁵¹⁸ Πανταζόπουλος, (1992), οπ.παρ. σ. 190

⁵¹⁹ οπ.παρ. σ.σ. 164 και 190

⁵²⁰ Δημακόπουλος Γ., (1968), Κώδιξ των Ψηφισμάτων της Ελληνικής Πολιτείας, Τομ. Β' 1829-1832, Ανάτυπο εκ της Επετηρίδος του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου, τομ 15, 159 σελ, σ. 71

οποίο να διεισδύει στην τοπικότητα ασκώντας τις ζωτικές λειτουργίες αναπαραγωγής και ελέγχου της επικράτειας, καταφεύγει στην δοκιμασμένη λύση της ανοδικής συγκρότησής του⁵²¹. Προσθέτει όμως το στοιχείο του κεντρικού ελέγχου της ανοδικής αυτής συγκρότησης. Όπως προαναφέρθηκε δεν είναι η τοπικότητα που κινείται προς το κέντρο δι' αντιπροσώπων αλλά το κέντρο που επιχειρεί να διεισδύσει σ' αυτήν χρησιμοποιώντας, ελλείψει άλλων, τους δικούς της ανθρώπινους πόρους. Το γεγονός αυτό συνιστά μιά μείζονα ρήξη με την κουλτούρα που είχε ήδη συγκροτηθεί στο εν τω γεννάσθαι κράτος.

Η ρήξη επιτάθηκε όταν κατέστη προφανές ότι παρ' όλες τις υποχωρήσεις και την διάθεση συνδιαλλαγής και συμβιβασμών του Κυβερνήτη, το σημείο ισορροπίας που ήταν διατεθημένος να αποδεχθεί πόρρω απείχε από τις φιλοδοξίες και το όραμα πολιτειακής και κοινωνικής οργάνωσης του νέου κράτους που είχαν συγκροτήσει οι μέχρι τότε ηγεμονεύουσες ομάδες. Τα εισοδήματα που προσέφερε στον Πετρόμπεη μπορεί ίσως να ήταν επαρκή για έναν κορυφαίο αξιωματούχο ενός αστικού φιλελεύθερου κράτους ο οποίος θα επιθυμούσε απλώς να διασφαλίσει το αρμόζον επίπεδο διαβίωσης στον εαυτό του και την οικογένειά του. Αποδεικνύονταν όμως ανεπαρκέστατα για έναν ανατολικού τύπου φεουδάρχη που στόχευε να συντηρήσει ένα εκτεταμένο δίκτυο τοπικής πατρωνείας το οποίο του επέβαλε να διανέμει ποικίλους πόρους σε πελατειακές ομάδες που αριθμούσαν μερικές εκατοντάδες ατόμων⁵²². Οι ρυθμίσεις που προωθούσε για τις δημόσιες οφειλές προς τους Υδραίους λόγω των επαναστατικών τους «εκδουλεύσεων» επίσης δεν τους ικανοποιούσαν. Παρουσίαζαν ατεκμηρίωτους λογαριασμούς ποσών δυσθεώρητου ύψους που η κυβέρνηση αδυνατούσε να καταβάλλει, αρνούσαν να συμψηφίσουν έσοδα που είχαν αποκτήσει από άλλες δημόσιες πηγές και αντιδρούσαν εντόνως στον κρατικό έλεγχο της ναυτιλίας και του εμπορίου, όπως ακριβώς και η χιακή -κυρίως- εμπορική παροικία της Ερμούπολης που, παρ' ότι δεν προϋπήρχε της επανάστασης ώστε να κληρονομήσει τις οθωμανικές δομές τοπικής αυτοτέλειας, είχε ήδη, και υπό τυπικές συνθήκες ενιαίου κράτους, αναπτύξει αυξημένη αυτονομία και αντίστοιχη λογική αρνούμενη να παραχωρήσει μέρος των τεραστίων εσόδων της στην κυβέρνηση.

⁵²¹ Βλ. και την σχετική άποψη του Γ. Κοντογιώργη (1992), «Κοινοτική αυτοδιοίκηση και καποδιστριακό πολιτειακό σύστημα», σε Πετρίδης Π., (επιμ), οπ. παρ. σ.σ.231-245 και ειδικότερα σ. 242

⁵²² Λούκος, οπ.παρ. και Πανταζόπουλος (1992), οπ.παρ. σ.σ. 163-165

Στους θιγόμενους προστίθενται και οι επήλυδες τους οποίους η προσπάθεια του Καποδίστρια να εφαρμόσει απαρέκκλιτα ένα ομολογουμένως περιοριστικό θεσμικό πλαίσιο, μειώνοντας τις πολιτικές τους ευελιξίες, αλλά και η ικανότητά του να διαχειριστεί αυτοτελώς το διεθνές περιβάλλον, αποστερούσε από σημαντικές πηγές ισχύος. Η παρουσία των Μαυροκορδάτου, Πολυζωΐδη, Τρικούπη, Καντακουζηνού και άλλων διαπρεπών εκπροσώπων της δυτικόφρονος ομάδας στην Ύδρα και η συστράτευσή τους στην πρώτη γραμμή του εκ πρώτης όψεως ετερόκλητου αντικαποδιστριακού σχηματισμού, αποδεικνύει την πολιτισμική σύμπνοια που είχε αναπτυχθεί μεταξύ όλων των ομάδων που πρωταγωνίστησαν στα τεκταινόμενα της περιόδου 1821-1827, εντόπιων και ξενόφερτων. Κοινή παραδοχή των ηγετικών αυτών ομάδων ήταν η υπαγωγή της μακρο- στις μικρο-συλλογικότητες και η προσπάθεια του Καποδίστρια να αντιστρέψει την εν λόγω σχέση υπαγάγοντας τα επιμέρους συμφέροντα σε ευρείας εμβέλειας και γενικής εφαρμογής κανόνες τον έφερε σε μετωπική σύγκρουση μαζί τους. Ενδεικτικό παράδειγμα της φύσης των διακυβευμάτων είναι το γεγονός ότι όταν ο Κυβερνήτης συμφώνησε με τους Υδραίους για το ύψος της προς καταβολή αποζημιώσεως προτείνοντας ως κριτήριο διανομής τις κοινωνικές ανάγκες και προτάσσοντας ως δικαιούχους τους ενδεείς και άπορους ναυτικούς, οι πλοιοκτήτες αντέδρασαν απαιτώντας διανομή κατά προτεραιότητα στους ιδίους με βάση τον αριθμό και την χωρητικότητα των πλοίων τους! Ώθησαν μάλιστα τους πλοιάρχους των να εγείρουν χωριστή απαίτηση από την κυβέρνηση για 'πλοιαρχικό μισθό' έναντι της εργασίας που παρήχαν στα πλοία από την έναρξη της επανάστασης, παρ' ότι ασφαλώς ήταν ανέκαθεν οι πλοιοκτήτες που κατέβαλαν τον μισθό στα πληρώματά τους και δεν νοείται χωριστή συμβατική σχέση των πλοιάρχων με το κράτος, ακόμα και γίνει αποδεκτό ότι η συμμετοχή των Υδραίων στην επανάσταση συνιστούσε παροχή υπηρεσίας. Πρόκειται για κλασσική περίπτωση ιδιοτελούς μετακύλησης κόστους στο κοινωνικό σύνολο προς ίδιον όφελος και εικονογραφεί χαρακτηριστικά το είδος της διευρυμένης αναδιανομής στο οποίο απέβλεπαν οι παραδοσιακές ελιτ προσχωρώντας στην ιδέα του κεντρικού κράτους⁵²³.

⁵²³ Για την σύγκρουση του Καποδίστρια με τις παραδοσιακές ελιτ βλ. Κούκκου Ε.(1975), «Το ελληνικό κράτος από 1830 ως 1832-Τα πολιτικά γεγονότα» σε Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ολ.παρ., σ.σ. 542-562 και Πανταζόπουλος (1992), ολ.παρ. σ.σ.162-171

Η ιδιοτελής αξιοποίηση των τυπικών θεσμών καθ' όλη την κρίσιμη επταετία οδήγησε στην παράδοση στον Καποδίστρια από την Αντικυβερνητική επιτροπή εικονικών διοικητικών μηχανισμών και κενών ταμείων⁵²⁴. Την κατάσταση αυτή προσπάθησε να αντιστρέψει με έναν καταγισμό θεσμικών μέτρων. Η πρώτη του κίνηση σε δομικό επίπεδο ήταν να περιορίσει το μέγεθος του διοικητικού μηχανισμού⁵²⁵. Ωστόσο η πίεση της πραγματικότητας οδήγησε ταχύτατα στον εκ νέου πολλαπλασιασμό των διοικητικών δομών. Με βάση το άρθρο 10 του ψηφίσματος ΝΗ' συστάθηκαν στα πλαίσια του Πανελληνίου ειδικές επιτροπές «καθόσον απαιτούσι τούτον αι χρείαι της Διοικήσεως». Με τα Ψηφίσματα Β'(13), Γ'(14) και Δ'(15) της 23 Ιανουαρίου 1828 δημιουργούνται αντιστοίχως Πολεμικό Συμβούλιο, Υπουργικό Συμβούλιο και Εκκλησιαστική Επιτροπή. Στα δύο πρώτα εκ των οργάνων αυτών προϊσταται ο ίδιος ο Κυβερνήτης. Οι αρμοδιότητες του Υπουργικού Συμβουλίου καλύπτουν κυρίως ζητήματα εξωτερικών, ναυτιλίας, και εμπορίου⁵²⁶.

Με τα Διατάγματα 179/ 7 Φεβρουαρίου 1828 και 279/ 13 Φεβρουαρίου 1828 στην 'επιτροπή διευθύνσεως' της Εθνικής Χρηματιστικής Τραπέζης (που είχε μόλις ιδρυθεί με το Ψήφισμα Ζ' (105)/ 2 Φεβρουαρίου 1828) ανατίθενται αρμοδιότητες 'Οικονομικής Επιτροπής' του Πανελληνίου, επιφορτισμένης με τις λειτουργίες της οικονομικής διαχείρισης του κράτους⁵²⁷. Όλα αυτά τα σώματα έχουν νομοθετικό/ συμβουλευτικό χαρακτήρα παρ' ότι βάσει του κανονισμού λειτουργίας του Πανελληνίου τηρούν διπλά αρχεία νομοθετικά και εκτελεστικά. Εκτελεστικές αρμοδιότητες καθ' όλη την διάρκεια του πρώτου έτους έχει αποκλειστικά ο

⁵²⁴ Η κατάσταση αυτή αναδεικνύεται από τις εκθέσεις που υπέβαλαν στον Κυβερνήτη με την ανάληψη των καθηκόντων του οι Γραμματείς της προσωρινής κυβέρνησης, βλ. σχετικά Δεσποτόπουλος Α., (1954/1996), οπ.παρ. σ.σ. 73-74 και του ιδίου (1975), «Η επανάσταση κατά το 1828-Τα πολιτικά γεγονότα έως τον Μάιο», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, οπ.παρ., σ.σ. 478-491 καθώς και Λουλές, οπ.παρ. σ.σ. 265-266

⁵²⁵ Από 185 υπαλλήλους των 7 υπουργείων στους 12 υπαλλήλους του Πανελληνίου, του Γραμματέως της Επικρατείας συμπεριλαμβανομένου σύμφωνα με στοιχεία του Α. Ανδρεάδη, σε Πανταζόπουλο (1992), οπ.παρ. σ. 192. Σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει ο Γραμματέας της Επικρατείας Χρηστίδης στην έκθεσή του προς τα μέλη της Αντιβασιλείας το 1832 το σύνολο των μισθοδοτούμενων υπαλλήλων σε όλες τις δημόσιες λειτουργίες ήταν κατά την έλευση του Καποδίστρια 517 άτομα. Δημακόπουλος Γ. (1971), «Η εσωτερική Διοίκησης της Ελλάδος κατά την άφιξιν του Όθωνος», Μνημοσύνη, τόμ. 3, σ.σ. 271-327, αναφορά σ. 295. Με το Διάταγμα 16/ 22 Ιανουαρίου 1828 περι «Διοργανισμού της προσωρινής Κυβερνήσεως της Ελλάδος» εισάγεται ο κανονισμός λειτουργίας του Πανελληνίου. Δημακόπουλος (1967), οπ.παρ. σ 12

⁵²⁶ Δεσποτόπουλος (1975), «Η επανάσταση κατά το 1828 ...», οπ.παρ., σ.484

⁵²⁷ Δημακόπουλος (1967), οπ.παρ. σ 14

Γραμματέας της Επικρατείας. Τον Φεβρουάριο του 1829⁵²⁸ δημιουργείται μία δεύτερη Γραμματεία επι των Εξωτερικών και του Εμπορικού Ναυτικού για να ενεργεί διοικητικά επί των σχετικών ζητημάτων, αφήνοντας στην Γραμματεία της Επικρατείας. Με το Διάταγμα 9113/ 5 Φεβρουαρίου 1829 ρυθμίζεται η λειτουργία του Υπουργικού Συμβουλίου, προφανώς με αρμοδιότητες πέραν των οριζομένων στο ιδρυτικό του διάταγμα και προβλέπονται η συμμετοχή του Γραμματέως της Επικρατείας, των τριών Α΄ Γραμματέων των Τμημάτων του Πανελληνίου καθώς και του Γραμματέως των Εξωτερικών.

Ενδιαφέρον στο σημείο αυτό έχει το γεγονός ότι το Υπουργικό Συμβούλιο υπερβαίνοντας τον θεσμικό του ρόλο αποκτά την λειτουργία ενός αμεσώτερου και πλέον ευέλικτου συμβουλευτικού οργάνου, περιορίζοντας προφανώς και εν τοις πράγμασι, τον ρόλο του Πανελληνίου. Σημαντικό είναι επίσης τό ότι στο Υπουργικό Συμβούλιο υπό την προεδρία του Κυβερνήτη συμμετέχουν ως τακτικά μέλη οι Α΄ Γραμματείς και ως έκτακτα οι Β΄ Γραμματείς των Τμημάτων και τα μέλη της Οικονομικής Επιτροπής του Πανελληνίου⁵²⁹, όχι όμως και οι τύποις προϊστάμενοι αυτών Πρόβουλοι. Το παράδοξο αυτό ερμηνεύεται αν ληφθεί υπ' όψιν το ότι ως Πρόβουλος ο Καποδίστριας είχε τοποθετήσει διαπρεπείς εκπροσώπους των παραδοσιακών ελιτ, ελπίζοντας ότι θα κατόρθωνε δι' αυτού του τρόπου να τους προσεταιρισθεί. Η σταδιακή διαπίστωση της μεταξύ τους δομικής αντίθεσης, τον οδηγεί στην προσπάθεια παράκαμψής τους μέσω της χειραγώγησης των θεσμών, μέθοδο στην οποία θα προσφύγει κατ' επανάληψη με αρνητικές, κατά την άποψή μας επιπτώσεις στην συγκρότηση της πολιτικο-διοικητικής κουλτούρας του τόπου, που βρίσκεται ακόμα εν τω γενάσθαι.

Η πρώτη του ενέργεια μόλις πατά το πόδι του στην Αίγινα είναι η ακύρωση του Συντάγματος της Τροιζήνας, ήτοι του θεσμικού πλαισίου βάσει του οποίου είχε κληθεί να κυβερνήσει. Το εν λόγω πλαίσιο περιείχε βεβαίως πρόνοιες δεσμευτικές που στόχευαν ακριβώς στο να περιορίσουν τα περιθώρια των κινήσεών του⁵³⁰. Ωστόσο ο τρόπος αντιμετώπισης του προβλήματος που επέλεξε δεν συνέβαλε στην

⁵²⁸ Με τα Διατάγματα 9108 και 9109 της 5^{ης} Φεβρουαρίου 1829 τοποθετούνται αντιστοίχως Γραμματέας Εξωτερικών και Εμπορικού Ναυτικού ο μέχρι τότε Γραμματέας Επικρατείας Σπ. Τρικούπης και νέος Γραμματέας Επικρατείας ο Ν. Σπηλιάδης. Δημακόπουλος (1972), οπ.παρ. σ. 1249

⁵²⁹ Δημακόπουλος (1972), οπ.παρ. σ.σ. 1250-1251

⁵³⁰ Πανταζόπουλος (1992), οπ.παρ. σ.σ. 149-150

ενίσχυση των θεσμών και στην εμπέδωση της αντίληψης περι θεσμικής σταθερότητας και διάρκειας, ειδικά σε μιά περίοδο γενικευμένης αταξίας και ασυνέχειας όπου κάτι τέτοιο θα ήταν εξαιρετικά κρίσιμο. Τον Δεκέμβριο του 1828 κατά την έναρξη της προετοιμασίας της εκλογικής διαδικασίας για την ανάδειξη των πληρεξουσίων της, ήδη καθυστερημένης, Δ΄ Εθνοσυνέλευσης το Πανελλήνιο -που στην συμβιβαστική προσπάθειά του να συνδιαλλαγεί με τις επαναστατικές ελίτ ο Καποδίστριας είχε ουσιαστικά εμπιστευθεί στους κοτζαμπάσηδες, τους νησιώτες και τον Μαυροκορδάτο- προχωρεί σε μιά επιθετική εναντίον του ενέργεια. Προτείνει εκλογικό νόμο που αποκλείει τους ακτήμονες και τους ετερόχθονες θεωρούμενους ως εκλογική βάση του Καποδίστρια. Ο Καποδίστριας σ' αυτήν την ενέργεια 'συνθετικού ορθολογισμού' την χρήση δηλαδή ενός θεσμικού εργαλείου για την προώθηση ιδιοτελών συμφερόντων, απαντά με το ίδιο νόμισμα: παρα-θεσμικές ενέργειες⁵³¹. Προωθεί κατ' αρχήν προς δημοσίευση εκλογικό νόμο δικής του εμπνεύσεως χωρίς σχετική εισήγηση του Πανελληνίου, κατά παράβαση των άρθρων 7 και 8 του Ψηφίσματος ΝΗ'. Η αντίδραση και παραίτηση του Γραμματέα της Επικρατείας Τρικούπη, που αρνείται να τον προσυπογράψει, τον αναγκάζει να αναδιπλωθεί και να στραφεί στην ανάκτηση του ελέγχου του Πανελληνίου. Γιά να το πετύχει χαρακτηρίζει με μιάν ερμηνευτική ακροβασία ως κενές τις θέσεις των μελών που απουσιάζουν σε άδεια ή ασκούν παράλληλα καθήκοντα και διορίζει δέκα νέα μέλη πιστά στον ίδιο. Παράλληλα μετακινεί πρόσωπα μεταξύ τμημάτων και επιτροπών προκειμένου να αναδιατάξει τις ισορροπίες εις όφελός του.

Αρκετά πιθανό θεωρείται επίσης ότι άνθρωποι του Κυβερνήτη, αξιοποιώντας την υψηλή προσωπική του δημοτικότητα,, άσκησαν πιέσεις στις επαρχίες για την εκλογή φίλα προσκείμενων στον ίδιο πληρεξουσίων αλλά και την γραπτή δέσμευση τυχόν αντιπολιτευομένων «να μη κατηγορήσωσι με κανένα τρόπον τας παρελθούσας οποιασδήποτε πράξεις της Σεβ. Ημών Κυβερνήσεως ... να ακολουθήσωσι τας συμβολάς και την γνώμην του λαμπρού ημών Κυβερνήτου ... [και] να κηρύξωσιν εις την Εθνικήν Συνέλευσιν ότι δεν θέλομεν άλλον αρχηγόν παρά τον Ι.Α. Καποδίστριαν». Το γεγονός αυτό, που κατήγγειλε δημόσια ο Σπυρίδων Τρικούπης, επέτρεψε στον Κυβερνήτη τον έλεγχο της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης⁵³². Εισερχόμενος όμως

⁵³¹ Παπαδόπουλος Σ.,(1975), «Η Επανάσταση κατά το 1829-Τα πολιτικά γεγονότα», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, οπ.παρ., σ.σ. 524-535, Πετρίδης (1990), οπ.παρ. σ.σ.131-132

⁵³² Παπαδόπουλος, οπ.παρ. σ. 524-526 και Dakin, οπ.παρ. σ. 98

στο πεδίο των αντιπάλων του και παίζοντας το παιχνίδι με τους όρους τους ενισχύει και αναπαράγει τον ορθολογισμό τους. Επιτρέπει, επι παραδείγματι, στους Μαυρομιχαλαίους, κατ' εξοχήν αντιπάλους ενός ουσιαστικά νεωτερικού θεσμικού πλαισίου, να υψώνουν στο Λιμένι γαλλικές σημαίες και να εκστρατεύουν υπέρ του συντάγματος. Συμβάλλει δηλαδή στην ακόμα μεγαλύτερη απόκλιση 'αξιακών ισχυρισμών' και 'αξιακών παραδοχών' ενεργώντας και αυτός με τον ίδιο τρόπο.

Η Δ' Εθνοσυνέλευση με το Β' Ψήφισμά της αντικατέστησε το Πανελλήνιο από την επίσης 27 μελή, υπο του Κυβερνήτου διοριζόμενη Γερουσία, αυτή την φορά με απλή (και όχι σύμφωνη) γνωμοδοτική αρμοδιότητα, και τον εξουσιοδότησε να οργανώσει την Γερουσία και την Κυβέρνηση⁵³³. Σε εφαρμογή του Β' Ψηφίσματος εξεδόθη το ΛΔ' / 8 Σεπτεμβρίου 1829 κυβερνητικό ψήφισμα με το άρθρο 15 του οποίου επανασυγκροτούνται έξι υπουργεία: Εσωτερικών, Εξωτερικών και Εμπορικού Ναυτικού, Οικονομίας και Εμπορίου, Δικαιοσύνης, Δημοσίου Παιδείας και Εκκλησιαστικών Πραγμάτων, και το Φροντιστήριο των Στρατιωτικών και του Πολεμικού Ναυτικού⁵³⁴. Επικεφαλής των υπουργείων τίθενται στο μεν Εσωτερικών Γραμματεὺς της Επικρατείας στα δε λοιπά Γραμματεῖς της Κυβερνήσεως, πλην του υπουργείου Οικονομίας και Εμπορίου όπου παραμένει τριμελής επιτροπή, όπως ίσχυε και στο Πανελλήνιο. Το Φροντιστήριο λίγες μέρες αργότερα αντικαταστάθηκε από Γραμματεία επί των Στρατιωτικών και Ναυτικών που το επόμενο έτος διηρέθη σε δύο ανεξάρτητες Γραμματείες⁵³⁵. Με το ίδιο διάταγμα προβλέπεται και η δημιουργία του τριμελούς Λογιστικού και Ελεγκτικού Συμβουλίου ως οργάνου δημοσιονομικού ελέγχου.

Το ανθρώπινο δυναμικό.

Με αυτόν τον τρόπο η γραφειοκρατική δομή που ο Καποδίστριας είχε κατ' αρχήν επιχειρήσει να περιορίσει, επανασχηματίσθηκε. Κατά το 1832 υπηρετούν 427 υπάλληλοι. Εξ αυτών 52 είναι οι επίτροποι ή διοικητές των επαρχιών και οι αναπληρωτές τους, 163 είναι διοικητικοί υπάλληλοι, 66 γραμματεῖς των

⁵³³ Παπαδόπουλος, οπ.παρ. σ.σ.527-528

⁵³⁴ Δημακόπουλος, (1967),οπ.παρ. σ.186

⁵³⁵ Δημακόπουλος, (1972),οπ.παρ. σ. 1250

δημογεροντιών, 37 οι αστυνομικοί διοικητές και υπο-διοικητές, 38 λιμενάρχες, υγειονομικοί λιμενάρχες και υπολιμενάρχες, 7 υπάλληλοι λοιμοκαθαρηρίων, 46 φύλακες, 11 υπεύθυνοι πορθμείων, 5 επιθεωρητές αγορών, 3 γιατροί και 3 μηχανικοί. Η αναλογία του ανθρώπινου δυναμικού σε κάθε κατηγορία δείχνει και την βαρύτητα των αντιστοιχών δημοσίων πολιτικών και λειτουργιών⁵³⁶. Παράλληλα έχουν δημιουργηθεί 1525 θέσεις εμπίσθων πολιτοφυλάκων⁵³⁷.

Επανεισήχθησαν επίσης με το διάταγμα 14302/ 8 Σεπτεμβρίου 1829 βαθμοί υπαλληλικής ιεραρχίας ως ακολούθως: μαθητευόμενος, πάρεδρος β', πάρεδρος α' και συγγραμματεύς. Οι συγγραμματεείς υπηρετούσαν κατ' αρχήν στην Γερουσία και από εκεί τοποθετούνταν σε «ανωτέρου βαθμού διοικητικά υπουργήματα» στις Γραμματείες, δηλαδή τα υπουργεία, κατ' επιλογή⁵³⁸. Η τυπική αυτή ιεραρχική δομή προορίζοταν όχι μόνο για τις κεντρικές αλλά και για τις περιφερειακές διοικητικές υπηρεσίες, δεν φαίνεται να εφαρμόσθηκε με ακρίβεια διότι με βάση και πάλι την έκθεση Χρηστίδη προκύπτει ότι το 1832 οι 116 διοικητικοί υπάλληλοι κατανέμονται σε έξι βαθμίδες ως ακολούθως: 1^η βαθμίδα -40 υπηρετούντες, 2^η -23, 3^η -50, 4^η -27, 5^η -17, 6^η -2. Πέραν της μη τήρησης των τυπικών βαθμών, η κατανομή αυτή δεν έχει ιεραρχικό χαρακτήρα υποδεικνύοντας ότι δεν επικρατούσαν τυπικά και λειτουργικά κριτήρια στις προαγωγές.

Αποσυγκεντρωμένες κρατικές δομές αντάξιας του όρου καταγράφονται για πρώτη φορά την καποδιστριακή περίοδο. Περισσότερο από το 50% των 427 υπαλλήλων που απαριθμούνται στην έκθεση Χρηστίδη υπηρετούν σε περιφερειακές υπηρεσίες. Ενδεικτικά αναφέρεται η περίπτωση των τελωνείων της Άνδρου⁵³⁹ όπου το 1831 λειτουργούν τόσο μία κεντρική υπηρεσιακή μονάδα στην Χώρα όσο και τελωνειακοί σταθμοί στο Κόρθι και το Γαύριο. Συνολικά υπηρετούν δέκα άτομα εκ των οποίων τα έξι στην Χώρα και ανά δύο στο Κόρθι και στο Γαύριο. Η υπαλληλική ιεραρχία δεν ανταποκρίνεται στις βαθμίδες του προαναφερθέντος διατάγματος και περιλαμβάνει

⁵³⁶ Με βάση την έκθεση Χρηστίδη σε Δημακόπουλος (1971), οπ.παρ. σ.308

⁵³⁷ Διαταγμ. 21/ 2 Μαΐου 1832, Γενικά Αρχεία του Κράτους, Καποδιστριακό Αρχείο, Γενική Γραμματεία, Φάκελλος 289.

⁵³⁸ Δημακόπουλος Γ., (1969), «Οι βαθμοί των δημοσίων και των δημοτικών υπαλλήλων. Ιστορική εξέλιξις». Επιθεώρησις της Τοπικής Αυτοδιοικήσεως, Τευχ. Η'-Θ', σ.σ. 1579-1606, και ειδικότερα σ.σ. 1580-1581.

⁵³⁹ Παυλώφ-Βαλμά Ε., (1997), Ανέκδοτα ανδριακά έγγραφα της εποχής του Καποδίστρια (1828-1932), Καίρειος Βιβλιοθήκη, 205 σελ. σ.σ. 80-81

στην μεν κεντρική μονάδα τον 'τελώνη-επιστάτη', έναν υψηλόβαθμο 'συνεργάτη', έναν 'γραμματέα' και τρεις 'υπαλλήλους', στους δε σταθμούς έναν 'υποεπιστάτη' και έναν υπάλληλο. Προφανώς απουσιάζουν σαφή κριτήρια και διαδικασίες πρόσληψης και κατ' επανάληψη αναφέρονται αποπομπές και αντικαταστάσεις υπαλλήλων. Η ψαλίδα των αποδοχών είναι της τάξεως 1: 5 και αναπτύσσεται ως ακολούθως: τελώνης 140 φοίνικες, συνεργάτης 100, υποεπιστάτες 48, υπάλληλοι 28. Ένας ωστόσο εκ των υπαλλήλων εμφανίζεται να αμοίβεται με 40 φοίνικες δείχνοντας, όπως είναι αναμενόμενο, ότι η βεμπεριανή τυποποίηση δεν είναι πλήρης. Ο τελώνης αναφέρεται στην 'επι της Οικονομίας Επιτροπή' που εξακολουθεί να διατηρεί το αρχικό της όνομα, παρ' ότι έχει μετατραπεί σε υπουργείο με συλλογική ηγεσία.

Οι δημόσιες πολιτικές.

Ο Κυβερνήτης πέραν των θεσμικών μέτρων για την οργάνωση της διοίκησης αναπτύσσει και μian ευρύτατη για τα δεδομένα της εποχής γκάμα δημοσίων πολιτικών. Το σημαντικώτερο δε είναι ότι οι πολιτικές αυτές δεν παρέμεναν στο επίπεδο της 'νομοθετικής εξαγγελίας' αλλά συνοδεύονταν από συγκεκριμένα μέτρα εφαρμογής. Μεγάλη βαρύτητα, όπως είναι φυσικό, δίδεται στα δημοσιονομικά στην προσπάθεια διασφάλισης βασικών πόρων για την λειτουργία του κράτους. Δεκαεπτά ψηφίσματα μόνο την περίοδο Φεβρουαρίου-Σεπτεμβρίου 1831 αφορούν την δημοσιονομική διαχείριση⁵⁴⁰. Στην περίπτωση της Άνδρου εκ των 244 εγγράφων που αφορούν την περίοδο 1828-1832 και ευρίσκονται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους τα 105 αναφέρονται σε ζητήματα δασμών, δημοσίων δαπανών και εισπραξης φόρων⁵⁴¹. Σημειωτέον ότι καθ' όλην αυτή την περίοδο οι φόροι εξακολουθούν να δημοπρατούνται δημιουργώντας ανταγωνισμούς μεταξύ των διεκδικητών τους⁵⁴². Δασμολογείο και Τελωνείο λειτουργούν ως περιφερειακές κρατικές δομές.

Πέραν όμως της δημοσιονομικής καταγράφονται και συγκεκριμένα μέτρα αναπτυξιακής πολιτικής. Παρά την προσωπική έλλειψη οικονομικής εμπειρίας αλλά και την απουσία αξιόλογων οικονομικών συμβούλων ο Καποδίστριας ενήργησε με βάση ένα σαφές σχέδιο ανάπτυξης της γεωργίας που προέβλεπε εισαγωγή σύγχρονης τεχνογνωσίας και τεχνολογίας στις καλλιέργειες. Γιά τον σκοπό αυτό επεχείρησε να

⁵⁴⁰ Δημακόπουλος (1968), οπ.παρ. σ.σ. 89-154

⁵⁴¹ Παυλώφ-Βαλμά, οπ.παρ. σ.σ. 15-30

⁵⁴² οπ.παρ. έγγραφα 30 και 45 σ.σ. 16-17

προωθήσει την αντικατάσταση του παραδοσιακού αλετριού από ένα αποδοτικότερο βελγικής προέλευσης, ίδρυσε την Γεωργική Σχολή της Τύρινθας (που εγκαταλήφθηκε μετά τον θάνατό του), εισήγαγε καθεστώς δασμολογικής προστασίας της εγχώριας παραγωγής και τελωνειακής ατέλειας για την εισαγωγή γεωργικών εργαλείων⁵⁴³.

Κοινωνική πολιτική επίσης ασκείται με ίδρυση και λειτουργία επτά συνολικά νοσοκομείων⁵⁴⁴, ενός μεγάλου ορφανοτροφείου στην Αίγινα αλλά και οικονομική στήριξη περιφερειακών ιδρυμάτων, όπως αυτό που λειτουργούσε στην Άνδρο ο Θεόφιλος Καϊρης⁵⁴⁵.

Την ίδια περίοδο καταγράφονται και οι πρώτες προσπάθειες σχεδιασμού του χώρου με συγκρότηση τεχνικής υπηρεσίας και εκπόνηση σχεδίων πόλεων είτε με παρεμβάσεις σε υφιστάμενους ιστούς είτε με σχεδιασμό νέων, όπως της Ιτέας, του Λιδωρικίου και κυρίως της Πάτρας, όπου σχεδιάστηκε εξ υπαρχής μιά νέα πόλη για 100.000 κατοίκους⁵⁴⁶.

Σημαντική βαρύτητα αποκτά και η ναυτιλιακή πολιτική με οκτώ ψηφίσματα, επτά διατάγματα και ικανό αριθμό εγκυκλίων μεταξύ Ιουλίου 1828 και Απριλίου 1829⁵⁴⁷ που ρυθμίζουν το ιδιοκτησιακό καθεστώς και την κατηγοριοποίηση των σκαφών, τα ναυτολογικά έγγραφα πλοίων και πληρωμάτων, υγειονομικές διατάξεις, λιμενικά ζητήματα, θέματα ασφαλείας, ημερολόγια πλοίων, την καταπολέμηση της πειρατίας, την λειτουργία του Θαλασσίου Δικαστηρίου κλπ. Αντίστοιχες δομές, λιμεναρχεία, υγειονομεία, λοιμοκαθαρτήρια, λιμενικές επιτροπές, ιδρύονται και λειτουργούν⁵⁴⁸, τα πειρατικά ορμητήρια της Γραμβούσας στην Κρήτη και των Βορείων Σποράδων

⁵⁴³ Λουλές, οπ.παρ.

⁵⁴⁴ Τρία εξ αυτών ήταν πολιτικά και τέσσερα στρατιωτικά. Δύο λειτουργούσαν στο Ναύπλιο, ένα στην Αίγινα, ένα στην Πάτρα, ένα στην Πύλο, ένα στην Μεθώνη και ένα στην Σύρα. Τα της Πύλου και Μεθώνης είχαν ιδρυθεί από τις γαλλικές δυνάμεις ενώ της Σύρας από την εμπορική κοινότητα της Ερμούπολης. Σύμφωνα με την έκθεση Χριστίδη του 1832, Δημακόπουλος (1971), οπ.παρ. σ 299.

⁵⁴⁵ Παυλώφ-Βαλμά, οπ.παρ. φακ. 113, έγγραφο 18, σ.89

⁵⁴⁶ Βλ. σχετικά Χαστάογλου Β.,(2002), «Η πολεοδομία του νέου βασιλείου», σε Παπαγεωργίου-Βενετάς Α. (επιμ),Η οθωνική Ελλάδα και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους, Εκδόσεις Οδυσσέας, 366 σελ., σ.σ. 301-316 και ειδικότερα σ.304

⁵⁴⁷ Φαλτάιτς Α.,(1973), Τα περί την ναυτιλιαν μέτρα του Ιωάννου Καποδίστρια, ΠΑΣΠΕ, 71 σελ.

⁵⁴⁸ Για την περίπτωση της Άνδρου βλ. Παυλώφ-Βαλμά, οπ.παρ. έγγραφα 161,169,182,193, 199, 237β, 241, και 254

εκκαθαρίζονται⁵⁴⁹, ενώ αρχίζει η χορήγηση από την κυβέρνηση ‘εμπορικών διπλωμάτων’ σε πλοία⁵⁵⁰.

Η οργάνωση τακτικού στρατού απασχολεί επίσης τον Κυβερνήτη⁵⁵¹. Ιδρύονται κατ’ αρχήν χιλιαρχίες και εν συνεχεία ελαφρά τάγματα⁵⁵², με αντίστοιχη υποβάθμιση των τυπικών τίτλων των επικεφαλής των, ενώ νομοθετείται η κατάργηση της αμοιβής των στρατιωτών διά ‘χαρτζίων’, προσωπικών δηλαδή παροχών από τον καπετάνιο, και νομοθετείται μισθός. Οι ρυθμίσεις αυτές απομακρύνουν έναν μεγάλο αριθμό ‘στρατηγών’ της περιόδου 1821-1827, που αρνούνται να υπαχθούν στο νέο υποβαθμισμένο ιεραρχικό σχήμα και φέρνει στο προσκήνιο κατώτερους οπλαρχηγούς που καταλαμβάνουν την κορυφή της ιεραρχικής πυραμίδας με ιδιαίτερα ικανοποιητικές για την εποχή αποδοχές που υπερβαίνουν κατά πολύ τις αντίστοιχες των πολιτικών υπαλλήλων⁵⁵³. Με βάση τα εν λόγω τακτικά έμμισθα σώματα εγκαθίστανται κατά τύπους ‘πολιτοφρουρές’ με επικεφαλής ‘πολιτάρχες’⁵⁵⁴. Ωστόσο η στρατιωτική δύναμη που δημιουργείται κατ’ αυτόν τον τρόπο δεν συντονίζεται και δεν πειθαρχεί με βάση απρόσωπους και τυπικούς ιεραρχικούς κανόνες αλλά με σχέσεις ανταποδοτικής προσωπικής αφοσίωσης στον Κυβερνήτη⁵⁵⁵ λόγω παροχής πόρων και ισχύος σύμφωνα με την παραδοσιακή κουλτούρα. Έχουμε δηλαδή ακόμα μία περίπτωση που υπό το περικάλυμμα της θεσμικής νεωτερικότητας υποκρύπτονται παραδοσιακές πατερναλιστικές σχέσεις, τις οποίες μάλιστα αξιοποιεί στην εν λόγω περίπτωση δεόντως ο Καποδίστριας. Η εφαρμογή της πολιτικής δημιουργίας τακτικού στρατού παρ’ ότι υποστηρίζεται και με την εγκαθίδρυση περιφερειακών μηχανισμών τοπικής στρατολογίας συναντά, λόγω κυρίως των πολιτικών αντιξοοτήτων, σημαντικές δυσχέρειες⁵⁵⁶.

⁵⁴⁹ Φαλτάιτς, οπ.παρ., σ.σ.15-19

⁵⁵⁰ Γενικά Αρχεία του Κράτους, Καποδιστριακό Αρχείο, Γενική Γραμματεία, φάκελος 6, έγγραφο 40

⁵⁵¹ Βερέμης Θ., (1997/2000), Ο στρατός στη ελληνική πολιτική. Από την ανεξαρτησία στην δημοκρατία., Κούριερ Εκδοτική, 342 σελ. σ.σ. 42-56 και Παπαγεωργίου Σ., (1992), «Η στρατιωτική πολιτική του Ιωάννη Καποδίστρια», σε Πετρίδη, (επιμ), οπ.παρ. σ.σ.307-320

⁵⁵² Διάταγμα 1410/ 18 Οκτωβρίου 1829

⁵⁵³ οπ.παρ. σ. 315 και 320

⁵⁵⁴ Παυλώφ-Βαλμά, οπ.παρ. σ.σ. 49-50

⁵⁵⁵ Παπαγεωργίου, οπ.παρ. σ. 315

⁵⁵⁶ Βλ. έγγραφο του Καποδίστρια προς τον έκτακτο επίτροπο Βορείων Κυκλάδων, Παυλώφ-Βαλμά, οπ.παρ., έγγραφο 209^A, σ. 34 όπως επίσης και έγγραφο 85 του διοικητή Άνδρου και Κέας στην Γραμματεία των Στρατιωτικών περί ανυποταξίας της πολιτοφρουράς, σ. 49

Ἡ δικαιοσύνη⁵⁵⁷, τα ταχυδρομεία⁵⁵⁸, τα κρατικά αρχεία⁵⁵⁹ απετέλεσαν επίσης πεδία οργανωτικής παρέμβασης του Κυβερνήτη με δημιουργία δομών και τυποποίηση διαδικασιών.

Στον τομέα της εκπαίδευσης ο Καποδίστριας παρουσίασε επίσης συγκεκριμένες πολιτικές, επεχείρησε εφαρμογές, παρήγαγε αποτελέσματα και δημιούργησε δομές⁵⁶⁰. Και στην περίπτωση αυτή το πρακτικό του πνεύμα και ο ρεαλισμός τον οδήγησαν σε λύσεις μικτές, όπου οι υφιστάμενες δυνατότητες και συσχετισμοί της τοπικότητας ελήφθησαν υπ' όψη και ενσωματώθηκαν στο διοικητικό οικοδόμημα. Η στοιχειώδης εκπαίδευση αφέθηκε, σύμφωνα με την κατεύθυνση που είχε ήδη αναπτυχθεί κατά την επταετία⁵⁶¹, στις κοινότητες κατά το αλληλοδιδασκτικό σύστημα και με σχετική εγκύκλιο⁵⁶² η κυβέρνηση προχωρεί στην διαδικασία ορισμού «εφόρων εις έκαστον σχολείων εκ των εντοπίων». Παράλληλα όμως, δημιουργεί κεντρική δομή με σχετικές αρμοδιότητες στην «Γραμματεία των Εκκλησιαστικών πραγμάτων και της Δημοσίου Εκπαιδύσεως» και συνιστά επιτροπή εκπαιδευτικού σχεδιασμού⁵⁶³ η οποία επεξεργάζεται σύστημα για την ομογενοποίηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας ανά την επικράτεια, εισάγοντας ενιαίο εγχειρίδιο αλληλοδιδασκτικής⁵⁶⁴. Εισάγει επίσης διαδικασία κεντρικού διορισμού των δασκάλων από το υπουργείο, επιθεώρηση και αξιολόγησή τους, ενιαίο ωρολόγιο πρόγραμμα και κοινές διακοπές και αργίες, σύστημα προαγωγικών και απολυτηρίων εξετάσεων και προσπαθεί να εξεύρει πόρους από την φορολογία της εκκλησιαστικής περιουσίας. Ιδρύει επίσης μεγάλα κεντρικά εκπαιδευτικά ιδρύματα: τρία στην Αίγινα, Πρότυπο Σχολείο, Κεντρικό Σχολείο, και εκπαιδευτήριο στο Ορφανοτροφείο, Κεντρικό Πολεμικό Σχολείο στο Ναύπλιο,

⁵⁵⁷ Το Ψήφισμα ΙΘ' (8268) /15 Δεκεμβρίου 1828 «Περί Διοργανισμού Δικαστηρίων», συνδυάζει το βυζαντινό, το εθιμικό και το σύγχρονο γαλλικό δίκαιο σε μία 'συνθετική' και πάλι προσέγγιση. Δημακόπουλος (1967), οπ.παρ. σ.133, Δεσποτόπουλος, (1954/1996), οπ.παρ. σ.σ. 226-231 και Πανταζόπουλος Ν., (1975), «Η Δικαιοσύνη-Η καποδιστριακή περίοδος», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, οπ.παρ. σ.σ. 599-604

⁵⁵⁸ Ψήφισμα ΙΖ' (6550)/ 24 Σεπτεμβρίου 1828, Δημακόπουλος (1967), οπ.παρ. σ.119

⁵⁵⁹ Ψήφισμα ΛΔ' (14301)/ 8 Σεπτεμβρίου 1829, οπ.παρ. σ.σ. 186-191

⁵⁶⁰ Χατζηστεφανίδης, Θ., Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης (1821-1986), Εκδόσεις Παπαδήμα, 416 σελ. 44-47 και Σφυρόερας Β. (1992), «Οι στόχοι της εκπαιδευτικής πολιτικής του Καποδίστρια», σε Πετρίδης (επιμ), οπ.παρ. σ.σ. 203-212

⁵⁶¹ Κούκου Ε., (1975), «Η Παιδεία από το 1821 ως το 1827», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, οπ.παρ. σ. 587

⁵⁶² 23 Οκτωβρίου 1829

⁵⁶³ «Επί της Προπαιδείας Επιτροπή», Ψήφισμα Α' (45)/ 18 Οκτωβρίου 1829. Δημακόπουλος, (1968), οπ.παρ. σ. 63

⁵⁶⁴ Διάταγμα 1032/ 12 Ιουλίου 1830. Βλ. και Παπαδάκη Λ.,(1992), Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, Δωδώνη, 276 σελ. σ.σ. 90-114

Εκκλησιαστικό Λύκειο στον Πόρο και την προαναφερθείσα Γεωργική Σχολή της Τύρινθας⁵⁶⁵.

Ωστόσο, παρ' όλη την συστηματική κεντρική πολιτική και την εντυπωσιακή πρόοδο, η εξάρτηση από την τοπικότητα είναι προφανής. Σύμφωνα με έκθεση του Γραμματέα της Κυβερνήσεως επί των Εκκλησιαστικών πραγμάτων και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως⁵⁶⁶, από τα 121 σχολεία μόνο τα 11 συντηρούνταν από την κεντρική κυβέρνηση και από τους 15.000 περίπου μαθητές μόνο 998 φοιτούσαν σε αυτά. Αντιθέτως 8248 μαθητές φοιτούσαν σε σχολεία που χρηματοδοτούσαν και διαχειρίζονταν οι κοινότητες και άλλοι 5000 περίπου σε ανεπίσημα σχολεία και πάλι στο επίπεδο των κοινοτήτων. Καθ' όλον αυτό διάστημα παρατηρείται σε τοπικό επίπεδο διελκυστίδα μεταξύ της κεντρικής κυβέρνησης που αδυνατώντας να συγκεντρώσει πόρους πιέζει τις κοινότητες να αναλάβουν επιτοπίως το κόστος των σχολείων -κυρίως από μοναστηριακούς πόρους- και των τοπικοτήτων που επίσης αδυνατώντας ή αρνούμενες να δαπανήσουν εξ' ιδίων καλούν την κυβέρνηση να τους συνδράμει. Το αποτέλεσμα αυτής της διελκυστίδας είναι η κακή ποιότητα και αστάθεια του νεοπαγούς εκπαιδευτικού συστήματος: υποδομές που δεν συντηρούνται, εκπαιδευτικό υλικό που ελλίπει, διδασκαλικοί μισθοί που δεν καταβάλλονται⁵⁶⁷.

Άξιο παρατήρησης είναι το γεγονός ότι αρκετές από τις κοινότητες που πιέζουν την κυβέρνηση για την κάλυψη των εκπαιδευτικών δαπανών συντηρούσαν δι' ιδίων πόρων σχολεία πριν από την επανάσταση⁵⁶⁸. Βλέπουμε δηλαδή να αναπτύσσεται μία μορφή *ιδιοτελούς κρατισμού*, όπου η τοπικότητα, υπο συνθήκες σπανιότητας πόρων, προσπαθεί να επωφεληθεί τα μέγιστα από την κεντρική αναδιανομή μετακυλύοντας σ' αυτήν όσο το δυνατόν περισσότερα κόστη και αποφεύγωντας παράλληλα να ανταποκριθεί στο μερίδιο ευθύνης που της αναλογεί για την συγκέντρωση των προς αναδιανομή πόρων. Ενδεικτικά και πάλι αναφέρεται η περίπτωση της Άνδρου όπου οι

⁵⁶⁵ Δεσποτόπουλος (1954/1996), οπ.παρ. σ.σ. 243-249 και Κούκου, οπ.παρ.

⁵⁶⁶ Κούκου, οπ.παρ.

⁵⁶⁷ Παυλώφ-Βαλμά, οπ.παρ.έγγραφα 49, 50, 51, 52 σ.σ. 160-165 και Σακκή Δ., (1995), «Η εκπαίδευση στην επαρχία της Μήλου κατά τα πρώτα χρόνια της εθνικής ανεξαρτησίας», Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών, Τόμος ΙΔ', σ.σ. 190-204

⁵⁶⁸ Βλ. σχετικά και Κάππος Ι., (2001), Η λειτουργία των θεσμών της εκκλησίας, της εκπαίδευσης και της κοινοτικής αυτοδιοίκησης στην επαρχία Γορτυνίας στα χρόνια της βασιλείας του Όθωνα (1833-1862), Εκδόσεις Φύλλα, 347 σελ. σ 179

Δημογεροντίες και οι Μονές κωλυσιεργούν στο να καταβάλουν τους προβλεπόμενους φόρους αλλά και να καλύψουν επιτοπίως δημόσιες δαπάνες, οι πλοιοκτήτες και οι έμποροι αποφεύγουν ή και αρνούνται να καταβάλουν δασμούς. Έχουν δε ήδη αρχίσει να αναπτύσσονται ευφάνταστες τεχνικές παράκαμψης των τυπικών υποχρεώσεων με δήλωση και εκτελωνισμό μικρού μόνο μέρους των εισαγόμενων αγαθών και ενώ τα υπόλοιπα διοχετεύονται στο εμπόριο λαθραία : «Εδώ έχει διάφορους κάβους εις τους οποίους πηγαίνουν και εβγάζουν από τας πραγματείας των εν μέρος και τας λοιπάς παρρουσιάζουν» όπως γράφει ο Επιστάτης του Δασμοτελωνείου Άνδρου προς την «Σεβαστήν Επιτροπήν της Οικονομίας» τον Ιούνιο του 1829⁵⁶⁹.

Χαρακτηριστική επίσης είναι η αντίδραση Μανιατών και Ερμουπολιτών που ιδιοποιούνται τα έσοδα των τελωνείων και αρνούνται να τα καταβάλλουν στην κεντρική κυβέρνηση, ενώ οι πρώτοι ζητούν να εξαιρεθούν και από την καταβολή φόρων⁵⁷⁰. Τέλος ενδεικτική είναι και η παρατήρηση του Thiersch σχετικά με την κακή λειτουργία των κρατικών αρχείων και την πλημμελή τήρηση στοιχείων: «Οι πληροφορίες ... εστιάζονται εν μέρει στα στοιχεία του Στατιστικού Γραφείου που ίδρυσε ο Κυβερνήτης στο Ναύπλιο. Αλλά καθώς οι δραστηριότητες του γραφείου αυτού που μετα βίας συστάθηκε, παρέλυσαν ήδη από το 1829 λόγω της κακοπροαίρετης βούλησης των ιδιωτών οι οποίοι από συμφέρον κρατούσαν σε μυστικότητα τα κρατικά ζητήματα και τα έσοδα των Επαρχιών, όλα τα στατιστικά στοιχεία που αφορούν την Ελλάδα παρέμειναν ασυμπλήρωτα και ανακριβή»⁵⁷¹. Παρατηρούμε λοιπόν ήδη το φαινόμενο της αδρανοποίησης δημοσίων λειτουργιών προς χάριν ιδιοτελών συμφερόντων και μάλιστα, στην τελευταία περίπτωση, λειτουργιών που άπτονται των σχεδιαστικών και αξιολογητικών δραστηριοτήτων του κράτους.

⁵⁶⁹ Παυλώφ-Βαλμά, οπ.παρ.έγγραφο 7, φακέλλος 42, σ.σ. 64-65. Βλ. επίσης φακέλλους 23 και 38, σ.σ. 16-17 και έγγραφο 3 φακέλλου 18 σ.σ. 58-60.

⁵⁷⁰ Βλ. Κούκου, οπ.παρ. σ.553, Πανταζόπουλος (1992), οπ.παρ. σ.σ. 163 και 168 και Λούκος, οπ.παρ. σ. 139

⁵⁷¹ Παπαδοπούλου-Συμεωνίδου Π.,(1996), Η επιλογή της Αθήνας ως πρωτεύουσας της Ελλάδος. 1833-1834, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 128 σελ., σ.62

Η καποδιστριακή περίοδος οριοθετεί την πρώτη ουσιαστική απόπειρα συγκρότησης κεντρικού κράτους και υπαγωγής των τοπικοτήτων σ' αυτό. Σε αντίθεση με την επαμφοτερίζουσα τακτική των επήλυδων κατά την πρώτη επταετία ο Καποδίστριας έρχεται με ένα σαφές σχέδιο δόμησης κεντρικής εξουσίας και εννοεί να το εφαρμόσει. Δεν αποφεύγει τις συμβιβαστικές λύσεις. Η αρχική του ιδέα, προφανώς σχηματισθείσα πριν από την επαφή του με την ελλαδική πραγματικότητα, δεν διαφέρει πολύ από εκείνη του Μαυροκορδάτου: φαντάζεται το νέο κράτος εδραζόμενο επί των παραδοσιακών σχέσεων και των εθιμικών θεσμικών μορφωμάτων. Οι πρώτες του κινήσεις τόσο ως προς την επιλογή των προσώπων που στελεχώνουν το Πανελλήνιο όσο και ως προς την διατήρηση του αιρετού χαρακτήρα της τοπικής αυτοδιοίκησης φανερώνουν αυτήν του την κατεύθυνση. Ωστόσο την ενσωμάτωση των παραδοσιακών δομών στις νεοδημιουργούμενες την αντιλαμβάνεται όχι ως διατήρηση των κεκτημένων προνομίων και της τοπικής αυτοτέλειας των παραδοσιακών ιθυνουσών ομάδων αλλ' ως υπαγωγή τους στο ενιαίο κρατικό μόρφωμα και άσκηση υπ' αυτών μέρους των λειτουργιών του σε μία προοπτική εμπέδωσης της κοινωνικής ομοιογένειας και της πολιτειακής ομοιομορφίας. Αναζητά δηλαδή μία μορφή ισορροπίας παλιού και νέου το κέντρο βάρους της οποίας όμως σαφώς θα βρίσκεται στο πεδίο της μακρο-συλλογικότητας και της νεωτερικότητας. Για τον σκοπό αυτό αρχίζει την έμπρακτη συγκρότηση ενός βεμπεριανού γραφειοκρατικού μηχανισμού ο οποίος κατά την πρώτη επταετία παρέμεινε στο επίπεδο των σχεδιασμών επί χάρτου. Ο Καποδίστριας πολλαπλασιάζει τις δομές, σχεδιάζει και θέτει σε εφαρμογή μία πλατειά γκάμα δημοσίων πολιτικών, επιχειρεί να αναπτύξει το ανθρώπινο δυναμικό που θα στελεχώσει το κράτος. Αναγκαστικά, η σπανιότητα των πόρων και μη ωριμότητα των συνθηκών τον υποχρεώνει σε πολλές των περιπτώσεων να αποκλίνει από τις συγκεντρωτικές οργανωτικές και διοικητικές αρχές. Προσφεύγει λοιπόν στις παραδοσιακές δομές και για την φορολογία και για την εκπαίδευση και για την δικαιοσύνη. Οι προθέσεις του όμως είναι φανερές και οι χειρισμοί του κατά τις πρώτες αψιμαχίες δείχνουν σαφώς ότι απώτερος στόχος του γίνεται το να υπερβεί το συντομώτερο δυνατό την αναγκαστική αυτή συνύπαρξη και συνεμπλοκή του κράτους που αυτός διαμορφώνει με τις παραδοσιακές δομές ισχύος, που υπήρχαν πριν την επανάσταση και είχαν αναδιαταχθεί στην διάρκειά της.

Η επιδίωξη αυτή γίνεται αντιληπτή από τις παραδοσιακές ελιτ και τους νεοφερμένους εταίρους των ως θανάσιμη απειλή. Είχαν ήδη αρχίσει να δομούν το δικό τους πολιτειακό υβρίδιο, τα συστατικά του οποίου ήταν όμοια με εκείνα του καποδιστριακού αλλά η αναλογία τους τελείως αντίστροφη. Τα τυπικά αστικά φιλελεύθερα χαρακτηριστικά του κάλυπταν σχέσεις τόσο παραδοσιακές όσο και καινοφανείς αλλά πάντοτε ευρίσκόμενες εκτός του πλαισίου των βασικών αρχών της ισονομίας και ισοπολιτείας. Η απρόσωπη έννοια του πολίτη-φορέα ενιαίων δικαιωμάτων και κοινών υποχρεώσεων παραμένει εικονική και υποκαθίσταται στην πράξη από ένα πλέγμα προσωποπαγών σχέσεων με κύριο γνώρισμα την προώθηση και υπεράσπιση επι μέρους συμφερόντων και την ιδιοτελή αξιοποίηση του δημοσίου αγαθού. Η μακρο-συλλογικότητα που συγκροτούσαν, στην ουσία εμπερείχε, προστάτευε και εξυπηρετούσε πανίσχυρες μικρο-συλλογικότητες τόσο χωρικές (τοπική αυτοτέλεια) όσο και σχεσιακές (πελατειακά δίκτυα και πολιτικές φατρίες). Η απόπειρα του Καποδίστρια να ομογενοποιήσει την επικράτεια, να υπαγάγει τις μικρο-συλλογικότητες στην μακρο-συλλογικότητα και να καθυποτάξει τις μερικές στις γενικές επιδιώξεις και τά ίδια στο δημόσιο συμφέρον, ανατρέπει τους συσχετισμούς και τις βασικές παραδοχές που δια πυρός και σιδήρου είχαν διαμορφωθεί κατά την πρώτη επταετία. Έτσι οδηγείται σταθερά σε μετωπική ρήξη με τις ιθύνουσες ομάδες, παραδοσιακές και δυτικόφρονες. Οι συμβιβαστικές του προσπάθειες δεν γίνονται αποδεκτές διότι οι αντίπαλοί του αντιλαμβάνονται τον ευκαιριακό τους χαρακτήρα. Ο συνασπισμός ισχύος που του αντιπαρατίθεται συσπειρώνει το σύνολο πλην ελαχίστων πολιτικών δυνάμεων εξ όσων είχαν πρωταγωνιστήσει κατά την πρώτη επταετία. Οι αντιδημοκρατικοί του χειρισμοί επιτείνουν την ένταση και του στερούν την υποστήριξη ακόμη και στενών συνεργατών του όπως ο Τρικούπης και ο Σταύρου. Ακόμη και ο Κοραής πείθεται να στραφεί εναντίον του. Έτσι η σύγκρουση παράδοσης - νεωτερικότητας, ή ισονομίας-ιδιοτέλειας, καλύπτεται πίσω από μία επίφαση αντιπαράθεσης δημοκρατίας / συνταγματικότητας-αυταρχισμού. Οι συσχετισμοί είναι τέτοιοι που ο Καποδίστριας αδυνατεί να επιβληθεί. Το μονοπώλιο της νομιμοποιημένης φυσικής βίας καταλύεται⁵⁷², άρα το κράτος που πάσχιζε να

⁵⁷² Το «κοινό της Ύδρας», δηλαδή οι Κουντουριώτες, σε συνεργασία με τον Μαυροκορδάτο αποστέλουν τον Μιαούλη να καταλάβει τον ναύσταθμο του Πόρου, όπου καταστρέφει μερικά από τα καλύτερα πλοία του εθνικού στόλου και παράλληλα υποθάλπουν στασιαστικό κίνημα μονάδας του τακτικού στρατού υπό τον Καρατάσσο, ενώ και στο Λιμένι οι Μαυρομιχαλαίοι προχωρούν σε ένοπλη εξέγερση. Σε όλη σχεδόν την Πελοπόννησο και την Δυτική Ελλάδα οι 'συνταγματικοί' είχαν εκδιώξει

χτίσει ουσιαστικά ανατρέπεται και ο ίδιος εξουθενώνεται πολιτικά πριν ακόμη εξοντωθεί φυσικά.

Πολλές από τις τυπικές δομές και διαδικασίες που δημιούργησε παρακάμπονται και ακυρώνονται στην πρακτική και τοπική εφαρμογή τους⁵⁷³ ενώ μετά τον θάνατό του ορισμένες εξ' αυτών καταρρέουν αποκαλύπτοντας την παντελή θεσμική και οργανωτική τους αστάθεια. Παρατηρούνται επίσης τα πρώτα φαινόμενα παράκαμψης τυπικών διατάξεων που αφορούν θέματα προσωπικού: πολλοί υπάλληλοι, κατά παράβαση σχετικών διατάξεων, εισπράτουν παγίως επιπρόσθετες αποδοχές είτε υπό μορφή επιμισθίου είτε υπό μορφή εξόδων παραστάσεως⁵⁷⁴. Αλλά και ο Καποδίστριας προσωπικά δείνει αρνητικά δείγματα σεβασμού των θεσμών, παρακάμπτοντας κατά το δοκούν την τυπική νομιμότητα που ο ίδιος δημιουργεί. Σε μία ιστορική περίοδο κρίσιμη για την συγκρότηση της πολιτικο-διοικητικής κουλτούρας τα βασικά πολιτικά υποκείμενα συμπεριφέρονται με τρόπο εξαιρετικά ασταθή και ευμετάβλητο έναντι των παραμέτρων εκείνων που αποτελούν τους πυλώνες ενός αστικού φιλελεύθερου κράτους: των θεσμών και των δομο-λειτουργικών εκφάνσεών τους. Τα συμπεριφορικά αυτά στοιχεία αποτελούν βεβαίως τμήμα μίας μαθησιακής διαδικασίας και εγγράφονται στο πολιτισμικό πλαίσιο που δομείται. Η συλλογική μνήμη συγκρατεί τόσο από την συμπεριφορά του Κυβερνήτη όσο και από εκείνη των αντιπολιτευομένων ότι οι θεσμοί και οι διοικητικές δομές που τους εμπεδώνουν είναι στοιχεία εύπλαστα που δεν συνιστούν ένα απαραβίαστο πλαίσιο συλλογικής δράσης αλλά αποτελούν εναλλακτικά και συγκυριακά εργαλεία που μπορούν να τεθούν στην υπηρεσία επι μέρους βραχυπροθέσμων στοχεύσεων. Η τελική επικράτηση της αντιπολίτευσης μέσα από ακραία εξωθεσμικές συμπεριφορές, επιβεβαιώνει στην κοινή συνείδηση την ορθότητα μίας τέτοιας αντίληψης και στρατηγικής.

Από την σκοπιά της διοικητικής κουλτούρας η καποδιστριακή περίοδος απετέλεσε την χρονική στιγμή που οι γραφειοκρατικές διοικητικές δομές του νέου κράτους αρχίζουν να καθίστανται για πρώτη φορά ορατές και παρούσες σε χωρικά πεδία που

και υποκαταστήσει τις κυβερνητικές αρχές. Βλ. Κούκου, οπ.παρ. σ.σ. 549-562, Πανταζόπουλος (1992), οπ.παρ. σ.σ. 168-170, Δεσποτόπουλος, (1954/1996), οπ.παρ. ,σ.σ.256-258 και την έκθεση Χρηστίδη σε Δημακόπουλος (1971), οπ.παρ. σ.σ. 314-316

⁵⁷³ Σύμφωνα με την έκθεση Χρηστίδη, στην πράξη όλες οι καποδιστριακές δομές υπολειτούργησαν. Η αστυνομία δεν παρενέβαινε καθόλου σε πολλές περιοχές, ενώ οι λιμενικές αρχές δεν μπορούσαν να ελέγξουν το λαθρεμπόριο. Σε Δημακόπουλο, οπ.παρ.

⁵⁷⁴ Έκθεση Χρηστίδη, σε Δημακόπουλος, (1971), οπ.παρ. σ.322

υπερβαίνουν τα κεντρικά τετράγωνα της πρωτεύουσας: αρχίζουν να διαχέονται στην περιφέρεια. Το κεντρικό κράτος διεισδύει στην τοπικότητα όχι υπό την μορφή διακήρυξης προθέσεων και εγγράφων απειλών και παρακλήσεων, δια των οποίων η εκάστοτε κεντρική εξουσία επιχειρούσε να πειθαναγκάσει τις τοπικές εξουσίες κατά την πρώτη επταετία. Τώρα παίρνει την μορφή σχολείων, ενιαίων διδακτικών εγχειριδίων και προγραμμάτων, φοροληπτικών μηχανισμών, τελωνείων, λοιμοκαθαρηρίων, στρατιωτικών φρουρών. Κυρίως λαμβάνει την μορφή της έμπρακτα αποδεικνυόμενης πρόθεσης ομογενοποίησης του χώρου. Ταυτόχρονα όμως η θέση αυτή συναντά την αντίθεσή της. Τα φυσικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του χώρου αυτού αντιστρατεύονται εντόνως κάθε ενοποιητική προσπάθεια. Το έντονο ανάγλυφο του εδάφους, η σχετική πολιτισμική διαφοροποίηση⁵⁷⁵ αλλά κυρίως οι μικρο-συλλογικά συγκροτημένες ταυτότητες είναι οι παράγοντες εκείνοι που παρεμποδίζουν την ενοποίηση. Και ο μεν πρώτος εξ' αυτών αντιμετωπίζεται με φυσικά δίκτυα, δηλαδή έργα οδοποιίας και σιδηροδρόμου, τα οποία επι του παρόντος είναι αδύνατο να εξασφαλισθούν⁵⁷⁶. Ο φυσικός χώρος λοιπόν δεν εγγράφεται στην μακρο-συλλογικότητα και δεν υποστηρίζει την ανάπτυξή της.

Η κυριαρχία της μικρο-συλλογικότητας, αντιθέτως, αντιμετωπίζεται με την δημιουργία κεντρομόλων διοικητικών δικτύων, δηλαδή δικτύων που ελκύουν την περιφέρεια προς το κέντρο. Για λόγους που έχουν ήδη εξηγηθεί, η στρατηγική των ιθυνουσών ομάδων είναι ακριβώς αντίθετη: επιδιώκουν να διατηρήσουν μηχανισμούς ιδιοποίησης του κοινωνικού πλεονάσματος που θα ευνοούν τις υπ' αυτών ελεγχόμενες μικρο-συλλογικότητες: την τοπικότητα, την οικογένεια, την πολιτική φατρία. Η σύγκρουση λοιπόν διεξάγεται γύρω από αυτό το δίπολο και η «περιφανής» νίκη της αντιπολίτευσης των 'συνταγματικών' αποκρούει την πρώτη σοβαρή προσπάθεια δημιουργίας κεντρομόλων και ομογενοποιητικών, δηλαδή βεμπεριανών, διοικητικών δικτύων στην χώρα.

⁵⁷⁵ Η «Βαβυλωνία» του Βυζάντιου διακωμωδεί αυτές ακριβώς τις διαφορές των πολιτισμικών υπο-ομάδων που συνυπάρχουν στον ελλαδικό χώρο, βλ. Αξελός, οπ.παρ.σ.σ.66-67. Καταγράφεται ωστόσο και μία ουσιαστική πολιτική και οικονομική τομή μεταξύ του κοτζαμπάσκου και εμπορευματικού Μωριά και της αρματωλικής και οικονομικά περισσότερο κλειστής Ρούμελης. Σκοπετέα Ε., (1988). Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα (1830-1880). Εκδόσεις Πολύτυπο, 456 σελ., σ.σ. 26-27

⁵⁷⁶ Κατά την καποδιστριακή περίοδο εκ των 427 υπαλλήλων όπως είδαμε μόνο 3 είναι μηχανικοί ενώ μόνον ένας δρόμος κατασκευάστηκε, αυτός μεταξύ Ναυπλίου-Άργους, ενώ έναν ακόμα, μεταξύ Μεθώνης-Πύλου, κατασκεύασαν οι γάλλοι. Έκθεση Χρηστίδη, σε Δημακόπουλος (1971), οπ.παρ.σ.301

Η νίκη αυτή των παραδοσιακών ελιτ και των δυτικοφρόνων συμμάχων τους ανοίγει τον δρόμο για την συνθετική επίλυση του προβλήματος. Τα τα ενιαία πολιτικο-διοικητικά δίκτυα να αναπτυχθούν μεν αλλά αντί να ελκύσουν την περιφέρεια προς το κέντρο να ελκύσουν το κέντρο προς την περιφέρεια: να παραμείνει δηλαδή το πεδίο ισχύος στην τοπικότητα και τις λοιπές συναφείς μικρο-συλλογικότητες, που θα αξιοποιούν προς ίδιον όφελος τις κεντρικές λειτουργίες.

Οθωνική περίοδος: Η θεμελίωση του κεντρικού κράτους και η διεξόδωση των τοπικοτήτων σ' αυτό.

Η έλευση το Όθωνα επανεκκινεί την διαδικασία συγκρότησης ενός ομοιογενούς και κεντρικά ελεγχόμενου κρατικού μηχανισμού⁵⁷⁷, στις ίδιες ωστόσο βασικές κατευθύνσεις με εκείνες που εισήγαγε ο Κυβερνήτης: ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας, ανάπτυξη διοικητικών δικτύων ενοποίησης του χώρου, διαμόρφωση ενιαίων κανόνων άσκησης της δημόσιας δράσης ανά την επικράτεια. Οι κύριες διαφορές με την καποδιστριακή περίοδο εντοπίζονται στην αυξημένη διοικητική τεχνογνωσία την οποία τα έμπειρα στελέχη της βαυαρικής μοναρχίας που συνοδεύουν τον ανήλικο μονάρχη, φέρνουν μαζί τους και την σταδιακή ενσωμάτωση των παραδοσιακών και νέων ελιτ στο πολιτικο-διοικητικό σύστημα. Η περίοδος αυτή είναι πολύ πιο εκτεταμένη χρονικά από τις δύο προηγούμενες γεγονόσ που σημαίνει ότι οι τυχόν επιπτώσεις της συγκυρίας εκτονώνονται στην μακρά διάρκεια και αυτό που τελικά παραμένει προς παρατήρηση είναι η ιστορικά κυρίαρχη τάση.

Οι πολιτικοί συσχετισμοί γίνονται περισσότερο πολύπλοκοι. Στους προϋπάρχοντες ανταγωνισμούς των εγχωρίων ομάδων προστίθενται κατ' αρχήν οι ενδο-βαυαρικές αντιθέσεις μεταξύ των μελών της αντιβασιλείας και, κυρίως, οι παρεμβάσεις των μεγάλων δυνάμεων που με τους διπλωματικούς τους εκπροσώπους, τις πιέσεις που ασκούν στην Βαυαρική αυλή αλλά και την άμεση επιρροή τους στις εγχώριες πολιτικές ομαδοποιήσεις επικαθορίζουν σε μεγάλο βαθμό την ελληνική πολιτική σκηνή.

⁵⁷⁷ Για μία ευσύνοπτη παρουσίαση των ιστορικών εξελίξεων βλ. Πετρόπουλος Ι., Κουμαριανού Α. (1982), Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, Εκδόσεις Παπαζήση, 295 σελ.

Το ερώτημα που ευλόγως θα τεθεί στο σημείο αυτό είναι το αν η δεσπόζουσα πλέον θέση στο πολιτικο-διοικητικό γίνεσθαι τόσων, όχι απλώς δυτικοφρόνων αλλά και δυτικοευρωπαίων, στρέφει την χώρα σταθερά προς δυσμάς υπό την έννοια της διαμόρφωσης ενός καθαρά βεμπεριανού κράτους. Κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει. Και τούτο διότι οι επιδιώξεις των κυρίαρχων δρώντων υποκειμένων είναι και πάλι ιδιοτελείς: τα μέλη της αντιβασιλείας, προεξάρχοντος του Άρμανσμπεργκ, ανταγωνίζονται για την κυβερνητική πρωτοκαθεδρία, οι ξένοι διπλωμάτες ανταγωνίζονται για την προώθηση των πολιτικών και οικονομικών συμφερόντων των χωρών τους στην περιοχή. Και οι μεν και οι δε χρειάζονται εγγώριους συμμάχους η εξασφάλιση των οποίων προϋποθέτει συναλλακτικές σχέσεις ευμενούς αμοιβαιότητας: στήριξη και παροχές. Στο βαθμό δε που οι προθέσεις των εγχωρίων ελιτ είναι δεδομένες και εμπράκτως διακηρυγμένες (δηλαδή η μεγιστοποίηση της πρόσβασης σε πηγές πόρων και ισχύος υπό συνθήκες σπανιότητας, άρα η κατ' εξαίρεση δέσμευση του πλεονάσματος και η απόκτηση δημοσίων αγαθών) οι επιδιώξεις τους προσδιορίζουν τελικά το διακύβευμα. Οι παρεμβάσεις και οι χειρισμοί των βαυαρών αλλά και των μεγάλων δυνάμεων δεν μπορεί να είναι άλλα από αυτά που προσπορίζουν στους εγχωρίους συνεργάτες τα επιθυμητά ανταλλάγματα. Όταν το αίτημα των δυνητικών εκπροσώπων της μακρο-συλλογικότητας είναι ιδιοτελές και χρειάζεται να συναλλαγούν επ' αυτού με τους εκπροσώπους των μικρο-συλλογικοτήτων, πρυτανεύει τελικά ο ορθολογισμός των τελευταίων διότι και οι συμπεριφορές των πρώτων προσαρμόζονται αναγκαστικά σ' αυτόν. Το σύστημα ισορροπεί στο κατώτερο επίπεδο.

Ένα άλλο εξαιρετικά σημαντικό στοιχείο που εμφανίζεται στην φάση αυτή αλλά επηρεάζει την ανάπτυξη του κράτους και του συναφούς διοικητικού ορθολογισμού για μία πολύ μεγάλη χρονική περίοδο, είναι ο αλυτρωτισμός. Σε αντίθεση με ότι συνέβει επί Καποδίστρια, η οθωνική περίοδος αρχίζει μετά την παύση των πολεμικών επιχειρήσεων και την ανεξαρτητοποίηση του νέου κράτους. Ανεξαρτητοποίηση που όμως βρίσκει μεγάλες μάζες ελληνικών πληθυσμών εκτός των ορίων της ανεξάρτητης Ελλάδας. Είναι λοιπόν αναμενόμενο ότι, σε συνέχεια του εννεαετούς εθνεγερτικού αγώνα η απελευθέρωση και των λοιπών υπόδουλων συμπατριωτών, η επέκταση των ορίων του κράτους ο καθορισμός των οποίων υπήρξε προϊόν διεθνών συσχετισμών και συμβιβασμών, και η ενσωμάτωση σ' αυτό περιοχών με περισσότερο ή λιγώτερο συμπαγείς ελληνικούς πληθυσμούς, θα αποτελούσε βασικό στόχο. Ο Ιωάννης

Κωλέττης διατύπωσε συμβολικά την προτεραιότητα αυτή, ως πληρεξούσιος της Εθνοσυνέλευσης της Τρίτης Σεπτεμβρίου κατά την ΛΑ΄ συνεδρίαση της 14^{ης} Ιανουαρίου 1844⁵⁷⁸: « ... εν τω πνεύματι του όρκου τούτου και της μεγάλης ταύτης ιδέας είδον πάντοτε τους πληρεξουσίους του έθνους να συνέρχονται διά να αποφασίσωσιν ουχί πλέον περί της τύχης της Ελλάδος αλλά της Ελληνικής φυλής». Το πόσο αυτή η προτεραιότητα θα επηρεάσει τον πολιτικο-διοικητικό ορθολογισμό φαίνεται από το γεγονός ότι η έννοια της Μεγάλης Ιδέας πρωτοεμφανίζεται ως επιχείρημα του Κωλέττη στην διάρκεια συζήτησης περί των προϋποθέσεων πρόσληψης στο δημόσιο.

Οι βαυαροί πολιτικοί και τεχνοκράτες που ήρθαν στην Ελλάδα προήρχοντο από ένα πολιτικο-διοικητικό σύστημα συγκεντρωτικό, υψηλής τυποποίησης που συνδύαζε αστικά-φιλελεύθερα αλλά και αυταρχικά στοιχεία. Η νομοθετική και εκτελεστική εξουσία βρίσκονταν στα χέρια του μονάρχη. Την πρώτη ασκούσε με την συμβουλευτική συμμετοχή μιάς κληρονομικά αριστοκρατικής και μιάς συντεχνιακά αιρετής βουλής. Την δεύτερη ασκούσε με απόλυτη διακριτική ευχέρεια. Ο διοικητικός μηχανισμός παρουσίαζε υψηλό επαγγελματισμό και αυξημένο κύρος. Με την χρήση αυτού του μηχανισμού ο μονάρχης μπορούσε να επηρεάζει τα αποτελέσματα των εκλογών και την σύνθεση της βουλής αλλά και να αντιμετωπίζει περιοριστικά κάθε ενοχλητικά αντιπολιτευόμενη φωνή ⁵⁷⁹. Αυτό το υπόδειγμα πεφωτισμένης δεσποτείας επεχείρησαν να μεταφέρουν και στην Ελλάδα. Ήταν φυσικό λοιπόν το πολιτειακό και διοικητικό σχήμα που υιοθέτησε η αντιβασιλεία να μην απέχει πολύ από το αντίστοιχο καποδιστριακό.

Οι δομές.

Δοτά συμβουλευτικά και εκτελεστικά σώματα επικουρούσαν τον μονάρχη -και τους αντ' αυτού- στην εκτέλεση των καθηκόντων τους: Υπουργικό Συμβούλιο, Ανακτοβούλιο και λίγο αργότερα Συμβούλιο της Επικρατείας.

⁵⁷⁸ Πρακτικά της εν Αθήναις της Τρίτης Σεπτεμβρίου Εθνικής των Ελλήνων Συνελεύσεως, Εκ του Βασιλικού Τυπογραφείου, 1844, Ανατύπωση «Ποντίκι», 1993, 738 σελ. σ.σ. 190-194. Βλ. σχετικά και Σκοπετέα, οπ.παρ. σ.σ. 257-261

⁵⁷⁹ Ψαλλίδας Γ., (2002), «Οι πολιτικές δομές στην Βαυαρία του πρώτου τρίτου του 19^{ου} αιώνα» σε Παπαγεωργίου-Βενετάς, οπ.παρ., σ.σ. 39-48

Το πρώτο απαρτίζεται από τους 7 Γραμματείς της Επικρατείας υπό τον Πρόεδρο του Υπουργικού Συμβουλίου. Με το Διάταγμα 3/ 15 Απριλίου 1833 επανασυγκροτούνται οι Γραμματείες της Επικρατείας: επι του Βασιλικού Οίκου και των Εξωτερικών, επί της Δικαιοσύνης, επί των Εσωτερικών, επι των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, επί των Οικονομικών, επί των Στρατιωτικών και επί των Ναυτικών⁵⁸⁰. Ο ρόλος τόσο των Γραμματειών όσο και του Υπουργικού Συμβουλίου είναι κατ' αρχή απλούς γνωμοδοτικός και προφανώς εκτελεστικός⁵⁸¹. Αργότερα (Διάταγμα 23 Απριλίου/ 5 Μαΐου 1836/ ΦΕΚ 18/4 Μαΐου 1836) το Υπουργικό Συμβούλιο αναβαθμίζεται και υπό την προεδρία του Αρχιγραμματέα της Επικρατείας, αναπληρώνει τον μονάρχη εν τη απουσία του⁵⁸². Ο Νόμος ΛΓ'3/7 Ιουνίου 1846 ΦΕΚ 14 «Περί διοργανισμού των υπουργείων» που εκδόθηκε σε εφαρμογή των άρθρων 20,22 και 24 του Συντάγματος του 1844 μετονόμασε τις γραμματείες σε υπουργεία, όρος που έκτοτε επεκράτησε, διατηρώντας τον αριθμό τις αρμοδιότητες και την σειρά τους αναλοίωτα. Το σημαντικότερο όμως, διαφοροποίησε εσωτερικά τις κεντρικές αυτές δομές σε οργανικές μονάδες που απεκλήθησαν τμήματα⁵⁸³.

Το ανακτοβούλιο, κατ' αρχήν υπό τον 'ειδικό αυλικό γραμματέα' και με το Διάταγμα της 20 Μαΐου 1835 / ΦΕΚ φ 1/ 17 Ιουνίου 1835, υπό τον Αρχιγραμματέα της Επικρατείας, επονομαζόμενο 'Βουλευτήριο' ή 'Καβινέττο', συνιστά το ιδιαίτερο γραφείο του μονάρχη που διαμεσολαβεί μεταξύ αυτού και των λοιπών οργάνων με ιδιαίτερες εξουσίες συμβολίζοντας την ανακτορική καμαρίλα. Η εξουσία του περιορίζεται το 1841 (Διάταγμα 10/22 Αυγούστου ΦΕΚ 15/ 12 Αυγούστου) κατοπιν πιέσεων του Μαυροκορδάτου οπότε και αντικαθίσταται από ένα πίο περιορισμένο 'ιδιαίτερον γραφείον'⁵⁸⁴.

⁵⁸⁰ Βλ. σχετικά Νάκος Γ., (1974), Το πολιτειακόν καθεστώς της Ελλάδος επί Όθωνος μέχρι του Συντάγματος του 1844. Εκ των δημοκρατικών ιδεωδών της Επανάστασεως του 1821 εις την απόλυτον μοναρχίαν., Επιστημονική Επετηρίς Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών ΑΠΘ, τομ. ΙΖ', λβ'+274 σελ., Μακρυδημήτρης Α., (2002), «Η διάρθρωση του κυβερνητικού μηχανισμού κατά την περίοδο της απολυταρχίας», σε Παπαγεωργίου-Βενετάς, οπ.παρ. σ.σ. 57-76 και Πετρίδης, (1990), οπ.παρ. σ.σ. 216-221

⁵⁸¹ Πετρίδης (1990), οπ.παρ. 216-217, Μακρυδημήτρης, οπ.παρ. σ.59

⁵⁸² Νάκος, (1974), οπ.παρ. σ.σ. 129-135

⁵⁸³ Δημακόπουλος (1969), οπ.παρ. σ.1583-1584

⁵⁸⁴ Νάκος, (1974), οπ.παρ. σ.σ. 148-159

Το Διάταγμα της 18^{ης} Σεπτεμβρίου 1835/ΦΕΚ 8/18 Σεπτεμβρίου 1835 ιδρύει το Συμβούλιο της Επικρατείας ως συμβουλευτικό παρά τον μονάρχη σώμα αλλά και ως ανώτατο όργανο επίλυσης διοικητικών διαφορών⁵⁸⁵. Κατά τα πρότυπα του Πανελληνίου, το Συμβούλιο το οποίο εσυγκροτείτο από τέσσερα τμήματα (πολιτικής και ποινικής νομοθεσίας, οικονομικών, διοικήσεως και εκδίκασης εκκλήσεων), έπρεπε να ερωτάται από τον μονάρχη για όλα τα θέματα πριν από την οριστικοποίηση της νομοθετικής τους ρύθμισης. Το ΣτΕ ήταν 20μελές και τα μέλη του επιλέγονταν από τον μονάρχη.

Ιδιαίτερος και μάλλον προσωποπαγής θεσμός ήταν αυτός του Αρχιγραμματέως της Επικρατείας, που επανασυστάθηκε (είχε πρωτοθεσπισθεί με το άρθρο κβ' του Συντάγματος της Επιδαύρου) προς χάριν του κόμητα Άρμανσπεργκ μετά την υπ' αυτού εξουδετέρωση των λοιπών μελών της τριμελούς αντιβασιλείας, με το Διάταγμα της 20 Μαΐου 1835. Βάσει του Διατάγματος 'Περι καθηκόντων και βαθμού του Αρχιγραμματέως της Επικρατείας' ΦΕΚ 1/17 Ιουνίου 1835 του ανατίθενται ο συντονισμός των Γραμματειών, η έκδοση διαταγών μετά από εξουσιοδότηση του μονάρχη και ο έλεγχος των δημοσίων υπηρεσιών γενικώς προς εξασφάλιση της *κυβερνητικής ομοιομορφίας*. Μετά την παύση του Άρμανσπεργκ οι 'πρωθυπουργικές' αυτές αρμοδιότητες μεταφέρονται τον Φεβρουάριο του 1837 στον Γραμματέα της Επικρατείας επι του Βασιλικού Οίκου και των Εξωτερικών ο οποίος αναλαμβάνει και την αρμοδιότητα του Προέδρου του Υπουργικού Συμβουλίου⁵⁸⁶. Με το Διάταγμα 1/13 Φεβρουαρίου 1833 είχε εισαχθεί η αρχή της υποχρεωτικής δημοσιεύσεως των κανόνων δικαίου η οποία και γίνεται στο εξής συστηματικά διά της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως⁵⁸⁷. Με το διάταγμα 27 Σεπτεμβρίου/ 9 Οκτωβρίου 1833 ιδρύεται το Ελεγκτικό Συνέδριο ενώ, τέλος, με τα Διατάγματα 18/ 30 Μαΐου 1838 δημιουργείται παρά την Γραμματεία των Οικονομικών το 'Γενικό Επιμελητήριο Οικονομικής Διαχειρίσεως' προάγγελος του Γενικού Λογιστηρίου που δημιουργείται με τα Διατάγματα 17/29 Σεπτεμβρίου 1842 και 21 Δεκεμβρίου 1842/4 Ιανουαρίου 1844⁵⁸⁸.

⁵⁸⁵ Οπ.παρ. σ.σ. 171-177

⁵⁸⁶ Οπ.παρ. σ.σ. 160-163

⁵⁸⁷ Οπ.παρ. σ. 121

⁵⁸⁸ Νάκος,(1974),οπ.παρ. σ. 147

Η βεμπεριανή αυτή δομή που αρχίζει να αναπτύσσεται, παρά τον αυξημένο επαγγελματισμό και την εμπειρία των βαυαρών σχεδιαστών της, υποπίπτει εξ απαλών ονύχων σε μερικά κλασσικά γραφειοκρατικά σφάλματα όπως π.χ. η επικάλυψη αρμοδιοτήτων. Έτσι στο άρθρο 2 παρ. στ' και ζ' του διατάγματος της 3/15 Απριλίου 1833 «περί του σχηματισμού και της αρμοδιότητος της επι των Εσωτερικών Γραμματείας της Επικρατείας» αναφέρονται μεταξύ άλλων τομέων ευθύνης η «σύστασις και ο αρμόδιος διοργανισμός των επανορθωτικών καταστημάτων», η «ανωτέρα διεύθυνσις της διοικήσεώς των» και η εκτέλεση των ποινών. Την ίδια στιγμή το ταυτάριθμο διάταγμα για τον διοργανισμό της Γραμματείας της Δικαιοσύνης προβλέπει ότι «η καθίδρυσις, διόρθωσις και επιστασία» των καταστημάτων των αναγκαίων στην δικαιοσύνη αλλά και εκτέλεση των ποινών, περιλαμβάνονται μεταξύ των αρμοδιοτήτων της⁵⁸⁹.

Στο επίπεδο της τοπικής διοικητικής οργάνωσης η αντιβασιλεία κατ' αρχήν και ο Όθων αργότερα ακολούθησαν και πάλι την καποδιστριακή πεπατημένη με ελαφρές παραλλαγές και περαιτέρω προώθηση της αποσυγκεντρωτικής λογικής. Τα Διατάγματα 3/15 Απριλίου 1833 «Περί της διαιρέσεως του Βασιλείου και της διοικήσεώς του», 26 Απριλίου/8 Μαΐου 1833 «Περί της αρμοδιότητος των Νομαρχών, και περί τας κατά τας Νομαρχίας υπηρεσίας», 27 Δεκεμβρίου 1833/8 Ιανουαρίου 1844 «Περί συστάσεως Δήμων» και 20 Ιουνίου 1836 «Περί διοικητικού οργανισμού» ρύθμισαν τα σχετικά ζητήματα⁵⁹⁰. Με το πρώτο εισάγεται η διαίρεση της χώρας σε 10 νομούς και 47 επαρχίες⁵⁹¹ ως αποσυγκεντρωμένες δομές της κεντρικής διοίκησης, με επικεφαλής αντιστοίχως νομάρχες και επάρχους. Οι αρμοδιότητές τους που, ορίζονται με το δεύτερο διάταγμα, αφορούν την εφαρμογή της κυβερνητικής πολιτικής στα πεδία ευθύνης και υπό τον συντονισμό των αντιστοίχων Γραμματειών. Το τρίτο διάταγμα συνιστά τους δήμους με ελάχιστο πληθυσμό 300 κατοίκων και υποχρεωτική συνένωση των παραδοσιακών κοινοτήτων, και πάλι ως αποσυγκεντρωμένες κρατικές μονάδες, με δημάρχους εν μέρει επιλεγόμενους και διοριζόμενους από την κεντρική εξουσία μεταξύ τριών αιρετών υποψηφίων, χωρίς εκτελεστικότητα αποφάσεων άνευ εγκρίσεως της υπερκείμενης

⁵⁸⁹ οπ.παρ. σ. 146

⁵⁹⁰ Ανδρονόπουλος Β., Μαθιουδάκις Μ., (1992), Νεοελληνική Διοικητική Ιστορία. Περιφερειακή Διοίκηση, Τοπική Αυτοδιοίκηση, Εκδόσεις Μαθιουδάκι-Ανδρονόπουλου, 200 σελ. σ.σ. 79-102, Μακρυδημήτρης οπ.παρ., σ.66-71 και Νάκος (1974), οπ.παρ., 197-208

⁵⁹¹ Το διάταγμα αναφέρει 42 αλλά απαριθμεί 47, βλ. Μακρυδημήτρης, οπ.παρ., σ.66

αρχής και με περιορισμένες αρμοδιότητες. Το τέταρτο διάταγμα τέλος αντικαθιστά τους νομούς με περιφέρειες, 32 τον αριθμό, υποδιαιρούμενες σε υποδιοικήσεις αντιεπαρχιών και με επικεφαλής διοικητές αντινομαρχών, ορολογία που διατηρήθηκε επί δωδεκαετία οπότε με τον Νόμο ΚΕ΄/ 5 Δεκεμβρίου 1845 επανήλθε η νομαρχιακή διαίρεση. Ταυτόχρονα το διάταγμα 20 Ιουνίου 1836 δίνει μεγαλύτερη αυτονομία στους δήμους οι οποίοι διαχειρίζονται αυτοτελώς και χωρίς νομαρχιακές παρεμβάσεις τις χωρικές τους αρμοδιότητες.

Η προσπάθεια σύνθεσης της ‘αυτοδιοικητικής’ παράδοσης (ότι ο όρος μπορούσε ασφαλώς να σημαίνει σε ένα εντόνως διαστρωματωμένο κοινωνικά περιβάλλον όπως αυτό του κοτζαμπασισμού και του αρματωλισμού) με τις συγκεντρωτικές προτεραιότητες της νέας εξουσίας ακολούθησε την πρακτική των συμβουλευτικών σωμάτων. Οι «μάλλον φορολογούμενοι» πολίτες, όπως ακριβώς και επί Καποδίστρια, εξέλεγαν συμβούλια παρά τις μονοπρόσωπες αρχές (νομάρχη, έπαρχο, δήμαρχο) με γνωμοδοτικές αρμοδιότητες και χωρίς την αποφασιστική ισχύ που εκπορεύεται πλέον από την κεντρική και μόνο εξουσία και εκχωρείται ‘αποσυγκεντρωτικά’ στους τοπικούς εκπροσώπους της.

Στο επίπεδο της στρατιωτικής οργάνωσης με σειρά διαταγμάτων του 1833, το πρώτο εκ των οποίων εξεδόθη τον Μάρτιο πριν ακόμη και από την δημιουργία της Γραμματείας των Στρατιωτικών, διελύθησαν τα στρατιωτικά σώματα των ατάκτων και δημιουργήθηκαν νέα όπλα και σώματα όπως το πυροβολικό, το μηχανικό, το ιππικό και το πεζικό. Εν συνεχεία αναδιοργανώθηκε το ναυτικό το οποίο απεκλήθη ‘βασιλικό’ και η Σχολή Ευελπίδων που είχε ιδρύσει ο Καποδίστριας. Όλες σχεδόν οι στρατιωτικές υπηρεσίες διευθύνονταν από ξένους και 5.500 βαναροί στρατιώτες ενσωματώθηκαν στον ελληνικό στρατό με τετραετή θητεία⁵⁹². Τέλος με την «Διακήρυξη περι ανεξαρτησίας της Ελληνικής Εκκλησίας» και το Διάταγμα «Περί προσωρινής διαιρέσεως των Επισκοπών του Βασιλείου» του 1833, η εκκλησία αναξαρτητοποιήθηκε από το πατριαρχείο και υπήχθη στην πολιτική εξουσία⁵⁹³.

⁵⁹² Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, 1833, σ. 12,17,81,83,86 και 1834, σ. 83. Βλ. σχετικά και Βερέμης, οπ.παρ., σ.σ. 57-63

⁵⁹³ Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, 1833, σ. 60 και 95 καθώς και Dakin, οπ.παρ. σ.σ. 110-112

Σε επίπεδο ανθρώπινου δυναμικού και κυρίως διαδικασιών, οι βαυαροί ως πολυπρόσωπη και έμπειρη ομάδα προερχόμενη από ένα διοικητικό περιβάλλον υψηλής τυποποίησης, εκκινούν από ένα επίπεδο αυξημένης ωριμότητας σε σχέση με την καποδιστριακή περίοδο και εισάγουν ταχύτερα λεπτομερείς προδιαγραφές. Η υπαλληλική ιεραρχία της αντιβασιλείας εισάγεται κατ' αρχήν με τα επτά οργανωτικά διατάγματα περί σχηματισμού μίας εκάστης εκ των Γραμματειών της Επικρατείας, 3/15 Απριλίου 1833, ΦΕΚ 13, 14 και 15 σε συνδυασμό με το διάταγμα 26 Απριλίου/8 Μαΐου 1833, ΦΕΚ 17 «Περί μισθοδοσίας των κατά τας Γραμματείας και κατά τας λοιπάς άχρι τούδε διοργανισθείσας διοικητικές αρχάς»⁵⁹⁴. Οι βαθμοί είναι κατ' αρχήν τέσσερεις: *υπουργικός σύμβουλος, υπουργικός γραμματέας, γραφέας, κλητήρας*. Σε αντίθεση με την καποδιστριακή πρακτική, οι βαθμοί αυτοί δεν υποδιαιρούνται σε τάξεις. Έναν χρόνο αργότερα, και χωρίς να καταγράφεται δημοσιευμένο τροποποιητικό διάταγμα, φαίνεται εκ των προαγωγών ότι σε μερικές Γραμματείες έχει παρεμβληθεί μεταξύ συμβούλου και γραμματέως ο βαθμός του *υπουργικού παρέδρου*, ενώ ο βαθμός του γραμματέως έχει υποδιαιρεθεί σε *γραμματέα α' και β' τάξης*, μεταβάλλοντας την κλίμακα σε εξάβαθμη. Οι βαθμοί ομαδοποιούνται σε κατηγορίες: οι δύο πρώτοι χαρακτηρίζονται ως ανώτερο, οι τρεις μεσαίοι ως κατώτερο και οι κλητήρες ('κλήτορες') ως υπηρετικό προσωπικό. Με το Διάταγμα 30 Αυγούστου/11 Σεπτεμβρίου 1833 εξ άλλου εισάγεται η τήρηση 'βιβλίων ποιότητας' προς καταγραφή και παρακολούθηση της επίδοσης των 'δημοσίων υπηρετών', ενώ άλλα διατάγματα του ιδίου έτους ρυθμίζουν «τον διορισμό, την ορκοδοσία, την μισθοληψία των υπηρετών της επικρατείας και δημοσίων υπαλλήλων» και τον «προσδιορισμό των εργασίμων ωρών εις τα Γραφεία»⁵⁹⁵.

Μιά ελαφρώς διαφορετική, περισσότερο ενισχυμένη πολιτικά και συντετμημένη διοικητικά ιεραρχία επιλέγεται για την αποσυγκεντρωμένη διοίκηση. Έτσι έχουμε *νομάρχη*, που μισθολογικά προηγείται του υπουργικού συμβούλου, *νομαρχιακό διευθυντή* που τοποθετείται στο επίπεδο του παρέδρου, *έπαρχο* στο μισθολογικό επίπεδο του υπουργικού γραμματέα και *νομαρχιακό γραμματέα* με μισθό χαμηλότερο

⁵⁹⁴ Εφημερίδα της Κυβερνήσεως 1833 σ.σ 26-32, 81 και Δημακόπουλος, (1969), οπ.παρ, σ.σ. 1581-1582

⁵⁹⁵ Εφημερίδα της Κυβερνήσεως 1833 σ.σ.80, 94 και 99

του υπουργικού⁵⁹⁶. Το γεγονός ότι ο έπαρχος έχει τις αρμοδιότητες του νομάρχη σε μικρότερη απλώς γεωγραφική έκταση⁵⁹⁷ δείχνει ότι όχι μόνον οι δύο πρώτες βαθμίδες έχουν αποφασιστικές αρμοδιότητες αλλά και η τρίτη. Αντιθέτως οι κατώτερες εκτελεστικές βαθμίδες περιορίζονται σ' αυτήν του νομαρχιακού γραμματέα. Το εξαγώμενο συμπέρασμα είναι ότι τα αναπτυσσόμενα διοικητικά δίκτυα έχουν κυρίως εποπτικό χαρακτήρα και δεν υλοποιούν ουσιαστικά ρυθμιστικές πολύ δε περισσότερο παροχικές πολιτικές.

Η αντικατάσταση των νομαρχιών από τις περιφέρειες μεταβάλλει και την δομή του προσωπικού⁵⁹⁸. Η θέση του νομάρχη καταργείται και αντικαθίσταται από την χαμηλότερου επιπέδου θέση του *διοικητή* ο οποίος μισθολογικά αντιστοιχίζεται με τον πρώην νομαρχιακό διευθυντή. Ωστόσο οι διοικητές που εδρεύουν στις τέως έδρες των νομαρχιών προηγούνται ιεραρχικά των υπολοίπων, φέρουν τον βαθμό του *διοικητή* α' και λαμβάνουν ειδικό επιμίσθιο. Οι έπαρχοι αντικαθίστανται από ομοιόμισθους *υποδιοικητές*. Οι νομαρχιακοί γραμματείς αντικαθίστανται από, μισθολογικά υποβαθμισμένους στο επίπεδο του υπουργικού γραφέα, *γραμματείς διοικήσεως* εκ των οποίων και πάλι οι υπηρετούντες σε τέως έδρες νομαρχιών αποκαλούνται *γραμματείς* α' και λαμβάνουν επιμίσθιο. Τέλος προστίθεται ένας χαμηλόμισθος *βοηθός υποδιοικήσεως*. Η δομή αυτή φανερώνει προθέσεις περισσότερο εκτελεστικής παρέμβασης διότι και οι γεωγραφικές επικράτειες σμικρύνονται και οι εκτελεστικές βαθμίδες πολλαπλασιάζονται.

Παράλληλα ειδικές ιεραρχίες αρχίζουν να κάνουν την εμφάνισή τους. Το Ελεγκτικό Συνέδριο⁵⁹⁹ στελεχώνεται με *πρόεδρο* και *αντιπρόεδρο* που τοποθετούνται σε υψηλότερη βαθμίδα από τον νομάρχη, *επίτροπο της επικρατείας* που βρίσκεται μεταξύ υπουργικού συμβούλου και νομάρχη, *ελεγκτές* που βρίσκονται σε επίπεδο συμβούλου, *λογιστές* α' και β' που αντιστοιχούν στους γραμματείς α' και β', *γραμματείς* που αντιστοιχούν στους γραφείς και *υπο-γραμματείς* που αντιστοιχούν στους κλητήρες. Στο Συμβούλιο της Επικρατείας⁶⁰⁰ υπάρχουν *πρόεδρος* και *αντιπρόεδρος* με μισθό νομάρχη και ειδικά επιμίσθια που τους καθιστούν τους πλέον

⁵⁹⁶ Δημακόπουλος, (1969), οπ.παρ., σ.1582

⁵⁹⁷ Μακρυδημήτρης, οπ.παρ. σ. 68

⁵⁹⁸ Δημακόπουλος, (1969), οπ.παρ., σ.1582

⁵⁹⁹ Δημακόπουλος, (1969)οπ.παρ.

⁶⁰⁰ οπ.παρ., σ.1583

υψηλόμισθους λειτουργούς της πολιτικής διοίκησης, *σύμβουλοι εις τακτικήν υπηρεσίαν* με μισθό νομάρχη, *γενικός γραμματέας*, ομοίμισθος του νεώτερου συμβούλου, *εισηγητές* και κατώτερο προσωπικό ομοιόβαθμο με αυτό των Γραμματειών. Γενικότερα παρατηρούμε ότι ακολουθούνται οι βασικές αρχές του job evaluation, η συνάρτηση δηλαδή των αμοιβών με την αξιολόγηση της εργασίας που καλείται να προσφέρει εκάστη θέση.

Η Γραμματεία των Οικονομικών αρχίζει να παρουσιάζει επίσης κάποιες διαφοροποιήσεις. Οι εξωτερικές της υπηρεσίες διαρθρώνονται βαθμολογικά σε θέσεις *γενικού επιθεωρητού, επιθεωρητού, διευθυντού τελωνείου, επιστάτη τελωνείου, επιστάτη αλυκών, αποθηκάριου αλυκών και γραφέα*⁶⁰¹. Το 1839 ανατίθενται σε διευθυντή τα καθήκοντα του Γραμματέως της Επικρατείας επί των Οικονομικών, με βαθμό και μισθό του προέδρου του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Το καθεστώς αυτό παραμένει εν ισχύ μέχρι το 1842. Είναι η πρώτη φορά που η υπηρεσιακή ιεραρχία αποκτά τέτοια ισχύ ώστε να κατορθώσει να αναλάβει την πλήρη αποφασιστική ευθύνη ενός τομέα πολιτικής και δεν είναι τυχαίο ότι αυτό συμβαίνει στο υπουργείο οικονομικών. Η Γραμματεία των Εξωτερικών, τέλος, ακόμα και πριν την θεσμοθέτηση διακριτού σώματος εξωτερικής υπηρεσίας, που δεν θα γίνει πριν από το 1853⁶⁰², διαφοροποιεί ελαφρώς την ιεραρχική της δομή σε σχέση με τις λοιπές γραμματείες, εισάγοντας βαθμίδες λογιστή, διεκπεραιωτή, πρωτοκολλιστή και ακολούθου⁶⁰³.

Ο προαναφερθείς Ν. ΛΓ΄/1846 διαφοροποιώντας εσωτερικά τα υπουργεία σε οργανικές μονάδες μεταβάλλει και την ιεραρχική δομή του προσωπικού. Εισάγει κατ' αρχή την βαθμίδα του *γενικού γραμματέως* του υπουργείου, τους βαθμούς του *τμηματάρχου α΄* και του *τμηματάρχου β΄* ως προϊσταμένων οργανικής μονάδας (χωρίς μεταξύ τους ιεραρχική υπαγωγή, η τάξη χαρακτηρίζει την σημαντικότητα της μονάδας), των *γραμματέων α΄ και β΄ τάξεως*, των *γραφέων α΄, β΄* και σε ορισμένα υπουργεία *γ΄ τάξεως* και του *κλητήρος*, διαμορφώνοντας έτσι μίαν εννεάβαθμη κλίμακα. Στο διοικητικό προσωπικό του Υπουργείου των Εξωτερικών προβλέπονται

⁶⁰¹ Παππά Α., (2002), «Οργάνωση γραφείων και γραφειοκρατία στην οθωνική περίοδο: καταγωγή και αρχαιολογία του ελληνικού δημοσίου εγγράφου», σε Παπαγεωργίου-Βενετάς, οπ.παρ., σ.σ. 77-87, και ειδικότερα σ. 82

⁶⁰² Με τον Νόμο ΣΞΑ΄.Δημακόπουλος, (1969), οπ.παρ. σ.1584

⁶⁰³ Πρακτικά της Βουλής. Συνεδρίαση ΡΒ΄, 9 Μαρτίου 1845.

ακόλουθοι αντι για γραφείς και μάλιστα στο επίπεδο του γραφέα γ' τάξεως, βαθμός που με τον Νόμο ΤΚΘ' 26/31 Μαΐου 1856, υποδιαιρείται σε δύο τάξεις α' και β' αναβαθμιζόμενος στα επίπεδα γραφέως β' - γραμματέως β'⁶⁰⁴.

Η ειδική έκθεση της κοινοβουλευτικής επιτροπής για την επεξεργασία του νομοσχεδίου «Περί διοργανώσεως των Υπουργείων» του 1845⁶⁰⁵ σε συνδυασμό με την έκθεση Χρηστίδη και τους προϋπολογισμούς των Υπουργείων της εποχής μας επιτρέπουν να εξάγουμε τα ακόλουθα συγκριτικά στοιχεία καθ' όσον αφορά την ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού και κατ' επέκταση την μεγέθυνση του γραφειοκρατικού οικοδομήματος. Στην έναρξη της οθωνικής περιόδου, το 1833 υπηρετούσαν συνολικά 427 πολιτικοί υπάλληλοι όλων των βαθμίδων. Εξ αυτών οι 56, ήτοι ποσοστό 13, 11%, υπηρετούσαν στις κεντρικές υπηρεσίες. Η κατανομή τους ήταν η ακόλουθη: Γραμματεία των Εξωτερικών 6, Δικαιοσύνης 7, Εσωτερικών 11, Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδεύσεως 7, Οικονομικών 17 και Στρατιωτικών 8. Δέκα χρόνια αργότερα, κατά τα έτη 1843-44 ο συνολικός αριθμός των υπηρετούντων εκτιμάται σε 1700 περίπου, εξ ων οι 153, ποσοστό περί το 8%, στις κεντρικές υπηρεσίες. Κατά το τέλος της περιόδου, το 1864, μόνο στα τρία βασικά πολιτικά υπουργεία, Εσωτερικών, Οικονομικών και Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδεύσεως υπηρετούν ήδη 3411 άτομα, εκ των οποίων 117, δηλαδή ποσοστό 3,4% στις κεντρικές υπηρεσίες. Η κατανομή τους είναι η εξής: 1496 στο Υπουργείο Οικονομικών, 1101 στο Υπουργείο των Εσωτερικών και 890 στο Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως (συμπεριλαμβανομένων και περίπου 450 δημοτικών κατ' ουσίαν δασκάλων που μισθοδοτούνται όμως από το υπουργείο). Ο συνολικός αριθμός υπαλλήλων φαίνεται λοιπόν να έχει περίπου δεκαπλασιασθεί στην διάρκεια της οθωνικής τριακονταετίας, ενώ παράλληλα οι κεντρικές υπηρεσίες που ασκούν σχεδιαστικό και υποστηρικτικό ρόλο έχουν ποσοστιαία υπο-τετραπλασιασθεί υπερ των φορέων εφαρμογής, γεγονός που δείχνει μίαν αυξανόμενη διείσδυση των διοικητικών δικτύων στον χώρο.

Το Υπουργείο των Οικονομικών πέραν των 128 ατόμων που υπηρετούν το 1864 στην κεντρική του υπηρεσία και στους σχεδιαστικούς και ελεγκτικούς του μηχανισμούς (Γενικό Λογιστήριο, Ελεγκτικό Συνέδριο, Επιθεωρήσεις) απασχολεί 511 άτομα στα

⁶⁰⁴ Δημακόπουλος, (1969), οπ.παρ., σ.1584

⁶⁰⁵ Πρακτικά της Βουλής, Συνεδρίαση ΡΒ', οπ.παρ.

Τελωνεία, 360 στα Ταμεία και 153 στις Εφορείες. Στην αρμοδιότητά του υπάγονται επίσης τα Δασονομεία, όπου απασχολούνται 198 άτομα, τα Δημόσια Κτήματα, το Τυπογραφείο, οι Αλυκές, τα Μεταλλεία. Από καθαρά δημοσιονομική σκοπιά ο πολλαπλασιασμός των εισπρακτικών μηχανισμών (ενδεικτικά μεταξύ 1850 και 1863 ο αριθμός των υπαλλήλων του Υπουργείου των Οικονομικών διπλασιάζεται) τριπλασιάζει σχεδόν και τα δημόσια έσοδα, κυρίως από άμεσους φόρους και λοιπά έσοδα⁶⁰⁶. Βλέπουμε δηλαδή ότι τα δημόσια εισπρακτικά δίκτυα είναι, αναλογικά, αρκούντως αναπτυγμένα. Ωστόσο δεν θα πρέπει να παραγνωρίσουμε το γεγονός ότι τα δίκτυα αυτά κατευθύνονται μόνον όπου υπάρχει δυνατότητα δημοσίων εσόδων και καταλήγουν σε επιλεγμένα σημεία. Από αυτήν συνεπώς την σκοπιά υπάρχει μεν κρατική παρουσία, όχι όμως παροχικής ή γενικής ρυθμιστικής φύσεως αλλά με χαρακτήρα οικονομικού καταναγκασμού, όπως ήταν ανέκαθεν η παρουσία της κεντρικής εξουσίας στην περιφέρεια. Αυτής της μορφής η περιφερειακή ανάπτυξη του κράτους -η οποία παραπέμπει στις πρότερες εμπειρίες της συλλογικής μνήμης συλλεγείσες υπό την οθωμανική αλλά και παλαιότερες εξουσίες- γεννά όπως είδαμε ανωτέρω στην περίπτωση της Άνδρου, αρνητικές αντιδράσεις και προσπάθεια αποφυγής της διάδρασης με την οχλούσα μακρο-συλλογικότητα. Θα μπορούσαμε λοιπόν βάσιμα να συνάγουμε ότι τα φοροσυλλεκτικά και εισπρακτικά διοικητικά δίκτυα, τα οποία αποτελούν το ήμισυ περίπου του υφιστάμενου κατά την εποχή εκείνη κρατικού μηχανισμού, προωθούν μεν την φυσική παρουσία του κράτους στον χώρο, δεν συμβάλουν όμως θετικά στην ανάπτυξη σχέσεων εμπιστοσύνης του κοινού προς τους μηχανισμούς της δημόσιας εξουσίας: κάνουν το ευρύ κοινό να δυσπιστεί προς την κρατική μακρο-συλλογικότητα και το ωθούν στην ασφάλεια των μικρο-συλλογικοτήτων από τις οποίες προέρχεται, με προφανείς πολιτισμικές επιπτώσεις.

Το Υπουργείο των Εσωτερικών, που αναδεικνύεται και στην Ελλάδα εξελικτικά, όπως και σε όλα τα αναπτυσσόμενα την εποχή εκείνη κράτη, ως πραγματική μήτρα του γραφειοκρατικού οικοδομήματος, έχει αντιθέτως έναν σαφέστερα ενοποιητικό χαρακτήρα. Η φύση των δραστηριοτήτων του είναι βεβαίως κυρίως ρυθμιστική αφού η μεγάλη πλειοψηφία του δυναμικού του υπηρετεί στους αποσυγκεντρωμένους εποπτικούς μηχανισμούς, νομαρχίες και επαρχεία, (210 άτομα). Το γεγονός όμως ότι

⁶⁰⁶ Πρόντζας Ε., «Δημοσιονομικές και δημοσιοοικονομικές θεμελιώσεις της οθωνικής περιόδου», σε Παπαγεωργίου-Βενετάς, Α. (επιμ), Η οθωνική Ελλάδα και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους, Εκδόσεις Οδυσσέας, 366 σελ σ.σ. 89-110, αναφορά σ. 97

στην αρμοδιότητά του ανήκει η αστυνομία αλλά και τα σωφρονιστικά καταστήματα (με 248 άτομα) του δίνει μιά χροιά καταναγκαστικού μηχανισμού. Τα Υγειονομεία και τα Λοιμοκαθατήρια (168 άτομα) είναι μηχανισμός ρυθμιστικός αλλά και καταναγκαστικός. Οι Τεχνικές Υπηρεσίες -δημόσια έργα, αρχιτεκτονικό και σχέδιο πόλεως- (28 άτομα), έχουν ρυθμιστικό χαρακτήρα. Τα δημόσια θεραπευτήρια (15 άτομα), είναι ελάχιστα και σποραδικά κατανεμημένα ώστε να μην συνιστούν ουσιαστική κρατική παρουσία. Εξ ίσου μεμονωμένη είναι και παρουσία παροχικών μηχανισμών όπως το Δενδροκομείο των Αθηνών και τα Σχολεία, Γεωργικό της Τύρινθας και Τεχνών των Αθηνών. Οι μόνοι μηχανισμοί που συνιστούν πράγματι ενοποιητικό του χώρου διοικητικό δίκτυο, ανταποδοτικού όμως χαρακτήρα, είναι η ταχυδρομική και τηλεγραφική υπηρεσία με 95 περιφερειακά γραφεία σε ολόκληρη την χώρα.

Το Υπουργείο Παιδείας έχει επίσης ένα καθαρά παροχικό δίκτυο 12 γυμνασίων, και 36 Ελληνικών Σχολείων –ανα τρία εκ των οποίων βρίσκονται όμως στην Αθήνα- ενώ υποστηρίζει οικονομικά και έναν μεγάλο αριθμό δημοτικών σχολείων που κυμαίνονται περί τα 400. Τέλος, το Υπουργείο Δικαιοσύνης αναπτύσσει ένα ρυθμιστικού χαρακτήρα δίκτυο 3 Εφετείων, 10 Πρωτοδικείων και επίσης μεγάλου αριθμού Ειρηνοδικείων.

Συμπερασματικά μπορούμε να δεχθούμε ότι η ανάπτυξη των τυπικών δομών και της στελέχωσής τους κατά την οθωνική περίοδο είναι εντυπωσιακή, συγκρινόμενη με την παντελή σχεδόν απουσία κρατικών μηχανισμών που αντιμετώπισαν οι βαυαροί αναλαμβάνοντας την διοίκηση μετά την κατάρευση του καποδιστριακού δημοσίου οικοδομήματος. Η ανάπτυξη αυτή ακολούθησε από μορφολογικής πλευράς τα πρότυπα των δυτικών γραφειοκρατιών: αντίστοιχες δομές, και προδιαγραφές στελέχωσης με στόχο την διοικητική ομοιομορφία. Τα κεντρικά διοικητικά δίκτυα διεισδύουν επίσης συστηματικά στην περιφέρεια. Ωστόσο η φαινομενική διοικητική ποικιλομορφία είναι θα λεγάμε ενδεικτική καθ' όσον αφορά την ανάπτυξή της στον χώρο. Τα δίκτυα που κυρίως αναπτύσσονται είναι τα φοροληπτικά και αυτά καταλήγουν επιλεκτικά σε γεωγραφικά σημεία που παρέχουν στο κράτος εισπρακτικές ευκαιρίες. Κατά τα άλλα το κράτος καθιστά αισθητή την παρουσία του με πάγιο τρόπο μόνο μέχρι του επιπέδου της επαρχιακής πρωτεύουσας και πρωτίστως

με τους μηχανισμούς οικονομικού καταναγκασμού και νομιμοποιημένης φυσικής βίας.

Οι διαδικασίες.

Καθ' όσον αφορά τις διοικητικές διαδικασίες εισάγεται λεπτομερής τυποποίηση σύμφωνα με το πνεύμα της βαυαρικής γραφειοκρατίας. Με το διάταγμα επίσης της 3/15 Απριλίου 1833 «Αφορών την υπηρεσίαν εις τας Γραμματείας της Επικρατείας» ρυθμίζονται οι κανόνες οργάνωσης και τήρησης αρχείου καθώς και το σύστημα πρωτοκόλλησης⁶⁰⁷. Η βεμπεριανή αρχή της οργανωσιακής μνήμης μνημονεύεται ρητά στον υπό του διατάγματος χαρακτηρισμό του βιβλίου πρωτοκόλλου ως «αναγκαιοτάτου βιβλίου της υπηρεσίας διότι περιλαμβάνει όλας τας φάσεις της». Παράλληλα τυποποιούνται 13 διαφορετικά στοιχεία της έγγραφης διοικητικής πράξης και της υπηρεσιακής αλληλογραφίας τα οποία πρέπει να καταγράφονται και να τηρήρονται, όπως η ημερομηνία, ο αύξων αριθμός, ο χειριστής, τα συνημμένα, η περίληψη κλπ. Προβλέπονται επίσης έξι διαφορετικά έντυπα καταγραφής όπως ο 'αλφαβητικός πίναξ της καταχωρήσεως', ο 'πίναξ περιεχομένων φακέλων', το 'βιβλίον διανομής, διεκπεραιώσεως και του κλήτορος', το 'φύλλο ελλείψεων' κ.α⁶⁰⁸. Επανεισάγει επίσης την επι Καποδίστρια πρωτοεμφανισθείσα αρχή της διοικητικής εμπιστευτικότητας τονίζοντας ότι οι υπάλληλοι των Γραμματειών «χρεωστούν να φυλάττωσιν αυστηροτάτην μυστικότητα περι των εις αυτάς αναφερομένων υποθέσεων»

Σύστημα αρχειοθέτησης και πρωτοκόλλησης είχε εγκαθιδρυθεί και επί Καποδίστρια με βάση όμως το ιταλικό πρότυπο το οποίο ήταν χρονολογικό. Το υιοθετούμενο βαυαρικό πρότυπο ήταν αντιθέτως θεματικό, και η ταξινόμηση γινόταν με βάση τον χειριστή και το αντικείμενο του εγγράφου, σύμφωνα με το σύστημα της *registratur* που είχε επιβληθεί τότε στα κεντροευρωπαϊκά διοικητικά συστήματα⁶⁰⁹. Φαίνεται μάλιστα ότι το απλούστερο καποδιστριακό μοντέλλο αρχειοθέτησης είχε ήδη αποκτήσει ρίζες στο νεαρό ελληνικό σύστημα διοίκησης και ότι το πιο πολύπλοκο

⁶⁰⁷ Εφημερίς της Κυβερνήσεως, 1833, σ. 24 Βλ. σχετικά και Παππά ,οπ.παρ.

⁶⁰⁸ Παππά , οπ.παρ., σ. 82

⁶⁰⁹ οπ.παρ., σ.σ.80-81

βαυαρικό υπόδειγμα αντιμετώπισε κάποιες δυσχέρειες εφαρμογής. Για τον σκοπό αυτό το 1834 εκδίδονται μιά ερμηνευτική εγκύκλιος με τίτλο «Παρατηρήσεις περί της υπηρεσίας εις τα γραφεία των Υπουργείων και των υπ' αυτά Αρχών» συνοδευόμενη από πρότυπους πίνακες βάσει των οποίων θα πρέπει να γίνεται στο εξής η εργασία⁶¹⁰. Η εγκύκλιος 17418 του Μαρτίου 1836 επιβάλλει την ομοιομορφία των τηρουμένων αρχείων δια της χρήσης ειδικά λιθογραφημένων φακέλλων και την εξειδίκευση του προσωπικού των αρχείων διά της μακροχρόνιας υπηρεσίας σε συναφείς θέσεις (λογική on-the-job-training). Ενισχύει την εφαρμογή της αναδιατυπωθείσας με το διάταγμα 3/15 Απριλίου 1833 αρχή της διοικητικής εμπιστευτικότητας απαγορεύοντας την γνωστοποίηση υπηρεσιακών στοιχείων σε ξένους προς την υπηρεσία, ακόμα και σε υπαλλήλους που δεν εμπλέκονται στην συγκεκριμένη υπόθεση. Τυποποιούνται για τον λόγο αυτόν, αλλά και για την καλύτερη εξυπηρέτηση των ενδιαφερομένων, οι διάυλοι επικοινωνίας των πολιτών με την διοίκηση: η ενημέρωσή τους περι των υποθέσεων που τους αφορούν θα πρέπει να γίνεται μόνο μέσω ειδικών 'Γραφείων επερωτήσεων' τα οποία συστήνονται σε υπηρεσίες που συναλλάσσονται ευρέως με το κοινό. Σ' αυτά οι ενδιαφερόμενοι απευθύνονται γραπτώς δι' αιτήσεως η οποία πρωτοκολείται σε ειδικό βιβλίο και λαμβάνουν διά της ίδιας οδού την σχετικά απάντηση. Την ίδια περίοδο εμφανίζεται και το πρώτο διάταγμα «περι απαγορεύσεως του καπνίζεω εντός των δημοσίων γραφείων και καταστημάτων» ως μέτρο βεβαίως πειθάρχησης και σεβασμού του συμβολικού χαρακτήρα της δημόσιας λειτουργίας⁶¹¹. Διάταγμα «Περί των εξωτερικών τύπων των εγγράφων της δημόσιας υπηρεσίας» δημοσιεύεται και το 1861 δείχνοντας την διαρκή μέριμνα για την τυποποίηση της διοικητικής διαδικασίας και επικοινωνίας⁶¹². Η συστηματοποίηση αυτή, και ειδικά η της εξωτερικής επικοινωνίας, πέραν της οργανωτικής διευκόλυνσης, συνιστά όμως και μορφή επικοινωνιακού περιορισμού, άρα ένα βήμα προς την ανάπτυξη της διοικητικής αδιαφάνειας και της γραφειοκρατικής μυστικότητας που θα παίξουν αργότερα σημαντικό ρόλο στην διευκόλυνση της ιδιοτελούς διακριτικής ευχέρειας των ενδοπηρεσιακών πελατειακών δικτύων⁶¹³.

⁶¹⁰ Παππά, οπ.παρ, σ.82

⁶¹¹ Εφημερίς της Κυβερνήσεως 1856 σ.222

⁶¹² οπ.παρ, 1861 σ.392

⁶¹³ Παππά, οπ.παρ, σ.σ. 83-85

Θέματα οριζόντιου συντονισμού μεταξύ υπηρεσιών έχουν ήδη ανακύψει και η οθωνική διοίκηση αποπειράται να τα αντιμετωπίσει με τον τρόπο που γνωρίζει: την περαιτέρω τυποποίηση των ενεργειών. Προβλήματα φαίνεται ότι έχουν ανακύψει σ' ένα σύνηθες πεδίο, την συνεργασία των διαφόρων συνεμπλεκόμενων υπηρεσιών στην κατάσβεση των πυρκαϊών και για τον σκοπό αυτόν εκδίδεται το 1861 Διάταγμα «Περί αρμοδιότητος και των σχεδίων της αστυνομίας, του φρουραρχείου, της χωροφυλακής και των πυροσβεστών κατά τας προς κατάσβεσιν των πυρκαϊών ενεργείας»⁶¹⁴.

Ένα σημαντικό θέμα είναι η ρύθμιση της επικοινωνίας των πολιτών με την διοίκηση που επιχειρεί άμεσα η οθωνική διοίκηση. Διάταξη προς αυτή την κατεύθυνση είχε εισαγάγει και ο Καποδίστριας απαγορεύοντας, όπως είδαμε, την είσοδο των πολιτών στα δημόσια γραφεία. Η εγκύκλιος 7479/ 10 Μαΐου 1834 που αφορά τις υπηρεσίες της Γραμματείας των Οικονομικών, εισάγει συν τοις άλλοις και τον τύπο της εγγράφου αναφοράς προς τις αρχές όπου ρητά προσδιορίζονται τα επι 'ημίκλαστου' χάρτου σημεία αναγραφής του ονόματος του αναφερομένου, της αποδέκτριας αρχής κλπ⁶¹⁵. Παράλληλα επιβάλλεται και συγκεκριμένο ύφος δια του οποίου οι πολίτες υποχρεούνται να αποτείνονται στις αρχές «φυλάττοντες τους τύπους της υποταγής» και θέτωντας «ευπειθέστατος» πριν από την υπογραφή τους⁶¹⁶. Αντιθέτως για την διοίκηση, όπως προβλέπει το Διάταγμα 3/15 Απριλίου 1833, «ο τρόπος του γράφειν είναι προστακτικός». Μέσω λοιπόν της τυποποίησης της διοικητικής επικοινωνίας προσανατολίζονται οι συμπεριφορές τόσο των υπαλλήλων όσο και των συναλλασσομένων. Διαμορφώνεται κατ' αυτόν τον τρόπο μιά ανισότιμη και ιεραρχημένη σχέση, κληροδότημα της κρατιστικής ιδεολογίας του πεφωτισμένου αυταρχισμού. Οι δημόσιοι υπάλληλοι, φορείς, κατ' εκχώρηση του άνακτος, μεριδίου της κρατικής κυριαρχίας, αντιπροσωπεύουν το υπέρτερο (κατ' άλλην ανάγνωση γενικό ή δημόσιο) συμφέρον ενώπιον του οποίου τα υποδεέστερα (ή μερικώτερα) συμφέροντα, όπως αυτά εκπροσωπούνται από τους πολίτες, οφείλουν να υποχωρούν και να υποτάσσονται.

⁶¹⁴ Εφημερίς της Κυβερνήσεως 1861, σ.349

⁶¹⁵ Παππά, οπ.παρ., σ. 83

⁶¹⁶ Νάκος (1974), οπ.παρ. σ. 149

Το εν λόγω σχήμα ενσωματώνεται στην διοικητική κουλτούρα και αποτυπώνεται στην εν χρήσει ορολογία που θέλει τον πολίτη «διοικούμενο», όρο συμβολικό που σημαίνει και διαχέει την έννοια της υπαγωγής των πολιτών όχι απλώς στην γενική έννοια του κράτους αλλά και στους φυσικούς εκπροσώπους του, δια μέσου των οποίων το κράτος καθίσταται απτό και ορατό. Τούτη η σχέση ανισοτιμίας διοικούντων – διοικουμένων, ενώ είναι πολύ πιθανό ότι προσλαμβάνεται θετικά από τους επωφελούμενους, μέσα σε ένα περιβάλλον πεπερασμένου αλτρουϊσμού και κυριαρχίας της μικρο-συλλογικότητας όπως το ελληνικό, δεν μπορεί παρά να συμβάλλει αρνητικά στην σχέση μεταξύ των πολιτών και της κρατικής μακρο-συλλογικότητας. Οι μεν ‘διοικούντες’ δύσκολα αποφεύγουν τον πειρασμό της συμβολικής, το λιγώτερο, εκμετάλευσης της πρωτοκαθεδρίας των, οι δε διοικούμενοι σ’ αυτή την συμβολική επίσης απόσταση που τους επιβάλλεται από το κράτος, διακρίνουν μιάν απόμακρη, εχθρική οντότητα. Το οθωμανικό κράτος που απαιτούσε την υποταγή για λόγους ιδιοτελείς αντικαθίσταται από ένα νέο εξουσιαστικό μόρφωμα το οποίο, εν ονόματι πλέον της κοινής ωφέλειας, εξακολουθεί ωστόσο να απαιτεί την υποταγή.

Ενθυμούμενοι τον Dawkins⁶¹⁷ θα βλέπαμε στο παράδειγμα αυτό μια χαρακτηριστική περίπτωση του πως οι εξωτερικοί φαινότυποι μεταγράφουν μιμιδικά στην ανθρώπινη συμπεριφορά αξιακά πρότυπα και διαχέουν μιά συγκεκριμένη κουλτούρα. Τα φαινόμενα ‘σύνθεσης’ που ανιχνεύσαμε σε αρκετές περιπτώσεις κατά την διαδικασία συγκρότησης του ελληνικού κράτους έχουν βαρύνουσα παρουσία και σ’ αυτό το επίπεδο. Η συμβολική κυριαρχία της πεφωτισμένης δεσποτείας μετεγγραφόμενη σε ένα πλαίσιο εθισμένο στις οθωμανικές πρακτικές προσωπικής υποταγής, προσλαμβάνεται και ερμηνεύεται με τελείως ιδιόμορφο τρόπο. Ο φτωχός Μαρίνος Παρθένιος Γαβαλάς που μερικά χρόνια πριν «δια του ταπεινού του δουλικού γράμματος» δεν παρέλειπε «να ταπεινοπροσκυνήσει και να παρακαλέσει» τον «πανευγενέστατον αυθέντην του, δουλικώς, εις Ύδραν» Γεώργιον Κουντουριώτη⁶¹⁸, έπρεπε και τώρα απευθυνόμενος στον Γεώργιον Κουντουριώτην, ενδεχομένως τον πρωθυπουργό του 1848, να «φυλάξει τους τύπους της υποταγής» και να μείνει «ευπειθέστατος». Η πολιτισμική απόσταση εξουσίας και καθημερινών ανθρώπων παραμένει -και θα εξακολουθήσει να παραμένει, όπως θα παρατηρήσει πολλά χρόνια

⁶¹⁷ Βλ. Κεφάλαιο 2°

⁶¹⁸ Βλ. Κεφάλαιο 4°

αργότερα ο Hofstede⁶¹⁹ - μεγάλη. Οι απλοί άνθρωποι, χωρίς πρόσβαση στους μαιάνδρους της εξουσίας, κάτοικοι της καθημερινότητας, αποκλεισμένοι (ή οχυρωμένοι), στις μικρο-συλλογικότητες που ελέγχουν και εντός των οποίων αισθάνονται ασφαλείς -την οικογένειά τους, το χωριό ή την γειτονιά τους, τον επαγγελματικό τους χώρο- αντιμετωπίζουν το απόμακρο και υπερφύαλο κράτος σαν κάτι που κατα κανόνα πρέπει κανείς να αποφεύγει και σποραδικά, όταν μπορεί, να εκμεταλλεύεται.

Μιά τέτοια πολιτισμική πρόσληψη των σχέσεων των υποκειμένων με την μακρο-συλλογικότητα, καθιστά τις ομάδες και τα άτομα ευεπίφορα στην πελατειακή πρόκληση. Η διαμεσολάβηση των πολιτικών πατρώνων προς την μακρυνή εξουσία γίνεται ευχαρίστως δεκτή, ειδικά όταν το τίμημα αυτής της διαμεσολάβησης κρίνεται ευτελές: πολιτική υποστήριξη, πολιτική δηλαδή ενέργεια η οποία αποκτά κάποια αξία μόνον ως συναλλακτικό μέσο εντός των πελατειακών δικτύων. Εκτός αυτών στερείται χρησιμότητας αφού το κράτος είναι πολύ μακρινό για να το αγγίξει κανείς και πολύ ισχυρό για να το επηρεάσει. Βλέπουμε συνεπώς την αποστασιοποιημένη και αμφίθυμη αυτή σχέση των υποκειμένων με το κράτος να γεννάται μέσα στις πρώτες φάσεις της συγκρότησής του και να εγγράφεται στην συλλογική συνείδηση, στην κοινή εθνική κουλτούρα, δια της συγκλίνουσας πρακτικής συναινουσών συλλογικοτήτων: η μακρο-συλλογικότητα το απαιτεί και το διδάσκει και οι μικρο-συλλογικότητες είναι προδιατεθειμένες να το δεχθούν, εκάστη για τους δικούς της, διαφορετικούς, λόγους.

Οι Δημόσιες πολιτικές.

Το βεμπεριανό κράτος που σταδιακά συγκροτείται, με το ίδιο ακριβώς πνεύμα που πρυτάνευσε και επι καποδιστριακής περιόδου, δεν θα βραδύνει να επεκτείνει την δραστηριότητά του σε όλα τα αποδεκτά κατά την περίοδο εκείνη πεδία παρέμβασης της δημόσιας εξουσίας. Ενδεικτικά παρατίθενται εν συνεχεία μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της θεματικής εξάπλωσης των οθωνικών δημοσίων πολιτικών.

⁶¹⁹ Βλ. Κεφάλαιο 3^ο

Τα θέματα γεωργίας εξακολουθούν, όπως και επι Καποδίστρια, να απαριθμούνται μεταξύ των αρμοδιοτήτων της Γραμματείας επι των Εσωτερικών στο περιγραμματισμό της διάταγμα του 1833. Η Γραμματεία επι των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδύσεως έχει υπό την ευθύνη της την διάδοση της έντυπης γνώσης με την εποπτεία της βασιλικής τυπογραφίας και λιθογραφίας. Τρία χρόνια αργότερα όμως, δεδομένου ότι μαζί με το ταχυδρομείο αναδεικνύονται σε μηχανισμούς προσπορισμού δημοσίων εσόδων, μεταφέρονται υπο την εποπτεία της Γραμματείας των Οικονομικών ενώ συστήνεται και βιβλιοπωλείο⁶²⁰.

Με το Διάταγμα 29 Απριλίου/11 Μαΐου 1834 ιδρύεται παρά την Γραμματεία των Εσωτερικών 'Γραφείο Δημοσίου Οικονομίας' (ως απόδοση του όρου Administration Publique) με χωροταξικές και εγγυοβελτιωτικές αρμοδιότητες: χωρογραφία, τοπογραφία, γεωδεσία, προστασία και βελτίωση των εθνικών γαιών και μεταλλείων, ενίσχυση εποικισμού. Το γραφείο αυτό αποτελούσε πρόταση του γάλλου σαινσιμονιστή Gustave Eichthal, προστατευόμενου του Κωλέττη, ο οποίος μαζί με τον επίσης σαινσιμονιστή Alexandre Roujoux υπήρξε στέλεχος του. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι προωθημένες κοινωνικές και οργανωτικές ιδέες εξακολουθούσαν να μεταφυτεύονται στην Ελλάδα όπου αναμειγνύονται με τις εγχώριες προτεραιότητες και συνθήκες. Το ότι ο πρότανης της πολιτικής πατρωνείας Κωλέττη προωθεί παράλληλα ιδέες σαινσιμονικού σχεδιασμού φαίνεται παράδοξο μόνο αν αγνοήσει κανείς τις συνθήκες πολιτισμικής και πρακτικής *σύνθεσης* που σαφέστατα επικρατούν ήδη στην χώρα⁶²¹. Το Διάταγμα 25 Ιανουαρίου/6 Φεβρουαρίου 1837 ιδρύει, και πάλι παρά την Γραμματεία των Εσωτερικών, μιά δωδεκαμελή 'Επιτροπή της εμψυχώσεως της εθνικής βιομηχανίας' με αρμοδιότητες την ανάπτυξη της γεωργίας και της βιομηχανίας και την προώθηση της παραγωγής εντοπίων προϊόντων⁶²².

Το Διάταγμα 13/25 Μαΐου 1834 «Περί συστάσεως ιατροσυνεδρίου»⁶²³, δημιουργεί επιτροπή για την αναγνώριση των σπουδών της ιατρικής και την χορήγηση επάρκειας για την άσκηση του επαγγέλματος του ιατρού, ενώ διατάγματα του 1835 και 1836 ρυθμίζουν τα της χορήγησης «αδείας του επαγγέλεσθαι την ιατρικήν, χειρουργίαν,

⁶²⁰ Εφημερίς της Κυβερνήσεως 1836 σ.11 Βλ. επίσης Πρόντζα Ε., οπ.παρ., σ.98 και Νάκος, (1974), οπ.παρ. σ. 146

⁶²¹ Εφημερίς της Κυβερνήσεως 1834, σ.51. Επίσης Eichthal G. (1886/1974), Οικονομικά και κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα μετά το 1821, Μπάϋρον, 126 σελ. και Νάκος, (1974), οπ.παρ. σ.147.

⁶²² οπ.παρ. 1837 σ.6

⁶²³ οπ.παρ. 1834 σ.70 και Νάκος, (1974), οπ.παρ.

φαρμακοποιϊαν, κτηνιατρικήν, οδοντικήν και μαιευτικήν» αλλά και εισάγουν «εξέτασιν δικηγόρων»⁶²⁴.

Η ύπαρξη κάποιας μορφής *αιτημάτων βεμπεριανού ορθολογισμού* δηλαδή άσκησης πίεσης προς την εξουσία για ρυθμιστικές και ομογενοποιητικές παρεμβάσεις, και μάλιστα με χαρακτηριστικά συνέχειας, φαίνεται στην προκείμενη περίπτωση, από το ότι πρόταση δημιουργίας ενός παρόμοιου με το 'ιατροσυνέδριο' θεσμού, με αρμοδιότητα τον έλεγχο ικανότητας ιατρών και φαρμακοποιών, είχε υποβληθεί ήδη προς τον Καποδίστρια από τον Ανάργυρο Πετράκη με αναφορά του από 19 Ιανουαρίου 1828⁶²⁵.

Βλέπουμε συνεπώς ότι στην βεμπεριανά εξορθολογιστική βούληση της καποδιστριακής και της βαυαρικής διοίκησης προστίθενται και συντεχνιακά αιτήματα ρύθμισης από ισχυρές ομάδες. Τέτοιες πιέσεις προέρχονται από συλλογικά υποκείμενα των οποίων οι πηγές πόρων και ισχύος συναρτώνται από την ύπαρξη σταθερών και συμπεφωνημένων κανόνων κοινωνικών και οικονομικών διαδράσεων σε δεδομένα πεδία.

Ωστόσο η έκφραση ενός επι μέρους *αιτήματος βεμπεριανού ορθολογισμού* δεν συνεπάγεται την εφ' όλης της ύλης συμμόρφωση των δρώντων υποκειμένων που το διατυπώνουν προς κανόνες γενικού συμφέροντος: την εγκατάλειψη δηλαδή της μικρο-συλλογικής ιδιοτέλειας και τον προσανατολισμό τους προς την μακρο-συλλογικότητα. Οι ιατροί και οι δικηγόροι, επι παραδείγματι, έχουν ανάγκη την κρατική ρύθμιση προς περιορισμό της άσκησης των αντιστοίχων επαγγελματικών δραστηριοτήτων μόνο από άτομα πληρούντα ορισμένες προϋποθέσεις, τόσο για λόγους αξιοπιστίας του επαγγέλματος όσο και για αριθμητικό έλεγχο της επαγγελματικής ομάδας. Το ότι αιτούνται επωφελείς για τους ίδιους ρυθμιστικούς κανόνες και απαιτούν την συμμόρφωση των τρίτων προς αυτούς δεν σημαίνει ότι δεσμεύονται ότι και εκείνοι, ως κοινωνική ομάδα ή ως φυσικά πρόσωπα, θα συμμορφώνονται *απαρέγκλιτα* με κάθε είδους τυπικό κανόνα που παράγει η κρατική μακρο-συλλογικότητα, ανεξαρτήτως του αν θίγονται ή όχι τα επι μέρους μικρο-συλλογικά ή ατομικά συμφέροντά τους. Το αίτημα για κρατική ρύθμιση του ιατρικού και δικηγορικού επαγγέλματος δεν συνεπάγεται, επι παραδείγματι, και αυτόματα

⁶²⁴ ολ.παρ. 1835 σ.10 και 1836 σ.51

⁶²⁵ Γενικά Αρχεία του Κράτους, Καποδιστριακό Αρχείο, Γενική Γραμματεία, φακ. 2, έγγρ. 14

συμμόρφωση προς τις φορολογικές υποχρεώσεις που προκύπτουν από την άσκηση αυτού του επαγγέλματος.

Καταγράφονται επίσης δείγματα άσκησης πολιτικής υγείας και κοινωνικής πολιτικής, πάντοτε με ευθύνη της Γραμματείας -και αργότερα Υπουργείου- των Εσωτερικών. Το Διάταγμα «Περί Αστυκλικής εν Αθήναις» και ο Νόμος «Περί συστάσεως Φρενοκομείων» εμπίπτουν σ' αυτό το πεδίο⁶²⁶. Ο Νόμος «Περί συστάσεως επαρχιακών ιατρών» και το Διάταγμα εφαρμογής του καθώς και το Διάταγμα «Περί προσόντων των διορισθησομένων ως νομαρχιακών και επαρχιακών ιατρών και περί συστάσεως εξεταστικής αυτών επιτροπής»⁶²⁷, όχι μόνο δείχνουν την συνέχεια των συντεχνιακής προελεύσεως αιτημάτων βεμπεριανού εξορθολογισμού αλλά και την ανάπτυξη διοικητικών δικτύων δια των οποίων επιχειρείται η σταδιακή ενοποίηση του χώρου. Αντίστοιχες μορφές παρέμβασης στην τοπικότητα μέσω κοινωνικής πολιτικής επί εκτάκτων αναγκών είναι και οι Νόμοι «Περί βοήθειας των εκ της πολυομβρίας παθόντων εν Ερετρεία οικογενειών των Ψαριανών» και «Περί περιθάψεως των εν Θήβαις απόρων οικογενειών καταστραφεισών εκ των προ μικρού συμβάντων σεισμών»⁶²⁸.

Ποικίλες ρυθμιστικές πολιτικές ασκούνται, κυρίως από την Γραμματεία/Υπουργείο των Εσωτερικών, καθώς και μία ακόμη πρώϊμη ανταποδοτική, μαζί με την τυπογραφία: η ταχυδρομική υπηρεσία. Για την άσκησή τους αναπτύσσονται σταδιακά διοικητικά δίκτυα. Το 1835 εισάγονται διατάγματα με αγορανομικές και αστυνομικές ρυθμίσεις για την υγιεινή των τροφίμων αλλά και για τις αργίες των καταστημάτων⁶²⁹. Εισάγεται ειδικό διάταγμα «Περί καταδαφίσεως επισφαλών οικοδομών» το 1852⁶³⁰. Με διάφορα διατάγματα ρυθμίζεται η πραγματοποίηση εμποροπανηγύρεων⁶³¹. Με διατάγματα του 1836 και 1838 διοργανώνονται τα δασονομεία⁶³². Το 1836 αναδιοργανώνεται η ταχυδρομική υπηρεσία για την οποία, επειδή όπως είδαμε αποτελεί πηγή δημοσίων εσόδων, υπάρχει συνεχής μέριμνα με

⁶²⁶ Εφημερίς της Κυβερνήσεως 1856, σ.274-276 και 1862, σ.σ. 141(ενδεικτικά γιά την ίδρυση του ταχυδρομικού καταστήματος Κυλήνης) και 149

⁶²⁷ Εφημερίς της Κυβερνήσεως, 1853, σ.31 και 41

⁶²⁸ ολ.παρ 1848, σ.5 και 1853, σ.31

⁶²⁹ ολ.παρ, 1835, σ. 54 και 24

⁶³⁰ ολ.παρ., 1852, σ. 76

⁶³¹ Ενδεικτικά αναφέρονται τα διατάγματα γιά τις εμποροπανηγύρεις της Λαμίας και της Κορίνθου. ολ.παρ., 1856, σ. 70 και 1861, σ. 384

⁶³² ολ.παρ., 1836, σ. 9 και 1838, σ. 54

διατάγματα για τα ταχυδρομικά δικαιώματα, την ίδρυση καταστημάτων αλλά και ειδικό νόμο περι γραμματοσήμου⁶³³. Ρυθμίζονται επίσης με Νόμο του 1834 «περι των επιστημονικών και τεχνολογικών συλλογών, περί ανακαλύψεως και διατηρήσεως των αρχαιοτήτων και της χρήσεως αυτών» τα σχετικά ζητήματα⁶³⁴.

Στα θέματα εκπαίδευσης, από τα λίγα που δεν αποτελούν αρμοδιότητα της Γραμματείας/Υπουργείου Εσωτερικών, περιλαμβάνονται ο νόμος περί δημοτικών σχολείων του 1834⁶³⁵, η επέκταση του σχολικού δικτύου⁶³⁶, η δημιουργία και πάλι το 1834 του «Σχολείου Τεχνών», προάγγελο του Πολυτεχνείου⁶³⁷, η ίδρυση σχολικών βιβλιοθηκών με διάταγμα του 1835⁶³⁸ και, ένα χρόνο αργότερα, η σύσταση του Πανεπιστημίου και η έκδοση του κανονισμού λειτουργίας του⁶³⁹. Με επι μέρους διατάγματα ρυθμίζονται οι σπουδές αρχιτεκτονικής, χειρουργικής και φαρμακολογίας⁶⁴⁰. Ειδικό διάταγμα εκδίδεται «περι των προσόντων και των γνώσεων ας απαιτείται να έχωσιν οι μέλλοντες ιερωθήναι», ενώ πραγματοποιείται και η επαναδιοργάνωση του γεωργικού σχολείου στην Τύρινθα⁶⁴¹.

Σημαντικό βάρος δίδεται καθ' όλη την διάρκεια της οθωνικής τριακονταετίας στα θέματα κατασκευής δημοσίων έργων και σχεδιασμού του χώρου. Ενδεικτικά ως προς τα έργα αναφέρονται ο Νόμος «Περί οδοποιίας» του 1852, ο Νόμος «Περί κατασκευής πεζοδρομίων, υπονόμων κλπ» του 1856, το διάταγμα του 1844 «Περί ανεγέρσεως θεάτρου» στην Αθήνα, καθώς και το «Περί συστάσεως σιδηροδρόμου απ' Αθηνών εις Πειραιά» του 1855 αλλά και περι των έργων στον πορθμό του Ευρίπου⁶⁴². Οι χωροταξικές παρεμβάσεις επίσης αναπτύσσονται κυρίως με την δημιουργία και επέκταση σχεδίων πόλεως αλλά και θέσπιση όρων δόμησης. Το Διάταγμα του 1835 «Περί υγιεινής οικοδομής πόλεων και κωμών» νομοθέτημα σημαντικώτατο, ρύθμιζε τα σχετικά ζητήματα επί έναν περίπου αιώνα⁶⁴³. Το

⁶³³ οπ.παρ., 1836, σ. 30, 1837 σ.σ. 22 και 56 και 1855, σ.153

⁶³⁴ οπ.παρ., 1834, σ.62

⁶³⁵ οπ.παρ., 1834, σ.27

⁶³⁶ Ενδεικτικά αναφέρεται το διάταγμα «περί συστάσεως δέκα Ελληνικών σχολείων», οπ.παρ., 1835. σελ. 16

⁶³⁷ Χαστάογλου, οπ.παρ. σ. 306

⁶³⁸ Εφημερίς της Κυβερνήσεως, 1835, σ.27

⁶³⁹ οπ.παρ., 1836, σ.179 και 1837, σ. 17

⁶⁴⁰ οπ.παρ., 1836, σ. 166 και 1838. σ. 50

⁶⁴¹ οπ.παρ., 1856, σ. 353 και 1850, σ.33

⁶⁴² οπ.παρ., 1852, σ.59, 1856, σ.293, 1844, σ.73, 1855, σ.σ.441-443 και 1861, σ. 236

⁶⁴³ Χαστάογλου, οπ.παρ. σ. 306

Διάταγμα «Περί εκτελέσεως του σχεδίου της πόλεως των Αθηνών» και οι σχετικές τροποποιήσεις του αλλά και διατάγματα όπως τα «Περί ρυθμίσεως των επι της λεωφόρου Κηφισσίας και των από ταύτης μέχρι του Πανεπιστημίου οικοδομουμένων οικιών» και «Περί προσδιορισμού της ζώνης της πόλεως των Αθηνών», διαμόρφωσαν σε μεγάλο βαθμό το δομημένο περιβάλλον στην πρωτεύουσα⁶⁴⁴. Πέραν των Αθηνών όμως τόσο οι μεγάλες πόλεις της χώρας όσο και πολλές κωμοπόλεις απετέλεσαν αντικείμενο αστικού σχεδιασμού και ανασχεδιασμού καθώς δείχνουν διατάγματα όπως τα «Περί τροποποιήσεως επι του σχεδίου Τριπόλεως», «Περί επεκτάσεως του σχεδίου της κάτω πόλεως Πατρών», «Περί δημιουργίας νέου τετραγώνου εις την θέσιν Μπαϊρακλί-τζαμί του προαστίου Χαλκίδος», «Περί σχεδιογραφίσεως της κωμοπόλεως Βοιών» και «Περί εγκρίσεως κανονικού σχεδίου εις την κωμόπολιν του Αστακού»⁶⁴⁵. Συνολικά μεταξύ 1833-1862 πολεοδομήθηκαν 42 συνολικά πόλεις σε όλη την χώρα. Σποραδικά ωστόσο καταγράφονται και ρυθμιστικές παρεμβάσεις σε μη αστικό περιβάλλον, όπως φανερώνει το Διάταγμα «Περί χαρακτηρισμού των επαρχιακών οδών της Άνδρου» του 1856⁶⁴⁶.

Την άσκηση της σχεδιαστικής αυτής πολιτικής διεκπεραίωσαν εξειδικευμένες διοικητικές δομές. Από το 1833 δημιουργήθηκαν ειδικές τεχνικές μονάδες στην Γραμματεία των Εσωτερικών: το αρχιτεκτονικό και το τοπογραφικό τμήμα, που στελεχώθηκαν με βαυαρούς κυρίως μηχανικούς που είχαν συνοδεύσει στην Ελλάδα τον Όθωνα ως στελέχη του σώματος στρατιωτικού μηχανικού, ενώ το 1858 ιδρύεται παρά το Υπουργείο των Εσωτερικών «Συμβούλιον των δημοσίων έργων»⁶⁴⁷.

Γιά να σταθμίσει κανείς την σχετική βαρύτητα των ποικίλων αυτών δημοσίων πολιτικών, πέραν της πληροφορίας που παίρνει από την σύγκριση του μεγέθους των διοικητικών δομών που καλούνταν να τις εφαρμόσουν, σύγκριση που επιχειρήσαμε προηγουμένως, λαμβάνει μίαν ακόμη σαφέστερη εικόνα και από την σύγκριση των δημοσίων δαπανών κάθε πεδίου. Παίρνοντας ενδεικτικά την δεκαετία του 1850 ως δεκαετία πλήρους ανάπτυξης της οθωνικής διοίκησης βλέπουμε τα ακόλουθα:

⁶⁴⁴ Εφημερίς της Κυβερνήσεως, 1836 σ. 20 και 200, 1856, σ. 171, 373 και 378

⁶⁴⁵ οπ.παρ., 1856, σ. 346, 1861, σ.298, 1851, σ.26, 1862, σ.σ. 142 και 177 αντιστοίχως.

⁶⁴⁶ οπ.παρ., 1856, σ. 127

⁶⁴⁷ Χαστάογλου, οπ.παρ. σ. 305 και Εφημερίς της Κυβερνήσεως, 1858, σ. 260

Το 1853 η ποσοστιαία αναλογία των δαπανών του κρατικού προϋπολογισμού (χωρίς την εξυπηρέτηση του χρέους) ανα υπουργείο είναι : Υπουργεία Στρατιωτικών και Ναυτικών (απο κοινού) 47,5%, Υπουργείο Οικονομικών 17,4%, Υπουργείο Εσωτερικών 13,38 %, Υπουργείο Δικαιοσύνης 10,4%, Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδεύσεως 7,42% και Υπουργείο Βασιλικού Οίκου και Εξωτερικών 3,7%.

Το 1857 : Υπουργεία Στρατιωτικών και Ναυτικών (απο κοινού) 45,2%, Υπουργείο Οικονομικών 17,03%, Υπουργείο Εσωτερικών 17,02%, Υπουργείο Δικαιοσύνης 9,6 %, Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδεύσεως 6,8 % και Υπουργείο Βασιλικού Οίκου και Εξωτερικών 4,17%.

Τέλος το 1859 : Υπουργεία Στρατιωτικών και Ναυτικών (απο κοινού) 46,1%, Υπουργείο Οικονομικών 16,75%, Υπουργείο Εσωτερικών 17,00%, Υπουργείο Δικαιοσύνης 8,2 %, Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδεύσεως 7,5 % και Υπουργείο Βασιλικού Οίκου και Εξωτερικών 4,13%.

Γίνεται λοιπόν προφανές ότι καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο το βάρος πέφτει στις πολιτικές που σχετίζονται με την φυσική βία και τον οικονομικό καταναγκασμό. Τα στρατιωτικά υπουργεία και οι φοροληπτικοί μηχανισμοί δαπανούν απο κοινού ποσοστά που κυμαίνονται μεταξύ 60-65% των συνολικών δαπανών των υπουργείων (ή 43-52% των δημοσίων δαπανών). Ειδικά η κυριαρχία των πρώτων είναι συντριπτική και συνδέεται και με την προσπάθεια της νέας εξουσίας να επιβάλλει την αδιαμφισβήτητη ισχύ της εντός της επικράτειας, ενθουμούμενη προφανώς τα παθήματα του Καποδίστρια, αλλά και με την αλυτρωτική πολιτική που θα πρυτανεύσει για έναν σχεδόν αιώνα. Αντιθέτως οι μηχανισμοί που παράγουν τις βασικές ρυθμιστικές και παροχικές-ανταποδοτικές πολιτικές (δηλαδή τα Υπουργεία Εσωτερικών και Εκπαίδευσης) δεν αποροφούν πέραν του 20-25% του συνόλου των δαπανών των υπουργείων. Τα στοιχεία αυτά υποδηλώνουν την φύση του αναπτυσσόμενου κρατικού μηχανισμού και αιτιολογούν την επιφυλακτική στάση που οι πλείστες των κοινωνικών υπο-ομάδων υιοθετούν έναντι της νέας κρατικής μακροσυλλογικότητας.

Άτυπες σχέσεις: η επιστροφή της μικρο-συλλογικότητας.

Ενόσω όμως ο βεμπεριανός μηχανισμός αναπτύσσεται, κατ' αρχήν ως σχεδιασμός επι χάρτου και εν συνεχεία ως εγκαθιδρυόμενες τυπικές δομές και δημιουργούμενες θέσεις εργασίας, μιά παράλληλη διαδικασία εξελίσσεται στα θεσμικά παρασκήνια. Όπως ακριβώς συνέβαινε από την πρώτη στιγμή που οι βεμπεριανές γραφειοκρατικές δομές έκαναν την εμφάνισή τους στο πολιτειακό τοπίο της Ελλάδας, πίσω από την θεσμική τους επίφαση οι παραδοσιακές κοινωνικές σχέσεις αλλά και πρόσφατοι συσχετισμοί που διαμορφώνονται υπό την πολιτισμική επίδραση της παράδοσης επιβιώνουν και αναδιατάσσονται. Οι ουσία παραδοσιακές αυτές σχέσεις διεισδύουν εντός της τυπικής νεωτερικότητας και την δεσμεύουν. Προσανατολίζουν κατ' αρχή τα δρώντα υποκείμενα προς την μικρο-συλλογικότητα. Το σύνολο σχεδόν του πολιτικού προσωπικού είτε προέρχεται από τις τοπικές ελίτ του οθωμανικού συστήματος, άρα έχει πολιτισμικά και πρακτικά εθισθεί στην ιδιοτελή αξιοποίηση των κρατικών πόρων, είτε έχει προσέλθει στον ελλαδικό χώρο με εξουσιαστικές φιλοδοξίες που ωθούν στην εκμετάλλευση κάθε ευκαιρίας και κάθε πόρου προς επίτευξή τους. Σε ένα κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον εξερχόμενο από μιά δεκαετία καταστρεπτικών απελευθερωτικών και εμφυλίων συγκρούσεων η σπανιότητα πόρων είναι τέτοια που καθιστά την *κατ' εξαίρεση πρόσβαση* σ' αυτούς άμεση προτεραιότητα. Δημιουργείται έτσι ένα έντονα ανταγωνιστικό πλαίσιο εντός του οποίου οι, κατά τον Dawkins και τους συν αυτώ, 'γονιδιακές και μιμιδιακές στρατηγικές επιβίωσης' περιορίζουν στο ελάχιστο τις αλτρουϊστικές συμπεριφορές και μεγιστοποιούν την συγκρουσιακότητα. Οι συνθήκες αυτές αναδύονται εντός μιάς πολιτισμικής παράδοσης όπου ήδη η μικρο-συλλογικότητα (η οικογένεια, ο τόπος) είναι το παν και μακρο-συλλογικότητα (η κεντρική εξουσία) μιά μακρινή εχθρική οντότητα που ενίοτε, με κατάλληλους χειρισμούς, μπορεί να διευκολύνει την τοπική ισχύ. Μιά παράδοση επίσης όπου η τοπικότητα επικοινωνεί με το κέντρο μέσω ενός συστήματος επαλλήλων διαμεσολαβήσεων. Όλα συνεπώς συμβάλουν στο να μετατραπούν οι βεμπεριανές δομές σε απλό σκηνικό όπισθεν του οποίου διακυβεύεται η πραγματικότητα.

Σημαντικός παράγοντας στις μετέπειτα εξελίξεις αποτελεί το γεγονός ότι η νέα βαυαρική ηγεσία της Ελλάδας δεν απαρτίζεται από ουδέτερους τεχνοκράτες φλεγόμενους από βεμπεριανό οίστρο. Αν συνέβαινε κάτι τέτοιο πιθανώς τα πράγματα

να είχαν οδηγηθεί σε μιά νέα μετωπική σύγκρουση αλλά Καποδίστρια με αβέβαιη έκβαση και εξελίξεις. Όμως ένας τουλάχιστον εξ αυτών ο, επίσης κόμης, Armansberg ήταν έμπειρος και προβεβλημένος πολιτικός εθισμένος στους προσωπικούς εξουσιαστικούς στόχους, στις αυλικές ίντριγκες και στην χρήση των μικροπολιτικών εργαλείων. Η πρόθεσή του ερχόμενος στην Ελλάδα δεν είναι καθόλου να μοιραστεί την εξουσία με τους εταίρους του, ακαδημαϊκούς και δημοσίους λειτουργούς, αλλά να την ασκήσει προσωπικά θέτοντας υπό την πολιτική του κηδεμονία το βασιλικό μειράκιον⁶⁴⁸. Η σύγκρουση του βεμπεριανού αξιακού ορθολογισμού με τον ορθολογισμό των μικρο-πολιτικών στόχων μεταφέρεται εντός των κόλπων της αντιβασιλείας όπου ο άνθρωποι όπως ο καθηγητής και πρώην υπουργός δικαιοσύνης Mauger, ο μετέπειτα πρωθυπουργός της Βαυαρίας Abel και ο γάλλος οικονομολόγος de Regny (ο επι το ελληνικώτερον γνωστός ως Δεριγνύ), θεμελιωτής του Ελεγκτικού Συνεδρίου, συγκρούονται με την λογική Armansberg⁶⁴⁹-και ηττώνται.

Κανένα καθεστώς, ακόμα και τα 'ελέω θεού' όπως αυτό του Όθωνα, δεν μπορεί να επιβιώσει χωρίς μιάν ελάχιστη πολιτική νομιμοποίηση. Ακόμα και χωρίς εκλογικές διαδικασίες οι κυβερνώντες χρειάζονται την στήριξη ανθρώπων με επιρροή, οδηγητών γνώμης που είναι σε θέση να ποδηγετούν τις λαϊκές μάζες. Ειδικά σε μιά χώρα με σημαντική πρόσφατη παράδοση πολιτικής ανυπακοής και ασταθή νομιμοποίηση του μονοπωλίου της φυσικής βίας κάτι τέτοιο είναι περισσότερο από αναγκαίο.

Εκείνο που η πολιτική λογική Armansberg επιδιώκει είναι η αποφυγή των σφαλμάτων του Καποδίστρια και η σταδιακή ενσωμάτωση των παραδοσιακών ελιτ στο πολιτικό σύστημα. Γνωρίζει ότι για να πετύχει κάτι τέτοιο πρέπει να προσφέρει ανταλλάγματα και ότι τα ανταλλάγματα αυτά συνδέονται με την αναδιανομή του κοινωνικού πλεονάσματος μέσω του μόνου πρόσφορου για τον επιδιωκόμενο σκοπό τρόπου: την ιδιοτελή νομή των δημοσίων πόρων. Εκεί λοιπόν που ο Καποδίστριας αρνιόταν ο Armansberg προσφέρει. Οι Μαυρομιχαλαίοι, αίφνης, αντί των καποδιστριακών ψυχίων του γερουσιαστικού μισθού του Πετρόμπεη, διορίζονται άπαντες σε υψηλες θέσεις με παχυλούς μισθούς. Ο ίδιος ο Πετρόμπεης ως Σύμβουλος

⁶⁴⁸ Dakin, οπ.παρ. σ.σ. 113-115 και Βακαλόπουλος Α. (1979/2000), Νέα Ελληνική Ιστορία, 1204-1985. Εκδόσεις Βάνιας, 486 σελ. σ.σ 219-223

⁶⁴⁹ Βακαλόπουλος, οπ.παρ. σ.σ. 218-219

Επικρατείας έχει αποδοχές που υπερβαίνουν κατά πολύ τον μισθό του υπουργού και αγγίζουν εκείνον του πρωθυπουργού⁶⁵⁰. Ο γιός του Αναστάσιος διορίζεται διοικητής Μεσσηνίας και επίσης Σύμβουλος Επικρατείας με αποδοχές που εκτιμώνται σε αντίστοιχο με του πατέρα του ύψος⁶⁵¹. Ο αδελφός του Πετρόμπεη Κατσής διορίζεται συνταγματάρχης και ο γιός του Κατσάκος υπασπιστής του Όθωνα. Παράλληλα παραχωρούνται στην οικογένεια οι εύφορες γαίες του χωρίου Λυκοβουνό που τους αποδίδουν υψηλό ετήσιο εισόδημα, ενώ προικοδοτούνται οι τρεις κόρες του Κυριακούλη με σκοπό την αξιοποίηση του κτήματος⁶⁵². Η προικοδοσία θυγατέρων είναι πρακτική που φαίνεται να χρησιμοποιείται γενικότερα για την πολιτική ενσωμάτωση διότι και το 1838 προικοδοτούνται με Διάταγμα οι δύο κόρες του «κυρίου Μάρκο Βότσαρη» αλλά και το 1856, με Νόμο η «Μαριγώ, θυγατέρα του υποστρατήγου Π.Γιατράκου»⁶⁵³. Οι περι προς την πατρίδα «εκδουλεύσεων» απαιτήσεις επανατίθενται επί τάπητος και εκκαθαρίζονται με αλλαπάλληλα διατάγματα και νόμους⁶⁵⁴.

Τα ανωτέρω παραδείγματα είναι παροχές ευνοϊκές και κατ' εξαίρεση μεν, νομότυπες δε. Αναπτύσσονται όμως και άλλες παράτυπες αλλά περισσότερο επικερδείς. Με την ανοχή του Armansberg ο υπουργός των Οικονομικών Κωνσταντίνος Λασσάνης παραχωρεί δημόσιες εκτάσεις σε πολιτικούς του φίλους. Ο ίδιος Armansberg επιτρέπει σε καπεταναίους να ανασυγκροτήσουν προσωπικά στρατιωτικά σώματα και να τα χρηματοδοτήσουν με τον παληό καλό τρόπο, φορολογώντας τα χωριά της περιοχής τους. Ακόμα περισσότερο αρχίζει να διορίζει νομάρχες και επάρχους ντόπιους κοτζαμπάσηδες και τους ανθρώπους τους⁶⁵⁵, αυτό ακριβώς δηλαδή που είχε αρνηθεί να πράξει ο Καποδίστριας ερχόμενος σε σύγκρουση με τις παραδοσιακές ελιτ. Ο διορισμός του Αναστάση Μαυρομιχάλη ως διοικητή Μεσσηνίας είναι ένα

⁶⁵⁰ Σύμφωνα με τόν Λούκο, οπ.παρ. σ. 293, εισπράττει μαζί με τα επιμίσθια και επιδόματα 1000 δραχμές τον μήνα όταν ο μισθός του υπουργού είναι 800 δρχ. και του πρωθυπουργού 1200. Πρακτικά της Βουλής, Συνεδρίαση ΡΒ', οπ.παρ.

⁶⁵¹ 11.000 δρχ. σύμφωνα με εκτίμηση του Finlay. Σ' αυτές περιλαμβάνονται και εισοδήματα που παραχώρησε στην οικογένεια η δούκισσα της Πλακεντίας. Λούκος, οπ.παρ., σ.142

⁶⁵² οπ.παρ.

⁶⁵³ Εφημερίς της Κυβερνήσεως, 1838, σ. 69 και 1856, σ. 89

⁶⁵⁴ Ορισμένα εξ' αυτών είναι: το Διάταγμα του 1847 «Περί νέας προθεσμίας δια την παρουσίασιν των απαιτήσεων και θυσιών κατά τον αγώνα», ο Νόμος «Περί αποζημιώσεως των τριών ναυτικών νήσων Υδρας Σπετσών και Ψαρών δια τας κατά τον αγώνα χρηματικής θυσίας των» του 1853 και το Διάταγμα «Περί συστάσεως επιτροπής δια την εξέτασιν και εκκαθάρισιν όλων των απ' αρχής μέχρι τέλους του υπερ της εθνικής αυτονομίας ιερού αγώνος απαιτήσεων» του 1861, Εφημερίς της Κυβερνήσεως 1847,σ. 23, 1853, σ.1 και 1861, σ.407

⁶⁵⁵ Βλ. σχετ. Dakin, οπ.παρ. σ.σ.115-116

ενδεικτικό παράδειγμα. Ο Ρήγας Παλαμήδης, πάλαι ποτέ διαμαρτυρόμενος σφόδρα διότι ο Καποδίστριας διορίζε εκτάκτους επιτρόπους στην Τρίπολη χωρίς να ερωτά την γνώμη του, βρίσκεται ο ίδιος πλέον στον θώκο του Υπουργού των Εσωτερικών αποκτώντας την δυνατότητα να διορίζει τους δικούς του ανθρώπους.

Η πρακτική αυτή συνιστά μία σημαντική στιγμή για την ‘συνθετική’ συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Στους κοτζαμπάσηδες, που έχουν ήδη αρχίσει να βάζουν νερό στο κρασί τους αποδεχόμενοι την νέα πραγματικότητα, το ότι δηλαδή δεν μπορούν πλέον να παραμείνουν βαθύπλουτοι και αυτεξούσιοι φεουδάρχες, προσφέρεται μία διαφορετική ευκαιρία, αυτή που είχε άλλωστε είχε αρχίσει να διακρίνεται στα πρώτα χρόνια της επανάστασης, από την Επίδαυρο και μετά. Μπορούν να διατηρήσουν την κυριαρχία επί των μικρο-συλλογικοτήτων τους, των επαρχιών τους, όχι ως τοπικοί άρχοντες αλλά ως μέτοχοι της κεντρικής εξουσίας και ως διαμεσολαβητές της τοπικότητας προς αυτήν. Οι Μαυρομιχαλαίοι αντιλαμβάνονται την ευκαιρία και αρχίζουν να παίζουν το παιχνίδι με τους νέους κανόνες. Δεν αντιδρούν στην απόπειρα των βαυαρών να υποτάξουν πολιτικοστρατιωτικά την Μάνη καταστρέφοντας τους πύργους. Δεν σκοπεύουν πλέον να οχυρωθούν σ’ αυτούς περιμένοντας την επίθεση της Αθήνας: βρίσκονται ήδη στην Αθήνα. Αρκετά μέλη της οικογένειας εγκαθίστανται στην πρωτεύουσα και εντάσσονται στον τρόπο ζωής της νέας αυλικής και πολιτικής ελιτ. Μετά την επανεισαγωγή των εκλογών με την συνταγματική επανάσταση του 1843 η Μάνη παύει να είναι για τους Μαυρομιχαλαίους η φεουδαλική τους επικράτεια και γίνεται η εκλογική τους περιφέρεια⁶⁵⁶. Ίδια εύνοια επιφυλάσσει η βαυαροκρατία και στον Πλαπούτα που ως υποστράτηγος, υπασπιστής του βασιλέως και γερουσιαστής βρίσκεται, κατά την διήγηση του Κανέλλου Δεληγιάννη⁶⁵⁷, ιδιοκτήτης πολυτελών κατοικιών τόσο στην Αθήνα όσο και στου Παλούμπα, δηλαδή το χωριό του, συμβολίζοντας έτσι την διφυή πολιτική παρουσία των ανανεωμένων παραδοσιακών ελιτ και υποδηλώνοντας με υλικό τρόπο το πως η πολιτική διαμεσολάβηση καθίσταται γέφυρα μεταξύ κέντρου και τοπικότητας. Το ποιές πρακτικές μορφές λαμβάνει η διαμεσολαβητική λειτουργία φαίνεται και από το ότι τα μέλη του πελατειακού δικτύου των Μαυρομιχαλαίων όταν ανεβαίνουν στην

⁶⁵⁶ Λούκος, οπ.παρ., σ.299

⁶⁵⁷ Παπαγιώργης, οπ.παρ. σ.169

πρωτεύουσα «καταλύουν σωρηδόν» στο σπίτι του πολιτικού τους πάτρωνα και ότι κάτι τέτοιο μάλιστα θεωρείται αυτονόητο⁶⁵⁸.

Έντονες αρχίζουν σταδιακά να γίνονται και οι πιέσεις για διορισμούς. Γύρω από τους παραδοσιακούς τοπικούς ηγέτες επιβίωναν πάντοτε πολυάνθρωπες αυλές. Ο Πετρόμπεης έτρεφε κατά παράδοση περισσότερο από μίαν εκατοντάδα ανθρώπων⁶⁵⁹. Οι κάποι και οι άνδρες τους, οι ένοπλοι στ' αρματωλίκια, οι οικογένειες, οι γραμματικοί, οι προστατευόμενοι, όλοι τούτοι ζούσαν από το κοινωνικό πλεόνασμα, την αγροτική κατά βάση υπερεργασία, που εδεδεσμεύετο και αναδιενέμετο, μέσω των παραδοσιακών σχέσεων εξουσίας. Η κατάρευση των σχέσεων αυτών επέβαλε την εξεύρεση υποκαταστάτων αναδιανομής όχι μόνο για τους επικεφαλής των δικτύων αλλά και για τα μέλη τους. Είδαμε ότι ήδη επι Καποδίστρια οι πολιτικοί πελάτες του Μαυρομιχάλη «του επιτίθοντο διά θέσεις να τους διορίζη»⁶⁶⁰. Καθώς με την ανάπτυξη του βεμπεριανού μηχανισμού οι θέσεις πολλαπλασιάζονται, το διακύβευμα γίνεται όλο και πίο σημαντικό: 12.000 περίπου θέσεις εργασίας (συμπεριλαμβανομένου του στρατού των 8.000 περίπου⁶⁶¹) σ' έναν πληθυσμό 950.000⁶⁶² και μάλιστα κατά βάση αγροτικό, είναι μέγεθος διόλου ευκαταφρόνητο. Η διαδικασία διορισμών εκτίθεται λοιπόν πλήρως στην πελατειακή επίδραση και ο αριθμός των προσλαμβανομένων δεν καθορίζεται με βάση τις πραγματικές ανάγκες της υπηρεσίας.

Ο Γεώργιος Ψύλλας, Υπουργός των Εσωτερικών, σημειώνει το 1833 στην γνωμοδότησή του για την μεταφορά της πρωτεύουσας ότι τα 9/10 των κατοίκων του Ναυπλίου είναι θεσιθήρες και εγκαθίστανται εκεί για να βρίσκονται κοντά στα κέντρα εξουσίας προκειμένου να πιέζουν για τον διορισμό τους⁶⁶³. Δέκα χρόνια αργότερα η αιτιολογική έκθεση του Υπουργείου των Εσωτερικών στο Νόμο «Περί διοργανισμού των υπουργείων» αναφέρει ότι «το προσωπικό ... δεν έμεινεν ως προσδιορίσθη δια των ηρημένων διαταγμάτων, αλλ' ηυξήθη κατά διαφόρους καιρούς, ώστε προ πολλού εις όλα σχεδόν τα Υπουργεία ο αριθμός του προσωπικού είναι πολύ

⁶⁵⁸ Σύμφωνα με μαρτυρίες του Π.Παπατσώνη και του Ν.Δραγούμη, οπ.παρ., σ. 288 και 289

⁶⁵⁹ οπ.παρ. σ.288

⁶⁶⁰ Παπατσώνης, σε Λούκο, οπ.παρ. σ.288

⁶⁶¹ Βερέμης, οπ.παρ. σ.63

⁶⁶² Παπαγεωργίου Σ., (1988), Το ελληνικό κράτος 1821-1909. Οδηγός των αρχειακών πηγών της νεοελληνικής ιστορίας. Παπαζήση, 203 σελ., σ.115

⁶⁶³ Παπαδοπούλου οπ.παρ. σ 19

ανώτερος της πραγματικής χρείας της υπηρεσίας»⁶⁶⁴. Η δε κοινοβουλευτική επιτροπή για την επεξεργασία του ίδιου νομοσχεδίου χαρακτηρίζει τις μέχρι τότε πραγματοποιηθείσες προσλήψεις ως προσλήψεις ακαταλλήλων εκφράζοντας την ευχή «να διορίζονται του λοιπού εις την υπηρεσίαν ικανοί και να μην επισωρεύονται υπάλληλοι ανίκανοι και φίλοι της αργίας»⁶⁶⁵. Δυό χρόνια αργότερα όμως καταγγέλλεται και πάλι στην Βουλή ότι γίνονται προσλήψεις «ίνα οικονομηθώσι πρόσωπα»⁶⁶⁶. Το γεγονός εξ άλλου ότι ετέθη με τέτοια ένταση το πρόβλημα των ετεροχθόνων (του αποκλεισμού δηλαδή των μη γηγενών από την δημόσια διοίκηση), στην Εθνοσυνέλευση της Τρίτης Σεπτεμβρίου το 1844-1845, 25 χρόνια μετά την έναρξη της επανάστασης δείχνει ότι οι δημόσιες θέσεις είχαν πλέον μεταβληθεί σε σημαντικό διακύβευμα⁶⁶⁷.

Η γραφειοκρατική φαντασία τίθεται ήδη στην υπηρεσία της πελατειακής πρακτικής προς παράκαμψη των τυπικών εμποδίων για προσλήψεις προσωπικού. Το 1848 αποκαλύπτεται στην Βουλή η ακόλουθη περίπτωση: επειδή ένας εκ των τμηματάρχων του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδεύσεως ήταν ταυτόχρονα καθηγητής του Πανεπιστημίου δεν εισέπρατε από την διοικητική του θέση παρά μόνο την διαφορά του (υψηλότερου) μισθού του τμηματάρχη από αυτόν του καθηγητή. Το Υπουργείο ωστόσο απορροφούσε από τον κρατικό προϋπολογισμό το συνολικό κονδύλι της μισθοδοσίας του τμηματάρχη και με το πλεονάζον ποσό μισθοδοτούσε έναν παρανόμως προσληφθέντα υπάλληλο σε ανύπαρκτη οργανική θέση. Μέσα σε ένα παρόμοιο περιβάλλον σχηματισμού του ανθρώπινου δυναμικού των δημοσίων υπηρεσιών δεν θα μπορούσαν και οι προαγωγές των υπαλλήλων παρά να υπακούουν σε πελατειακή λογική: στην Βουλή πάντοτε, αναφέρεται ότι γίνονται προαγωγές ανικάνων λόγω των «προς τους Υπουργούς επιβολών των οικείων και προστατών αυτών»⁶⁶⁸.

Όσο το κράτος αναπτύσσει τα διοικητικά του δίκτυα προς την περιφέρεια, πελατειακές πιέσεις για προσλήψεις αρχίζουν να έρχονται και από την τοπικότητα.

⁶⁶⁴ Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΟΣΤ' 1 Φεβρουαρίου 1845. Έμφαση δική μας.

⁶⁶⁵ Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΒ'9 Μαρτίου 1845

⁶⁶⁶ οπ.παρ., Συνεδρίαση ΡΜΗ' 22 Αυγούστου 1846

⁶⁶⁷ Βλ. την συζήτηση και το Ψήφισμα της ΛΒ' συνεδρίασης της 15^{ης} Ιανουαρίου 1845, Πρακτικά της εν Αθήναις της τρίτης Σεπτεμβρίου Εθνικής των Ελλήνων Συνελεύσεως, οπ.παρ.198-204

⁶⁶⁸ οπ.παρ., Συνεδρίαση ΡΣΤ'16 Μαρτίου 1845

Το 1846 αποκαλύπτεται επιστολή του κυβερνητικού βουλευτή και μετέπειτα υπουργού Εσωτερικών, Λυκούργου Κρεστενίτη προς τον Νομάρχη Αχαΐας και Ήλιδος Δούκα δια της οποίας τον προτρέπει να διορίζει μόνο ‘υμετέρους’: «Οι φύλακες πρέπει να διορίζονται πάντες εκ των ανηκόντων εις την μίαν του βουλευτού Δ. Κουμανιώτου μερίδα, οι δ’ αντιπολιτευόμενοι πρέπει να ευχαριστώνται να ζώσιν υπό την προστασίαν των νόμων και εξ ιδίων τρεφόμενοι». Σε σχετική ερώτηση που του γίνεται στην Βουλή ο Κρεστενίτης παραδέχεται ότι απέστειλε τη επιστολή ισχυριζόμενος ότι το έπραξε φοβούμενος ότι αν προσληφθούν οι άλλοι θα «καταβροχθίσουν τις προσόδους»⁶⁶⁹. Η επιστολή αλλά και η συζήτηση στην Βουλή αποτελούν ένα πραγματικό μανιφέστο της πελατειακής διοίκησης: υπό συνθήκες σπανιότητας πόρων, το κράτος οφείλει να τρέφει ‘πάντες τους ανήκοντες εις την μίαν μερίδα’ ενώ οι των άλλων μερίδων οφείλουν να τρέφονται μόνοι τους.

Οι διοριζόμενοι εν συνεχεία πρέπει να πράξουν τα δέοντα όχι μόνο για να ανταποδώσουν την ευεργεσία στον πολιτικό τους προστάτη αλλά και για να διασφαλίσουν ότι και οι ίδιοι θα εξακολουθήσουν να τρέφονται από τον κρατικό κορβανά. Διότι βεβαίως η αλλαγή κυβέρνησης ή και του προσώπου του υπουργού καθιστά αβέβαιο το εργασιακό μέλλον των προστατευομένων τους. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα του Υπουργού των Οικονομικών Ν. Πονηρόπουλου ο οποίος αντι ενός γραφέως με πολυετή -και μεταξύ άλλων τριετή άμισθη- προϋπηρεσία στο υπουργείο προσλαμβάνει άλλους χωρίς εμπειρία⁶⁷⁰. Το τι πρέπει να πράξουν οι πελατειακώς διορισθέντες είναι προφανές: να χρησιμοποιήσουν τα μέσα πίεσης που τους παρέχει η θέση τους για να διασφαλίσουν την επανεκλογή του προστάτη τους. Έκθεση της επιτροπής αναφορών της Βουλής εισηγείται το 1845 την ακύρωση των εκλογών στην επαρχία Καρυστίας διότι υπήρξαν επαρκείς αποδείξεις ότι ο οικονομικός επίτροπος της επαρχίας Λ. Κουτσονίκος, ο γραμματέας της διοίκησης Ευβοίας Θ. Χάμπος και ένας αξιωματικός ονόματι Μόστρας άσκησαν δωροδοκίες, εκβιασμούς, βία και έκαναν χρήση της δημοσιούπαλληλικής τους ιδιότητας προκειμένου να εκβιάσουν το φρόνημα των εκλογέων υπέρ του υποψηφίου Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου⁶⁷¹. Κάτοικοι της Στεμνίτσας Αρκαδίας καταγγέλουν το 1847 με επιστολή τους προς το Υπουργείο των Εσωτερικών τον γραμματέα της Νομαρχίας Αρκαδίας Παντελή

⁶⁶⁹ Πρακτικά Βουλής Συνεδρίαση ΡΜΗ΄ 22 Αυγούστου 1846

⁶⁷⁰ , οπ.παρ., Συνεδρίαση ΡΜΗ΄ 22 Αυγούστου 1846

⁶⁷¹ οπ.παρ., Συνεδρίαση ΡΣΤ΄ 16 Μαρτίου 1845

Νέγκα, γαμπρό του Δ. Πλαπούτα, διότι παραποίησε τον κατάλογο των 'μάλλον φορολογουμένων πολιτών' που είχαν, μόνοι αυτοί, το δικαίωμα του εκλέγειν, αποκλείοντας αντιπολιτευόμενους εύπορους και περιλαμβάνοντας συμπολιτευόμενους πένητες, επιτρέποντας έτσι στην φατρία των Πλαπουταίων να ελέγξει το σύνολο σχεδόν των δήμων της παραδοσιακής επικράτειάς τους, της Γορτυνίας⁶⁷².

Οι παλαιοί τοπάρχες που επιχειρούν πλέον να ελέγξουν τις τοπικές μικρο-συλλογικότητές τους μέσα από τους θεσμικούς μηχανισμούς της νεωτερικότητας, δεν μπορούν να διακινδυνεύσουν την απώλεια της ισχύος τους εξ αιτίας του απρόβλεπτου της εκλογικής διαδικασίας. Μετέρχονται λοιπόν κάθε μέσου για να αξιοποιήσουν τους νέους θεσμούς υπερ των. Όχι μόνο παραποιούνται συστηματικά οι εκλογικοί κατάλογοι, στο βαθμό που ο διορισμός υμετέρων ως περιφερειακών κρατικών λειτουργών το επιτρέπει αλλά και η διάταξη περι 'μάλλον φορολογουμένων' εκλεκτόρων το διευκολύνει, αλλά πολλές φορές ασκείται απροκάλυπτη φυσική βία για να εκμαιευθεί το επιθυμητό εκλογικό αποτέλεσμα. Στρατολόγηση ληστρικών ομάδων, δολοφονίες πολιτικών αντιπάλων, εξαναγκασμός σε μέθη και ομαδική μεταφορά των ψηφοφόρων στην κάλπη υπό την απειλή των όπλων αποτελούν συνήθεις τεχνικές διασφάλισης του εκλογικού αποτελέσματος⁶⁷³. Ακόμα και ο ασφυκτικός έλεγχος του κέντρου επί της τοπικότητας μπορούσε να παρακαμφθεί με τρόπους ευφάνταστους. Για να ακυρώσουν επι παραδείγματι οι τοπάρχες την δυνατότητα της κεντρικής εξουσίας να ελέγχει την επιλογή του τοπικού πολιτικού προσωπικού εναντίον της θελήσεώς τους, όπως είχαν την τυπική δυνατότητα να πράξουν ο βασιληάς και ο νομάρχης επιλέγοντας τον δήμαρχο μεταξύ τριών αιρετών υποψηφίων, κατέφευγαν στο ακόλουθο τέχνασμα: εξέλεγαν τον δικό τους υποψήφιο μαζί με δύο άλλους οι οποίοι ήσαν πνευματικά καθυστερημένοι, ασθενείς, αναλφάβητοι ή υπέργηροι, επιβάλλοντας την επιλογή του ευνοουμένου τους ως μονόδρομου⁶⁷⁴.

Παρατηρούνται επίσης φαινόμενα παράνομης κάρπωσης δημοσίων πόρων σε μικρο-πελατειακό επίπεδο, υπο μορφή παρατύπων εισοδημάτων και παροχών προς

⁶⁷² Κάππος, οπ.παρ., σ.277

⁶⁷³ οπ.παρ., σ.σ. 74-75, και 277-278

⁶⁷⁴ οπ.παρ., σ.σ. 268-269

‘υμετέρους’. Στην Βουλή καταγγέλεται επι παραδείγματι ότι τακτικές φοιτητικές υποτροφίες χορηγούνται σε άτομα που δεν σπουδάζουν αλλά εργάζονται στο δημόσιο και αναφέρονται συγκεκριμένες περιπτώσεις του επάρχου Α. Τσαμαδού, του αδελφού του, σημαιοφόρου του ναυτικού, και ενός γραμματέως πρωτοδικείου⁶⁷⁵. Ακολουθώντας την πρακτική παράτυπης διανομής δημοσίων περιουσιακών στοιχείων που, όπως είδαμε, είχε αρχίσει μεσούσης της επανάστασης και συνεχίζονταν απρόσκοπτα και επι υπουργείας Λασσάνη, η εφαρμογή του Νόμου 19 Μαΐου /2 Ιουνίου 1846, που προέβλεπε δημοπρασίες γαιών για προικοδότηση, επέτρεψε την ανάπτυξη μιάς σειράς άτυπων πρακτικών που οδήγησαν σε κατ’ εξαίρεση παροχές προς φίλα προσκείμενους. Σε πολλές περιπτώσεις η γή παραχωρήθηκε χωρίς δημοπρασία, ενώ σε άλλες η παραχώρηση δεν κατακυρώθηκε στον πλειοδότη αλλά σε τρίτους. Η έκταση των παρανομιών ήταν τέτοια που μετά από καταγγελίες στην Βουλή συγκροτήθηκε εξεταστική επιτροπή για να διερευνήσει το θέμα⁶⁷⁶. Ένα άλλο πεδίο όπου αναπτύσσονται πελατειακές παροχές είναι η κατ’ εξαίρεση αποφυγή υποχρεώσεων. Πελατειακή συναλλακτική αξία δεν αποτελεί μόνο η παράτυπη παροχή, αλλά και η εξ ίσου παράτυπη απαλλαγή από -δημοσιονομικά κυρίως- βάρη. Παρατηρείται λοιπόν μιά γενικευμένη χαλαρότητα των φοροληπτικών μηχανισμών στην είσπραξη βεβαιωμένων χρεών. Σε σχετική συζήτηση στην Βουλή το 1846 ο τότε υπουργός Εξωτερικών Κωλέττης παραδέχεται ότι οι συστηματικές καθυστερήσεις εισπράξεων παρατηρούνται από το 1833 και οφείλονται σε «αμέλεια των επιτετραμμένων την είσπραξιν»⁶⁷⁷.

Φαίνεται ότι τέτοιου είδους ‘αμέλεια’ ήταν εκείνη που ώθησε τον Arthemond de Regny να παραιτηθεί το 1836 (προσωρινά) από την διοίκηση του Ελεγκτικού Συνεδρίου διαμαρτυρόμενος για την ολιγωρία της κυβέρνησης, δηλαδή του Armansberg, για σωστή διοργάνωση των οικονομικών υπηρεσιών και των τελωνείων⁶⁷⁸. Η κακή οργάνωση των οικονομικών υπηρεσιών παρήγαγε σύμφωνα με τις εκθέσεις του Ελεγκτικού Συνεδρίου «ασυναρτησία, αταξία, ελλείψεις λογαριασμών των πλείστων υπολόγων» προκαλούμενη από ταμίες που απολυόμενοι δεν υποβάλουν λογαριασμούς, από «άτακτα, ατελή και διεσπαρμενα στοιχεία», και

⁶⁷⁵ Πρακτικά Βουλής., Συνεδρίαση ΡΚΓ’ 18 Μαΐου 1848

⁶⁷⁶ Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΙΔ’ 6 Ιουλίου 1846

⁶⁷⁷ οπ.παρ, Συνεδρίαση ΡΙ’ 2 Ιουλίου 1846

⁶⁷⁸ Βακαλόπουλος, οπ.παρ.σ.σ 219

από βιβλία που αποτελούν συρραφή μη συστηματικών εγγραφών χωρίς λογιστική συνέπεια⁶⁷⁹.

Σε ιεραρχημένα γραφειοκρατικά συστήματα η εκτελεστική αμέλεια στα κατώτερα κλιμάκια προϋποθέτει εποπτική αμέλεια στα μεσαία και σχεδιαστική αμέλεια στα ανώτερα. Το γεγονός λοιπόν ότι οι εκτελεστικοί μηχανισμοί αδρανούν οφείλεται στο ότι τα υπερκείμενα πολιτικο-διοικητικά κλιμάκια τους επιβάλλουν ή τους επιτρέπουν να αδρανούν. Η πρώτη περίπτωση προκύπτει όταν η τυπική και συνεπής λειτουργία των διοικητικών μηχανισμών απειλεί να θίξει τα συμφέροντα των εξωτερικών προς την διοίκηση πολιτικών πελατών της ηγεσίας. Η δεύτερη όταν η εποπτική χαλαρότης συνιστά αντάλλαγμα για παράτυπες πράξεις ή παραλήψεις που οι πολιτικά επικεφαλής ζητούν από τους διοικητικούς υφισταμένους των ή από το γεγονός ότι και οι ίδιοι οι υφιστάμενοι αποτελούν πολιτικούς πελάτες των προϊσταμένων τους. Σε κάθε περίπτωση η γενικευμένη αμέλεια υποδηλώνει ότι η αναπαραγωγή του συστήματος δεν εξαρτάται από την επίτευξη των τυπικών του στόχων αλλά από άλλες, παράπλευρες των τυπικών, στοχεύσεις και λειτουργίες.

Τέτοιου είδους παράμετροι παρεμβαίνουν όπως είδαμε στη συγκρότηση και την λειτουργία του οθωνικού κράτους προκαλώντας διοικητική ασυνέπεια και αναποτελεσματικότητα, όχι μόνο στους δημοσιονομικούς μηχανισμούς αλλά γενικότερα σε όλα τα διοικητικά δίκτυα συμπεριλαμβανομένων της δημόσιας ασφάλειας, της εκπαίδευσης και των ταχυδρομείων. Στην Γορτυνία καταγράφονται περιπτώσεις μετατροπής των οροφυλάκων σε ληστές και τούμπαλιν κατά τα πρότυπα του κλεφταρματωλισμού⁶⁸⁰. Προβλήματα στην λειτουργία των σχολείων καταγράφονται, ενδεικτικά, καθ' όλη την περίοδο και στην Γορτυνία και στις Κυκλάδες⁶⁸¹, ενώ υπολειτουργία της ταχυδρομικής υπηρεσίας καταγράφεται ομοίως στην Γορτυνία αλλά και στην Φθιώτιδα⁶⁸². Ταυτόχρονα αναφέρονται συμπτώματα εσωτερικής δυσλειτουργίας όπως οι αυξημένες απουσίες και η μειωμένη προσφορά εργασίας⁶⁸³ αλλά και η ιδιοτελής χρήση των υπηρεσιακών υποδομών, όπως προκύπτει από εγκύκλιο του Υπουργείου των Εσωτερικών του 1852 που αναφέρει ότι

⁶⁷⁹ Πρόντζας, οπ.παρ. σ.107

⁶⁸⁰ 282-283 και 286

⁶⁸¹ Βλ. αντιστοίχως Κάππος, οπ.παρ. σ.190-191 και Σακκή, οπ.παρ. σ 201

⁶⁸² Κάππος, οπ.παρ. σ.σ. 292-293 και Eichthal, οπ.παρ. σ.85

⁶⁸³ Πρακτικά Βουλής Συνεδρίαση ΡΕ' 14 Μαρτίου 1845

στα κτίρια των νομαρχιών χρησιμοποιούνται ακατάλληλοι χώροι για τις υπηρεσιακές ανάγκες και τα πλέον ευρύχωρα και άνετα τμήματα παραχωρούνται ως ...κατοικία του νομάρχη⁶⁸⁴. Κι' όλα τα παραπάνω συμβαίνουν σ' ένα πλαίσιο φαινομενικά υψηλής κανονιστικής τυποποίησης.

Βλέπουμε λοιπόν ότι ήδη ο αναπτυσσόμενος διοικητικός μηχανισμός διαμορφώνει μιάν ιδιόμορφη συνθετική λειτουργία. Θεσμικά και τυπικά προσανατολίζεται προς την επίτευξη πάγιων και μακροπρόθεσμων αποτελεσμάτων, χρειάζεται συνεπώς την ανάπτυξη δεξιοτήτων σχεδιασμού και ελέγχου. Ελεγκτικοί και σχεδιαστικοί μηχανισμοί, όπως το Ελεγκτικό Συνέδριο (1833), το Γραφείο Δημοσίου Οικονομίας (1834), η Επιτροπή Εμψυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας (1837), το Γενικό Επιμελητήριο Οικονομικής Διαχειρίσεως (1838), και το Οικονομικό Συμβούλιο (1839), όντως δημιουργούνται στα πρώτα βήματα συγκρότησης του οθωνικού κράτους. Η καθημερινή ωστόσο λειτουργία της διοίκησης ακολουθεί άλλες ατραπούς.

Το κυρίαρχο αίτημα που απευθύνεται στον γραφειοκρατικό μηχανισμό από το πολιτικό σύστημα δεν είναι, όπως είδαμε, αυτό του βεμπεριανού ορθολογισμού. Η επιτυχής λειτουργία του πολιτικο-διοικητικού συστήματος δεν κρίνεται με βάση την επαρκή κινητοποίηση των διαθέσιμων πόρων προς επίτευξη των επισήμως διακεκηρυγμένων στόχων. Η κύρια μέριμνα των πολιτικά ισχυρών ανδρών, ανεξαρτήτου προελεύσεως, δεν είναι η προάσπιση του δημοσίου συμφέροντος αλλά η κατοχύρωση και προώθηση των μερικών συμφερόντων που εκείνοι εκπροσωπούν. Αυτό ισχύει για τους κοτζαμπάσηδες και τους οπλαρχηγούς, όπως είδαμε από την συμπεριφορά των Μαυρομιχαλαίων και του Πλαπούτα, ισχύει για τους επήλυδες, όπως αποκαλύπτει η στάση του Μαυροκορδάτου και του Κωλέττη, ισχύει για τους βαυαρούς όπως δείχνει η πολιτική του Argmansberg. Ισχύει ακόμα και για τους πρέσβεις των μεγάλων δυνάμεων όπως φαίνεται από τις πιέσεις που ασκεί ο Lyons προς τον Αρχιγραμματέα της Επικρατείας για προσλήψεις φίλα προσκείμενων στην βρετανική πολιτική⁶⁸⁵ αλλά και στην αντίστοιχη επιρροή που ασκεί ο γάλλος πρέσβυς Piscatory μέσω του Κωλέττη και του Χρηστίδη⁶⁸⁶. Ο προσανατολισμός προς τα μερικά συμφέροντα, που έχουμε αποκαλέσει ανωτέρω 'μικρο-συλλογικότητες',

⁶⁸⁴ Παππά, οπ.παρ. σ. 85

⁶⁸⁵ Dakin, οπ.παρ. σ. 115 και 122

⁶⁸⁶ Παπαδόπουλος Θ.(1974), «Εισαγωγικά» σε Eichthal οπ.παρ. σ.31 και Dakin, οπ.παρ. σ. 122

ενεργοποιεί άτυπες πρακτικές δια των οποίων παρακάμπτονται οι τυπικές δεσμεύσεις που προασπίζουν το γενικό, απρόσωπο, συμφέρον: χορηγούνται φοιτητικά επιδόματα σε μη φοιτητές, προσλαμβάνονται υπάλληλοι σε ανύπαρκτες θέσεις και μισθοδοτούνται από τις αποδοχές άλλων, αποκλείονται απο πλειοδοτικούς διαγωνισμούς οι πλειοδότες, εξαιρούνται από τους καταλόγους των ‘μάλλον φορολογουμένων’ οι πλέον φορολογούμενοι, πρόσωπα καταδικασμένα για απιστία κατά του δημοσίου και παράβαση καθήκοντος ως δημόσιοι ταμίες εκλέγονται δήμαρχοι με την υποστήριξη των προστατών τους τοπικών βουλευτών⁶⁸⁷, βιβλία τηρούνται πλημμελώς και οι αποχωρούντες ταμίες δεν αποδίδουν λογαριασμό.

Η ανάδυση των άτυπων πρακτικών έχει μιά σημαντική επίπτωση στην κουλτούρα του κράτους: διαμορφώνει μιά *βραχυπρόθεσμη πρόσληψη του χρόνου*. Εάν η τυποποίηση των διαδικασιών και οι κανόνες που τους αποτυπώνουν διασφαλίζουν την μακροπρόθεσμη σταθερότητα και προβλεψιμότητα, το άτυπο συνδέεται με το ευκαιριακό και το βραχυπρόθεσμο. Η άτυπη ενέργεια στην ουσία της συνιστά μιά συγκυριακή ανατροπή της τυπικής σταθερότητας, υπακούει συνεπώς στην λογική της *ευκαιρίας*. Η άμεση αξιοποίηση των ευνοϊκών συσχετισμών δεδομένης στιγμής είναι επιτακτική ανάγκη διότι δεν είναι ποτέ βέβαιο ότι η δυνατότητα αυτή θα εξακολουθήσει να υπάρχει προς όφελος του συγκεκριμένου ενεργούντος και στο μέλλον. Η άσκηση πάγιων και απρόσωπων τυπικών δικαιωμάτων είναι αποδεσμευμένη απο τον βραχύ χρόνο εξ αιτίας του ότι τα δικαιώματα αυτά προκύπτουν από πάγιες ιδιότητες και χαρακτηριστικά του υποκειμένου. Αντίθετα οι άτυπες ευκαιρίες εκπορεύονται από τις σχεσιακές συνθήκες και τους συσχετισμούς της συγκυρίας και σ’ αυτήν προσβλέπουν: ο χρονικός τους ορίζοντας παραμένει βραχύς. Όταν λοιπόν η λογική της ιδιοτελούς παράκαμψης των τυπικών κανόνων πρυτανεύει σ’ ένα διοικητικό σύστημα τότε και η προοπτική της διοικητικής πράξης καθίσταται βραχυχρόνια. Το πνεύμα του *carpe diem* διαχέεται παντού, διαποτίζει τον διοικητικό ορθολογισμό και τις πρακτικές που αυτός παράγει και εξουδετερώνει κάθε σχεδιαστικό θεσμό και μηχανισμό. Ουσιαστικά ο διοικητικός χρόνος κατατέμνεται σε μικρές επαναλαμβανόμενες ενότητες κατά το ‘πολυχρονικό’ υπόδειγμα του Hall⁶⁸⁸.

⁶⁸⁷ Κάππος, *οπ.παρ.* σ. 276

⁶⁸⁸ Βλ. Κεφάλαιο 3ο.

Η λεπτομερής τυποποίηση της εργασίας που εισάγει η βαυαρική γραφειοκρατία ευνοεί, στο συγκεκριμένο περιβάλλον, μιά παρόμοια καταταμημένη αντίληψη του χρόνου. Η κορυφαία βαρύτητα που αποδίδεται στην τυποποιημένη πράξη φέρνει στο επίκεντρο την προδιαγεγραμμένη ενέργεια και τον χρόνο εκτέλεσής της. Εκείνο που αποκτά σημασία δεν είναι η μακρόχρονη διαδικασία και τα αποτελέσματά της αλλά η μεμονωμένη *διοικητική στιγμή*: η ενέργεια και η προθεσμία. Ο μακρός χρόνος συγκροτείται σειραϊκά από πληθώρα μικρών διοικητικών στιγμών που συνθέτουν πολλές επαναλαμβανόμενες εργασιακές και συναλλακτικές καθημερινότητες. Ο μακρός χρόνος δεν είναι τίποτα περισσότερο από την επανάληψη της τυποποιημένης διοικητικής πράξης. Ο διοικητικός χρόνος γεμίζει από μηχανιστικές επαναλήψεις τύπων, ενεργειών και προθεσμιών που δεν αφήνουν περιθώριο για μακροπρόθεσμο προγραμματισμό και στοχοθεσία. Το δάσος κρύβεται πράγματι πίσω από τα δένδρα.

Το ότι ένας βασικός σχεδιαστικός μηχανισμός όπως το Γραφείο της Δημοσίου Οικονομίας καταρέει και ο εμπνευστής και επικεφαλής του Gustave Eichthal φεύγει από την Ελλάδα⁶⁸⁹ συνιστά αποτέλεσμα αυτής ακριβώς της διαδικασίας.

Ο σχεδιασμός και ο άμεσα συναρτημένος μ' αυτόν προγραμματισμός προσλαμβάνονται αρνητικά και εξουδετερώνονται στην πράξη και για έναν άλλον λόγο: συναρτώνται άμεσα με τον έλεγχο. Υπο τις συνθήκες της γενικευμένης παραβίασης των τυπικών κανόνων που χαρακτηρίζουν το νεαρό ελληνικό κράτος οποιαδήποτε απόπειρα δεσμευτικής περιγραφής του μέλλοντος με αναφορές σε σκοπούμενα τελικά και ενδιάμεσα αποτελέσματα παρεμποδίζει την ιδιοτελή αξιοποίηση της συγκυρίας γιατί την εκθέτει σε συγκρίσεις μεταξύ δεσμεύσεων και αποτελεσμάτων. Κάτι τέτοιο αντιστρατεύεται όμως τις βασικές επιδιώξεις των κυρίαρχων δρώντων υποκειμένων που κινούνται να το εξουδετερώσουν. Το ότι ο Abel ο οποίος με τον βεμπεριανό του γραφειοκρατικό ζήλο ασκούσε προσωπικά καθημερινό έλεγχο της επίδοσης των υπαλλήλων⁶⁹⁰ εξοβελίσθηκε και το ότι το Ελεγκτικό Συνέδριο, βασικός ελεγκτικός μηχανισμός του κράτους, αδυνατούσε να λειτουργήσει αποτελεσματικά ενώ ο de Regny υποχρεώθηκε σε παραίτηση, είναι φαινόμενα αυτής της τάξεως.

⁶⁸⁹ Παπαδόπουλος Θ σε Eichthal *οπ.παρ.* σ.12. Το Γραφείο αναδημιουργείται το 1861 με βάση τον Νόμο ΦΚΔ' «Περί ανασχηματισμού του γραφείου της Δημοσίου Οικονομίας» 5 Απριλίου 1859 και το Διάταγμα «Περί κανονισμού της υπηρεσίας του γραφείου της Δημοσίου Οικονομίας» 26 Ιουλίου 1861.

⁶⁹⁰ Βακαλόπουλος, *οπ.παρ.* σ. 218

Σε αντίθεση με τους επήλυδες που ευθύς εξ αρχής λόγω των προσωπικών τους στοχεύσεων, προσαρμόσθηκαν στο πνεύμα του τόπου και άρχισαν να συνθέτουν την βεμπεριανή τους τεχνογνωσία με τις μικρο-συλλογικές προτεραιότητες, άνθρωποι σαν τον Καποδίστρια, τον Abel, τον Eichthal και τον de Regny υπήρξαν εκείνοι που πραγματικά επιχείρησαν να εισαγάγουν την ιδεοτυπική ουσία της βεμπεριανής γραφειοκρατίας στο υπό συγκρότηση ελληνικό κράτος, συγκρουόμενοι με την εγχώρια παράδοση. Η δια διαφόρων τρόπων εξουδετέρωσή τους δηλοί ότι το εγχείρημα κατά το μάλλον ή ήτον απέτυχε.

Συμπεράσματα για την περίοδο.

Βεμπεριανό κράτος ωστόσο στην Ελλάδα τυπικά υπήρξε και μάλιστα αρκετά πρώιμο. Η φιλοσοφία ανάπτυξής του είχε διαμορφωθεί επί Καποδίστρια και δεν ήταν άλλη από την κλασική ιεραρχημένη δομή ενός συγκεντρωτικού κράτους, του οποίου ένα ατελές σκαρίφημα επι χάρτου είχε προϋπάρξει και επι της πρώτης επταετίας υπό την επίδραση των επήλυδων. Η φιλοσοφία αυτή βρήκε εκτεταμένη πρακτική εφαρμογή κατά την διάρκεια των τριάντα ετών της οθωνικής περιόδου. Το κεντρικό κράτος συγκροτήθηκε με δομές ιεραρχικά και λειτουργικά διαφοροποιημένες. Τα διοικητικά δίκτυα, ισχνά μεν και ατελή, όπως ήταν όμως γενικώτερα το πνεύμα της εποχής, από του κέντρου ορμώμενα διείσδυσαν στην περιφέρεια και εξουδετέρωσαν την όποια τυπική αυτοτέλεια της τοπικότητας. Η κρίσιμη επιλογή που οι εγχώριες ελιτ, (εκείνες ακριβώς των οποίων η ισχύς εδράζονταν στην τοπικότητα), έκαναν κατά την Β' Εθνοσυνέλευση με την κατάργηση των τοπικών πολιτευμάτων, εμπεδώνεται σταδιακά αλλά πλήρως καθ' όλο αυτό το διάστημα. Μετά από κάποιες απόπειρες ήπιας συνάρθρωσης των αποσυγκεντρωμένων δικτύων με τις αυτοδιοικητικές τοπικότητες, επι Καποδίστρια, τα αιρετά τοπικά όργανα εξαλείφθηκαν για να αναγεννηθούν λίγο αργότερα, αποστερημένα όμως πλέον απο ουσιαστικές αρμοδιότητες αφού το παιχνίδι της αναδιανομής είχε οριστικά μεταφερθεί στο κέντρο και οι επι της τοπικότητας εδραζόμενες ελιτ έπαιζαν επιτυχώς το παιχνίδι με τους νέους όρους.

Το τυπικό-φορμαλιστικό, σκέλος μιάς ιδεοτυπικής βεμπεριανής γραφειοκρατίας ολοκληρώνεται λοιπόν στις αδρές του γραμμές κατά την περίοδο αυτή. Οι μεταβολές που επέρχονται στο εξής τόσο σε δομολειτουργικό επίπεδο, όσο και σε επίπεδο παραγωγμένων δημοσίων πολιτικών έχουν μορφολογικά εξελικτικό χαρακτήρα και δεν επηρεάζουν την κυριάρχη οργανωτική φιλοσοφία που έχει παγιωθεί.

Παράλληλα όμως με την φορμαλιστική παγίωση της ελληνικής γραφειοκρατίας μιά διαφορετική διαδικασία, στενά συναρθρωμένη και παράλληλα εξελισσόμενη με αυτήν, έλαβε χώρα κατά την προαναφερθείσα περίοδο. Με απλά λόγια οι παραδοσιακές τοπικές ελιτ -και οι νεοπαγείς σύμμαχοί τους- υλοποίησαν επιτυχώς την στρατηγική τους επιλογή να μετάσχουν στο κεντρικό κράτος. Προσήλθαν όμως στην συγκρότηση του ενιαίου κράτους παραιτούμενοι μεν από την φιλοδοξία τους για τοπική αυτονομία όχι όμως και για τοπική κυριαρχία. Το ότι εγκατέλειψαν τα αρχικά σχέδιά τους για ομοσπονδιακό πολιτειακό σχήμα δεν σημαίνει ότι απεμπόλησαν το ιδιοτελές και μερικό πνεύμα της πολιτικής τους πράξης και πολιτεύθηκαν με γνώμονα το γενικό συμφέρον και την μακρο-συλλογικότητα. Αντελήφθησαν σύντομα ότι οι τοπικές μικρο-συλλογικότητες εκτός από αυτοτελείς επικράτειες μπορούν να αποτελέσουν και νομιμοποιητικά εφελθήρια για την προώθηση των παραδοσιακών ή νεοπαγών 'ηγεμόνων' τους στην κεντρική πολιτική σκηνή. Η παρουσία τους εκεί τους θα τους επέτρεπε στην συνέχεια να ελέγξουν και να προσανατολίσουν κατά το δοκούν την κεντρική αναδιανεμητική διαδικασία.

Για να υπάρξει όμως κεντρική αναδιανεμητική διαδικασία θα έπρεπε να συγκροτηθεί κεντρικός διοικητικός μηχανισμός ο οποίος να ελέγχει πόρους. Για να μπορούμε, επι παραδείγματι, να χορηγήσουμε παρατύπως φοιτητικά επιδόματα στους (μη φοιτητές) οικείους μας και τους πολιτικούς μας πελάτες απαιτείται παρ' όλα αυτά η ύπαρξη θεσμικού πλαισίου και φορέα διασφάλισης πόρων και διοικητικής διαχείρισης φοιτητικών επιδομάτων. Το τυπικό -μορφολογικά βεμπεριανό- κράτος είναι συνεπώς αναγκαίο ακόμη και για εκείνους που δεν εννοούν πραγματικά να υπαχθούν στους περιορισμούς του. Άρα η απόκλιση από τις αξίες και τις αρχές ενός ουδέτερου, απρόσωπου και αποτελεσματικού ως προς τους στόχους κράτους δεν εκφράζεται ως άρνηση της τυπικής του δομής και των ονομαστικών λειτουργιών της. Τα διατάγματα και οι νόμοι που δημιουργούν τις δομές και τις διαδικασίες της οθωνικής γραφειοκρατίας συναντούν την γενική αποδοχή και επιδοκιμασία. Ενδεικτική είναι η

περίπτωση του Λυκούργου Κρεστενίτη, βουλευτή και μετέπειτα Υπουργού των Εσωτερικών, ο οποίος αν και με πλούσια πελατειακή δράση διορισμών και παράτυπων παρεμβάσεων στις εκλογές των δημοτικών οργάνων στην Ηλεία και την Αρκαδία⁶⁹¹ υπήρξε παρ' όλα αυτά μέλος της προαναφερθείσας κοινοβουλευτικής επιτροπής του 1845 που κατήγγειλε τις υπερβολικές και ακατάλληλες προσλήψεις και μείωσε τον αριθμό των οργανικών θέσεων στα υπουργεία.

Παρατηρούμε συνεπώς ότι η αντίθεση μεταξύ βεμπεριανού/ νεωτερικού και πελατειακού/ παραδοσιακού ορθολογισμού δεν λαμβάνει μόνο την μορφή εξωτερικών συγκρούσεων μεταξύ διακριτών φορέων των δύο ορθολογισμών. Εκδηλώνεται, κυρίως, ως *εσωτερική αντίφαση* στην συμπεριφορά των δρώντων υποκειμένων. Το ίδιο άτομο ενώπιον διαφορετικών συνθηκών, και αναλόγως του πόσο διακυβεύονται προσωπικά του συμφέροντα, μπορεί να υιοθετεί τελείως αντιφατική στάση. Επαληθεύεται εδώ απολύτως το υπόδειγμα του Kitayama περί πολιτισμικά μικτών συμπεριφορών που προσαρμόζονται στις καταστάσεις⁶⁹² και οδηγούμαστε σε έναν *‘συνθετικό ορθολογισμό’* όπου κατά την εγελιανή αντίληψη κάθε θέση εμπεριέχει την αντίθεσή της.

Η αποκρυστάλλωση μιάς ελληνικής διοικητικής κουλτούρας.

Το σύνολο σχεδόν των μελών του ελληνικού πολιτικο-διοικητικού προσωπικού προσεγγίζει το νεο-δημιουργούμενο κράτος ως πηγή εισοδήματος, πολιτικής επιρροής και ισχύος. Άλλωστε όλοι τους προϋπήρξαν, κατά το μάλλον ή ήτον, κρατικοδίαιτοι στα πλαίσια του οθωμανικού συστήματος, άλλοι στον Μωριά, άλλοι στην Ρούμελη κι' άλλοι στην Μολδαβία⁶⁹³. Από την στιγμή που το κεντρικό κράτος αρχίζει να συγκροτείται απευθύνουν προς αυτό μιά σειρά *‘βεμπεριανά ανορθολογικών’ αιτημάτων*. Η αποδοχή, ο πολλαπλασιασμός και η διάχυση των αιτημάτων αυτών σε όλο τον κορμό της ελληνικής διοίκησης υπήρξε προϊόν *γενικευμένης ανοχής και*

⁶⁹¹ Κάππος, *οπ.παρ.* 259 και 278

⁶⁹² Βλ. Κεφάλαιο 3^ο

⁶⁹³ Για την συνέχεια μεταξύ των προεπαναστατικών και επαναστατικών φατριών και των πολιτικών κομμάτων που συγκροτούνται στην οθωνική περίοδο βλ. Πετρόπουλος, Κουμαριανού, *οπ.παρ.* σ.σ.58-71 και Κοταρίδης Ν., (1993), «Από τις φατρίες στα κόμματα. Πολιτικές συσσωματώσεις στη μετεπαναστατική Ελλάδα», σε Σακελλαρόπουλος Θ., *Νεοελληνική κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Εκδόσεις Κριτική, 295 σελ. 25-56

συναίνεσης. Ο μηχανισμός που παράγει την ανοχή και την συναίνεση είναι ο ακόλουθος.

Με εξαίρεση ελάχιστες περιπτώσεις πολιτικών και διοικητικών προσωπικοτήτων, που σύντομα εξοβελίζονται, οι λοιποί εμφανίζουν κοινό συμπεριφορικό σταθερότυπο. Το σύστημα ισορροπεί κατα κανόνα στο χαμηλότερο δυνατό σημείο του διότι όταν ένας από τους διεκδικητές της εξουσίας, υπό συνθηκες ταυτόχρονα κοινοβουλευτισμού και σπανιότητας πόρων, αρχίζει να νομιμοποιείται πελατειακά οι λοιποί δεν έχουν πολλές εναλλακτικές από το να τον ακολουθήσουν.

Η πλήρωση των δημοσίων θέσεων καθίσταται ως εκ τούτου εκ των κυρίων συναλλακτικών αντικειμένων και οι υπηρεσίες στελεχώνονται από πολιτικούς πελάτες. Οι πελάτες αυτοί ως αντάλλαγμα του διορισμού των δέχονται από τους πολιτικούς τους πάτρωνες -και κατά κανόνα και ιεραρχικούς των προϊσταμένους- εντολές (προφανώς παράτυπες ή ευρισκόμενες στα όρια της νομιμότητας) για επωφελείς προς τους ιδίους τους πάτρωνες ή προς τρίτους πράξεις ή παραλήψεις. Η εκτέλεση τέτοιων ενεργειών διαμορφώνει εν συνεχεία εντός των υπηρεσιών μία *δευτερογενή συνενοχή*, όπου οι πάτρωνες-πολιτικοί προϊστάμενοι αδυνατούν να απαιτήσουν από τους υφισταμένους τους πειστικά -και πιεστικά- βεμπεριανά ορθολογικές συμπεριφορές (συνέπεια, αποτελεσματικότητα, νομιμότητα, υψηλή απόδοση) ακόμα και σε περιπτώσεις όπου δεν εμπλέκονται πελατειακά τους συμφέροντα. Η ικανότητα άσκησης της ιεραρχικής εξουσίας στα πλαίσια ενός τυπικού βεμπεριανού ορθολογισμού αμβλύνεται και προκύπτει το παράδοξο η επαγγελματική γραφειοκρατική δομή, ενώ *ελέγχεται πολιτικά να αυτονομείται υπηρεσιακά*. Ο πολλαπλασιασμός των θέσεων εργασίας και του ανθρώπινου δυναμικού, χωρίς σύνδεση με τις υπηρεσιακές ανάγκες και τον πραγματικό εργασιακό φόρτο, που καθίσταται έντονα εμφανής ήδη από την δεκαετία 1833-1843, η δομική ασυμβατότητα του συστήματος που αναπτύσσεται με την σχεδιαστική και ελεγκτική λογική καθώς και η τάση υπερρύθμισης, ήτοι υπέρμετρης παραγωγής τυπικών κανόνων, επιβαρύνουν την κατάσταση και δυσχεραίνουν έτι περαιτέρω τον έλεγχο του επαγγελματισμού και των τυπικών επιδόσεων της γραφειοκρατίας.

Το αυστηρό τυπικό θεσμικό πλαίσιο χρησιμοποιείται εν συνεχεία από τους υπαλλήλους ως μέσο πίεσης προς τους συναλλασσόμενους προκειμένου να

εκμαιεύσουν χρηματισμό για την παράκαμψή του. Χαρακτηριστικό το παράδειγμα της φορολόγησης της πυρίτιδας που παράγονταν στην Δημητσάνα: απαιτούνταν μετακίνηση του εμπόρου σε απόσταση ταξιδιού μιάς ημέρας για αγορά χαρτοσήμου, εκφόρτωση και ζύγιση του προϊόντος εν μέση οδώ, και όπου προκειμένου να αποφευχθούν οι καθυστερήσεις που δημιουργούσαν οι αρμόδιοι υπάλληλοι αξιοποιώντας το εν λόγω πλαίσιο, οι έμποροι τους δωροδοκούσαν⁶⁹⁴. Δι' αυτής της οδού τυπολατρία και άτυπες πρακτικές αλληλοσυμπληρώνονται και συνυπάρχουν αρμονικά.

Οι εκτός δημοσίας διοικήσεως ομάδες, οι συναλλασσόμενοι, εκπαιδεύονται και εθίζονται μέσα από την εν λόγω μαθησιακή διαδικασία στην παράκαμψη των τυπικών υποχρεώσεών τους δομώντας μιά σειρά επι πλέον συνενοχών με τους υπαλλήλους. Και αυτές οι συνενοχές με την σειρά τους δημιουργούν περαιτέρω ανοχές στην παραβίαση των κανόνων και τις άτυπες πρακτικές ακόμα και όταν δεν προκύπτουν εξ αυτών άμεσα οφέλη γά τα συγκεκριμένα υποκείμενα. Η μόνη περίπτωση όπου η παραβίαση των τυπικών κανόνων προκαλεί αντιδράσεις είναι όταν πλήττονται τα υλικά ή συμβολικά συμφέροντα της οικείας μικρο-συλλογικότητας: της οικογένειας, του χωριού, της πολιτικής φατρίας. Η παραβίαση των γενικών κανόνων και των συλλογικών δικαιωμάτων, όσων δηλαδή συγκροτούνται στο πεδίο της κρατικής μακρο-συλλογικότητας και απευθύνονται στον απρόσωπο πολίτη, (δηλαδή στους 'άλλους') δεν φαίνεται να ενοχλεί κανέναν. Η έννοια του *'πεπερασμένου αλτρουϊσμού'* που πραγματευθήκαμε στο πρώτο μέρος καθίσταται εδώ απτή και συγκεκριμένη. Αποδεικνύεται δε σταθεροτυπική και καθοριστική.

Με τις εισροές της επαναστατικής επταετίας και τις καποδιστριακής τριετίας αλλά κυρίως τους κοινωνικο-πολιτικούς καταλύτες και την ζύμωση της οθωνικής τριακονταετίας συντίθεται σταδιακά μια διοικητική κουλτούρα, που είναι ταυτόχρονα και κουλτούρα συναλλαγής του ευρέως κοινού με το δημόσιο, με τον παράγωγο πάντοτε ορθολογισμό της. Η προηγηθείσα περιγραφή των ποικίλων διοικητικών πρακτικών και της υφέρπουσας λογικής τους, επιτρέπει την εξαγωγή και απαρίθμηση των ακολούθων βασικών πολιτισμικών χαρακτηριστικών:

⁶⁹⁴ Κάππος, *οπ.παρ.* σ.σ. 291-292

1. Αυξημένη συμβολική και πρακτική απόσταση από την μακρο-συλλογικότητα. Συγκρότηση της ταυτότητας εντός γεωγραφικών ή σχεσιακών μικρο-συλλογικοτήτων (οικογένεια, τόπος, πελατειακό δίκτυο, επαγγελματική ομάδα κλπ)
2. Παραβίαση του βεμπεριανού διαχωρισμού μεταξύ του δημόσιου λειτουργήματος και των προσωπικών επιδιώξεων και αναγκών. Ιδιοτελής αξιοποίηση δημοσίων πόρων.
3. Σημαντική απόκλιση μεταξύ αξιακών παραδοχών και ισχυρισμών.
4. Αυξημένη ανοχή στην μη συμμόρφωση προς τους τυπικούς κανόνες. Συστηματική χρήση άτυπων πρακτικών.
5. Κατατμημένη πρόσληψη του χρόνου και βραχύς χρονικός ορίζοντας. Ασυμβατότητα της τρέχουσας διοικητικής πρακτικής με την σχεδιαστική και αξιολογητική λογική. Κατασταλτική [reactive] και όχι προληπτική [proactive] δράση.
6. Προσανατολισμός στις διαδικασίες και όχι στα αποτελέσματα⁶⁹⁵. Τυπολατρεία. Αποκλειστική μέριμνα για την νομιμότητα και όχι την αποτελεσματικότητα και την αποδοτικότητα.

Η ανάλυση που προηγήθηκε κατέδειξε ότι τα πολιτισμικά αυτά χαρακτηριστικά και ο ορθολογισμός που παράγουν δεν υπήρξαν προϊόν μεταφυσικών ή α-κοινωνικών διαδικασιών. Οι αξιακές επιλογές που εμπεριέχει κάθε μία από τις παραπάνω διαστάσεις της κουλτούρας του ελληνικού κράτους συνιστούν στοιχεία στρατηγικής των συλλογικών υποκειμένων και αναδύονται από τις προσπάθειες των υποκειμένων να μεγιστοποιήσουν την πρόσβασή τους στις διαθέσιμες πηγές πόρων και ισχύος. Οι στρατηγική τους ενσωματώνει τις πρότερες εμπειρίες τους, παραχθείσες ως επι το πλείστον εντός του οθωμανικού κράτους με κάποιες προσμίξεις δυτικο-ευρωπαϊκής κουλτούρας, αποκρυσταλλωμένες σε πολιτισμικά σχήματα που εμπεριέχουν αξίες και τον συνοδευτικό αυτών ορθολογισμό. Αυτά τα προϋφιστάμενα αξιακά και ορθολογικά σχήματα επικαθορίζουν το τι μπορεί να εκληφθεί ως νόμιμα προσβάσιμη πηγή πόρων και ισχύος αλλά και το ποιά είναι η οικεία συλλογικότητα και προσανατολίζουν αναλόγως τις συμπεριφορές των υποκειμένων. Απο εκεί και πέρα οι μιμιδιακοί μηχανισμοί πολιτισμικής διάχυσης που έχουν αναλυτικά περιγραφεί στο

⁶⁹⁵ Βλ. Σχετικά την ανάλυση της προσέγγισης του Geert Hofstede , βλ. Κεφάλαιο 3°

πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας αναπαράγουν και εμπλουτίζουν το πολιτισμικό και ορθολογικό αυτό σταθερότυπο.

Η περίοδος 1821-1862 είναι η καθοριστική για την διαμόρφωση του περιού ο λόγος σταθερότυπου. Στην διάρκεια των διαδοχικών υπο-περιόδων που την συγκροτούν οι βασικές πολιτισμικές εισροές εμφανίζονται και αλληλεπιδρούν, το υλικό πλαίσιο της διάδρασης αποσαφηνίζεται (παραγωγική βάση, στρατιωτική ισχύς, κοινωνικό πλεόνασμα, διεθνείς συχτησμοί, δάνεια), η δομή του δημόσιου χώρου και οι εντός αυτού σχέσεις εξουσίας σταθεροποιούνται (σχέσεις κέντρου-περιφέρειας, οργανωσιακή διαφοροποίηση, λειτουργικά πρότυπα, κανονιστική φυσιογνωμία, πραγματικές συμπεριφορές). Εν ολίγοις η πολιτικο-διοικητική κουλτούρα και τα φαινοτυπικά της χαρακτηριστικά αποκρυσταλλώνονται. Η κουλτούρα αυτή εκπορεύεται από -αλλά και αναπαράγει- δομές τυπικά γραφειοκρατικές τις οποίες ωστόσο κατευθύνει προς πραγμάτωση στόχων παντελώς αντι-βεμπεριανών. Η διοίκηση που προκύπτει είναι απολύτως ορθολογική ως προς τις πραγματικές της στοχεύσεις, οι οποίες όμως ανήκουν στο χώρο του άτυπου και του ανομολόγητου. Οι διακηρυγμένες τυπικές στοχεύσεις ανήκοντας στην κατηγορία των *‘αξιακών ισχυρισμών’*, δεν επιτυγχάνονται όχι λόγω ελλείψεως ορθολογισμού ως προς τους σκοπούς αλλά διότι δεν επιδιώκονται πραγματικά. Χρησιμεύουν για να καλύπτουν και να εξυπηρετούν τις πραγματικές στοχεύσεις. Η κουλτούρα αυτή δεν είναι ανορθολογική -δηλαδή αυτοκαταστροφική όπως θα έλεγε ο Dawkins- αλλά μόνο *βεμπεριανά ανορθολογική*, ανορθολογική δηλαδή ως προς τις αξίες που εμπεριέχει ο βεμπεριανός ιδεότυπος τον οποίο τυπικά ισχυρίζεται ότι ακολουθεί. Είναι όμως απόλυτα ορθολογική ως προς τους στόχους της, δηλαδή *για τον εαυτό της*. Το πολιτικο-διοικητικό οικοδόμημα το οποίο παράγεται από και παράγει μιά τέτοια κουλτούρα συνιστά *μη-βεμπεριανή γραφειοκρατία*.

Οι αναφορές και η ανάλυση του πρώτου μέρους κατέδειξαν ότι η κουλτούρα αποτελεί μιά σταθερή παράμετρο στην μακρά διάρκεια. Στο εξής και για μεγάλο χρονικό διάστημα αναμένεται ότι οι εξελίξεις στην διαμορφωθείσα ελληνική διοικητική κουλτούρα θα αφορούν μερικό εμπλουτισμό και μεταβολές ισορροπιών μεταξύ των συστατικών της μερών.

Η ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑΤΟΣ:
ΟΙ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΤΙΚΕΣ ΣΤΙΓΜΕΣ ΚΑΙ Η ΣΥΓΚΥΡΙΑ.

Πριν θεωρήσουμε ευσύνοπτα τα κυρίαρχα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της τρέχουσας διοικητικής συγκυρίας, συγκρίνωντάς τα με το υπόδειγμα που περιγράψαμε, θα σταθούμε σε δύο βασικές ιστορικές στιγμές στην διοικητική -αλλά και ευρύτερη- εξέλιξη της χώρας. Η ιστοριογραφία, αλλά και οι πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές αναλύσεις φαίνεται να συμπίτουν στην εκτίμησή τους ότι οι περίοδοι της διακυβέρνησης της χώρας από τον Χαρίλαο Τρικούπη και τον Ελευθέριο Βενιζέλο συνιστούν διαφορετικής ποιότητας *momenta* στην ιστορική διαδρομή του τόπου. Σύμφωνα με τις εν λόγω γενικής αποδοχής εκτιμήσεις, στην διάρκεια των περιόδων αυτών τα στοιχεία του δυτικού εκσυγχρονιστικού πνεύματος, και κατ' επέκταση του βεμπεριανού ορθολογισμού, ενισχύονται σημαντικά περιορίζοντας την επιρροή της παραδοσιακής κουλτούρας.

Από την σκοπιά της διοικητικής εξέλιξης μιά τέτοια ανάγνωση έχει οδηγήσει σε αναλύσεις της εξωτερικευμένης, κατα μέτωπον αντιπαράθεσης των δύο πολιτισμικών παραδόσεων. Η παρούσα εργασία αντιθέτως κατέληξε στο συμπέρασμα ότι, πολύ σύντομα, από τα πρώτα κι' όλας βήματα της συγκρότησης του ελληνικού κράτους και μόλις κατέστη αμοιβαία αντιληπτό ότι οι συσχετισμοί δεν επέτρεπαν την πλήρη κυριαρχία μιάς εκ των δύο πολιτισμικών εισροών, η αντιπαράθεση οδήγησε σε σύνθεση. Προς αυτή την κατεύθυνση συνηγορούν και τα βασικότερα θεωρητικά υποδείγματα για την πολιτισμική συγκρότηση και αναπαραγωγή που εξετάστηκαν στο πρώτο μέρος, δεχόμενα ότι οι συνθέσεις είναι οι συνηθέστερες μορφές έκφανσης της κουλτούρας και του συνοδεύοντος αυτήν ορθολογισμού. Υπ' αυτό το πρίσμα θα εξετάσουμε λοιπόν τις προαναφερθείσες περιόδους αναζητώντας τον τρόπο με τον οποίο η συνθετική κουλτούρα προσαρμόσθηκε στις έντονες πιέσεις μιάς εκ των συνιστωσών της.

Η τρικουπική περίοδος: από την βεμπεριανή φιλοδοξία στην αναποτελεσματικότητα των δημοσίων πολιτικών

Οι πηγές της βεμπεριανής βούλησης

Ο Χαρίλαος Τρικούπης δεν επέφερε σημαντικές δομικές αλλαγές στο διοικητικό σύστημα. Τα υπουργεία, οι υπηρεσιακές τους υποδιαιρέσεις, οι διαδικασίες παρέμειναν εν πολλοίς αυτές που προέκυψαν από την περίοδο της οθωνικής διοικητικής κοσμογονίας. Το μοναδικό πεδίο ολοκληρωμένης παρέμβασής του ήταν αυτό του Υπουργείου των Εξωτερικών. Ο ίδιος ο Τρικούπης είχε προσωπικά διοικητική εμπειρία από το Υπουργείο των Εξωτερικών εξ αιτίας του γεγονότος ότι, φοιτητής των στο Παρίσι το 1854, διορίστηκε σύμφωνα με τις τότε ισχύουσες διατάξεις, αρχικά άμισθος ακόλουθος της ελληνικής πρεσβείας στο Λονδίνο, ως γραμματέας του πρέσβυ πατέρα του. Η άμισθη υπηρεσία ήταν μία εκ των προϋποθέσεων έμμισθου διορισμού και όπως έχουμε δει υπάλληλοι εργάζονταν άμισθα ακόμα και επι τριετία για να μπορέσουν να διορισθούν. Στην περίπτωση όμως του Τρικούπη η έμμισθη θέση, πάντοτε δίπλα στον πατέρα του, ήρθε μόλις έντεκα μήνες αργότερα και η όλη ιστορία ενός τέτοιου διορισμού, ανεξαρτήτως των διπλωματικών και πολιτικών ικανοτήτων των Τρικούπηδων, πατρός και υιού, είναι αποκαλυπτική για το πνεύμα και τις πρακτικές που επικρατούσαν τότε. Ακόμα και στην διπλωματική υπηρεσία δεν υπήρχαν σταθεροί κανόνες για το προφίλ των θέσεων εργασίας και τα προσόντα των στελεχών. Παρά την ύπαρξη νομικού πλαισίου όσο για την κεντρική υπηρεσία όσο και για τις πρεσβευτικές και προξενικές αρχές όλα τα ουσιαστικά ζητήματα αφήνονταν στην διακριτική ευχέρεια της εκάστοτε εκτελεστικής εξουσίας⁶⁹⁶. Την σταδιοδρομία του στο Υπουργείο των Εξωτερικών ο Τρικούπης συνέχισε ως Επιτετραμένος επικεφαλής της πρεσβείας στο Λονδίνο, μετά

⁶⁹⁶ Τα μεν ζητήματα της κεντρικής υπηρεσίας ρυθμίζονταν με το γνωστό Διάταγμα 3/15 Απριλίου 1833 ενώ τα των πρεβειών και προξενικών αρχών ρυθμίστηκαν είκοσι χρόνια αργότερα με τούς νόμους 25 Οκτωβρίου 1853 «Περί συστάσεως πρεσβειών» και 15 Οκτωβρίου 1853 «Περί οργανισμού των προξενικών αρχών». Πριν από αυτόν τα θέματα των προξενείων ρύθμιζε σειρά 'προξενικών οδηγιών' του 1834 και 1835. Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι τα προξενεία θεωρούνταν σημαντικότερα από τις πρεσβείες που σε ορισμένες περιπτώσεις είχαν καταργηθεί τελείως για λόγους οικονομίας. Προφανώς η διεθνής πολιτική της χώρας δεν ασκούνταν τόσο μέσω των ελληνικών πρεσβειών στο εξωτερικό όσο μέσω των -δίκην ανθυπάτων κατά τον Τρικούπη- ξένων πρεσβειών στην Αθήνα δείχνοντας την φύση των σχέσεων της Ελλάδας με τις Μεγάλες Δυνάμεις. Βλ. σχετικά Καραμπαρμπούνης Κ., (1980), «Η προσφορά του Χαριλάου Τρικούπη στην ελληνική εξωτερική υπηρεσία», σε Παρουσία του Χαριλάου Τρικούπη στα εκατόν πενήντα χρόνια από την γέννησή του, Τετράδια Ευθύνης αρ. 12, 175 σελ. σ.σ. 93-106.

την παραίτηση του πατέρα του, μέχρι το 1863, ως πληρεξούσιος εκπρόσωπος τη Ελλάδας στις διαπραγματεύσεις για τα Ιόνια νησιά και ως Υπουργός των Εξωτερικών το 1866. Είχε συνεπώς ολοκληρωμένη εικόνα για τις συνθήκες λειτουργίας του υπουργείου. Να ποιά είναι η άποψή του για την οργάνωση την στελέχωση και τις διαδικασίες του. «Ο διοργανισμός του Υπουργείου των Εξωτερικών είναι τοιούτος», αναφέρει σε αγόρευσή του στην Βουλή το 1872, «ώστε με όλον τον αριθμόν των υπαλλήλων και τους μεγάλους βαθμούς, η κεντρική υπηρεσία δεν φθάνει εις το σημείον εις το οποίον θα έπρεπε να ευρίσκεται». Το κανονιστικό πλαίσιο παρουσιάζει κενά τα οποία επιχειρούνται να αντιμετωπισθούν με εγκυκλίους οι οποίες είναι «πλείονες τον αριθμό, πολλάκις αντίθετοι και αντιφατικάί, αφού και της νομοθεσίας, εφ' όν εστηρίζοντο, ουκ ολίγα μέρη δεν διετέλουν εν πολλή προς άλλα αρμονία ... και ο εμπειρότερος προξενικός υπάλληλος δύναται να πλανηθή κατά την εφαρμογήν ...δεν ευρίσκει καν ασφαλή οδηγόν ... η προξενική ημών νομοθεσία πλην της εκτεθείσης αταξίας ...παρουσίαζε και πολλάς ελλείψεις». Το κανονιστικό και διαδικαστικό πλαίσιο διατελεί λοιπόν εν αταξία και δεν είναι λειτουργικό ακόμη και για ικανούς υπαλλήλους, οι οποίοι όμως πόρρω απέχουν από το να αποτελούν την πλειοψηφία του προσωπικού εφ' όσον «εισέρχεται ο τυχών εις την προξενικήν υπηρεσίαν ... ουδέ κλητήρος έργα ικανός να εκπληρώση», σύμφωνα με την προαναφερθείσα έκθεση του Τρικούπη. Η αυθαιρεσία με την οποία η ηγεσία αντιμετωπίζει τα θέματα προσλήψεων χαρακτηρίζει προφανώς και την διαχείριση της σταδιοδρομίας του προσωπικού αφού ο υπάλληλος κινδυνεύει ανά πάσα στιγμή «να μετατίθεται άνευ λόγου από του ενός άκρου της ανατολής εις το έτερον, και να απολύηται ο προ μικρού και μόλις αρξάμενος να εννοή τα καθήκοντά του»⁶⁹⁷. Ο Τρικούπης λοιπόν, ως έμπειρος ήδη δημόσιος λειτουργός απαριθμεί με αφορμή το πρώτο, μέχρι το 1863⁶⁹⁸, τη τάξει υπουργείο τις παθογένειες και δυσλειτουργίες ενός διοικητικού συστήματος που αναπτύσσεται υπό συνθήκες όπως αυτές της ελληνικής διοίκησης. Πολυνομία και ταυτόχρονα κανονιστική ανεπάρκεια, υπερβάλλον αριθμός και ταυτόχρονα ποιοτική ακαταλληλότητα του ανθρώπινου δυναμικού, παντελής απουσία σύνδεσης μεταξύ των απαιτήσεων της θέσης εργασίας και των προσόντων του κατόχου της, πολυπλοκότητα διαδικασιών, κάκιστη διαχείριση της σταδιοδρομίας του προσωπικού, υπηρεσιακή ασυνέχεια.

⁶⁹⁷ Αναφορές σε Καραμπαρμπούνης, οπ.παρ.σ.σ. 98 και 102

⁶⁹⁸ Dontas D.,(1982) "Greece. The Greek Foreign Ministry", in The Times Survey of Foreign Ministries of the World, Steiner Z., (επιμ.), Greenwood Press, σελ.624 σ.σ.260-71

Ο Τρικούπης εντοπίζει την πηγή των προβλημάτων κυρίως στην κακή ποιότητα του ανθρώπινου δυναμικού την οποία αποδίδει στην πελατειακή αυθαιρεσία. Αυτήν ακριβώς προσπαθεί να περιορίσει με σειρά μέτρων. Τον Σεπτέμβριο του 1867 κατά την διάρκεια της πρώτης του θητείας ως υπουργού Εξωτερικών εκδίδεται το διάταγμα «Περί προβιβασμού των εν τω Υπουργείω Δοκίμων» με το οποίο θεσπίζονται για πρώτη φορά εισαγωγικές εξετάσεις για την δημόσια υπηρεσία. Έτσι οι υποψήφιοι για τις θέσεις των ακολούθων υποχρεούνται να υποστούν εξετάσεις σε πέντε μαθήματα: νομική επιστήμη, διεθνές δίκαιο, ελληνική και γαλλική γλώσσα και καλλιγραφία. Δέκα χρόνια αργότερα με τον Νόμο ΧΝΖ' «Περί οργανισμού και προσόντων του επι του των Εξωτερικών Υπουργείου» εισάγεται η κατοχή του πτυχίου Νομικής ως τυπικής προϋπόθεσης συμμετοχής σε διαγωνισμό, ενώ ρυθμίζονται και οι προϋποθέσεις προαγωγής. Ταυτόχρονα, με τον Νόμο ΧΝΣΤ' ανασχεδιάζονται διαδικασίες και εισάγονται ελεγκτικοί μηχανισμοί στην προξενική υπηρεσία.

Ο Τρικούπης φαίνεται επίσης να κατανοεί την σημασία της εξειδικευμένης τεχνογνωσίας για τον σχεδιασμό των δημοσίων πολιτικών και των διοικητικών διαδικασιών αυτών καθ' αυτών. Το 1877 αγορεύοντας στην Βουλή διακηρύσσει: « Εν τη ψήφω της Βουλής δεν ζητείται η τελειοποίησις του νόμου. Ό,τι ζητείται παρά της Βουλής εν τη νομοθεσία είναι το κύρος της θελήσεως του Έθνους. Η βάσανος προς επιστημονικόν καταρτισμών των νομοσχεδίων δεν επιζητείται ουδ' επιτυγχάνεται εν δημοσίαις πολυμελών σωμάτων συζητήσεσι»⁶⁹⁹. Το ίδιο έτος συγκροτεί ειδική επιτροπή στην οποία συμμετέχουν νομομαθείς αλλά και έμπειροι διπλωματικοί προκειμένου να σχεδιάσει τις μεταβολές στα θέματα οργάνωσης και λειτουργίας της προξενικής υπηρεσίας⁷⁰⁰, ενώ το 1882 συστήνεται επιτροπή επιθεωρητών που με βάση επιτόπια έρευνα στα σχολεία όλης της χώρας εισηγούνται μεταβολές στα θέματα εκπαιδευτικής οργάνωσης⁷⁰¹. Σημαντικά μέτρα αναδιοργάνωσης του στρατού

⁶⁹⁹ Καλλίας Κ., (1980), « Χαρίλαος Σπ. Τρικούπης» σε Παρουσία του Χαριλάου Τρικούπη ... οπ.παρ. σ.σ. 26-57, σ.38

⁷⁰⁰ Καραμπαρμπούνης, οπ.παρ.σ. 102-103

⁷⁰¹ Τζόκας Σ.,(1999), Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η Συγκρότηση του Νεοελληνικού Κράτους, Οδοιπορικό στον 19^ο αιώνα., Θεμέλιο, 298 σελ., σ.220-221

επιχειρούνται με μετάκληση γαλλικής αποστολής στρατιωτικών εμπειρογνομόνων που συνέταξε το 1885 'στρατιωτικό οργανισμό'⁷⁰². Βελγική αποστολή, εξ άλλου ανασχεδίασε τα ταχυδρομεία και την τηλεγραφική υπηρεσία⁷⁰³.

Με βάση την εμπειρία του από το Υπουργείο των Εξωτερικών η σημαντικότερη συνεισφορά του Τρικούπη στο επίπεδο της ενίσχυσης του βεμπεριανού πνεύματος της διοίκησης υπήρξαν οι παρεμβάσεις που επεχείρησε σε θέματα ανθρώπινου δυναμικού. Ιδιαίτερα σημαντικός είναι ο Νόμος ΑΚΑ' 1883 «Περί προσόντων των δημοσίων υπαλλήλων» που για πρώτη φορά επιχειρεί να εισαγάγει κριτήρια για την πρόσληψη του προσωπικού των δημοσίων υπηρεσιών, περιορίζοντας την δυνατότητα των πολιτικών προϊσταμένων να επιλέγουν κατά το δοκούν παντελώς ακατάλληλα άτομα προς διορισμό. Σύμφωνα με τα προβλεπόμενα στον εν λόγω νόμο οι γραφείς θα πρέπει να έχουν συμπληρώσει το 18^ο έτος της ηλικίας τους και να διαθέτουν για μεν τις κεντρικές υπηρεσίες απολυτήριο γυμνασίου, για δε τις νομαρχιακές και επαρχιακές υπηρεσίες ενδεικτικό επιτυχούς αποφοίτησης από την β' γυμνασίου και α' γυμνασίου αντιστοίχως. Οι υπουργικοί γραμματείς β' τάξεως θα πρέπει να διαθέτουν πανεπιστημιακό τίτλο και να επιτύχουν σε εισαγωγικό διαγωνισμό. Ο υπουργικός γραμματέας α' αποτελεί προαγωγικό βαθμό στον οποίο δύνανται να μεταβούν οι γραμματείς β' μετά από τριετή υπηρεσία. Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι οι τμηματάρχες, που συνιστούν ανώτατη υπηρεσιακή βαθμίδα, δεν συνιστούν προαγωγικό βαθμό για τους υποκείμενους αυτών γραμματείς α', αλλά έχουν ανεξάρτητη διαδικασία πρόσληψης με ιδιαίτερα αυξημένα προσόντα. Σε θέσεις τμηματαρχών β' ή α' τοποθετούνται οι επί ένα έτος υπηρετήσαντες καθηγητές πανεπιστημίου ή οι επί πέντε έτη υπηρετήσαντες υφηγητές, οι επί διετία χρηματίσαντες γυμνασιάρχες, οι επί πενταετία καθηγητές της Ριζαρείου σχολής, οι εφέτες και πρόεδροι πρωτοδικών καθώς και οι επί δεκαετία δικηγορήσαντες. Σε θέσεις τμηματαρχών β' προάγονται και οι επί τετραετία ασκήσαντες τα καθήκοντα τμηματάρχη β'.

Αξίζει να σημειωθεί ότι για τους γενικούς γραμματείς των υπουργείων και τους νομάρχες, αλλά και τον διευθυντή του Γενικού Λογιστηρίου του Κράτους καθώς και

⁷⁰² Dakin οπ.παρ.σ.σ. 223-224 και Τζόκας οπ.παρ.σ.σ. 212-214

⁷⁰³ Τζόκας Σ., (1998), Ανάπτυξη και Εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα . Υπανάπτυξη ή εξαρτημένη ανάπτυξη. Θεμέλιο, 236 σελ., σ. 26

τον διευθυντή της αστυνομίας δεν προβλέπεται κανένα ειδικό προσόν. Απαντώντας στις σχετικές αιτιάσεις της αντιπολίτευσης ο Τρικούπης υποστηρίζει ότι δεν θεωρεί τις θέσεις αυτές πολιτικές αλλά ιδιαίτερα αυξημένων προσόντων τα οποία σπανίζουν και για τον λόγο αυτόν δεν θα έπρεπε να δεσμεύεται η κυβέρνηση στην αρχική επιλογή της αλλά να έχει την δυνατότητα αντικατάστασης των τυχόν ακαταλλήλων προσώπων⁷⁰⁴.

Κατά την συζήτηση του νομοσχεδίου «Περί προσόντων των δημοσίων υπαλλήλων» εκδηλώνεται έντονη η αντιπαράθεση της βεμπεριανής λογικής που επιχειρείται να εισαχθεί δι' αυτού, με τον κυρίαρχο ορθολογισμό. Ο βουλευτής Καλαβρύτων Πετμεζάς διατυπώνει ένα ακόμη πελατειακό μανιφέστο διακηρύσσοντας⁷⁰⁵: «Λέγω ότι όπως οι πολίται έχουν καθήκοντα πρέπει να έχουν και δικαιώματα. Ανάγκη λοιπόν να διορίζονται οι υπάλληλοι αναλόγως του πληθυσμού εκάστης επαρχίας. Έκαστος αντιπρόσωπος πρέπει να διεκδικήσει τα συμφέροντα της επαρχίας του, δεν είναι ορθόν να έρχονται οι υπουργοί και να γεμίζει έκαστος από τους συνεπαρχιώτας του τα δικαστήρια, τα προξενεία, τα επαρχεία, τα νομαρχεία, και οι συνεπαρχιώται ημών να είναι μόνον φορολογούμενοι ... [Ο]που πληρωθεί ο αριθμός τον οποίον θα ορίζει ο νόμος ο βουλευτής θα είναι απηλλαγμένος και θα λέγει ότι συνεπληρώθη ο αριθμός και δεν θα υποχρεούται να τρέχει εις τα υπουργεία προς θεσιθηρίαν». Το χωρίο είναι εξαιρετικά αποκαλυπτικό για τις επισυμβαίνουσες διεργασίες: οι εκπρόσωποι της παλαιάς τάξης πραγμάτων, καθώς ο γέροντας Πετμεζάς, επικεντρώνονται απροκάλυπτα στην τοπικότητα και επικαλούνται τα δικαιώματά της για να νομιμοποιήσουν τον διαμεσολαβητικό τους ρόλο προς την αυτήν. Ο Πετμεζάς, ως άνθρωπος του παρελθόντος δεν αναπτύσσει την ικανότητα ή δεν νοιώθει την ανάγκη, να διαφοροποιήσει 'αξιακούς ισχυρισμούς' από 'αξιακές παραδοχές' και μιλά ανοιχτά για την πορεία του από τον τόπο προς το κέντρο. Φαίνεται μάλιστα από τα λεγόμενά του ότι - ως αποτέλεσμα της βαρύτητας που η εφαρμογή της δεδηλωμένης αποδίδει στην κοινοβουλευτική πλειοψηφία, άρα στην εκλογική διαδικασία- οι πελατειακές πιέσεις είναι εντονότερες και δημιουργούν άγχος ανταπόκρισης στους διαμεσολαβούντες βουλευτές –τοπάρχες. Η αύξηση των προσόντων αντιμετωπίζεται αρνητικά από τους μετόχους των δικτύων της πολιτικής πατρωνείας, διότι, όπως ορθά διείδε ο Τρικούπης, περιορίζει την διακριτική τους

⁷⁰⁴ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος Θ', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 18 Νοεμβρίου 1883

⁷⁰⁵ οπ.παρ.

ευχέρεια στην άνευ όρων προώθηση ‘υμετέρων’ στις δημόσιες θέσεις. Κατά τον Πετμεζά, ο ιδιωτικός τομέας αποδεικνύει ότι τα πτυχία είναι περιτά. «Παρατηρήσατε», προτρέπει τους συναδέλφους του, «τα εμπορικά καταστήματα, τα τραπεζικά γραφεία ... έχουν [μη πτυχιούχους] υπαλλήλους ... και τις των πτυχιούχων είναι ικανός να διευθύνει εν τραπεζικόν γραφείον καλλίτερον από τους ήδη υπάρχοντες εν τοις καταστήμασιν; Ή νομίζετε ότι οι ιδιώται δεν γνωρίζουν να προστατεύσωσιν τα συμφέροντά των». Επιχείρημα προς το οποίο ο Τρικούπης αντιτάσσει ότι η πείρα μόνη δεν επαρκεί «άνευ των προκαταρκτικών εκείνων γνώσεων προς τα οποίας θα έπερεπε να συνδυάσουν την πείραν»⁷⁰⁶.

Στην ίδια κατεύθυνση της αντι-πελατειακής θωράκισης του προσωπικού από τον Τρικούπη, εντάσσεται το ακατάσχετο του μισθού των πολιτικών υπαλλήλων και των στρατιωτικών που χρησιμοποιούνταν ως μέσο πολιτικής πίεσης εναντίον των⁷⁰⁷ καθώς και το επι διετία μετά τον διορισμό αμετάθετο των δικαστών⁷⁰⁸, προκειμένου επίσης να προστατεύονται από πελατειακές πιέσεις.

Στόχος του Τρικούπη είναι πρωτίστως να περιορίσει το ρουσφέτι και τα συγκεκριμένα μέτρα θα πρέπει να ειπωθούν λιγότερο ως μέρος ενός σχεδίου διοικητικής αναβάθμισης και περισσότερο ως ενέργειες προώθησης της κυβερνητικής διαφάνειας και της μείωσης των πελατειακών διαδράσεων. Ενδεικτικό προς αυτή την κατεύθυνση είναι το πολιτικό του πρόγραμμα ως αντιπολίτευση το 1891 όπου προτείνονται μέτρα πελατειακής «αδιαπερατότητας» της διοίκησης με προσλήψεις, προαγωγές και μεταθέσεις που θα διεπαιώνονται από ανεξάρτητα υπηρεσιακά συμβούλια, χωρίς παρέμβαση της πολιτικής ηγεσίας του υπουργείου, πλήρη αποσύνδεση της βουλής από την λειτουργία της διοίκησης κλπ.⁷⁰⁹. Στην ίδια κατεύθυνση συμβάλει και η μεγέθυνση των εκλογικών περιφερειών στην οποία προχώρησε το 1886 αντικαθιστώντας τις επαρχίες με τους νομούς και περιορίζοντας τον αριθμό των βουλευτών από 244 σε 150, δημιουργώντας έτσι μεγαλύτερη συμβολική και πρακτική απόσταση μεταξύ εκλεγόντων και εκλεγομένων. Αιτιολόγησε δε την μεταβολή με την επίκληση της ανάγκης η ψήφος να δίδεται όχι

⁷⁰⁶ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, οπ.παρ.

⁷⁰⁷ Τζόκας, (1999),οπ.παρ.209-210

⁷⁰⁸ Κοριζής Χ., (1980), «Η πολιτική του Χ. Τρικούπη και ο σύγχρονος προβληματισμός», σε Παρουσία του Χαριλάου Τρικούπη ... οπ.παρ. σ.σ. 58-67, σ.61

⁷⁰⁹ Τζόκας (1999).οπ.παρ. σ. 159

σε πρόσωπα αλλά σε ιδέες και να εκλέγονται όχι οι εξυπηρετούντες προσωπικά τους εκλογείς των αλλά οι υπηρετούντες ιδέες⁷¹⁰.

Η σημαντικότερη συμβολή του Τρικούπη αφορά βέβαια όχι άμεσα την διοικητική οργάνωση αλλά το ευρύτερο σύστημα της διακυβέρνησης και συνίσταται στην επιβολή της αρχής της δεδηλωμένης πλειοψηφίας, δηλαδή την ανάθεση του σχηματισμού κυβέρνησης στον ηγέτη του εκάστοτε πλειοψηφούντος στην Βουλή κόμματος. Η αρχή αυτή που επεβλήθη πολιτικά στο βασιλέα Γεώργιο, διατυπώθηκε στον λόγο του θρόνου της 11 Αυγούστου 1875, συντεταγμένο από τον Τρικούπη⁷¹¹, και αποτελεί ένα από τα κρισιμότερα βήματα προς την εμπέδωση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα.

Οι δημόσιες πολιτικές

Η ποιοτική διαφορά στην τρικουπική πολιτεία έγκειται ωστόσο στο επίπεδο των δημοσίων πολιτικών που ασκούνται. Ο Τρικούπης παραμένοντας προσηλωμένος στον μεγαλοϊδεατικό στόχο της εδαφικής επέκτασης, αντιλαμβάνεται ότι κάτι τέτοιο δεν είναι εφικτό χωρίς την προηγούμενη ανάπτυξη ενός ισχυρού και αποτελεσματικού κράτους⁷¹². Ευθαρσώς δέχεται ότι οι στόχοι της πολιτικής του και οι θυσίες που επιβάλλονται στο κοινωνικό σύνολο δεν αποβλέπουν στην ευημερία των πολιτών και του κράτους αλλά τίθενται στην υπηρεσία της «Μεγάλης Ελληνικής Ιδέας»⁷¹³. Δύο είναι οι απαραίτητες συνιστώσες για την ισχυροποίηση του κράτους που θα δυνηθεί να πραγματώσει την Μεγάλη Ιδέα. Η μία είναι η δημιουργία θεσμικών και λειτουργικών φραγμών «κατά των υπερβασιών παντός ισχύοντος, κατά των υπερβασιών της Βουλής»⁷¹⁴, η ανάπτυξη δηλαδή του σεβασμού προς τους θεσμούς και τις τυπικές διαδικασίες και ενός βεμπεριανού πνεύματος στην διοίκηση, κατεύθυνση προς την οποία συμβάλουν όλα τα μέτρα ανάταξης της διακυβέρνησης

⁷¹⁰ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Συνεδρίαση ΙΒ', 23 Μαρτίου 1886

⁷¹¹ Καλλίας, οπ.παρ. σ.σ.34 και 49-51

⁷¹² Βακαλόπουλος, οπ.παρ. σ.σ. 308-309, Γαρδίκια- Αλεξανδροπούλου Κ., «Η ελληνική κοινωνία την εποχή του Χ. Τρικούπη» σε Τσαούση Δ.Γ. (επιμ.), Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα., Βιβλιοπωλείον της 'Εστίας', 191 σελ.σ.σ. 177-191 και Τζόκας (1999).οπ.παρ. σ.66

⁷¹³ Προεκλογικός λόγος του Τρικούπη, 7 Οκτωβρίου 1890, σε Τζόκας (1999), οπ.παρ. σ.σ. 273-274

⁷¹⁴ Προγραμματικές δηλώσεις στην βουλή μετά τις εκλογές της 20^{ης} Δεκεμβρίου 1881. Τζόκας (1999), οπ.παρ. σ. 226

και διοικητικής αναδιοργάνωσης τα οποία έλαβε. Η δεύτερη συνιστώσα αφορά την «ώθησιν εις τας συγκοινωνίας και εις πάντα τα αφορώντα την υλικήν πρόοδον, ήτις αποτελεί τα νεύρα της εθνικής ενεργείας»⁷¹⁵. Θέτει λοιπόν έναν σαφή αναπτυξιακό στόχο, και μάλιστα όχι ως αυτοσκοπό αλλά ως εργαλείο εθνικής ολοκλήρωσης. Η μείωση των δημοσίων δαπανών που αποτελεί κυρίαρχο αντιπολιτευτικό σύνθημα της εποχής⁷¹⁶, έχει για τον Τρικούπη νόημα στο μέτρο που δεν αναστέλει την αναπτυξιακή διαδικασία διά της «ελαττώσεως των δημοσίων δαπανών, επιτρεπούσης όμως πλήρη την ανάπτυξιν των παραγωγικών δυνάμεων ... προς τον σκοπόν της ενισχύσεως των βιομηχανικών δυνάμεων του τόπου, της συγκοινωνίας και πάντων δι' ων προάγεται η υλική δύναμις»⁷¹⁷.

Πρωθεί συνεπώς με βάση τα δημόσια έργα, την φορολογική πολιτική αλλά και την εκπαίδευση την ιδέα της βιομηχανικής πρωτίστως ανάπτυξης. Πεποίθησή του αποτελεί ότι η προσέλκυση του ομογενειακού κυρίως κεφαλαίου θα δημιουργήσει την αναγκαία συσσώρευση που, σε συνδυασμό με ένα βεμπεριανό κράτος, θα ενεργοποιήσει το ενδογενές αναπτυξιακό δυναμικό της χώρας. Ως αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής οι δαπάνες για δημόσια έργα τριπλασιάζονται κατά την περίοδο των επτά πρωθυπουργιών Τρικούπη μεταξύ 1882-1895 ανερχόμενες από το 2-4% στο 7,5-10% του προϋπολογισμού. Το οδικό δίκτυο -το οποίο κατά την τριακονταετία 1852-1882 είχε ήδη επαυξηθεί από τα 168 στα 1050 χιλιόμετρα- σχεδόν τετραπλασιάζεται και στο τέλος της τρικουπικής περιόδου υπερβαίνει τα 4.000 χιλιόμετρα⁷¹⁸. Οι σιδηρόδρομοι αρχίζουν πρακτικά να κατασκευάζονται επί Τρικούπη και στο τέλος της περιόδου έχουν δημιουργηθεί 900 περίπου χιλιόμετρα⁷¹⁹.

Στο πεδίο της εκπαιδευτικής πολιτικής επιχειρήθηκε μία στροφή προς την πρακτική εκπαίδευση με αύξηση των θετικών μαθημάτων, ίδρυση του Βαρβακείου λυκείου με στόχο την «προπαίδευσιν προς αυτάρκην σπουδήν των θετικών επιστημών», την ίδρυση εμποροναυτικών σχολών σε αρκετές παραθαλάσσιες πόλεις⁷²⁰. Παράλληλα,

⁷¹⁵ οπ.παρ.

⁷¹⁶ Βλ. ενδεικτικά την έκθεση της επιτροπής επί του προϋπολογισμού της βουλής το 1882 όπου η μειοψηφία προτείνει μειώσεις προσωπικού σε όλα τα υπουργεία. Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος Θ', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση 7^η Δεκεμβρίου 1882

⁷¹⁷ οπ.παρ.

⁷¹⁸ Dakin, οπ.παρ., σ. 446 και Τζόκας, (1998),οπ.παρ., σ.σ. 25-26

⁷¹⁹ Παπαγιαννάκης Ε., «Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι:1880-1910. Πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις» σε Τσαούσης Δ. (επιμ.), οπ.παρ. σ.σ. 107-121

⁷²⁰ Τζόκας, (1999),οπ.παρ., σ.σ.222-223

αναδιοργανώθηκε το Πολυτεχνείο ως πολυτμηματικό ίδρυμα ανώτατης τεχνολογικής εκπαίδευσης και ιδρύθηκαν γεωργικά σχολεία⁷²¹.

Αντίρροπες τάσεις και 'μικτός ορθολογισμός'

Σε επίπεδο οράματος λοιπόν είναι σαφές ότι οι αναπτυξιακές προοπτικές του Τρικούπη έχουν ως πεδίο αναφοράς την κρατική μακρο-συλλογικότητα την οποία και προσπαθεί να ενισχύσει ως οντότητα προάσπισης 'ιδεών', δηλαδή αξιών και των εξ αυτών εκπορευομένων γενικών και απρόσωπων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, έναντι των προσωποποιημένων ευνοιών που διήπαν μέχρι τότε την πολιτικο-διοικητική λειτουργία. Το τι όμως συμβαίνει στην πράξη δεν επικαθορίζεται μονομερώς από την πολιτική βούληση και δη την πολιτική βούληση ενός ανδρός, όση πολιτική νομιμοποίηση και απήχηση και αν αποκτά αυτός κατά καιρούς. Η λειτουργική συμμετοχή των λοιπών συνεμπλεκόμενων στις πολιτικές, οργανωτικές και παραγωγικές διαδικασίες αποβαίνει καθοριστική σε βαθμό που να επηρεάζει την συμπεριφορά και του κύριου οδηγητή γνώμης. Αυτό προκύπτει μέσα από την επιβολή στην πράξη των κανόνων του πολιτικού παιχνιδιού και της δι' αυτού πολιτικής αναπαραγωγής.

Ένα πολιτικο-διοικητικό σύστημα με τα χαρακτηριστικά του ελληνικού, όταν βρεθεί υπό την επίδραση δύο αντίρροπων δυνάμεων-φορέων διαφορετικού ορθολογισμού, αντιστοίχως βεμπεριανού και πελατειακού, τείνει, όπως έχει προαναφερθεί, να ισορροπήσει στο 'χαμηλότερο' δυνατό σημείο, ήτοι προς την κατεύθυνση της πελατειακής-συναλλακτικής λογικής. Αυτό συμβαίνει διότι, επειδή ο πελατειακός ορθολογισμός έχει ακριβώς ως πεδίο αναφοράς την συγκεκριμένη, απτή, ορατή και οικεία μικρο-συλλογικότητα, προτείνει οφέλη πάντοτε εξ ίσου άμεσα και απτά. Αντιθέτως ο βεμπεριανός ορθολογισμός ως προς τις μακρο-συλλογικές αξίες, συνήθως προτείνει οφέλη μακροπρόθεσμα, εν πολλοίς έμμεσα και ενίοτε συμβολικά. Οι επιλέγοντες, ως πρόσωπα που ζούν στον τρέχοντα χρόνο και την καθημερινότητα, ελκύονται κατά κανόνα από αξίες χρήσης που μπορούν να αναλωθούν εντός αυτής της τρέχουσας καθημερινότητας και σε ευκαιρίες που

⁷²¹ Με τους νόμους ΑΦΜΑ' / 27 Μαΐου 1887 και ΑΦΜΒ' / 28 Μαΐου 1887, αντιστοίχως

αξιοποιούνται βραχυχρονίως. Όταν λοιπόν ένα εκ των συλλογικών υποκειμένων κινηθεί με τέτοια λογική, τα λοιπά σύρονται εξ ανάγκης πίσω του διότι σε αντίθετη περίπτωση κινδυνεύουν να περιθωριοποιηθούν.

Ο Τρικούπης φορέας εκσυγχρονιστικών και βεμπεριανών ιδεών μετέχει σε ένα παιχνίδι υψηλού βαθμού πελατειακότητας. Προσπαθεί να μεταβάλλει τους κανόνες αλλά κάτι τέτοιο μπορεί να επιχειρηθεί μόνο εκ των ένδον και από θέση ισχύος, η οποία ωστόσο κατακτάται με βάση τους κανόνες που επιθυμεί να εξουδετερώσει. Έτσι ο Τρικούπης εισέρχεται στον κλασικό φαύλο κύκλο της μεταρρυθμιστικής αντίφασης και προσπαθεί να ισορροπήσει επί ξηρού ακμής. Η προσωπική του επιρροή είναι κατά περιόδους σημαντική αλλά προφανώς δεν επαρκεί, μόνη αυτή, να τον οδηγήσει στην εξουσία και κυρίως να του επιτρέψει να την ασκήσει επιτυχώς. Για να διασφαλίσει εκλογική νίκη και επιτυχή διακυβέρνηση χρειάζεται ευάριθμο πολιτικό προσωπικό με ρίζες στην τοπικότητα, το οποίο τίποτα δεν εγγυάται ότι στην κονίστρα της καθημερινής πολιτικής αντιπαράθεσης δεν θα αδράξει τα πελατειακά - και λαϊκιστικά πλέον- όπλα του αντιπάλου, είτε εξ ανάγκης, είτε διότι συμμαρτίζεται ουσιαστικά την λογική του. Το τρικουπικό πολιτικό προσωπικό αποτελεί στο μεγαλύτερο μέρος του σάρκα εκ της σαρκός του πελατειακού πολιτικού κόσμου και προσεγγίζει τον Τρικούπη ενδεχομένως διότι ελκύεται από τις ιδέες του αλλά κυρίως διότι αντιλαμβάνεται ότι το ρεύμα που εκείνος δημιουργεί θα μεταφέρει και τους ακολούθους του στην εξουσία. Ο Τρικούπης δεν αγνοεί την πραγματικότητα αλλά και δεν έχει περιθώρια παράκαμψής της στο βαθμό που υπό συνθήκες δεδηλωμένης πλειοψηφίας απαιτείται να κερδίζει εκλογές⁷²². Ελπίζει ότι τα θεσμικά μέτρα που σταδιακά εισάγει θα περιορίσουν τις πελατειακές πιέσεις. Στο μεταξύ όμως το κόμμα του μετέρχεται παραδοσιακές τεχνικές και μεθόδους άγρας ψήφων, ενισχύοντας στην πράξη το πελατειακό πνεύμα και την αστάθεια των θεσμών. Ο ορθολογισμός προς τους στόχους αντιπαρατίθεται με τον ορθολογισμό προς τις αξίες και, ως συνήθως, δεν είναι ο δεύτερος που υπερισχύει.

Πριν σχεδόν επιβάλλει την αρχή της δεδηλωμένης, ο Τρικούπης την ανατρέπει εμπράκτως και κατ' επανάληψη. Ήδη τον Απρίλιο του 1875 δέχεται να αναλάβει την πρωθυπουργία ενώ δεν υποστηρίζεται απο κοινοβουλευτική ομάδα ικανή να του

⁷²² Βλ. και Κοριζής, οπ.παρ., σ.66

παράσχει πλειοψηφία. Εν συνεχεία, παρ' ότι ηττάται στις εκλογές του Ιουλίου του ιδίου έτους δεν παραιτείται και παραμένει πρωθυπουργός με 'δεδηλωμένη' πλέον την έλλειψη εμπιστοσύνης στο πρόσωπό του. Τον Αύγουστο, αμέσως μετά την εκφώνηση του λόγου του θρόνου τον οποίο συνέγραψε ο ίδιος, και διά του οποίου θεσπίζεται η αρχή της 'δεδηλωμένης', αναστέλει τις εργασίες της Βουλής χωρίς να ζητήσει ψήφο εμπιστοσύνης και παραμένει πρωθυπουργός μέχρι τα μέσα Οκτωβρίου⁷²³. Δεκαεπτά χρόνια αργότερα η τρικουπική παράταξη στηρίζει τον βασιλέα Γεώργιο όταν εκείνος, παραβιάζοντας την αρχή της δεδηλωμένης, παύει τον Δηλιγιάννη από πρωθυπουργό εν μέσω θριαμβευτικών διαδηλώσεων των τρικουπικών και δηλώσεων του Τρικούπη ότι δεν αρκεί η δεδηλωμένη πλειοψηφία της βουλής αλλά απαιτείται δεδηλωμένη εμπιστοσύνη του λαού. Ωστόσο δεν αποδέχεται σ' αυτή την περίπτωση την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης και απλώς ζητά εκλογές⁷²⁴.

Ο πολιτικός σχηματισμός τον οποίο ιδρύει ο Τρικούπης ελάχιστα διαφέρει στο επίπεδο της πολιτικής πρακτικής από τους αντιπάλους του⁷²⁵. Δεν είναι τυχαίο ότι η τρικουπική κληρονομιά μαζί με την δηληγιαννική συγκροτούν τον παλαιοκομματισμό που ανατρέπεται και καταγγέλεται από τον βενιζελισμό μετά το 1909⁷²⁶. Η οργανωτική δομή του τρικουπικού, αρχικά 'πέμπτου κόμματος' ακολουθεί τα κλασσικά πρότυπα των πελατειακών κομμάτων δομημένο γύρω από τους τοπικούς βουλευτές και τους υπο-τοπικούς κομματάρχες με τις προσωπικές πελατείες τους⁷²⁷. Λειτουργεί άλλωστε ως συγκοινωνούν δοχείο με το δηληγιαννικό κόμμα από και προς το οποίο διακινούνται αμοιβαία προσωποπαγείς πολιτικές ομάδες⁷²⁸. Η εκλογική του συμπεριφορά δεν διαφέρει επίσης από τα ειωθότα της εποχής: δημοσιογραφία υψηλών τόνων που συχνότατα ολισθαίνει στο υβρεολόγιο⁷²⁹, άσκηση βίας⁷³⁰, κομματική στράτευση κρατικών λειτουργών⁷³¹, ρουσφέτι και δωροδοκία⁷³².

⁷²³ Καλλίας, οπ.παρ., σ. 53 και Τζόκας (1999), οπ.παρ. σ.σ. 84-85 και 89

⁷²⁴ Καλλίας, οπ.παρ. σ. 36

⁷²⁵ Γιά μιά λεπτομερέστατη και παραστατική έκθεση των πολιτικών πρακτικών τρικουπικών και δηληγιαννικών βλ. Μπαλτά Ν., (2001) 'Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης'. Τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαριλάου Τρικούπη 1881-1895. Εκδόσεις Βιβλιόραμα, 284 σελ.

⁷²⁶ Βλ. Νικολακόπουλος Η., «Πρόλογος» στο Μπαλτά, οπ.παρ. σ.σ. 15-21, σ.19

⁷²⁷ Κοριζής, οπ.παρ. σ. 60

⁷²⁸ Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα 69 βουλευτών που μεταπηδούν τον Μάιο του 1886 από τον Δηλιγιάννη στον Τρικούπη δίνοντάς του την κοινοβουλευτική πλειοψηφία αλλά και των Δ.Ράλλη και Δ.Μ. Καλλιφρονά που κινούνται αντίθετα. Βλ. Τζόκα (1999), οπ.παρ. σ. 139 και Μπαλτά, οπ.παρ. σ.σ. 44, 91, 120 και 134. Ενδεικτική της υφιστάμενης όσμωσης είναι και η περίπτωση του Τρικουπικού δημάρχου Πειραιά Θ. Ρετσίνα που εκλέγεται με υποστήριξη της δηληγιαννικής οικογένειας Μουτζόπουλου, οπ.παρ. σ. 169,.

⁷²⁹ Μπαλτά, οπ.παρ. σ.90

Η άσκηση της εξουσίας τόσο από τους δηλιγιαννικούς όσο και από τους τρικουπικούς περνά μέσα από τα γνώριμα κανάλια της πελατειακής διαμεσολάβησης και του ελέγχου του κράτους. «Όταν ο Τρικούπης είναι εις τα πράγματα», αναφέρει ομιλώντας στην βουλή ο δηλιγιαννικός βουλευτής Δουζίνας, «δεν δύναμαι να υπάγω εις την επαρχίαν μου, διότι και ο υπομοίραρχος και ο ειρηνοδίκης και ο χωροφύλαξ με κατατρέχουν. Αλλ' όταν οι φίλοι μου έλθουν εις τα πράγματα τυραννώ εγώ. Λοιπόν δεν είμεθα ίσοι ενώπιον του νόμου. Έχωμεν ανάγκην να προσφύγωμεν εις τους πάτρωνας. Πάτρων δε είναι ο βουλευτής»⁷³³.

Το προσλαμβανόμενο προσωπικό ακόμα και αν διαθέτει τα προβλεπόμενα υπό του τρικουπικού νόμου προσόντα, αναπόφευκτα εντάσσεται στα εντός της διοίκησης λειτουργούντα πελατειακά δίκτυα. Στην περίπτωση των στρατιωτικών, αίφνης, επικρατεί σύμφωνα με τον Σπυρίδωνα Ευλαμπίου -έναν από τους πρώϊμους αναλυτές της ελληνικής διοίκησης που σχολίασε εκτεταμένα την τρικουπική διακυβέρνηση το 1894- γενικευμένο ρουσφέτι: « οι μεν τυγχάνοντες προστασίας λαμβάνουσι αδείας, αποσπώνται εις τα γραφεία»⁷³⁴. Στα δικαστήρια επίσης «διορίζουν γραμματείς δι' ών πολλάκις τα πρακτικά των συνεδριάσεων παρεμορφώθησαν»⁷³⁵. Οι νομομηχανικοί εμπλέκονται επίσης σε καταχρήσεις⁷³⁶.

Οι διορισμοί υμετέρων δεν αποτελούν μόνο πελατειακή παροχή αλλά και μέσο ελέγχου των ασκουμένων πολιτικών: « Παρ' ημιν τα υπουργεία αλίσκονται υπό ομάδαος βουλευτών ... [οιτινες] εκπορθούσι την εξουσίαν και ... διεξάγουσι πόλεμον ίνα καταβάλωσι τους αντιπάλους των, ίνα καρπωθώσι τα λάφυρα»⁷³⁷. Η μόνη δυνατότητα αντιμετώπισης που διαθέτει ο πρωθυπουργός είναι η συγκέντρωση. «Το

⁷³⁰ οπ.παρ. σ. 84

⁷³¹ Τόσο δηλιγιαννικοί όσο και τρικουπικοί αξιωματικοί εμπλέκονται σε βίαια επεισόδια κατά την διάρκεια προεκλογικών συγκεντρώσεων, οπ.παρ. σ.σ. 91 και 137, ενώ συνήθης είναι η παρουσία στις συγκεντρώσεις του τρικουπικού κόμματος δημοσίων υπαλλήλων γεγονός που καταγγέλεται από τον αντιπολιτευόμενο τύπο, οπ.παρ. σ.σ. 152-53 και 166. Συχνές είναι και οι καταγγελίες για άσκηση πιέσεων από δημόσιους λειτουργούς και ρουσφέτια για φιλοτρικουπική ψήφο, οπ.παρ. σ.σ. 207-209. Βλ. ομοίως Τζόκα (1999), οπ.παρ. σ. 87

⁷³² οπ.παρ. σ.201

⁷³³ Σε Γεραγιάς Κ. (1948), Σελίδες από την διοικητικήν ιστορίαν της Ελλάδος, Αθήναι, 307 σελ. σ.97

⁷³⁴ Ευλαμπίου Σ., (1894), Η εν Ελλάδι κακοδιοίκησις τα αίτια αυτής και τα της θεραπείας μέσα. , Τεργέστη, Τύποις Αυστριακού Λλόυδ, 426 σελ. σ.σ. 58-59

⁷³⁵ οπ.παρ., σ. 51

⁷³⁶ οπ.παρ., σ. 167

⁷³⁷ οπ.παρ., σ. 47

προσωπικόν κόμμα ...», τονίζει ο Ευλαμπίου, «τείνει να συγκεντρώσει όλα εις τον πρωθυπουργόν ούτως όπου τα χαρτοφυλάκια διανέμονται εκ πολιτικής ανάγκης σε πρόσωπα ... επιδιώκοντα ή δυνάμενα να επιδιώξωσιν ίδιον πολιτικόν κέντρον, ο γενικός γραμματέας του υπουργείου επιβάλλεται υπό του πρωθυπουργού ...[και] υποβάλλει τον υπουργόν υπό κηδεμονίαν»⁷³⁸.

Οι παραγώμενες υπ' αυτούς τους όρους πολιτικές, ανεξαρτήτως των προθέσεων της πολιτικής κεφαλής, δεν μπορεί παρά να αποκλίνουν του δημοσίου συμφέροντος και να υπηρετούν μερικώτερους στόχους. «Τα νομοθετήματα», σημειώνει ο Ευλαμπίου, «αποβαίνωσι προσωπικά τιμήματα εξαγοράς των αρχομένων υπό των αρχόντων ή λάφυρα της αρχής υπέρ των αρχόντων και τους περί αυτούς»⁷³⁹. Οι προσπάθειες βεμπεριανού εξορθολογισμού που εκπορεύονται συνήθως από τον ίδιο τον πρωθυπουργό ακυρώνονται παντοιοτρόπως, είτε κατά την νομοτεχνική τους επεξεργασία είτε κατά την εφαρμογή τους: «Κατεδείχθη δ' εν γένει ότι προς παν νομοθέτημα τείνον να τακτοποιήσει μεν την υπηρεσίαν συσφίγγον δε την ευρύτητα του της συναλλαγής κύκλου δυσμενώς έχουσιν οι καρπούμενοι την σύγχυσιν των εξουσιών ... Τοιαύτα νομοθετήματα ... δεν είναι δυνατόν να εξέλθωσιν ακέραια εκ του εργοστασίου της βουλής ουδ' εξελθόντα δύνανται να μείνωσι βιώσιμα»⁷⁴⁰. Η ακύρωση κατά την φάση της εφαρμογής παίρνει σημαντική έκταση κατά την περίοδο αυτή. «Τι να είπωμεν περί των νομαρχών», γράφει ο Ευλαμπίου, «όσον αφορά τα καθήκοντά των περί προστασίας του εμπορίου, της βιομηχανίας, της γεωργίας και της ναυτιλίας; Όλα είναι γεγραμμένα μόνον επι χάρτου»⁷⁴¹.

Η πελατειακή πρόσληψη συνοδεύεται και από ακαταλληλότητα του προσωπικού ούτως ώστε συχνά τα νομοσχέδια συντάσσονται από αδαείς υπαλλήλους⁷⁴². Η μόνη μέριμνα είναι η αποφυγή της νομικής ακυρότητας των εισαγόμενων διατάξεων οπότε γίνεται εκτεταμένη προσφυγή σε νομικούς συμβούλους η παρουσία των οποίων δεν μπορεί όμως να υποκαταστήσει την έλλειψη εξειδικευμένων στελεχών σε θέματα

⁷³⁸ οπ.παρ., σ. 50

⁷³⁹ οπ.παρ., σ. 45

⁷⁴⁰ Ευλαμπίου, οπ.παρ. σ. 53

⁷⁴¹ οπ.παρ. σ. 52

⁷⁴² Ο Ευλαμπίου επικαλείται εν προκειμένω και τον καθηγητή της Νομικής Σαρίπολο, οπ.παρ. σ. 90

ουσίας της δημόσιας πολιτικής, όπως οικονομικά, διοικητικά, εκπαιδευτικά και διπλωματικά ζητήματα⁷⁴³.

Τώρα που για πρώτη φορά επιχειρείται η σε μεγάλη έκταση άσκηση δημοσίων πολιτικών το φαινόμενο της αναποτελεσματικής εφαρμογής καθιστά έντονη και ηχηρή την παρουσία του. Εξ αιτίας της πελατειακής συνάρθρωσης μεταξύ του πολιτικού και του διοικητικού υποσυστήματος του κράτους και την δι' αυτής διείσδυση της μικρο-συλλογικής λογικής από την κοινωνία στην διοίκηση, τα φαινόμενα διοικητικής δυσλειτουργίας με πολιτισμική αιτιολογία, που είχαν ήδη κάνει την εμφάνισή τους στις προηγούμενες περιόδους, εντείνονται υπό τις νέες συνθήκες. Η έλλειψη προγραμματισμού και η απουσία ελέγχου είναι τα σημαντικότερα εξ αυτών. Ο Τρικούπης οραματίζεται ένα εκτεταμένο πρόγραμμα αναπτυξιακών κρατικών δραστηριοτήτων το οποίο προφανώς θα επαυξήσει σημαντικά τις δημόσιες δαπάνες. Φυσικά έχει απόλυτη συνείδηση του γεγονότος αυτού. «Η αύξηση των δαπανών του κράτους δεν είναι τι εξαιρετικόν και παρ' ημιν μόνον λαμβάνον χώραν. Αύτη επιβάλλεται και εις ημάς όπως και εις παν άλλον κράτος ου μόνον ένεκα εκτάκτων περιστάσεων και αναγκών αλλά και εκ της ομαλής προόδου του έθνους», αναφέρει η αιτιολογική έκθεση της κοινοβουλευτικής επιτροπής επί του προϋπολογισμού του 1884, αντικρούοντας τις αιτιάσεις της αντιπολίτευσης περί αύξησης των δαπανών. Λογικό θα ήταν να αναμένει λοιπόν κανείς ότι ένα παρόμοιο μεγαλεπίβολο αναπτυξιακό σχέδιο θα συνοδεύονταν και από τις ανάλογες πρόνοιες προς εξεύρεση των αναγκαίων πόρων. Κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να συνέβει. Ο Τρικούπης ξεκινά από την γενική παραδοχή ότι το παροικιακό κεφάλαιο θα επενδύσει αναπτυξιακά στην χώρα και βασίζει εκεί ολόκληρο το όραμά του χωρίς εναλλακτικές λύσεις. Όταν το κεφάλαιο αυτό αποδεικνύεται τμήμα του διεθνούς κερδοσκοπικού κεφαλαίου χωρίς εθνικές και αναπτυξιακές ευαισθησίες⁷⁴⁴, δεν είναι σε θέση να αναζητήσει εναλλακτικούς τρόπους χρηματοδότησης των με ραγδαίο πράγματι ρυθμό αυξανόμενων δημοσίων δαπανών⁷⁴⁵ πέραν των κλασσικών. Οδηγείται στον δανεισμό και την φορολογία χωρίς όμως να διασφαλίσει την παραγωγική αξιοποίηση του πρώτου και την αποτελεσματική είσπραξη της δεύτερης.

⁷⁴³ Ευλαμπίου, οπ.παρ

⁷⁴⁴ Δερτιλής Γ.(1977), Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909, Εξάντας, 340 σελ. σ.σ. 67-68 και Τζόκας (1998), οπ.παρ. σ.σ. 179-183 και 206-207

⁷⁴⁵ Σύμφωνα με τα στοιχεία της έκθεσης των μελών της μειοψηφίας της κοινοβουλευτικής επιτροπής επί του προϋπολογισμού του 1884 η ετήσια αύξηση των εξόδων ήταν της τάξεως του 17%, Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, 24 Ιανουαρίου 1884

Και οι δύο αυτές προϋποθέσεις συναρτώνται από την αποτελεσματική λειτουργία της δημόσιας διοίκησης την οποία, παρά τις καλές προσωπικές του προθέσεις, η εκ μέρους του ανοχή των πελατειακών πρακτικών του κόμματος του, υποσκάπτει. Τα δάνεια αναλώνονται με τελείως αντιπαραγωγικό τρόπο. Σύμφωνα με ορισμένες εκτιμήσεις το ποσοστό του συνολικού δανεισμού της τρικουπικής περιόδου που αξιοποιήθηκε παραγωγικά δεν υπερβαίνει το 6%, ενώ το μεγαλύτερο μέρος του κρατικού προϋπολογισμού αναλίσκονταν σε μισθοδοσίες προσωπικού και μόνο το 7% αποτελούσε δημόσιες επενδύσεις την στιγμή που τα αντίστοιχα ποσοστά στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες άγγιζαν το 35-40% ⁷⁴⁶. Η αναλογία των δημοσίων υπαλλήλων, εξ άλλου, ανά δέκα χιλιάδες κατοίκους είναι επταπλάσια σε σχέση με την Μεγάλη Βρετανία⁷⁴⁷. Η φοροεισπρακτική ικανότητα της διοικητικής μηχανής παραμένει, όπως απο καταβολής ελληνικού κράτους, και για τους ίδιους λόγους, περιορισμένη⁷⁴⁸. Το δημόσιο λογιστικό βρίσκεται κατά τον Ευλαμπίου «εις οικτράν κατάστασιν»⁷⁴⁹. Δεν καταβάλεται τέλος προσπάθεια προσαρμογής του ρυθμού των δαπανών στις δημοσιονομικές δυνατότητες της χώρας⁷⁵⁰.

Τα αποτελέσματα είναι γνωστά. Υπήρξε υπέρμετρη φορολογική επιβάρυνση των λαϊκών κυρίως στρωμάτων με έμμεσους φόρους⁷⁵¹, εν ονόματι των επενδυτικών κινήτρων προς τις εύπορες κοινωνικές ομάδες, αλλά και διότι υπό συνθήκες φοροληπτικής αναποτελεσματικότητας είναι ευκολώτερο να εισπραχθούν. Προέκυψε συσσώρευση δανειακών υποχρεώσεων πέραν πάσης δυνατότητας εξυπηρέτησης: το σύνολο του δημοσίου χρέους είχε ανέλθει στο ύψος των 689.900.000 φράγκων όταν τα τακτικά έσοδα του προϋπολογισμού δεν υπερέβαιναν τα 90.000.000 δραχμές⁷⁵². Για την διασφάλιση της πιστοληπτικής ικανότητας της χώρας φαίνεται δε πως οι αρχές δημοσιοποιούσαν ψευδή και πλασματικά στοιχεία⁷⁵³. Το εκρηκτικό αυτό δημοσιονομικό πλαίσιο οδήγησε τον Τρικούπη στην πολιτική συντριβή του 1895, τον εκπατρισμό του και τον θάνατό του στις Κάννες ένα χρόνο αργότερα.

⁷⁴⁶ Σύμφωνα με εκτιμήσεις του Α.Ανδρεάδη και του Γ. Δερτιλή που επικαλείται και ο Τζόκας (1998), οπ.παρ. σ.σ. 27, 148-149 και 182

⁷⁴⁷ Δερτιλής,(1977), οπ.παρ., σ. 73

⁷⁴⁸ Τζόκας (1998), οπ.παρ. σ. 136

⁷⁴⁹ Ευλαμπίου, οπ.παρ. σ. 286

⁷⁵⁰ Εντός μίας τετραετίας, μεταξύ 1880 και 1884, το μέγεθος του κρατικού προϋπολογισμού ανήλθε από 41.865.200 σε 84.650.450 δρχ., δηλαδή υπερδιπλασιάστηκε. Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, 24 Ιανουαρίου 1884. Βλ. επίσης Τζόκας (1998), οπ.παρ. σ. 167

⁷⁵¹ Τζόκας (1998), οπ.παρ. σ. 168

⁷⁵² οπ.παρ. σ. 134

⁷⁵³ Τζόκας (1998), οπ.παρ. σ. 161

Τα προβλήματα της λειτουργίας του κράτους κατά την τρικουπική περίοδο δεν υπήρξαν, ωστόσο, αποκλειστικά και μόνο δημοσιονομικά. Οι δημόσιες πολιτικές αυτές καθ' αυτές απεδείχθησαν ιδιαίτερος αναποτελεσματικές. Ο Τρικούπης το 1884 επισήμως ισχυρίζεται ότι στόχος του είναι «η επέκτασις και τελειοποίησις των εν γένει εργασιών του κράτους οίαι εισί τα δημόσια έργα, οι τηλεγράφοι, τα ταχυδρομεία, η δημόσια ασφάλεια η εκπαίδευσις ... και έτερος λόγος προερχόμενος εκ της επεμβάσεως της πολιτείας προς θεραπείαν διαφόρων κοινωνικών αναγκών»⁷⁵⁴. Έξι χρόνια αργότερα θα οδηγηθεί, όπως είδαμε⁷⁵⁵, να παραδεχθεί ότι στην πραγματικότητα η μεγαλοϊδεατική επέκταση της εθνικής επικράτειας ήταν ο πραγματικός του στόχος. Ακόμη και αν δεν είχαμε την ευθεία ομολογία του ίδιου του Τρικούπη, η κατανομή των δημοσίων δαπανών αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα των πραγματικών προτεραιοτήτων. Οι στρατιωτικές δαπάνες ανέρχονται την περίοδο 1881-1885 στο 49% περίπου του κρατικού προϋπολογισμού (έναντι 42% την πενταετία 1876-1880 και 25,1% το 1871-1875) και απορροφούν το συντριπτικά μεγαλύτερο τμήμα των δημοσίων δαπανών αλλά και ένα πολύ μεγάλο μέρος των δανείων⁷⁵⁶. Κατά συνέπεια η αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων που τίθεται ως επίσημη στόχευση παραμένει ονομαστική. Η επιβολή υψηλών διδάκτρων στην εκπαίδευση⁷⁵⁷ εξ άλλου αντιβαίνει στην διακηρυγμένη πρόθεσή του για αναβάθμιση του μορφωτικού επιπέδου του πληθυσμού ως αναπτυξιακού εργαλείου.

Τέλος ακόμα και το μεγαλύτερο πρακτικό επίτευγμα της ενδεκάχρονης συνολικής πρωθυπουργίας του, η ανάπτυξη των σιδηροδρόμων, γίνεται υπό συνθήκες εξαιρετικά χαμηλής αποτελεσματικότητας. Κατ' αρχήν ενώ ο προγραμματισμός ήταν 1800 χιλιόμετρα σιδηροδρόμου σε πέντε χρόνια τελικά κατασκευάσθηκαν μόνο τα μισά. Τα 900 χιλιόμετρα εντός πενταετίας αντιστοιχούν σε 0,5 χιλιόμετρα ημερησίως την ίδια περίοδο που στις ΗΠΑ το σιδηροδρομικό δίκτυο αναπτύσσεται με 17 χιλιόμετρα ημερησίως που σε πενταετή βάση θα έδινε 30600 χλμ και την ελληνική παραγωγικότητα 34 φορές χαμηλότερη από την αντίστοιχη αμερικανική⁷⁵⁸.

⁷⁵⁴ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Έκθεση της επί του προϋπολογισμού του 1884 επιτροπής, 26 Ιανουαρίου 1884

⁷⁵⁵ Βλ. ανωτέρω στο παρόν κεφάλαιο σελ. 7

⁷⁵⁶ Βλ. σχετικά Dakin, οπ.παρ., σ.σ. 448-450 και Τζόκας (1998), οπ.παρ. σ.σ. 24 και 148-149

⁷⁵⁷ Κοριζής, οπ.παρ. σ. 62

⁷⁵⁸ Παπαγιαννάκης, οπ.παρ. σ.σ. 109 και 114

Συμπεράσματα για την περίοδο.

Συμπερασματικά, κατά την τρικουπική περίοδο, μία εκ των πλέον ‘εκσυγχρονιστικών’ στην ιστορική πορεία της χώρας, ο ‘συνθετικός ορθολογισμός’ του ελληνικού κράτους, αλλά και η διαφοροποίηση ‘αξιακών ισχυρισμών’ και ‘αξιακών παραδοχών’ όχι μόνο επιβιώνουν και αναπαράγονται αλλά διαποτίζοντας για πρώτη φορά οργανωμένες και συστηματικές δημόσιες πολιτικές επιφέρουν σε μεγάλη έκταση επιπτώσεις μιάς διαφορετικής ποιότητας: κακό προγραμματισμό, ανεπαρκή υλοποίηση και, ως εκ τούτου, αναποτελεσματικότητα των ασκούμενων πολιτικών. Η κρατική μηχανή διαμορφωμένη για να παράγει πελατειακής φύσεως προϊόντα, αποδεικνύεται ιδιαίτερα αποτελεσματική στον ουσιαστικό αν και μη ομολογούμενο αυτόν ρόλο της. Αντιθέτως η συγκεκριμένη διαμόρφωσή της και η κουλτούρα που η διαμόρφωση αυτή προϋποθέτει και αναπαράγει την καθιστούν αναποτελεσματική στον τυπικό της ρόλο: τον ανάπτυξιακό, ρυθμιστικό και ισόνομα αναδιανεμητικό.

Η βενιζελική περίοδος της διοικητικής αποκρυστάλλωσης: βεμπεριανές φόρμες και πελατειακές πρακτικές

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος επαναφέρει το όραμα του ‘ευρωπαϊκού κράτους’⁷⁵⁹, ενός κράτους δηλαδή που θα εμπεδώνει την ισονομία και την ισοπολιτεία και, διεπόμενο από βεμπεριανό ορθολογισμό, θα διασφαλίζει την ισόρροπη ανάπτυξη της χώρας. Διέπεται επίσης από το ίδιο όπως και ο Τρικούπης μεγαλοιδεατικό πνεύμα που αντιμετώπιζε την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της χώρας ως μέσο -και- της εθνικής της ολοκλήρωσης. Σε αντίθεση με τον Τρικούπη διαθέτει το πλεονέκτημα να περιστοιχίζεται από ευάριθμο νέο και δυναμικό πολιτικό προσωπικό που είναι σε

⁷⁵⁹ «Να φθάσωμεν εις Κράτος αληθώς Ευρωπαϊκόν» θέτει ως στόχο ο Βενιζέλος σε λόγο του της 13^{ης} Αυγούστου 1917. Ο William Edgar αποκαλεί το γενικότερο όραμα και την πολιτική του Βενιζέλου ‘δυτικοποίηση’ προτιμώντας τον όρο από εκείνον του γενικότερου ‘εκσυγχρονισμού’ δεδομένου ότι το σύγχρονο πρότυπο προς μίμηση ήταν ο τρόπος οργάνωσης και ζωής των δυτικοευρωπαϊκών κοινωνιών. Edgar W., (1980), «Οι εκκαθαρίσεις του 1917: Η σημασία τους για το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Βενιζέλου», σε Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του., Εκδόσεις Φιλιππότη, 719 σελ. σ.σ. 518-550, η αναφορά σ.σ.545-546.

θέση να επεξεργασθεί λεπτομερέστερα και να εφαρμόσει περισσότερο συστηματικά την μεταρρυθμιστική πολιτική του.

Θεσμικές και δομικές μεταβολές

Η βενιζελική περίοδος αποτελεί, όπως και η οθωνική και σε αντίθεση με την τρικουπική, φάση σημαντικής θεσμικής και οργανωτικής αναδιάταξης του κράτους. Αμέσως μετά την εκ μέρους του ανάληψη της εξουσίας ο Βενιζέλος προχωρεί σε έναν καταγιισμό θεσμικών μεταβολών. Στο πρώτο εξάμηνο του 1911 πραγματοποιεί πενήντα τρεις τροποποιήσεις συνταγματικών διατάξεων για να αναδιαμορφώσει το πλαίσιο της διακυβέρνησης⁷⁶⁰. Από την σκοπιά της δημόσιας διοίκησης σημαντικότερες είναι η διά του άρθρου 102 καθιέρωση της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων καθώς και η θέσπιση του Συμβουλίου της Επικρατείας ως δικαστικού οργάνου που εγγυάται την αντικειμενικότητα καθώς και το νομότυπο και πολιτικά ανεπηρέαστο των υπηρεσιακών μεταβολών τους. Καθιερώνεται επίσης το ασυμβίβαστο μεταξύ της δημοσιούπαλληλικής και της βουλευτικής ιδιότητας, η επανίδρυση του διοικητικού εφετείου και η ανάληψη της πλήρους αρμοδιότητας για την στοιχειώδη εκπαίδευση από το κεντρικό κράτος αντί της τοπικής αυτοδιοίκησης. Στην συνέχεια οι κυβερνήσεις Βενιζέλου προωθούν τριακόσια τριάντα επτά νομοθετήματα⁷⁶¹ διά των οποίων αναδιατάσσεται η λειτουργία του κρατικού μηχανισμού.

Κατ' αρχήν για πρώτη φορά από καταβολής ελληνικού κράτους δημιουργούνται νέα υπουργεία πέραν των επτά. Με τον Νόμο ΓΨSH' (3798)/21 Ιουνίου 1911 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του νόμου ΓΨΚΔ' (υπ' αριθμ. 3724) περί συστάσεως Υπουργείου Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας» δημιουργείται το Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας με αρμοδιότητες τον πρωτογενή, δευτερογενή και τριτογενή παραγωγικό τομέα και την εκπόνηση στατιστικών μελετών. Ουσιαστικά πρόκειται για μετονομασία και περιορισμένη αναδιοργάνωση του Υπουργείου Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας που είχε ιδρυθεί τον Απρίλιο του 1910 από την κυβέρνηση Δραγούμη με το μνημονευόμενο νόμο. Οι βασικές αρμοδιότητες αποσπώνται από το Υπουργείο των Εσωτερικών αλλά και από τα Δημοσία

⁷⁶⁰ Dakin, οπ.παρ., σ.σ. 280-281

⁷⁶¹ οπ.παρ

Εκπαιδεύσεως από όπου αφαιρούνται θέματα επαγγελματικής εκπαίδευσης και Οικονομικών από όπου αφαιρούνται αρμοδιότητες μεταλλείων και δασών. Το Υπουργείο υποδιαιρείται σε έξι τμήματα, το Γεωργίας με δύο γραφεία διοικητικό και εκπαιδευτικό, το Δασών με τέσσερα γραφεία διοικητικό, τεχνικό, νομικό και λογιστικό, το Εμπορίου και Βιομηχανίας με δύο γραφεία εμπορικό και εργασίας, Μεταλλείων, Στατιστικής και Οικονομικό (Ειδικού Λογιστηρίου), χωρίς περαιτέρω υποδιαιρέσεις. Με τον Νόμο ΓπΛΒ' (3932) /12 Νοεμβρίου 1911 προστίθεται ένα ακόμη τμήμα με απόσπαση του γραφείου εργασίας από το τμήμα Εμπορίου και Βιομηχανίας και αναβάθμισή του σε τμήμα Εργασίας και Κοινωνικής Πρόνοιας. Παρά το τμήμα αυτό συγκροτείται 'Ανώτατο Συμβούλιο Εργασίας' με ρόλο συμβουλευτικό και εκπροσώπηση εργοδοτών, εργαζομένων, βουλευτών και εμπειρογνομόνων.

Με τον Νόμο 276/ 11 Ιουνίου 1914 «Περί ιδρύσεως Υπουργείου Συγκοινωνίας» δημιουργείται ένα ακόμη υπουργείο με αρμοδιότητες οδοποιίας, σιδηροδρόμων, λιμένων και φάρων, άρδευσης και υδάτων, ρυμοτομίας, δημοσίων κτιρίων, στατικότητας και ασφάλειας ιδιωτικών κτισμάτων, ταχυδρομεία, τηλέγραφο και τηλέφωνο καθώς και την εποπτεία του Μετσόβειου Πολυτεχνείου. Η υπηρεσία του Υπουργείου, καινοτομώντας, υποδιαιρείται για πρώτη φορά σε διευθύνσεις: Διεύθυνση Δημοσίων Έργων, με τέσσερα τμήματα (διοικητικό, οδοποιίας, υδραυλικών και λιμενικών έργων), Διεύθυνση Σιδηροδρόμων, Τροchioδρόμων και Μηχανουργικών εγκαταστάσεων με τέσσερα επίσης τμήματα (εκχωρήσεων και οικονομικού ελέγχου σιδηροδρόμων, κατασκευής σιδηροδρόμων και τροchioδρόμων, εκμεταλλεύσεως σιδηροδρόμων και τροchioδρόμων, και ηλεκτρικών και μηχανολογικών εγκαταστάσεων) και Διεύθυνση Ταχυδρομείων Τηλεγράφων και Τηλεφώνων με πέντε τμήματα (Α', Β', Γ' ταχυδρομικών υπηρεσιών, τηλεγραφικό, τεχνικό) και δύο επιθεωρήσεις. Δημιουργούνται ακόμη ένα οικονομικό τμήμα ('ειδικού λογιστηρίου') και ένα τμήμα διεκπεραιώσεως, το αυτοτελές γραφείο του νομικού συμβούλου. Προβλέπεται τέλος γραφείο υπουργού με υπαλλήλους που μπορεί να αποσπώνται από άλλες υπηρεσιακές μονάδες του υπουργείου ή και να προσλαμβάνονται εκτός αυτού «άνευ προσόντων και μονιμότητας». Το κριτήριο της προσωπικής αφοσίωσης σε τέτοιες θέσεις άμεσης συνάφειας με την πολιτική, άρα εμπιστοσύνης, κάνει επίσης για πρώτη φορά την εμφάνισή του, γεννώντας τις αναγκαίες ευελιξίες. Στο νομοθέτημα αυτό συναντούμε επίσης πρόνοιες για ανάθεση

έργου επι συμβάσει σε ιδιώτες μηχανικούς (αρθρ. 23) και πρόσληψη δακτυλογράφων «κατόπιν διαγωνισμού» για τήρηση ειδικού πρωτοκόλλου, που αμφότερες συνιστούν διοικητικές καινοτομίες. Το άρθρο 37 σε εφαρμογή των σχετικών προβλέψεων του άρθρου 102 του Συντάγματος, ορίζει ρητά ότι το προσωπικό της κεντρικής υπηρεσίας, πλην των κλητήρων, είναι μόνιμο και δεν απολύεται παρά μόνο σε περιπτώσεις υπό του νόμου οριζόμενες. Μιά σειρά από θέματα παραπέμπονται για λεπτομερέστερη ρύθμιση σε βασιλικά διατάγματα, σηματοδοτώντας τα πρώτα βήματα μίας πρακτικής που αργότερα θα λάβει σημαντικές -και όχι πάντοτε βεμπεριανά ορθολογικές- διαστάσεις.

Η προσθήκη ενός οργανωτικού επιπέδου συνεπιφέρει και την επαύξηση της ιεραρχίας με μίαν ακόμη βαθμίδα, αυτήν του διευθυντή, ενώ προβλέπονται ειδικές ιεραρχικές θέσεις για συγκεκριμένες ειδικότητες όπως αυτή του τεχνικού επιθεωρητή. Σειρά γνωμοδοτικών συμβουλίων, όπως τεχνικά συμβούλια σιδηροδρόμων-τροχιοδρόμων και Η/Μ εγκαταστάσεων, συμβούλιο εμπορικής εκμεταλεύσεως σιδηροδρόμων-τροχιοδρόμων κλπ, ιδρύονται παρά τις υπηρεσιακές μονάδες του υπουργείου δείχνοντας ότι η έννοια και η πρακτική της εμπειρογνωμοσύνης κατά τον σχεδιασμό της δημόσιας πολιτικής, που είχαν εμφανισθεί ήδη επί Τρικούπη, επεκτείνονται και αρχίζουν να αποτελούν βασικό στοιχείο της πολιτικο-διοικητικής λειτουργίας.

Το Νομοθετικό Διάταγμα «Περί συστάσεως Υπουργείου Γεωργίας και Δημοσίων Κτημάτων» της 14^{ης} Ιουνίου 1917 ιδρύει ένα ακόμη υπουργείο αποσπώντας αυτή την φορά αρμοδιότητες από το Εθνικής Οικονομίας και το Οικονομικών. Τα τμήματα γεωργίας, γεωργικής οικονομίας,, δασών, αλιείας, και ζωοτεχνικής και κτηνιατρικής υπηρεσίας από το πρώτο και η διεύθυνση κτημάτων από το δεύτερο συναποτελούν το νέο υπουργείο. Ο Νόμος 853/ 8 Σεπτεμβρίου 1817 «Περί οργανισμού του Υπουργείου Γεωργίας» συντέμνει τον τίτλο του στο προφανώς ουσιαστικότερο μέρος του και το υποδιαιρεί σε οκτώ υπομονάδες, αρχής γενομένης από το γραφείο του υπουργού, εισάγοντας έτσι ένα πρότυπο που ακολουθείται μέχρι σήμερα. Έπεται η γενική γραμματεία, με αρμοδιότητα την επιτήρηση της εσωτερικής υπηρεσίας του υπουργείου, ρόλος που τότε για πρώτη φορά διευκρινίζεται (και επί Όθωνος ακόμη θέσεις γενικών γραμματέων συνιστώντο αλλά ο ρόλος τους ήταν ασαφής και μεταβλητός) και παγιώνεται μέχρι σήμερα. Ακολουθούν τρεις διευθύνσεις: Διεύθυνση Γεωργίας με τέσσερα τμήματα (γεωργίας, γεωργικής οικονομίας,,

ζωοτεχνικό και κτηνιατρικό, και γεωργικής υδραυλικής και μηχανικής), Διεύθυνση Δασών με τρία τμήματα (Α΄ και Β΄ δασικό και τεχνικό) και Διεύθυνση Δημοσίων Κτημάτων με έξι τμήματα (Α΄, Β΄, Γ΄ δασικό, κληροδοτημάτων, τεχνικό και εποικισμού). Στις ανωτέρω μονάδες προστίθενται το οικονομικό τμήμα (‘ειδικού λογιστηρίου’), το τμήμα διεκπεραιώσεως και αρχείου και το γραφείο του νομικού συμβούλου.

Από πλευράς προσωπικού βλέπουμε πλέον να απαριθμούνται συστηματικά οι οργανικές θέσεις, όπου πέραν των κλασσικών (τμηματορχών, γραμματέων και γραφέων α΄ και β΄ τάξεως και κλητήρων) προστίθενται, ως απόδειξη της εισαγωγής των νέων τεχνολογιών της εποχής στον κρατικό μηχανισμό, δακτυλογράφοι και τηλεφωνητές. Παρατηρούμε επίσης να περιγράφονται ειδικά καθήκοντα στις παραδοσιακές βαθμίδες δίνοντας ‘ειδικούς εισηγητές’ με βαθμό γραμματέως ή τμηματάρχη, ‘σχεδιαστές’ με βαθμό γραμματέως, ‘βοηθό νομικού συμβούλου’, ‘λογιστή’ και ‘ιδιαιτέρων γραμματέων του υπουργού’ με βαθμό γραμματέως. Ως ‘ειδικοί εισηγητές’ προβλέπονται γεωπόνοι και δασολόγοι δίνοντας το μέτρο της επαγγελματικής εξειδίκευσης που συνοδεύει την διαφοροποίηση των δομών. Οι συνενώσεις και υπαγωγές προϋπαρχουσών υπηρεσιών σε κοινό οργανωσιακό πλαίσιο δημιουργούν επίσης την ανάγκη για μεταβατικές διατάξεις (που είχαν εμφανισθεί και επι Τρικούπη αναφορικά με τις διατάξεις περί προσόντων) αλλά και για διατήρηση ειδικού καθεστώτος, όπως στην περίπτωση της επιθεώρησης δασών που, κατά το άρθρο 4 του Ν.853, «διέπεται υπό των ειδικών περί αυτής νόμων». Οι ανώτερες βαθμίδες διορίζονται με βασιλικό διάταγμα ενώ οι γραφείς και οι κλητήρες καθώς και οι ιδιαίτεροι γραμματείς, με υπουργική απόφαση. Η μονιμότητα του προσωπικού - πλην των ιδιαιτέρων- προβλέπεται επίσης ρητά.

Δύο ακόμα πεδία δημόσιας πολιτικής μορφοποιούνται οργανωτικά σε υπουργικό επίπεδο κατά την βενιζελική περίοδο.

Με τον Νόμο 748/19 Αυγούστου 1917 «Περί συστάσεως Υπουργείου Περιθάλψεως» συγκροτείται η πρώτη υπουργική δομή με αρμοδιότητες κοινωνικών υπηρεσιών και πεδίο πολιτικής τους επίστρατους και τους πρόσφυγες. Το υπουργείο μετονομάζεται σε «Υπουργείο Υγιεινής Προνοίας και Αντιλήψεως» με το Νομοθετικό Διάταγμα της 13/14 Δεκεμβρίου 1922 από την κυβέρνηση Γονατά. Με το Νομοθετικό Διάταγμα

της 25^{ης} Αυγούστου 1928 «Περί συστάσεως Υφυπουργείου Υγιεινής» ο Βενιζέλος δημιουργεί εντός αυτού μιά ιδιαίτερη δομή για τα θέματα υγείας που με τον Νόμο 4172/15 Ιουνίου 1929 αναβαθμίζεται σε «αυτοτελές Υπουργείον Υγιεινής» και αποσπάται από το Υπουργείο Προνοίας και Αντιλήψεως, (για να επανενοποιηθεί αργότερα με διάταγμα της 1^{ης} Δεκεμβρίου 1932 της κυβέρνησης Τσαλδάρη). Ενδιαφέρον έχει να δούμε στην περίπτωση αυτή το πως γύρω από την υπουργική δομή αναπτύσσονται μηχανισμοί εφαρμογής. Αμέσως μετά την ίδρυση του υφυπουργείου και πριν ακόμα την μετατροπή του σε υπουργείο ιδρύεται με τον Νόμο 4069/6 Μαρτίου 1929 η Υγειονομική Σχολή με σκοπό την εξειδίκευση υγεινολόγων ιατρών. Με τον Νόμο 4333/ 17 Ιουλίου 1929 δημιουργήθηκε το Υγειονομικό Κέντρο Αθηνών το οποίο προικίσθηκε με νεόδμητες εγκαταστάσεις προς εφαρμογή ενός προγράμματος που είχε εκπονηθεί από την επιτροπή υγιεινής της Κοινωνίας των Εθνών. Το Κέντρο συμπεριέλαβε τμήματα ελονοσίας και τεχνικής μηχανικής και εξυγιάνσεως επικεφαλής των οποίων ετέθησαν ξένοι εμπειρογνώμονες που μετακλήθηκαν από το εξωτερικό. Το τμήμα ελονοσίας ανέπτυξε τρεις ερευνητικούς σταθμούς σε ισάριθμες περιοχές της χώρας ενώ το τμήμα τεχνικής μηχανικής εκπόνησε πλήθος τεχνικών μελετών εξυγιάνσης των υδάτων για πολλούς οικισμούς της χώρας. Ταυτόχρονα δημιουργήθηκαν εννέα ακόμα περιφερειακά Υγειονομικά Κέντρα που κάλυπταν όλες τις περιοχές της χώρας. Ειδικές πολιτικές υγείας αναπτύχθηκαν με προτεραιότητες τον αγώνα κατά της ελονοσίας, της φυματίωσης, των αφροδισίων νοσημάτων, της λέπρας και των τραχωμάτων. Ειδικά για την ελονοσία που μάστιζε πολλές περιοχές της χώρας ψηφίσθηκε ειδική νομοθεσία (Ν. 4555 και 4070). Δημιουργήθηκε ειδικό πρόγραμμα εκπαίδευσης του ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού («πρόσκαιρος ανθελονοσιακή σχολή») και συγκροτήθηκαν οκτώ πρότυποι ανθελονοσιακοί σταθμοί και πενήντα περίπου συνεργεία. Το Υπουργείο τηρεί αναλυτικά στατιστικά στοιχεία για όλες τις σχετικές δράσεις του και είναι σε θέση να ενημερώσει το κοινό ότι κατά την περίοδο 1928-1932 οι ανθελονοσιακοί σταθμοί και τα συνεργεία διενήργησαν 1.106.258 εξετάσεις, διένειμαν 21.032.179 δισκία κινίνης και πραγματοποίησαν 139.018 ενέσεις κινίνης. Τα αντιφυματικά ιατρεία εξέτασαν κατά τα δύο έτη της λειτουργίας τους 8.735 ασθενείς ενώ τα τρία κρατικά σανατόρια παρήγαγαν 2.081.742 ανθρωποημέρες νοσηλείας. Τέλος δημιουργήθηκε η Σχολή Επισκεπτριών Αδελφών Νοσοκόμων⁷⁶².

⁷⁶² Βλ. σχετικά Πετρίδης Π. (επιμ.), Το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928-

Βλέπουμε λοιπόν μιά συγκεκριμένη πολιτική που δεν παραμένει στο επίπεδο του σχεδιασμού επί χάρτου και της παραγωγής νομοθεσίας αλλά πλαισιώνεται από μηχανισμούς εφαρμογής και λαμβάνει την μορφή προγραμμάτων δράσης με ποσοτικά ελεγχόμενα αποτελέσματα.

Τέλος, η κυβέρνηση Παπαναστασίου με το Νομοθετικό Διάταγμα της 28^{ης} Μαρτίου 1924 «Περί ιδρύσεως Υπουργείου Εννόμου Τάξεως» ίδρυσε μιά βραχύβια δομή πολιτικής διεύθυνσης των σωμάτων ασφαλείας αποσπώντας την αστυνομία πόλεων, την ασφάλεια και την αγορανομία από το Υπουργείο Εσωτερικών, την χωροφυλακή τόσο από το Υπουργείο Εσωτερικών όσο και από το Υπουργείο Στρατιωτικών που μοιράζονταν την αρμοδιότητα με δύο ομώνυμες διευθύνσεις και την αγροφυλακή από το Υπουργείο Γεωργίας. Το ενδιαφέρον στην υπόθεση, που δείχνει το πόσο πολιτικά συμφέροντα και 'κλαδικά κεκτημένα' είχαν ήδη αρχίσει να επηρεάζουν τον οργανωτικό σχεδιασμό, είναι ότι το πρώτο άρθρο του νόμου και αμέσως μετά την ιδρυτική του υπουργείου παράγραφο εξήγγειλε: «Το Υπουργείο τούτο δύναται να καταργηθή διά Διατάγματος, προκαλούμένου υπό του Υπουργικού Συμβουλίου, ότε αι εις αυτό υπαγόμεναι υπηρεσίαι επανέρχονται αυτοδικαίως είτε εις τα Υπουργεία εξών αποσπάσθησαν, είτε εις έτερα». Γίνεται προφανές ότι η παράγραφος αυτή αποτελούσε ρήτρα ασφαλείας που εδόθη ως αντάλλαγμα σε κάποια ή κάποιες ομάδες προκειμένου να μην αντιδράσουν στην προώθηση του νομοθετήματος. Οι ενδιαφερόμενοι έσπευσαν να αξιοποιήσουν το βραδυφλεγές αυτό όπλο που είχαν στην διάθεσή τους και να επιτύχουν από την κυβέρνηση Σοφούλη που διεδέχθη τον Παπαναστασίου την έκδοση Νομοθετικού Διατάγματος κατάργησης του Υπουργείου⁷⁶³. Σημασία ίσως έχει και το γεγονός ότι το Υπουργείο ιδρύθηκε 15 μέρες μετά την ανάληψη των καθηκόντων του Παπαναστασίου και καταργήθηκε 3 μόλις μέρες πριν από την πτώση της κυβέρνησης Σοφούλη, στοιχεία που δείχνουν την ένταση των ασκουμένων εκατέρωθεν πιέσεων.

Το πνεύμα υπό το οποίο συγκροτούνται τα νέα υπουργεία μεταφέρεται και στα προϋπάρχοντα με σχετικές αναδιοργανώσεις. Ενδεικτικός είναι ο Νόμος 505/19 Δεκεμβρίου 1914 «Περί οργανισμού της κεντρικής υπηρεσίας του Υπουργείου των Οικονομικών». Σύμφωνα με αυτόν το Υπουργείο αποκτά 'ιδιαίτερο γραφείο

1932, University Studio Press, 442 σελ. σ.σ.359-371

⁷⁶³ Τζιοβάρης Γ. (1996), Τα Υπουργεία μας. Εκδόσεις το Ποντίκι, 456 σελ. σ.258

υπουργού', και 'γενική γραμματεία' παρά την οποία συγκροτούνται 'μεταφραστικό γραφείο' και 'γραφείο πληροφοριών' ενώ οι υπηρεσίες του συγκροτούνται σε έξι διευθύνσεις: δικαστικού, γενικού λογιστηρίου, αμέσων φόρων, ταμείων, εμμέσων φόρων και μονοπωλίων, και κτημάτων του κράτους. Η υπηρεσιακή ιεραρχία πέραν των κλασικών βαθμίδων στις οποίες έχουν προστεθεί δακτυλογράφοι και τηλεφωνήτριες, αλλά και τις εξειδικευμένες θέσεις όπως αυτές των ταμειακών λογιστών α' και β' τάξεως, περιλαμβάνει και την βαθμίδα των 'ακολουθών' που έπεται εκείνης των 'υπουργικών γραμματέων'. Ο νόμος ορίζει τις μηνιαίες αποδοχές κάθε βαθμίδας και τα τυχόν επιμίσθια καθώς και τα προσόντα και τον τρόπο διορισμού. Το κεφάλαιο Γ' του νόμου περιλαμβάνει καθηκοντολόγιο προϊσταμένων από γενικού γραμματέως μέχρι προϊσταμένου γραφείου. Παρά τον καινοτόμο χαρακτήρα μιάς τέτοιας πρόβλεψης παρατηρούμε ότι το καθηκοντολόγιο περιορίζεται στην απαρίθμηση των περιπτώσεων δικαιώματος απόφασης και υπογραφής εκάστης βαθμίδας καθώς και στην πειθαρχική αρμοδιότητά της, φανερώνοντας μιά φορμαλιστική και προσανατολισμένη στους κανόνες αντίληψη της διοικητικής δράσης. Ένα ακόμα ενδιαφέρον σημείο είναι η ρητή απαγόρευση, διά του άρθρου 30, της πρόσληψης εκτάκτων υπαλλήλων στην κεντρική υπηρεσία του υπουργείου, απαγόρευση που συμπληρώνεται με την επίσης ρητή απαρίθμηση δώδεκα θέσεων σε τρεις υπομονάδες όπου μπορούν να προσλαμβάνονται έκτακτοι. Ο νόμος βρίθει μεταβατικών διατάξεων κυρίως σε θέματα προσωπικού, ενώ πολλές ρυθμίσεις αφήνονται σε βασιλικά διατάγματα.

Προϊόν της βενιζελικής περιόδου είναι ακόμη μιά σειρά μηχανισμών διακυβέρνησης και διοίκησης. Με τον Νόμο 1116/3 Ιανουαρίου 1918 εισάγεται ο θεσμός του Υπουργού άνευ Χαρτοφυλακίου. Ο Βενιζέλος χρειάζεται μιά τέτοια θέση όχι για να διορίσει έναν ακόμα υπουργό αλλά για να ορίσει ως πρώτο μεταξύ ίσων τον αναπληρωτή του αποφεύγοντας π.χ. τον τίτλο του αντιπροέδρου της κυβέρνησης, όπως φαίνεται από τις αρμοδιότητες που προβλέπει το Β.Δ. «Περί διορισμού του κ. Εμμ. Ρέπουλη ως Υπουργού άνευ χαρτοφυλακίου» της 3^{ης} Ιανουαρίου 1918. Ο Νόμος 1117/3 Ιανουαρίου 1918 «Περί θεσμού Υφυπουργού εν τω Υπουργείω των Στρατιωτικών» εισάγει για πρώτη φορά στην ελληνική διοίκηση την σχετική θέση. Ο υφυπουργός έχει βαθμό και αποδοχές υπουργού και «προϊσταται μετ' εκείνου της όλης υπηρεσίας του Υπουργείου». Έχει αυτοδίκαια όλες τις αρμοδιότητες του υπουργού πλην εκείνων που ο τελευταίος διατηρεί ρητά για τον εαυτό του και μετέχει

στο υπουργικό συμβούλιο ως πλήρες μέλος. Ο Νόμος 866/6 Σεπτεμβρίου 1917, ιδρύει, το Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού. Στελεχωμένο με μετακλητό προσωπικό που εξαιρείται των προσόντων και της μονιμότητας, έχει αρμοδιότητες τεκμηρίωσης και εισήγησης προς τον πρωθυπουργό για «οιανδήποτε υπόθεσιν εφ' ής προκαλείται η άμεσος αντίληψις αυτού και οιονδήποτε θέμα του οποίου την εξέτασιν ήθελε αναθέσει αυτό ο Πρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου». Τέλος, δεκαπέντε χρόνια μετά την εισαγωγή -με τον Ν. 276/ 1914 που ιδρύει το Υπουργείο Συγκοινωνίας- του οργανωτικού επιπέδου της διεύθυνσης, με το Νομοθετικό Διάταγμα της 4ης Μαρτίου 1929 «Περί συστάσεως παρά τω Υπουργείω της Γεωργίας Γενικής Διευθύνσεως Γεωργίας» προβλέπεται ένα ακόμη οργανωτικό και ιεραρχικό επίπεδο, αυτό της γενικής διεύθυνσης. Ο επικεφαλής αυτής γενικός διευθυντής, θα πρέπει να διαθέτει στην συγκεκριμένη περίπτωση «δίπλωμα Ανωτάτης Γεωπονικής Σχολής και πολυετή ευδόκιμον υπηρεσίαν» (χωρίς να ορίζει ακριβή χρόνο, προς διατήρηση και πάλι της αναγκαίας ευελιξίας για μιά τέτοια θέση 'πολιτικής εγγύτητας'). Οι αρμοδιότητες του περιγράφονται και πάλι με φορμαλιστικό τρόπο ως απαρίθμηση πεδίων ευθύνης αν και η εντός παρενθέσεως αναφορά 'ως λόγου χάριν μελέται και υποδείξεις' αφήνει να διαφανεί μιά στρατηγική διάσταση στην κορυφαία αυτή ιεραρχική θέση. Την περίοδο αυτή έχουμε, τέλος, και τις πρώτες κωδικοποιήσεις διατάξεων επί θεμάτων προσωπικού όπως το Διάταγμα της 13^{ης} Σεπτεμβρίου 1929 «Περί κωδικοποιήσεως των περί οργανισμού της Υπηρεσίας Δημοσίων Έργων κειμένων διατάξεων» που εισάγει ένα διακριτό βαθμολόγιο για το τεχνικό προσωπικό που περιλαμβάνει γενικό επιθεωρητή, επιθεωρητές, νομομηχανικούς, μηχανικούς, υπομηχανικούς εργοδηγούς και τεχνικούς βοηθούς. Εισάγει όμως και διακριτούς βαθμούς κατά ειδικότητα με δέκα βαθμίδες τοπογράφων, τέσσερεις βαθμίδες αρχιτεκτόνων κλπ. υποδηλώνοντας τις συντεχνιακής φύσεως διαφοροποιήσεις που εμφανίζονται.

Το ανθρώπινο δυναμικό

Τα ζητήματα προσωπικού αρχίζουν να απασχολούν όλο και περισσότερο την νομοθετική διαδικασία αποκαλύπτοντας ότι όσο επεκτείνονται οι δημόσιες πολιτικές και μεγενθύνονται οι υπηρεσίες τόσο τα συμφέροντα και οι διεκδικήσεις του ανθρώπινου δυναμικού αποκτούν βαρύνουσα σημασία την οποία ο εκάστοτε

υπουργός δεν μπορεί να αγνοήσει. Ταυτόχρονα οι προσπάθειες τυποποίησης των διαδικασιών διαχείρισης του στελεχιακού δυναμικού εντείνονται. Ενδεικτικά αναφέρεται το Β.Δ. της 10^{ης} Μαρτίου 1911 (ΦΕΚ 88, 18 Απριλίου 1911) περί των φύλλων ποιότητας υπαλλήλων αρμοδιότητας Υπουργείου Εσωτερικών από το οποίο προκύπτει ότι η δι' αυτών αξιολόγηση του προσωπικού είναι πειθαρχική και δεν αναφέρεται στην απόδοση, αποκαλύπτοντας και πάλι την κυριαρχία ενός πνεύματος φορμαλισμού και προσανατολισμού στους τυπικούς κανόνες και όχι στα αποτελέσματα. Οι νόμοι 934/ 8 Οκτωβρίου 1917 και 1756/ 30 Μαρτίου 1919, ρυθμίζουν ζητήματα προσωπικού των υπουργείων Οικονομικών και Εσωτερικών αντιστοίχως. Αναφέρονται σε θέματα διορισμού, προαγωγών, αποδοχών αλλά και επέκτασης επιδομάτων. Αρχίζουν δε να καταγράφονται και αποκλίσεις από τους τυπικούς κανόνες, ενίοτε μάλιστα φωτογραφικού χαρακτήρα. Ενώ η πρόσληψη μέσω διαγωνισμού αποτελεί τον κανόνα (ενδεικτικά αναφέρονται τα ΒΔ της 5^{ης} Ιανουαρίου 1911 και της 9^{ης} Οκτωβρίου 1917 για την προκήρυξη διαγωνισμού για θέσεις γραφέως και γυμναστού αντιστοίχως), το άρθρο 6 παρ. 2 του Ν. 934/1917 ορίζει ότι προϊστάμενος του μεταφραστικού γραφείου του Υπουργείου Οικονομικών διορίζεται συγκεκριμένος υπάλληλος άνευ διαγωνισμού. Ο Ν. 1765/1919 εξ άλλου, αναφερόμενος σε προσλήψεις κατώτερου προσωπικού του Υπουργείου Εσωτερικών, το εξαιρεί με το άρθρο 4 παρ.1 από την εφαρμογή των διατάξεων του Νόμου ΦΜ' / 11 Νοεμβρίου 1875 «περί μη διορισμού εντοπίων υπαλλήλων», νόμου που είχε θεσπισθεί για να περιορίσει τις πελατειακές πιέσεις σε τοπικό επίπεδο.

Πέραν των επι μέρους θεμάτων προσωπικού των διαφόρων υπουργείων, που ρυθμίζονται με ειδική κατά περίπτωση νομοθεσία, ο Νόμος 2494/ 10 Σεπτεμβρίου 1920 εισάγει διατάξεις που διέπουν εν γένει το προσωπικό των δημοσίων υπηρεσιών. Προβλέπεται δημοσιούπαλληλικό βαθμολόγιο δώδεκα επιπέδων και βαθμολόγιο δημοσίων υπηρετών πέντε επιπέδων. Το πρώτο περιλαμβάνει : ενιαία βαθμίδα Υπουργού (ως βαθμού) και Γενικού Διοικητού (επικεφαλής 'των στρατιωτικώς κατεχομένων' περιοχών της βόρειας Ελλάδας, των 'Νέων Χωρών', κατά τις διατάξεις των Νόμων ΔΡΛΔ'(4134)/ 1913 και 1149/1918), Διευθυντού Α' και Β' τάξεως, Τμηματάρχου Α' και Β' τάξεως, Εισηγητού, Γραμματέως Α' και Β' τάξεως, Ακολούθου, και Γραφέως Α' και Β' τάξεως. Το βαθμολόγιο των δημοσίων υπηρετών περιλαμβάνει τις βαθμίδες του αρχικλητήρος, και των κλητήρων Α', Β', Γ', και Δ' τάξεως. Προβλέπονται επίσης η μισθοδοσία και η μισθολογική προαγωγή, τα

οδοιορικά και ειδικές αποζημιώσεις και επιδόματα και τέλος τα (καθαρά τυπικά) προσόντα διορισμού και προαγωγής. Η διαχείριση του ανθρώπινου δυναμικού της ελληνικής διοίκησης αποκρυσταλλώνει ένα τελείως φορμαλιστικό πνεύμα. Το κεφάλαιο Γ' του νόμου ρυθμίζει τις μισθολογικές αντιστοιχίες της δημοσιοϋπαλληλικής ιεραρχίας με ειδικά βαθμολόγια όπως του Ελεγκτικού Συνεδρίου, του Ταμείου Παρακαταθηκών και Δανείων, του Πανεπιστημίου και του Πολυτεχνείου. Σε διατάγματα παραπέμπονται ειδικότερες ρυθμίσεις, κυρίως παροχής επιμισθίων, για ειδικούς ή τεχνικούς κλάδους όπως οι διπλωμάτες, οι προξενικοί υπάλληλοι και το ανώτερο προσωπικό της κεντρικής υπηρεσίας του Υπουργείου Εξωτερικών καθώς και οι πτυχιούχοι ανωτάτων τεχνικών και θετικών σχολών (αρχιτέκτονες, μηχανικοί, τοπογράφοι, μεταλλειολόγοι, σχεδιαστές, χημικοί, φυσικοί, γεωπόνοι και δασολόγοι) που υπηρετούν σε τεχνικές δημόσιες υπηρεσίες, και στην ταχυδρομική, τηλεγραφική και τηλεφωνική υπηρεσία. Βλέπουμε δηλαδή ότι οι ενδο-διοικητικές ελιτ έχουν ήδη σχηματισθεί και κατορθώνουν να διασφαλίσουν μία συλλογική διακριτική μεταχείριση.

Συνολικά την περίοδο αυτή καταγράφεται η ολοκλήρωση της μορφοποίησης των δημοσίων μηχανισμών που αποκτούν και σε επίπεδο εσωτερικής οργάνωσης αλλά και σε επίπεδο ανθρώπινου δυναμικού, χαρακτηριστικά τα οποία εν πολλοίς διατηρούν μέχρι τις μέρες μας.

Η αμφίσημη σχέση με την πολιτική πατρωνεία.

Η συνάρθρωση του πολιτικού με το διοικητικό (υπο)σύστημα αποτελεί ένα πεδίο όπου κατά την βενιζελική περίοδο επιχειρούνται σημαντικές αλλαγές. Ο Βενιζέλος και ο κύκλος του αντιλαμβάνονται την εξαιρετική σημασία της μείωσης των πελατειακών πιέσεων προς το διοικητικό σύστημα ως προϋπόθεσης για την αναβάθμιση της αποτελεσματικότητας του κράτους. Σε αντίθεση με τον Τρικούπη, γίνεται στην φάση αυτή κατανοητό ότι δεν αρκεί η διαμόρφωση ενός θεσμικού πλαισίου προς την επιθυμητή κατεύθυνση αλλά απαιτείται η έμπρακτη εφαρμογή των βεμπεριανών αρχών πρωτίστως στην συλλογική συμπεριφορά του πολιτικού φορέα που επιχειρεί τις αλλαγές. Έτσι ευθύς εξαρχής ο Βενιζέλος με συμβολικές κινήσεις επεχείρησε να καταδείξει την αλλαγή πνεύματος που ήθελε να χαρακτηρίζει την

πολιτική του. Όχι μόνο δεν προχώρησε σε διώξεις αντιφρονούντων από τις δημόσιες θέσεις αλλά επανέφερε ή χρησιμοποίησε και διαπρεπείς αντιπάλους των νέων πολιτικών τάσεων που είχαν διωχθεί από τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο. Διόρισε τον Ιωάννη Μεταξά υπασπιστή του, τον Γεώργιο Στρέϊτ υπουργό Εξωτερικών και τους Στ. Σκουλούδη και Ν. Θεοτόκη πρέσβεις στο Λονδίνο και το Βερολίνο αντιστοίχως⁷⁶⁴.

Η άμεση προσωπική απήχηση του Βενιζέλου στην κοινωνία και το εκλογικό σώμα αλλά και το επαναστατικό πνεύμα που επικρατούσε τα πρώτα χρόνια μετά την επανάσταση στο Γουδί διευκόλυναν την αντι-πελατειακή πολιτική του. Πάνω από το 85% των Φιλελευθέρων βουλευτών της Βουλής του 1910 εξελέγοντο για πρώτη φορά άρα δεν είχαν παραδοσιακούς πελατειακούς δεσμούς με τους ψηφοφόρους τους⁷⁶⁵. Ο Βενιζέλος προσπάθησε μάλιστα να ανατρέψει τον παραδοσιακό ρόλο των τοπικών κομματάρχων δημιουργώντας ένα πρόπλασμα κομματικής οργάνωσης υπό μορφή δικτύου 'Λεσχών Φιλελευθέρων'⁷⁶⁶. Η συνταγματική κατοχύρωση της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων, η συστηματοποίηση των προσλήψεων μέσω διαγωνισμών και η τυποποίηση των προαγωγών ήταν μέτρα ανατροπής των πελατειακών πιέσεων σε θέματα ανθρώπινου δυναμικού της δημόσιας διοίκησης.

Ωστόσο σε ένα πολιτισμικό περιβάλλον έντονα φορτισμένο από μικρο-συλλογικό πνεύμα και πελατειακές πρακτικές τα θεσμικά αντίδοτα έχουν περιορισμένη αποτελεσματικότητα ακόμη και αν υποστηρίζονται από σαφή πολιτική βούληση. Οι φιλελεύθεροι βουλευτές δημιουργούν την δική τους παράδοση και αποκτούν πολιτικές ρίζες στην τοπικότητα. Ήδη στις εκλογές του 1912 το ποσοστό των επανεκλεγόμενων βουλευτών των Φιλελευθέρων υπερβαίνει το 70%. Οι επαρχίες μέσω των βουλευτών τους έχουν αποδυθεί σε αγώνα διασφάλισης πόρων για τοπικά δημόσια έργα. Στην βουλή γίνονται καταγγελίες ότι ορισμένες ευνοούνται εις βάρος άλλων. Ο υπουργός Εσωτερικών Ρέπουλης συμφωνεί ότι «πολλαί επαρχίαι ηυνοήθησαν υπό του κράτους και έλαβαν επι πλέον των όσων εδικαιούντο να λάβωσιν»⁷⁶⁷. Την ίδια περίοδο γίνονται επίσης καταγγελίες ότι αν και η νομοθεσία

⁷⁶⁴ Edgar, οπ.παρ., σ.σ. 520-521

⁷⁶⁵ οπ.παρ., σ. 523

⁷⁶⁶ Dakin, οπ.παρ., σ.279

⁷⁶⁷ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Β' Αναθεωρητική Βουλή, Συνεδρίαση 17^η, 31 Ιανουαρίου 1911 και Περίοδος ΙΘ', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 8^η, 23 Σεπτεμβρίου 1914

περι προσλήψεων περιορίζει τους πελατειακούς διορισμούς σε θέσεις υπαλλήλων δεν συμβαίνει το ίδιο και με τις θέσεις 'δημοσίων υπηρετών' δηλαδή κυρίως κλητήρων, οι οποίες έχουν μετατραπεί σε πελατειακή λεία⁷⁶⁸. Πελατειακοί διορισμοί φαίνεται όμως ότι γίνονται, έστω και περιορισμένα, και σε ανώτερες θέσεις. Τον Νοέμβριο του 1911 ο Βενιζέλος παραδέχεται στην βουλή παράνομο διορισμό τμηματάρχη. Ο εν λόγω προαλείφεται ως γενικός γραμματέας του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, όταν όμως δημιουργήθηκαν ενδοκομματικές αντιδράσεις λόγω του ότι ο ενδιαφερόμενος είχε πάρει θέση κατά της αγροτικής μεταρρύθμισης, διορίστηκε ως τμηματάρχης Α' τάξεως χωρίς την νόμιμη διαδικασία και χωρίς να διαθέτει τα προβλεπόμενα προσόντα⁷⁶⁹. Παρ' ότι όπως είδαμε οι διαγωνισμοί πρόσληψης και προαγωγής έχουν γενικευθεί, η αντικειμενικότητά τους έχει αρχίσει να αμφισβητείται: «Γνωρίζομεν κατά ποίον τρόπον γίνονται οι διαγωνισμοί» αναφέρει ο βουλευτής Α. Διαμαντίδης σε συζήτηση περί προαγωγικού διαγωνισμού τηλεγραφητών⁷⁷⁰. Οι ενδοϋπηρεσιακές πελατειακές πιέσεις έχουν πλέον λάβει τέτοια έκταση που αναγκάζει τον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας Ανδρέα Μιχαλακόπουλο, αναφερόμενος στις πιέσεις για τοποθέτηση ...δασαρχών στην κεντρική υπηρεσία, να παραδεχθεί «το φαινόμενον το οποίο παρατηρείται ήδη και εις άλλους κλάδους, το φαινόμενον δηλαδή μιάς κεντρομόλου δυνάμεως: όλοι ήθελον να σπεύσωσι να τοποθετηθώσι εις το κέντρον»⁷⁷¹.

Η πολιτική εναλλαγή του 1915 και ο διχασμός που ακολούθησε όξυναν ιδιαίτερα τα πελατειακά φαινόμενα και ανέτρεψαν τις προηγηθείσες προσπάθειες εξυγίανσης. Οι φιλοβασιλικές κυβερνήσεις, φορείς κατ' αρχήν ενός παραδοσιακού πελατειακού πνεύματος, ενισχυόμενες και από την πολιτειακή ρήξη εστράφησαν κατά του φιλοβενιζελικού δυναμικού της διοίκησης. Επιστρέφοντας οι βενιζελικοί το 1917, προχώρησαν σε πρωτοφανείς εκκαθαρίσεις της διοίκησης από κάθε χαρακτηριζόμενο ως φιλοβασιλικό στοιχείο. Γιά τον σκοπό αυτόν ανεστάλησαν οι συνταγματικές εγγυήσεις της μονιμότητας, τα υπηρεσιακά (αποκαλούμενα τότε 'διοικητικά') συμβούλια καταργήθηκαν, οι αρμοδιότητα πρόσληψης και απόλυσης ασκλήθηκε αποκλειστικά από τον υπουργό και δημιουργήθηκαν επιτροπές οι οποίες εξέτασαν τα

⁷⁶⁸ οπ.παρ., Συνεδρίαση 144^η, 18 Οκτωβρίου 1911

⁷⁶⁹ οπ.παρ., Συνεδρίαση 175^η, 24 Νοεμβρίου 1911

⁷⁷⁰ οπ.παρ., Περίοδος ΙΘ', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση 31^η, 21 Οκτωβρίου 1914

⁷⁷¹ οπ.παρ., Συνεδρίαση 24^η 11^η Οκτωβρίου 1914

πολιτικά φρονήματα των υπαλλήλων και συνέταξαν λίστες απολυομένων⁷⁷². Η Πηνελόπη Δέλτα, γνωστών βενιζελικών φρονημάτων, σημειώνει στο ημερολόγιό της τον Ιούλιο του 1917: «έβγαζαν τότε με το φαράσι τους υπαλλήλους του κράτους ως ‘βενιζελικούς’, και τους βγάζουν τώρα με την ντουζίνα ως ‘αντιφρονούντες’: έγιναν τότε αγριότητες και βανδαλισμοί, γίνονται τώρα αυθαιρεσίες και αδικίες. Έκαναν οι μεν ασχημίες, κάνουν και οι δε»⁷⁷³. Φαίνεται μάλιστα ότι δεν είναι μόνο τα πολιτικά δίκτυα που ενεργοποιούνται αλλά και τα οικογενειακά και προσωπικά με αποτέλεσμα οι διώξεις να είναι επιλεκτικές και να εξαιρούνται γόννοι και φίλοι ισχυρών⁷⁷⁴.

Ο ίδιος ο Βενιζέλος παραδέχθηκε την εγκατάλειψη της αντι-πελατειακής πολιτικής του αλλά και το εσφαλμένο του πράγματος. «Μικροπολιτεύομαι και εγώ Μεγαλειότατε », δήλωσε σε ιδιωτική του συζήτηση με τον βασιλέα Αλέξανδρο, « διότι στην Ελλάδα είναι αδύνατο να μην καταντήσει κανείς μικροπολιτικός. Οι αντίπαλοί μου με αναγκάζουν να χαμηλώνομαι». Απέδιδε δηλαδή την ριζική αυτή αλλαγή πολιτικής στην ανάγκη να αντιμετωπίσει τους αντιπάλους του, που πρώτοι ήρξαντο χειρών αδίκων, με αποτελεσματικά όπλα (τα δικά τους). Η θέση του αυτή συνάδει με την ανωτέρω διατυπωθείσα άποψη περί ισορροπίας του συστήματος στο χαμηλότερο δυνατό επίπεδο, τελικά το πελατειακό. Βεβαίως αντιλαμβάνεται ότι η αναγκαία, κατ’ αυτόν, προσαρμογή στους όρους του παιχνιδιού που επιβάλλει ο αντίπαλος, υποσκάπτει την ουσία της πολιτικής του, και τονίζει σε λόγο του το 1917: « ... [Η] εκφραλισθείσα και τέλειον οργιάσασα διοίκησις του καταλυθέντος καθεστώτος ... εκλόνησε την εμπιστοσύνη του κόσμου, ότι χρηστή και αφατρίαστος διοίκησις ηδύνατο να αποβή παγία πραγματικότητα διά την Ελλάδα, φοβούμαι δε μήπως η εκκαθάρισις ... δεν είναι προωρισμένη να επισπεύση την επάνοδον της εμπιστοσύνης ταύτης»⁷⁷⁵.

Η περιπέτεια του διχασμού είχε λοιπόν ένα βέβαιο θύμα: τον βεμπεριανό ορθολογισμό, ο οποίος, παρά την βενιζελική βούληση, αντιμετώπιζε σημαντικές δυσχέρειες ακόμα και υπό συνθήκες πολιτικής ομαλότητας. Το 1918 βλέπουμε στην βουλή σύσσωμους τους κρητικούς βενιζελικούς βουλευτές να ζητούν την μαζική

⁷⁷² Edgar, οπ.παρ., σ.σ. 530-538

⁷⁷³ οπ.παρ., σ. 542

⁷⁷⁴ οπ.παρ., σ.σ. 534-535

⁷⁷⁵ οπ.παρ., σ.σ. 542-543

προαγωγή κρητικών ανδρών της χωροφυλακής σε βαθμό αξιωματικού με την αιτιολογία ότι είχαν ταχθεί υπέρ του Βενιζέλου και υποστηρίζει την προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης. Ο Ρέπουλης αντιτείνει ότι κάτι τέτοιο δεν είναι εφικτό διότι ο νόμος ορίζει τυπικές προϋποθέσεις για προαγωγή που οι ενδιαφερόμενοι δεν έχουν και προτείνει να τους δοθεί η δυνατότητα να φοιτήσουν επί ένα έτος στην Σχολή Χωροφυλακής και να λάβουν κατόπιν αυτού την προαγωγή τους. Οι βουλευτές αρνούνται την πρόταση και απαιτούν την άμεση προαγωγή χωρίς προηγούμενη εκπαίδευση. Ο Ρέπουλης καταλήγει αποδεχόμενος να συζητήσει την ιδέα. Το Νοέμβριο του 1918, ομάδα κυβερνητικών βουλευτών διαμαρτύρεται για έλλειψη πρόσβασης στα υπουργεία και για αγνόηση των επιθυμιών τους. Επιτίθενται δε στον υπουργό Γεωργίας Καφαντάρη κατηγορώντας τον για «στρατοκρατικό πνεύμα». Ο Καφαντάρης αντιλέγει ότι προσπαθούν να επιβάλουν παραδοσιακές μεθόδους διοίκησης και τονίζει: «Δημοκρατία θα ειπή κύρος Βουλής και όχι δύναμις βουλευτού. Αυτό είναι εκφυλισμός του δημοκρατικού πολιτεύματος σε ολιγαρχία». Την ίδια περίοδο ο Άγγλος πρέσβυς λόρδος Γκράνβιλ χαρακτηρίζει τους φιλελεύθερους βουλευτές εγωϊστές και διεφθαρμένους που προωθούν αποκλειστικά τα συμφέροντα των φίλων τους αδιαφορώντας για το δίκαιο του αιτήματός τους. «Η ισχύς της παρούσας κυβέρνησης και κατ' επέκταση των βουλευτών που την υποστηρίζουν είναι τόσο ασυνήθιστα μεγάλη ώστε όσοι δεν έχουν την τύχη να είναι φίλοι των βενιζελικών βουλευτών, υποφέρουν έντονα»⁷⁷⁶.

Από το βενιζελικό αντι-πελατειακό εγχείρημα δεν έχουν απομείνει πλέον και πολλά πράγματα και το Κόμμα των Φιλελευθέρων έχει μετατραπεί σε ένα ακόμα δίκτυο πολιτικής πατρωνείας⁷⁷⁷. Εκείνο που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι στην παρούσα φάση, εξ αιτίας της ανάπτυξης μεγάλων διοικητικών δομών και της άσκησης εκτεταμένων δημοσίων πολιτικών εμφανίζεται ένα νέο ποιοτικά φαινόμενο, αυτό της ενδο-διοικητικής, συλλογικής, 'συντεχνιακής πατρωνείας'. Επειδή η δημόσια εικόνα του πολιτικού προϊσταμένου εξαρτάται όχι από την μακροχρόνια και ελεγχόμενη επίδοση της υπηρεσίας του αλλά από την ικανοποίηση πελατειακών αιτημάτων, την φαινομενική δραστηριότητα, την επικαιρότητα των εξαγγελιών και τις βραχυχρόνιες εντυπώσεις, ο υπουργός έχει περισσότερο ανάγκη την πολιτική ευελιξία και συνεργασία των υπηρεσιών του παρά την βεμπεριανή τυπικότητα και συνέπειά τους.

⁷⁷⁶ Edgar, οπ.παρ., σ.σ. 540-542

⁷⁷⁷ Βλ. σχετικά και Dakin, οπ.παρ., σ.σ.279-280

Η διασφάλιση ‘αποτελεσμάτων πολιτικής δημοσιότητας’-που κατά βάση στηρίζουν την αναπαραγωγή του πολιτικού προσωπικού- απαιτεί αίσθηση του πολιτικού χρόνου, ταχύτητα αντιδράσεων και εξεύρεση νομότυπων λύσεων προς διασφάλιση άτυπων (αν όχι παράτυπων) αποτελεσμάτων. Αυτού του είδους ο ορθολογισμός και αυτή η μορφή αποτελεσματικότητας δεν επιτυγχάνονται με βεμπεριανή τυποποίηση και έλεγχο, εξασφαλίζονται με παροχές και ανταλλάγματα ίδιας φύσεως: πελατειακή εύνοια και κατ’ εξαίρεση πρόσβαση σε πόρους και (ενδο-υπηρεσιακή) ισχύ.

Ο βουλευτής Κ. Βουδούρης παρατηρεί: « Κάθε υπουργός ... συγκινούμενος διά τας ηρωϊκάς υπηρεσίας τας οποίας κατά το διάστημα της υπουργίας του του προσέφευρεν το προσωπικόν του ... λαμβάνει μέτρα προνομιακά διά την τάξιν εκείνην της οποίας προϊσταται». Αποτέλεσμα να υπάρχει πλήρης ανομοιομορφία «εις το ζήτημα των διορισμών, των μεταθέσεων, των μισθών των συντάξεων». Χαρακτηριστικά αναφέρεται το παράδειγμα επιδόματος 3/16 του μισθού που λαμβάνουν ορισμένα υπουργεία ενώ άλλα όχι. Η διαδικασία που ακολουθείται είναι η κατα υπουργείο ένταξη ιδιαιτέρων διατάξεων για θέματα προσωπικού σε άσχετα νομοσχέδια: «εις νομοσχέδια περί γενικών και εκκλησιαστικών συμβουλίων, περι ιχθυοτροφείων ... παρεισέφρυσαν κατά τρόπον ακατανόητον προσωπικαί διατάξεις». Ο οργανωτικός χάρτης των δημοσίων υπηρεσιών που προκύπτει κατ’ αυτόν τον τρόπο είναι τελείως χαοτικός: «[Υ]πάρχουν διευθύνσεις και τμήματα υπουργείων εις τα οποία οι διευθυνταί και τμηματάρχαι είναι πολύ περισσότεροι των γραφέων και των γραμματέων ... υπάρχουν τίτλοι και βαθμοί καθαρώς αλχημιστικοί. Εις το Υπουργείον Συγκοινωνιών υπάρχουν τίτλοι διοικητικών υπαλλήλων εισηγητών οι οποίοι λέγονται εισηγηταί με βαθμόν διευθυντού Β΄ και με μισθόν νομομηχανικού Α΄ τάξεως»⁷⁷⁸. Ο καταγιγισμός ασύνδετων διατάξεων περι προσωπικού έχει αρχίσει να επιφέρει τις αναμενόμενες συνέπειες. Το θέμα του πλεονάζοντος προσωπικού τίθεται εκ νέου όταν επί συνόλου 45.000 υπαλλήλων ο ίδιος ο Βενιζέλος φέρεται να παραδέχεται αριθμό πλεοναζόντων περί τις 5.000 ενώ ο Βουδούρης τον εκτιμά στο διπλάσιο⁷⁷⁹. Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, υπουργός τότε των Εξωτερικών, παρατηρεί το 1927 ότι στα διάφορα νομοσχέδια «κατορθώνουν οι ενδιαφερόμενοι να παρεισφρύνουν διαφόρους διατάξεις αι οποίαι αυξάνουν ή μειώνουν τα προσόντα και ούτω λείπει η ευθύνη του υπουργού», προτείνει δε οι οργανισμοί των υπουργείων να

⁷⁷⁸ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος Γ΄, Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση 39^η, 2 Μαρτίου 1931

⁷⁷⁹ Οπ.παρ.

μην θεσπίζονται δια νόμου αλλά δι' άλλης τυπικής οδού. Βουλευτές λοιπόν και υπουργοί αλληλοκατηγορούνται αποκαλύπτοντας την πλειοδοσία παροχών που εκτυλίσσεται και δομεί τους υπηρεσιακούς μηχανισμούς κατά τρόπο παντελώς ανορθολογικό από βεμπεριανή σκοπιά (αν και πλήρως ορθολογικό από πελατειακή).

Οι επιπτώσεις στις δημόσιες πολιτικές.

Διοικητικοί μηχανισμοί δομημένοι με τέτοιον τρόπο δεν μπορεί φυσικά να είναι βεμπεριανά αποτελεσματικοί και αποδοτικοί. Δεν είναι δηλαδή σε θέση να κινητοποιούν συστηματικά οργανωσιακές δυνάμεις προς επίτευξη των επισήμως διακεκηρυγμένων στόχων τους στον βαθμό που η υπηρεσιακή τους ενέργεια προσανατολίζεται κατά βάση σε δύο (συν μία) κατευθύνσεις: πρώτον την ικανοποίηση ιδίων αναγκών του διοικητικού στελεχιακού δυναμικού και δεύτερον την ικανοποίηση ιδίων αναγκών του πολιτικού προσωπικού, το οποίο είναι σε θέση, από θεσμικής πλευράς, να διασφαλίσει και την πρώτη. Οι ίδιες ανάγκες του πολιτικού προσωπικού συνδέονται δευτερογενώς με την πολιτική του αναπαραγωγή άρα με την ικανοποίηση των ιδίων αναγκών της εκλογικής του πελατείας. Και οι τρεις αυτές προτεραιότητες εδράζονται στο πεδίο της μικρο-συλλογικότητας άρα εξ ορισμού ακυρώνουν κάθε μακρο-συλλογική στρατηγική: η προώθηση επι μέρους συμφερόντων θα προσέκρουε στην εμπέδωση γενικών και απρόσωπων κανόνων. Ακόμα και όταν ο Βενιζέλος και περιορισμένοι κύκλοι αξιακά υποκινουμένων εμπειρογνομόνων και διανοουμένων (όπως ο Γλυνός και ο Δελμούζος στα εκπαιδευτικά, ο Κιτσίκης και ο Hebrard στον σχεδιασμό του χώρου, ο Σπύρος Κορώνης και ο Αλέξανδρος Σβώλος στην εργατική πολιτική) συνειδητοποιούν την ανάγκη να ασκηθούν πολιτικές, τα ανώτερα πολιτικά στελέχη με υπουργική ευθύνη στοχεύουν κυρίως στο να εξαγγείλουν πολιτικές.

Η συντριπτική πλειοψηφία των ελλήνων ζώντας στην μικρο-συλλογικότητα και τον βραχύ χρόνο ενδιαφέρεται για άμεσα αποτελέσματα και απτά οφέλη. Οι συνήθως μακροχρονίου ορίζοντα και επιπτώσεων δημόσιες πολιτικές, μέσα σ' ένα τέτοιο 'πολυχρονικό' κατά Hall⁷⁸⁰ πολιτισμικό περιβάλλον, αποκτούν ενδιαφέρον σε τρεις

⁷⁸⁰ Βλ Κεφάλαιο 3ο.

περιπτώσεις. Πρώτον, όταν πρέπει να επιλυθούν οξυμένα προβλήματα. Δεύτερον, όταν η μακροπρόθεσμη προοπτική των τυπικών αποτελεσμάτων τους προσφέρει βραχυπρόθεσμες ευκαιρίες: θέσεις εργασίας, νόμιμα ή άτυπα εισοδήματα, ευκαιρίες καριέρας, άμεσα προσβάσιμες πηγές πόρων και ισχύος. Τρίτον, όταν η εξαγγελία τους, και ίσως η έναρξη εφαρμογής τους, προσφέρει πολιτικό κύρος. Η άσκηση των δημοσίων πολιτικών υπακούει λοιπόν σε τέτοιου είδους προτεραιότητες και σε συνδυασμό με την *‘δευτερογενή συνενοχή’*⁷⁸¹ που διαμορφώνεται ανάμεσα σε πολιτικούς προϊσταμένους και υπηρεσιακούς παράγοντες ως προϊόν των μεταξύ τους πελατειακών συναλλαγών και παρατυπιών γεννά βεμπεριανή αναποτελεσματικότητα. Οι τυπικές διαδικασίες εφαρμογής διεκπεραιώνονται όχι εν όψει των μεσομακροπρόθεσμων επιπτώσεων που αναμένεται επισήμως ότι θα προκύψουν για το κοινωνικό σύνολο αλλά προς χάριν των βραχυπρόθεσμων οφελημάτων που θα διασφαλίσουν οι άμεσα εμπλεκόμενοι στην εφαρμογή της πολιτικής. Ενέργειες γίνονται και τυπικά αποτελέσματα παράγονται, όχι όμως με τους ρυθμούς και την προοπτική που επιβάλλουν οι τυπικά εξαγγελόμενες προθέσεις πολιτικής αλλά με τις βραχυχρόνιες προτεραιότητες δημοσιότητας του φορέα της πολιτικής εξαγγελίας και τις συντεχνιακές και προσωπικές προτεραιότητες των φορέων υπηρεσιακής υλοποίησης. Εδώ ευρίσκει την πλήρη εφαρμογή της η (κατά Juran) περίφημη αρχή του Pareto κατά την οποία των 20% των παραμέτρων προκαλεί το 80% των προβλημάτων⁷⁸². Η μη ενασχόληση με λίγες αλλά σημαντικώτατες παραμέτρους που σχετίζονται με τον μακροχρόνιο ορίζοντα, την συνέχεια και την διάρκεια της πολιτικής (όπως ο προγραμματισμός, ο ενδιάμεσος έλεγχος και η αξιολόγηση), παρά την εμπλοκή σε μία πανσπερμία διαδικαστικών λεπτομερειών, την καθιστούν σε τελική ανάλυση αναποτελεσματική. Για μία ακόμη φορά το δάσος εξαφανίζεται πίσω από τα δένδρα, η μακρά προοπτική χάνεται και η δημόσια πολιτική, διασπώμενη στα εξών συνετέθη, εξαφανίζεται πίσω από τα έγγραφα, τις ενδεικτικές προθεσμίες, τα ωράρια, τα εισερχόμενα και τις καθημερινά επαναλαμβανόμενες ενέργειες.

Ας δούμε μερικά ενδεικτικά παραδείγματα. Στις 21 Μαρτίου 1911 και αφού ο Βενιζέλος είχε συμπεριλάβει «αόριστα αλλά κατηγορηματικά» κατά τον Αλέξη

⁷⁸¹ Βλ. ανωτέρω, Κεφάλαιο 5

⁷⁸² Juran J.M. (1998), “The Quality Improvement Process” σε Juran J.M., Godfrey A.B. (επιμ.), Juran’s Quality Handbook, σελ.1872, σ.σ. 5.20,5.24,5.29

Δημαρά⁷⁸³ την εκπαιδευτική ανόρθωση στο προεκλογικό του πρόγραμμα, ο υπουργός Παιδείας Απόστολος Αλεξανδρής εξαγγέλει την κατάθεση δεκαέξι νομοσχεδίων που κατ' αυτόν υλοποιούν το εκπαιδευτικό πρόγραμμα της κυβέρνησης. Από αυτά όμως κατατέθηκαν μόνο δύο, και όχι τα πιο σημαντικά (όπως τα «Περί μεταρρυθμίσεως της στοιχειώδους εκπαιδεύσεως», «Περί οργανώσεως της μέσης εκπαιδεύσεως», «Περί προπαρασκευαστικών επαγγελματικών σχολών», «Περί μεταρρυθμίσεως του πρακτικού Λυκείου») αλλά τα «Περί οργανισμού του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου» και «Περί οργανισμού του Εθνικού Πανεπιστημίου» που προφανώς προωθούσαν θέματα προσωπικού. Αργότερα κατατέθηκαν και ψηφίστηκαν κάποια ακόμη που αφορούσαν τα διδακτικά βιβλία και το Κεντρικό Εποπτικό Συμβούλιο Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, ενώ τα σημαντικότερα που προωθούσαν αρχές πολιτικής δεν έφθασαν ποτέ στην βουλή⁷⁸⁴. Όταν έναν περίπου χρόνο αργότερα ο Ιωάννης Τσιριμώκος αντικαθιστά τον Αλεξανδρή εγκαταλείπει τα νομοσχέδια του προκατόχου του και ετοιμάζει επτά νέα τα οποία ελάχιστη συνάφεια έχουν με τα προηγούμενα. Τα καινούρια νομοσχέδια, πέραν του ότι δεν επιδιώκουν να διασφαλίσουν την παραμικρή συνέχεια πολιτικής ακόμα και μεταξύ υπουργών του ιδίου –και μάλιστα ριζοσπαστικά μεταρρυθμιστικού κόμματος- δεν εισάγουν κατευθύνσεις πολιτικής αλλά κυρίως ρυθμίζουν ζητήματα προσωπικού. Και τούτα όμως δεν έχουν καλύτερη τύχη: δεν ψηφίζονται και θα χρειαστεί να περάσουν δεκαεπτά ολόκληρα χρόνια για να δημιουργηθεί τελικά και πάλι από κυβέρνηση Βενιζέλου ένα θεσμικό πλαίσιο για την εκπαίδευση.

Τα παραπάνω στοιχεία κάνουν τον Δημαρά να εντοπίζει, αναλύοντας την εκπαιδευτική πολιτική των φιλελευθέρων την «έλλειψη συγκεκριμένης προγραμματικής περιγραφής των πολιτικών στόχων», «αόριστους στόχους», ενδείξεις ότι οι φιλελεύθεροι δεν είχαν «ξεκαθαρισμένη πολιτική πέρα από το γλωσσικό και κάποιες γενικότητες» αλλά και την «εξαιρετική βραδύτητα με την οποία επικυρώθηκε νομοθετικά μία συγκεκριμένη κυβερνητική εκπαιδευτική πολιτική: από το 1913 που συντάχθηκαν τα πρώτα νομοσχέδια ως το 1929 που οι βασικές θέσεις τους βρήκαν την μερική νομοθετική τους ρύθμιση, μεσολάβησαν άκαρπες σ' αυτόν τον τομέα

⁷⁸³ Δημαράς Α., (1980), «Προθέσεις των πρώτων κυβερνήσεων Βενιζέλου (1910-1913) στα εκπαιδευτικά. Ενδείξεις από νομοθετικά κείμενα», σε Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του, οπ.παρ., σ.σ. 21-47, η αναφορά σ. 30.

⁷⁸⁴ οπ.παρ. σ.σ. 31 και 45-46

μεγάλες περιόδου»⁷⁸⁵. Συνολικά στον τομέα της εκπαιδευτικής πολιτικής των φιλελευθέρων, και συγκρίνοντας με τις αντίστοιχες των κυβερνήσεων Κουμουνδούρου, Τρικούπη και Θεοτόκη, καταλήγει στο ότι « οι προσεγγίσεις των βενιζελικών κυβερνήσεων δεν φαίνεται να διαφοροποιούνται πολύ από τις προηγούμενες ... η στατικότητα οφείλεται σε μη πραγματοποίηση των μεταρρυθμίσεων ... [και] η εικόνα δεν μεταβάλλεται ως προς τις βενιζελικές κυβερνήσεις: το καινούργιο στοιχείο του 1911 είναι απλώς η αφετηρία νέων επαναλήψεων»⁷⁸⁶.

Στο πεδίο του χωροταξικού σχεδιασμού παρά το αξιολογικό ανθρώπινο δυναμικό που στελεχώνει τον κρατικό μηχανισμό και το σημαντικό οργανωτικό και θεσμικό πλαίσιο που διαμορφώνεται⁷⁸⁷ τα τελικά αποτελέσματα δεν είναι τα αναμενόμενα. Η απόκλιση πολιτικών προθέσεων και πρακτικής εδώ προκαλείται και από τις αντιδράσεις της κοινωνίας των πολιτών. Ο σχεδιασμός του χώρου οδηγεί στην κρατική, άρα μακρο-συλλογική, διαχείριση αξιών που χωρίς αυτόν βρίσκονται στην διακριτική ευχέρεια των ιδιωτών, άρα υπό τον έλεγχο της μικρο-συλλογικότητας. Οι προθέσεις του κράτους, και των εμπνευσμένων και οραματιστών τεχνικών που στελεχώνουν κατά την βενιζελική περίοδο τις νέες διοικητικές δομές, έρχονται σε ευθεία αντίθεση με τις επιδιώξεις όσων επιχειρούν να αξιοποιήσουν ιδιοτελώς τον χώρο, αδιαφορώντας για τις συλλογικές ανάγκες. Η ικανότητα των τελευταίων να ασκούν πελατειακές πιέσεις στο πολιτικό (υπο)σύστημα τους επιτρέπει να ακυρώσουν και τις σχεδιαστικές φιλοδοξίες του διοικητικού (υπο)συστήματος. Η βενιζελική χωροταξική παρέμβαση ήρθε σε συνέχεια μίας πρόσφατης τότε παράδοσης που ήθελε σε κάθε επέκταση του σχεδίου πόλεως τα σχέδια να μην εκπονούνται από την υπηρεσία δημοσίων έργων αλλά από τους ενδιαφερόμενους ιδιοκτήτες, συνήθως μεγαλοκτηματίες, οι οποίοι χάραζαν τους δρόμους κατά τα συμφέροντά τους, ενώ κατά το 1923 υπήρχαν πεντακόσιες αυθαίρετες οδοί στην πρωτεύουσα. Έτσι οι αντιδράσεις στις σχεδιαστικές προθέσεις υπήρξαν έντονες και ο

⁷⁸⁵ Δημαράς,(1980), οπ.παρ. σ.σ. 22-23

⁷⁸⁶ Δημαράς, Α., (1988) «Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων Βενιζέλου», σε Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηϊωσήφ Χ.,(επιμ), Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 458 σελ. σ.σ.21-32, η αναφορά σ.25

⁷⁸⁷ Χαστάογλου Β., (1988), «Η ανάπτυξη της νεοελληνικής πόλης: Η σύλληψη της μοντέρνας πόλης και ο εκσυγχρονισμός του αστικού χώρου» σε Μαυρογορδάτος, οπ.παρ.σ.σ. 94-112 και Καραδήμου-Γερολύμπου Α., Παπαμίχος Ν., (1988), «Ρύθμιση του χώρου: πολιτικές πρωτοβουλίες και θεσμικές ρυθμίσεις», σε Μαυρογορδάτος, οπ.παρ.σ.σ.113-132

σχεδιασμός δεν έγινε εφικτός παρά «μόνο στην έκταση και με τον τρόπο που επέτρεπαν οι ιδιοκτήτες του κατακερματισμένου αστικού εδάφους»⁷⁸⁸. Μεταξύ 1920 και 1935 τρεις τουλάχιστον προσπάθειες ολοκληρωμένου πολεοδομικού σχεδιασμού της πρωτεύουσας, δύο επιτροπές εμπειρογνομόνων παρά το Υπουργείο Συγκοινωνιών και μία μέσω του τεχνικού προγράμματος του Δήμου απέτυχαν: τα σχέδια δεν προχώρησαν και στην καλύτερη περίπτωση συρρικνώθηκαν σε «σημειακές εξωραϊστικές επεμβάσεις»⁷⁸⁹.

Η ευθύνη της χωροταξικής αποτυχίας δεν ανήκει όμως αποκλειστικά στην κοινωνία των πολιτών. Οι σχεδιαστικές και συντονιστικές αδυναμίες του κρατικού μηχανισμού έχουν επίσης μερίδιο. Η διοικητική παρέμβαση προς ενσωμάτωση των προσφύγων στον αστικό ιστό υπήρξε, αίφνης, τόσο σχεδιαστικά ατελής, ώστε ο Α. Καλευράς να υποστηρίξει το 1930 ότι «αύτη εγένετο εν σπουδή, αντιεπιστημονικώς και αμελέτητος, δύναται να χαρακτηρισθή ίσως το κορύφωμα της ελληνικής προχειρολογίας της τελευταίας εικοσαετίας»⁷⁹⁰.

Μιά συνολική εκτίμηση της βενιζελικής χωροταξικής και πολεοδομικής πολιτικής θα συνέδεε την «περιορισμένη αποτελεσματικότητα της κρατικής παρέμβασης [και] ... τα ατελή σχέδια του μεσοπολέμου» με το ότι «η ελληνική κοινωνία παρέμενε μιά κοινωνία ‘μικρονοικοκυραίων’ ... με ισχυρές αντιστάσεις σε ότι έθιγε την μικροϊδιοκτησία της»⁷⁹¹ αλλά και με την «κακή διοίκηση με την πολυαρχία και την δυσκαμψία της ... ένα πεδίο συμβιβασμών, συμμαχιών και συναινέσεων ανάμεσα σε κράτος και ιδιωτικά συμφέροντα και [την] πολεοδομία της [που] αποτέλεσε ένα μέσο επίτευξης κοινωνικής, όχι αρμονίας που στάθηκε ανέφικτη, αλλά εφησύχησης και συνθηκολόγησης»⁷⁹². Η χωροταξική πολιτική αποτελεί συνεπώς χαρακτηριστικώτατο παράδειγμα των εκροών που παράγουν ο συνθετικός ορθολογισμός και μικτή κουλτούρα κατά την βενιζελική περίοδο.

Σχολιάζοντας εξ άλλου την οικονομική πολιτική των βενιζελικών κυβερνήσεων ο Mark Mazower γράφει : «[Η] πολιτική δεν καθοριζόταν με τόσο συστηματικό τρόπο.

⁷⁸⁸ Γερολύμπου, Παπαμίχος, οπ.παρ., σ.115 και 124

⁷⁸⁹ Χαστάογλου, (1988), οπ.παρ., σ.105

⁷⁹⁰ οπ.παρ.

⁷⁹¹ Γερολύμπου, Παπαμίχος, οπ.παρ., σ.127-128

⁷⁹² Χαστάογλου,(1988), οπ.παρ., σ. 110

Οι κυβερνώντες πολιτικοί δεν βασιζόνταν ... σε μιά συνεχή ροή συμβουλών από την ανώτερη δημοσιοϋπαλληλία. Δεν υπήρχε κανένα αντίστοιχο γραφειοκρατικό δίκτυο. Υπήρχαν βέβαια επιτροπές αλλά αυτές γενικά συστήνονταν σε μιά κατά περίπτωση βάση και ο ρόλος τους στην χάραξη της πολιτικής ήταν συχνά ακαθόριστος ... Η πολιτική καθοριζόταν συνήθως από την κορυφή ... Επειδή ακριβώς η διαδικασία ήταν τυχαία ήταν επίσης λιγώτερο ορατή... Δεν υπήρχε καμμία οικονομική στρατηγική και γι' αυτό καμμία σκόπιμη αναδιάρθρωση του σκέλους των δαπανών ... δεν υπήρχε καμμία πολιτική εκτός από μιά σειρά κατά περίπτωση αντιδράσεων στις οικονομικές πιέσεις. Και η εμπορική πολιτική χαρακτηρίζεται από ένα παρόμοιο στοιχείο αυτοσχεδιασμού»⁷⁹³. Στην ίδια ακριβώς κατεύθυνση οι παρατηρήσεις της Μαργαρίτας Δρίτσα γιά το ότι οι όποιες θετικές εξελίξεις βιομηχανικής συγκέντρωσης στον μεσοπόλεμο δεν συνοδεύτηκαν από καμμία συγκροτημένη κρατική πρόβλεψη και ότι «σε καμμία περίπτωση δεν υπαγορεύθηκαν από μιά γενικότερη πολιτική γιά την βιομηχανία» που υπήρξε «ελλειπής και συχνά αντιφατική»⁷⁹⁴.

Στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής η επιτυχής κατά γενική ομολογία ενσωμάτωση των προσφύγων πολύ λίγο υπήρξε έργο της ελληνικής διοίκησης, στο βαθμό που ευθύς εξ αρχής η Κοινωνία των Εθνών αμφιβάλλοντας γιά την ικανότητα των ελληνικών αρχών να διεκπεραιώσουν ένα τέτοιας έκτασης έργο επέβαλε την συγκρότηση της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων, μιάς ανεξάρτητης διεθνούς επιτροπής που δεν ελέγχονταν από την ελληνική κυβέρνηση, με αμερικανό πρόεδρο, και λειτουργική και οικονομική αυτοτέλεια, η οποία συντόνισε το όλο έργο της προσφυγικής αποκατάστασης⁷⁹⁵. Οι ελληνικές δημόσιες υπηρεσίες, παρ' ότι κατ' επανάληψη ήρθαν σε σύγκρουση με την ΕΑΠ σε θέματα εφαρμογής, δεν φαίνεται να είχαν αναπτύξει κανένα συγκροτημένο σχέδιο οικονομικής και κοινωνικής ενσωμάτωσης του προσφυγικού πληθυσμού και όταν η ΕΑΠ διαλύθηκε δεν υπήρξε

⁷⁹³ Mazower M., (1988), «Οικονομική πολιτική στην Ελλάδα, 1932-1936», σε Μαυρογορδάτος, Χατζηϊωσήφ, οπ.παρ. σ.σ.172-181

⁷⁹⁴ Δρίτσα Μ. (1988), «Πίστη και βιομηχανία στον μεσοπόλεμο», σε Μαυρογορδάτος, Χατζηϊωσήφ, οπ.παρ. σ.σ. 183-192 και της ίδιας, (1989), «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση», σε Βερέμης Θ., Γουλιμή Γ.,(επιμ), Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία, οικονομία, πολιτική στην εποχή του, Εκδόσεις Γνώση, 569 σελ. σ.σ.29-70

⁷⁹⁵ Πετρόπουλος Γ., (1989), «Η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών: ελληνοτουρκικές ειρηνευτικές διευθετήσεις, 1922-1930», σε Βερέμης, Γουλιμή, οπ.παρ. σ.σ. 441-473

αντίστοιχος εθνικός συντονιστικός μηχανισμός: οι αρμοδιότητες κατακερματίστηκαν μεταξύ ποικίλων συναρμόδιων φορέων⁷⁹⁶.

Η νομοθεσία για τις κοινωνικές ασφαλίσεις υπήρξε επίσης προϊόν διεθνούς συνεργασίας, με το σχετικό νομοσχέδιο για την ίδρυση του ΙΚΑ να έχει εξ ολοκλήρου καταρτισθεί στην Πράγα και την Γενεύη από το Διεθνές Γραφείο Εργασίας. Οι εμπειρογνώμονες του τελευταίου μάλιστα αμφισβητώντας την ικανότητα των αρμοδίων ελληνικών δημοσίων υπηρεσιών να παράσχουν αξιόπιστα στατιστικά στοιχεία επέβαλαν απογραφή των βιομηχανικών μονάδων με δικό τους σχέδιο το 1930⁷⁹⁷. Η εν Ελλάδι αυτοτελής ανάπτυξη της εργατικής νομοθεσίας, αντιθέτως υπήρξε δαιδαλώδης. Μόνο για τα ωράρια εργασίας, επι παραδείγματι, εκδόθηκαν κατά την τριακονταετία 1911-1940 πάνω από 50 νομοθετήματα⁷⁹⁸. Η ποιότητα της εργατικής νομοθεσίας είναι ιδιαίτερα αμφισβητούμενη. Ο Γ. Ληξουριώτης σχολιάζοντας την νομοθεσία για τον περιορισμό της παιδικής εργασίας υπογραμμίζει την « αντίφαση μεταξύ των εξαιρετικά προωθημένων για την εποχή ρυθμίσεων και του πλήθους των εξαιρέσεων και των λεπτομερειακών και εξειδικευμένων προβλέψεων που καθιστούσαν δυσλειτουργικούς τους βασικούς προστατευτικούς κανόνες ... [Ξ]αφνικά εισέβαλε μιά κανονιστική 'θύελλα' γενικών και ειδικών διατάξεων, σημαντικών και στην πλειονότητα ασήμαντων προβλέψεων, εξαιρέσεων, απαγορεύσεων και υποχρεώσεων που ... δημιούργησε μιά αυτόματη διάθεση, αλλά και την δυνατότητα άμεσης καταστρατήγησής τους»⁷⁹⁹.

Η περίπτωση της νομοθεσίας για την παιδική εργασία είναι αντιπροσωπευτική του τρόπου με τον οποίο η 'μικτή κουλτούρα' εμποδώνει πρακτικά τον 'συνθετικό' της ορθολογισμό. Το αρχικό ερέθισμα προέρχεται από μία περιορισμένη ομάδα εμπειρογνομόνων και διανοουμένων που σε στενή επαφή με τα ευρωπαϊκά ρεύματα στο συγκεκριμένο πεδίο πολιτικής προωθεί ριζοσπαστικές ιδέες και αρχές

⁷⁹⁶ Δρίτσα (1989), *οπ.παρ.* σ.σ. 54-55 και 68

⁷⁹⁷ Λιάκος Α., (1989), «Ο Ελ. Βενιζέλος και το Διεθνές Γραφείο Εργασίας», σε Μαυρογορδάτος, Χατζηϊωσήφ, *οπ.παρ.* σ.σ 255-270 και του ιδίου, (1988), « 'Από κράτος-φύλαξ εις κράτος πρόνοια'; Οι παράμετροι της εργατικής πολιτικής στον μεσοπόλεμο», σε Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Πρακτικά, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Μουσείο Μπενάκη, 346 σελ. σ.σ.169-185

⁷⁹⁸ *οπ.παρ.*, (1988), σ.176

⁷⁹⁹ Ληξουριώτης Γ., «Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνισή του εργατικού δικαίου στην Ελλάδα: η περίπτωση της παιδικής εργασίας», σε Μαυρογορδάτος, Χατζηϊωσήφ, *οπ.παρ.* σ.σ 205-223 και ειδικότερα σ.σ. 218-219

ρύθμισης⁸⁰⁰. Ο κανονιστικός αυτός ιδεότυπος αντιπαρατίθεται αφ' ενός μεν με την κοινωνική πραγματικότητα και τις μικρο-συλλογικότητες του πεδίου αφ' ετέρου με την τυπολατρική νοοτροπία των υπηρεσιών. Μέσα από αυτή την αντιπαράθεση οι βασικές αρχές της ρύθμισης 'θάβονται' κάτω από έναν καταγισμό περιπτώσιολογίας άλλοτε ανούσιας, γέννημα της ενδο-υπηρεσιακής νομικιστικής κουλτούρας, άλλοτε ουσιαστικώτατης προερχόμενης από θιγόμενα συμφέροντα που επιχειρούν να προστατευθούν από την γενική ισχύ του κανόνα, εξαιρώντας την μικρο-συλλογική τους ιδιοτέλεια υπό το πρόσχημα της 'ειδικής περίπτωσης'.

Η εξαιρετική πολυπλοκότητα του θεσμικού πλαισίου αποτελεί κατά το Διεθνές Γραφείο Εργασίας μία από τις βασικές αιτίες για την ατελή εφαρμογή της εργατικής πολιτικής στην χώρα. Η κύρια αιτία όμως, πάντα κατά την ίδια πηγή, είναι η οργανωτικο-λειτουργική ανεπάρκεια της επιθεώρησης εργασίας⁸⁰¹. Το σώμα επιθεώρησης εργασίας δεν υπήρξε τίποτε περισσότερο από μιά ποσοτικά και ποιοτικά ανεπαρκώς στελεχωμένη κεντρική μονάδα του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας οι υπάλληλοι της οποίας, χωρίς ειδική κατάρτιση, περιορίζονταν στο να καταγράφουν σε περιοδικές εκθέσεις την μη εφαρμογή της νομοθεσίας. Η περίπτωση της νομοθεσίας για την εργασία των ανηλίκων είναι και πάλι αποκαλυπτική: εντός της μικρο-συλλογικότητας κράτος και κοινωνία των πολιτών συνεργάζονται αρμονικά για την καταστρατήγηση του θεσμικού πλαισίου και η επιθεώρηση εργασίας παρακολουθεί τα τεκταινόμενα. Εκθέσεις της υπηρεσίας αναφέρουν : «Στον Πύργο οι ανήλικοι υπό τα όμματα της αστυνομίας υποβάλλονται εις συνεχή εργασίαν 15-18 ωρών», και αλλού, «Γενικώς σήμερον κατά εκατοντάδας απασχολούνται τα ανήλικα εις τας επιχειρήσεις εις ας τούτο απαγορεύεται χωρίς η υπηρεσία να δύναται να ενεργήση αποτελεσματικώς διότι η απόλυσίς των θα γίνει αφορμή κοινωνικής αναστατώσεως ... Οι δήμαρχοι εκδίδουν τάντα [τα βιβλιάρια εργασίας] βασιζόμενοι εις την μαρτυρίαν δύο γνωστών προσώπων, άτινα συνήθως είναι συνάδελφοι του ενδιαφερομένου πατρός, μητρός ή επιτρόπου ... οι δημοτικοί ιατροί πιστοποιούν επί των βιβλιαρίων την ικανότητα χωρίς πραγματικώς να προβώσιν εις λεπτομερή

⁸⁰⁰ Διευθυντές και τμηματάρχες του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, ορισμένοι εκ των οποίων σύμφωνα με την πρακτική της εποχής ήταν και καθηγητές πανεπιστημίου, όπως ο Κορώνης, ο Σβώλος, ο Ζάκκας, ο Κανελόπουλος, ο Καλιτσουνάκης κ.α.. Όλοι τους συνδέονταν μεταξύ τους με φιλικές και οικογενειακές σχέσεις και είχαν ιδεολογικούς δεσμούς με τον Παπαναστασίου. Λιάκος, (1989), οπ.παρ., σ. 180

⁸⁰¹ οπ.παρ., σ.183

εξέτασιν της υγείας του ανηλίκου»⁸⁰². Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι ούτε το θεσμικό πλαίσιο, ούτε η τυπική συγκρότηση μίας υπηρεσίας επαρκούν για να ασκηθούν ουσιαστικά δημόσιες πολιτικές και να επέλθουν τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα.

Συμπεράσματα για την περίοδο

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι η βενιζελική περίοδος είναι η καταληκτική στην πορεία διαμόρφωσης των πολιτισμικών και μορφολογικών χαρακτηριστικών της ελληνικής δημόσιας διοίκησης, όπως την γνωρίζουμε σήμερα. Οι πρώτες τάσεις, όπως προκύπτουν από τις σχέσεις τοπικότητας-κέντρου, και τους ευρύτερους συσχετισμούς μακρο- και μικρο-συλλογικότητας που αυτές υποκρύπτουν, εμφανίζονται ήδη από την επαναστατική και την καποδιστριακή περίοδο και οριστικοποιούνται στην διάρκεια της οθωνικής διακυβέρνησης. Κατά τις φάσεις αυτές το κεντρικό κράτος πρυτανεύει και κυριαρχεί πολιτειακά και οργανωτικά επί των τοπικοτήτων αλλά και οι εκ της τοπικότητας ορμώμενες μικρο-συλλογικότητες (οικογένειες, πολιτικές φατρίες, πελατειακά δίκτυα), διεισδύουν σ' αυτό επιβάλλοντας τον ιδιοτελή και μη βεμπεριανό ορθολογισμό τους. Η τρικουπική περίοδος παράγοντας τις πρώτες απόπειρες συστηματικής άσκησης δημοσίων πολιτικών ενοποίησης του χώρου και ανάπτυξης και ένα στοιχειωδώς πλέον συγκροτημένο γραφειοκρατικό μηχανισμό, σε ένα εντόνως πελατειακό περιβάλλον, παράγει ταυτόχρονα και τις πρώτες αποκλίσεις από τον βεμπεριανό ιδεότυπο στο επίπεδο άσκησης δημοσίων πολιτικών: τυπικές δομές που χρησιμοποιούνται για άτυπες πελατειακής φύσεως λειτουργίες, εικονικές αρμοδιότητες, έλλειψη προγραμματισμού, συγκεντρωτισμός, νομικισμός και τυπολατρεία, το φαινόμενο της 'δευτερογενούς συνενοχής' που ακυρώνει την υπηρεσιακή ιεραρχική εξουσία, αναποτελεσματική λειτουργία των εκτελεστικών μηχανισμών. Η περίοδος Βενιζέλου, τέλος, επεκτείνοντας την μαζικότητα των δημοσίων πολιτικών σε επίπεδα αντίστοιχα σχεδόν με τα σημερινά εντείνει στο έπακρο τα φαινόμενα ατελούς σχεδιασμού και ανεπαρκούς εφαρμογής που πρωτοεμφανίσθηκαν επί Τρικούπη. Προσθέτει επίσης ορισμένα νέα ποιοτικά χαρακτηριστικά όπως τον 'πολιτικό χρόνο' και την 'εξαγγελτική λογική' στον σχεδιασμό των πολιτικών που ελαχιστοποιούν την

⁸⁰² Ληξουριώτης, οπ.παρ., σ.σ. 220-222

σύνδεση μεταξύ σχεδιασμού και εφαρμογής και παρεμποδίζουν την αντίληψη της δημόσιας πολιτικής ως πολιτικο-διοικητικής ολότητας, την ενδο-διοικητική 'συντεχνιακή πατρωνεία' που υποτάσει την οργανωτική ανάπτυξη όχι στις λειτουργικές ανάγκες αλλά στις στρατηγικές σταδιοδρομίας του προσωπικού, αλλά και την ατελή εφαρμογή των πολιτικών ως 'κοινωνικό αίτημα' και ως προϊόν διάδρασης μεταξύ υπηρεσιών και τοπικών κοινωνιών ή άλλων μικρο-συλλογικοτήτων.

Η συγκυρία: η τρέχουσα αναπαραγωγή μιάς μη-βεμπεριανής γραφειοκρατίας.

Η πολιτισμική φυσιογνωμία της ελληνικής διοίκησης, όπως διαμορφώθηκε μέσα από την ιστορική διαδοχή των κρίσιμων φάσεων συγκρότησης της ελληνικής πολιτείας, αποκρυσταλλώθηκε κατά την πεντηκονταετία 1880-1930 και τα κύρια μορφολογικά της στοιχεία οριστικοποιήθηκαν κατά το δεύτερο ήμισυ της εν λόγω περιόδου, εν πολλοίς ταυτιζόμενο με την βενιζελική διακυβέρνηση. Από εκεί και πέρα εισερχόμεθα σε διαδοχικές φάσεις αναπαραγωγής του σταθερότυπου που οδηγούν μέχρι σήμερα. Εντοπίζουμε συνεπώς ένα συνεχές που οδηγεί από τον μεταπόλεμο (ως περίοδο ομαλοποίησης της κατάστασης που διαταράχθηκε από τα κρίσιμα γεγονότα της δεκαετίας του 1940), στην τρέχουσα συγκυρία και το οποίο θα εξετάσουμε στην συνέχεια.

Τα βασικά χαρακτηριστικά της ελληνικής διοικητικής κουλτούρας

Συγκεφαλαιώνοντας τα βασικά χαρακτηριστικά της ελληνικής διοικητικής κουλτούρας (χαρακτηριστικά στα οποία με βάση την ανάλυσή μας του πρώτου μέρους αλλά και τα υποδείγματα κυρίως των Hofstede και Schein θα συμπεριλάβουμε την οργανωτική μορφολογία -τελετές και σύμβολα κατά τον πρώτο και artifacts για τον δεύτερο⁸⁰³ - αλλά και τον ορθολογισμό της διοίκησης) καθώς και τους παράγοντες που τα επικαθόρισαν, καταγράφουμε, με βάση τα προεκτεθέντα, τα ακόλουθα στοιχεία.

⁸⁰³ Βλ. ανωτέρω Κεφάλαιο 3.

Η συγκρότηση του νέου κράτους πραγματοποιείται εντός ενός φυσικά, κοινωνικά, και εξουσιαστικά πολυκερματισμένου χώρου. Πανίσχυρες τοπικές ελιτ που εξαργυρώνουν την διαμεσολάβησή τους μεταξύ κέντρου και περιφέρειας του οθωμανικού διοικητικού συστήματος με τοπική οικονομική και πολιτική εξουσία, ενεργοποιούν τις διαδικασίες συγκρότησης του νέου πολιτειακού μορφώματος με αρχικό στόχο την πλήρη αυτονόμησή τους σε ομοσπονδιακή προοπτική. Παράλληλα στην διαδικασία παρεμβαίνει ένα νεόφερτο συλλογικό υποκείμενο, οι επήλυδες, έλληνες του εξωτερικού με ηγετικές φιλοδοξίες, που αντλεί δύναμη διαχειριζόμενο μία κρίσιμη πηγή πόρων και ισχύος: τις σχέσεις της νεοπαγούς κρατικής οντότητας με το διεθνές περιβάλλον. Οι δύο ομάδες, φορείς διαφορετικού τύπου αξιακών συστημάτων και ορθολογισμού -οι μεν ενός παραδοσιακού ιδιότυπου οθωμανικού φεουδαλισμού, οι δε του δυτικοευρωπαϊκού αστικού φιλελευθερισμού- δεν αντιπαρατίθενται μετωπικά αλλά μετέχουν σε μία μεταβλητής γεωμετρίας διαδικασία όσμωσης. Από αυτήν προκύπτει, όπως θα ήταν άλλωστε αναμενόμενο βάσει όλων των βασικών θεωρητικών υποδειγμάτων που εξετάστηκαν στο πρώτο μέρος, μία πολιτισμική μίξη: μία 'σύνθετη κουλτούρα' κι ένας εξ ίσου 'σύνθετος ορθολογισμός' που εκπορεύεται από αυτήν. Ο 'συνθετικός' χαρακτήρας του πολιτισμικού υποδείγματος που επικρατεί κατά την συγκρότηση του πολιτικο-διοικητικού οικοδομήματος, έγκειται στο ότι ενώ τύποις υιοθετούνται τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του φιλελεύθερου αστικού κράτους οι στόχοι που τίθενται από την κρατούσα (ενιαία ήδη από την οθωνική περίοδο) ελιτ και που το νέο κράτος καλείται να εξυπηρετήσει είναι προ-νεωτερικοί. Επισήμως οι θεσμοί και οι μηχανισμοί εφαρμογής καλούνται να διασφαλίσουν τις αρχές της ισονομίας, της ισοπολιτείας, της ισηγορίας και της προστασίας του κοινού συμφέροντος, άρα να λειτουργήσουν στα πρότυπα του βεμπεριανού ιδεότυπου της πολιτικής ουδετερότητας και της τεχνικής αποτελεσματικότητας. Στην πράξη όμως οι ίδιοι θεσμοί και μηχανισμοί εφαρμογής βρίσκονται αντιμέτωποι με ένα εντονώτατο και συστηματικό αίτημα ιδιοτέλειας προερχόμενο από την ελιτ και τις κοινωνικές ομάδες που συνδέονται με αυτήν. Ο,τι πραγματικά ζητείται, από εκείνους που διαθέτουν την πολιτική νομιμοποίηση αλλά και την ισχύ να το πράξουν, είναι η διασφάλιση διακριτικής μεταχείρισης και η προώθηση των επι μέρους επιδιώξεών τους εις βάρος του κοινού συμφέροντος. Η κατ' εξαίρεση πρόσβαση σε πηγές πόρων και ισχύος και η εξ ίσου κατ' εξαίρεση αποφυγή υποχρεώσεων, εις βάρος πάντοτε του συνόλου. Εν ολίγοις η λειτουργία

στην πράξη με βάση ιδιοτελή και προσωπικά και όχι γενικής ισχύος και απρόσωπα κριτήρια.

Το εν λόγω αίτημα και οι συναρτημένες με αυτό συμπεριφορές συνδέονται με ότι περιγράφηκε στην παρούσα εργασία ως 'πολιτισμική παράδοση της μικρο-συλλογικότητας'. Η παραδοσιακή ελιτ εθισμένη από την αντίστοιχη εμπειρία της στο οθωμανικό διοικητικό σύστημα, θεωρεί αυτονόητη την αξιοποίηση του κεντρικού μηχανισμού εξουσίας για ιδιοτελείς σκοπούς: την κάρπωση του κοινωνικού πλεονάσματος μέσω κρατικής αναδιανομής. Οι ξενόφερτοι εταίροι της, είτε όντας εξοικειωμένοι και οι ίδιοι με τον οθωμανικό ορθολογισμό λόγω του ότι είχαν θητεύσει σε άλλα γεωγραφικά σημεία του συστήματος, είτε λόγω αναζήτησης υλικών και συμβολικών πόρων στον νέο τους τόπο από αυξημένη προσωπική φιλοδοξία, είτε τέλος διότι πέρασαν μέσα από μία μαθησιακή διαδικασία συγχρωτιζόμενοι τους κοτζαμπάσηδες, δεν άργησαν να αναπτύξουν παραπλήσιες συμπεριφορές. Το ευρύ κοινό τέλος, κυρίως γεωργοί και οι λιγοστοί εμπορευόμενοι, αντλώντας την συσσωρευμένη του εμπειρία από μίαν ανέκαθεν απόμακρη και εχθρική κεντρική εξουσία (τουρκική, βενετσιάνικη κλπ) ταξινομεί και αντιμετωπίζει αναλόγως το νέο κράτος: ελάχιστα αναγνωρίζει σ' αυτό μία θετική δύναμη και κυρίως βλέπει μία πηγή προβλημάτων -φοροληψία και αστυνόμευση- που διαταράσσει την τοπικότητα και τις ισορροπίες της. Όλα συνεπώς τα συλλογικά υποκείμενα συναντώνται σ' ένα κοινό τόπο: την επιθυμία τους να συνεχίσουν να αναπαράγονται στους μικρόκοσμούς τους, εκεί ακριβώς όπου κατανοώντας και ελέγχοντας καλύτερα τα πράγματα, μπορούν να μεγιστοποιήσουν τα οφέλη υπέρ των ιδίων και των οικείων και να ελαχιστοποιήσουν το υπέρ τρίτων κόστος. Οι 'άλλοι' δεν ενδιαφέρουν και ο απρόσωπος πολίτης φορέας τυπικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων που προασπίζεται το βεμπεριανό κράτος είναι ένας ακόμη 'άλλος'. Αυτή η αλτρουϊστικά πεπερασμένη συμπεριφορά οδηγεί τα δρώντα υποκείμενα να ενδιαφέρονται πρωτίστως για τους μικρόκοσμούς εντός των οποίων συγκροτείται η ταυτότητά τους: την οικογένειά τους, τον τόπο τους, την επαγγελματική τους ομάδα και τις λοιπές ομάδες ισοτίμων και ομοίων [peer groups] στις οποίες μετέχουν, και να προσπαθούν να μεγιστοποιήσουν τα οφέλη που προκύπτουν εντός αυτών. Το πλαίσιο αυτό αποκαλέσαμε εδώ 'μικρο-συλλογικότητα'. Ορμώμενα από τις εκάστοτε μικρο-συλλογικότητες τα δρώντα υποκείμενα αντιμετωπίζουν το κράτος, -φορέα του απρόσωπου, γενικού συμφέροντος- με κριτήριο το κατά πόσον η δράση του προσπορίζει οφέλη στην μικρο-συλλογικότητα

που τους ενδιαφέρει. Αν το πράττει το κράτος είναι χρήσιμο και προσεγγίζεται, αν όχι, αν δηλαδή περιορίζει για οποιοδήποτε λόγο τα ίδια οφέλη υπέρ τρίτων, τότε είναι βλαπτικό και αποφεύγεται. Παράλληλα, αν οι απρόσωποι κανόνες ωφελούν ιδιοτελώς ακολουθούνται, αν όχι αγνοούνται. Ιδιαίτερη σημασία έχει το αν η τήρηση των κανόνων από τους τρίτους ευνοεί τα δρώντα υποκείμενα. Σ' αυτή την περίπτωση απαιτείται η συμμόρφωση των τρίτων προς τους κανόνες και μάλιστα γίνεται και επίκληση της δημόσιας εξουσίας για να τους επιβληθεί. Ταυτόχρονα όμως αν η τήρηση των ιδίων ακριβώς κανόνων συνεπάγεται (νόμιμο πάντοτε) κόστος υπέρ τρίτων, τότε τα υποκείμενα, χωρίς να βιώνουν καμμία εσωτερική αντίφαση στην συμπεριφορά τους και χωρίς να κινδυνεύουν ως εκ τούτου με 'σχάση του εγώ', διατηρούν το δικαίωμα να μην συμμορφώνονται με κανόνες προς τους οποίους απαιτούν από τους 'άλλους' να συμμορφωθούν. Παρά τα επιφαινόμενα, αντίφαση εδώ δεν υπάρχει διότι η έννοια της ισονομίας είναι έννοια που συγκροτείται στην μακρο-συλλογικότητα ενώ ο ορθολογισμός των υποκειμένων έχει συγκροτηθεί στην μικρο-συλλογικότητα. Το πρόβλημα επιλύεται με την διαφοροποίηση 'αξιακών ισχυρισμών' που νομιμοποιούν έναντι τρίτων και 'αξιακών παραδοχών' που όντως προσανατολίζουν τις συμπεριφορές.

Η μικρο-συλλογικά προσανατολιζόμενη έναντι του κράτους συμπεριφορά των βασικών δρώντων υποκειμένων, αυτή ακριβώς που παράγει το προς το κράτος αίτημα βεμπεριανού ανορθολογισμού, εμφανίζεται ευθύς εξαρχής, με την δημιουργία των πρώτων δομών δημόσιας εξουσίας στον επαναστατημένο ελληνικό χώρο. Η δυναμική αυτή δεν ανατρέπει ωστόσο την διαδικασία συγκρότησης ενός κεντρικού κράτους με ιδεοτυπικά βεμπεριανά χαρακτηριστικά, που είχε ήδη αρχίσει υπό την επίδραση των επήλυδων. Οι τυπικοί κανόνες και οι κεντρικοί μηχανισμοί εμπέδωσής τους χρησιμεύουν επιλεκτικά. Για να υπάρξει ιδιοτελής αναδιανομή χρειάζονται οι τυπικοί μηχανισμοί και οι λειτουργίες συγκέντρωσης πόρων. Για να υπάρξει κατ' εξαίρεση πρόσβαση απαιτείται ένας μηχανισμός (θεσμικός και οργανωτικός) που θα περιορίζει την πρόσβαση. Η μακρο-συλλογικότητα χρειάζεται για να μπορέσουν να αντλήσουν από αυτήν οι μικρο-συλλογικότητες. Αναπτύσσεται έτσι μία εγχώρια δυναμική δόμησης ενός βεμπεριανού κράτους που συναντά τις αντίστοιχες πιέσεις που δέχεται η χώρα από το διεθνές περιβάλλον. Αυτό που προκύπτει είναι ένα πολιτικο-διοικητικό σύστημα που προσομοιάζει προς τον βεμπεριανό ιδεότυπο αλλά δεν λειτουργεί αντιστοίχως, ούτε παράγει τα ίδια αποτελέσματα με αυτόν. Ένα τέτοιο

κράτος με βεμπεριανά μορφολογικά χαρακτηριστικά αλλά μη ιδεοτυπική λειτουργία χαρακτηρίζεται εδώ ως *‘μη βεμπεριανή γραφειοκρατία’*.

Τα χαρακτηριστικά μιάς τέτοιας ‘μη βεμπεριανής γραφειοκρατίας’ είναι τα ακόλουθα:

Πρώτον, πολιτική ανθρώπινου δυναμικού που δεν υπαγορεύεται από τις επιχειρησιακές ανάγκες αλλά από τις πελατειακές πιέσεις. Προσωπικό προσλαμβάνεται μεν για θέσεις τυπικά διαφοροποιημένες και ιεραρχημένες σύμφωνα με το βεμπεριανό πρότυπο. Ωστόσο οι θέσεις αυτές δεν προσδορίζονται ούτε ποιοτικά ούτε ποσοτικά από τις τυπικές λειτουργίες που καλούνται να επιτελέσουν και δεν αντιστοιχούν σε ένα σαφώς καθορισμένο προφίλ των προς επίτευξη αποτελεσμάτων και των αναγκαίων γι’ αυτό δεξιοτήτων. Η διαφοροποίηση είναι φορμαλιστική και περιορίζεται σε ελάχιστα εξωτερικά χαρακτηριστικά συνδεδεμένα συνήθως με την τυπική μόρφωση, προκειμένου να μην περιορίζει τις ευελιξίες προσωπικών επιλογών που επιβάλλει η πελατειακή λογική. Στις περιπτώσεις όπου άνωθεν προωθούμενες βεμπεριανές και αντι-πελατειακές στρατηγικές τείνουν να σμικρύνουν τα περιθώρια αυθαίρετων επιλογών προσωπικού (όπως η εισαγωγή των διαγωνισμών επί Τρικούπη και η γενίκευσή τους επί Βενιζέλου), δημιουργούνται διέξοδοι υπό μορφήν εξαιρέσεων κυρίως για το ανώτατο και κατώτατο προσωπικό, επινοούνται -άτυποι- τρόποι επηρεασμού των αποτελεσμάτων των διαγωνισμών ή εισάγονται εξωδιοικητικά κριτήρια (όπως ο έλεγχος των πολιτικών φρονημάτων), που διευκολύνουν τον αποκλεισμό νομίμως διεκδικούντων θέσεις και την αυθαίρετη επιλογή. Αντίστοιχα πελατειακής φύσεως κριτήρια χρησιμοποιούνται για τις τοποθετήσεις του προσληφθέντος προσωπικού σε οργανικές θέσεις, τις αποσπάσεις, μετατάξεις και προαγωγές.

Δεύτερον, οργανωσιακή ανάπτυξη που και πάλι δεν υπακούει σε επιχειρησιακές ανάγκες αλλά στις προτεραιότητες του προσωπικού. Από το πελατειακά προσλαμβανόμενο, τοποθετούμενο ή προαγόμενο προσωπικό απαιτείται η ανταποδοτική συμμόρφωση προς ιεραρχικές εντολές πολιτικής και πελατειακής φύσεως. Η συμμόρφωση αφορά την ανεύρεση και αξιοποίηση νομότυπων τρόπων διασφάλισης άτυπων αποτελεσμάτων ή ενίοτε την καθαρή παρατυπία και σιωπή. Η εκτέλεση τέτοιας μορφής ενεργειών δημιουργεί αυτό που αποκλήθηκε ανωτέρω ‘δευτερογενής συνενοχή’ μεταξύ πολιτικών κατά βάση προϊσταμένων και

υπηρεσιακών υφισταμένων. Παράλληλα οι πιεστικές ανάγκες δημοσιότητας και εξαγγελιών των πολιτικών επικεφαλής επιβάλλουν πολύ συχνά στους υπηρεσιακούς παράγοντες να ενεργούν με προτεραιότητες και ρυθμούς που δεν αιτιολογούνται και δεν προκύπτουν από την φυσιολογική οργανωσιακή λειτουργία. Ως περαιτέρω ανταλλάγματα για τέτοιες, υπο πολιτική πίεση, ενέργειες παρέχονται στους συνεργαζόμενους οργανωσιακοί πόροι: ιεραρχικά αναβαθμισμένες θέσεις, πάσης φύσεως επιμίσθια κλπ. Δεδομένου όμως ότι η επιτυχής υποστήριξη της ‘διοικητικής’ πολιτικής λειτουργίας των επικεφαλής εμπλέκει τελικά το σύνολο της υπηρεσίας, ενώ ‘δευτερογενείς συνενοχές’ αναπτύσσονται και μεταξύ υπηρεσιακών ιεραρχικών επιπέδων, οι παροχές αυτές δεν μπορούν να παραμείνουν μόνο προσωπαγείς και μετατρέπονται σε συντεχνιακές: χορηγούνται πάσης φύσεως επιδόματα και δημιουργούνται πληθωριστικές θέσεις προϊσταμένων -άρα και μη αναγκαίες οργανωτικές υπομονάδες- με βάση εσωτερικές, συλλογικές διεκδικήσεις του προσωπικού. Έτσι η οργανωσιακή δομή και η πολιτική αποδοχών δεν επικαθορίζονται από τις στρατηγικές προτεραιότητες των ασκουμένων δραστηριοτήτων αλλά κυρίως από τις ατομικές και συλλογικές επιδιώξεις του ανθρώπινου δυναμικού. Αποτέλεσμα, οργανωτική ανομοιομορφία και αταξία: μιά διοίκηση μεταβλητής γεωμετρίας τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της οποίας προσδιορίζονται κατά περίπτωση από τα μέσα πίεσης του προσωπικού και την συγκυρία.

Τρίτον, τρέχουσα λειτουργία που διαπνέεται ταυτόχρονα από σχολαστική τυπολατρεία και αυξημένη ανοχή στην παρατυπία. Η έμφαση στην τήρηση και παρακολούθηση κανόνων συνιστά πολιτισμικά αντίρροπη δύναμη στον προσανατολισμό προς τα αποτελέσματα⁸⁰⁴. Οργανισμοί που στην ουσία δεν στοχεύουν τα αποτελέσματα που επισήμως διακηρύσσουν ότι επιδιώκουν έχουν κάθε λόγο να μην επικεντρώνουν την προσοχή τους σε θέματα αποτελεσματικότητας. Εκ των πραγμάτων οδηγούνται συνεπώς στον υπερτονισμό των κανόνων. Η έμφαση στους κανόνες με την υπερθέσμιση που παράγει, την υπέρμετρη δηλαδή παραγωγή ρυθμίσεων, εξαιρέσεων και υπο-περιπτώσεων, παρέχει εξ άλλου ένα εξαιρετικά αποτελεσματικό εργαλείο άτυπης διοικητικής συμπεριφοράς. Δημιουργώντας κατ’ αρχήν έναν ‘θεσμικό θόρυβο’ παρεμποδίζει τους ενδιαφερομένους να αντιληφθούν με

⁸⁰⁴ Βλ. σχετικά την ταξινόμηση του Hofstede, ανωτέρω Κεφάλαιο 3.

ακρίβεια τις νόμιμες συνθήκες, δηλαδή τα εκατέρωθεν δικαιώματα και υποχρεώσεις. Ταυτόχρονα ανάγει την τελική ατομική πράξη στην ερμηνεία πολλών και ενίοτε αντιφατικών και αλληλοαναιρουμένων διατάξεων άρα μεγιστοποιεί την διακριτική ευχέρεια του αποφασίζοντος διοικητικού οργάνου. Από την άλλη πλευρά η ‘δευτερογενής συνενοχή’, που μεταφέρεται καθοδικά μεταξύ των ιεραρχικών επιπέδων και διαχέεται σταδιακά σε ολόκληρο τον κορμό της υπηρεσίας, δημιουργεί μία γενικευμένη ανοχή σε μη βεμπεριανές συμπεριφορές τόσο καθέτως (ανοχή των προϊσταμένων σε ανεπαρκή εργασία και κακή απόδοση υφισταμένων), όσο και οριζοντίως (ανοχή συναδέλφων στα ίδια φαινόμενα). Ο συνδυασμός των δύο αυτών δυναμικών γεννά το παράδοξο μιάς διοίκησης υπερθεσμιζουσας και τυπολατρικής και ταυτόχρονα ατυπικής και αυθαίρετης.

Τέταρτον, αναποτελεσματικότητα δημοσίων πολιτικών. Η προσέγγιση του κράτους μέσα από το μικρο-συλλογικό πρίσμα δημιουργεί μία βραχυχρόνια προοπτική δράσης. Η διάδραση με την διοίκηση συνιστά κατά κανόνα απόπειρα παράκαμψης ή ιδιοτελούς αξιοποίησης των τυπικών ρυθμίσεων, άρα συνδέεται πάντοτε με τις έννοιες των ευνοϊκών συνθηκών και της ευκαιρίας. Οι έννοιες αυτές είναι εξ ορισμού βραχυπρόθεσμες στο μέτρο που τίποτε δεν εγγυάται τον πάγια φύση τους ή έστω την επανεμφάνισή τους, και ωθούν τα δρώντα υποκείμενα στην αξιοποίηση της ευνοϊκής συγκυρίας. Ο χρονικός ορίζοντας των πολιτικών προϊσταμένων είναι εξ ίσου βραχύς. Ο μέσος όρος παραμονής των 2866 χρηματισάντων υπουργών και υφυπουργών στα 18 βασικά υπουργεία από καταβολής ελληνικού κράτους μέχρι τις μέρες μας προσεγγίζει το εξάμηνο⁸⁰⁵. Ταυτόχρονα οι πελατειακές δεσμεύσεις και συνενοχές με το προσωπικό ενώ ενισχύουν την πολιτική περιορίζουν την ιεραρχική υπαγωγή και παρεμποδίζουν την υπηρεσιακή εξουσία (και) των πολιτικών προϊσταμένων. Οι συνθήκες αυτές, σε συνδυασμό με την προεκτεθείσα πολιτισμική αδιαφορία για τα αποτελέσματα, αδρανοποιούν και ακυρώνουν τις βασικότερες διοικητικές προϋποθέσεις επιτυχούς άσκησης δημοσίων πολιτικών: τον μακροχρόνιο προγραμματισμό, τον έλεγχο υλοποίησης και την αξιολόγηση και ανατροφοδότηση των τελικών αποτελεσμάτων.

⁸⁰⁵ Οι πλέον μακροημερεύσαντες είναι οι υπουργοί και υφυπουργοί Εμπορικής Ναυτιλίας ο ρυθμός εναλλαγής των οποίων είναι 1,37 κατ’ έτος, ενώ οι πλέον εφήμεροι οι του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας οι οποίοι αποχωρούν με διπλάσιο ρυθμό 2,64 κατ’ έτος. Οι υπολογισμοί έχουν γίνει με βάση τα στοιχεία που παραθέτει ο Τζιοβάρας, *οπ.παρ.*

Την παρουσία των τεσσάρων βασικών αυτών μορφολογικών πεδίων της ελληνικής διοίκησης που στο σύνολό τους είναι έντονα πολιτισμικά επικαθορισμένα, θα ανιχνεύσουμε εν συνεχεία στην τρέχουσα συγκυρία.

Η επίδραση του 'συνθετικού ορθολογισμού' στα θέματα ανθρώπινου δυναμικού.

Αν και ελαφρές δομολειτουργικές μεταβολές με προσθαφαίρεση υπουργείων και προσπάθειες εξορθολογισμού των θεμάτων προσωπικού (κώδικας, προσλήψεις, εκπαίδευση κλπ), επέρχονται στο ενδιάμεσο διάστημα, τα πολιτισμικά στοιχεία (αξίες, νοοτροπίες, συμπεριφορές, σύμβολα, φύση δομών και λειτουργιών και μεταξύ τους σχέσεις), παραμένουν αναλοίωτα και διηθούνται στο χρόνο αναπαράγοντας στην χώρα ένα διοικητικό σταθερότυπο. Βασικές περιόδους δομικών ανακατατάξεων είναι η μεταπολεμική με αποκορύφωμα το 1951 όπου ο Α.Ν. 1671 εισήγαγε σημαντικές μεταβολές στην δομή του υπουργικού συμβουλίου ενώ ο Ν. 1811 καθιέρωσε τον πρώτο δημοσιοϋπαλληλικό κώδικα και προέβλεψε την ίδρυση του Ανωτάτου Συμβουλίου Δημοσίων Υπηρεσιών (ΑΣΔΥ) ως κεντρικού οργάνου διαχείρισης προσωπικού, η περίοδος της δικτατορίας και κυρίως το 1971, η μεταπολίτευση και η μετά το 1981 περίοδος. Παρ' όλες όμως τις δομικές αλλαγές τα βασικά φαινόμενα που εμφανίσθηκαν σταδιακά και αποκρυσταλλώθηκαν την πεντηκονταετία 1880-1930, επανεμφανίζονται σταθερά.

Τα θέματα προσωπικού, η οργάνωση και η λειτουργία των μονάδων, η άσκηση δημοσίων πολιτικών, διέπονται παγίως από το ίδιο πελατειακό πνεύμα την έλλειψη συντονισμού, προγραμματισμού και ελέγχου, την εν γένει απουσία βεμπεριανού πνεύματος σε μηχανισμούς που ωστόσο νομιμοποιούν την παρουσία και την δράση τους με αναφορά σ' αυτό ακριβώς το πνεύμα. Διαδοχικές εκθέσεις εμπειρογνομώνων αλλά και έρευνες και μαρτυρίες τεκμηριώνουν την εν λόγω πραγματικότητα.

Στην δεκαετία του 1950 ο Κυριάκος Βαρβαρέσος, στην περίφημη πλέον έκθεσή του⁸⁰⁶, υπεστήριξε ότι ένα από τα σημαντικότερα αίτια της ελληνικής κακοδιοίκησης

⁸⁰⁶ Βαρβαρέσος Κ.,(1952), Έκθεσις επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος, Υπουργείο Οικονομικών, και ειδικότερα κεφάλαιο Δ' «Η πλημμελής λειτουργία της δημοσίας διοικήσεως και η ανάγκη αναδιοργανώσεως αυτής», σ.σ. 180-205, η αναφορά σ.σ. 182-183.

ήταν ο «[υ]περβολικός αριθμός υπαλλήλων εις ορισμένα υπηρεσίας και σοβαράς ελλείψεις εις άλλας». Για την κατάσταση αυτή υπαίτιοι ήσαν «οι αθρόοι διορισμοί της τελευταίας δεκαετίας, πολλοί εκ των οποίων εγένοντο άνευ εγγυήσεων περί των προσόντων και του ήθους των διοριζομένων», ενώ «διορισμοί και αι προαγωγαί γίνονται βάσει καθαρώς κομματικών κριτηρίων». Την ίδια περίοδο ο Γεώργιος Μαραγκόπουλος, στην έκθεσή του για τα θέματα ανθρώπινου δυναμικού⁸⁰⁷ σημειώνει : « Η σημερινή κατάσταση οδηγεί εις μίαν αναρχίαν εις την δημόσιαν υπηρεσίαν. Δι ανάλογον εργασίαν και ομοιαζούσας ευθύνας, οι οργανισμοί των υπηρεσιών παρουσιάζουν αδιακιολογήτως ουσιώδεις διαφοράς ως προς την στρατολογίαν του προσωπικού των, ως και διά την περαιτέρω σταδιοδρομίαν των». Πελατειακότητα συνεπώς και ανομοιομορφία, που είδαμε να αποκρυσταλλώνονται κατά την βενιζελική περίοδο, εξακολουθούν να κυριαρχούν. Ο τρόπος αυτός συγκρότησης του σώματος της δημοσιο-υπαλληλίας προκαλεί σημαντικές δευτερογενείς αρνητικές επιπτώσεις. Η πελατειακή πρακτική και οι παρεμβάσεις των πολιτικών δικτύων, «εδημιούργησαν μίαν νοοτροπίαν αδιαφορίας διά τα κοινά, και μεροληπτικής διαχειρίσεως των ζητημάτων της αρμοδιότητός των η οποία ήταν μοιραίον και αναπόφευκτον να εξαπλωθή βαθμηδόν και εις τα κατώτερα στελέχη» με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένας «νέος τύπος δημοσίου υπαλλήλου» κύρια γνωρίσματα του οποίου είναι «η έλλειψις ικανότητος και υπαλληλικής συνειδήσεως και η επιτηδειότης όπως εκμεταλλεύεται την θέσιν του διά προσωπικήν ωφέλειαν»⁸⁰⁸. Μιά παρόμοια διοικητική συμπεριφορά οδηγεί τις υπηρεσίες να ασκούν τις αρμοδιότητές των με «προσωπικόν και αυθαίρετον χαρακτήρα ... ως μεμονωμένας υποθέσεις εις τας οποίας δίδονται διάφοροι λύσεις αναλόγως προσωπικών προτιμήσεων και προσωπικών επιρροών» και όχι «βάσει γενικών αρχών εχουσών εφαρμογήν εις πάσας τας ομοειδείς περιπτώσεις»⁸⁰⁹. Έχουμε δηλαδή την αναμενόμενη ακύρωση του βεμπεριανού ορθολογισμού.

Η αυθαιρεσία και το προσωποπαγές ενεργειών και αποφάσεων οδηγούν στον, ήδη σχολιασθέντα, παράδοξο συνδυασμό του άτυπου και της τυπολατρίας: «Το στενόν γραφειοκρατικόν πνεύμα το οποίον ήτο πάντοτε γνώρισμα της δημόσιας υπηρεσίας

⁸⁰⁷ Μαραγκόπουλος Γ., (1950), Μέθοδοι επιλογής και εκπαίδευσως του προσωπικού της διοικήσεως, 62 σελ.

⁸⁰⁸ Βαρβαρέσος, οπ.παρ.

⁸⁰⁹ οπ.παρ., σ. 185

έλαβεν επικινδύνους διαστάσεις»⁸¹⁰. Υπ' αυτές τις συνθήκες είναι προφανές ότι ο διοικητικός μηχανισμός δεν μπορεί να ασκήσει αποτελεσματικά δημόσιες πολιτικές: «Ήτο μάταιον να αναμένεται ότι μία τόσο ανεπαρκής κρατική μηχανή θα ηδύνατο να εξασφαλίση την καλήν χρήσιν και φειδωλήν διαχείρισιν των παρεχομένων υλικών μέσων». Ακόμα και με διασφαλισμένους τους πόρους του Σχεδίου Μάρσαλ η στάση της ελληνικής διοίκησης είναι κατά τον Βαρβαρέσο «η πλήρης αυτής ανικανότης και απροθυμία να ανταποκριθή εις τας εκ της χορηγήσεως της έξωθεν βοήθειας δημιουργηθείσας δι' αυτήν υποχρεώσεις». Αναφερόμενος δε ειδικότερα στις προνοιακές υπηρεσίες σημειώνει ότι «η κρατική πρόνοια υστερεί σοβαρώς από απόψεως μέσων και οργανώσεως» και προτείνει «να μεταβιβασθούν τινές εκ των αρμοδιοτήτων αίτινες σήμερον ασκούνται τόσον πλημμελώς υπό κρατικών υπηρεσιών εις φιλανθρωπικά σωματεία».

Βλέπουμε λοιπόν το σταθερότυπο που περιγράψαμε με βάση τα χαρακτηριστικά της τρικουπικής και, κυρίως, της βενιζελικής περιόδου να αναπαράγεται αυτούσιο. Αναπαραγωγή που δεν περιορίζεται βέβαια στην μεταπολεμική εποχή αλλά διηθούμενη από περίοδο εις περίοδο αναπαράγεται σταθεροτυπικά και χαρακτηρίζει παγίως κάθε διοικητική συγκυρία, συμπεριλαμβανομένης και της παρούσας. Ας δούμε μερικές αντιπροσωπευτικές εκροές αυτής της διαδικασίας.

Παρά την για μία ακόμη φορά νομοθετική κατοχύρωση με τον 1811/1951 των διαγωνισμών ως αποκλειστικής διαύλου για την είσοδο στην δημόσια υπηρεσία, καθώς και του εποπτικού ρόλου του ΑΣΔΥ, η πράξη αποδεικνύεται διαφορετική. Υπήρξαν μαζικές εξαιρέσεις από τους διαγωνισμούς με ειδικές νομοθετικές διατάξεις, η σύμφωνη γνώμη του ΑΣΕΠ πολύ συχνά παρακάμπτοταν αλλά και ασκούνταν επιτυχώς επ' αυτού πολιτικές πιέσεις για χορήγηση απαλλαγής από την υποχρέωση πρόσληψης με διαγωνιστική διαδικασία⁸¹¹. Η τεχνική ωστόσο συστηματικής παράκαμψης των τυπικών κανόνων περί προσλήψεων που κυριάρχησε ήταν η ακόλουθη⁸¹². Τα υπουργεία επικαλούνταν επείγουσες απρόβλεπτες και εποχικές ανάγκες για να θεμελιώσουν δικαίωμα πρόσληψης εκτάκτων συμβασιούχων

⁸¹⁰ οπ.παρ., σ. 183

⁸¹¹ Βλ. Langrod G.(1964), Έκθεσις αφορώσα την αναδιοργάνωσιν των δημοσίων υπηρεσιών εν Ελλάδι, ΟΟΣΑ, σ.σ. 41-57

⁸¹² Σπανού Κ., (1994), «Σε αναζήτηση του εκσυγχρονισμού: Οι πολιτικές προσλήψεων στο δημόσιο και οι μεταρρυθμίσεις τους», σε Τσέκος Θ., (επιμ), Διοικητικός Εκσυγχρονισμός, Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης, 214 σελ. σ.σ. 105-116 και ιδιαίτερα σ.109

υπαλλήλων. Η πρόσληψη γίνονταν νομότυπα με επιλογή εκτός διαγωνιστικής διαδικασίας αλλά οι κατ' αυτόν τον τρόπο νομοτύπως προσλαμβανόμενοι δεν απεμακρύνοντο της υπηρεσίας μετά την πάροδο των εκτάκτων αναγκών και παρέμεναν, παρατύπως, με επαναλαμβανόμενες ανανεώσεις των συμβάσεών τους⁸¹³. Η σχετική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας που, επιδιώκοντας να ανακόψει την καταστρατήγηση της έννοιας των εκτάκτων αναγκών, επέβαλε την μονιμοποίηση των κατ' εξακολούθηση παραμενόντων ως καλυπτόντων πάγιες ανάγκες, χρησιμοποιήθηκε από τα πελατειακά κυκλώματα ως ενισχυτικό εργαλείο για την παραβίαση της αρχής της διαγωνιστικής πρόσληψης. Διαδοχικά κύματα μαζικών μονιμοποιήσεων παγίωσαν την θέση χιλιάδων εκτάκτων στις υπηρεσίες καθιστώντας, κατά την έκφραση της Καλλιόπης Σπανού, «τις παραβιάσεις του κανόνα τόσες πολλές που γίνεται δύσκολο να διακριθεί ο κανόνας από την εξαίρεση»⁸¹⁴.

Ακόμα και μετά την θέσπιση με τον Νόμο 2190/1994 του Ανωτάτου Συμβουλίου Επιλογής Προσωπικού, ως νέου οργάνου κεντρικού ελέγχου των προσλήψεων, η επινοητικότητα της 'μη βεμπεριανής γραφειοκρατίας' θα εφεύρει ποικίλους τρόπους παράκαμψης των διαγωνιστικών και μοριοδοτικών διαδικασιών αντικειμενικής πρόσληψης και θα διευκολύνει μεθόδους αυθαίρετων προσωπικών επιλογών. Ενδιαφέρον έχει το ότι και εδώ τα πελατειακά κυκλώματα αξιοποιούν προς όφελός τους βεμπεριανές πρακτικές και συγκεκριμένα τους ενωσιακούς κανόνες για εισαγωγή ευελιξίας στην δημόσια δράση. Έτσι ευρωπαϊκά προγράμματα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας μέσω αμοιβόμενης πρακτικής άσκησης χρησιμοποιούνται εκτεταμένα ως τρόπος προσωρινής πρόσληψης σε δημόσιες υπηρεσίες χωρίς διαδικασίες. Με αντίστοιχο τρόπο αξιοποιούνται και οι δημοτικές επιχειρήσεις οι οποίες ως τυπικά αυτοχρηματοδοτούμενες ανώνυμες εταιρείες προσλαμβάνουν προσωπικό με ιδιωτικές συμβάσεις και πάλι εκτός διαδικασιών. Η έκταση τέτοιων προσλήψεων, παρ' ότι ως αδιαφανής δύσκολα μπορεί να τεκμηριωθεί, έχει πάρει τέτοιες διαστάσεις που κάνουν τον πρόεδρο της Κεντρικής Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων Π. Κουκουλόπουλο να ομιλεί στο Εθνικό Συμβούλιο Διοικητικής Μεταρρύθμισης περι «τερατογενέσεων δια των οποίων κάποιοι συνάδελφοι πήγαν να

⁸¹³ οπ.παρ. βλ. επίσης την ομότιτλη εμπλουτισμένη μορφή του άρθρου που δημοσιεύθηκε σε Μακρυδημήτρης Α., (επιμ), Προβλήματα διοικητικής μεταρρύθμισης, Εκδόσεις Α.Σάκκουλας, 273 σελ., σ.σ.65-94

⁸¹⁴ Σπανού,(1994), οπ.παρ.

λύσουν τα προβλήματά τους μέσω Δημοτικών Επιχειρήσεων»⁸¹⁵. Στο ίδιο όργανο, και στην ίδια κατεύθυνση, ο πρόεδρος της Διευρυμένης Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Αθηνών-Πειραιώς Θ. Κατριβάνος αναφέρει: « Μου κάνει κατάπληξη η ευρηματικότητα και των εκάστοτε κυβερνώντων, αλλά και των κυβερνωμένων προκειμένου να παραβιάσουν έναν νόμο ... Εάν δείτε πόσες ποιότητες εργαζομένων υπάρχουν και με τι τελικά οι εργαζόμενοι αυτοί απασχολούνται, θα μείνετε κατάπληκτοι. Έξι-επτά περιπτώσεις: Σύμβαση έργου, σύμβαση ειδικού έργου, τούτο και το άλλο, τρίμηνα, εφτάμηνα κλπ. Σήμερα δε οι περισσότερες νομαρχίες λειτουργούν ... με υπαλλήλους οι οποίοι είναι 7μηνίτες ή 8μηνίτες ... Η κα. Νομάρχης π.χ. ... μου είπε ότι δεν έχει ανθρώπους στο τηλέφωνο διότι είχε δύο από αυτούς των πυρκαγιών οι οποίοι απελύθησαν»⁸¹⁶. Βλέπουμε συνεπώς και την ποσοτική αλλά και την ποιοτική έκταση που λαμβάνουν οι πρακτικές αυτές με προσωπικό να προσλαμβάνεται σε μία συγκεκριμένη θέση, που δικαιολογεί το έκτακτο, και να ασκεί καθήκοντα άλλης θέσης παγίων αναγκών.

Αντίστοιχες πρακτικές ακολουθούνται και στα θέματα των αποδοχών όπου η νοοτροπία της κατ' εξαίρεση πρόσβασης σε πόρους οδηγεί τα δρώντα υποκείμενα, ατομικά και συλλογικά, να επιδιώκουν την ενίσχυση των αποδοχών τους μέσω ειδικών, και αποκλειστικών για τον κλάδο τους επιδομάτων. Το φαινόμενο έλαβε διαστάσεις την περίοδο 1989-1990 όπου λόγω των προεκλογικών πελατειακών πιέσεων, δεκάδες επιδόματα υπεγράφησαν από τους επι μέρους υπουργούς, και εν συνεχεία οι ίδιοι οι ενδιαφερόμενοι παρακάμπτοντας τις αρμόδιες υπηρεσίες του Υπουργείου Οικονομικών συνωστίζονταν στο γραφείο του υπουργού προκειμένου να αποσπάσουν και την δική του υπογραφή⁸¹⁷. Παρόμοια φαινόμενα παρατηρήθηκαν και κατά την περίοδο 2000-2001 όπου οι 'ισχυροί' υπουργοί πέτυχαν σημαντικά επιδόματα για το προσωπικό 'τους'. Συγκεκριμένα οκτώ εκ των υπουργείων (Υγείας, Παιδείας, Γεωργίας, Δικαιοσύνης, Εσωτερικών & Δ.Δ., Ανάπτυξης, ΥΠΕΧΩΔΕ και Οικονομικών) χορήγησαν στο προσωπικό τους επιδόματα της τάξεως των πενήντα

⁸¹⁵ Πρακτικά Συνεδρίασης Επιτροπών Εθνικού Συμβουλίου Διοικητικής Μεταρρύθμισης με θέμα 'Προσλήψεις στον δημόσιο τομέα', Υπουργείο Εσωτερικών Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, 16 Απριλίου 2002, σ. 20

⁸¹⁶ Πρακτικά 2^{ης} Συνεδρίασης Εθνικού Συμβουλίου Διοικητικής Μεταρρύθμισης, Υπουργείο Εσωτερικών Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, 14 Μαρτίου 2001, σ.σ. 27-28

⁸¹⁷ Σπανού Κ.,(1990),«Εκλογές και δημόσια διοίκηση. Η εκλογική ενεργοποίηση των πελατειακών μηχανισμών», σε Λυριντζής Χ., Νικολακόπουλος Η., Εκλογές και Κόμματα στην δεκαετία του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος., Θεμέλιο, 327 σελ. σ.σ.165-199 και ειδικότερα σ.191

έως εκατό χιλιάδων δραχμών και σε ορισμένες περιπτώσεις όπως οι Ειδικές Υπηρεσίες Δημοσίων Έργων (ΕΥΔΕ) του ΥΠΕΧΩΔΕ έφθασαν στο ύψος των διακοσίων πενήντα έως τετρακοσίων χιλιάδων δραχμών, κάνοντας τους υπαλλήλους των άλλων υπουργείων να αντιδρούν και την ΑΔΕΔΥ να ομιλεί για «άναρχη, άδικη και πολλές φορές πελατειακού χαρακτήρα» μισθολογική πολιτική⁸¹⁸.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι μετά την μεταπολίτευση του 1974 και κυρίως μετά την κυβερνητική μεταβολή του 1981 η πελατειακή διαμεσολάβηση παύει σταδιακά να υλοποιείται απολύτως εξατομικευμένα, δηλαδή σε επίπεδο βουλευτών και κομματάρχων, και μετατρέπεται σε συλλογική. Ο μάντας πελατειακής διαμεσολάβησης παύει να είναι κατ' αποκλειστικότητα το φυσικό πρόσωπο του πολιτικού τοπάρχη μέσω των άτυπων δικτύων που δομούνται γύρω από το πολιτικό του γραφείο και υποκαθίσταται από τις κομματικές οργανώσεις προς τις οποίες τα προσωπικά δίκτυα των αιρετών λειτουργούν συμπληρωματικά. Η ποιοτική αυτή μεταβολή στον τρόπο της διαμεσολάβησης έχει σημαντικές επιπτώσεις στην λειτουργία των δημοσίων υπηρεσιών. Μέσα από τις συνδικαλιστικές απολήξεις των πολιτικών δυνάμεων εντός της δημοσιοϋπαλληλίας και των δικτύων που συνδέονται με αυτές ενισχύεται η θέση του προσωπικού έναντι της ιεραρχίας. Η πελατειακή διάδραση, δηλαδή η κατ' εξαίρεση παροχή ή απαλλαγή, αποκτά και ανοδικό χαρακτήρα. Τα αιτήματα δεν ικανοποιούνται μόνο μέσω πρόσβασης προς την πολιτική ηγεσία αλλά και μέσω πρόσβασης στους πολιτικο-συνδικαλιστικούς κύκλους που είτε ασκούν πίεση στην πολιτική και υπηρεσιακή ιεραρχία είτε απευθύνονται άμεσα τον χειριστή της υπόθεσης⁸¹⁹.

Τέτοιου είδους ειδικές σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ πολιτικής ηγεσίας και προσωπικού των διαφόρων διοικητικών δομών τροφοδοτούν το φαινόμενο εκείνο που έχουμε αποκαλέσει 'δευτερογενείς συννεοχές'. Η Σπανού ομιλεί για 'ενδοδιοικητικές

⁸¹⁸ Βλ. σχετικά Ελευθεροτυπία 5/1, 10/3, 2/6 και 23/8/2001

⁸¹⁹ Για την πελατειακή διάδραση κομμάτων-διοίκησης βλ. Σωτηρόπουλος Δ. (2001), Η κορυφή του πελατειακού κράτους: Οργάνωση, στελέχωση και πολιτικοποίηση των ανωτέρων βαθμίδων της κεντρικής διοίκησης στην Ελλάδα, 1974-1980, Ποταμός 173 σελ., Spanou C. (1996), "Penelope's suitors: Administrative modernization and party competition in Greece", West European Politics, τομ 19, τευχ.1, σ.σ. 97-124, Γεωργαράκης Ν., «Κόμματα και κομματική δημοκρατία: προϋποθέσεις ενσωμάτωσης και νομιμοποίησης στην μεταδικτατορική Ελλάδα» σε Δεμερτζής Ν., (επιμ.) Η ελληνική πολιτική κουλτούρα ..., οπ.παρ. σ.σ. 253-286, του ιδίου (1990), «Κράτος και μηχανισμοί ενσωμάτωσης στην μεταπολίτευση», Κοινοβουλευτική επιθεώρηση, τ. 5-6, Χαραλάμπης Δ. (1989), Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός. Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα., Εξάντας,

πελατειακές σχέσεις' με αφορμή την ακόλουθη αλληλουχία συμβάντων και μη συμβάντων. Υπηρεσιακοί παράγοντες δεν ενεργοποιούν τις τυπικά προβλεπόμενες διαδικασίες για αίτησης νέων θέσεων και ταυτόχρονα επισημαίνουν στον υπουργό τις 'εναλλακτικές' δυνατότητες που προσφέρονται για απ' ευθείας επιλογή προσωπικού. Ακόμα περισσότερο, ως προϊστάμενοι των υπηρεσιών αναλαμβάνουν την ευθύνη της μη απομάκρυνσης των εποχικών συμβασιούχων μετά την πάροδο του προβλεπόμενου διαστήματος, παρά την ύπαρξη ακόμη και ποινικών εις βάρος τους ευθυνών, έχοντας όμως την βεβαιότητα ότι ο επωφελούμενος από την πελατειακή αυτή παροχή πολιτικός προϊστάμενος θα ασκήσει όλη την επιρροή του ώστε οι σχετικές διατάξεις να μην ενεργοποιηθούν. Όπως και πράγματι οι μαζικές παραβιάσεις του Νόμου 1735/1987 ως προς την μη απόλυση των ορισμένου χρόνου και εποχικών συμβασιούχων κατά την περίοδο 1989-90, δεν επέσυραν καμμία κύρωση με βάση το άρθρο 259 του Ποινικού Κώδικα παρ' ότι κάτι τέτοιο προβλεπόταν ρητά⁸²⁰. Τέτοιας μορφής διακινδύνευση ωστόσο συνεπάγεται και αντίστοιχης φύσεως ανταλλάγματα τα οποία, κατ' αναλογία, δεν κινούνται πάντοτε στα όρια του νομότυπου. Ο Χ. Καστανίδης, με άμεση εμπειρία παρομοίων διαδράσεων από την θέση του υπουργού Μεταφορών και Επικοινωνιών αναφέρει: « Μιά από τις αρμοδιότητες που μεταφέρθηκε, όπως ξέρετε, στην Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση το 1994, είναι τα ΚΤΕΟ. Μιά από τις ανθούσες βιομηχανίες παραγωγής διαφθοράς. Η αρμοδιότητα που είχε η κεντρική εξουσία να ασκήσει έλεγχο ήταν σχεδόν ανύπαρκτη ... Ζήτησα λοιπόν από έναν αρκετά μεγάλο αριθμό Νομαρχών, να συνεργαστούν με μένα και με την Αστυνομία, προκειμένου να στηθούν παγίδες για να πιαστούν όσοι παραβιάζουν τον όρκο τους. Σας διαβεβαιώνω ότι ουδείς εκ των Νομαρχών τους οποίους παρακάλεσα να συνεργαστούν μαζί μου δέχτηκε. Ορισμένοι δε εξ αυτών ήταν και απολύτως κυνικοί: 'Μα είναι οι μηχανισμοί που με βγάζουν στην θέση του Νομάρχη, πως θα συγκρουστώ μαζί τους;». Για να καταλήξει : «Στο όνομα της δημοκρατίας ... καταστρέψαμε κάθε έννοια αποτελεσματικότητας»⁸²¹.

⁸²⁰ Βλ. Σπανού (1990), οπ.παρ., σ.σ. 183 και 196.

⁸²¹ Καστανίδης Χ., (1999), «Οι παθολογίες της δημόσιας διοίκησης και οι ατελέσφορες προσπάθειες διοικητικής μεταρρύθμισης», σε Η ελληνική διοίκηση μετά το 2000. Ημερίδες προβληματισμού ΠΕΤΑ-ΕΚΔΔ, Συνάντηση 2/6/1999, Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης, σ.σ. 3-9

Η επίδραση του 'συνθετικού ορθολογισμού' στα θέματα δομών και λειτουργιών.

Η 'δευτερογενής συνενοχή' επιτρέπει στο προσωπικό που συνεμπλέκεται και υποστηρίζει τις ενδοδιοικητικές πελατειακές διαδικασίες να επιβάλει τις επιθυμίες και τους ρυθμούς του στην τρέχουσα λειτουργία των υπηρεσιών ακυρώνοντας κάθε μορφή τυπικού υπηρεσιακού ελέγχου από τον πολιτικό προϊστάμενο. Την ίδια ικανότητα πίεσης αποκτά και σε θέματα ανάπτυξης δομών. Εδώ οι στρατηγικές του προσωπικού επικεντρώνονται στο πολλαπλασιασμό των θέσεων προϊσταμένων που αφ' εαυτών συνιστούν πηγές πόρων και ισχύος. Η διαρκής πίεση για περισσότερες θέσεις προϊσταμένων πολλαπλασιάζει άναρχα τις ίδιες τις υπηρεσιακές υπο-μονάδες δεδομένου ότι η ύπαρξη των πρώτων προϋποθέτει την δημιουργία των δεύτερων. Ο σχεδιασμός οργανικών μονάδων που δεν προκύπτει από συστηματική ανάλυση και ομαδοποίηση των ενεργειών βάση συγκεκριμένων λειτουργικών κριτηρίων και φόρτου εργασίας, οδηγεί σε σύγχυση αρμοδιοτήτων, πλασματικά αντικείμενα, ανισοκατανομή προσωπικού και δυσχέρειες οριζόντιου συντονισμού. Οι περισσότερες από τις σημαντικές εκθέσεις εμπειρογνομόνων επί θεμάτων ελληνικής δημόσιας διοίκησης της τελευταίας πεντηκονταετίας συμπεριλαμβάνουν τις εν λόγω παραμέτρους μεταξύ των βασικών δυσλειτουργιών των δημοσίων υπηρεσιών της χώρας. Ο Langrod αναφέρεται στην επεκτατική τάση της διοίκησης μέσω υπερπολλαπλασιασμού των υπομονάδων με βάση πολιτικά κριτήρια. Η άναρχη αυτή επέκταση δημιουργεί μίαν εσωτερική πολυδιάσπαση των υπηρεσιών με ασαφή κατανομή των αρμοδιοτήτων και υπερκατάτμηση των μονάδων που ενίοτε αντιπαρατίθενται μεταξύ τους ως απομονωμένα εμπόλεμα φρούρια⁸²². Η έκθεση του προέδρου του ΑΣΔΥ Α. Σταυριανόπουλου του 1971, καταγράφει αρνητικά την διασπορά ομοειδών αντικειμένων μεταξύ διαφορετικών δομών⁸²³. Η έκθεση της επιτροπής των εκατό που είχε συστήσει το 1989 ο Αθανάσιος Κανελλόπουλος ως υπουργός Προεδρίας επισημαίνει την υπερκατάτμηση των οργανωσιακών υπομονάδων και δη των διευθύνσεων⁸²⁴. Η έκθεση του ΚΕΠΕ του 1991 περιλαμβάνει μεταξύ των διοικητικών προβλημάτων τον οργανωτικό σχεδιασμό χωρίς χρήση ειδικής μεθοδολογίας και χωρίς συνυπολογισμό του επιτελούμενου έργου και των αναγκών για αυτό λειτουργιών, τις επικαλύψεις και συγκρούσεις αρμοδιοτήτων, τα

⁸²² Langrod, οπ.παρ. σ.σ. 36-55

⁸²³ Βλ. σχετικά Υπουργείο Εσωτερικών Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, (1998), Εκθέσεις εμπειρογνομόνων για την ελληνική δημόσια διοίκηση, 86 σελ. σ. 17-19 και 35-36

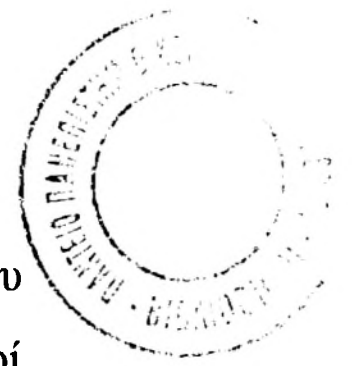
⁸²⁴ οπ.παρ. σ.20 και 35-36

στατικά δομικά σχήματα, την δημιουργία στεγανών, τον υπερπολλαπλασιασμό των μονάδων και την εξ αυτού του λόγου δυσχέρεια οριζόντιου συντονισμού. Τέλος η έκθεση της επιτροπής Δεκλερή του 1992⁸²⁵ απαριθμεί την τμηματοποίηση που βασίζεται σε ιδεολογήματα και όχι σε δεδομένα και την ανακόλουθη διαδικασία σχεδιασμού, την πλασματική διαφοροποίηση, και τις ενδοοργανωτικές επικαλύψεις ως κύρια προβλήματα οργανωσιακής ανάπτυξης της ελληνικής διοίκησης.

Πιο πρόσφατες μελέτες περιπτώσεων που πραγματοποιήθηκαν στην Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης προσφέρουν μία ποσοτική τεκμηρίωση στις ανωτέρω επισημάνσεις. Η αναλογία μεταξύ παραγωγικών και υποστηρικτικών μονάδων αποτελεί ένα μέγεθος ενδεικτικό της σχεδιαστικής λογικής που επικρατεί σε δοθέν οργανωσιακό πεδίο. Δεδομένου ότι κάθε οργάνωση αποτελεί δύναμι έναν παραγωγικό μηχανισμό αναμένεται ότι η διάταξη των ανθρώπινων πόρων της θα έχει εξωστρεφή προσανατολισμό, δηλαδή δεν θα εμπλέκεται κατά κύριο λόγο σε λειτουργίες τα αποτελέσματα των οποίων αναλώνονται εντός του οργανισμού αλλά, αντιθέτως σε δραστηριότητες τα προϊόντα των οποίων εκρέουν στο περιβάλλον. Η καταγραφή των παραγωγικών και υποστηρικτικών δραστηριοτήτων που επιχειρήθηκε σε οκτώ φορείς επιπέδου υπουργείου ή γενικής γραμματείας έδωσε τα εξής αποτελέσματα: επι συνόλου 10.132 θέσεων εργασίας οι παραγωγικές εξωστρεφείς δραστηριότητες απορροφούσαν τις 6.800 θέσεις και οι εσωστρεφείς υποστηρικτικές τις 3.332 θέσεις⁸²⁶. Η μεταξύ τους αναλογία είναι 2:1 γεγονός που σημαίνει ότι ανά δύο υπαλλήλους που παράγουν αποτελέσματα προς την κοινωνία ένας ακόμη εργάζεται για να εξυπηρετήσει ενδοϋπηρεσιακά αυτούς τους ίδιους. Το ποσοστό είναι προφανώς υψηλό και αποτελεί μία ποσοτική ένδειξη της στρεβλής δόμησης των υπηρεσιών. Ένα δεύτερο ενδεικτικό μέγεθος αποτελεί η αναλογία μεταξύ ενεργών και μη ενεργών αντικειμένων σε δεδομένες υπηρεσιακές μονάδες. Επαρκής οργανωτικός σχεδιασμός συνεπάγεται περιγραφή των αναγκαίων και ικανών δραστηριοτήτων δηλαδή των δραστηριοτήτων εκείνων που πρέπει και ταυτόχρονα μπορούν να ασκηθούν ούτως ώστε να επέλθουν τα σκοπούμενα αποτελέσματα. Με βάση τον

⁸²⁵ Ελληνική Διοίκηση 2000, Έκθεση επιτροπής Δεκλερή, Πρώτο πρόγραμμα διοικητικού εκσυγχρονισμού, 1992-1995, σ. 185

⁸²⁶ Οι εκτιμήσεις έγιναν από τον γράφοντα με βάση πρωτογενή στοιχεία που έχουν αντληθεί από τις εργασίες: Πύθουλα Α., Τουτουνοπούλου Σ., Χριστοφόρου Ε., Διοικητική παραγωγή και υποστήριξη και η διαχείριση της γνώσης στα οικονομικά υπουργεία, ΕΣΔΔ, 2003 και Βαρούτη Ε., Δούκας Τ., Λαμπράκης Ι, Παπαθανάκου Ε., Σέρβος Α., Σιμάτου Ε., Τερζής Π., Διοικητική παραγωγή και υποστήριξη και η διαχείριση της γνώσης στα υπουργεία που αφορούν την ποιότητα ζωής, ΕΣΔΔ, 2003

παραπάνω κανόνα αναμένεται ταύτιση των αρμοδιοτήτων και εργασιών που περιγράφονται στα τυπικά οργανωτικά κείμενα (οργανισμοί, εσωτερικοί κανονισμοί λειτουργίας, καθηκοντολόγια κλπ) με εκείνες που ασκούνται εμπράκτως. Ανάλυση 80 προβλεπόμενων δραστηριοτήτων σε 5 διαφορετικούς φορείς έδειξε ότι μόνο οι 57 εξ αυτών, ποσοστό 71%, ασκούνταν πράγματι σε κάποιο ποσοστό (κυμαινόμενο από 100% έως 20%) ενώ οι 23, ποσοστό 29%, παρέμεναν παντελώς αδρανείς. Το γεγονός ότι το ένα τρίτο των τυπικά προβλεπόμενων δραστηριοτήτων δεν ασκούνταν στην πράξη αποκαλύπτει επίσης στρεβλή και ανεπαρκή οργανωτική δομή⁸²⁷.

Η επίδραση του 'συνθετικού ορθολογισμού' στα θέματα δημοσίων πολιτικών.

Τέτοιας φύσεως οργανωτικές ανεπάρκειες, συνδυαζόμενες με το γενικότερο πελατειακό και τυπολατρικό πνεύμα που έχει πολλαπλά ανιχνευθεί ως απόρροια της μικρο-συλλογικής κουλτούρας που επικρατεί στην ελληνική διοίκηση, αναμένεται να προκαλέσουν σημαντικές αρνητικές επιπτώσεις και στο επίπεδο της άσκησης των δημοσίων πολιτικών.

Η πολιτισμική και διαδικαστική ενσωμάτωση των εργαλείων σχεδιασμού και ελέγχου, αναγκαίων προϋποθέσεων για αποτελεσματικές πολιτικές, είναι κάτι παραπάνω από ατελής. Ο Δ. Παπούλιας μελετώντας την χρήση του προγραμματισμού στην ανάπτυξη των τομεακών πολιτικών στην Ελλάδα δέχεται ότι επειδή τα μεσομακροπρόθεσμα προγράμματα «αποτελούν μίαν απόπειρα προσέγγισης θεμάτων που όλοι μιλάνε γι' αυτά αλλά κανείς δεν αποπειράται επί της ουσίας, δεν λαμβάνονται σοβαρά υπ' όψη» και παρ' ότι μακροχρόνιος προγραμματισμός υφίσταται τυπικά στην Ελλάδα από το 1966, οπότε και εκπονήθηκε το πρώτο πενταετές, «ούτε αυτό ούτε άλλο πενταετές εφαρμόστηκε ποτέ». Εκείνο που πραγματικά συμβαίνει είναι ότι «στην καθημερινή ελληνική πραγματικότητα υλοποιούνται πολιτικές που ποτέ δεν σχεδιάστηκαν σαν τέτοιες ... Παρακάμπτεται δηλαδή η έννοια της πολιτικής κατά τομέα ή γενικότερα η έννοια του Προγραμματισμού, μέσα από πρακτικές και συνήθειες που έχουν αναπτυχθεί, καθιερωθεί και χρησιμοποιούνται από την κεντρική

⁸²⁷ Εκτιμήσεις με βάση τις ανωτέρω εργασίες καθώς και Μυρισίδου Α., Ανάλυση διοικητικών διαδικασιών του Κέντρου Εξυπηρέτησης Πολιτών, ΕΣΔΔ, 2002 και Ψαράκης Α., Μελέτη της Διεύθυνσης Σχέσεων Κράτους Πολίτη του ΥΠΕΣΔΔΑ, ΕΣΔΔ, 2002

Διοίκηση». Ποιές είναι αυτές οι πρακτικές και συνήθειες; Πάντοτε κατά τον Παπούλια, «πλαίσια ή κατευθύνσεις» γενικόλογα και καθόλου συνεκτικά σε επίπεδο πολιτικής εξαγγελίας, «μέτρα και προτάσεις» επί μέρους και περιπτωσιολογικά, «νόμοι» που γενικώτερα πιστεύεται ότι συνιστούν την ουσία της πολιτικής αλλά, στην καλύτερη περίπτωση, δεν αποτελούν παρά ένα σύνολο κανονιστικών όρων εφαρμογής, και τέλος «προφορικές εντολές» που αυτοσχεδιάζουν επίσης περιπτωσιολογικά ή έρχονται πυροσβεστικά να αντιμετωπίσουν κρίσεις. Η αδυναμία συστηματικού και μακροχρόνιου σχεδιασμού (που κατά την δική μας ερμηνεία συνδέεται με τον πολιτισμικό κατακερματισμό του χρόνου), οδηγεί από μία άλλη οδό, σύμφωνα με το Παπούλια, στον νομικισμό και την τυπολατρεία: « Η έλλειψη πολιτικής και η υποκατάστασή της με νόμους και αποφάσεις εξηγεί σε μεγάλο βαθμό τη νομικοποίηση που χαρακτηρίζει την Κεντρική Διοίκηση, με συνέπεια την αναζήτηση της νομικής ερμηνείας αντί της πολιτικής και κατ' επέκταση την επιδείνωση της γραφειοκρατίας»⁸²⁸. Εύκολα διακρίνει κάποιος ότι φαινόμενα τα οποία καταγράφει ο Δημαράς αναλύοντας τον σχεδιασμό της (εκπαιδευτικής) πολιτικής στις δεκαετίες 1910-20 επανεμφανίζονται πανομοιότυπα στην ανάλυση που επιχειρεί ο Παπούλιας για τις τομεακές πολιτικές στην δεκαετία του 1980: γενικόλογες πολιτικές διακηρύξεις αντι για μακροχρόνιο προγραμματισμό, υποκατάσταση του σχεδιασμού πολιτικής από την νομοθεσία, περιπτωσιολογία.

Η πολιτισμική και πρακτική αδυναμία αξιοποίησης του προγραμματικού εργαλείου ακυρώνει προφανώς και την δυνατότητα ουσιαστικού ελέγχου της εφαρμογής πολιτικών. Το τι μπορεί να σημαίνει κάτι τέτοιο στην πράξη φαίνεται από ένα παράδειγμα που παραθέτει ο Χ. Καστανίδης από την εμπειρία του ως υπουργού Μεταφορών και Επικοινωνιών. «Τι συμβαίνει συνήθως με τους επιλεγέντες Διευθύνοντες Συμβούλους [των ΔΕΚΟ], οι οποίοι ελευθέρως έχουν μάθει στην αγορά να ασκούν τα καθήκοντά τους με τρόπο αποφασιστικό, χωρίς δηλαδή να νερώνεται η αρμοδιότητά τους κάθε φορά από τις επεμβάσεις των πολιτικών παραγόντων; Υποτίθεται ότι συνάπτεται ένα επιχειρησιακό σχέδιο. Του λένε σε γενικές γραμμές τι πρέπει να κάνει. Η κυβέρνηση, ασφαλώς, πρέπει να του πεί -γιατί είναι ο κύριος μέτοχος στις περισσότερες των περιπτώσεων- τι πρέπει να πετύχει στην επόμενη πενταετία. Το συνήθως συμβαίνον [κατόπιν] είναι ότι είτε εγκαταλείπονται στην τύχη

⁸²⁸ Παπούλιας Δ.,(1991), Ο δημόσιος τομέας σε κρίση. Μιά άποψη από τέσσερα σημεία., Εκδόσεις Γνώση, 144 σελ. και ειδικότερα σ.σ. 17-35

τους και δεν ελέγχονται, είτε [οι πολιτικοί] επεμβαίνουν διαρκώς στα πλαίσια ενός πολιτικού σχεδιασμού που δεν αναλογίζεται το επιχειρησιακό σχέδιο»⁸²⁹.

Η έννοια των επιχειρησιακών σχεδίων επιβάλλεται σταδιακά στην τρέχουσα διοικητική δράση από την Ευρωπαϊκή Ένωση, μέσω των χρηματοδοτικών προγραμμάτων και των διαδικασιών παρακολούθησής τους. Η ανταπόκριση της ελληνικής διοίκησης σ' αυτόν τον έξωθεν επιβαλλόμενο βεμπεριανό εξορθολογισμό υπήρξε βραδεία και ατελής. Ο τέως Γενικός Γραμματέας ΚΠΣ του ΥΠΕΘΟ Η. Πλασκοβίτης καταγράφει⁸³⁰ τις ιδιαίτερες δυσχέρειες που αντιμετώπισαν οι υπηρεσίες για να προσαρμόσουν τις δραστηριότητές τους στην λογική του έργου και να εξοικειωθούν με την στοιχειώδη λειτουργία συμπλήρωσης ενός τεχνικού δελτίου. «Το τεχνικό δελτίο δεν έχει καμιά ιδιαίτερη σοφία, εν τούτοις έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλής δουλειάς και πολλών συγκρούσεων ... Η χαοτική κατάσταση η οποία αντιμετωπίστηκε σε τεράστιο αριθμό έργων για την συμπλήρωση αυτών των βασικών περιεχομένων ενός στοιχειώδους τέτοιου εργαλείου, μας άφησε όλους άφωνους και ανέδειξε σε όλο του το μεγαλείο γιατί τα έργα στην Ελλάδα δεν τελειώνουν στον χρόνο που πρέπει, κοστίζουν πολλαπλάσια από αυτά που είχαν εκτιμηθεί και έχουν ποιότητα υποπολλαπλάσια απ' αυτή που είχε προδιαγραφεί». Η έλλειψη σχεδιαστικής ικανότητας συνδέονταν με απουσία βασικών δεξιοτήτων. Κατά τον Πλασκοβίτη: «Υπήρχε μιά άγνοια διαδικασιών project management, υπήρχε συχνά αδυναμία χειρισμού μηχανογραφικών συστημάτων, υπήρχε μιά έλλειψη συστήματος και αρχικής και συνεχιζόμενης κατάρτισης ... υπήρχε δυστυχώς μια ευκαμψία σε πολιτικές πιέσεις». Η σχεδιαστική αδυναμία των δημοσίων υπηρεσιών οδήγησε σε «πιέσεις του είδους 'εντάξτε το έργο και βλέπουμε'» και δι' αυτής της οδού σε ανάληψη δεσμεύσεων για έργα «με απρόβλεπτο χρόνο έναρξης, με λανθασμένη εκτίμηση κόστους, με ελλείψεις στην τήρηση του θεσμικού πλαισίου».

Τα προβλήματα που ανέκυπταν μέσα από τέτοιες πρακτικές δεν συνιστούσαν καν μιά συστηματική και αποτελεσματική μαθησιακή διαδικασία, στο μέτρο που τα κατ' εξοχήν όργανα μιάς τέτοιας διαδικασίας, δηλαδή οι μηχανισμοί αξιολόγησης ήταν

⁸²⁹ Καστανίδης, ο.π.παρ., σ. 7

⁸³⁰ Πλασκοβίτης Η., (1999), «Σχεδιασμός δημοσίων πολιτικών», Η ελληνική διοίκηση μετά το 2000, Ημερίδες προβληματισμού ΠΕΤΑ-ΕΚΔΔ, Συνάντηση 2/6/1999, Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης, σ.σ. 18-27

ανύπαρκτοι. Ακόμα και η διαρκής έκθεση της ελληνικής διοίκησης στην λογική και τις προδιαγραφές των ενωσιακών προγραμμάτων δεν στάθηκε ικανή να επιβάλλει την ανάπτυξη μιάς ουσιαστικής διαδικασίας αξιολόγησης Όπως παρατηρεί ο Πλασκοβίτης: «Δυστυχώς από το 1988 έως το 1999, δηλαδή για έντεκα χρόνια, η Ελληνική Δημόσια Διοίκηση, δεν έχει ακόμα εγκαταστήσει εσωτερικές διαδικασίες και δομές αξιολόγησης δημοσίων πολιτικών με θεσμοθετημένες προδιαγραφές και αρμοδιότητες». Η λύση που δόθηκε προκειμένου να αντιμετωπισθεί η εγγενής -και, όπως έχουμε δει, πολιτισμικής αιτιολογίας- σχεδιαστική και ελεγκτική αδυναμία ήταν η προσφυγή στις υπηρεσίες του ιδιωτικού τομέα. Οι σχεδιαστικές λειτουργίες καθώς και εκείνες του ενδιάμεσου ελέγχου εφαρμογής αναζητήθηκαν μέσω μίσθωσης υπηρεσιών συμβούλων από τα επιχειρησιακά προγράμματα.

Ωστόσο ούτε ο συγχρωτισμός αυτός βοήθησε ιδιαίτερα στην μεταφορά τεχνογνωσίας και κυρίως στην αλλαγή στάσης, στο μέτρο που οι ιδιωτικές εταιρείες αφ' ενός μεν εξεδήλωναν «μιά αποφυγή, εσκεμμένη τις περισσότερες φορές, μεταφοράς τεχνογνωσίας προς τις Γραμματείες που προέρχονται από την Δημόσια Διοίκηση, βεβαίως για λόγους ευνόητους» ενώ παράλληλα δεν υπήρξαν ιδιαίτερα αποφασιστικοί στην επιβολή των προβλεπομένων διαδικασιών στους δημόσιους εργοδότες τους, όντας επιφυλακτικοί στην άσκηση «κριτικής και ελέγχου ... προς τις αναθέτουσες αρχές απ' τις οποίες επιζητούν συνέχεια του έργου τους στο μέλλον». Εδώ έχουμε μία ακόμη περίπτωση ισορροπίας του συστήματος στο χαμηλότερο δυνατό επίπεδο στο βαθμό που η διάδραση εμπεριέχει και μιά δυνητική συναλλακτική σχέση οπότε ο φορέας (βεμπεριανού) εξορθολογισμού τείνει να συναλλάσσεται με τον (βεμπεριανά) ανορθολογικά συμπεριφερόμενο με τους όρους που εκείνος επιβάλλει, επειδή ακριβώς ο τελευταίος είναι εκείνος που ελέγχει την πρόσβαση του πρώτου σε μιά συγκεκριμένη πηγή πόρων.

Τελικά η προσφυγή στην αγορά για διασφάλιση λειτουργιών που θα έπρεπε να ασκούνται από τις δημόσιες υπηρεσίες αποδεικνύεται εμβλωματική διότι δεν κάνει τίποτε περισσότερο από το να δίδει «ad hoc λύσεις σε μόνιμα προβλήματα», όπως παρατηρεί και πάλι ο Η. Πλασκοβίτης⁸³¹. Η κατάσταση αυτή φαίνεται να αναπαράγεται και στο επόμενο Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης. Αξιολογώντας τα

⁸³¹ Πλασκοβίτης, οπ.παρ. σ.27

επιχειρησιακά σχέδια δέκα περιφερειών για το Πρόγραμμα Κοινωνία της Πληροφορίας ένας εξειδικευμένος διεθνής φορέας καταγράφει όλα τα προβλήματα που εντοπίζονται αξιολογητικά στο 2^ο ΚΠΣ ως σχεδιαστικά ανιχνευόμενα και στο 3^ο. Κατ' αρχήν εντοπίζεται ανεπαρκής συμμετοχή στον προγραμματισμό των φορέων που θα εμπλακούν στην υλοποίησή τους. «Τις περισσότερες φορές τα επιχειρησιακά σχέδια και οι προτεραιότητές τους μοιάζουν σαν να έχουν παραχθεί αποκλειστικά από τους συμβούλους», σημειώνει ο αξιολογητής. Τα σχέδια αναπτύσσονται εξ άλλου «ως ακαδημαϊκή άσκηση» χωρίς δηλαδή αναφορά στα δεδομένα του πεδίου. Παράλληλα η αξιοποίηση της παρελθούσας εμπειρίας είναι ανεπαρκής: δεν καταγράφονται όλες οι προηγούμενες συναφείς εμπειρίες και εκείνες που αναφέρονται «δεν αναλύονται σε επαρκές βάθος, δεν αξιολογούνται ούτε αξιοποιούνται επαρκώς ... συνήθως φαίνεται να υπάρχει μιά αυτόματη αποδοχή των μέχρι τώρα αποτελεσμάτων χωρίς να επιχειρείται η κριτική θεώρησή τους». Η αξιολόγηση ως μαθησιακή διαδικασία όπως ακριβώς δεν λειτούργησε μεταξύ 1^{ου} και 2^{ου} ΚΠΣ δεν φαίνεται να λειτουργεί και μεταξύ 2^{ου} και 3^{ου}. Κάτι τέτοιο συμβαίνει όχι διότι η ελληνική διοίκηση είναι ανεπίδεκτη μαθήσεως αλλά διότι *η μέχρι σήμερα εμπειρία* της την έχει διδάξει ότι δεν απαιτείται να δαπανήσει ενέργεια για να μάθει μέσα από τέτοιες διαδικασίες. Με βάση τα όσα έχουν προηγηθεί ο προγραμματισμός γίνεται αντιληπτός ως προσχηματική διαδικασία κάτω από την οποία κρύβονται τα πραγματικά διακυβεύματα και οι αληθινές προθέσεις των δρώντων υποκειμένων.

Δεν είναι τυχαίο συνεπώς υπ' αυτές τις συνθήκες το ότι, όπως παρατηρούν και οι Α. Πασσάς και Δ. Δημητρακόπουλος ⁸³², οι μόνες πολιτικές που ασκούνται επιτυχώς είναι οι πολιτικές 'επιτελείου', εκείνες δηλαδή των οποίων η ολοκληρωμένη διεκπεραίωση, από τον σχεδιασμό μέχρι και την πλήρη εφαρμογή, παραμένει ευθύνη μίας ολιγομελούς επιτελικής ομάδας και δεν απαιτεί την μαζική εμπλοκή διοικητικών μηχανισμών. Η εν γένει επίδραση επί της διοικητικής λειτουργίας της συμμετοχής της Ελλάδας στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι φαίνεται μέχρι στιγμής να μην διαφέρει ποιοτικά από τις επιπτώσεις των παλαιότερων βεμπεριανά εξορθολογιστικών εγχειρημάτων. Όπως σημειώνει και η Κ. Σπανού: « Η ανταπόκριση του ελληνικού πολιτικο-διοικητικού συστήματος στις προκλήσεις του ευρωπαϊκού περιβάλλοντος εμφανίζεται

⁸³² Dimitrakopoulos D. G., Passas A. G., "Europeanisation and the Greek policy style. National or Sectoral ?" σε Dimitrakopoulos D. G., Passas A. G (επιμ), Greece in the European Union, Routledge, (υπό δημοσίευση)

αποσπασματική, καθυστερημένη και συνηθέστερα βραχυπρόθεσμης οπτικής ... το είδος της διοικητικής αναταπόκρισης δεν επιτρέπει την σταδιακή προσαρμογή του διοικητικού μηχανισμού και την μεταβολή του τρόπου λειτουργίας του, αλλά αντιθέτως την αναβάλλει διαρκώς. Τον αφήνει πρακτικά άθικτο ...»⁸³³.

Συμπεράσματα για την περίοδο.

Η ευσύνοπτη αναφορά στην τρέχουσα συγκυρία έδειξε ότι παρ' όλες τις έντονες επιδράσεις βεμπεριανού πνεύματος που δέχεται το ελληνικό πολιτικο-διοικητικό σύστημα απο το ενωσιακό περιβάλλον, τα βασικά του χαρακτηριστικά, όπως τα είδαμε να συγκροτούνται και να αποκρυσταλλώνονται μέσα στην ιστορική πορεία του ελληνικού κράτους, εξακολουθούν να αναπαράγονται σταθερά. Διαχείριση ανθρώπινου δυναμικού, οργανωσιακή ανάπτυξη, σχέσεις τυπικού και άτυπου, ποιότητα άσκησης δημοσίων πολιτικών, παραμένουν διαποτισμένα από τις αξίες της ιδιοτέλειας και τον ορθολογισμό της μικρο-συλλογικότητας όπως συντίθενται στις πελατειακές πρακτικές που διατρέχουν τόσο το πολιτικό όσο και το διοικητικό υποσύστημα του κράτους, αλλά και διασφαλίζουν και την μεταξύ τους σύνδεση. Τέτοιου είδους επίμονη αναπαραγωγή έναντι αντιρρόπων επιροών και είδαμε σε προηγούμενες ιστορικές φάσεις. Η εξαιρετική αυτή ικανότητα αντίστασης σε ισχυρές δομολειτουργικές επιδράσεις (θεσμική ανανέωση, οργανωτικές καινοτομίες κλπ) υποδηλώνει ότι οι βεμπεριανά ανορθολογικές πρακτικές διακινούνται και διαχέονται από μηχανισμούς που δεν βρίσκονται στον οργανωσιακό φλοιό του πολιτικο-διοικητικού οικοδομήματος αλλά θα πρέπει να αναζητηθούν πολύ εγγύτερα στον πυρήνα της ατομικής και συλλογικής συμπεριφοράς των δρώντων υποκειμένων: στο επίπεδο της κουλτούρας. Αναπαραγωγή με πολιτισμική αιτιολογία λοιπόν αλλά και ενισχυόμενη από την συλλογική εμπειρία ότι το υφιστάμενο σύστημα πρόσληψης και ερμηνείας της πραγματικότητας και οι συμπεριφορές που προκύπτουν από αυτό είναι ορθά υπό την έννοια ότι διασφαλίζουν την αναπαραγωγή των υποκειμένων, άρα δεν χρήζουν ριζικής τροποποίησης.

⁸³³ Σπανού Κ., (2001), Ελληνική Διοίκηση και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, Εκδόσεις Παπαζήση, 226 σελ. σ.σ. 206-207

ΤΕΛΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ανάλυση του πρώτου μέρους επέτρεψε την διαμόρφωση ενός μεθοδολογικού πλαισίου που διευκόλυνε την επεξεργασία του εμπειρικού ιστορικού υλικού που παρατέθηκε στο δεύτερο μέρος.

Η συζήτηση επικεντρώθηκε αρχικά στην κουλτούρα ως εργαλείου κατανόησης των χαρακτηριστικών της κοινωνικής δράσης στην μακρά διάρκεια.

Μέσα από αυτήν υπογραμμίστηκε ότι η κοινότητα του τρόπου με τον οποίο ένας πληθυσμός δρώντων υποκειμένων θέτει προτεραιότητες και προσλαμβάνει τα ερεθίσματα του περιβαλλοντικού γίνεσθαι συγκροτεί τον πληθυσμό αυτόν σε συλλογικότητα. Άρα οπουδήποτε καταγράφεται ένα πλαίσιο ενιαίας συλλογικής δράσης που διαμορφώνει μία ομάδα -εθνική, θρησκευτική, κοινωνική κλπ.- θα πρέπει να θεωρείται δεδομένο ότι η συγκολλητική της ουσία είναι πολιτισμικής φύσης. Κάθε κουλτούρα δημιουργεί συλλογικότητα και πίσω από κάθε συλλογικότητα υποφώσκει μία κουλτούρα.

Κατά συνέπεια συλλογικότητες της εμβέλειας του εθνικού κράτους προφανώς εδράζονται σε ένα συνεκτικό πολιτισμικό πλαίσιο. Είναι δύσκολο να νοηθεί κράτος που δεν ενοποιείται από μία κοινή κουλτούρα, αλλά αντιθέτως σπαράσσεται και διαμελίζεται από τις φυγόκεντρες τάσεις αντικρουόμενων πολιτισμικών συνόλων. Δύο σχεδόν αιώνες παρουσίας και απρόσκοπτης αναπαραγωγής του ελληνικού κράτους υποδηλώνουν ότι μία στέρεη συγκολλητική ουσία διαιώνίζει την ύπαρξή του: η ενιαία πολιτικο-διοικητική του κουλτούρα.

Διατρέχοντας τα βασικά χαρακτηριστικά της κουλτούρας, όπως τα ανέδειξε η ανθρωπολογική κυρίως προβληματική, διαπιστώσαμε, ωστόσο, ότι ενιαία κουλτούρα δεν σημαίνει και συμπαγής κουλτούρα. Όπως και συλλογικότητα δεν συνεπάγεται απόλυτη ομαδική ομοιογένεια. Τα δρώντα υποκείμενα που μετέχουν σε ευρύτερες συλλογικότητες διαφοροποιούνται μεταξύ τους με βάση την φύση της συμμετοχής τους στο συλλογικό γίνεσθαι. Η διαφοροποιημένη πρόσβασή τους στις διαθέσιμες πηγές πόρων και ισχύος τα ωθεί να θέσουν διαφορετικές προτεραιότητες και κατ'

επέκταση να διαμορφώσουν (ή να υιοθετήσουν) αποκλίνοντα μεταξύ τους συστήματα αξιών. Έτσι ένα ενιαίο πλαίσιο κοινωνικής συνύπαρξης, όπως το κράτος, ενσωματώνει διαφοροποιημένα και ενίοτε συγκρουσιακά συστήματα αξιών.

Η (χωρική ή συμβολική) επικοινωνιακή πυκνότητα, όμως, που σύμφωνα με την προσέγγιση κοινωνικών βιολόγων όπως ο E.O. Wilson, διαμορφώνει την ίδια την συλλογικότητα, ασκεί μιά λειτουργία επανενοποίησης. Τα δρώντα υποκείμενα που μετέχουν στα υποσύνολα της ευρύτερης ομάδας, στον βαθμό που συνυπάρχουν εντός αυτής, υφίστανται τις συνέπειες των διαδικασιών πολιτισμικής διάχυσης. Εκτίθενται πολλαπλά στις επιδράσεις των αξιακών στοιχείων όχι μόνο της δικής τους αλλά και των όμορων υπο-ομάδων. Στο μέτρο δε που άπαντες προσβλέπουν σε κοινές πηγές πόρων και ισχύος, η επιλεκτική αναφορά σε διαφορετικής προελεύσεως αξιακά προτάγματα συγκροτεί μικτές στρατηγικές που τείνουν να μεγιστοποιήσουν τις πιθανότητες πρόσβασης στις επιθυμητές πηγές. Η ανάλυση των συμπεριφορών που επιχειρούν οι κοινωνικοί ψυχολόγοι όπως οι Triandis, Nisbett και Kitayama καταδεικνύει αυτήν την πραγματικότητα.

Η προβληματική της μιμητικής θεωρίας του Dawkins και των συν αυτώ, μας διευκόλυνε εξ άλλου να αναδείξουμε μιά σημαντική διάκριση μεταξύ των αξιακών προταγμάτων. Ορισμένα εξ αυτών χρησιμεύουν στο να καθοδηγούν την συμπεριφορά του φέροντος υποκειμένου. Γίνονται αποδεκτά ως αλήθειες και προσανατολίζουν την στρατηγική και τις ενέργειές του. Τα αποκαλέσαμε εδώ «αξιακές παραδοχές». Άλλα προτάγματα αντιθέτως χρησιμεύουν στο να επηρεάζουν την συμπεριφορά τρίτων. Το φέρον υποκείμενο δεν τα δέχεται ως αληθή και τα χρησιμοποιεί για να επηρεάσει άλλους προς την επιθυμητή για το ίδιο κατεύθυνση ή να νομιμοποιήσει στα μάτια τους τις δικές του ενέργειες. Αυτά απεκλήθησαν «αξιακοί ισχυρισμοί». Η σημασία αυτής της διάκρισης έγκειται στο ότι μπορεί να αιτιολογήσει την αρμονική συνύπαρξη αντιφατικών παραδοχών στο ίδιο αξιακό σύστημα, άρα να ερμηνεύσει έτσι την συνθετική συγκρότηση των πολιτισμικών συνόλων.

Ερεθίσματα από την μιμητική θεωρία και πάλι, σε συνδυασμό με την ανάλυση της αλτρουιστικής συμπεριφοράς, επέτρεψαν την διαμόρφωση ενός ερμηνευτικού σχήματος των σχέσεων των δρώντων υποκειμένων με την συλλογικότητα. Το μέγεθος της ομάδας έναντι της οποίας το υποκείμενο νιώθει την ανάγκη να συμπεριφερθεί αλτρουιστικά καθορίζει την έκταση της συλλογικότητας εντός της οποίας συγκροτεί

την ταυτότητά του. Περιορισμένος αλτρουισμός οριοθετεί την ταυτότητα και το ενδιαφέρον του υποκειμένου στην μικρή ομάδα (οικογένεια, τοπικότητα, επαγγελματικό χώρο), που απεκλήθη «μικρο-συλλογικότητα». Διευρυμένος αλτρουισμός, αντιθέτως, προσανατολίζει το ενδιαφέρον του υποκειμένου στο εκτεταμένο σύνολο (π.χ. εθνικό κράτος) που ονομάστηκε εδώ «μακρο-συλλογικότητα». Οι διαφοροποιημένες αναφορές των ατόμων στην μικρο- και την μακρο συλλογικότητα διαμορφώνουν και πάλι συνθετικά πολιτισμικά πλαίσια. Μιά τέτοιας μορφής αναφορά μπορεί να είναι ο προσανατολισμός προς την μακρο-συλλογικότητα για πρόσκτηση αξιών χρήσης και προς την μικρο-συλλογικότητα για την αξιοποίηση και ανάλωση των εν λόγω αξιών. Μιά τέτοια μικτή στρατηγική παράγει στάσεις βεμπεριανού ορθολογισμού έναντι της «σωρευτικής» λειτουργίας του κράτους και ταυτόχρονα ιδιοτελείς συμπεριφορές έναντι της «διανεμητικής» του λειτουργίας. Έτσι ερμηνεύεται από μία διαφορετική οπτική γωνία η συνύπαρξη αξιακών αντιφάσεων σε ενιαία πολιτισμικά πλαίσια.

Η προηγηθείσα ανάλυση αποσαφήνισε και τεκμηρίωσε, συνεπώς, την έννοια της «σύνθετης» κουλτούρας και του παράγωγου αυτής, εξ ίσου «σύνθετου», ορθολογισμού. Το παραπάνω πλαίσιο χρησιμοποιήθηκε στην συνέχεια για να αναλυθεί ιστορικό και συγκυριακό εμπειρικό υλικό για την συγκρότηση, λειτουργία και παραγωγή δημόσιας πολιτικής από το ελληνικό πολιτικο-διοικητικό σύστημα.

Η ανάλυση του δεύτερου μέρους επαλήθευσε τις υποθέσεις εργασίας με τις οποίες ξεκίνησε η παρούσα διατριβή.

Μετά από μία σύντομη αρχική αντιπαράθεση οι στρατηγικές των δύο βασικών δρώντων υποκειμένων που συνέπραξαν στην θεμελίωση του ελληνικού κράτους συνέκλιναν. Οι νεοφερμένοι στον ελλαδικό χώρο εκπρόσωποι της φαναριώτικης αριστοκρατίας και της ελληνικής διασποράς που αποκαλέσαμε εδώ με έναν όρο της εποχής «επήλυδες», εισήγαγαν τα θεσμικά και οργανωτικά πρότυπα του δυτικοευρωπαϊκού αστικού φιλελεύθερου κράτους. Τάχθηκαν υπέρ μιάς ενιαίας επικράτειας και μιάς κεντρικής εξουσίας. Αντιπαρατέθηκαν με την εγχώρια πολιτική ελίτ των προυχόντων που επεδίωκε αρχικά ένα χαλαρό, ομοσπονδιακής φυσιογνωμίας πολιτειακό μόρφωμα. Μέσα απ' αυτό οι προύχοντες στόχευαν να

διατηρήσουν τα υφιστάμενα υπό το οθωμανικό καθεστώς προνόμιά τους, και να συνεχίσουν να καρπώνονται κυριαρχικά το τοπικό κοινωνικό πλεόνασμα.

Σύντομα όμως η αντιπαράθεση μετατράπηκε σε σχέση μεταβλητής γεωμετρίας που κατέληξε στην σύμπραξη και την όσμωση. Οι επήλυδες αντελήφθησαν ότι η πρόσβαση στις υφιστάμενες πηγές πόρων και ισχύος προϋπέθετε σύνδεση με την τοπικότητα, πράγμα που επεδίωξαν και επέτυχαν. Οι κοτζαμπάσηδες με την σειρά τους αντελήφθησαν ότι η κεντρική εξουσία μπορούσε να συγκεντρώσει και να διανείμει προς όφελός τους, πόρους από μίαν ευρύτερη επικράτεια, αυτήν του νεοσυγκροτημένου κράτους. Η στρατηγική τους συνεπώς μετεβλήθη και αντί να επιχειρούν να αναστείλουν την συγκρότηση της κεντρικής εξουσίας επεδίωξαν να αξιοποιήσουν την τοπική ισχύ τους για να μετάσχουν σ' αυτήν. Δεν είναι τυχαίο ότι η κατάργηση των τοπικών πολιτευμάτων επήλθε στην δεύτερη εθνοσυνέλευση κατά την οποία οι κοτζαμπάσηδες είχαν πλήρως κυριαρχήσει έναντι των επήλυδων.

Το σύντομο ιντερμέδιο της καποδιστριακής διακυβέρνησης οδήγησε τις δύο ομάδες σε αγαστή συμμαχία έναντι του διαφαινόμενου κινδύνου ενός καθαρού βεμπεριανού κράτους που απέτρεπε την διείσδυση της τοπικής επιρροής στην κεντρική εξουσία και ακύρωνε πλήρως την ισχύ και τα προνόμια των παλαιών και νέων ελίτ. Η ανατροπή του Καποδίστρια και η προσαρμογή της αντιβασιλείας -και ειδικά του 'Αρμανσπεργκ- στην διαμορφωθείσα 'συνθετική' πολιτικο-διοικητική κουλτούρα επέτρεψε την ομαλή ολοκλήρωση της διαδικασίας που είχε ξεκινήσει με την θεμελίωση του ελληνικού κράτους. Το βεμπεριανής μορφολογίας κράτος (μακρο-συλλογικότητα) δομείται απρόσκοπτα και χρησιμεύει για την συγκέντρωση πόρων η διανομή των οποίων γίνεται από άτυπους, πελατειακούς, διαύλους (μικρο-συλλογικότητες). Έτσι η συνθετική κουλτούρα που πολύ σύντομα διαμορφώθηκε στο ελληνικό κράτος παρήγαγε τους εξ ίσου συνθετικούς φαινότυπους της: δομές και τυπικές λειτουργίες που προσομοιάζουν στον βεμπεριανό ιδεότυπο αλλά υποκρύπτουν άτυπες λειτουργίες, απολύτως ιδιοτελείς, που αποκλίνουν δραματικά απ' αυτόν.

Η διαδικασία αυτή συνεχίζεται και κατά τις επόμενες κρίσιμες ιστορικά φάσεις ανάπτυξης του ελληνικού πολιτικο-διοικητικού συστήματος. Η δόμηση του μορφολογικά βεμπεριανού κράτους που είχε ξεκινήσει επί Μαυροκορδάτου και

Νέγρη, συνεχίστηκε επί Καποδίστρια, Αντιβασιλείας, Όθωνος και Τρικούπη για να ολοκληρώσει τα βασικά χαρακτηριστικά του κατά την βενιζελική περίοδο. Από την άλλη πλευρά, υπο τον μανδύα του βεμπεριανού ορθολογισμού, οι άτυπες λειτουργίες της ιδιοτελούς διανομής των δημοσίων πόρων αναπαράγονται σταθερά. Η κατ' εξαίρεση πρόσβαση σε δημόσιους πόρους και η κατ' εξαίρεση αποφυγή υποχρεώσεων έναντι του δημοσίου αποτελούν τον βασικό τρόπο κρατικής αναδιανομής του κοινωνικού πλεονάσματος.

Διαμορφώνεται έτσι το πελατειακό πλαίσιο διάδρασης μεταξύ κοινωνίας και κράτους που επιβιώνει κάθε προσπάθειας ανατροπής του. Τόσο η τρικουπική όσο και η βενιζελική περίοδος βλέπουν το πελατειακό κράτος να εξέρχεται αλώβητο από τις κατά το μάλλον ή ήττον συστηματικές προσπάθειες βεμπεριανού εξορθολογισμού του. Η πελατειακή πρόσληψη του προσωπικού των δημοσίων υπηρεσιών συνδυάζεται με την απαίτηση της εκ μέρους του παράκαμψης των τυπικών κανόνων προς όφελος του πολιτικού πάτρωνα που εξασφάλισε την πρόσληψη. Ο πάτρωνας αυτός που αρχικά ήταν εξατομικευμένος, ως κομματάρχης ή βουλευτής, μετατρέπεται σταδιακά, και ιδίως μετά την μεταπολίτευση, σε συλλογικό υπό την μορφή του οργανωμένου μαζικού κόμματος. Η εκάστοτε πολιτική και υπηρεσιακή ηγεσία του δημοσίου φορέα, αλλά και οι συνδικαλιστικές απολήξεις των κομμάτων σ' αυτόν, συγκροτούν τον μάντα διασύνδεσης της τυπικά βεμπεριανής δομής με τις πελατειακές μικρο-συλλογικότητες που συγκροτούνται γύρω από αυτήν.

Η πελατειακή σύμπραξη προϊσταμένων και υφισταμένων δημιουργεί αυτό που αποκαλέσαμε 'δευτερογενή συνενοχή', δηλαδή την κοινά αποδεκτή πολιτική υπαγωγή αλλά όχι και υπηρεσιακή υπαγωγή στην ιεραρχία. Οι εκτελούμενες πελατειακής φύσεως άτυπες ενέργειες από πλευράς υφισταμένων προς όφελος των προϊσταμένων, ακυρώνουν την βεμπεριανή ιεραρχική εξουσία. Ο προϊστάμενος αδυνατεί να απαιτήσει και να επιβάλλει πειθαρχία, συντονισμό και σεβασμό των τυπικών διαδικασιών ακόμα και εκεί που το επιθυμεί.

Η δευτερογενής αυτή συνέπεια σε συνδυασμό με την υποκατάσταση της πελατειακής «ευκαιρίας» στον βεμπεριανό ορθολογικό χρονο-προγραμματισμό υποβαθμίζουν την ικανότητα του πολιτικο-διοικητικού μηχανισμού να παράγει τυπικά αποτελέσματα. Σχεδιασμός, έλεγχος, αξιολόγηση, ανατροφοδότηση, οργανωτικός σχεδιασμός με

βάση το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα: όλες αυτές οι στοιχειώδεις λειτουργίες της σύγχρονης διοίκησης που προκύπτουν από τον βεμπεριανό ιδεότυπο δεν μπορούν να ασκηθούν.

Τελική επίπτωση: η διοικητική αναποτελεσματικότητα και η ανεπαρκής άσκηση δημοσίων πολιτικών. Αναποτελεσματικότητα και ανεπάρκεια όμως μόνο από την οπτική γωνία του βεμπεριανού ορθολογισμού. Από την σκοπιά του πελατειακού ορθολογισμού το σύστημα λειτουργεί σε καθεστώς υψηλών επιδόσεων.

Εκείνο που συνολικά παρατηρούμε και παλαιότερα αλλά και στην τρέχουσα συγκυρία, είναι ότι ενώ οι τυπικές μορφές των διοικητικών πραγμάτων (π.χ. των δομών και διαδικασιών που ο Schein αποκαλεί artifacts) είναι βεμπεριανές, η αληθής λειτουργία τους στην πράξη, είναι επιλεκτική εις τρόπον ώστε να τίθενται στην υπηρεσία μη βεμπεριανών στοχεύσεων. Η λειτουργία αυτή ευνοώντας επί μέρους συμφέροντα θίγει άλλα, εξ ίσου μερικά συμφέροντα, γεννώντας μιά διάχυτη δυσαρέσκεια. Η δυσαρέσκεια αυτή, δεδομένης του μικρο-συλλογικού προσανατολισμού της ελληνικής κουλτούρας⁸³⁴ δεν αφορά την εν γένει παραβίαση των συλλογικών και απρόσωπων δικαιωμάτων, αλλά των πολύ συγκεκριμένων ιδίων συμφερόντων, τα οποία αν ήταν δυνατόν να προστατευθούν κατ' εξαίρεση, δεν θα γεννούσαν καμία συλλογική διεκδίκηση. Κάτι τέτοιο όμως δεν μπορεί να νομιμοποιηθεί ως δημόσια αναφορά, άρα η ατομική διεκδίκηση καλύπτεται τελικά πίσω από ένα ονομαστικό αίτημα βεμπεριανού εξορθολογισμού το οποίο και παράγει αντίστοιχες πολιτικές σε επίπεδο γενικού σχεδιασμού.

Επειδή όμως η έμπρακτη εφαρμογή τέτοιων βεμπεριανών ορθολογικών πολιτικών δεν προασπίζει μόνο τα ίδια συμφέροντα έναντι τρίτων αλλά και θίγει τα ίδια αυτά συμφέροντα προασπίζοντας αντιστοίχως τα συμφέροντα τρίτων (ως μέρος του γενικού συμφέροντος), η όποια απόπειρα υλοποίησης γεννά αυτομάτως σε επίπεδο

⁸³⁴ Ενδεικτικά αναφέρονται ορισμένες εκδηλώσεις της μικροσυλλογική 'άμυντικής' στάσης από την τρέχουσα συγκυρία: η επανειλημμένη άρνηση των περιοίκων να δεχθούν ξενώνες κοινωνικής επανένταξης και υποστήριξης ασθενών απο AIDS, ή ψυχοπαθών σε περιοχές όπως τα Πατήσια, το Γουδί, η Νέα Λάμψακος, η Πρέβεζα, κα η Ιωνία Θεσσαλονίκης (Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία 25/2/2001), η άρνηση εγκατάστασης κοινωφελών υποδομών όπως ραντάρ στην Περαιά και την Θάσο (Καθημερινή, 24/1/2001) αλλά και ανεμογεννητριών στην Κάρυστο (Ελευθεροτυπία 25/1/2001), οι περιοριστικές της διέλευσης κυκλοφοριακές ρυθμίσεις σε προνομιούχους δήμους της Αττικής, η χωροθέτηση των ΧΥΤΑ κλπ..

μικρο-συλλογικότητας αντίρροπα εγχειρήματα επιλεκτικής εξαίρεσης από τους κανόνες αλλά και στρατηγικές ιδιοτελούς αξιοποίησης των κανόνων.

Ένας τέτοιος χάρτης αλληλεπιδράσεων ερμηνεύει το φαινόμενο το οποίο καταγράφεται μεν από καταβολής ελληνικού κράτους αλλά ανιχνεύεται εντονότερα στην τρέχουσα συγκυρία: το ότι ενώ θεσμοί, οργανώσεις και πολιτικές βεμπεριανού ορθολογισμού εμφανίζονται συστηματικά, (και μάλιστα στην τρέχουσα περίοδο υπό την επίδραση των διαδικασιών συμμετοχής στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση), η λειτουργία τους στην πράξη όχι μόνο δεν επιφέρει τις επιθυμητές επιπτώσεις αλλά αντιθέτως ενισχύει ακριβώς τις καταστάσεις, στοχεύσεις και αξίες εκείνες που υποτίθεται ότι επιδιώκει να περιορίσει και να ανατρέψει.

Η αιτιολογία της επιτυχούς αναπαραγωγής ενός τέτοιου σταθερότυπου που τελικά ισορροπεί ευσταθώς και δεν καταρρέει κάτω από τις ίδιες του τις αντιφάσεις, είναι το ότι *‘αιτήματα ορθολογισμού’* και *‘αιτήματα ανορθολογισμού’* προέρχονται από τα ίδια ακριβώς δρώντα υποκείμενα ενδεχομενικά και κατά περίπτωση. Αποτελούν ουσιαστικά εναλλακτικές στρατηγικές βελτιστοποίησης της πρόσβασης σε διαθέσιμες πηγές πόρων και ισχύος. Αλληλο-συμπληρώνονται στα πλαίσια ενός συνθετικού ορθολογισμού ενώ οι μεταξύ τους αντιφάσεις εξουδετερώνονται μέσω του μηχανισμού διαφοροποίησης *‘αξιακών παραδοχών’* και *‘αξιακών ισχυρισμών’*: οι πρώτες συγκροτούμενες στο επίπεδο της μικρο-συλλογικότητας κατευθύνουν την υποκειμενική συμπεριφορά ενώ οι δεύτερες συγκροτούμενες στο επίπεδο της μακρο-συλλογικότητας είναι εξωστρεφούς και χειριστικής φύσεως. Μη λειτουργώντας στο ίδιο επίπεδο αλλά αποτελώντας διαφορετικές διαστάσεις μιάς συνθετικής συμπεριφοράς, τελικά δεν αντιφάσκουν. Όπως δεν αντιφάσκει και το πολιτικο-διοικητικό μόρφωμα που παράγουν: μιά γραφειοκρατία μη βεμπεριανή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Almond G., Verba S., (1963/1989), The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Sage Publications, 396 σελ.

Altman Y., Baruch Y., (1998), “Cultural Theory and Organizations: Analytical Method and Cases”, Organizational Studies, τομ. 19, τευχ. 5, σ.σ. 769-785

Anderson J. R., (1991), “Cognitive Architectures in a Rational Analysis” σε Van Lehn K., (επιμ.), Architectures for Intelligence, Lawrence Erlbaum Associates, σ.σ.1-24

Archer, M., (1996), Culture and agency. The place of culture in social theory, Cambridge University Press, σελ. 380

Argyriades D.(1963), “The ecology of Greek Administration. Some factors affecting the development of the Greek Civil Service” in Peristiany J. (επιμ.), Acts of the Mediterranean Sociological Conference, Athens Social Science Center

Ban, C, (1995), How Do Public Managers Manage?: Bureaucratic Constraints, Organizational Culture, and the Potential for Reform, Jossey-Bass, σελ 300

Barnes S., (1988), Politics and Culture, University of Michigan

Benedict, R., (1934 / 1989), Patterns of Culture, Houghton Mifflin Co, 291 σελ

Blackmore, S., (2001), “The memes’ eye view”, σ.σ. 25-42 σε Aunger R., (επιμ.) Darwinizing Culture; The Status of Memetics as a Science, Oxford University Press, 256 σελ.

Boas, F., (1896 / 1995) “The limitations of comparative method of anthropology”σε Race, Language and Culture. University of Chicago Press, 647 σελ., σ.σ. 270-280

Boas, F (1911 / 1995), “Review of Graebner, Methode der Ethnologie”, σε Race, Language and Culture. University of Chicago Press, 647 σελ., σσ.295-304.

Bourdieu P., (1980), Le sens pratique, Editions de Minuit, σελ. 475

Breen R., (1999),“ Beliefs, Rational Choice and Bayesian Learning”, Rationality and Society, τομ. 11 τευχ.4, σ.σ. 463-479

Brewster Smith M, (1985), “The Metaphorical Basis of Selfhood”, σε Marcella A.J, de Vos G, Hsu F.L.K.,(επιμ), Culture and Self. Asian and Western Perspectives. , Tavistock,321 σελ. σ.σ. 56-88

Brockner J. Chen, Y., Mannix, E., Leung, K., Skarlicki, D., (2000), “Culture and Procedural Fairness: When the Effects of What You Do Depend on How You Do It”, Administrative Science Quarterly, τομ 45, τευχ. 1, σελ 138-159

Brubacker R.,(1984), The Limits of Rationality. An Essay on the Social and Moral Thought of Max Weber, George Allen & Unwin, σελ.119

Campbell, D. T., (1958), “Common fate, similarity and other measures of the status of aggregates of persons as social entities” Behavioral Science, (3), 1, σ.σ. 14-25

Campbell D.T., (1979), “Comments on the Sociobiology of Ethics and Moralizing”, Behavioral Science, σ.σ. 37-45

Cavalli-Sforza, L.L., Feldman, M.W., (1981), Cultural Transmission and Evolution: A Quantitative Approach, Princeton University Press, 388 σελ.

Cavalli-Sforza, L.L., (2001), Genes, Peoples, and Languages, University of California Press, 240 σελ.

Chun Wei Choo (1998), The Knowing Organization: How Organizations Use Information to Construct Meaning, Create Knowledge and Make Decisions, Oxford University Press σελ. 320

Colman A.M., (1995), Game Theory and its Applications in the Social and Biological Sciences, Butterworth-Heinemann, 399 σελ.

Corning, P.A., (2000), “Biological Adaptations in Human Societies: A ‘Basic Needs’ Approach”, Journal of Bioeconomics, no 2, σ.σ. 41-86

Coser L.,(1977), Masters of Sociological Thought. Ideas in Historical and Social Context. International Thomson Publishing, 611 σελ.

Cosmides, L., Tooby J., (1999), “Friendship, engagement and the Banker’s Paradox: Other Pathways to the Evolution of Altruism”, Empathy, Altruism and Agape. Perspectives on Love in Science and Religion, Conference Presentations, John Templeton Foundation and Fretzer Institute, Cambridge, Massachusetts.

Christis J., (2001) “Luhmann’s theory of knowledge: beyond realism and constructivism?” Soziale Systeme , τομ. 7, τευχ.2, σ.σ. 328–349

Culler, J.D., (1981), “Jacques Derrida” σε Sturrock, J., (επιμ.) Structuralism and Since; From Levi-Strauss to Derrida., Oxford University Press, 190 σελ, σ.σ. 154-180

Culler, J.D. (1987), Ferdinand de Saussure, Cornell University Press, 157 σελ

Darling L.T., (1997) Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660 (The Ottoman Empire and Its Heritage, V), Brill Academic Publishers, 368 σελ.

Dawkins, R., (1976/1990), The Selfish Gene, Oxford University Press, 352 σελ

Dawkins, R., (1982/1999), The Extended Phenotype , Oxford University Press, 318 σελ.

- Dawkins, R., (1995), “Viruses of the Mind ”σ.σ.13-27 σε Dahlbom, B., (επιμ), Dennett and his Critics, Blackwell, 256 σελ
- D’ Andrade, R., (1995), The Development of Cognitive Anthropology, Cambridge University Press, 272
- Dontas D.,(1982) “Greece. The Greek Foreign Ministry”, σε Steiner Z., (επιμ.), The Times Survey of Foreign Ministries of the World, Greenwood Press, 624 σελ., σ.σ.260-71
- Dennett, D.,(1990) “Memes and the Exploitation of Imagination”, Journal of Aesthetics and Art Criticism, no 48, σ.σ. 127-135
- Denzau, A.T., North, D.C., (2000), “Shared Mental Models: Ideologies and Institutions”, σε Lupia A., McCubbins M.D., Popkin S.L.,(επιμ) Elements of Reason. Cognition Choice and the Bounds of Rationality, Cambridge University Press, 344 σελ. , σ.σ. 23-46
- Dimitrakopoulos D. G., Passas A. G , “Europeanisation and the Greek policy style. National or Sectoral ?” σε Dimitrakopoulos D. G., Passas A. G (επιμ.) Greece in the European Union, Routledge, (υπό δημοσίευση)
- Dittmer L.,(1977) “Political Culture and Political Symbolism”, World Politics, τομ. 29, τευχ.4, σ.σ. 552-583
- Doyal L., Gough I., (1991), A Theory of Human Need. Guilford Press, 350 σελ.
- Dubisch J., (1980), “The context of fatalistic beliefs in a Greek island village”, International Journal of Contemporary Sociology, τομ. 17, τευχ. 2-3, σ.σ. 80-95
- Dunbar, R., Knight, C., Power, C., (επιμ), (1999), The Evolution of Culture, Rutgers University Press, 272 σελ.

Durham, W.H., (1999), “The Role of Culture in the Evolution of Altruism”, Empathy, Altruism and Agape. Perspectives on Love in Science and Religion, Conference Presentations, John Templeton Foundation and Fretzer Institute, Cambridge, Massachusetts.

Eckstein H.,(1988), “A Culturalist Theory of Political Change’, American Political Science Review, τομ.82, τευχ.3, σ.σ. 789-804,

Edgerton, R.D., (1992), Sick Societies: Challenging the Myth of Primitive Harmony, Free Press, 278 σελ.

Elkins D.J., Simeon R. E.B.,(1979), “A Cause in Search of its Effect, or What Does Political Culture Explain ?”, Comparative Politics, τομ. 11, τευχ. 2, σ.σ. 127-145

Elster J., (1996), “Rationality and the Emotions”, The Economic Journal, τομ 106, τευχ. 438, σ.σ. 1386-1397

Eriksen T.H.,(1991), “The cultural context of ethnic differences”, Man, τομ.26,τευχ. 1

Frazer L.D. (1998) “The Cultural Dimensions of Standardized Programs” Stupak R. J., (επιμ) Two part Symposium on Organizational Culture: Theory, Practice and Cases, Public Administration and management: an Interactive Journal,

Friedl E.,(1951), “The Role of Kinship in the Transmission of National Culture to Rural Villagers in Mainland Greece”, American Anthropologist, τομ. 61 τευχ. 1, σ.σ. 30-37

Friedman J.,(1994), Cultural Identity and Global Process, Sage Publications, 288 σελ. σ.σ. 118-119

Gatewood, J.B. (2001), “ Reflections of the Nature of Cultural Distributions and the Units of Culture Problem”, Cross-Cultural Research, vol. 35, no 2, σ.σ. 227-241

- Gatherer, D., (1998), “Why the ‘Thought Contagion’ Metaphor is Retarding the Progress of Memetics”, Journal of Memetics, vol.2, no 2, σ.σ. 135-158
- Gatherer D., (2002), “The Spread of Irrational Behaviours by Contagion: An Agent Micro-Simulation”, Journal of Memetics, τομ. 6, τευχ.1
- Geertz C., (1973/2000), The Interpretation of Cultures, Basic Books, σελ. 480
- Gergen K.J., (1973), “Social Psychology as History”, Journal of Personality and Social Psychology, τευχ. 26, σ.σ. 309-320
- Gladden E.N.(1972), A History of Public Administration , Frank Cass, τομ. 1^{ος} 269 σελ., τομ. 2^{ος} 419 σελ.
- Goodenough, W.H.,(1989), “Culture: Concept and Phenomenon” σ.σ. 94-95 σε Freilich, M., (επιμ.), The Relevance of Culture, Greenwood Publishing Group Inc., 256 σελ
- Greenblatt, S., “The Touch of Real” σε Ortner, S.B., (επιμ,) The fate of culture: Geertz and Beyond, University of California Press, 176 σελ
- Hall, E.T., (1977), Beyond Culture, Anchor, 298 σελ.
- Halpern, J.J., Stern R.N. “Introduction. Beneath The Social Sciences Debate: Economic and Social Notions of Rationality” σε Halpern, J.J., Stern R.N (επιμ), (1998), Debating Rationality. Nonrational Aspects of Organizational Decision Making. Cornell University Press, 295 σελ, σ.σ. 1-20.
- Hantzi A, Abakoumkin G., (2000) “National Identification and Ethnocentric Bias among Greek Adolescents: In Search of Correlates”, σε Journal of Modern Greek Studies, Special Issue: Youth and History, τομ. 18 τευχ.2,
- Harkin M., (1996), “Rationality and Cultural Difference”, Semiotic Review of Books, τομ.7, τευχ. 2 σ.σ. 2-4

- Hegel, F., (1812-16/ 1998), Hegel's Science of Logic, Humanity Books, 844σελ.
- Heylighen, F., (1992), "Evolution, Selfishness and Cooperation", Journal of Ideas, vol.2, no 4, σ.σ. 70-76
- Hofstede G., (1980), "Motivation, Leadership, and Organization: Do American Theories Apply Abroad?", Organizational Dynamics, Summer 1980, 42-63
- Hofstede G., (1991/1996) Cultures and Organizations. Software of the Mind., McGraw – Hill, 279 σελ.
- Hofstede G, (2001), Cultures Consequences. Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations, Sage Publications, 608 σελ.
- Inglehart R., (1988), "The Renaissance of Political Culture", American Political Science Review, τομ. 82, τευχ.4, σ.σ. 1203-1230, σ.1220
- Jackman R., Ross A.M., "A Renaissance of Political Culture ?", (1996), American Journal of Political Science, τομ. 40, τευχ.3, σ.σ.632-659
- Juran J.M. (1998), "The Quality Improvement Process" σε Juran J.M., Godfrey A.B. (επιμ.), Juran's Quality Handbook, σελ.1872
- Kahneman A., Tversky A., (2000) " Choices, Values and Frames" σε Kahneman A., Tversky A., (επιμ), Choices, Values and Frames, Cambridge University Press, 896 σελ.
- Kafadar, C. (1996), Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State University of California Press, 205 σελ

- Kitayama S., (2000), "Cultural Psychology of the Self: A Renewed Look at Independence and Interdependence", XXVII International Congress of Psychology, Keynote Address, Stockholm, Sweden, 29 σελ.
- Kluckhohn, C., Kelly, W.H, (1945/ 1980), "The concept of Culture" σε Linton, R., (επιμ.) The Science of Man in the World Crisis, N.Y., Octagon Books, 532 σελ., σ.σ 78-106
- Kluckhohn, C., (1951), "The Concept of Culture" σε Lerner, D., Lasswel, H., (επιμ), The Policy Sciences. Recent developments in scope and method, Stanford University Press, 341 σελ., σ.σ. 86-101
- Kolb, D.A., (1984), Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development, Prentice Hall, 256 σελ.
- Kroeber, A.L., (1917/1993) Superorganic, ανατύπωση από το American Anthropologist, τομ. 19, τευχ. 2, σ.σ. 163-213, Irvington Publishers
- Kroeber, A.L., (1959), " The History of the Personality of Anthropology", American Anthropologist , τομ. 61, σ.σ. 398-404
- Laland, K., Odling-Smee, J., (2001), "The evolution of the meme", σε Aunger R., (επιμ.), Darwinizing culture., The State of Memetics as a Science, Oxford University Press, 256 σελ., σ.σ. 121-142
- Lassman P, Speirs R., (επιμ), (1994), Weber. Political Writings, Cambridge University Press, 424 σελ.
- Lefebvre H., (1978), De l' Etat, Tome IV, Les contradictions de l' Etat moderne. La dialectique de/et l' Etat, Union Generale d' Editions, 10/18, 467 σελ.
- Legendre P., (1968), Histoire del' Administration de 1750 a nos Jours. Presses Universitaires de France, 580 σελ. σ.σ.494-505

Lemarchand R, “Comparative Political Clientelism: Structure, Process and Optic” σε Eisenstadt S.N., Lemarchand R.,(1981),(επιμ.), Political clientelism, patronage and development, Sage, 331 σελ., σ.σ. 7-34

Lemieux V.,(1977), Le patronage politique: une etude comparative , Les Presses de l’Universite Laval, 232 σελ.

Levi-Strauss, C., (1958/2000) Structural Anthropology, Basic Books, 448 σελ

Luhmann, N., (1989), Ecological communication, University of Chicago Press, 187 σελ

Lumsden, C.J., Wilson, E.O., (1980) “ Translation of epigenetic rules of individual behavior into ethnographic patterns”, Proceedings of the National Academy of Science βλ. Moritz, E., (1991), “Memetic Science: General Introduction”, Journal of Ideas, vol. 1, no 1, σ.σ.1-23

Lumsden, C.J., Wilson, E.O., (1985), “ The relation between biological and cultural evolution”, Journal of Social and Biological Structures, no. 8, σ.σ. 343-359, σ. 348

Malinowski, B., (1942/1962) Sex, culture and myth, Harcourt, Brace and World, 346 σελ

Markus H.R., Kitayama S., “Culture and the self: Implications for cognition, emotion and motivation”, Psychological Review, τομ. 98, σ.σ. 224-253.

Martin J., (1992),Cultures in Organizations. Three Perspectives, Oxford University Press, 228 σελ

Maslow, A.H.,(1954/1987), Motivation and Personality, Addison-Wesley Publ, 293 σελ.

Maslow, D., (1943/2000), “A Theory of Human Motivation” Psychological Review, vol. 50 394-395, σε Stevens, D., (επιμ), Maslow Business Reader, John Wiley & Sons, 324 σελ.

- Mayo, E., (1933/1977), The Human Problems of an Industrial Civilization, Arno Press, 194 σελ..
- McClelland, D.,(1985/1988), Human Motivation, Cambridge University Press, 663 σελ
- Mead, G.H., (1934/1992), Mind, Self and Society: from the Standpoint of a Social Behaviorist, University of Chicago Press, 401 σελ.
- Mead, M., Metraux, R., (1954/2001) Themes in French Culture, Berghan Books, 152 σελ.
- Mead, M., (1954/2002) Methods of Research of Contemporary Cultures, Berghan Books, 256 σελ.
- Mead, M., (1956/2001), New lives for Old: Cultural Transformation-Manus, 1928-1953, Harper Collins Publishers, 608 σελ
- Mead, M., (1964/1999) Continuities in Cultural Evolution, Transaction Pub., 488 σελ.
- Metaxas A-J D., (2000), “Rhetorical Haughtiness and the need of Self-Assurance: An Analysis of Greek Students Responses”, σε Journal of Modern Greek Studies, Special Issue: Youth and History, τομ. 18 τευχ.2,
- Miller W., (1928/1970),“Modern Greek Politics”, σε Bannan A.J., Edelenyi A.,(επιμ.), Documentary History of Eastern Europe, Twayne Publishers, σ.σ. 291-297
- Moore, J.D. (1996), Visions of Culture: An Introduction to Anthropological Theories and Theorists, AltaMira Press, 290 σελ
- Mouzelis N., (1978), Modern Greece, facets of underdevelopment, Holmes and Meier Publishers, 222 σελ.

Myers D.J. (2001), Modelling Social Diffusion Processes using Event History Analysis: Some Conceptual Issues, Practical Considerations and Empirical Patterns, Working Paper and Technical Report Series, no 7, University of Notre Dame, Department of Sociology

Nachmias D., Rosenbloom D. H., (1978), Bureaucratic Culture: Citizens and Administrators in Israel, Croom Helm, σελ. 212

Newell, A., (1982), “The Knowledge Level”, Artificial Intelligence, τομ. 18, τευχ.1, σ.σ. 87-127

Nisbett E.R., Peng K., Incheol C., Norenzayan A., (2001), “Culture and Systems thought. Holistic Versus Analytic Thought”, Psychological Review, τομ. 108, σ.σ. 291-310

Panagiotopoulou R., (1999), “The notion of voluntarism in modern Greek society and the challenge of the Olympic Games” σε Volunteers, Global Society and the Olympic Movement, Papers of the Symposium held in Lausanne, 24 –26 November

Pechoux P.Y. (1977), “ Formation du reseau administrative et integration du territoire dans la Grece moderne” σε Bataillon C. (επιμ.), Etat, pouvoir et espace dans le tiers monde, PUF, σ.σ. 193-212

Pearl J., (1995/2002) “Bayesian networks”, σε M. Arbib (επιμ.), Handbook of Brain Theory and Neural Networks, MIT Press, σελ. 1344 σ.σ. 149-153

Peristeras V., Tsekos T.,(2003), “e-Governance as a public policy framework” UNTC Occasional Papers, τευχ. 4, 16 σελ.

Peters C, Nelson M., (1978), The Culture of Bureaucracy. Holt, Rinehart and Winston, σελ. 278

Peyton Young H. (1999), Diffusion in Social Networks, Working Paper no 2, Center on Social and Economic Dynamics, Brookings Institution

Pollis A.,(1968), “Social Change and Nationhood”, The Massachusetts Review,τομ. IX, τευχ. 1, σ.σ. 123-132

Portis E.B., (1986), Max Weber and Political Commitment: Science, Politics and Personality , Temple University Press, σελ 256

Quermonne J.L., (1966), L’ administration regionale en Grece, OECD, 25 σελ.

Riggs F.W., (1964), Administration in developing countries: the theory of prismatic society, Houghton Mifflin , σελ.477.

Riggs F.W., (2002), “Administrative Culture. The Concepts”, International Review of Sociology, τομ. 12, τευχ. 1 σ.σ. 61-63

Rogers M.E. (1962/1995), Diffusion of Innovations, Free Press, 519 σελ

Ryle, G., (1971/1980),“The Thinking of Thoughts; What is ‘Le Penseur’ Doing ?” σε Collected Papers: Collected Essays, vol. 2, Bill Academic Publishers, σ.σ. 465-496

Sahlins, M., (2000), Culture in Practice. Selected Essays., Zone Books, 600 σελ

Savage L.J., (1954/1972) The Foundations of Statistics, Dover Publ., 310 σελ

Schein E.H.,(1997), Organizational Culture and Leadership, Jossey –Bass, σελ 448

Scott J., “Patronage or exploitation?” σε Gellner E. Waterbury J.,(1977), (επιμ.), Patrons and Clients in Mediterranean Societies, Duckworth, 348 σελ. σ.σ.21-39.

Shafir E., Leboeuf R.A., “Rationality”, Annual Review of Psychology, τομ. 53, σ.σ. 491-517

Shapira Z. B., (1997), (επιμ) Organizational Decision Making, Cambridge University Press, 411 σελ.

Simon, H., (1947/1997) Administrative Behavior. Decision-Making Processes in Administrative Organization. Free Press, σελ. 352

Simon, H.A., (1957/1997), Administrative Behavior. A study of Decision Making Processes in Administrative Organizations, Free press, 352 σελ.

Simon, H., (1964) “On the concept of the Organizational Goal”, Administrative Science Quarterly, 9, σ.σ. 1-22

Simon H.A., (1991), Reason in Human Affaires, Stanford University Press, 128 σελ.

Simon H.A.,(1997), Models of Bounded Rationality. Empirically Grounded Economic Reason., MIT Press, 336 σελ

Sober, E., Wilson, D.S.,(1999), Unto Others. The Evolution and Psychology of Unselfish Behavior, Harvard University Press, 416 σελ.

Spanou C. (1996),“Penelope’s suitors: Administrative modernization and party competition in Greece”, West European Politics, τομ 19, τευχ.1, σ.σ. 97-124,

Speel, H.C., (1997), “A Memetic Analysis of Policy Making”, Journal of Memetics, vol.1, no 2, σ.σ. 105-129

Speel, H.C., (1999), ‘On Memetics and Memes as Brain Entities’, Journal of Memetics, vol.3, no 2, σ.σ. 45-47

Sperber, D., (1981), “ Claude Levi-Strauss” σ. σ. 19-51 σε Sturrock, J., (επιμ.) Structuralism and Since; From Levi-Strauss to Derrida., Oxford University Press, 190 σελ

Steward, J.H., (1972/1990), Theory of Cultural Change: The Methodology of Multilinear Evolution, University of Illinois, 256 σελ

Stocking, G. W., (επιμ.), (1996), Volgeist as Method and Ethic: Essays on Boasian Ethnography and the German Anthropological Tradition. University of Wisconsin Press, 358 σελ.

Thomson M., Ellis R., Wildavsky A., (1990), Cultural Theory, Westview Press, 296 σελ.

Tooby, J., Cosmides L., (1995), “The Psychological Foundations of Culture” Barkow, J., Tooby, J., Cosmides L., (eds), The Adapted Mind. Evolutionary Psychology and the Generation of Culture, Oxford University Press, 666 σελ. , σ.σ. 19-136

Triandis H.C., (1989), “The self and social behavior in differing cultural contexts”, Psychological Review, vo 96, σ.σ. 506-520

Triandis H.C., (1999), “Cross-cultural psychology”, Asian Journal of Social Psychology, τομ. 2, vo. 1, σ.σ. 127-143

Trompenaars F., Hampden-Turner C., (1997), Riding the Waves of Culture. Understanding Diversity in Global Business. McGraw-Hill, 277 σελ.

Tylor, E.B., (1871/1994), Primitive Culture, Routledge, 2 τομ., 897 σελ.

Waterbury J “An attempt to put patrons and clients in their place”, σε Gellner E. Waterbury J.,(1977), (επιμ.), Patrons and Clients in Mediterranean Societies, Duckworth, 348 σελ σ.σ. 329-343

Weber M., (1905/ 2002), The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism, Penguin, σελ. 392

Weber M., “Politics as Vocation”, (1918/1978), σε Wright Mills C., (επιμ), From Max Weber. Essays in Sociology, Oxford University Press, 490 σελ. σ.σ. 77-129

Weber, M., (1922/1971) Economie et Societe, Plon, 650 σελ.

Wilson, D.S., (1999), “The Rise and Fall and Rise and Fall of Altruism in Evolutionary Theory”, Empathy, Altruism and Agape. Perspectives on Love in Science and Religion, Conference Presentations, John Templeton Foundation and Fretzer Institute, Cambridge, Massachusetts

Wilson, E.O., (1975/2000), Sociobiology: The New Synthesis , Harvard University Press, 720 σελ.

Wilson F.M.G. (1966), The machinery of Government in Greece, OECD.

Β. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

Αγουρίδης Σ. (2002) «Ορθοδοξία και ελληνικότητα από την σκοπιά της νεωτερικότητας», σε Λίποβατς Θ., Δεμερτζής Ν., Γεωργιάδου Β., (επιμ), Θρησκείες και Πολιτική στη Νεωτερικότητα, Εκδόσεις Κριτική, σ.σ. 364-389

Ανδρονόπουλος Β., Μαθιουδάκης Μ., (1992), Νεοελληνική Διοικητική Ιστορία. Περιφερειακή Διοίκηση, Τοπική Αυτοδιοίκηση, Εκδόσεις Μαθιουδάκι-Ανδρονόπουλου, 200 σελ

Ανωνύμου, (1870/ 1977), Η στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι. Χειρόγραφον έλληνος υπαξιωματικού. Επιμέλεια Mario Vitti, Ερμής, 226 σελ.

Anderson P., (1974/2001) Από την αργαιότητα στον φεουδαρχισμό, Οδυσσέας, 335 σελ.

Αργυρίου Α., (1983), «Το θέμα της ελληνικότητας στη πεζογραφία μας», σε Τσαούση Γ.Δ. (επιμ), Ελληνισμός-Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και Βιωματικοί Άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 256 σελ.

Αξελός Χ., (1995), Στοιχεία Κριτικής της Νεοελληνικής Ιδεολογίας, Ελληνικά Γράμματα, 165 σελ.

Αυδίκος Ε.Γ., (1993), Η ταυτότητα της περιφέρειας στον μεσοπόλεμο. Το παράδειγμα της Ηπείρου, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, 195 σελ.

Βακαλόπουλος Α. (1979/2000), Νέα Ελληνική Ιστορία, 1204-1985, Εκδόσεις Βάνιας, 486 σελ.

Βαρβαρέσος Κ., (1952), «Η πλημμελής λειτουργία της δημοσίας διοικήσεως και η ανάγκη αναδιοργανώσεως αυτής», Έκθεσις επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος, Υπουργείο Οικονομικών, κεφάλαιο Δ' σ.σ. 180-205

Βαρούτη Ε., Δούκας Τ., Λαμπράκης Ι, Παπαθανάκου Ε., Σέρβος Α., Σιμάτου Ε., Τερζής Π., (2003), Διοικητική παραγωγή και υποστήριξη και η διαχείριση της γνώσης στα υπουργεία που αφορούν την ποιότητα ζωής, Εργασία ΕΣΔΔ.

Βεργόπουλος Κ., (1975), Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας. Εξάντας, 407 σελ.

Βερέμης Θ., (1997/2000), Ο στρατός στη ελληνική πολιτική. Από την ανεξαρτησία στην δημοκρατία., Κούριερ Εκδοτική, 342 σελ.

Wittek P., (1963/1991). Η Γένεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Πορεία, 78 σελ.

Γαρδίκια- Αλεξανδροπούλου Κ., «Η ελληνική κοινωνία την εποχή του Χ. Τρικούπη» σε Τσαούσης Δ.Γ. (επιμ.), Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα., Βιβλιοπωλείον της 'Εστίας', 191 σελ., σ.σ. 177-191

Γεραγιάς Κ. (1948), Σελίδες από την διοικητική ιστορίαν της Ελλάδος, Αθήναι, 307 σελ.

Γεωργαράκης Ν., (1990), «Κράτος και μηχανισμοί ενσωμάτωσης στην μεταπολίτευση», Κοινοβουλευτική επιθεώρηση, τ. 5-6,

Γεωργαράκης Ν.,(1994), «Κόμματα και κομματική δημοκρατία: προϋποθέσεις ενσωμάτωσης και νομιμοποίησης στην μεταδικτατορική Ελλάδα» σε Δεμερτζής Ν., (επιμ.) Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα, Εκδόσεις Οδυσσεάς, 349 σελ., σ.σ. 253-286,

Γεωργιάδου Β. Νικολακόπουλος Η.,(2002), «Τύποι θρησκευτικής δέσμευσης, εκκλησιαστική πρακτική και πολιτικές προτιμήσεις. Μιά εμπειρική ανάλυση» σε Λίποβατς Θ., Δεμερτζή Ν., Γεωργιάδου Β., (επιμ), Θρησκείες και Πολιτική στη Νεωτερικότητα, Εκδόσεις Κριτική σ.σ. 254-279

Γιανναράς Χ.,(1978), Η νεοελληνική ταυτότητα ,Εκδόσεις Γρηγόρη.

Γιαννόπουλος Ι.,(1975),«Η Επανάσταση κατά το 1823», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τομ. ΙΒ,, σ.σ. 289-313

Gobineau A de, (1905/1999) Στο βασίλειο των Ελλήνων, Εκδόσεις Περίπλους, 239 σελ.

Δαμιανάκος Σ. (1997), «Εισαγωγή. Προβλήματα αγροτικού μετασχηματισμού: κυρίαρχες τάσεις και τοπικές λογικές», σε Δαμιανάκος Σ., Ζακοπούλου Ε., Κασίμης Χ., Νιτσιάκος Β., Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης. Πλέθρον/ ΕΚΚΕ, 338 σελ.

Δαμιανάκος Σ., (1999), «Το δυσεύρετο μοντέλο της ελληνικής Γεωργίας», σε Κασίμης Χ., Λουλούδης Λ., Υπαιθρος Χώρα. Η ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα., Πλέθρον /ΕΚΚΕ, σ.σ. 55-84

Δεμερτζής Ν (1989), Κουλτούρα, Νεωτερικότητα, Πολιτική Κουλτούρα, Παπαζήση

Δεμερτζής Ν.,(1994), «Η επιλεκτική παράδοση της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας» σε Δεμερτζής Ν, Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα. Εκδόσεις Οδυσσέας, 349 σελ., σ.σ. 41-74

Δεμερτζής Ν.,(1995), «Ο εθνικισμός ως ιδεολογία. Εισαγωγικές παρατηρήσεις», Επιστημονικό Συμπόσιο Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 390 σελ., σ.σ. 67-116

Δερτιλής Γ.(1977), Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909, Εξάντας, 340 σελ.

Δεσποτόπουλος Α.Ι., (1954/1996), Ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας και η απελευθέρωση της Ελλάδος. Μορφωτικόν Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 291 σελ.

Δεσποτόπουλος,(1975), «Η εξέλιξη της επαναστάσεως κατά τους μήνες Ιούνιο, Ιούλιο, Αύγουστο», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τομ. ΙΒ, σ.σ.137-152.

Δεσποτόπουλος Α.,(1975), «Η επανάσταση κατά το 1828-Τα πολιτικά γεγονότα έως τον Μάιο», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τομ. ΙΒ , σ.σ. 478-491

Δημακόπουλος Γ., (1967), Κώδιξ των Ψηφισμάτων της Ελληνικής Πολιτείας, Τομ. Α΄ 1828-1829, Ανάτυπο εκ της Επετηρίδος του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου, τομ 14, 205 σελ,

Δημακόπουλος Γ., (1968), Κώδιξ των Ψηφισμάτων της Ελληνικής Πολιτείας , Τομ. Β΄ 1829-1832, Ανάτυπο εκ της Επετηρίδος του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου, τομ 15, 159 σελ,

Δημακόπουλος Γ., (1969), «Οι βαθμοί των δημοσίων και των δημοτικών υπαλλήλων. Ιστορική εξέλιξις». Επιθεώρησις της Τοπικής Αυτοδιοικήσεως, Τευχ. Η΄-Θ΄, σ.σ. 1579-1606

Δημακόπουλος Γ.,(1971), «Η Εσωτερική Διοίκησις της Ελλάδος κατά την άφιξιν του Όθωνος», Μνημοσύνη, τομ. 3, σ.σ. 271-327

Δημακόπουλος Γ.Δ., (1972), «Ο πρώτος ‘οργανισμός’ του Υπουργείου των Εσωτερικών και τα αρχικά στάδια του υπουργικού θεσμού παρ’ ημιν (1822-1832)», Επιθεώρησις της Τοπικής Αυτοδιοικήσεως , περίοδος Δ΄, τεύχος ΙΒ΄, σ.σ. 1231-1257

Δημαράς Α., (1980), «Προθέσεις των πρώτων κυβερνήσεων Βενιζέλου (1910-1913) στα εκπαιδευτικά. Ενδείξεις από νομοθετικά κείμενα», σε Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του, Εκδόσεις Φιλιπότη, 719 σελ., σ.σ. 21-47

Δημαράς, Α., (1988) «Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων Βενιζέλου», σε Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηϊωσήφ Χ.,(επιμ), Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 458 σελ. σ.σ.21-32.

Διαμαντούρος Ν., (1972/2002),Οι απαρχές της συγκρότησης του σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, 472 σελ.

Διαμαντούρος Ν., (1994/2000), Πολιτισμικός Δυϊσμός και Πολιτική Αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, Αλεξάνδρεια, 159 σελ.

Διαμαντούρου-Μπουκουβάλα Ι., (1975), «Εξάπλωση της επανάστασεως κατά τον Απρίλιο και τον Μάιο.Επέκταση και ένταση των πολεμικών συγκρούσεων.», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Εκδοτική Αθηνών, τομ. ΙΒ. σ.σ.100-130

Δοξιάδης Κ., «Για την ιδεολογία του εθνικισμού», σε Επιστημονικό Συμπόσιο Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 390 σελ. σ.σ.41-52

Δρίτσα Μ. (1988), «Πίστη και βιομηχανία στον μεσοπόλεμο», σε Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηϊωσήφ Χ.,(επιμ), Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 458 σελ, σ.σ. 183-192

Δρίτσα Μ., (1989), «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση», σε Βερέμης Θ., Γουλιμή Γ.,(επιμ), Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία, οικονομία, πολιτική στην εποχή του, Εκδόσεις Γνώση, 569 σελ. σ.σ.29-70

Dakin D.(1984), Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 482 σελ.

Deschamps G., (1892/ 1992), Η Ελλάδα σήμερα. Οδοιπορικό 1890: Ο κόσμος του Χαριλάου Τρικούπη, Τροχαλία, 415 σελ.

Εκθέσεις εμπειρογνομόνων για την ελληνική δημόσια διοίκηση. (1998), Υπουργείο Εσωτερικών Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, 86 σελ.

Ευλαμπίου Σ., (1894), Η εν Ελλάδι κακοδιοίκησης τα αίτια αυτής και τα της θεραπείας μέσα. , Τεργέστη, Τύποις Αυστριακού Λλόυδ, 426 σελ

Edgar W., (1980), «Οι εκκαθαρίσεις του 1917: Η σημασία τους για το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Βενιζέλου», σε Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του., Εκδόσεις Φιλippότη, 719 σελ.

Eichtal G. (1886/1974),Οικονομικά και κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα μετά το 1821, Μπάϋρον, 126 σελ.

Καλλίας Κ., (1980), « Χαρίλαος Σπ. Τρικούπης» σε Παρουσία του Χαριλάου Τρικούπη στα εκατόν πενήντα χρόνια από την γέννησή του, Τετράδια Ευθύνης αρ. 12, 175 σελ., σ.σ. 26-57,

Κάππος Ι., (2001), Η λειτουργία των θεσμών της εκκλησίας, της εκπαίδευσης και της κοινοτικής αυτοδιοίκησης στην επαρχία Γορτυνίας στα χρόνια της βασιλείας του Όθωνα (1833-1862), Εκδόσεις Φύλλα, 347 σελ.

Καραγιάννης Μ., (2001), Η αισθητική της ιθαγένειας. Λογοτεχνία και τόπος. Η περίπτωση της Κοζάνης. , Παρέμβαση, 216 σελ.

Καραδήμου-Γερολύμπου Α., Παπαμίχος Ν., (1988), «Ρύθμιση του χώρου: πολιτικές πρωτοβουλίες και θεσμικές ρυθμίσεις», σε Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηϊωσήφ Χ.,(επιμ), Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 458 σελ.σ.σ.113-132

Καραμπαρμπούνης Κ., (1980), «Η προσφορά του Χαριλάου Τρικούπη στην ελληνική εξωτερική υπηρεσία», σε Παρουσία του Χαριλάου Τρικούπη στα εκατόν πενήντα χρόνια από την γέννησή του, Τετράδια Ευθύνης αρ. 12, 175 σελ. σ.σ. 93-106.

Καστανίδης Χ., (1999), «Οι παθολογίες της δημόσιας διοίκησης και οι ατελέσφορες προσπάθειες διοικητικής μεταρρύθμισης», σε Η ελληνική διοίκηση μετά το 2000, Ημερίδες προβληματισμού ΠΕΤΑ-ΕΚΔΔ, Συνάντηση 2/6/1999, Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης, σ.σ. 3-9

Κατηφόρη Δ., (1975), «Η επανάσταση κατά το 1824. τα πολεμικά γεγονότα ως τον Ιούνιο», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Εκδοτική Αθηνών, τομ. ΙΒ. σ.σ. 324-337

Κατσούλης Η.,(1988), «Το ‘ανθρώπινο κεφάλαιο’ στην Διαδικασία Εκσυγχρονισμού. Η Ελληνική ‘Αμυντική Κοινωνία’ μπροστά στην Πρόκληση του 2000» σε Κατσούλης Η., Γιαννίτσης Τ, Καζάκος Π., (επιμ), Η Ελλάδα προς το 2000. Πολιτική, Κοινωνία Οικονομία Εξωτερικές Σχέσεις, Παπαζήσης, 529 σελ.

Κιτρομηλίδης Π., (1983), «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», σε Τσαούση Δ.Γ., (επιμ), Ελληνισμός-Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και Βιωματικοί Άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 256 σελ σ.σ.143-164

Κιτρομηλίδης Π.,(1997), « ‘Νοερές κοινότητες’ και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», σε Βερέμης Θ. Εθνική ταυτότητα και Εθνικισμός στην Νεώτερη Ελλάδα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 336 σελ. σ.σ.53-131

Κοντογιώργης Γ., (1992), «Κοινοτική αυτοδιοίκηση και καποδιστριακό πολιτειακό σύστημα», σε Πετρίδης Π., (επιμ), Ιωάννης Καποδίστριας 1776-1831. Ο κορυφαίος Έλληνας Ευρωπαίος. Εκδόσεις Γκοβόστη, 332 σελ σ.σ.231-245

Κοριζής Χ., (1980), «Η πολιτική του Χ. Τρικούπη και ο σύγχρονος προβληματισμός», σε Παρουσία του Χαριλάου Τρικούπη στα εκατόν πενήντα χρόνια από την γέννησή του, Τετράδια Ευθύνης αρ. 12, 175 σελ. σ.σ. 58-67

Κοταρίδης Ν. Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα, Πλέθρον, 309 σελ

Κοταρίδης Ν., (1993), «Από τις φατρίες στα κόμματα. Πολιτικές συσσωματώσεις στη μετεπαναστατική Ελλάδα», σε Σακελλαρόπουλος Θ., Νεοελληνική κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις., Εκδόσεις Κριτική, 295 σελ

Κούκου Ε.(1975), «Το ελληνικό κράτος από 1830 ως 1832-Τα πολιτικά γεγονότα» σε Ιστορία του Ελληνικού Έθνους Εκδοτική Αθηνών, τομ. ΙΒ, σ.σ. 542-562

Κούκου Ε., (1975),«Η Παιδεία από το 1821 ως το 1827», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τομ. ΙΒ, σ. 587

Κουτσούκης Κ., (1988), Η Πολιτική και Κοινωνικοοικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα, Εκδ. Αναστασίου

Κυρκίνη-Κούτουλα Α., (1996), Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα. Η περίπτωση της Πελοποννήσου (1715-1821), Εκδόσεις Αρσενίδη, 255 σελ.

Kuhn T.S.(1962/1981), Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων, Εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα, 257 σελ.

Ληξουριώτης Γ., «Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνισή του εργατικού δικαίου στην Ελλάδα: η περίπτωση της παιδικής εργασίας», σε Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηϊωσήφ Χ.,(επιμ), Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 458 σελ. σ.σ 205-223

Λιάκος Α., (1989), «Ο Ελ. Βενιζέλος και το Διεθνές Γραφείο Εργασίας», σε Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηϊωσήφ Χ.,(επιμ), Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 458 σελ. σ.σ 255-270

Λιάκος Α., (1988), « 'Από κράτος-φύλαξ εις κράτος πρόνοια' ;Οι παράμετροι της εργατικής πολιτικής στον μεσοπόλεμο», σε Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Πρακτικά, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Μουσείο Μπενάκη, 346 σελ. σ.σ.169-185

Λίποβατς Θ., (1994), «Η διχασμένη ελληνική ταυτότητα και το πρόβλημα του εθνικισμού» σε Δεμερτζής Ν., (επιμ), Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα, 349 σελ, σ.σ.115-132

Λούκος Χ.,(1984) «Η ενσωμάτωση μιάς παραδοσιακής αρχοντικής οικογένειας στο ελληνικό κράτος: η περίπτωση των Μαυρομιχαλαίων», Τα Ιστορικά, τομ.Ι, τευχ. 2, σ.σ. 283-296

Λουλές Δ., (1992), «Κατευθύνσεις και προοπτικές της οικονομικής πολιτικής του Ι.Καποδίστρια, 1828-1831», σε Πετρίδης Π., (επιμ), Ιωάννης Καποδίστριας 1776-1831. Ο κορυφαίος Έλληνας Ευρωπαίος. Εκδόσεις Γκοβόστη, 332 σελ.σ. 263-276

Langrod G.(1964), Έκθεσις αφορώσα την αναδιοργάνωσιν των δημοσίων υπηρεσιών εν Ελλάδι, ΟΟΣΑ.

Μακρυδημήτρης Α. (1994), «Συλλογικές διεκδικήσεις και διοικητικές μεταρρυθμίσεις: Όψεις της ελληνικής διοικητικής κουλτούρας», Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης , τομ. 3 σ.σ. 135-152

Μακρυδημήτρης Α., (2002),«Η διάρθρωση του κυβερνητικού μηχανισμού κατά την περίοδο της απολυταρχίας», σε Παπαγεωργίου-Βενετάς, Α., (επιμ), Η οθωνική Ελλάδα και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους, Εκδόσεις Οδυσσέας, 366 σελ. σ.σ. 57-76

Μαλούτας Θ.,(1996),«Κοινωνικό κράτος και κοινωνικός εκφυλισμός», σε Παπασπηλιόπουλος Σ. (επιμ.), ΠΑΣΟΚ. Κατάκτηση και άσκηση της εξουσίας. Ι.Σιδέρης, 343 σελ. σ.σ. 129-130

Μαραγκόπουλος Γ., (1950),Μέθοδοι επιλογής και εκπαίδευσως του προσωπικού της διοικήσεως, 62 σελ.

Μουζέλης Ν. (1994),Ο Εθνικισμός στη ύστερη ανάπτυξη, Θεμέλιο.

Μουζέλης Ν. (2003), «Εξατομίκευση και νεωτερικότητα στο πρόσφατο έργο του Σ. Ράμφου». Διαβάζω, τεύχ.439, σ.σ.93-96

Μπαλτά Ν.,(2001) ‘Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης’. Τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαριλάου Τρικούπη 1881-1895. Εκδόσεις Βιβλιόραμα, 284 σελ.

Μπέσιλα –Βήκα Ε. (2001), Τοπική Αυτοδιοίκηση. Ένας σύγχρονος διοικητικός θεσμός, Εκδόσεις Σάκκουλα, 365 σελ.

Μπέσιλα –Μακρίδη Ε., (2001), Ο έλεγχος της διοίκησης από το «Σώμα Επιθεωρητών-Ελεγκτών Δημόσιας Διοίκησης», Εκδόσεις Σάκκουλα , 179 σελ.

Μπέσιλα –Μακρίδη Ε., (2000), Το δικαίωμα της αναφοράς στις αρχές και ο
Συνήγορος του Πολίτη, Εκδόσεις Σάκκουλα, 292 σελ.

Μυρισίδου Α., (2002), Ανάλυση διοικητικών διαδικασιών του Κέντρου
Εξυπηρέτησης Πολιτών, Τελική εργασία ΕΣΔΔ

Mazower M., (1988), «Οικονομική πολιτική στην Ελλάδα, 1932-1936», σε
Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηϊωσήφ Χ.,(επιμ), Βενιζελισμός και αστικός
εκσυγχρονισμός, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 458 σελ σ.σ.172-181

Mendonca F. de, (2001), Στην Ελλάδα. Οι σημειώσεις ενός φοιτητή εθελοντή στο
ελληνοτουρκικό πόλεμο. , Παρατηρητής, 122 σελ.

Νάκος Γ., (1974), Το πολιτειακόν καθεστώς της Ελλάδος επί Όθωνος μέχρι του
Συντάγματος του 1844. Εκ των δημοκρατικών ιδεωδών της Επανάστασεως του 1821
εις την απόλυτον μοναρχίαν., Επιστημονική Επετηρίς Σχολής Νομικών και
Οικονομικών Επιστημών ΑΠΘ, τομ. ΙΖ΄, λβ΄+274 σελ

Νάκος Γ., (1992), «Προσπάθειες εφαρμογής της ‘πολιτικής ενότητας’ της Ελληνικής
Επικράτειας επι Καποδίστρια», σε Πετρίδης Π., (επιμ), Ιωάννης Καποδίστριας 1776-
1831. Ο κορυφαίος Έλληνας Ευρωπαίος. Εκδόσεις Γκοβόστη, 332 σελ., σ.σ.279-305

Νικολακόπουλος Η., «Πρόλογος», σε Μπαλτά Ν.,(2001) ‘Η καρδιοβόρος αγωνία της
κάλπης’. Τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαριλάου Τρικούπη 1881-
1895. Εκδόσεις Βιβλιόραμα, 284 σελ. σ.σ. 15-21

Παναγιωτοπούλου Ρ., (1994), «Η χαμένη τιμή της πολιτικής κουλτούρας των
Ελληνίδων: σκέψεις και επισημάνσεις για την γυναικεία πολιτική κουλτούρα» σε
Δεμερτζής Ν., (επιμ), Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα, Εκδόσεις Οδυσσέας,
349 σελ.

Πανταζόπουλος Ν., (1975), «Η Δικαιοσύνη-Η καποδιστριακή περίοδος», Ιστορία του
Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών ,τομ. ΙΒ, σ.σ. 599-604

Πανταζόπουλος Ν., (1992), «Ο Καποδίστριας και ο πολιτικοκοινωνικός πλουραλισμός της εποχής του», σε Πετρίδης Π., (επιμ), Ιωάννης Καποδίστριας 1776-1831. Ο κορυφαίος Έλληνας Ευρωπαίος. Εκδόσεις Γκοβόστη, 332 σελ. σ.σ. 139-200

Παππά Α., (2002), «Οργάνωση γραφείων και γραφειοκρατία στην οθωνική περίοδο: καταγωγή και αρχαιολογία του ελληνικού δημοσίου εγγράφου», σε Παπαγεωργίου-Βενετάς, Α., (επιμ), Η οθωνική Ελλάδα και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους, Εκδόσεις Οδυσσέας, 366 σελ., σ.σ. 77-87

Παπαγεωργίου Σ., (1988), Το ελληνικό κράτος 1821-1909. Οδηγός των αρχειακών πηγών της νεοελληνικής ιστορίας. Παπαζήση, 203 σελ.

Παπαγεωργίου Σ.,(1992), «Η στρατιωτική πολιτική του Ιωάννη Καποδίστρια», σε Πετρίδης Π., (επιμ), Ιωάννης Καποδίστριας 1776-1831. Ο κορυφαίος Έλληνας Ευρωπαίος. Εκδόσεις Γκοβόστη, 332 σελ. σ.σ.307-320

Παπαγιαννάκης Ε., «Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι:1880-1910. Πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις» σε Τσαούσης Δ.Γ. (επιμ.), Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα., Βιβλιοπωλείον της 'Εστίας', 191 σελ. σ.σ. 107-121

Παπαγιώργης Κ.,(2001), Κανέλλος Δεληγιάννης, Εκδόσεις Καστανιώτη, 350 σελ.

Παπαδάκη Α.,(1992), Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, Δωδώνη, 276 σελ

Παπαδόπουλος Σ.,(1975), «Η Επανάσταση κατά το 1829-Τα πολιτικά γεγονότα», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών ,τομ. ΙΒ., σ.σ. 524-535

Παπαδοπούλου-Συμεωνίδου Π.,(1996), Η επιλογή της Αθήνας ως πρωτεύουσας της Ελλάδος. 1833-1834, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 128 σελ.

Παπαρίζος Α., (1994) , «Διαφωτισμός,θρησκεία και παράδοση στην σύγχρονη ελληνική κοινωνία», σε Δεμερτζής Ν., (επιμ), Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα. Εκδόσεις Οδυσσέας, 349 σελ., σ.σ. 75-114

Παπούλιας Δ.,(1991), Ο δημόσιος τομέας σε κρίση. Μιά άποψη από τέσσερα σημεία., Εκδόσεις Γνώση, 144 σελ.

Παυλώφ-Βαλμά Ε., (1997),Ανέκδοτα ανδριακά έγγραφα της εποχής του Καποδίστρια (1828-1932), Καϊρείος Βιβλιοθήκη, 205 σελ.

Πεσμαζόγλου Σ. ., (1995), «Ευρωκεντρικές κατασκευές», σε Επιστημονικό Συμπόσιο Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 390 σελ., σ.σ. 179-207

Πετρίδης Π.(1988), Η Ευρωπαϊκή Πολιτική του Ιωάννη Καποδίστρια, Εκδόσεις Αφων Τολίδη, 196 σελ.

Πετρίδης Π.,(1990), Πολιτικοί και Συνταγματικοί θεσμοί στην νεώτερη Ελλάδα (1821-1843). Η Πολιτική Οργάνωση του Αγώνα. Η Καποδιστριακή Πολιτεία-Η Βαυαροκρατία, University Studio Press, 262 σελ.

Πετρίδης Π (1992), «Σκιαγραφία Ιωάννου Καποδίστρια: Α. Ευρωπαϊκή Πολιτική» σε Πετρίδης Π., (επιμ), Ιωάννης Καποδίστριας 1776-1831. Ο κορυφαίος Έλληνας Ευρωπαίος. Εκδόσεις Γκοβόστη, 332 σελ., σ.σ. 11-136

Πετρίδης Π. (επιμ.), Το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928-1932, University Studio Press, 442 σελ.

Πετρόπουλος Ι., Κουμαριανού Α.(1982), Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, Εκδόσεις Παπαζήση, 295 σελ

Πλασκοβίτης Η., (1999), «Σχεδιασμός δημοσίων πολιτικών», Η ελληνική διοίκηση μετά το 2000, Ημερίδες προβληματισμού ΠΕΤΑ-ΕΚΔΔ, Συνάντηση 2/6/1999, Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης, σ.σ. 18-27

Πρόντζας Ε., «Δημοσιονομικές και δημοσιοοικονομικές θεμελιώσεις της οθωνικής περιόδου», σε Παπαγεωργίου-Βενετάς, Α. (επιμ), Η οθωνική Ελλάδα και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους, Εκδόσεις Οδυσσέας, 366 σελ σ.σ. 89-110

Πύθουλα Α., Τουτουνοπούλου Σ., Χριστοφόρου Ε., (2003), Διοικητική παραγωγή και υποστήριξη και η διαχείριση της γνώσης στα οικονομικά υπουργεία, Εργασία ΕΣΔΔ.

Retropulos J.A., (1985),Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης,

Ράμφος Σ. (2000),Ο καημός του ενός. Κεφάλαια της ψυχικής ιστορίας των Ελλήνων, Εκδόσεις Αρμός

Ροδάκης Π.(1975), Κλέφτες και Αρματολοί. Ιστορικοκοινωνική διαμόρφωση του ελλαδικού χώρου στα χρόνια της τουρκοκρατίας, Ατέρμων, τομ. Β, 452 σελ.

Ροτζώκος Ν.Β.,(1997), Επανάσταση και Εμφύλιος στο Εικοσιένα, Πλέθρον/Δοκιμές, 205 σελ.

Ρούσης Γ, (1994), Το Κράτος. Από τον Μακιαβέλι στον Βέμπερ, Γκοβόστης, 334 σελ.

Σακελλαρίου Μ.Β.,(1939/1978), Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν. (1715-1821), Ερμής, 304 σελ.

Σακκή Δ., (1995),«Η εκπαίδευση στην επαρχία της Μήλου κατά τα πρώτα χρόνια της εθνικής ανεξαρτησίας», Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών, Τόμος ΙΔ΄, σ.σ. 190-204

Σιμόπουλος Κ.,(1971), Η Γλώσσα και το Εικοσιένα. Λογιώτατοι, φαναριώτες, κοτζαμπάσηδες, τίτλοι, αξιώματα και προσαγορεύσεις. Αθήνα, 125 σελ.

Σκοπετέα Ε., (1988).Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα (1830-1880), Εκδόσεις Πολύτυπο, 456 σελ.

Σπανού Κ.,(1990),«Εκλογές και δημόσια διοίκηση. Η εκλογική ενεργοποίηση των πελατειακών μηχανισμών», σε Λυριντζής Χ., Νικολακόπουλος Η., Εκλογές και Κόμματα στην δεκαετία του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος., Θεμέλιο, 327 σελ. σ.σ.165-199

Σπανού Κ., (1992), Οργάνωση και Εξουσία. Προβλεψιμότητα και διαφάνεια στην δημόσια διοίκηση. Παπαζήσης.

Σπανού Κ., (1995),«Σε αναζήτηση του εκσυγχρονισμού: Οι πολιτικές προσλήψεων στο δημόσιο και οι μεταρρυθμίσεις τους», σε Μακρυδημήτρης Α., (επιμ), Προβλήματα διοικητικής μεταρρύθμισης, Εκδόσεις Σάκκουλας, 273 σελ., σ.σ.65-94

Σπανού Κ., (2001),Ελληνική Διοίκηση και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, Εκδόσεις Παπαζήση, 226 σελ.

Σταμέλου Δ., (1986), Η Δωρίδα στην Τουρκοκρατία. Συμβολή στην μελέτη του Νέου Ελληνισμού., Εκδόσεις Γλάρος, 181 σελ.

Σφυρόερας Β.(1975),«Τοπική επικράτηση της επανάστασεως», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών ,τομ. ΙΒ, σ.σ. 173-199

Σφυρόερας Β, (1975), «Σταθεροποίηση της επανάστασεως 1822-1823», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών ,τομ. ΙΒ, σ.σ. 212-286,

Σφυρόερας Β. (1992), «Οι στόχοι της εκπαιδευτικής πολιτικής του Καποδίστρια», σε Πετρίδης (επιμ), Ιωάννης Καποδίστριας 1776-1831. Ο κορυφαίος Έλληνας Ευρωπαίος. Εκδόσεις Γκοβόστη, 332 σελ. σ.σ. 203-212

Σωτηρόπουλος Δ. (2001), Η κορυφή του πελατειακού κράτους: Οργάνωση, στελέχωση και πολιτικοποίηση των ανωτέρων βαθμίδων της κεντρικής διοίκησης στην Ελλάδα, 1974-1980, Ποταμός 173 σελ.

Sugar P.F.(1977/1994), Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από την Οθωμανική κυριαρχία, Σμίλη, τόμος 1^{ος} , 231 σελ., τόμος 2^{ος} , 378 σελ.

Τζιοβάρας Γ. (1996), Τα Υπουργεία μας, Εκδόσεις το Ποντίκι, 456 σελ.

Τζόκας Σ., (1998), Ανάπτυξη και Εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα . Υπανάπτυξη ή εξαρτημένη ανάπτυξη. Θεμέλιο, 236 σελ.

Τζόκας Σ.,(1999), Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η Συγκρότηση του Νεοελληνικού Κράτους. Οδοιπορικό στον 19^ο αιώνα., Θεμέλιο, 298 σελ.

Τσουκαλάς Κ., (1981), Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα, Θεμέλιο, 365 σελ.

Τσουκαλάς Κ., (1995), «Ιστορία, μύθοι και χρησιμοί: Η αφήγηση της ελληνικής συνέχειας» σε Επιστημονικό Συμπόσιο Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 390 σελ, σ.σ. 287-303.

Φαλτάιτς Α.,(1973), Τα περί την ναυτιλιαν μέτρα του Ιωάννου Καποδίστρια, ΠΑΣΠΕ, 71 σελ

Φίλιας Β.,(1985/1991), Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. 1. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864 , Gutenberg, σελ. 191

Χαραλάμπης Δ. (1989),Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός. Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα., Εξάντας

Χαστάογλου Β., (1988), «Η ανάδυση της νεοελληνικής πόλης: Η σύλληψη της μοντέρνας πόλης και ο εκσυγχρονισμός του αστικού χώρου» σε Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηϊωσήφ Χ.,(επιμ), Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 458 σελ σ.σ. 94-112

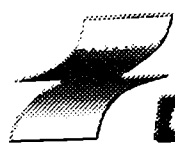
Χαστάογλου Β.,(2002), «Η πολεοδομία του νέου βασιλείου», σε Παπαγεωργίου-Βενετάς Α. (επιμ),Η οθωνική Ελλάδα και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους, Εκδόσεις Οδυσσέας, 366 σελ., σ.σ. 301-316

Χατζηστεφανίδης, Θ., Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης (1821-1986), Εκδόσεις Παπαδήμα, 416 σελ

Ψαλλίδας Γ., (2002),«Οι πολιτικές δομές στην Βαυαρία του πρώτου τρίτου του 19^{ου} αιώνα» σε Παπαγεωργίου-Βενετάς, Α. (επιμ),Η οθωνική Ελλάδα και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους, Εκδόσεις Οδυσσέας, 366 σελ., σ.σ. 39-48

Ψαράκης Α., (2002) Μελέτη της Διεύθυνσης Σχέσεων Κράτους Πολίτη του ΥΠΕΣΔΔΑ, Τελική εργασία ΕΣΔΔ

Ψυχοπαίδης Κ., (2002),«Το ανορθολογικό στοιχείο στην ελληνική θεωρητική σκέψη», σε Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανόησης στην σημερινή Ελλάδα , Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σ.σ. 17-27

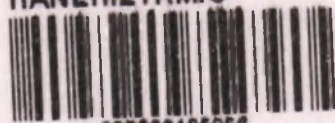
Digital Copy Center

Ψηφιακή εκτύπωση εγχειριδίου

Τηλ. 210 7232572, 210 7243 912

E-mail: info@digitalcopy.gr

ΠΑΝΤΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

002000105056

